

**ОРГАНІЗАЦІЯ
УКРАЇНСЬКИХ
НАЦІОНАЛІСТІВ
І УКРАЇНСЬКА
ПОВСТАНСЬКА
АРМІЯ**

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ОРГАНІЗАЦІЯ УКРАЇНСЬКИХ НАЦІОНАЛІСТІВ І УКРАЇНСЬКА ПОВСТАНСЬКА АРМІЯ

Історичні нариси

КИЇВ НАУКОВА ДУМКА 2005

Книга "Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія" є підсумковою публікацією напрацювань робочої групи істориків, створеної при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА. В ній всебічно розглянуто ті ключові питання щодо діяльності ОУН і УПА, які викликають найбільш гострі дискусії в українському суспільстві. В останньому розділі книги аналізується ідеологія українських націоналістів.

Відповідальний редактор
С. В. КУЛЬЧИЦЬКИЙ, доктор історичних наук, професор

0503000000 – 019
2005

ISBN 966-00-0440-0

© В. В. Дзьобак, І. І. Ільюшин,
Г. В. Касьянов, А. В. Кентій,
С. В. Кульчицький, О. Є. Лисенко,
І. К. Патриляк, 2005

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА (С. В. Кульчицький)	5

Розділ 1

ТАКТИКА І СТРАТЕГІЯ УКРАЇНСЬКИХ НАЦІОНАЛІСТІВ НА ПОЧАТКОВОМУ ЕТАПІ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (І. К. Патриляк)	15
1. Антирадянське збройне повстання ОУН (жовтень 1939 — липень 1941 рр.)	15
Джерела	48
2. Створення та діяльність Дружин українських націоналістів (1941—1942 рр.)	52
Джерела	75
3. Акт 30 червня 1941 року	78
Джерела	86

Розділ 2

ПЕРЕХІД ОУН(Б) НА АНТИНІМЕЦЬКІ ПОЗИЦІЇ (1941—1942) (А. В. Кентій)	88
Джерела	112

Розділ 3

БУЛЬБІВЦІ ("ПЕРША УПА") (В. В. Дзьобак)	114
1. Життєві університети Тараса Боровця	114
2. Організація і діяльність "Поліської січі" в 1941 р.	118
3. Стосунки з німецькою окупаційною владою	125
4. Пошук компромісу з радянськими силами	135
5. Спроби консолідації	142
Джерела	154

Розділ 4

"ДВОФРОНТОВА" БОРОТЬБА УПА (1943 — ПЕРША ПОЛОВИНА 1944 рр.) (А. В. Кентій)	160
1. Військово-підготовча діяльність бандерівських організацій на початку 1943 р.	160
2. Розбудова територіальних структур і штабів повстанської армії	167
3. Стратегія "двофронтвої" боротьби ОУН і УПА	174
4. Протинімецький фронт ОУН і УПА	181
5. Боротьба ОУН і УПА на протибільшовицькому фронті	199
Джерела	217

Зміст

Розділ 5

БОЙОВІ ДІЇ ОУН І УПА НА АНТИПОЛЬСЬКОМУ ФРОНТІ (І. І. Ільюшин)	222
Джерела та примітки	295

Розділ 6

БОРТЬБА ЗБРОЙНИХ ВІДДІЛІВ ОУН І УПА З РАДЯНСЬКИМ КАРАЛЬНО-РЕПРЕСИВНИМ АПАРАТОМ (О. Є. Лисенко)	303
1. Проблеми радянзації західноукраїнського регіону у 1944 р.	303
2. Самостійницький рух у 1944 р.	319
3. Дії радянських військ проти збройних формувань ОУН та УПА восени 1944 р.	339
4. Протистояння ОУН та УПА і радянської системи у 1945 р.	358
5. Боротьба радянських силових структур проти ОУН і УПА у 1945 р.	376
Джерела	386

Розділ 7

АНТИКОМУНІСТИЧНИЙ ОПІР ОУН І УПА У ПІСЛЯВОЄННИЙ ПЕРІОД (1946—1956 рр.) (А. В. Кентій)	394
1. Повстансько-підпільний рух у період “великої блокади”	394
2. Збройна боротьба ОУН і УПА в 1947—1948 рр.	407
3. Націоналістичне підпілля в 1949—1956 рр.	423
Джерела	441

Розділ 8

ІДЕОЛОГІЯ ОРГАНІЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКИХ НАЦІОНАЛІСТІВ (Г. В. Касьянов)	445
1. Загальні зауваги	445
2. Інтерпретації	447
3. Формування ідеологічних основ націоналістичного руху (1920—1930-ті рр.)	450
4. ОУН, італійський фашизм та німецький націонал-соціалізм	456
5. Друга світова війна: ревізія ідеологій	460
6. Другий розкол ОУН: двійкарі	462
7. ОУН (мельниківці)	467
8. ОУН (бандерівці)	470
9. Замість висновків	474
Джерела та примітки	475
ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК (О. І. Ганжа)	479

ПЕРЕДМОВА

22 жовтня 1993 р. увійшов у дію Закон України “Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту”. Згідно з ним військовики УПА, які брали участь у бойових діях проти німецьких загарбників на тимчасово окупованій території України до 1944 р. включно, визнаються особами, які належать до учасників бойових дій. Отже, на рівні окремих військовиків УПА проблеми визнання ОУН—УПА в сучасній Україні не існує. Жодна політична сила в державі не виступає за вилучення цієї категорії військовиків із переліку осіб, які належать до учасників бойових дій.

Проте на рівні історичної оцінки військової формації, якою була Українська повстанська армія, і політичної сили, що її створила, — Організації українських націоналістів (Степана Бандери), проблема все ще не є розв’язаною. Існує також проблема бойовиків ОУН і військовиків УПА, які включилися у бойові дії після 1944 р. і боролися виключно з радянською владою.

Зі свого боку, органи радянської влади боролися з повстанським рухом не тільки силовими методами й репресіями проти пов’язаного з повстанцями місцевого населення, але й різноманітними засобами пропаганди. Радянські пропагандисти твердили про те, що повстанський рух ініційований гітлерівськими спецслужбами. Ця теза активно використовувалася в боротьбі з повстанцями навіть у повоєнні роки. Наголос у звинуваченнях, що висувалися проти повстанців, завжди робився на їх діяльності в період Другої світової війни 1939—1945 рр.

Після виборів до Верховної Ради УРСР та місцевих рад у березні 1990 р., які були програєні комуністами у трьох областях Галичини, Народний рух України поставив питання про політичну реабілітацію ОУН і УПА. У зв’язку з цим керівники трьох відділів ЦК КПРС (ідеологічного, партійного будівництва і кадрової роботи, державно-правового) 28 серпня 1990 р. звернулися в секретаріат ЦК з доповідною запискою “Про суспільно-політичну обстановку в західних областях України”. В ній пропонувалося “в партійной печаті и других средствах массовой информации начать широкую публикацию документов из партийных архивов, КГБ—МВД о действиях бандеровцев под руководством спецслужб фашистской Германии и других стран”. На підставі пропозицій записки секретаріат ЦК КПРС прийняв 17 січня 1991 р. розгор-

ниту постанову “Про спроби політичної реабілітації Організації українських націоналістів і Української повстанської армії в західних областях Української РСР” *.

Після 24 серпня 1991 р. ветерани УПА, а також політичні або громадсько-політичні організації, які вважають себе правонаступниками історичної ОУН, поставили питання про визнання Української повстанської армії воюючою стороною у Другій світовій війні. Вони вмотивовували такі вимоги ствердженням, що ще задовго до появи самостійної держави сотні тисяч українців у лавах ОУН і УПА боролися за свободу і незалежність України. Рух опору в формі боротьби ОУН і УПА проти вермахту й силових структур компартійно-радянського політичного ладу розглядається ними як національно-визвольна боротьба за утворення Української самостійної соборної держави (УССД).

Організація ветеранів України й ліві партії, які підтримують її, не бажать змінювати оцінок ОУН і УПА, встановлених у директивних рішеннях ЦК КПРС. Вони вимагають вилучити з користування шкільні підручники з історії України, в яких бойовики ОУН і військовики УПА представлені нарівні з радянськими партизанами як учасники руху Опору. Ті, хто перебував в ОУН і УПА, для них залишаються зрадниками українського народу, фашистськими прислужниками й воєнними злочинцями.

Проблема ОУН—УПА набула загальнонаціональної ваги в ході відзначення 50-річчя УПА восени 1992 р. Прихильники та противники УПА провели в 1993 р. низку наукових конференцій, не контактуючи між собою. Висновки, яких вони дійшли на цих конференціях, були протилежними за змістом.

1 лютого 1993 р. Президія Верховної Ради України ухвалила постанову “Про перевірку діяльності ОУН—УПА”. На Міністерство юстиції було покладено завдання створити урядову комісію, яка зайнялася б реалізацією постанови. Однак Міністерство юстиції тільки 14 червня 1994 р. скликало нараду з представниками Служби безпеки, Міністерства внутрішніх справ та Головного архівного управління, на якій було висунуто пропозицію створити дослідну групу для вивчення проблеми силами позапартійних науковців. Через відсутність фінансування справа не зрушила з місця. Проте суттєвим досягненням був уже сам той факт, що вперше в урядових колах визнали необхідність здійснити науково-дослідну роботу з проблеми ОУН—УПА, починаючи з первинного етапу — вивчення архівних документів.

13 вересня 1996 р. Верховна Рада України ухвалила рішення створити тимчасову комісію з метою сприяння у вивченні питань, пов’язаних із перевіркою діяльності ОУН і УПА. Очолив парламентську комісію народний депутат України А. Юхимчук. Історичний та юридичний висновки стосовно проблеми ОУН—УПА передбачалося розглянути на Верховній Раді України у березні 1997 р. Відповідне рішення було доведено до відома керівництва Організації ветеранів України, Організації українських націоналістів і Конгресу українських націоналістів **.

* Баран Володимир. Україна : Новітня історія (1945—1991 рр.). — Львів, 2003. — С. 607—610.

**Протистояння : Звернення, заяви, листи громадських організацій, політичних партій, громадян України до комісії з вивчення діяльності ОУН—УПА. 1996—1998 рр. / Упорядник Л. Гриневич. — К., 1999. — С. 15.

До комісії А. Юхимчука на паритетних засадах увійшли народні депутати, які представляли політичні сили, що мали протилежні погляди на проблему ОУН—УПА. Внаслідок цього роботу комісії було паралізовано. Ставлення до проблеми ОУН—УПА викликало розкол і у ветеранському русі. 13—14 жовтня 1996 р. у Києві відбувся установчий з'їзд Всеукраїнського об'єднання ветеранів Другої світової війни. З'їзд прийняв статут і програму, обрав раду на чолі з І. Юхновським і висловився за надання статусу учасників війни та відповідних пільг усім ветеранам УПА. Конфронтація в суспільстві стосовно цього питання дедалі більше загострювалася, втягуючи в свою орбіту не тільки ветеранів, але й політичні сили, які прагнули використати їх високий моральний авторитет.

Неспроможність парламентської комісії розв'язати проблему ОУН—УПА змусила Президента України покластися в цій справі на уряд. 28 травня 1997 р. Л. Кучма дав доручення створити Урядову комісію з вивчення діяльності ОУН і УПА. Постановою Кабінету Міністрів від 12 вересня 1997 р. за № 1004 комісія була створена у складі віцепрем'єр-міністра (голова комісії), міністра юстиції, міністра закордонних справ, міністра внутрішніх справ, міністра фінансів, міністра інформації, міністра освіти, голови Служби безпеки, Генерального прокурора (за згодою), президента Національної академії наук, директора Інституту історії України НАН України, директора Інституту стратегічних досліджень. Функції робочого апарату комісії були покладені на Міністерство юстиції.

Робоча група істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА була сформована в Інституті історії України НАН України, але не мала постійного складу (за винятком керівника групи С. Кульчицького і відповідального секретаря О. Веселової). Спеціалісти з інституту або з інших установ залучалися до роботи в групі на підставі трудових угод.

Організуючи свою працю, робоча група приділила виняткову увагу формі, в якій мали реалізуватися її висновки. Звичайна форма наукової записки була б малопереконливою як для Урядової комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА, так і для широкої громадськості. У 1992—1993 рр. Інститут історії України НАН України подавав такі записки до Верховної Ради й Кабінету Міністрів України, але вони сприймалися як точка зору тих науковців, які їх готували, і не більше.

Тому головним напрямом в організації роботи стала підготовка трьох взаємопов'язаних документів:

- короткого історичного висновку з оцінкою дій ОУН і УПА;
- розгорнутої історичної довідки про ОУН і УПА, на матеріалах якої мав бути підготовлений згаданий історичний висновок;
- фундаментального збірника документів про діяльність ОУН і УПА, на матеріалах якого повинна була готуватися історична довідка.

Смисл такої структури дослідницького проекту полягав у тому, щоб будь-яка теза з історичного висновку могла бути перевірена усіма, хто висловлював сумнів щодо її істинності, на більш широкому матеріалі історичної довідки. Якби й цей матеріал не переконував, кожен бажаючий мав би змогу звернутися до документальної частини дослідження.

На засіданні 20 січня 1998 р. Урядова комісія затвердила план заходів, згідно з яким треба було подати Президентові України й Верховній Раді України пропозиції стосовно визначення офіційної позиції щодо діяльності ОУН і УПА до 15.12.98. Проте при дослідженні проблеми виявилось стільки “білих плям”, що зазначені терміни стали нереальними. Безсумнівним залишалося лише одне: результати науково-дослідної роботи треба було реалізувати якомога швидше. Тому історичний висновок і розгорнута довідку робоча група істориків готувала двічі: в 2000 і 2004 рр.

У 2000 р. були надруковані попередня історична довідка “Проблема ОУН—УПА” обсягом в 129 с. (7,7 друк. арк.) і зроблений на її основі “Історичний висновок про діяльність ОУН—УПА (попередній варіант)” обсягом 38 с. (1,5 друк. арк.). У 2005 р. друкується ця монографія.

Між колективною монографією “Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія. Історичні нариси” і відповідною історичною довідкою 2000 р. “Проблема ОУН—УПА” існує якісна різниця. Працюючи безперервно впродовж семи років (1998—2004), робоча група істориків видрукувала в комп’ютерно-видавничому відділі Інституту історії України НАН України 27 книг загальним обсягом 5 723 с. (290 друк. арк.). Більша частина публікацій — це монографічні розробки “білих плям” в історії ОУН і УПА. Кращі публікації лягли в основу цієї колективної монографії.

Після припинення на три роки бюджетного фінансування діяльність робочої групи довелось перебудувати. Ми звернулися до науковців, які займалися проблемою ОУН—УПА через власну зацікавленість. Авторами розділів підсумкової монографії стали В. Дзьобак та І. Патриляк, які раніше працювали над кандидатськими дисертаціями відповідної тематики. І. Ільошин видрукував з допомогою робочої групи три монографії, після чого захистив докторську дисертацію з теми написаного ним розділу книги “Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія. Історичні нариси”.

Особливо важливу роль у діяльності робочої групи відіграв працівник фондів Центрального державного архіву громадських об’єднань України А. Кентій. Один із найбільш досвідчених архівістів, він більше десяти років досліджував історію УПА, відштовхуючись від першоджерел, а не від радянської або української зарубіжної історіографії. Співробітництво з А. Кентієм виявилось взаємокорисним. У перші півтора року друкована продукція робочої групи складалася виключно з монографій А. Кентія, які йому не вдавалося раніше видрукувати.

Робоча група звернулася до завідуючих відділами Інституту історії України НАН України з проханням підготувати відповідні їхній науковій спеціалізації розділи колективної монографії “Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія. Історичні нариси”. Завідуючий відділом історії Другої світової війни д. і. н. О. Лисенко написав розділ про боротьбу збройних відділів ОУН і УПА з радянським карально-репресивним апаратом в останні роки Великої вітчизняної війни. Відомий своїми публікаціями з історії націоналізму професор Г. Касьянов, який очолює в інституті відділ новітньої історії і політики,

підготував завершальний розділ книги — “Ідеологія Організації українських націоналістів”.

Окремо слід зупинитися на запланованому до видання фундаментальному збірнику документів про діяльність ОУН і УПА, який є заключним елементом тріади дослідницького проекту. Робоча група істориків (к. і. н. О. М. Веселова) має рукописи п'яти документальних збірників — з розрахунку на кожний рік Великої вітчизняної війни. Вони є результатом дослідницької праці за період 1997—2004 рр. і друкуватимуться на поліграфічній базі Інституту історії України в 2005 р. Автори монографії “Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія. Історичні нариси” готували свої тексти, спираючись на власну багаторічну працю, кожний за своєю темою, використовуючи матеріали архівів України, Росії та Польщі.

Коли заходить мова про перевірку тих або інших положень, викладених у монографії, ми пропонуємо взяти до уваги чотиритомник “Україна в Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів”, упорядкований професором Університету Сорбонна (Париж) і Українського вільного університету (Мюнхен) Володимиром Косиком:

Том 1, Львів, 1997, 384 с.; 60 документів за 1941 р.

Том 2, Львів, 1998, 384 с.; 52 документи за 1941—1942 рр.

Том 3, Львів, 1999, 384 с.; 55 документів за 1942—1943 рр.

Том 4, Львів, 2000, 368 с.; 71 документ за 1944—1945 рр.

Томи 2 і 3 видані під грифом трьох установ — Львівського національного університету ім. І. Франка, Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України та Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Томи 1 і 4 мають грифи тільки двох перших установ.

У чотиритомнику професора В. Косика майже нема випадкових документів. Усі вони в сукупності досить детально відтворюють картину Опору на тимчасово окупованій території України в 1941—1944 рр., але так, як вона вимальовується на основі німецьких документів. Кожний документ публікується у чотиритомнику двічі: в оригіналі німецькою мовою, а також у перекладі українською мовою.

Деякі недоліки чотиритомника впадають у вічі: відсутній джерелознавчий аналіз, у першому томі відсутні посилання на архівні матеріали, зустрічаються грубі помилки перекладачів. Однак перелічені недоліки не заважають користуванню документами. Навіть помилки перекладачів вдається відкорегувати, тому що німецький текст цілком читабельний. Проте, оскільки майже всі документи надані у фрагментах, то неможливо встановити, чи не зняв упорядник текст, який не влаштував його за змістом.

Німецькі архівні джерела мають особливо велике значення для з'ясування суті відносин між ОУН і УПА, з одного боку, та абвером, гестапо і вермахтом — із другого. Це — ключовий пункт у розв'язанні проблеми ОУН—УПА. А тому робоча група істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА повинна була визначитися, як використати ці документи. Було вирішено відрядити в Німеччину для перевірки *de visu* документів із чотиритомника професора В. Косика старшого наукового співробітника відділу історії України періоду Дру-

гої світової війни Інституту історії України к. і. н. М. Дубик. Вона мала великий досвід роботи в німецьких архівах, і їй таки вдалося ідентифікувати більшість документів, навіть ті документи, на які В. Косик не дав конкретних посилань.

М. Дубик перевірила 181 із 238 документів чотиритомника. 123 документи зберігаються у Федеральному архіві в Берліні, а 58 — у Федеральному військовому архіві у Фрайбурзі. Переважна більшість опублікованих документів з Федерального архіву в Берліні (у професора В. Косика йдуть посилання на Кобленц, але вже з 1997 р. ці документи зберігаються в Берліні) походить з фондів Рейхсміністерства окупованих східних областей (R—6; 38 документів) та Головної служби безпеки Рейху (R—58; 55 документів). Вони не є оригінальними, а представлені у вигляді мікрофішів, зроблених з матеріалів Документального центру у Вашингтоні. Переважна більшість опублікованих документів із Федерального військового архіву у Фрайбурзі (38 з 58) походить із фонду Командування збройними силами (RH—2). Вони також зберігаються в архіві у вигляді мікрофішів.

Документ № 7 (т. 2, с. 24—26) “Донесення про події в СРСР, № 106 від 7 жовтня 1941 р.”, де йдеться про знищення 33 771 єврея зондеркомандою 4а у Києві, в обірваній своїй частині повідомляє про втрату бандерівцями сили через масові арешти. Якби не були мотиви невміщення сюжету про членів ОУН(Б) у документі з описом трагедії Бабиного Яру, зміст купюр не засвідчує прагнення укладача приховати несприятливу для ОУН(Б) інформацію. У документі № 39 (т. 3, с. 262—263) не подається закінчення інформації Німецького бюро новин про від’їзд перших добровольців дивізії СС “Галичина” зі Львова 18 липня 1943 р. Але опущений текст не має істотного значення (йдеться про те, як львів’яни вітали добровольців). У переважній більшості випадків фрагментація документів зумовлюється переходом від інформації про події в Україні до опису подій на інших територіях.

Отже, документам упорядкованого професором В. Косиком чотиритомника можна довіряти. Інша річ, що відбір документів про діяльність УПА у 1943—1944 рр. здійснювався ним під певним кутом зору. Зокрема, професор В. Косик не включав до своїх збірок інформацію про нищення військовиками УПА жителів польських сіл. Для висвітлення теми про українсько-польське протистояння на окупованій німцями території України збірок документів професора В. Косика не підходить.

Не менше значення для виявлення багатьох закономірностей повстанського руху має нова серія “Літопису УПА” у складі семи томів:

Т. 1. Видання Головного командування УПА. — Київ ; Торонто, 1995. — 482 с.;

Т. 2. Волинь і Полісся: УПА та запілля 1943—1944. — Київ ; Торонто, 1999. — 724 с.;

Т. 3. Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля : Директивні документи ЦК Компартії України, 1943—1959. — Київ ; Торонто, 2001. — 652 с.;

Т. 4. Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля : Інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС—МВС, МДБ—КДБ. 1943—1959. Кн. 1. 1943—1945. — Київ ; Торонто, 2002. — 598 с.;

Т. 5. Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля : Інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС—МВС, МДБ—КДБ. 1943—1959. Кн. 2. 1946—1947. — Київ ; Торонто, 2002. — 574 с.

Т. 6. Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля : Інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС—МВС, МДБ—КДБ. 1948. Кн. 3. 1948. — Київ ; Торонто, 2003. — 512 с.

Т. 7. Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля : Інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС—МВС, МДБ—КДБ. 1949—1959. Кн. 4. 1949—1959. — Київ ; Торонто, 2003. — 718 с.

Ці томи були підготовлені науковцями Інституту української археології та джерелознавства ім. М. Грушевського і Центрального державного архіву громадських об'єднань України (упорядники — К. Абрамова, О. Вовк, В. Галаса, М. Деркач, А. Кентій, В. Кук, В. Лозицький, І. Павленко, Ю. Черченко). Матеріали цього архіву особливо широко використовували в своїй дослідницькій роботі члени робочої групи.

Нарешті, у дослідженні проблематики ОУН—УПА велике значення має “Літопис УПА” — серійне книжкове видання документів, матеріалів і наукових праць, яке виходить у світ з 1989 р. в Торонто. Робоча група присвятила одне зі своїх видань аналізу його змісту (Здіорук О. “Літопис УПА”: час, події, джерела). У цій праці досліджувався 30-томний корпус видань “Літопису УПА”. Відтоді з'явилося ще 10 його томів.

Додатковим напрямом у діяльності робочої групи істориків у 1998—2003 рр. було опрацювання підготовчих матеріалів, без яких не може обійтися жодна науково-дослідна робота: бібліографічних покажчиків і покажчиків архівних матеріалів. Було вирішено ці матеріали публікувати, щоб вони стали у нагоді іншим дослідникам проблеми ОУН—УПА.

Ще одним важливим напрямком у діяльності робочої групи стало упорядкування переданого їй Міністерством юстиції архіву. Він складався з документів громадських організацій та окремих осіб стосовно проблеми ОУН—УПА, адресованих у 1992—1999 рр. Президентові України, Верховній Раді, Кабінету Міністрів, Міністерству юстиції та іншим державним органам.

Привести цю кореспонденцію у всьому її колосальному обсязі в упорядкований стан було, перш за все, знаком поваги до людей, які сподівалися на те, що їхній голос дійде до високих інстанцій. По-друге, тільки у формі упорядкованих книг цей архів ставав доступним для тих інстанцій, які мали право і повноваження вирішувати справи державної ваги. По-третє, аналіз архіву давав робочій групі орієнтири для наукового пошуку. Знаючи конкретні питання, які хвилювали людей, ми звертали увагу саме на них під час підготовки тексту підсумкової монографії з проблеми ОУН—УПА. Найбільш характерні листи опубліковані у двох книгах загальним обсягом 950 с. (59,4 друк. арк.).

Основні творчі здобутки робочої групи зосереджуються в її публікаціях, здійснених на поліграфічній базі Інституту історії України. По роках публікації розподіляються таким чином:

1998 р.

1. *Кентій А. В.* Українська військова організація (УВО) в 1920—1928 рр. : Короткий нарис. — К. : Інститут історії України НАН України, 1998. — 81 с. (4,8 друк. арк.).

2. *Кентій А. В.* Нариси історії Організації українських націоналістів (1920—1941 рр.). — К. : Інститут історії України НАН України, 1998. — 201 с. (12,0 друк. арк.).

1999 р.

3. *Кентій А. В.* Нариси історії Організації українських націоналістів в 1941—1942 рр. — К. : Інститут історії України НАН України, 1999. — 201 с. (10 друк. арк.).

4. *Кентій А. В.* Українська повстанська армія в 1942—1943 рр. — К. : Інститут історії України НАН України, 1999. — 287 с. (17,28 друк. арк.).

5. *Кентій А. В.* Українська повстанська армія в 1944—1945 рр. — К. : Інститут історії України НАН України, 1999. — 220 с. (12,79 друк. арк.).

6. *Кентій А. В.* Нарис боротьби ОУН—УПА в Україні (1946—1956 рр.). — К. : Інститут історії України НАН України, 1999. — 111 с. (6,65 друк. арк.).

7. *Здіорук С. І., Гриневич Л. В., Здіорук О. І.* Показчик публікацій про діяльність ОУН та УПА (1945—1998 рр.). — К. : Інститут історії України НАН України, 1999. — 173 с. (19,38 друк. арк.).

8. Національне примирення чи конфронтація? : Збірник документів / Автор передмови та упоряд. О. М. Веселова. — К. : Інститут історії України НАН України, 1999. — 543 с. (32,52 друк. арк.).

9. Фонди з історії Української повстанської армії в державних архівосховищах України. Анотований показчик фондів УПА (1942—1946). — Вип. 1 / Автор передмови Г. В. Папакін, упорядники: Г. В. Папакін, О. Д. Вовк, З. Яцишин. — К. : Інститут історії України НАН України, 1999. — 60 с. (3,49 друк. арк.).

10. Протистояння : Звернення, заяви, листи громадських організацій, політичних партій, громадян України до Комісії з вивчення діяльності ОУН—УПА. 1996—1998 рр. / Автор передмови та упоряд. Л. В. Гриневич. — К. : Інститут історії України НАН України, 1999. — 406 с. (24,4 друк. арк.).

2000 р.

11. *Здіорук (Стельмах) О. І.* “Літопис УПА”: час, події, джерела: Джерелознавча достовірність та інформаційна цінність багатотомного видання “Літопис УПА”. — К. : Інститут історії України НАН України, 2000. — 142 с. (8,52 друк. арк.).

12. *Кокін С. А.* Анотований показчик документів з історії ОУН і УПА у фондах Державного архіву СБУ. Анотований показчик документів з фонду друкованих видань (1944—1953). — Вип. 1. — К. : Інститут історії України НАН України, 2000. — 214 с. (9,6 друк. арк.).

13. *Шаповал Ю. А.* ОУН і УПА на терені Польщі (1944—1947 рр.). — К. : Інститут історії України НАН України, 2000. — 332 с. (8,9 друк. арк.).

14. Фонди з історії Української повстанської армії у державних архівосховищах України (1941—1957 рр.). — Вип. 2 : Анотований покажчик фондів партійних органів УРСР, в яких відбилася боротьба з УПА / Автор передмови та упоряд. Г. В. Папакін. — К. : Інститут історії України НАН України, 2000. — 48 с. (2,88 друк. арк.).

15. Проблема ОУН і УПА : Попередня історична довідка. — К. : Інститут історії України НАН України, 2000. — 129 с. (7,68 друк. арк.).

16. Проміжний звіт Робочої групи для підготовки історичного висновку про діяльність ОУН—УПА. Історичний висновок про діяльність ОУН—УПА (попередній варіант) / Автор С. В. Кульчицький. — К. : Інститут історії України НАН України, 2000. — 38 с. (1,47 друк. арк.).

17. *Ільюшин І. І.* ОУН—УПА і українське питання в роки Другої світової війни : (в світлі польських документів). — К. : Інститут історії України НАН України, 2000. — 198 ст. (12,71 друк. арк.).

2001 р.

18. *Нікольський В. М.* Підпілля ОУН(Б) у Донбасі. — К. : Інститут історії України НАН України, 2001. — 179 с. (8,4 друк. арк.).

19. *Ільюшин І. І.* Протистояння УПА і АК (Армії Крайової) в роки Другої світової війни на тлі діяльності польського підпілля в Західній Україні. — К. : Інститут історії України НАН України, 2001. — 289 с. (15,94 друк. арк.).

2002 р.

20. *Дзюбак Володимир.* Тарас Бульба-Боровець і його військові підрозділи в українському русі опору (1941—1944 рр.). — К. : Інститут історії України НАН України, 2002. — 261 с. (11,27 друк. арк.).

21. *Лисенко О. Є., Марущенко О. В.* Організація українських націоналістів та Українська повстанська армія : Бібліографічний покажчик публікацій 1998—2002 рр. — К. : Інститут історії України НАН України, 2002. — 202 с. (9,25 друк. арк.).

2003 р.

22. Матеріали та документи Служби безпеки ОУН(Б) у 1940-х рр. / Упорядники Лисенко О. Є., Патриляк І. К. — К. : Інститут історії України НАН України, 2003. — 253 с. (9,75 друк. арк.).

23. *Касьянов Георгій.* До питання про ідеологію Організації українських націоналістів (ОУН) : Аналітичний огляд. — К. : Інститут історії України НАН України, 2003. — 63 с. (3,1 друк. арк.).

24. *Горбуров Є. Г., Шитюк М. М.* Суспільно-політична та бойова діяльність націоналістичного підпілля Півдня України в роки німецько-румунської окупації. — К. : Інститут історії України НАН України, 2003. — 57 с. (2,6 друк. арк.).

25. *Лисенко О. Є., Марущенко О. В.* Українсько-польські стосунки періоду Другої світової війни. Бібліографічний покажчик. — К. ; Івано-Франківськ : Інститут історії України НАН України, 2003. — 124 с. (5,82 друк. арк.).

26. *Ільюшин І. І.* Волинська трагедія 1943—1944 рр. — К. : Інститут історії України НАН України, 2003. — 313 с. (13,1 друк. арк.).

2004 р.

27. Патриляк І. К. Військова діяльність ОУН(Б) у 1940—1942 роках. — К. : Інститут історії України НАН України, 2004. — 598 с. (24,59 друк. арк.).

Всі перелічені книги надруковані в кількості 150—200 примірників. Проте вони виконують свою роль, тому що призначаються передусім для потреб Урядової комісії з вивчення діяльності ОУН—УПА, а також для членів робочої групи істориків при цій комісії.

Робоча група завершує свою працю підготовкою колективної монографії “Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія. Історичні нариси”. Монографія друкується видавництвом “Наукова думка” з тим, щоб бути доступною широкій громадськості.

Слід підкреслити, що представлена колективна монографія ґрунтується на величезному фактичному матеріалі. Члени робочої групи вивчали документи з проблеми ОУН—УПА під час багаторічних досліджень в архівах і бібліотеках, а також використовували опубліковані збірники архівних документів. Зважаючи на те, що головна увага робочої групи була зосереджена на періоді Другої світової війни, ми максимально повно скористалися чотиритомним збірником німецьких архівних документів, опублікованих професором В. Косиком. Кожний, хто захоче перевірити певну сукупність наших висновків, використовуючи архівні документи, зможе ознайомитися з публікаціями В. Косика. Зі свого боку, як уже було зазначено вище, ми переконалися і в ідентичності його публікацій архівному першоджерелу, і в тому, що під час упорядкування збірників професор В. Косик оминув своєю увагою деякі гострі сюжети. Отже, для перевірки наших висновків слід залучити й інші матеріали.

Курс на якнайповніше використання архівних і наявних у науковому обігові джерел може забезпечити довіру широкої громадськості до наших висновків. Публікації з проблеми ОУН—УПА, в яких ставилася мета глорифікувати або морально знищити українських націоналістів, завжди спиралися на просіяну під певним кутом зору і надзвичайно вузьку документальну базу. У минулому такі праці могли виглядати переконливо в очах читачів, тому що основні джерела з діяльності ОУН—УПА залишалися в архівах. Тепер ситуація зовсім інша. У науковому обігові знаходяться десятки томів архівних документів. Якщо ті або інші автори продовжують використовувати для обґрунтування своїх умовиводів лише вибіркові факти, оцінку їх публікацій широкою громадськістю неважко передбачити.

С. В. Кульчицький,
керівник робочої групи істориків при Урядовій комісії
з вивчення діяльності ОУН і УПА,
д. і. н., професор

РОЗДІЛ 1

ТАКТИКА і СТРАТЕГІ УКРАЇНСЬКИХ НАЦІОНАЛІСТІВ НА ПОЧАТКОВОМУ ЕТАПІ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

1. Антирадянське збройне повстання ОУН (жовтень 1939 — липень 1941 рр.)

Вересень 1939 року кардинально змінив геополітичні конфігурації у Центрально-Східній Європі. Перед Організацією українських націоналістів виникли цілком нові стратегічні й тактичні завдання. Відкрився практично невідомий раніше фронт антирадянської боротьби. Один із провідних діячів ОУН Є. Верцьона згадував: “Прийшла німецько-польська війна. Вона закінчилася для нас цілком несподівано, бо західноукраїнські землі зайняли большевики, які формально участі в війні не брали... Всі західні етнографічні терени України (за виключенням Закарпаття) ввійшли в склад Радянської України. Створило це для нашої боротьби цілком нове положення. Ліквідувалося два фронти боротьби, і практично вся увага могла бути звернена на одного окупанта України — большевицьку Москву... Так нову Україну, з новим духовним обличчям, щойно в цих роках ми відкрили. Була вона іншою, ніж малювала її большевицька пропаганда. Але була вона теж інша, ніж ми хотіли її бачити... І коли ми не находили в ній схильності до зриву (повстання. — Авт.), то все ж вона була тією розгойданою масою, що була в часах Хмельницького чи опісля Коліївщини”¹.

Незважаючи на доволі несподівану для оунівців окупацію Західної України Червоною армією, для ОУН зустріч із реаліями радянського життя не стала смертельною, хоча подібного “рандеву” не пережила жодна інша західноукраїнська партія чи організація.

Попри вихід декількох тисяч членів ОУН до німецького Генерального губернаторства й початкову розгубленість керівництва Організації на території УРСР залишилося, за різними оцінками, від 10 до 44 тис. підпільників і симпатиків ОУН*.

Невдовзі керманічі новопосталого бандерівського Революційного проводу у відозві до підлеглих підкреслювали: “Поширення московської окупації на західноукраїнські землі не стало для нас катастрофою саме завдяки тій широко розбудованій політичній, державницькій і революційній свідомості, яку створила в цій займанщині Організація в

*На наше переконання, реальна кількість членів ОУН в кінці 1939 р. не перевищувала 8—9 тис. осіб. Разом із найбільш активними симпатиками Організації їх могло бути близько 12 тис. і навряд чи більше. Інша справа, якщо рахувати всіх людей, для яких були близькими та зрозумілими ідеї радикального українського націоналізму. Таких, безперечно, могло бути й більше 40 тис.

революційній боротьбі з польською окупацією”². Пізніше лідери бандерівської ОУН знайшли беззаперечний позитив у факті приєднання Західної України до УРСР. Вони з дещо інсценованим захопленням проголошували: “Треба радіти, що західноукраїнські землі увійшли до складу держави народу, який і так мав під своїм пануванням основний масив української землі, та що український нарід, змучившись під однією окупацією і скріплений у своєму питомому тягарі, має можливість спрямувати всі свої сили в боротьбі з Москвою”³.

Оцінюючи ситуацію, як сприятливу для розгортання антирадянської боротьби, закордонні оунівські центри на зламі 1939—1940 рр. розпочали приготування до збройного повстання в Україні.

З початком підготовчої діяльності в ОУН означилася чітка тенденція до розмежування поглядів на ймовірні успіхи цього задуму між давніми еміграційними членами ОУН та колишніми політв'язнями й кривовиками.

Емігранти, очолювані Проводом українських націоналістів (ПУНОм), не бачили можливості проведення ефективного збройного виступу, вважаючи його марною тратою людських сил і життів. А. Мельник зі своїм найближчим оточенням схилився до думки про необхідність вивести з України якнайбільше членів ОУН до Генерального губернаторства, а іншим наказати (в умовах глибокої конспірації) проводити агітаційно-пропагандистську роботу й готуватися до диверсій і локальних збройних виступів тільки на випадок початку війни між СРСР і сусідніми державами. Головні ж сили оунівців планувалося вишколювати з допомогою німецьких інструкторів у Генеральному губернаторстві, а в час походу вермахту проти СРСР використати їх у боротьбі з більшовизмом як союзну українську армію. З цією метою в Кракові активно діяло українсько-німецьке військове бюро, очолюване полковником Р. Сушком⁴.

На протипагу давнім емігрантам молоді й радикально налаштовані оунівці-крайовики та звільнені з тюрем після падіння Польщі керівники Крайової ексекютиви на західноукраїнських землях вважали позицію ПУНу аморфною, невизначеною, безініціативною, неревольюційною та шкідливою. Вони вимагали від керівництва Організації негайно розробити й вислати в Україну детальні інструкції для організації повстання. Оунівська молодь вважала, що повстання в Україні реально може захитати основи радянської влади (принаймні в західноукраїнському регіоні), засвідчить перед усім світом волю українського народу до незалежності, а головне, створить нестабільну ситуацію на східних рубежах Третього рейху, змусить Берлін втрутитися в ці події та розв'язати війну проти СРСР навіть у тому випадку, якщо керівництво Німеччини не має таких планів. Молоді радикали бачили необхідність розгортання організаційної роботи у чотирьох напрямках — підготовки й проведення повстання в УРСР, створення українських військових частин за кордоном, загального вишколу оунівців у Генеральному губернаторстві та забезпечення повстанців в Україні кадрами, планами, інструкціями, картами, посібниками тощо. Згадуючи через десять років про ті події, С. Бандера свідчив, що молодіжне крило ОУН ставило перед А. Мельником такі вимоги: “Після поширення більшовицької окупації ЗУЗ посилити організаційну, політичну й бойову

діяльність на рідних землях, зокрема на ОСУЗ, щоб на всіх землях України досягнути такого посилення революційного потенціалу, як на ЗУЗ. Спеціальну увагу присвятити милітаризації руху і підготовці до розгорнення широкої повстанчої акції. На випадок намагання большевиків ліквідувати головну базу зорганізованого націоналістичного революційного руху через масове заслання і виселення всього національно-свідомого елементу ОУН зорганізує широку повстанчу акцію, мобілізуючи до неї весь боєздатний і певний елемент, і вестиме партизансько-повстанчу боротьбу в захист виселюваних теренів. Розпочата партизанська акція має стати вогнищем широкої повстанчої боротьби. Це робити тоді, як внутрішнє положення на Рідних землях буде цього вимагати, зокрема в обличчі загрози ліквідації головної бази руху, — без уваги на ту чи іншу міжнародну ситуацію, не дивлячись на загальний розвиток війни”⁵.

У світлі сучасних знань про ситуацію в Україні й світі в ті роки плани молодих націоналістів виглядають доволі наївними. Важко собі уявити, щоб А. Гітлер перекидав війська з Франції на допомогу повстанцям чи щоб декілька тисяч погано озброєних патріотів могли захитати основи більшовицької імперії, яку не подужали здолати мільйонні армії Третього рейху й усіх його союзників. Однак для оунівців із краківського осередку радянський “ведмідь” тоді здавався не таким уже й непереможним.

Аналіз подій засвідчує, що члени ОУН після 17 вересня 1939 р. почали пристосовуватися до реалій радянського життя й навіть подекуди використовувати їх. Зокрема, націоналісти стали вкорінюватися в органи державної влади (чого не вдавалося зробити за панування Польщі). В одній лише Станіславській області чекісти згодом викрили 156 оунівців у владних структурах. Член Львівської ексекутиви ОУН О. Луцький був обраний до Народних зборів Західної України, а потім працював в одному з райвиконкомів Станіславської області. Оунівці заповнили комсомольські лави так, що окремі комсомольські організації майже повністю склалися з “юнацтва” ОУН⁶.

Разом з цим націоналісти здійснювали доволі масштабні бойові операції, в яких діяли агресивно і рішуче. Використовуючи захоплену у вересні 1939 року в польських військ зброю, вони здійснили в жовтні—листопаді локальні виступи в містах Чортків і Збараж, а також акції в Кременецькому, Вишневецькому, Бережанському, Чортківському, Збаразькому, Стрийському й Жидачівському повітах. Ці збройні повстання набули досить широкого розмаху, в них взяли активну участь тисячі людей. Лише під час Чортківського виступу співробітники НКВС захопили в полон 128 повстанців⁷.

Хоча повстання виникали майже стихійно в різний час і в різних місцевостях, вони сприймалися краківським проводом як сигнал, що сповіщав про назрівання революційної ситуації в регіоні. Звідси робився висновок про потребу організувати, скоординувати й очолити стихійний порив рядового членства.

Виходячи з цієї ситуації і не очікуючи схвалення своїх дій з боку ПУНу, краківський осередок ОУН на свій страх і ризик першими днями грудня 1939 р. вислав до України спецкур’єра В. Глуха з наказом для Львівського окружного проводу. У наказі були приписи провести мо-

білізацію членів ОУН на західноукраїнських землях, зібрати всю наявну зброю, повністю відновити організаційну мережу, призначити всіх низових керівників, очистити ОУН від політично ненадійних елементів, бути в повній бойовій готовності⁸. Однак документ не дійшов до адресатів — зв'язковий потрапив на кордоні до рук НКВС. Наслідком провалу стали арешти серед керівників ОУН у Західній Україні, а також введення в краківський осередок ОУН радянської агентури⁹. Десятки провідних членів Організації, уникаючи арешту, змушені були нелегально перейти на німецький бік кордону.

Захоплення кур'єра з поштою від краківського керівного центру та наступні болючі удари по організаційній мережі ще більше загострили конфлікт між ПУНОм й опозиціонерами, очолюваними С. Бандерою. Лідери ПУНу, не рахуючись із думкою більшості членів Крайової екзекутиви, видали в січні 1940 року директиву, якою зобов'язували низові ланки ОУН утримуватися від активних дій, очікуючи в умовах глибокої конспірації початку війни між Німеччиною та СРСР¹⁰.

С. Бандера разом зі своїми прихильниками вважав таку обережність надмірною. Він, виходячи із засад невпинної підготовки національної революції, розглядав наявність постійних збройних виступів як каталізатор, котрий мав посилити бродіння народних мас і привести до загального “зриву”. Неминучі жертви в очах молодих оунівців не виглядали марними. Виховані на культі полеглих героїв, молоді націоналісти сприймали свою можливу загибель і смерть товаришів як необхідну офіру на вівтар боротьби за державність, складену в ім'я свободи майбутніх поколінь. Поняття жертви за інтереси нації вони розуміли цілком у євангельському сенсі, вважаючи себе “зерном”: щоб принести врожай, зерно повинне було впасти в землю й померти.

Наслідком загострення тактичних розходжень та особистих антипатій у лавах Організації став офіційний розкол і створення 10 лютого 1940 року нового керівного органу ОУН — Революційного проводу. Зібрані в Кракові 27 провідників Крайової екзекутиви одноставно підтримали ідею створення Революційного проводу й визнали своїм лідером С. Бандеру¹¹. При цьому необхідно наголосити, що Бандера та його найближчі соратники цілком щиро намагалися владнати конфлікт із ПУНОм, не виносячи внутрішньоорганізаційних проблем “на люди”. На користь такої тези однозначно свідчать факти — створення Революційного проводу деякий час трималося в таємниці й не розголошувалося серед рядових оунівців. 5 квітня 1940 р. С. Бандера звернувся до А. Мельника з листом, у якому повідомив про діяльність Революційного проводу, а також про своє підпорядкування ПУНу й бажання загасити конфлікт. Відповіддю стало розпорядження А. Мельника від 7 квітня 1940 р., яким лідер ПУНу поставив С. Бандеру перед трибуналом¹². Однак навіть після цього сторони вели переговори й до остаточного розколу дійшло лише в серпні—вересні 1940 р.¹³

Необхідно підкреслити, що поділ ОУН на дві ворожі одна до одної політичні сили не був несподіваним, одномоментним актом, спричиненим злєю волею однієї чи декількох осіб. Розкол ОУН став завершенням багатолітніх внутрішньоорганізаційних процесів, які були незворотними й тривалий час гальмувалися лише завдяки беззаперечному авторитетові та зваженій політиці полковника Є. Коновальця.

Ще задовго до своєї трагічної загибелі Є. Коновалець збагнув, що закордонний провід повинен виконувати корисну роботу, а не займатися тільки “вождівством” і “стратегічним керуванням” людьми, які в краї щогодини ризикують власним життям. В останні роки перед загибеллю Є. Коновалець намагався радикально реформувати діяльність ПУНу заради збереження єдності ОУН. Однак він не встиг реалізувати своїх задумів, рука найманого вбивці (спеціально чи випадково) обірвала його життя. Тому, на жаль, незворотний процес розколу почав розвиватися за прогнозами полковника, викладеними ще в 1932 році в листі до Є. Онацького: “Молодий націоналістичний рух на Західних Землях ще нас толерує, я певний, одначе, що з його скріпленням і внутрішнім оформленням, він, коли ми не намагатимемося знайти спільну мову, витворить свій власний провід. Не виключено, що з бігом часу ми опинимося в ролі УНР, себто станемо центром, що об’єднує соборницьку еміграцію, без зв’язку і впливу на події на українських землях”¹⁴. Головною причиною можливого розколу ОУН Є. Коновалець вважав те, що ніхто із емігрантських лідерів “не старався навіть побувати на українських землях і там приглянутися до умов праці і самому поспробувати безпосередньо ставити той рух”¹⁵.

На наш погляд, закономірність розколу в ОУН передовсім була визначена особливостями людської психології. Більшість людей, які десятки років прожили в умовах спокійного, забезпеченого й комфортного життя, “обросли” сім’ями та матеріальними статками, не розуміли тих відчайдухів, що закликали йти під кулі, не боялися потрапити до в’язниць чи таборів. Між двома крилами ОУН ще задовго до 1940 року вже існувала глибока психологічна прірва, яку лише юридично оформили на краківському зібранні 10 лютого. Тобто причиною розриву були давні психологічні розходження між оунівцями-крайовиками та емігрантами. Особистісні конфлікти й тактичні розходження стали лише приводом для проведення складної “хірургічної операції”.

Розрив зв’язків із вищим керівництвом надав змогу Революційному проводові реалізувати власну тактику та стратегію боротьби, не зважаючи на різні олівки з боку ПУНу. Ще на початку січня 1940 р. С. Бандера разом зі своїми однодумцями вирішив суттєво посилити кадрами оунівське підпілля в УРСР. З цією метою з найкраще вишколених у військовому відношенні і навчених нелегальній роботі людей формували ударні (за тогочасною оунівською термінологією — “пробоеві”) групи чи відділи чисельністю від 5 до 20 осіб, які мали очолити підпілля, створити повстанські та диверсійні загони.

Пробоеві групи здебільшого поділялися на дві частини. Перша мала організаційне призначення на території України, а друга, менш чисельна, — здійснювала охорону при перетині першою кордону й одразу ж поверталась назад. Озброєння груп здебільшого складалося з одного легкого кулемета, гвинтівок, пістолетів та ручних гранат (по дві на кожного бойовика). Кордон переходили обов’язково вночі, зазвичай у лісистій місцевості. Речей брали небагато, інструкції та розпорядження керівництва старалися завчити напам’ять. Усі члени групи мали з собою фальшиві документи, справжні радянські гроші й іноземну валюту (остання зашивалась у взуття чи одяг). Свій рух на схід пробоевий відділ починав після повідомлення розвідників із оунівсь-

кої Служби безпеки про проходження німецького прикордонного патруля на заздалегідь обраній ділянці кордону¹⁶.

Перша група вирушила з Генерального губернаторства в середині січня 1940 р. і перетнула кордон в районі Кристинополя¹⁷ біля с. Бендюги¹⁸. Проїшовши замерзлим Бугом, 12 бойовиків, очолюваних підпільником С. Пшеничним, мали через Сокальщину відправитися для організаційної роботи на Волинь. Група супроводження й охорони в кількості 4 бійців під керівництвом М. Записочного тієї ж ночі розраховувала повернутися назад до Генерального губернаторства. Під час переходу група С. Пшеничного була помічена радянською прикордонною заставою (деякі сучасні автори наполягають на тому, що зустріч із прикордонниками стала наслідком агентурної роботи НКВС¹⁹). Однак ці дані не підтверджуються самими учасниками подій, які стверджують, що їхня поява не була очікувана військами противника. Якби групу зрадили, то її логічно було б пропустити вглиб території, оточити і нейтралізувати. Замість цього заставка відкрила вогонь по оунівцях безпосередньо в прикордонній смузі²⁰). Цілу ніч між прикордонниками й оунівцями точився запеклий бій з переслідуванням. За даними підпільників, у бою загинуло більше 30 прикордонників і 8 націоналістів²¹. Ще восьмеро бійців пробоевого загону, вичерпавши боєприпаси, зробили спробу вийти з оточення групами по 2 особи, однак усі були полонені чекістами²².

Проте керівництво краківського осередку ОУН не знітилося після цієї невдачі, і через декілька днів через кордон успішно пройшла наступна ударна група, очолювана І. Климівом (Легендою)²³. Відділ І. Климива дістався до Галичини, а потім до Волині, де замінив знищену групу С. Пшеничного.

На початку березня 1940 р. в Україну проникла група, керована провідником КЕ на ЗУЗ В. Тимчієм (Лопатинським). Разом з ним кордон перейшли організаційний референт М. Опришко, референт жіноцтва З. Левицька, референт зв'язку Т. Оленчак. Однак за декілька кілометрів від кордону на бойовиків чекала засідка військ НКВС. Групу "здали" радянська агентура, що працювала в оунівському середовищі в Генеральному губернаторстві²⁴. Результатом багатогодинного бою стала загибель усієї групи В. Тимчія²⁵.

Більш вдало перетнув кордон у середині березня 1940 р. відділ Л. Зацного (Вік, Троян), до складу якого входили Ф. Федечко, В. Зелений, Л. Харкевич, В. Чижевський, О. Луцький²⁶. Підпільники пройшли гористою місцевістю Лемківщини від с. Балигород через с. Райське на територію УРСР²⁷. У Дрогобицькій області група Л. Зацного розділилася — О. Луцький та В. Чижевський вирушили на Станіславщину, а інші четверо залишилися для виконання організаційної роботи в Дрогобицькій і Львівській областях.

У другій декаді березня в Україну пробілися ще дві групи: відділ В. Гриніва (Кремінський), який мав завдання очолити крайовий повстанський штаб, а також група керівників для організації повстання на Тернопільщині — Р. Кравчук, О. Безпалко, Н. Хомів та інші²⁸.

Таким чином, до 20 березня 1940 р. в Україну перебазувалася частина провідних кадрів ОУН, які на місці мали визначити прерогативи організаційної роботи на найближче майбутнє.

Перекинення керівників підпілля до УРСР стало результатом рішень, прийнятих Революційним проводом ОУН на нараді 10 березня 1940 р. Планувалося, що новоприбулі кадри стануть організаторами штабів національного повстання на Галичині та Волині. Вони повинні були у двомісячний термін освоїти територію, скласти чітке уявлення про наявність повстанських сил і зброї, з'ясувати настрої місцевого населення, його симпатії до ОУН і ставлення до можливої зміни існуючого ладу. Передбачалося, що основну підготовчу роботу крайові повстанські штаби завершать до середини травня 1940 р., після чого, у повній бойовій готовності, будуть очікувати на сигнал від Революційного проводу²⁹. Однак реальна ситуація в Україні була набагато складнішою, ніж це здавалося краківським лідерам ОУН.

Ще в лютому й на початку березня 1940 р. фактичні керівники підпілля І. Климів (Легенда) та В. Сидор (Кравс) провели низку нарад. Обговоривши ситуацію в регіоні, вони дійшли висновку, що на той момент загальне повстання було б неможливе через брак достатньої кількості зброї, боєприпасів, обмаль відомостей про сили противника. Було вирішено головну енергію підлеглих спрямувати на заготівлю зброї та амуніції й на проведення розвідки для отримання відомостей про військові частини. Для розвідки навіть запланували створити окрему мобільну групу³⁰.

24 березня 1940 р. у Львові на конспіративній квартирі відбулася нарада найавторитетніших членів ОУН в Україні. На зібранні було відновлено Крайову ексекутиву в складі восьми осіб: О. Грицак (Галайда) — керівник КЕ; С. Новицький (Вій) — заступник провідника, військовий референт КЕ; С. Ніклевич (Вірчин) — організаційний референт КЕ. Також до складу КЕ ввійшли В. Гринів, Д. Мирон, Я. Горбовий, О. Максимів, М. Мацьків³¹.

На нараді члени Ексекутиви вирішили займатися збиранням озброєння й амуніції, розвідкою, диверсіями та розбудовою організаційної мережі. Мережа ОУН мала відповідати новому адміністративно-територіальному устрою Західної України. Замість воєводських формувались обласні проводи, а замість повітових — районні. Завдяки більш подрібненому поділу на райони (порівняно з польськими повітами) кількість низових організацій зросла в 3,5 рази, що дало можливість районним керівникам максимально тісно працювати з населенням, часто бувати в селах свого району, залучати до лав ОУН нових членів, посилювати організаційну дисципліну.

Занепокоєні помітною активізацією ОУН та підігріті повідомленнями від своєї закордонної агентури про підготовку націоналістами загального повстання на квітень—травень 1940 р., радянські спецслужби провели масові арешти всіх запідозрених у причетності до підпілля³². Найсильніші удари були нанесені по Львову, Тернопільській, Рівненській і Волинській областях³³. До тюрем потрапило 658 оунівців, з них шестеро членів КЕ, члени обласних і районних проводів, керівник Львівського міського проводу³⁴.

Такі вражаючі успіхи НКВС пояснювалися насамперед майже повальними арештами серед скільки-небудь суспільно активної молоді, зокрема серед людей, які згідно з наказом командування НКВС СРСР від 11 жовтня 1939 р. «Про введення єдиної системи обліку ан-

тирадянських елементів, виявлених агентурною розвідкою” підлягали спецреєстрації. До цих “ворогів радянського ладу” належали всі колишні члени діючих за Польщі легальних партій, національних, релігійних і молодіжних організацій, раніше засуджені радянською владою та члени сімей розстріляних більшовіками “контрреволюціонерів”, громадяни, які мали родичів за кордоном, та інші категорії населення³⁵.

Більшість молодих людей арештовували за стандартним звинуваченням в організації “банди”. Довести таку “провину” було нескладно. “Гуманне” радянське законодавство (ст. 56, п. 17 Кримінального кодексу УРСР) давало напрочуд зручне для слідства визначення поняття “банда”. Так, “озброєною бандою” вважалася група людей, яка мала три ознаки: а) двох і більше членів у своєму складі; б) принаймні один із “бандитів” мав бути озброєним будь-якою зброєю (ніж, сокира, багнет, вила, коса теж підпадали під категорію поняття “зброя”); в) наявність у членів банди наміру вчинити злочин³⁶.

Завдяки такому формулюванню слідчі групи НКВС могли затримувати будь-яких двох сільських хлопців з вилами й оголошувати їх “бандою”, звинувачуючи у намірі вчинити якийсь “злочин”.

До боротьби в умовах дії такого законодавства ОУН ще не була цілком підготованою. Тому удари, завдані Організації наприкінці березня та на початку квітня 1940 р., виявилися справді важкими.

Щоб залякати підпілля та й усе населення регіону, слідчі НКВС відібрали з-посеред арештованих одинадцять керівників Організації для спеціального публічного судового шоу. Націоналістів судили 29 жовтня 1940 року відкритим судом у Львові. Всіх, крім одного, засудили до страти. Вирок виконали 20 лютого 1941 р.

Однак, незважаючи на дошкульність ударів, вони не стали смертельними для націоналістичного підпілля. На початку травня 1940 р. в Західній Україні було відновлено КЕ та всі обласні проводи³⁷. Чергову Екзекутиву організували Д. Мирон і Л. Зацний. До її складу увійшли: Д. Мирон — провідник КЕ; Л. Зацний — заступник провідника КЕ; І. Максимів — організаційний референт КЕ; К. Березовський — референт пропаганди КЕ; М. Матвійчук — референт розвідки КЕ; М. Думанський — заступник референта розвідки КЕ; В. Ковалюк — референт жіноцтва КЕ; Л. Шевчик — референт зв'язку КЕ³⁸. Слід зазначити, що робота в напрямку підготовки повстання здійснювалася новою КЕ доволі успішно. Згодом під час “процесу 59-ти” слідчі НКВС встановлять: “Після арешту Крайової екзекутиви ОУН приїхавший з-за кордону за дорученням Краківського центру ОУН Мирон Дмитро, відомий у організації під псевдами “Роберт”, “Піп”, разом із Зацним Левом, відомим під псевдонімами “Троян”, “Вік”, вживають заходів для відновлення розгромленої Крайової екзекутиви ОУН і ще більше активізують антирадянську діяльність ОУН, підпорядковуючи все одній меті — підготовці збройного повстання проти радянської влади, захопленню влади в свої руки та створенню т. зв. самостійної української держави фашистського типу, за принципом: “Україна — для українців”. Готуючи збройне повстання проти радянської влади, Крайова екзекутива ОУН розраховувала не тільки на власні сили, але також на інтервенцію однієї із сусідніх до СРСР держав, причому краківський

центр ОУН вів переговори з низкою урядів іноземних держав про пряму інтервенцію проти Радянського Союзу”³⁹.

Політика більшовицького терору не залякала, а, навпаки, підштовхнула молодь до лав ОУН. У травні—липні 1940 р. Організація поповнилася новим активом. Надзвичайно успішну роботу в цьому напрямку здійснював Станіславський обласний провід на чолі з О. Луцьким, Д. Клячківським, В. Чижевським, М. Сеньківим і Н. Білобрам. Якщо у вересні 1939 р. налічувалося 1200 членів і симпатиків ОУН, то в липні 1940 р. на Станіславщині працювало 9600 членів і симпатиків бандерівської Організації⁴⁰.

Кінець серпня та початок вересня 1940 р. стали черговим періодом важких випробовувань для націоналістичного підпілля. Наприкінці серпня до рук НКВС потрапив зв'язковий від краківського Револьюційного проводу Т. Мельник, у якого знайшли детальні військові інструкції для Крайової екзекутиви⁴¹. Вивчивши захоплені документи, слідчі з радянських органів держбезпеки дійшли висновку про те, що ОУН готує загальне повстання на осінь 1940 р. Їхні припущення підтвердилися після затримання “інспектора” від бандерівського Проводу, який об'їжджав регіон з перевіркою бойової готовності низових оунівських структур. Затриманий “Максим” під час допитів надав розгорнуті свідчення про керівництво підпілля та розшифрував знайдені при ньому ж записи, в яких вказувалися місця розташування секретних складів зі зброєю й амуніцією⁴².

Наявність точних оперативних даних надала карателям можливість провести чергову масовану атаку на бандерівську ОУН. Оперативні співробітники НКВС розкрили 96 націоналістичних груп і низових організацій, під час ліквідації яких було арештовано 1108 підпільників. У ході облав енкаведисти захопили 2070 гвинтівок, 43 кулемети, 600 револьверів, 80 тисяч набоїв та інше військове майно⁴³.

Оунівці під час затримання чинили шалений опір спецгрупам НКВС, чим заслужили на повагу навіть у своїх ворогів. Самі чекісти характеризували їх як серйозних противників: “Оунівці-нелегали добре навчені в розумінні нелегальної техніки, загартовані і досить агресивні кадри. Як правило, при арештах оунівці чинять збройний опір, намагаються покінчити самогубством”⁴⁴.

Але, як і попереднього разу, масштабні арешти не змогли полати всієї організаційної структури ОУН. Про її розмах і рівень проникнення в суспільство НКВС не мало повної інформації. Відомство Л. Берії отримало оперативні дані лише про тисячу нелегалів-оунівців, розшук яких оголосили з вересня 1940 р. Інші ж десятки тисяч членів і симпатиків Організації залишалися невідомими для радянських органів.

Репресії осені 1940 р., безперечно, серйозно зашкодили керівництву ОУН в Україні. Було захоплено 107 провідників різного рівня, зокрема трьох членів КЕ⁴⁵. Револьюційний провід, у світлі останніх подій, віддав наказ посилити конспірацію, відсторонити від роботи й організаційних зв'язків усіх, хто перебував у “полі зору НКВС”, всіх нелегалів перекинути до Генерального губернаторства, а роботу виконувати лише силами легалізованих членів Організації, дотримуватись абсолютної конспірації. Усіх членів і симпатиків ОУН, які порушували прин-

ципи конспірації, слід було негайно фізично ліквідувати. Такими жорсткими заходами керівництво ОУН намагалося зберегти Організацію до весни 1941 р.⁴⁶

В останні дні жовтня 1940 р. провідні оунівці, зібравшись на конспіративній квартирі у Львові, реанімували Крайову езекутиву, яку знову очолив Д. Мирон. До її складу ввійшли: К. Цмоц — заступник провідника КЕ; О. Луцький — керівник Станіславської обласної організації ОУН; І. Климів — лідер ОУН на Волині; Ю. Гуляк — провідник Тернопільської обласної організації ОУН⁴⁷.

Структура Організації черговий раз почала відновлюватися. Однак і цього разу процес поновлення підпільної мережі тривав недовго. Наприкінці грудня 1940 р. чекісти, бажаючи використати зимову пору й незавершеність реорганізації, розпочали операцію “з остаточної ліквідації оунівського підпілля”.

Тим часом взимку 1940—1941 рр. найдошкульніші удари спецслужб були спрямовані проти Львівської, Станіславської, Дрогобицької обласних⁴⁸ і Володимир-Волинської окружної організацій⁴⁹. Лише протягом двох діб 21—22 грудня 1940 р. каральними органами було арештовано 996 бандерівців (зокрема у Львівській області — 520 осіб, у Станіславській — 235, у Тернопільській — 133)⁵⁰.

Намагаючись уникнути смертельних ударів з боку беріївських опричників, оунівці-нелегали почали здійснювати численні спроби прорватися через радянський кордон. За зиму 1940—1941 рр. відділи підпільників зробили більше ста спроб зі зброєю в руках протаранити “залізний заслон” над Бугом і Саном. Вісімдесят шість із цих спроб були зареєстровані прикордонниками. Траплялися випадки, коли ударні групи складалися зі 120—170 бойовиків. У разі, якщо нелегалам не вдавалося “тихо” перетнути кордон або несподівано й швидко прорватися, то тривалі бої із заздалегідь підготовленими прикордонниками, як правило, були невдалими для націоналістів. Тоді на німецький чи угорський бік кордону проходило не більше третини від особового складу групи⁵¹.

Незважаючи на великі втрати у сутичках із прикордонниками, можна припустити, що більшість спроб переходу кордону була вдалою, а відтак залишилася невідомою відповідним радянським органам. Навіть С. Ткачук (дослідник, якого важко запідозрити в симпатіях до українського національно-визвольного руху), ґрунтовно вивчивши архіви радянських органів держбезпеки, констатував: “оунівці діяли на своїй території, гарно їм відомій, що дозволяло їм більш ефективно використовувати природні особливості для підготовки і здійснення проривів через кордон на територію сусідніх країн”⁵².

По містах і селах, лісах і горах Західної України чекісти “полювали” на націоналістів-нелегалів. Уже арештованих бандерівців судили з усією суворістю “соціалістичної законності” на показових судилищах.

15—19 січня 1941 р. у Львові відбувся “Процес 59-ти”, який мав широкий громадський резонанс, як через мужню поведінку підсудних, так і через неймовірно жорстокі вирoki. Сорока двом підсудним виголосили присуд — “смертна кара”; сімнадцять отримали по 10 років каторги і по 5 років заслання. Лише після клопотання голови Народних зборів Західної України і депутата Верховної Ради СРСР

К. Студинського Президія Верховної Ради СРСР замінила жінкам розстріл на десятилітнє ув'язнення⁵³.

Минуло неповних чотири місяці, й 7 травня 1941 р. в Дрогобичі розпочався новий, цього разу ще масовіший, процес над шістдесятьма двома оунівцями. За рішенням суду тридцятьом націоналістам було винесено смертний вирок, двадцяти чотирьом підпільникам судилося на десять років “прописатися” в сталінських концтаборах, справи решти восьми чоловік відправили на додаткове розслідування. Згодом президія Верховної Ради СРСР дещо пом'якшила драконівські вирoki — смерть тепер чекала на 26 підсудних (чотирьом в'язням, серед яких троє жінок, було збережене життя), 13 арештантам підтвердили їхні десятирічні вирoki, а 19 особам було передбачено терміни покарань від 7 до 8,5 років⁵⁴.

Не встигло висохнути чорнило на судових паперах “справи шістдесяти двох”, як у тому ж Дрогобичі 12—13 травня відбувся суд над тридцятьма дев'ятьма українськими націоналістами. Його підсумок — 22 розстріли, 8 десятирічних і 4 п'ятирічних табірних терміни, а також п'ять довічних заслань до Казахстану⁵⁵.

Матеріали цих процесів містять багато інформації про підготовку націоналістами збройного повстання. З обвинувачувальних документів дізнаємося, що на 1 вересня 1940 р. Крайовій езекутиві у Львові підпорядковувалося 5500 бойовиків, які готувалися до повстання*. Опрацьовувалися конкретні плани дій під час виступу, готувалася матеріально-технічна й кадрова база повстання. Розроблялися детальні мобілізаційні плани для всіх ланок Організації. Розвідка ОУН збирала цінну й достовірну інформацію про військові частини противника, їхнє озброєння, важливі господарські об'єкти, державні установи, біографії командирів. Крім того, націоналістичне підпілля Львова створило т. зв. сеніорат — майбутній тимчасовий уряд повсталої України. До його складу включили відомих політиків, вчених, адміністраторів, які мали б стати фундаментом господарського та адміністративного апарату звільнених від більшовиків областей України. Повстання й проголошення незалежності України мали відбутись у вересні—жовтні 1940 р.⁵⁶

Остання дата для нас є дуже важливою, бо вона вказує на те, що цього часу ОУН не узгоджувала й не координувала своїх дій та планів з діями та планами Німеччини. Адже восени 1940 р. Гітлер ще не мав конкретно розроблених планів нападу на СРСР, а вермахт готувався до проведення операції “Морський лев”. Німецькі дивізії ще воювали в Бельгії та Франції, а оунівці вже проводили в карпатських і волинських лісах військову підготовку своїх членів, реєстрували та складували зброю, вивчали військову літературу, писали статuti, розробляли інструкції, виготовляли топографічні карти, вели широку пропагандист-

* Щоб зрозуміти — багато це чи мало, наведемо дані щодо кількості радянських партизанських загонів за період війни. Згідно з матеріалами Українського штабу партизанського руху на зв'язку з ним перебували загопи та групи партизанів, загальна чисельність бойового складу яких становила: на червень 1942 р. — 4043 особи; на жовтень 1942 р. — 4442 особи; на січень 1943 р. — 8582 особи; на квітень 1943 р. — 15060 осіб; на жовтень 1943 р. — 36579 осіб; на липень 1944 р. — 8316 осіб (див.: Україна партизанська 1941—1945. — К., 2001. — С. 235).

ську роботу серед молоді, прагнули поширити свій вплив на військові частини. З Кракова до краю надходили суворі накази із заборонаю проведення погано підготовлених, локальних, самовільних збройних виступів. Повстання можна було розпочинати або за умов війни СРСР із Німеччиною, Румунією чи Туреччиною^{*}, або в мирний час (тільки у випадку бездоганної підготовки та впевненості в швидкому позитивному результаті)⁵⁷.

З актів звинувачення дізнаємося, що ОУН посилила й організаційно упорядкувала націоналістичні групи Буковини та Бессарабії, що студенти-оунівці спеціально відправлялися на навчання до східних областей УРСР, де створювали організаційні осередки. На західноукраїнських землях Крайова ексекютива отримала завдання РП об'єднати в спільний антибільшовицький фронт усіх колишніх членів українських політичних партій — від клерикалів до соціал-демократів⁵⁸.

Хоча НКВС і досягнув вагомих успіхів у боротьбі з ОУН, проте підпілля наприкінці 1940 р. не було повністю знищене. Чекісти, усвідомлюючи своє безсилля, організовували масові публічні судилища із винесенням численних смертних вироків з метою залякати діючих нелегалів, деморалізувати місцеве населення. Однак ефект виявився протилежним. Підпільники, черговий раз переконавшись в тому, що від “робітничо-селянської влади” для них вирок один — смерть, ще більше радикалізувалися, а в очах громадян краю авторитет ОУН тільки зріс.

Зима 1940—1941 рр. об'єктивно сприяла поживавленню діяльності націоналістів у Генеральному губернаторстві. Сотні оунівців, які проходили через кордон з УРСР, не сиділи склавши руки. Вони проходили інтенсивний військовий вишкіл, отримували нові завдання, готувалися до підривної діяльності та партизанської війни. Українська етнічна територія в зоні німецької окупації була вкрита густою мережею найрізноманітніших військових курсів і вишколів, які відвідувалися всіма членами революційної ОУН включно із самим С. Бандерою⁵⁹.

Для рядових націоналістів влаштовувалися курси, на яких вивчалися окремі елементи військової та ідеологічної підготовки — муштра, зброєзнавство, оборона від газової атаки, надання першої медичної допомоги, орієнтування на місцевості за компасом, топографія, склад та організація армії, ідеологія українського націоналізму⁶⁰. Тих молодих людей, які виявляли виняткові здібності до навчання та організаторської справи, відбирали на спеціальні курси в Кракові. На них навчання здійснювалося впродовж трьох місяців, а з вісімнадцятьма курсантами працювало аж чотирнадцять викладачів⁶¹. Слухачам давалися ґрунтовні знання з усіх військових дисциплін, ідеології націоналізму, геополітики, організації підпільної організаційної діяльності, проведення пропаганди, розвідки й контррозвідки, побудови системи державного управління в СРСР і структури радянських органів безпеки та Червоної армії, криміналістики, методики проведення допитів, поліційної служби, фотографування, японської боротьби (карате)⁶². Курси лекцій були розроблені детально, при їх підготовці використовувалися матеріали військових і поліційних академій Німеччини, Польщі, дані оунівсь-

* При цьому оунівці не виключали, що війну почне саме Радянський Союз.

кої розвідки про систему військового навчання в СРСР⁶³. Заняття на курсах були щоденними й тривали по вісім годин. Іспити проводились у творчій формі — курсант отримував завдання написати заклик до повстання, розробити плани збройного виступу в конкретно заданому районі (виходячи із наявного розташування сил противника, особливостей місцевості, можливостей підпілля і т. ін.), описати схему організації державного життя на території окремої області тощо. Екзаменаторами на краківських курсах були Р. Шухевич і Я. Стецько⁶⁴.

Окремі штабні курси діяли в Кракові для оунівців, які мали військове звання. Програма таких вишколів будувалася за зразком відомих націоналістам програм підготовки офіцерів в іноземних арміях⁶⁵. Цікаво, що керівництво ОУН, розраховуючи на створення в майбутньому української армії переважно з колишніх червоноармійців, широко використовувало на своїх курсах вивчення радянської військової літератури, оскільки такі знання мали б сприяти подоланню психологічного бар'єра між вчорашніми радянськими бійцями й командирами та оунівськими старшинами⁶⁶.

Націоналісти могли порівняно вільно проводити теоретичні військові навчання. Але проведення практичних занять, пов'язаних з бойовими стрільбами, маневрами, спорудженнями польових укріплень тощо, без згоди німців було неможливим. Єдиним реальним шляхом для отримання від німецького командування дозволу на проведення бойової підготовки членів ОУН стало посилення давніх тісних контактів з розвідкою вермахту — абвером. Націоналісти, в обмін на розвідінформацію про СРСР*, отримували “зелене світло” на підготовку

*Співпраця ОУН з абвером — факт цілком достовірний, однак його значення не слід переоцінювати. Українські націоналісти й німецькі розвідники намагалися використати один одного винятково у власних цілях, стосунки ці були не ширими, а скоріше прагматичними. Подібна практика існувала десятиліттями — розвідки різних країн використовували для своєї мети революційні рухи в країнах-противниках, незважаючи на їхню ідеологічне забарвлення. У свою чергу, революціонери зазвичай користувалися допомогою іноземних розвідок, бо часто така допомога була єдиним реальним шансом скріпити свою матеріально-технічну базу. Лідери більшовиків, сіоністів, польських і вірменських націоналістів, іспанських комуністів та анархістів, курдських повстанців й афганських моджахедів — усі без винятку були в тісному контакті з різноманітними іноземними розвідками. Стосовно ж співпраці ОУН та абверу варто підкреслити, що її масштаби дуже сильно перебільшені у радянській та деякій сучасній науковій літературі. Насправді навіть у 1939—1941 рр. (у пік співробітництва) націоналісти не становили більше 30 % агентури абверу на Західній Україні, тоді як поляки складали 52 % німецької агентури, решта припадала здебільшого на російських білогвардійців (Ткачук А. В. Перед судом історії. — С. 30, 48). Потрібно також зазначити, що абвер переважно вербував свою агентуру з числа українських націоналістів у індивідуальному порядку, хоча керівництво ОУН і не чинило спротив такій вербовці, намагаючись використати завербованих людей у своїх інтересах (даючи закинутим на територію УРСР абверівським диверсантам завдання по організаційній лінії). Багато українців, які працювали на абвер, взагалі ніколи не були оунівцями, а належали до різних емігрантських угруповань. Окремі групи диверсантів, що діяли в Україні, мали інтернаціональний характер, як-от: знаменитий абверівський загін “Чорний туман”, який складався з українців, по-ляків, росіян, білорусів і прибалтів (детальніше див.: Боляновський А. Українські військові формування в збройних силах Німеччини (1939—1945). — Львів, 2003. — С. 54—55.).

своїх бійців і командирів у десятках охоронних фабричних сотень, воєнізованих робітничих командах, школах поліції в Холмі та Перемишлі тощо⁶⁷. Спецпідготовку з диверсійної роботи декілька сотень бандерівців проходили в абверівських таборах у Закопаному, Кричиці, Команчі⁶⁸. Через десяток років після завершення війни С. Бандера так пояснював тогочасну військово-вишкільну співпрацю ОУН з німцями: “ОУН використовувала нагоди заповняти своїми членами військові, озброєні відділи за таких умов, з яких не випливали жодні політичні чи військові зобов’язання, а які давали змогу провадити повновартісні військові вишколи”⁶⁹.

Досягнення оунівців у намаганні проникнути в усі можливі військові чи воєнізовані формування з метою отримати військовий вишкіл створило ілюзію виняткового толерування Німеччиною українців і неодмінно позитивного розв’язання “української проблеми” в найближчому майбутньому. У такій атмосфері миттєво поширювалися плітки про численні українські “легіони”, “полки”, “дивізії”. Ці небилиці підхоплювала радянська розвідка, яка з червня 1940 р. регулярно доносила до Києва та Москви про те, що в “Кракові йде формування українських легіонів”⁷⁰, що німці “беруть в армію українців”, щоб спільно “звільнити Україну від совітів та створити самостійну Україну”⁷¹, що вже буцімто “створена національна армія з українців”⁷². Подавалися навіть “конкретні дані” про український добровольчий корпус, запис до якого здійснюється в Кракові, а штаб розташований в Любліні. Міфічний “корпус” навіть мав свого командира — полковника Ковальця, який разом зі своїми віртуальними “бійцями” проводив “маневри в лісах маєтку Радзін”⁷³.

У всіх тих донесеннях було небагато правди. Єдине, в чому їм не можна відмовити, так це в правдивому переданні настроїв української людності в Генеральному губернаторстві, яка жила надією на створення українського війська, яке невдовзі, у союзі з німцями, вижене “більшовицьких антихристів” з України.

На весну 1941 р. з території Генерального губернаторства в Україну знову почали перекидатися добре вишколені провідні кадри ОУН для підготовки повстання. За перші чотири місяці 1941 р. активність націоналістичного підпілля різко зростає. Нелегалами було здійснено 65 убивств і замахів на представників радянського адміністративного апарату, керівників НКВС, розповсюджено сотні найменувань листівок, посилено саботаж⁷⁴. Підскочила активність референтури та відділів розвідки. В кожному районі працювало від 5 до 20 оунівських розвідників, які збирали й передавали районному керівництву інформацію про частини Червоної армії, внутрішніх військ НКВС, їхнє озброєння, дислокацію, командний та рядовий склад, місця помешкання сімей командирів, воєнні об’єкти, можливості диверсії на них тощо⁷⁵. Ці дані використовувалися як при розробці планів повстання,

* За рік до того, в листопаді 1939 р., в абверівських таборах у Закопаному, Комарному, Кірхендорфі та Гакенштейні навчалось близько 400 колишніх січовиків із Закарпаття, які після падіння Карпатської України стали основою легіону полковника Сушка, а в 1940 р. дехто з цих людей уже сам виступав інструктором для менш досвідчених у військовій справі оунівців (див. Ржезач Т., Цуркан В. Розшукується ... — К., 1989. — С. 127—131).

так і для передачі німцям (як оплата за надану матеріально-технічну та грошову допомогу) *.

На той час також припадає посилення контррозвідувальної діяльності оунівської СБ, яка викривала агентуру НКВС і здійснювала чистку в лавах Організації. Служба безпеки взяла все підпілля в сталеві лещата дисципліни. Референтури СБ діяли при Крайовій екзекутиві, обласних, окружних, надрайонних і районних проводах ОУН. У кожній низовій клітині Організації працював таємний інформатор есбістів ⁷⁶.

Іншим важливим напрямом діяльності ОУН на ЗУЗ стала посилена робота з організаційним активом. До травня 1941 р. підпільна мережа Організації була повністю відновлена. Вона складалася зі станиць (первісних ланок в одному населеному пункті), районів (їх межі збігалися з межами адміністративних районів), надрайонів (включали 3—5 районів), обласних провідів і Крайової екзекутиви ⁷⁷. Всіх оунівців було приведено до присяги на вірність Україні та Організації ⁷⁸. Часті згадки в тексті присяги “націоналістичної революції” вказували на неминуче наближення часу збройного повстання.

Після проведення в квітні 1941 р. II ВЗ ОУН у Кракові й розробки відповідних інструкцій для підпілля, дії оунівських груп в УРСР стали ще більш наполегливими та цілеспрямованими. Протягом квітня 1941 р. від рук націоналістів загинули 38 більшовицьких функціонерів, було здійснено десятки диверсій на транспорті, промислових і сільськогосподарських об'єктах ⁷⁹.

Війська НКВС у квітні—травні 1941 р. вели виснажливі та малоефективні бої з повстанськими групами в Козівському районі Тернопільської області та в Монастириському районі Дрогобицької області ⁸⁰.

Ситуація була настільки напруженою, що навіть сам нарком держбезпеки УРСР П. Мешик у доповідній записці М. Хрущову від 15 квітня 1941 р. називав ОУН “серйозною силою”, яка добре озброєна і повнює свої склади. Він вказував, що Революційний провід ОУН, “не очікуючи війни, уже тепер розгорнув активну протидію заходам радянської влади”. Наголошуючи на непоодиноких фактах вбивства оунівцями радянського партактиву, П. Мешик просив дозволу на виселення з краю сімей оунівців, куркулів, репресованих ⁸¹. М. Хрущов “благословив” переселенську акцію. З кінця травня 1941 року війська НКВС СРСР провели операцію “з вилучення сімей нелегалів, для переселення їх у віддалені райони Радянського Союзу” ⁸². Більшість “вилучених” “переселилися” лише до братських могил і тюремних казематів.

Зрештою, протягом березня—червня 1941 р. радянські спецслужби, працюючи в особливо напруженому режимі і застосовуючи драконівські репресивні заходи, зуміли ліквідувати 38 оунівських повстансько-диверсійних груп, в яких налічувалося 273 учасники ⁸³. Однак це була лише “верхівка айсберга”. ОУН зуміла вистояти в боротьбі з НКВС і на початку німецько-радянської війни вдалася до масштабної реалізації плану антирадянського повстання.

* За деякими даними, навесні 1941 р. Революційний провід одержав від абверу 2,5 млн марок для ведення підривної роботи проти СРСР. Однак бандерівці використали ці кошти переважно на спорядження своїх похідних груп (див.: Венденев Д. Загадка Ріка Ярого // Пам'ять століть. — 2001. — № 6. — С. 150).

Даючи загальну характеристику періоду підготовки ОУН збройного повстання на території Західної України, слід відзначити, що підготовчі заходи здійснювались у неймовірно складних умовах, позначених волаючою нерівністю протидіючих сил. Забезпечення підпільників інструкціями та директивами було, на жаль, кращим, ніж забезпечення зброєю, амуніцією, військовими матеріалами, засобами зв'язку тощо. Розпорядження Револьюційного проводу часто були “фантастичними”, тобто зовсім відірваними від життя, і не відповідали реальному стану справ в Україні та в світі. Бажання якнайшвидше розгорнути збройний виступ призводило до важких ударів з боку каральної машини СРСР. Все ж, незважаючи на це, здатність ОУН до відновлення зруйнованих елементів організаційної структури свідчить про декілька важливих рис підпілля. По-перше, націоналісти виявили себе вмілими конспіраторами; по-друге, в ОУН за цей період сформувалися пристойна розвідка та контррозвідка; по-третє, націоналістичний рух мав широку соціальну базу, а націоналістичні ідеї та гасла були привабливими для населення (підтвердженням останнього також є постійне поповнення лав Організації новим контингентом молоді).

Незважаючи на втрати, оунівське підпілля підійшло до початку війни з вірою в свої сили та в остаточну перемогу. Саме цей оптимізм став визначальним у діях ОУН у червні—липні 1941 р., які проводилися у двох основних напрямках, позначених намаганням розгорнути масштабне антирадянське повстання та спробами створити незалежну державу з усіма притаманними їй атрибутами.

Одним із найбільш суперечливих питань, пов'язаних із початком оунівської “партизанки” влітку 1941 р., є визначення розмаху та сили повстанського руху цього періоду. Справа в тім, що масштабність бойових акцій, проведених ОУН(Б) після 22 червня 1941 року, отримала у вітчизняній та зарубіжній історичній літературі діаметрально протилежні оцінки. Самі керманічі Організації безапеляційно стверджували, що ОУН розгорнула “широку повстансько-партизанську акцію на українських землях під московською окупацією ще перед приходом німецьких військ та героїчними виступами причинилася до звільнення вже великої частини української території з-під московської окупації...”⁸⁴ Німецькі ж військові кола категорично не погоджувалися з такими, на їхню думку, зухвалими оцінками та твердженнями, а тим більше не збирались нікому поступатися своїми лаврами переможців. Вони повсякчас наголошували на тому, що всі українські землі, включно з Галичиною та Волинням, були звільнені від більшовизму “завдяки невтомним зусиллям частин і підрозділів вермахту, військ СС, поліції та військових формувань усіх інших організацій, надісланих сюди рейхом”⁸⁵.

*У радянській пропагандистській літературі для підтвердження повної залежності ОУН від “німецьких хазяїв” та з метою применшити значення націоналістичних збройних виступів часто наводилися слова з листа-звіту Стецька до Бандери, в якому майбутній голова Українського державного правління розповідає про свою поїздку до Львова німецьким військовим автомобілем та про те, що німці запитували його: “чи буде ваше повстання — де?” (Див.: Ржезач Т., Цуркан В. Розшукуються... — К., 1989. — С. 144—145). На наш погляд, даний епізод потребує певних коментарів. По-перше, оунівці їхали не в німецьких штабних автомобілях, а маши-

Через багато років після закінчення війни ідейно близькі до бандерівської ОУН українські еміграційні історики, такі, як Л. Шанковський, слідом за Революційним проводом невтомно підкреслювали: “У балтійських країнах (головно в Литві) та в Західній Україні одночасно з вибухом війни вибухнуло повстання проти більшовиків. Збройний зрив відбувся на всій території Західної України з Буковиною включно. У Галичині й Волині виступили боївки під керівництвом Степана Бандери, на Буковині — такі ж боївки під керівництвом Андрія Мельника. На Поліссі розгорнула свою діяльність “Поліська Січ” Тараса Бульби-Боровця”⁸⁶.

Потрібно, однак, зауважити, що збройний виступ націоналістів не мав характеру одномоментного вибуху на всій території Західної України, який супроводжувався б захопленням великих міст, розгромом значних сил противника тощо. Виступи мали ознаки початку партизанської війни, яка згодом мала б розгортатись у масове повстання. Але цього не сталося, бо з’єднання Червоної армії вже через 15—20 днів скрізь були витіснені за старий польсько-радянський кордон.

Водночас варто відзначити, що сила й дошкульність ударів бандерівських загонів були солідними. Такий висновок логічно випливає з документів радянської сторони. В них, даючи загальну характеристику збройним виступам оунівців у червні—липні 1941 р., чекісти писали: “Вони (члени ОУН. — Авт.) створювали диверсійно-терористичні банди, які руйнували комунікації в тилу радянських військ, затруднювали евакуацію людей і матеріальних цінностей, наводили світловими сигналами ворожі літаки на важливі об’єкти, убивали партійних і радянських працівників, представників правоохоронних органів. Переодягнені в червоноармійську форму, оунівські банди нападали з тилу на дрібні підрозділи і штаби Червоної армії, обстрілювали їх із горищ будинків і задалегідь обладнаних вогневих пунктів”⁸⁷.

Подібно до укладачів звітів НКВС секретар Рівненського обкому КП(б)У В. Бегма писав у своїх донесеннях до Києва, що при відступі частин Червоної армії на схід націоналісти влаштовували засідки на окремі групи бійців, знищували їх, а за їхній рахунок озброювалися, особливо знищували командний склад”⁸⁸.

Сучасні українські вчені доповнюють інформацію про акції партизанів відомостями про їхні дії ще в одному важливому напрямку — в цілеспрямованих нападах на в’язниці НКВС у Бережанах, Львові, Золочеві, Кременці, Самборі, Луцьку й інших містах. Наприклад, із львів-

ною, зареєстрованою за німецьким військовим відомством у Кракові. Очевидно, автомобіль вдалося роздобути за допомогою абверу. Однак, як засвідчує учасник тих подій В. Кук, транспортом довелось користуватися недовго. Уже на другий день війни, одразу за Саном, стало зрозуміло, що просуватися головною дорогою складно через її завантаженість та постійні перевірки документів військовими патрулями. Машину довелось відправити назад до Кракова, а похідна група Стецька об’їзними шляхами добиралася до Львова возами та пішки. (Детальніше див.: Кук В. Державотворча діяльність ОУН. Акт відновлення Української держави 30 червня 1941 р. // Українське державотворення. Акт 30 червня 1941. — Львів ; Київ, 2001. — С. 11). Самого ж повстання німці безумовно спостерігати не могли, бо виступи відбувалися за лінією фронту. Воякам вермахту доводилося бачити повстанські загони лише згодом, у своєму тилу, коли ці загони починали оформлюватися як українська армія або міліція.

ської тюрми № 1 підпільники звільнили 300 в'язнів, які очікували на розстріл. Бережанську тюрму оунівці штурмували тричі за один день (26 червня 1941 р.). В луцькій в'язниці в перший день війни арештовані оунівці самі підняли повстання, яке придушили війська НКВС, розстрілявши після того двісті ув'язнених⁸⁹.

Висока бойова активність оунівських повстанських груп змусила навіть сучасних російських істориків (хоча й у доволі некоректних виразах) визнати бойові дії націоналістичного підпілля вагомим фактором у німецько-радянському протистоянні на початку війни: "Важке становище військ поглиблювалося діями націоналістів. Удар у спину готувався у глибокому підпіллі ще до війни"⁹⁰.

Як бачимо, ОУН(Б) та її партизансько-повстанські загони були самостійною й впливовою силою під час зіткнення вермахту й Червоної армії у Західній Україні. На жаль, у розпорядженні вчених немає таких систематизованих звітів про бойові акції 1941 р., як ті, що лишилися із часів антипольських виступів націоналістів у вересні 1939 р.⁹¹ Тому в більшості праць з історії ОУН дослідники обмежуються згадками про один чи два локальні виступи, а то й взагалі констатацією того факту, що збройні виступи мали місце.

Найбільше інформації про повстанські дії в Західній Україні влітку 1941 р. вдалося почерпнути із невпорядкованих і далеко не повних звітів Крайової езекутиви перед Революційним проводом, які збереглися в окремій папці в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), а також із фондів Галузевого державного архіву Служби безпеки України (ГДА СБУ). Саме на базі матеріалів цих двох архівних установ ми переважно й побудували наше дослідження.

Як уже згадувалося, від квітня 1941 року націоналістичне підпілля на ЗУЗ очолював Іван Климов (Легенда). Незважаючи на шалені втрати Організації за два роки боротьби з радянською владою^{*}, Крайовій езекутиві вдалося зібрати під свої прапори 12 тис. членів ОУН та 7 тис. осіб оунівського юнацтва⁹² (в інших документах подається цифра 20 тис. підпільників)⁹³. Усі ці люди були приділені до певних партизанських загонів та груп, кожен із них знав, як він повинен діяти на початку повстання, хто його командир, від кого одержувати зброю, де розташовані місця збору тощо. Оунівці-нелегали перед початком війни здебільшого концентрувались у різних за величиною підпільних таборах, розміщених у важкодоступній місцевості. Частина членів Організації, які працювали в радянських органах влади, на підприємствах і в установах, отримувала індивідуальні завдання, пов'язані із саботажем, поширенням паніки й антирадянською агітацією.

*Емігрантські дослідники стверджують, що в 1939—1941 рр. стали жертвами арештів та загинули у боях 35 тисяч оунівців (Rudnytska M. *Western Ukrainian under the Bolsheviks 1939—1945*. — New York, 1958. — P. 128). Згідно з даними радянських спецслужб, втрати ОУН(Б) сягнули 16 тисяч 557 чоловік убитими й арештованими. З них 4 тисячі 735 — керівники різних рівнів (Ткачук А.В. *Перед судом історії*. — С. 58). Таке розходження в цифрах цілком можливе через різні підходи до обрахунків. Нам невідомо, чи радянська статистика зараховувала до числа оунівців симпатиків Організації і чи діаспорні вчені не порахували всіх арештованих та убитих як членів ОУН.

Аналіз архівних матеріалів свідчить про те, що збройні виступи (згідно із задумом керівництва) починалися біля західного кордону й хвилиною відкочувалися на схід, ідучи перед німецько-радянським фронтом. Така тактика давала змогу повсталим завдавати найбільш ударів у безпосередньому тилу Червоної армії, що було важливим з огляду на співвідношення сил, а також сприяла збереженню особового складу власних загонів, які через декілька днів автоматично опинялися з німецького боку фронту.

Першими розпочали збройний виступ підпільники у Львівській, Дрогобицькій, Волинській і Рівненській областях. 22 червня 1941 р., в перший день війни, почалося повстання в районі Поздимира й Радехова на півночі Львівської області. Партизани перерізали лінії телефонного зв'язку, нападали на прикордонні застави, виявляли та знищували радянські десанти. 22 червня загін із 200 бійців-підпільників, озброєних гвинтівками, кулеметами та ручними гранатами, захопив містечко Лопатин, у якому тримали оборону 30 бійців внутрішніх військ НКВС та 50 міліціонерів. У ході бою троє оборонців загинули, а інші відступили. Райцентр 16 годин перебував у руках повстанців. 23 червня їх вибили за допомогою частин Червоної армії. Відірвавшись від переслідувачів, партизани перейшли на територію сусідньої Волинської області й 25 червня зайняли райцентр Берестечко, який утримували більше доби — до підходу німців⁹⁴.

23 червня 1941 р. почався виступ повстанців Перемишлянського району Львівської області. У лісах біля містечка Перемишлян дислокувався бойовий відділ оунівців, особовий склад якого налічував 87 добре озброєних і підготованих бійців. Націоналісти мали у своєму розпорядженні конспіративну базу-табір під кодовою назвою "Яр". Нападаючи на підрозділи Червоної армії та військ НКВС, повстанці за перший день боїв забили 35 і полонили 188 військовослужбовців. Наступного дня оунівці з табору "Яр" розпочали бої в Перемишлянах і врешті захопили райцентр спільно з вермахтом 28 червня 1941 р.⁹⁵

23 червня в лісових масивах поблизу містечка Винники (тепер фактично східне передмістя Львова) оперував загін бандерівців, особовий склад якого налічував до 40 бійців. Із заздалегідь підготовленого табору вони робили свої напади на колони відступаючих радянських військ і після короткочасного обстрілу червоноармійців з автоматичної зброї відходили до лісу, де займали завчасно обладнані оборонні позиції⁹⁶. Напади із Винниківського лісу були особливо дошкульними, бо здійснювалися на важливих трасах Львів—Золочів і Львів—Самбір, які є відповідно південною та північною межами лісового масиву.

30 червня повстанці вийшли з лісу й зайняли с. Чижиків, у якому поповнили особовий склад свого загону ще 41 бійцем із близьких до Львова сіл Гаї, Дмитровичі, Чижиків, Підсоснова. Сотня партизанів, озброєна двома кулеметами, рушницями, гранатами та револьверами, зайняла містечко Винники, а потім, перетнувши фронт, вийшла назустріч передовим німецьким частинам у Білці Шляхетській⁹⁷.

24 червня 1941 р. повстання спалахнуло одночасно у Львові, Луцьку, Перемишлі, Перемишлянах, Вербі, а також у Самбірському, Мостиському, Городоцькому, Рудківському, Бібрському, Жовківському, Яворівському районах Дрогобицької і Львівської областей⁹⁸. До ве-

чора того ж дня бандерівці самотужки захопили містечко Вербу — райцентр Рівненської області. У донесенні про ці події, між іншим, зазначалося, що після захоплення м. Верби партизани “вистріляли 50 енкаведистів та міліціонерів”⁹⁹. Із граничною чіткістю проявився в цьому епізоді безжалісний і безкомпромісний характер боротьби, яка велася не на життя, а на смерть. Хоча тут слід підкреслити, що першими подали приклад знищення противника радянські каральні органи, які від жовтня 1939 р. по січень 1941 р. лише з Галичини депортували більше 400 тис. громадян¹⁰⁰, а в червні—липні 1941 року без суду ліквідували близько 20 тис. осіб, які перебували в тюрмах західноукраїнських міст¹⁰¹. Згадки про розстріл 50 співробітників НКВС у Вербі трапляються і в працях радянських вчених, однак у них зазначається, що розстріляні були червоноармійцями¹⁰².

На Самбірщині протягом 22—24 червня 1941 р. група оунівських підпільників-нелегалів із сіл Бусовиська, Сушиця, Лужок та ін. створила дванадцятиособовий партизанський загін. Серед повстанців був один колишній політрук, який незадовго до війни втік з-під арешту з в'язниці НКВС. У перший день війни партизани розповсюдили оунівські відозви та звернення в селах Воля Коблянська, Кобло, Звір, Сприня і Лужок, в яких закликали ухилитися від мобілізації й не віддавати до Червоної армії коней.

24 червня до с. Воля Коблянська під'їхав відділ внутрішніх військ НКВС, який після короткого, але запеклого бою з партизанами повернувся до Самбора. Удосвіта 27 червня партизани роззброїли групу червоноармійців, захопивши при цьому три гвинтівки, ручний кулемет, боєприпаси та трьох коней. Надвечір того ж дня в лісі коло с. Блажкове оунівці обстріляли велику колону відступаючих радянських військ. У сутичці здобули 30 гвинтівок, набої, гранати та чотири автомобілі. За тиждень боїв партизанська група виросла від 12 до 70 бійців, на озброєнні в яких було 40 гвинтівок, один кулемет та гранати. Вранці 29 червня повстанці самотужки зайняли місто Старий Самбір¹⁰³.

22 червня в Жовківському та Янівському передмістях Львова велась інтенсивна перестрілка між військовослужбовцями Червоної армії та українськими диверсантами, закинутими абвером за лінію фронту. Ці локальні бої, за свідченнями очевидців, спричинили в перші дні війни серйозну паніку серед співробітників НКВС і партапарату, які вже 23 червня почали покидати місто¹⁰⁴.

Сутички між оунівським підпіллям і більшовицькими військами в самому Львові мали місце між 24 та 28 червня. Починаючи з 24 червня, націоналісти в різних районах міста обстрілювали з дахів і вікон будинків частини 8-го механізованого корпусу, який форсованим маршем передислоковувався в район бойових дій¹⁰⁵. У своїх звітах до Українського державного правління КЕ ОУН, подаючи інформацію про події у Львові, підкреслювала: “25 червня в казармі на Клепарові стріляв до большевиків відділ партизанів в силі 5 людей. Нікого не зловлено. 26 червня з дому при вулиці Перацького ч. 8 обстрілювали українські партизани колону червоних панцирних військ. Большевики поставили проти будинку гармату та зруйнували стріху і другий поверх. Партизани, мабуть, загинули... 24 червня відкритий був по мар-

шируючих большевицьких колонах скорострільний вогонь і то одночасно з кількох пунктів: з Личаківського цвинтаря, з кількох домів по вулиці Курковій та з вежі костюлу Єлисавети. Большевики знищили середину костюлу. Одначе від вівторка до суботи йшов звідти кілька разів вогонь на большевицькі колони”¹⁰⁶. Опорними пунктами, з яких вели вогонь оунівці, були: Високий Замок, міські газорозподільчі станції, Личаківський парк, костюли в центрі Львова та трамвайне депо¹⁰⁷. В перші дні повстання у Львові радянські війська вели безладну стрілянину з гвинтівок, автоматів, кулеметів і танків по “підозрілих” вікнах і горищах. Бої з повстанцями не припинялися цілодобово, їх вели підрозділи Червоної армії, міліцейські патрулі та бійці 233 полку конвойних військ НКВС. З 25 червня більшовики почали проводити облави в будинках у центрі міста, розстрілюючи всіх схоплених чоловіків-українців на місці¹⁰⁸. Прагнути вберегти своїх солдатів від несподіваних обстрілів, радянська комендатура Львова видала наказ усім мешканцям центральної частини міста тримати зачиненими вікна, що виходять на головні вулиці та площі. Також заборонялося з’являтися біля вікон¹⁰⁹. По всіх відчинених вікнах війська без попередження відкривали прицільний вогонь. По Львову роз’їжджали вантажні автомобілі, заповнені солдатами, які тримали гвинтівки, націлені до вікон та на горища¹¹⁰. Незважаючи на такі безпрецедентні заходи безпеки, протягом 25—26 червня 1941 р. підпільники обстрілювали війська в різних районах міста. Особливо інтенсивний кулеметний вогонь вівся з-за мурів монастиря отців Василіан. Шість обшуків, проведених чекістами в монастирі, бойовиків не виявили¹¹¹. Згодом навіть чиновники німецької окупаційної адміністрації змушені були визнати, що у Львові українці звели з Червоною армією вуличні бої, “застреливши кількасот червоних урядовців та вояків”¹¹², а саме повстання було визнане німцями “успішним”¹¹³.

25—27 червня 1941 р. українські націоналісти захопили населені пункти Купнівчичі, Ляшки, Костільники та Мокряни Рудківського району Львівської області. До приходу вермахту майже весь район контролювався оунівцями. Сотні молодих людей, які приєдналися до повстанців, добровільно допомагали відділам вермахту та поліції в боротьбі з розрізненими групами червоноармійців. “І завдяки цій допомозі німці скоро розгромили большевиків і то майже без власних втрат”¹¹⁴, — повідомляв інформатор у звітах до Революційного проводу.

До 30 червня 1941 р. повстанські загони ОУН самотужки очистили від Червоної армії та радянської адміністрації Жовківський і Бібрський райони Львівської області¹¹⁵. Відомо, що на Бібреччині діяли два бандерівські загони. Один — чисельністю 54 бійці (згодом до нього долучився ще 41 повстанець), а інший — у складі 18 підпільників. Вони мали збройні сутички з відділами Червоної армії й військами НКВС поблизу сіл Вільхівці та Ятвяги, а також роззброїли 24 червоноармійців, 14 міліціонерів і 3 службовців внутрішніх військ¹¹⁶.

Доволі активно оунівські підпільники діяли на території прикордонного Рава-Руського району Львівської області. У цьому регіоні, де розташовувалися потужні фортифікаційні укріплення й дислокувалися значні сили прикордонних військ, було складно оперувати крупними партизанськими загонами, тому повстанці головну свою увагу зосе-

редили на розвідці прикордонних військових об'єктів. Націоналістам вдалося здобути цінну оперативну інформацію, яку негайно передали наступаючим на Рава-Руський укріпрайон німцям¹¹⁷.

Запеклі сутички з відступаючими червоноармійцями й чекістами точилися наприкінці червня 1941 р. на території всієї Дрогобицької області. До приходу вермахту оунівці зуміли самотужки захопити місто Волощу, в якому знищили склад зброї та боєприпасів і арештували всіх місцевих чиновників. Інші райцентри області були зайняті спільно "плече-об-плече з німецькими частинами"¹¹⁸.

Один цікавий випадок, описаний у звітах Крайової езекутиви, відбувся 25 червня 1941 р. на околиці містечка Яворів на захід від Львова: "З'явилися до одної селянки три підстаршини-червоноармійці та попросили по-українськи поїсти. Коли їли, над'їхала колона большевицьких військ. Підстаршини кинулися їх обстрілювати з легких скоростріль^{*}, якими були озброєні. Повстала паніка, і колона розбіглась. Підстаршини скінчили спокійно їсти і відійшли. Відходячи, на запит селянки, чому так поступили, відповіли, що з москалями українцям не по дорозі і що Україна не забуде 1933 рік. Регулярні большевицькі війська, які опісля прийшли, розстріляли за те 28 місцевих українців"¹¹⁹. Важко однозначно сказати, наскільки достовірною є інформація, наведена в донесенні, але можна припустити, що подібний факт справді мав місце. Адже в перші місяці війни траплялися випадки переходу солдатів і командирів Червоної армії на бік німців. Документи свідчать, що таких червоноармійців-українців було багато (особливо серед новомобілізованих на Західній Україні). Вже на шостий день війни — 28 червня 1941 року — німецька розвідка доповідала в штаб 17-ї армії: "На початку війни новомобілізовані українці були розпорошені по частинах у співвідношенні 1 до 6. Українці отримують надзвичайно погане обмундирування. Тільки частина з них була озброєна. В більшості випадків їх використовують як носіїв. Половина мобілізованих українців добровільно перебігла до нас. Багато з них підкреслюють, що вже на початку війни прийняли рішення перебігти при першій-ліпшій нагоді"¹²⁰.

За даними начальника управління політпропаганди Південного фронту дивізійного комісара Вороніна, в період від 22 червня до 1 липня 1941 р. в частинах фронту здійснено 688 дезертирств¹²¹. Така ситуація значною мірою була спровокована сталінським керівництвом, яке своїм бездарним командуванням і надміру жорстокими дисциплінарними заходами поставило червоноармійців у безвихідь — "з одного боку перед ними були вороги, що загрожувало їм смертю, а позаду військові трибунали..."¹²². Тож не дивно, що тисячі червоноармійців, скориставшись німецькими листівками-перепустками, втікали на протилежний бік фронту¹²³. Про мотиви своїх вчинків вони розповідали на допитах, стенограми яких зберігаються в архівних фондах. Більшість військовополонених вважали такий крок протестом проти пануючого в СРСР режиму¹²⁴. Місцеві ж українці, мобілізовані до Червоної армії, які перебували під сильним впливом ОУН, доволі часто не лише втікали з війська, але й створювали антирадянські пар-

* скоростріль — кулемет

тизанські загони. Відомо, зокрема, про 20 юнаків-односільчан із с. Пеняки Бродівського району Львівщини, які дезертирували на початку війни і більше тижня партизанили проти “совітів”, поробивши собі блакитно-жовті нашивки на рукавах ¹²⁵.

Окремо належить згадати про дії повстанської групи села Оброшин * Городоцького району Львівської області. Мешканці цього села відзначалися сильними націоналістичними настроями ще за часів Польщі. В 1939—1941 рр. оброшинське оунівське підпілля мало шість запеклих сутичок зі слідчими групами й загонами НКВС. З початком війни на мобілізаційні пункти з Оброшина не прийшов жоден чоловік. Партизанський загін у селі виник ще під час німецько-польської війни у вересні 1939 р. і зумів зберегти свій особовий склад під виглядом “червоної міліції” і зброю аж до червня 1941 р. З вибухом же німецько-радянської війни колишні “червоні міліціонери” спочатку зірвали мобілізацію українського населення до лав РСЧА, а потім, знищивши місцеву залого військ НКВС, захопили в’язницю у Пустомихах, з якої визволили 36 арештантів. 26 червня внутрішні війська здійснили проти села Оброшин каральну акцію, проте повстанці зуміли зупинити військових і після кількогодінного бою змусили їх відступити до Львова. Наступного дня до населеного пункту вступили німці ¹²⁶.

Запеклі зіткнення з відступаючими підрозділами Червоної армії та військ НКВС відбувалися в червні—липні 1941 р. на Волині. Ще до початку німецького вторгнення в багатьох селах Рівненщини були організовані партизанські загони, які в перші дні війни розпочали активні бойові дії. Провід Північно-Західних українських земель звітував своєму керівництву про те, що в Рівненській області “Організація Українських Націоналістів мала опанованих біля 1000 осель, членів та юнаків — 7000, а прихильників — 80 % населення” ¹²⁷. На Волині юнацтвом ОУН перед війною було опановано всі середні школи ¹²⁸. Крайовий провід на Північно-Західних землях напередодні нападу Німеччини на СРСР призначив керівників повстання в окремих регіонах Волині, а саме: для Луцька — Д. Чупрука, для Рівного — Р. Волошина, для Берестя — С. Ілюка, для Пінська — О. Бусела ¹²⁹. З кінця травня 1941 р. волинські активісти ОУН почали заготовлювати прапори куренів, а також нарукавні пов’язки з написом “Українське військо” ¹³⁰. У перші дні війни оунівці на Волині “агітували між Червоною армією, роззброювали і нищили енкаведистів та їх прислужників” ¹³¹. В окремих місцевостях справа доходила до масштабніших сутичок із відділами НКВС. Так, у місті Дубно вуличні бої тривали три доби, в Луцьку діяв загін із 300 підпільників, у цілій низці місць партизани зуміли захопити стратегічно важливі мости й залізничні станції, утримуючи їх до підходу німців ¹³². Лише в самому селі Красне в боях із партизанами загинуло 40 червоноармійців. У Рівненській області завзяті бої точилися біля села Деражне та в Костопільському районі ¹³³. Зі щоденників військовослужбовців вермахту дізнаємося про активні сутички між загonom оунівських повстанців, очолюваних Войтовичем та Мель-

* Село Оброшин розташоване за шість кілометрів на південний захід від львівського летовища в Скнилові. В Оброшині є велика залізнична станція, село перетинають дві шосейні дороги, а між Оброшином і Скниловом знаходиться суцільний лісовий масив.

ником, і відступаючими радянськими відділами, що відбувалися в перші дні війни в Межиріцькому районі Волинської області¹³⁴.

Силами бандерівців було очищене від радянських військ волинське містечко Вишнівець, в якому партизанські загони відразу переформувались у відділи Народної міліції¹³⁵. Забігаючи наперед, зауважимо, що невдовзі німецьке командування майже всюди негативно поставилося до створення загонів Української міліції. Реакцією німців на такий перебіг подій стали акції роззброєння своїх тимчасових союзників. Так, у звіті групи ОУН до Українського державного правління у Львові про хід роботи зі створення адміністрації на терені західноукраїнських областей від 22 липня 1941 р. підкреслювалося, що німці “наказують міліції зложити зброю, а тому в більшості районів міліція працює без зброї”¹³⁶. Ще через місяць (31 серпня 1941 р.) один із керівників оунівського підпілля на Волині та Рівненщині М. Мостович у своїй доповідній записці однозначно заявив про те, що “негативне ставлення німецької влади до спроб централізації паралізувало всю роботу Народної міліції”¹³⁷. Подібні свідчення подають у звітах і керівники ОУН на Сокальщині (Львівська область). У донесенні до Українського державного правління від 28 липня 1941 р. зазначається, що із 804 повстанців, котрі діяли на території Сокальського району, німці протягом місяця роззброїли 544 особи. При тому з 260 оунівців, які отримали право носити зброю як службовці міліції, 230 перебували в м. Сокалі під контролем німецької окупаційної влади, а в районі озброєних міліціонерів було тільки 30 чоловік¹³⁸.

Разом із бандерівськими повстанськими відділами в липні—серпні 1941 року на Поліссі почали активно діяти озброєні групи Т. Боровця (отамана Тараса Бульби), які зуміли вибити радянські війська з великої території в районі Олевська, заволодіти самим містом і створити власну “Олевську республіку”¹³⁹.

З кінця червня 1941 року значну активність продемонстрували повстанці в Тернопільській області. Так, районний провідник ОУН на Зборівщині Г. Христинюк (Харко) в селі Висипівці організував повстанський відділ чисельністю 86 бійців. Партизани планували напасти на тернопільську тюрму, щоб звільнити арештованих політв'язнів. Однак 27 червня відділ націоналістів було оточено військами НКВС (які, між іншим, мали на озброєнні бронетехніку) в невеличкому лісі біля с. Воробіївка Зборівського району. Бій у лісі тривав більше десяти годин. Під час бою загинули командир повстанського загону та 21 рядовий боєць. Решта, розсіявшись, вийшла з оточення малими групами¹⁴⁰.

Крупні бандерівські загони на Тернопіллі діяли в Козівському, Тербовлянському, Підгаєцькому, Бережанському, Збаразькому, Чортківському, Бучацькому районах¹⁴¹. Починаючи з 24 червня 1941 р., група партизанів із с. Кобиловолоки (біля Тербовлі) в кількості 25 осіб провела перший бій з радянською міліцією, втративши при цьому одного побратима¹⁴². 3 липня в районі с. Іванівка підпільник на псевдо “Лев” організував загін із 13 бійців, який несподіваною атакою з укриття розбив відділ червоноармійців (28 осіб). При цьому троє полонених українців приєдналися до партизанів¹⁴³. Згодом найбільші сутички з радянськими військами й каральними експедиціями відбу-

лися в околицях Козової та Теробовлі. Ці два містечка партизанам вдалося захопити до підходу німецької армії. У Теробовлянській окрузі оперував великий партизанський загін (200 чоловік) під командуванням оунівського підпільника на псевдо “Степ”. 2 липня 1941 р. повстанці перерізали шляхи відступу групам червоноармійців між населеними пунктами Струсів і Зеленча. Наступного дня партизани обстріляли біля с. Дарахове велику колону радянських військ, посіявши цією атакою паніку серед червоноармійців і спровокувавши між ними внутрішню перестрілку. Протягом 3–4 липня загін “Степа” взяв під свій контроль села Різдяни, Зубів, Острівець, Застіночне, Бернадівку, Заздрість, Дарахів, Ласківці, Вербовець. Унаслідок диверсій націоналістів було перервано комунікаційні лінії між Теробовлею й Тернополем. Через брак зв’язку в районному центрі спалахнула паніка, що надало можливість партизанським відділам зранку 5 липня 1941 р. без втрат захопити містечко. У боях націоналісти здобули сотні одиниць зброї, вантажні автомобілі та військове обладнання.

Успіх повстанців у Теробовлі та Козовій сприяв активізації підпілля в самому Тернополі. На жаль, про сутички в цьому місті немає детальних відомостей. Хоча зі звітів Крайової екзекутиви відомо, що група, яка оперувала в місті, “налічувала близько 600 людей”¹⁴⁴.

Вдалі бої провела в перших числах липня 1941 р. група партизанів с. Семиківці Підгаєцького району. Під час збройних сутичок оунівці забили 20 червоноармійців, а більше 400 полонили¹⁴⁵. Підпільники та мешканці сіл Бронгалівці й Михайлівка 3 липня 1941 р. захопили 18 червоноармійців. Під час проведення цієї акції загинув оунівець Лемішка. Керували діями повстанців націоналісти М. Гой та І. Комаринський¹⁴⁶.

Успішні акції з роззброєння противника здійснили повстанці с. Юстинівка того ж Підгаєцького району. У звітах Крайової екзекутиви про події в цьому селі зазначалося: “Зорганізований в селі Юстинівці партизанський загін роззброїв 3 липня т. зв. Н[аблюдательный]. П[ункт] (обсерваційний пункт), що мав телефонічний зв’язок з Тернополем і мав за завдання подавати всі рухи німецьких літаків. Партизани здобули від червоних кріси* та набої і навіть воєнні приряди**. Втрат у партизанів не було ніяких. По большевицькому боці був убитий начальник Н. П. 6 липня виступив знову загін, тим разом в силі 10 людей. Став роззброювати поодинокі московські відділи, що переходили через терени Юстинівки. Між іншим, було розбито відділ, кількакратно сильніший від партизанського загону, при чому полонено 15 червоних, яких другого дня відставлено до Підгаєць на німецьку Команду”¹⁴⁷.

Документи свідчать, що важкі бої точилися між партизанами та червоноармійцями 5 липня 1941 р. у районі с. Новосілки. Спочатку повстанцям вдалося заволодіти цим селом, але прибулий у район бойових дій кавалерійський полк змусив націоналістів відступити. В бою під Новосілками партизани скоординували свої дії з наступаючими німецькими військами й завдяки підтримці німецької артилерії зуміли

*кріси — гвинтівки

**воєнні приряди — військова форма

поновити контроль над населеним пунктом, захопивши при цьому серйозні трофеї та 500 полонених ¹⁴⁸.

Ще близько 200 полонених червоноармійців, зокрема 30 командирів і комісарів, доставили українці до німецької комендатури у Підгайцях після боїв з оточеними радянськими військами в районі с. Мужилів 1 липня 1941 р. Найбільше відзначився в цих боях оунівець під псевдонімом “Бистрий”, який роззброїв одного кіннотника і двох піхотинців-червоноармійців ¹⁴⁹. Важливо зазначити, що в роззброєнні й взятті в полон червоноармійців неподалік Мужилова активну участь брали місцеві селяни, які часто вступали в рукопашні сутички, використовуючи замість зброї сільськогосподарський реманент ¹⁵⁰. Аналогічний випадок мав місце і в с. Забережжя на Станіславщині, де селяни виловлювали по лісах червоноармійців-оточенців. Причому останні боялися своїх вчорашніх співгромадян більше, ніж німців, намагаючись потрапити саме до німецького, а не до селянського полону ¹⁵¹. Подібні факти яскраво відображають загальне ставлення західноукраїнського селянства до радянської влади після неповних двох років її панування в регіоні. Потрібно підкреслити, що Підгаєцький район Тернопільської області ще у довоєнний період вважався регіоном дуже активної діяльності оунівців. Націоналісти проводили в краї серйозну роботу з молоддю, спрямовану на зрив весняного призову до лав РСЧА. Значною мірою їм вдалося внести дезорганізацію у цей процес ¹⁵². Зокрема, керівники місцевого надрайонного проводу, звітуючи до Крайової ексекутиви, наголошували: “Ми бойкотували радянські свята, мітинги і не йшли до війська, допомагали німецькій армії”. Завдяки такій ініціативності місцевих підпільників 5 липня 1941 року їм вдалося урочисто проголосити в районному центрі текст “Акта” про державну незалежність України й установити органи місцевої виконавчої влади ¹⁵³.

На Бережанщині та Підгаєччині сутички з більшовиками зафіксовані також у селах Вербів, Сільце, Нова Гребля, Галич, Угринів, Яблунівка, Голгоча, Старе Місто ¹⁵⁴. У ході цього протистояння партизани переважно обороняли свої оселі, при нагоді роззброюючи й захоплюючи до полону невеликі групи червоноармійців. Саме у тому ж Підгаєцькому районі документи фіксують і масштабну диверсію на залізниці, здійснену службовцем-оунівцем. Працюючи на залізничній станції, молодий націоналіст пустив під укіс ешелон із військами НКВС, що їхали до Підгаєць. Диверсант у своєму звіті відзначив, що через ремонтні роботи на гілці Львів—Підгайці на дві доби припинився рух потягів ¹⁵⁵.

Жорстокий кількагодинний бій між українськими партизанами та німцями, з одного боку, й групою червоноармійців — з другого, розгорівся 3 липня в районі містечка Микулинці. Вдала атака оунівських партизанів із тилу на радянський відділ забезпечила швидко перемогу передовим загонам вермахту ¹⁵⁶.

На Станіславщині бійці повстанських загонів в останні дні червня заволоділи містами Косів і Долина. Організувавшись у “полк Українського війська”, вони провели прочісування довколишніх територій і роззброєння дезорганізованих груп червоноармійців ¹⁵⁷. У перші дні липня 1941 року повстанці, очолювані районним провідником ОУН Т. Банахом, визволили від радянської адміністрації Калуський повіт,

сформували в ньому воєнізовану повітову охорону¹⁵⁸. До Станіслава групи партизанів із околиць міста ввійшли 1 липня 1941 р., після відступу останніх частин Червоної армії. У руках українців обласний центр перебував дві доби, а 3 липня його зайняли угорці¹⁵⁹.

На Коломийщині першим виступив зі зброєю в руках підрозділ оунівця В. Лялюка (54 бійці), який 29 червня роззброїв двадцяти чотирьох червоноармійців¹⁶⁰. Тоді ж у с. Воскресінці була створена партизанська “сотня” в складі 72 людей¹⁶¹. Невдовзі в регіоні почав активно діяти великий загін оунівських партизанів із 500 бійців, очолюваний окружним провідником ОУН(Б) В. Мельничуком (Чумак). Заступниками командира були Р. Сельський (Мундзьо) та майбутній керівник коломийської старшинської школи ОУН (у 1941 році) М. Харкевич (Степан)¹⁶². Загін В. Мельничука оперував у районі сіл Воскресінці, Вербіж, Іспас, Березів. При відступі Червоної армії з Коломиї 2 липня 1941 р. чекісти висадили в повітря залізничний вокзал і вагоноремонтні майстерні. Розбиті на фронті й знервовані постійними нападами партизанів, радянські війська, проходячи містом, безладно стріляли по вікнах, обстрілювали з артилерії горища й дахи житлових будинків. Вступаючи в сутички з ар’єргардами червоних частин, 2 липня близько полудня Коломию зайняли повстанці, яким вдалося захопити неушкодженими військові склади РСЧА й за рахунок цих трофеїв добре озброїтись. Націоналісти швидко звели барикади у центрі міста й обладнали вогневі точки. Якщо до Коломиї випадково заходила якась відступаюча радянська частина з фронту, повстанці “замикали” її в “мішку” на центральній площі й повністю роззброювали¹⁶³. Щогодини до Коломиї прибували із навколишніх сіл нові групи партизанів, які в місті реєструвалися й озброювалися. Українські повстанці швидко опанували ситуацію в районному центрі й околицях. Вони зайняли переправи через р. Прут на південь від Коломиї й навіть декілька годин інтенсивно обстрілювали наступаючі угорські частини, яких помилково прийняли за більшовиків. При обстрілі трьох мадярів убили, а передову групу захопили в полон¹⁶⁴.

Запеклі збройні сутички між бандерівцями та радянськими військами відбулись у Богородчанському районі Івано-Франківської області. Слід відзначити, що на бік оунівців у цих боях масово переходили нещодавно мобілізовані до Червоної армії місцеві чоловіки¹⁶⁵.

Діяльність партизансько-повстанських груп зафіксована також у Галицькому, Снятинському, Тлумацькому, Городенківському та Рогатинському районах області¹⁶⁶. Є відомості про захоплення групою активістів ОУН гірського райцентру Жаб’є (сучасна назва — Верховина) і встановлення там місцевих органів влади, підпорядкованих Українському державному правлінню¹⁶⁷.

Партизанські загони самооборони й комітети оборони виникли в перші дні війни по селах Буковини. Більші повстанські групи діяли лише у гірських околицях містечка Вижниця та с. Розтоки, де на перевалах націоналісти мали інтенсивні перестрілки з радянськими військами. Унаслідок цих боїв оунівці втратили 7 товаришів убитими й 17 пораненими¹⁶⁸.

Приблизно від 7—8 липня 1941 р. прослідковується чітка тенденція до зміни характеру повстансько-партизанського руху. Якщо в пер-

ші два тижні війни він здебільшого мав наступальний, атакуючий характер, то на межі другого й третього тижнів партизанські загони поступово перетворювалися на структури народної самооборони, які займалися охороною населених пунктів від залишків Червоної армії та численних ватаг дезертирів, роззброювали їх, збирали на місцях боїв зброю тощо.

Однак наш аналіз і реконструкція ходу збройного виступу ОУН на території Західної України в 1941 р. були б незавершеними без детального розгляду географії повстання.

Справа в тому, що нанесення на карту даних про наявні партизанські загони та їхні бойові дії й одночасне співставлення їх із даними карти дислокації радянських військ, основних напрямків ударів вермахту і пересування червоноармійських з'єднань у перші дні війни надає змогу зробити певні узагальнення.

Перед початком війни основні радянські сили концентрувалися в районі Львова, де новоутворений кордон СРСР на десятки кілометрів клином врізався вглиб територій, підконтрольних рейхові. Цей, як його часто називали, “львівський балкон” був найбільш висунутим на захід плацдармом, з якого Червона армія могла несподівано нанести блискавичний удар у напрямку “столиці” Генерального губернаторства Кракова. Питання оборони від німців напередодні війни здавалося радянським вождям малоактуальним. Єдине, в чому не сумнівалися кремлівські воєначальники, так це в тому, що коли навіть раптом станеться диво і вермахт нанесе випереджаючий удар, то його вістря буде обов'язково спрямоване насамперед проти Львова. Можливість перенесення гітлерівцями напрямку головного удару за сто кілометрів на північ від міста — у місцевість, де не було розгалуженої сітки доріг, зате були численні болота, річки, озера й ліси, вважалася зовсім фантастичною. Насправді ж уранці 22 червня 1941 року найсильніший удар у зоні дій групи армій “Південь” був здійснений 6-ю піхотною армією вермахту з району польського м. Любліна через Волинську область в район м. Рівне, а також 1-ю танковою групою генерала Е. фон Клейста з району м. Томашув Любельські вздовж старого Сокальського кордону, тобто через північ Львівської та південь Волинської області, в район м. Дубно. Радянське командування, намагаючись зупинити цей прорив (а тут, справді, був катастрофічний прорив, бо на інших ділянках фронту німецький наступ просувався повільніше і бої зав'язалися в прикордонній смузі), перекидало з-під Львова механізовані з'єднання до Бродів, Рівного, Луцька, Дубна (де невдовзі розгорнулася Волинська танкова битва 23—29 червня 1941 р.). Форсована передислокація червоних дивізій, корпусів і армій проходила шляхами Львів — Броди — Рівне та Львів — Золочів —Зборів —Тернопіль — Кременець — Дубно.

Нині, знаючи становище з рухом військ на початку війни, ми можемо більш осмислено поглянути на динаміку та географію оунівських збройних виступів.

Перші повстання й диверсії відбувалися вздовж всієї прикордонної смуги, але найактивніша діяльність націоналістичних партизанів зафіксована саме по лінії Сокальського кордону. Збройні виступи бандерівців низкою вибухів прокотилися позаду радянського фронту в

район Берестечка, Верби, Дубна, Рівного, розчищаючи шлях ударним частинам першої танкової групи німців.

Даних про виступи оунівців на півночі Волинської області немає, швидке просування шостої армії вермахту не дало змогу націоналістам розгорнути там партизанської війни. Активність повстанців на Волині спостерігалася лише тоді, коли німці підходили до великих річок і зупинялися для їхнього форсування. В цей час групи ОУН(Б) та “січовики” Т. Боровця захоплювали переправи, атакували радянські штаби й важливі комунікаційні вузли (Сарни, Костопіль, Олевськ).

Дошкульні виступи партизанів зафіксовані також вздовж шляхів, якими рухалися радянські війська з району Львова до Золочева, Бродів, Зборова, Тернополя, Кременця, Вишнівця, Дубна. Там зручною мішенню для повстанців ставали колони військ і техніки, штаби. Нападаючи на них, легко було посяяти сум'яття та паніку, деморалізувати війська й зірвати плани передислокації.

Майже повністю були опановані оунівськими загонами гірські райони Дрогобицької, Станіславської й Чернівецької областей, що дало їм можливість встановити свій контроль над стратегічними перевалами та нечисленними високогірними дорогами.

Варто відзначити, що найбільш активними в повстанському русі були регіони, відомі своєю високою національною свідомістю за часів Австро-Угорщини й Польщі, — Бережанщина, Підгаєччина, Чортківщина, Покуття, Гуцульщина, Бойківщина, Кременеччина, Деражненщина, Луччина, Дубнівщина. Водночас поширення антирадянських виступів на райони, де за Польщі панували сильні прорадянські настрої, є свідченням швидкого розповсюдження націоналістичних ідей, яким радянська дійсність підготувала благодатний ґрунт.

Необхідно також підкреслити, що влітку 1941 р. наймасштабніші виступи оунівців відбувалися в тих самих районах, де згодом найбільшого розмаху й сили набула діяльність УПА. Цей факт має, на наш погляд, три основні пояснення: по-перше, регіони високої активності націоналістичних груп у 1941 р. та базові райони УПА — це місцевості з найвищим рівнем національної свідомості населення; по-друге, в цих районах була найкраще розбудована організаційна мережа ОУН; по-третє, вони вигідно відрізнялися географічними умовами (ліси, гори, болота).

Як бачимо, повстання на території західних українських земель у червні—липні 1941 р. набуло значних масштабів. Дії партизанів завдавали чимало клопоту відступаючій Червоній армії та радянському карально-репресивному апаратові, котрий був далеко не найслабший у тогочасній Європі. Ще більш вражаючими були успіхи підпільників, якщо взяти до уваги те, що органи держбезпеки СРСР діяли проти оунівців відповідно до директиви НКДБ СРСР № 127/5809 від 22 червня 1941 р., у якій вимагалось: “3. Мобілізувати увагу всієї агентурно-освідомчої сітки на своєчасне викриття і попередження всіх можливих шкідницько-диверсійних актів у системі народного господарства, і в першу чергу на підприємствах оборонної промисловості і залізничного транспорту; 4. При надходженні даних про підготовку державних злочинів — шпигунство, терор, диверсії, повстання, бандитські виступи, заклики до страйків, контрреволюційний саботаж і т. д. — негайно

застосовувати засоби для припинення всіляких спроб ворожих елементів нанести збитків Радянській владі”¹⁶⁹.

Однак жодні драконівські заходи, до яких вдавався тяжко поранений сталінський режим, не приносили очікуваного результату. На території західних областей УРСР у червні—липні 1941 р. активно діяла досить розгалужена мережа бойових націоналістичних груп. Форми й вияви партизанської боротьби ОУН влітку 1941 р. були різноманітними — від дій диверсантів-одинаків до повстань значних за чисельністю загонів, до яких часто за власною ініціативою долучалося місцеве українське селянство. Про масштаби боїв із відступаючими частинами РСЧА свідчать такі цифри: лише на Волині в сутичках з червоноармійцями в червні—липні 1941 р. загинули 500 оунівців¹⁷⁰, а втрати Червоної армії в цих зіткненнях становили 2100 чоловік убитими й 900 полоненими^{*171}.

Ведучи мову про далекосяжні наслідки антирадянських виступів у Західній Україні, треба відзначити такі моменти. По-перше, збройні акції націоналістичних формувань дістали підтримку більшості мешканців західноукраїнських земель, які були категорично налаштовані проти радянської влади, котра за неповні два роки існування в краї масовими репресіями й примусовою радянізацією відвернула від себе симпатії населення регіону. По-друге, організація численних збройних виступів продемонструвала, що ОУН вдалося зберегти базову структурну сітку в західноукраїнських областях і що це націоналістичне угруповання мало серйозний військово-політичний потенціал (зберегти який в умовах радянського терору було неймовірно складно, зазначимо лише, що всі польські воєнізовані організації, які дуже часто очолювалися професійними військовими, були на території Західної України виявлені та знешкоджені агентами НКВС у 1939—1941 рр.)¹⁷². По-третє, внаслідок проведення широких акцій роззброєння червоноармійських підрозділів націоналістам вдалось акумулювати доволі значну кількість зброї, боеприпасів і військового спорядження, за допомогою яких оунівці невдовзі змогли озброїти загони своєї міліції, відділи самооборони, а згодом і перші сотні Повстанської армії. По-четверте, важливим моментом було виявлення негативного ставлення гітлерівської військової адміністрації до націоналістичних партизанських загонів. Зазвичай, після опанування німцями того чи іншого терену, діючі на ньому партизанські групи розпускались або переходили на напівлегальне становище, не отримавши визнання як частини союзної української армії чи допоміжної міліції. По-п'яте, на територіях, котрі контролювалися партизанськими націоналістичними відділами, проводилася робота зі створення української адміністрації та проголошувалося відновлення української державності відповідно до “Акта” від 30 червня 1941 р. А це створювало небезпечний для Німеччини прецедент, наслідком якого було те, що керівники ОУН впродовж літа 1941 р. сприймали вермахт як ситуативного

*Щоб краще зрозуміти, наскільки активними були сутички, нагадаємо, що в жовтні—листопаді 1943 року, коли УПА вела наймасштабніші бої з гітлерівцями на Волині, її втрати оцінюються в 414 убитих, а втрати карателів — у 1500 осіб. (Див. : Косик В. Українська повстанська армія : Короткий історичний огляд. (Ч. I) // Визвольний шлях. — № 10. — 2002. — С. 62).

союзника, а не як окупанта-господаря, вважаючи, що німці не мають жодного права створювати в Україні політико-адміністративні структури, бо вони, мовляв, уже формуються українцями без сторонньої допомоги. У цій площині головним чином пролягали й причини суперечностей між Революційним проводом ОУН та окупаційною владою, які стали основою майбутнього оунівсько-нацистського конфлікту, що до кінця 1942 р. проходив без активної збройної боротьби, а потім переріс у серйозне збройне протистояння.

Як уже зазначалося, після закріплення німецької окупаційної влади на українських територіях ставлення офіційних чинів вермахту до повстанців різко змінювалося з позитивного на вкрай негативне. Але в перші тижні війни під час військових операцій між оунівськими бійцями та гітлерівськими солдатами існувала доволі тісна взаємодія і взаємодопомога. З огляду на це виникає питання, чи не розвідслужба вермахту (абвер) була ініціатором й організатором націоналістичних повстань?

Заступник керівника диверсійного управління абверу підполковник Е. Штольце після закінчення війни на Нюрнберзькому суді стверджував, що він особисто давав вказівки лідерам обох ОУН А. Мельнику і С. Бандері, спрямовані на те, щоб вони відразу після початку бойових дій “організували в Україні провокаційні заколоти з метою послабити тил радянських військ, а також вплинути на міжнародну громадську думку, роздмухуючи враження того, що нібито відбувається розклад радянського тилу”¹⁷³. Подібні дані знаходимо і в донесеннях радянської розвідки. Зокрема, у розвідзведенні на ім’я М. Хрущова (№ 32/67 від 1 вересня 1942 р.) стверджувалося, що “Німецька військова розвідка, прибравши до своїх рук ОУН і зокрема Бандеру, вела активну розвідувальну та диверсійно-терористичну роботу на території УРСР, широко використовуючи з цією метою оунівські кадри, які знаходилися на території західних областей УРСР у підпіллі. Оунівські лідери всю діяльність Організації спрямували на виконання завдань німецьких розвідувальних органів, пов’язаних зі збором потрібних розвідувальних даних і організацією диверсійно-терористичної роботи в радянському тилу”¹⁷⁴.

Цитовані вище твердження частково достовірні, однак лише частково. Безперечним є факт довгорічної співпраці ОУН із німецькими військовими колами, хоча й далеко не все в тій співпраці було безхмарним. Все ж, на нашу думку, важко однозначно визнати покази Е. Штольце на допиті цілковито точними й правдивими, а не здобутими під тиском радянських слідчих.

Справа в тому, що Е. Штольце виявив себе запеклим нацистом. Після поразки Німеччини він, не шукаючи можливості здатися англо-американцям, почав розбудовувати в радянській зоні окупації підпільну воєнізовану мережу руху опору. Це нашвидкуруч створене підпілля наприкінці травня було викрите контррозвідкою Червоної армії. 31 травня 1945 р. Е. Штольце арештували. Радянські солдати у своїх спогадах часто зазначають, що німців, захоплених у боях після 8 травня, вони люто карали, вважаючи такі дії “законною помстою закоренилим нацистам”. Тож можна припустити, що й Е. Штольце на допитах у підполковника СМЕРШу Бурешнікова¹⁷⁵ доводилося не солодко.

Сталіну потрібне було обґрунтування тези про те, що ОУН та УПА — це “банда українсько-німецьких націоналістів”, що українське підпілля завжди було лише структурою в системі німецької військової розвідки. Під таким тиском Е. Штольце міг надати будь-яку “компрометуючу інформацію”. Знаходячись у безвиході, морально та, мабуть, і фізично зламаний полковник абверу, марно намагаючись врятувати своє життя, очевидно, підписував усі заздалегідь підготовлені протоколи, згідно з якими він “віддавав накази” лідерам ОУН, “створював УПА” тощо. Наші сумніви стосовно достовірності свідчень Е. Штольце посилюються також через те, що його безпосередній шеф — начальник абверу-2 генерал-майор Ервін Едлер фон Лагузен — у своєму щоденнику зафіксував дані про зустріч лише з А. Мельником (в оперативних документах німецької військової розвідки фігурує під ім’ям Консул-І), яка проводилася на вимогу шефа абверу В. Канаріса¹⁷⁶. Бандера ж, як більш впливовий лідер націоналістичного руху, вів перед війною переговори із самим керівником німецької військової розвідки, але дуже сумнівним (з огляду на поведінку С. Бандери на початку липня 1941 року) є те, що абвер йому “віддавав накази”^{*}. С. Бандера був людиною амбітною і вважав себе та свою Організацію рівноправними учасниками всіх переговорів з німцями, а Україну — союзником Німеччини, а не її васалом. Тому слід говорити не про виконання оунівцями розпоряджень абверу, а лише про вироблення спільної тактики дій, вигідних у даній конкретній ситуації як для ОУН, так і для німців. Очевидно, процес співпраці проходив не зовсім “гладко”, адже сам генерал Е. фон Лагузен заявляв, що співробітництво з ОУН було “справжньою мукою” через постійні сварки між А. Мельником і С. Бандерою¹⁷⁷. Хоча, на наше переконання, причиною “муки” для німців були не протистояння А. Мельника й С. Бандери, а дотримання останнім угод з німцями лише у випадках, вигідних для ОУН, тобто намагання націоналістів максимально використати гітлерівців у власних інтересах. Через те, що нацисти мали стосовно ОУН аналогічні наміри, співпраця між ними виходила, м’яко кажучи, нещирою. Єдине, що утримувало такий “лукавий союз” від передчасного розпаду, — це відчуття обома сторонами необхідності у взаємній підтримці для подолання спільного ворога. Документи свідчать, що націоналісти готували свої плани повстання задовго до появи на світ дітища гітлерівського генштабу — плану “Барбаросса”. Оунівці в будь-якому випадку розпочали б повстання, не зважаючи ні на міжнародну ситуацію, ні на хід бойових дій в Європі¹⁷⁸. Такою була логіка інтегрального націоналізму з його культом фанатизму й жертвовності. Однак міжнародна обстановка, яка склалася на початку 1941 р., сама “підказувала” найпростіший для ОУН вихід — синхронізувати свої дії з німцями. Перед

^{*}Я. Стецько у своїх спогадах стверджував, що С. Бандера, за посередництвом Р. Ярого, незадовго до війни таємно зустрічався з адміралом Канарісом. Під час зустрічі С. Бандера “дуже чітко і ясно представив українські позиції, знайшовши повне порозуміння з погляду німецької рації в адмірала, який обіцяв свою підтримку українській політичній концепції, вважаючи, що тільки при здійсненні її можлива німецька перемога над Росією” (Стецько Я. 30 червня 1941 р. — Торонто, 1967. — С. 203). Сам С. Бандера згадував, що на зустрічі з Канарісом головним чином обговорювалися умови вишколу українських добровольчих легіонів при вермахті.

лідерами Організації тоді постав вибір — або піти на союз з Німеччиною і спробувати реалізувати свої глобальні плани, використовуючи спільника, або розпочати самотужки боротись проти СРСР і загинути в цій боротьбі, не отримавши жодного шансу на перемогу.

На наш погляд, співпраця з німцями під час підготовки антирадянського повстання влітку 1941 р. обмежувалася переважно фінансуванням повстанців, підготовкою окремих диверсантів (які виконували на території УРСР завдання як ОУН, так і абверу), наданням лідерам Організації інформації про дату початку війни й місця основних ударів вермахту, встановленням розпізнавальних знаків та умовних сигналів, передачею даних про об'єкти, диверсії на яких могли б допомогти німцям. Саме ж повстання націоналісти готували самотужки (його підготовка ввійшла в завершальну фазу 10 травня 1941 р., коли Крайовий провідник ОУН І. Клімів призначив Обласні та районні проводи, тобто майже за місяць до того, як керівники ОУН в Україні дізналися про дату нападу Німеччини на СРСР)¹⁷⁹. Лише протягом останніх 12 днів (від 10 до 22 червня 1941 р.) крайові лідери ОУН(Б) могли реально узгоджувати свої плани з намірами німців. Аналіз, який ми проводили вище, показав, що з цим завданням оунівці впоралися блискуче. Як уже зазначалося, синхронізація дій повстанців із наступаючими військами вермахту була життєво необхідною і відповідала інтересам підпілля. Адже було б безглуздо одразу піднімати повстання за сотні кілометрів від лінії фронту, прирікши тим самим себе на безрезультатну й неминучу смерть.

Тож було б некоректно писати про підготовку та здійснення оунівських збройних виступів німецькою розвідкою. Скоріш за все, маємо справу з типовим прикладом тактичної співпраці двох сторін, стратегічні цілі яких принципово відрізнялися. Крім того, ця розбіжність у далекосяжних планах виявилася на диво швидко (буквально через два—три тижні після початку німецько-радянської війни), що дає підстави стверджувати не лише про ситуативність оунівсько-вермахтвської співпраці, але й про її епізодичність і короткочасність. Даючи ж юридичну оцінку діям бандерівського Проводу, ми скористаємося слушними роздумами професора М. Коваля: “Немає правових підстав тлумачити як “чорну зраду” порозуміння оунівського керівництва з нацистськими ватажками. Адже оунівці не присягали на вірність радянській владі. Питання ж про те, чи зраджували вони свій народ, йдучи в ім'я своїх ідей на союз із “третім рейхом”, такою ж мірою стосується Сталіна з Молотовим”¹⁸⁰. Продовжуючи думку М. Коваля, зазначимо, що в травні—червні 1941 р. нацисти ще не встигли відзначитися злодіяннями проти українського народу, натомість на кривавому рахунку більшовиків на 1941 рік були мільйони знищених українців. Окрім того, свої україноненависницькі плани гітлерівці вміло маскували вдалою риторикою про майбутнє відродження поневолених Радянським Союзом народів, водночас демонструючи показну прихильність до українського населення тих земель, які після вересня 1939 р. опинилися під правлінням рейху. В цей же час із західних областей УРСР до Сибіру потяглися сотні ешелонів, набитих “ворогами народу”. Тому для оунівців не залишалось вибору, по чий бік фронту стати 22 червня 1941 р.

Узагальнюючи написане вище, відзначимо, що в ході антирадянського збройного виступу повстанські загони українських націоналістів діяли на території 70 районів Львівської, Дрогобицької, Станіславської, Тернопільської, Волинської, Рівненської, Чернівецької та Житомирської областей. Оунівці зуміли підняти повстання в 26 містах, самотужки встановити контроль над 19 містечками й захопити значні трофеї (у звітах до Державного правління у Львові йдеться про 15 тис. гвинтівок, 7 тис. кулеметів і 6 тис. ручних гранат, сотні автоматів, сотні тисяч набоїв, десятки гармат, мінометів і танків)¹⁸¹. Для порівняння зазначимо, що в аналогічній акції проти польської армії у вересні 1939 року оунівці захопили 23 кулемети, 80 автоматів, 3757 гвинтівок, 7 гармат, 8 літаків і 1 танк¹⁸². Націоналісти одразу ж після проходження фронту спромоглися встановити владу в 187 (з 200) районах західноукраїнських областей¹⁸³ і в 26 районах Правобережної України, створили обласні управління в Тернополі, Львові, Рівному, Дрогобичі, Станіславі та Луцьку¹⁸⁴.

Джерела

¹ Верцьона Є. 30 червня 1941 р. // Вісник. Орган Організації оборони чотирьох свобод України. — № 5—6. — 1947. — Нью-Йорк. — С. 1, 2.

² Гривул Т. Підготовка Організацією українських націоналістів військового повстання проти радянської влади у західних областях УРСР (1939—1941 рр.) // Міжнародний науковий конгрес «Українська історична наука на порозі XXI століття», Чернівці, 16—18 травня 2000 р. : Доповіді та повідомлення / Українське історичне товариство ; Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича ; Відповід. редактори Л. Винар, Ю. Макар. — Чернівці, 2001. — Т. 1. — С. 276.

³ Там само. — С. 277.

⁴ Кук В. Степан Бандера. — Івано-Франківськ, 1999. — С. 9.

⁵ Бандера С. В десятю річницю творення Революційного Проводу ОУН (10.02.1940) // Бандера С. Перспективи Української революції. — К., 1999. — С. 181.

⁶ Ткачук А. В. Перед судом истории. Сотрудничество германских фашистов и украинских националистов в годы второй мировой войны и борьба против них советских органов государственной безопасности. — К., 2000. — С. 38.

⁷ Там само. — С. 64.

⁸ Андрухів І., Француз А. Станіславщина: двадцять буремних літ (1939—1959) : Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. — Рівне ; Івано-Франківськ, 2001. — С. 16.

⁹ Ткачук А. В. Перед судом истории... — С. 64, 65.

¹⁰ Андрухів І., Француз А. Станіславщина: двадцять буремних літ (1939—1959). — С. 16.

¹¹ Кук В. Степан Бандера. — С. 22.

¹² Косик В. Розкол ОУН (1939—1940) : 36. док. — 2-ге вид., виправлене й доповнене. — Львів, 1999. — С. 32, 33.

¹³ Детальніше див.: Там само.

¹⁴ Євген Коновалець та його доба. — Мюнхен, 1974. — С. 672, 673.

¹⁵ Там само. — С. 673.

¹⁶ Казанівський Б. Шляхом Легенди : Спомини. — Лондон, 1975. — С. 120, 121.

¹⁷ Мудрик-Мечник С. Шляхами революційної ОУН. — С. 34.

¹⁸ Мороз В. Сокальщина — колиска героїв // Націоналістичний кур'єр. — 2001. — № 2. — С. 3.

¹⁹ Дарованець О., Марчук І., Мороз В. Предвісник УПА — Володимир Робітничий // Визвольний шлях. — № 9. — 2002. — С. 37.

²⁰ Казанівський Б. Шляхом Легенди : Спомини. — С. 122.

²¹ Там само. — С. 126.

- 22 Там само. — С. 124—135.
- 23 Мудрик-Мечник С. Шляхами революційної ОУН. — С. 34.
- 24 Ткачук А. В. Перед судом історії... — С. 67, 68.
- 25 Кук В. Степан Бандера. — С. 29.
- 26 Там само.
- 27 Мудрик-Мечник С. Шляхами революційної ОУН. — С. 34.
- 28 Кук В. Степан Бандера. — С. 30.
- 29 Боляновський А. Українські військові формування в збройних силах Німеччини (1939—1945). — Львів, 2003. — С. 44.
- 30 Мудрик-Мечник С. Шляхами революційної ОУН. — С. 40, 41.
- 31 Кук В. Степан Бандера. — С. 30.
- 32 Ткачук А. В. Перед судом історії... — С. 68.
- 33 Там само.
- 34 Там само.
- 35 Андрухів І., Француз А. Станіславщина: двадцять буремних літ (1939—1959). — С. 12.
- 36 Там само.
- 37 Ткачук А. В. Перед судом історії... — С. 68.
- 38 Кук В. Степан Бандера. — С. 30.
- 39 Комар Л. Процес 59-ти. — Додаток 2. — Львів, 1997. — С. 89.
- 40 Андрухів І., Француз А. Станіславщина: двадцять буремних літ (1939—1959). — С. 18.
- 41 Там само.
- 42 Ткачук А. В. Перед судом історії... — С. 69.
- 43 Там само.
- 44 Киричук Ю. А. Радянський терор 1939—1941 рр. // Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ—ХХ століття... : Історичні нариси. — К., 2002. — С. 582.
- 45 Ткачук А. В. Перед судом історії... — С. 69.
- 46 Андрухів І., Француз А. Станіславщина: двадцять буремних літ (1939—1959). — С. 20.
- 47 Там само.
- 48 Там само. — С. 20, 21.
- 49 Киричук Ю. А. Радянський терор 1939—1941 рр. — С. 581.
- 50 Ткачук А. В. Перед судом історії... — С. 73.
- 51 Там само. — С. 70, 71.
- 52 Там само. — С. 72.
- 53 Киричук Ю. А. Радянський терор 1939—1941 рр. — С. 582.
- 54 Там само.
- 55 Там само. — С. 582, 583.
- 56 Кук В. Степан Бандера. — С. 32.
- 57 Там само. — С. 33.
- 58 Там само. — С. 33, 34.
- 59 Климишин М. В поході до волі : Спомини. — Т. 1. — Торонто, 1975. — С. 248.
- 60 Там само. — С. 248, 297.
- 61 Мудрик-Мечник С. Шляхами революційної ОУН. — С. 70, 71.
- 62 Там само. — С. 71.
- 63 Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України), ф. 3833, оп. 2, спр. 118, арк. 1—53.
- 64 Мудрик-Мечник С. Шляхами революційної ОУН. — С. 72, 73.
- 65 Климишин М. В поході до волі. — С. 249.
- 66 Там само. — С. 301.
- 67 Боляновський А. Українські військові формування в збройних силах Німеччини (1939—1945). — С. 38, 45, 48.
- 68 Ткачук А. В. Перед судом історії... — С. 47.
- 69 Бандера С. Командир-Провідник (Слідами славної пам'яті Романа Шухевича) // Бандера С. Перспективи Української Революції. — К., 1999. — С. 291.
- 70 1941 год : В 2 кн. : Документи. — Кн. 1. — М., 1998. — Док. № 67. — С. 131.
- 71 Там само, док. № 91. — С. 175.
- 72 Там само, док. № 99. — С. 199.

- 73 Там само, док. № 277. — С. 657.
- 74 Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі — ГДА СБУ), фонд друк. видань, спр. 372, т. 54, арк. 121.
- 75 Там само, арк. 122.
- 76 Там само, арк. 125.
- 77 ЦДАВО України, ф. 3833, оп. 2, спр. 1, арк. 54.
- 78 Там само, арк. 55, 56.
- 79 Ткачук А. В. Перед судом истории... — С. 75.
- 80 Там само. — С. 76.
- 81 1941 год : В 2 кн. : Документы. — Кн. 2. — М., 1998. — Док. № 387. — С. 80.
- 82 Андрухів І., Француз А. Станіславщина: двадцять буремних літ (1939—1959). — С. 44.
- 83 Ткачук А. В. Перед судом истории... — С. 76.
- 84 Кентій А. В. Нариси історії Організації українських націоналістів 1941—1942 рр. — К., 1999. — С. 7, 8.
- 85 Там само. — С. 7.
- 86 Історія Українського війська 1917—1995. — Львів : Світ, 1996. — С. 501.
- 87 ГДА СБУ, фонд друк. видань, спр. 372, т. 24, арк. 7.
- 88 ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 75, арк. 37.
- 89 Білас І. Карально-репресивна система в Україні 1917—1953 : Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. — Кн. 2 : Документи і матеріали. — К., 1994. — С. 235—238.
- 90 Великая Отечественная война 1941—1945. — Кн. 1 : Суровые испытания. — М., 1998. — С. 151.
- 91 Руккас А. Збройні виступи ОУН на території Львівського воєводства у вересні 1939 року // Київська старовина. — № 1. — 2003. — С. 73—82; Руккас А. Збройні виступи ОУН на території Станіславського воєводства у вересні 1939 року // Українська повстанська армія — феномен національної історії : Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. — Івано-Франківськ, 2003. — С. 50—59.
- 92 Кентій А. В. Нарис історії Організації українських націоналістів 1929—1941. — К., 1998. — С. 158.
- 93 ГДА СБУ, фонд друк. видань, спр. 372, т. 11, арк. 33; ЦДАВО України, ф. 3833, оп. 1, спр. 45, арк. 1.
- 94 ЦДАВО України, ф. 3833, оп. 2, спр. 32, арк. 9.
- 95 Там само, арк. 1.
- 96 Там само, арк. 8 зв.
- 97 Українське Державотворення. Акт 30 червня 1941. — Львів ; Київ, 2001. — С. 115.
- 98 ЦДАВО України, ф. 3833, оп. 2, спр. 32, арк. 1—3, арк. 9; Сергійчук В. Акт 30 червня, як символ українського самостійництва // Відновлення Української Держави в 1941 році : Нові документи та матеріали. — К., 2001. — С. 5.
- 99 ЦДАВО України, ф. 3833, оп. 2, спр. 32, арк. 9.
- 100 Андрухів І. Більшовицькі репресії на теренах Західної України 1939—1941 // Розбудова Держави. — 1995. — № 12. — С. 49.
- 101 Білас І. Карально-репресивна система в Україні 1917—1953. — Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. — Кн. 1. — С. 129.
- 102 Коваль М. В. Все для перемоги. — К., 1970. — С. 75.
- 103 Українське державотворення. Акт 30 червня 1941. — С. 112, 113.
- 104 Там само. — С. 102.
- 105 Кентій А. В. Нарис історії Організації українських націоналістів 1941—1942. — С. 8.
- 106 ЦДАВО України, ф. 3833, оп. 2, спр. 32, арк. 10 зв.
- 107 Hryciuk G. Polacy we Lwowie 1939—1944. Їycie codzienne. — Warszawa, 2000. — S. 183.
- 108 Там само.
- 109 Там само.
- 110 Там само.
- 111 Українське державотворення. Акт 30 червня 1941. — С. 102.
- 112 Там само. — С. 152.

- 113 Там само. — С. 257.
114 ЦДАВО України, ф. 3833, оп. 2, спр. 32, арк. 1 зв.
115 Там само, арк. 2.
116 Там само, арк. 8 зв.
117 Там само, арк. 2.
118 Там само.
119 Там само, арк. 9.
120 Там само, КМФ-8, оп., 2, спр. 146, арк. 26—27.
121 Муковський І. Т., Лисенко О. Є. Звитяга і жертвність: Українці на фронтах Другої світової війни. — К., 1996. — С. 33.
122 Король В. Ю., Ніколаєць Ю. О. Україна: трагізм 1941-го року // Трибуна. — 1998. — № 7—8.
123 Косик В. Україна і Німеччина в Другій світовій війні. — Львів, 1992. — С. 120.
124 ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 2, спр. 162, арк. 10—19.
125 Кук В. Степан Бандера. — С. 39.
126 ЦДАВО України, ф. 3833, оп. 2, спр. 32, арк. 4—6 (зі зворотами).
127 Там само, оп. 1, спр. 14, арк. 74.
128 Там само, арк. 75.
129 Там само.
130 Там само.
131 Там само.
132 Там само, оп. 2, спр. 32, арк. 3.
133 Кук В. Степан Бандера. — С. 39.
134 ЦДАВО України, ф. 3833, оп. 3, спр. 14, арк. 31, 31 зв.
135 ГДА СБУ, фонд друк. видань, спр. 376, т. 24, арк. 30.
136 ЦДАВО України, ф. 3833, оп. 1, спр. 15, арк. 5.
137 Там само, арк. 70, 71.
138 Там само, арк. 94.
139 Лисенко О. Є., Вронська Т. В. Терористична тактика в діяльності ОУН та УПА // Політичний терор і тероризм в Україні. — К. : Наук. думка, 2002. — С. 658.
140 Кук В. Степан Бандера. — С. 38.
141 ЦДАВО України, ф. 3833, оп. 2, спр. 32, арк. 1—10 (зі зворотами).
142 Українське державотворення. Акт 30 червня 1941. — С. 107.
143 Там само. — С. 111, 112.
144 ЦДАВО України, ф. 3833, оп. 2, спр. 32, арк. 2.
145 Там само, арк. 6 зв.
146 Українське державотворення. Акт 30 червня 1941. — С. 106.
147 ЦДАВО України, ф. 3833, оп. 2, спр. 32, арк. 7.
148 Там само, арк. 7 зв.
149 Там само, оп. 1, спр. 14, арк. 71.
150 Там само, оп. 2, спр. 32, арк. 7 зв.
151 Українське державотворення. Акт 30 червня 1941. — С. 101.
152 Муковський І. Т., Лисенко О. Є. Звитяга і жертвність: Українці на фронтах другої світової війни. — С. 32, 33.
153 ЦДАВО України, ф. 3833, оп. 1, спр. 14, арк. 71.
154 Там само, оп. 2, спр. 32, арк. 5—8 зв.
155 Там само, спр. 104, арк. 1.
156 Українське державотворення. Акт 30 червня 1941. — С. 104.
157 ЦДАВО України, ф. 3833, оп. 2, спр. 32, арк. 2, 2 зв.
158 Золотий Тризуб. — Калуш, 10 липня 1941, № 1.
159 Андрухів І., Француз А. Станіславщина: двадцять буремних літ (1939—1959). — С. 57.
160 Українське державотворення. Акт 30 червня 1941. — С. 115.
161 Там само. — С. 250.
162 Сергійчук В. Акт 30 червня, як символ українського самостійництва. — С. 5.
163 Андрухів І., Француз А. Станіславщина: двадцять буремних літ (1939—1959). — С. 58.

- 164 Сорока П. Вишкіл ДУН на фільварку Квель у 1941 році // Визвольний шлях. — 1993. — Кн. 5. — С. 614, 615.
- 165 Андрухів І., Француз А. Станіславщина: двадцять буремних літ (1939—1959). — С. 58.
- 166 ЦДАВО України, ф. 3833, оп. 2, спр. 32, арк. 5—7 зв.
- 167 Сергійчук В. Акт 30 червня, як символ українського самостійництва. — С. 5.
- 168 ЦДАВО України, ф. 3833, оп. 2, спр. 32, арк. 3.
- 169 Советские органы государственной безопасности в Великой Отечественной войне : Сб. документов и материалов. — М., 1985. — Т. 2. — С. 24, 25.
- 170 ЦДАВО України, ф. 3833, оп. 2, спр. 3, арк. 36.
- 171 ГДА СБУ, фонд друк. видань, спр. 372, т. 11, арк. 44.
- 172 Киричук Ю. А. Радянський терор 1939—1941 рр. — С. 581.
- 173 Нюрнбергский процесс : Сб. документов : В 7 т. / Под ред. Р. А. Руденко. — М. : Госюриздат, 1957. — Т. 3. — С. 531.
- 174 ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 115, арк. 1.
- 175 Герен А. Серый генерал. — М., 1970. — С. 82.
- 176 Волков А., Славин С. Адмирал Канарис — “железный” адмирал. — М. ; Смоленск, 1999. — С. 426.
- 177 Ионг де Л. Немецкая пятая колонна во Второй мировой войне. — М., 1958. — С. 356, 357.
- 178 Мірчук П. Акт відновлення Української державності 30 червня 1941 р. Його генеза та політичне й історичне значення. — С. 10.
- 179 ЦДАВО України, ф. 3833, оп. 1, спр. 45, арк. 2.
- 180 Коваль М. В. ОУН—УПА: між “третім рейхом” і сталінським тоталітаризмом // УІЖ. — 1994. — № 2—3. — С. 95.
- 181 ГДА СБУ, фонд друк. видань, спр. 376, т. 24, арк. 48.
- 182 Україна партизанська. 1941—1945. — К., 2001. — С. 5.
- 183 ЦДАВО України, ф. 3833, оп. 1, спр. 45, арк. 1.
- 184 Там само, арк. 3.

2. Створення та діяльність Дружин українських націоналістів (1941—1942 рр.)

Від моменту виникнення Організації українських націоналістів у її програмних документах чітко прослідковувалася орієнтація на збройні методи боротьби за українську державність. Боротьба мала відбуватись у двох напрямках: перший — передбачав підготовку підпільних бойових груп, які повинні були підняти повстання на окупованій території батьківщини, а другий — формування добровольчих частин при іноземних арміях, котрі могли б у вирішальний момент долучитися до повстанців й утворити єдину організовану військову силу. Виникає питання: чи справді керівники ОУН могли розраховувати на успіх за умови вищезокресленого сценарію? Щоб дати на нього відповідь, потрібно насамперед з'ясувати, наскільки українські націоналісти були оригінальними у своїх задумах, а наскільки спиралися на історичний досвід у боротьбі за незалежність інших політичних емігрантських і підпільних організацій Європи.

Однією з перших в Європі політичних організацій, яка успішно підготувала повстання (1821 р.) і перекинула на допомогу співвітчизникам свої бойові загони, стала “Філікі етерія” (Грецьке патріотичне товариство друзів). Подібно до греків діяв і національний герой італійського народу Д. Гарібальді під час висадки на землю повсталого Сицилії. Угорські патріоти в 1859 та 1866 рр. виступали зі зброєю в руках проти Австрійської імперії в складі армій П'ємонту та Пруссії. У роки

Першої світової війни чеські національні легіони воювали в складі російської, французької та італійської армій.

Найбільш солідний досвід боротьби за незалежність із допомогою сформованих за кордонами батьківщини добровольчих частин мали поляки. У 1812 році їхні з'єднання билися проти Росії в армії Бонапарта, а в 1854—1855 рр. — у турецькому війську. Домігшись від австро-угорського уряду дозволу на створення в серпні 1914 р. двох польських легіонів, лідери польського національно-визвольного руху забезпечили собі на момент дезінтеграції Габсбурзької імперії основу для регулярних збройних сил відродженої польської держави. Поряд із добровольчими частинами на боці Центральних держав поляки сформували національний корпус генерала Ю. Довбор-Мусьницького в Росії й армію генерала Ю. Галлера у Франції.

Зрештою, перед оунівським керівництвом був досвід власне українських організацій, які зуміли в 1914 р. створити Легіон українських січових стрільців у складі австрійської армії, який згодом відіграв далеко не останню роль у національно-визвольних змаганнях.

Як бачимо, лідери українського націоналістичного руху мали доволі вагомий підстави розраховувати на те, що обрана ними схема військової діяльності матиме позитивні наслідки.

Першочерговим завданням при дослідженні історії формування ДУН повинен стати пошук відповідей на два ключові питання: для чого ОУН(Б) перед війною пішла на неприховану співпрацю з вермахтом і чому націоналісти вірили в те, що німецьке командування погодиться на підготовку українських солдатів, незважаючи на негативне ставлення фюрера і його найближчого оточення до створення у перспективі української держави?

Щоб знайти відповідь на перше запитання, потрібно з'ясувати, чи могли оунівці в 1941 р. розраховувати на військову допомогу з боку інших держав Європи. Йдеться насамперед про Францію та Велику Британію. Їхні союзницькі відносини з Польською Республікою змушували керівників українського націоналістично-революційного руху шукати підтримки в таборі ворогів Польщі.

Найбільш натягнуті взаємини офіційна Варшава мала з іншою молододу постверсальською державою — Литвою. Ініціатором українсько-литовського зближення був міністр закордонних справ Литви (у 1919—1920 рр.) Й. Пуріцкас¹. Співпраця зводилася до взаємодії на міжнародній арені, обміну розвідінформацією про Військо польське, фінансової та технічної допомоги УВО й ОУН з боку Литовської держави². Та хоч стосунки з Литвою були корисними, остання через об'єктивні причини не могла стати важливим політичним гравцем у Європі.

Єдиною потужною країною, зацікавленою в політичному і воєнному послабленні як Польщі, так і Радянського Союзу, була Німеччина. Основним фактором, що визначив співпрацю ОУН і Німеччини, була спільна зацікавленість обох сторін у зміні існуючого у версальській Європі статус-кво. Про стосунки українських політичних лідерів з Німеччиною доволі влучно висловився професор І. Лисяк-Рудницький. Вказуючи на існування в українському суспільстві пронімецьких настроїв, він зазначав: “Ця настанова (прихильність до Німеччини. — Авт.)

існувала вже до 1933 року, і вона тривала після 1933 р. — не тому, що Німеччина стала нацистською, а тому, що вона далі перебувала в опозиції до “статус-кво”. Якщо українці в цьому відношенні помилились, вони заслуговують на таку саму поблажливість, як ті з-поміж західних лібералів, що замикали очі на реалії російського комунізму”³.

Співпраця УВО й ОУН з німецькою військовою розвідкою на 1941 р. мала вже більш як десятирічну історію. Завершилась вона досягненням згоди з керівництвом абверу 15 серпня 1939 р. (перед нападом Німеччини на Польщу) створити за участю оунівців український диверсійний загін із 120 (за іншими даними — 600) чоловік, який згодом базувався в Словаччині й отримав кодову назву *Bergbauernhilfe* (Допомога гірським селянам)⁴. Формування цього невеличкого легіону під командуванням полковника Р. Сушка стало піком військової співпраці між тоді ще єдиною ОУН і вермахтом. Загін мав стати базою для розпалення антипольського повстання в Західній Україні, яке німецькі дипломати вважали зручним приводом для вторгнення в Польщу. Однак після укладення пакту Молотова—Ріббентропа командування вермахту “дало задній хід” своїм українським ініціативам. 25 серпня 1939 р. керівництво армії, враховуючи політичні міркування, відхилило думку про можливість залучення *Bergbauernhilfe* до бойових дій. Тому легіон Р. Сушка в боях з польською армією не використувався.

У площині військової співпраці відбувалися контакти абверу і з новоутвореною революційною ОУН(Б). Один із лідерів бандерівського проводу Я. Стецько, намагаючись пояснити такі дії, зазначав: “Найперше ж: усе це, усі заходи на військовому відтинку 1941 року йшли під кутом творення реальної збройної сили — фундаменту під державну будівлю! Ця сила організовувалася передусім в Україні, але як її допоміжна формація були ДУН — формація, яка могла відіграти важливу роль у державному будівництві. Роль кристалізаційного пункту, навколо якого — у випадку зміни політики Німеччини — могли гуртуватися мільйони бійців, що перейшли на нашу сторону з Червоної армії”⁵. Тобто головну ставку у відкритій грі з німцями керівництво Організації робило на можливе утворення реальної збройної сили, ядром якої мали стати добровольчі легіони. Ці формування, на думку їхніх організаторів, могли дати майбутній армії добре підготовлених офіцерів.

Сподівання на те, що армійське командування піде назустріч українцям, базувалося на приязному ставленні багатьох офіцерів з ОКВ до незалежницьких прагнень українців. Наприклад, автор передмови до збірника спогадів “Дружини Українських націоналістів у 1941—42 роках” С. Ленкавський зазначав: “У початкових роках війни німецька армія мала більший голос, ніж у часі миру. Вона творила, до деякої міри, другий політичний фактор в Німеччині і була не лише єдиною силою в тоталітарній державі, яка не згітлеризувалася повністю, але в різних відношеннях стояла в антагонізмі до політичної керівної сили, до націонал-соціалістичної партії... З цими колами німецьких військовиків, що займалися політичними справами, ставилися прихильно до самостійності України, революційна ОУН утримувала приязні зв'язки... Обі сторони згоджувалися, що питання генеральних українсько-

німецьких стосунків під час війни і після неї залежатиме від ставлення Німеччини до державної самостійності України. Доки це питання остаточно не вирішене, загалом доки задуми партії ще не є діючими політичними факторами і є можливість на них впливати, доти базою взаємовідносин буде підтримка тими військовими колами наших самостійницько-визвольних акцій в таких межах, які були можливі в умовах німецької політики перед початком війни з СРСР. Підтримка в тому періоді відносилась головню до військових і технічних справ... Напередодні війни головною справою для ОУН була військова підготовка членів Організації. Організаційні військові школи, роблені власними засобами, давали лише теоретичну підготовку, але не могли дати того практичного і всебічного підготування, яке можна придбати, маючи засоби, якими диспонує військо”⁶.

Довіра до німців посилювалася також через повний брак офіційної інформації з боку Берліна про майбутнє розв’язання українського питання. Інформаційний вакуум, звісно, заповнювали різні фантастичні чутки. Оунівці трактували таку “мовчанку” офіційного Берліна, як намагання “приспати чуйність українців, щоб і надалі користуватися їхнім довір’ям”⁷. Насправді ж справа була складнішою. Сучасні дослідники переконливо доводять, що на момент нападу на СРСР у німецького партійного та військового керівництва не існувало чітко виробленої стратегії стосовно майбутнього України. Сам А. Гітлер не мав чіткого уявлення про упорядкування завойованих на Сході земель. У липні 1940 р. він заявляв про створення буферних держав — України, Прибалтики й Білорусії, потім говорив про німецькі адміністративні округи на цих територіях і тільки перед самою війною схилився до думки про повну колонізацію України⁸. Перед українцями, зрозуміло, ніхто цих планів не розкривав.

Весною 1940 р., після перемог вермахту в північній Європі, більшість українських емігрантських осередків і груп очікували на швидке завершення війни проти СРСР. Відтак вони висували перед керівництвом німецької армії різноманітні проекти формування українського війська⁹. Проте німецькі генерали рішуче противилися всіляким спробам організувати повноцінну українську армію, погоджуючись лише на створення невеликих формувань. ОУН лишалося тільки погодитися на пропоновані німцями варіанти.

У лютому 1941 р. повноважний представник ОУН(Б) Р. Ярий провів попередні переговори з армійським керівництвом і досяг домовленості про підготовку вермахтом 700 українських бойовиків¹⁰. На завершальному етапі перемовин до них долучилися шеф сухопутних військ генерал В. фон Браухіч, начальник абверу адмірал В. Канаріс і керівник ОУН С. Бандера¹¹. Було досягнуто угоди про вишкіл 800 кандидатів на старшин, які мали стати ядром союзної з вермахтом української армії¹².

Згадуючи про зустрічі з керівництвом німецької армії, С. Бандера підкреслював, що офіційної угоди між ОУН(Б) та ОКВ укладено не було. Націоналісти передали письмовий перелік умов, на яких Організація погоджувалася на співпрацю: “Головні передумови були такі: завданням відділу є боротися проти большевицької Москви за відновлення і захист Самостійної Соборної Української Держави. Цілий від-

діл є під наказом Проводу ОУН, зобов'язаний перед ним присягою. Про введення відділу у воєнні дії вирішує Провід ОУН, і тільки за його згодою відділ виконує дотичні накази. Відділ підлягає німецькій військовій владі в межах військового вишколу та військового побуту, в той час зобов'язується до того спеціальним приреченням, але не складає жодної німецької військової присяги. Відділ зберігає власний внутрішній порядок. Військова референтура Проводу ОУН надає військовій ступені і встановлює командний склад у відділі ДУН¹³. Пропозиції, висунуті українцями, були визнані прийнятними. 25 лютого 1941 р. В. Канаріс дав санкцію на створення українського легіону.

Після завершення переговорів Револуційний провід утворив мобілізаційний відділ для комплектації легіонів. Мобілізованих оунівців поділили на дві частини. В українських документах новостворені батальйони фігурують під назвою ДУН (група "Північ" та група "Південь"), в документах абверу вони отримали кодові назви «"Спеціальний відділ "Нахтігаль"» та "Організація Роланд"¹⁴. Німецьке командування визначило офіційні завдання для українських куренів: "Встановлення безпеки пересування німецьких частин по Україні, роззброєння недобитків Червоної армії, охорона ешелонів з полоненими та бое-припасами"¹⁵.

Набір до куреня "Нахтігаль" проводився через Краків, у якому легіонери проходили загальний стрілецький вишкіл, що включав муштру, зброєзнавство, вивчення ідеологічних основ українського націоналізму, засобів оборони від газової атаки, надання першої медичної допомоги, організаційної будови армії, військової топографії, історії воєн, воєнної економіки та інших дисциплін¹⁶. Після закінчення першої загальної підготовки частину новобранців відправили до Німеччини, а частину вишколювали в лемківських селах і містечках (Команча, Барвінок, Криниця, Дукля, Закопане). Там добровольці відпрацьовували вправність у веденні вогню з пістолетів, гвинтівок і кулеметів¹⁷. Українські бійці перебували в цих таборах напівлегально під виглядом представників "Служби праці" ("Арбайтдінст")¹⁸. Найбільша група зі ста добровольців навчалася в Криниці. Саме серед них було створено хор "Соловейко", який дав життя німецькій назві майбутнього батальйону — "Нахтігаль"¹⁹.

У Барвінку навчалися 50 українських курсантів²⁰. В інших таборах готувалися головним чином українські добровольці, що прибули з "веркшүців". Після цих попередніх вишколів вояків перевезли до Нойгаммера на спільні навчання всього батальйону.

Слід підкреслити, що формування ДУН проходило не тільки на добровільних засадах, але й шляхом наказів і директив, які мусив виконувати кожен оунівець. Так, колишній боець куреня "Нахтігаль" К. Таланчук згадував: "Рік 1941-й я працював у цукроварні в Переворську. Моїм організаційним зверхником був Михайлишин, що походив з Чортківщини. В лютому він прийшов до мене, кажучи, що ми оба виїжджаємо до Кракова на неозначений час (...). За три дні ми обидва виїхали до Кракова. Там нас зібралось понад сотню і вивезено всіх у незнаному напрямку. По півночі ми приїхали до Берліна, звідтам заладували нас на вантажні авта і вивезли на околицю Бранденбурга. На місці, що виглядало як палац або замок, перебрали нас в чорні

мундири і повідомили, що ми є в українському легіоні”²¹. Така секретність, очевидно, не була випадковою. До Бранденбурга, а точніше — до фільварку Квель, розташованого на околиці міста, відправляли людей, серед яких планувалося відібрати диверсантів. Через десятки років після війни учасник того вишколу П. Сорока (до речі, теж мобілізований до легіону за наказом проводу) згадував, що спершу підготовка бойовиків проводилася за звичним планом²². Наприкінці травня 1941 р. зі 100 бійців німці відібрали 25 найкращих, яких за індивідуальною програмою навчали диверсійного ремесла. Група призначалась для перекинення в СРСР ще до початку війни. Серед її головних завдань були: мінування військових об’єктів, диверсії на транспорті, пошкодження засобів комунікації²³. У червні 1941 р. бойовиків розділили на три частини. П. Сорока разом із сімома товаришами отримав від абверу завдання знищити залізничний тор на станції Богданівка (на схід від Тернополя) і невдовзі був переправлений до Кракова²⁴. У місті легіонери одержали організаційні завдання від проводу, оунівську літературу та фальшиві радянські паспорти. Німці видали кожному агенту три гранати, револьвер, продовольчий пайок і по три наручні годинники (останні мали слугувати хабарами для радянських посадових осіб)²⁵. 14 червня 1941 р. групу диверсантів військовими автомобілями перевезли до м. Тісна на Лемківщині, а потім — 15 червня — через Ужгород перекинули до містечка Ясіня в Карпатах. 16 червня група з провідником-оунівцем о 13 годині благополучно перетнула радянський державний кордон і до першої години ночі 17 червня, форсувавши р. Черемош, добралася до містечка Жаб’є. В наступні ночі оунівці переходили від міста до міста, днювали на конспіративних квартирах, роздавали підпільну літературу та накази проводу²⁶. До 22 червня група дісталася до Коломиї, де її застала війна. Завдання абверу оунівці не виконали, судячи з того, якими темпами вони пересувались і наскільки затримувалися на явочних квартирах. Можна припустити, що від самого початку група не збиралася виконувати німецьких вказівок (інакше на шлях до Богданівки їм потрібно було б ще два тижні)²⁷.

Свої перші широкомасштабні маневри курінь “Нахтігаль” проводив разом з першим батальйоном спецполку абверу “Бранденбург 800”. Вишкіл проходив надзвичайно інтенсивно, головний акцент робився на польові вправи та міські вуличні бої. Часто підготовка відбувалася ночами²⁸. Загальне командування куренем з боку німців здійснював командир 1-го батальйону Бранденбурзького полку Ганс-Альбрехт Герцнер, а зв’язковим старшиною був обер-лейтенант Теодор Оберлендер (майбутній міністр у справах переселенців в уряді ФРН). З українського ж боку куренем командував сотник Р. Шухевич²⁹. Загалом офіцерський склад “Нахтігалью” був німецьким. Тільки окремі українці керували взводами та відділами³⁰.

Документи свідчать, що на початку літа 1941 р. “Нахтігаль” налічував 330 бійців і був укомплектований старшинським складом. Солдати батальйону носили вермахтівські польові уніформи³¹. Національна символіка з’явилася на формі “нахтігалівців” після входження до Львова. Тоді вояки на своїх погонах нашили вузьенькі блакитно-жовті стрічки³².

Набір до куреня “Роланд” розпочався дещо пізніше — в квітні 1941 р. Займався ним Р. Ярий через крайове правління ОУН(Б) у Відні, яке в той час очолював З. Матла³³. Користуючись прихильністю колишніх австрійських офіцерів, які з симпатіями ставилися до позитивного вирішення української проблеми, Р. Ярий установив цілком відкритий, добровільний запис до легіону³⁴. З Відня всю групу добровольців переправили до замку Зауберсдорф (за 50 км на південь від австрійської столиці), де й проходив їхній військовий вишкіл. До “Роланда” в основному вступали українські емігранти першої хвилі та їхні нащадки, а також українські студенти з Відня й Граца³⁵.

Зі спогадів безпосередніх учасників подій дізнаємося, що до табору Зауберсдорф прибуло 350 новобранців. Підготовкою прийнятих до куреня оунівців займалися інструктори на чолі з майором колишньої польської армії Є. Побігущим (псевдонім — “Рен”)³⁶. Весь інструктаж, команди та накази віддавалися українською мовою, командири були українцями (переважно колишні польські старшини резерву). Адміністрація табору також була українською, що створювало належний моральний клімат у ході навчань. Німцями були лише зв’язкові офіцери й унтер-офіцери, які допомагали українцям в ознайомленні з німецькою зброєю та новою німецькою тактикою ведення бою³⁷.

Після завершення курсу підготовки бійці батальйону отримали нові суконні уніформи рядового складу колишньої чехословацької армії зразка 1930 р.³⁸ На стоячій форми комірцях було закріплено темно-червоні петлиці у вигляді “зубчатки”, яку використовували ще в 1918—1919 рр. в УГА³⁹. Озброєння куреня складалося з легкої німецької піхотної зброї та двох чеських кулеметів⁴⁰.

Таким чином, за два місяці до нападу Німеччини на СРСР було організовано два українські батальйони, бійці яких оволоділи технікою ведення бою в містах, досконало вивчили правила маскування, прийоми ведення розвідувально-підривної діяльності та саперну справу, отримали навички керування відділеннями, взводами й ротами.

Завершивши підготовку, батальйон “Нахтігаль” 18 червня 1941 р. прибув до містечка Рязів (зараз Rzeszyw у Польщі), а звідти маршем добрався до с. Панталовичі за 50 км від кордону⁴¹. Із Панталовичів курінь форсованим маршем вирушив до м. Радимна, що розкинулося над р. Сян за 6 км від радянського кордону. Марш на Радимно тривав до 21 червня⁴². Український батальйон разом із 1-м батальйоном полку “Бранденбург 800” став передовою охороною 1-ї Гірської дивізії (командир — генерал Ріттер фон Лянц). Батальйон бранденбурзького полку отримав завдання наступати на радянську частину міста Перемишля, здобути прикордонні укріплення й атакувати позиції червоноармійців на північ від Львова. “Нахтігаль” повинен був іти разом з ним у передовій лінії як найближчий резерв⁴³. 22 червня о 3 год. 15 хвилин український батальйон переправився через прикордонну р. Сян біля с. Волового. Коли німецька армія перейшла в наступ на цьому відтинку фронту, то в районі Перемишля її передові частини наштотувалися на прикордонний укріпрайон, біля якого деякі відділи затрималися. Лише 24 червня, коли до штурму радянських позицій взялася частина альпійської дивізії та полку “Бранденбург 800”, оборонні рубежі було прорвано. “Нахтігаль” у цих боях участь не брав, хоча коло-

на його бійців потрапила під сильний артилерійський обстріл на марші біля с. Женсна-Польська⁴⁴. По завершенні перших прикордонних боїв “Нахтігаль” форсованим маршем через Яворів—Янів, не зустрічаючи опору, рушив на Львів. Тим часом Червона армія після інтенсивних сутичок із місцевими оунівцями-підпільниками 26 червня залишила місто⁴⁵. Незважаючи на те, що у Львові вже майже не залишилося радянських військ (окрім підрозділів НКВС і міліції), німецьке командування не форсувало подій, наказуючи просуватися до міста дуже повільно. Зв’язкові ОУН повідомляли командування ДУН про нечувані досі масові розстріли політичних противників, вчинені в тюрмах Львова. Ця інформація викликала занепокоєність в особового складу української частини й змусила Р. Шухевича вимагати від командування прискорення наступу на столицю Галичини⁴⁶.

Командир 1-го батальйону полку “Бранденбург 800” і “Нахтігалью” на допиті під час Нюрнберзького процесу заявляв: “Увечері 29 червня 1941 року я приїхав до генерала Лянца і радив йому, щоб ми зайняли Львів протягом ночі, бо совети повністю відтягнули з нього свої війська. Генерал фон Лянец відкинув мою пропозицію. Він побоювався засідки. Я повернувся до своєї групи і дав обом батальйонам наказ на відпочинок”⁴⁷. Близько півночі 29 червня 1941 р., отримавши від оунівської розвідки підтвердження інформації про втрати у Львові, командир двох батальйонів самочинно прийняв рішення про зайняття міста вночі з 29 на 30 червня. Перед обома частинами було поставлене завдання зайняти у Львові електростанцію, вокзал, радіо, ратушу, водонапірні вежі та інші важливі об’єкти⁴⁸. Одна сотня “Нахтігалью” дістала наказ зайняти радіостанцію, а оскільки курінь мав у своєму складі багато вояків, які знали місто, відділи з нього були відправлені для захоплення тюрм. Детально описує у своїх спогадах зайняття Львова М. Кальба: “У Львів курінь наш увійшов 30 червня о год. 4:30 ранку. При вході до міста курінь поділено: частина першої сотні пішла до собору святого Юра, частина — на вулицю Лонцького і Пелчинську; друга і третя сотні пішли на Замарстинів, де обсадили тюрму й газівню”⁴⁹. Окремі відділи українського батальйону зайняли готель “Асторія”, приміщення 2-ї німецької гімназії на Гетьманських валах і школи по вулиці Курковій⁵⁰.

Близько 8 години ранку до солдатів українського батальйону надійшла звістка про знайдення закатованих в’язнів тюрми на вулиці Лонцького. Поміж убитими відшукали брата Р. Шухевича — Юрія. О 10:30 весь батальйон “Нахтігаль” зібрався на площі біля міської ратуші. Командир першого батальйону полку “Бранденбург 800” згадував: “На тій площі зібралися тисячі цивільних людей, найбільше українців. Коли сотні “Нахтігалью” вступили на ратушеву площу, то люди радісно вітали їх голосними окликами, деякі ставали на коліна і молилися”⁵¹.

До полудня 30 червня в руках українських солдатів перебували головні стратегічні об’єкти Львова (залізничний вокзал і ремонтні майстерні, ратуша та інші адміністративні будівлі, водонапірні вежі, радіо, в’язниці)⁵². Присутність нечисленної, але повністю надійної військової сили, надихала членів похідної групи Я. Стецька, яка ввечері 30 червня проголосила Акт відновлення державної незалежності України. Завдяки передачі по львівському радіо, проведеній за сприяння

бійців “Нахтігалю”, вся українська громадськість на території, окупованій німцями, до кінця дня вже знала про чергову спробу українців задекларувати своє прагнення до самостійного життя.

Подібний розвиток подій не входив у плани німецького керівництва. 1 липня бійці українського куреня отримали тижневу відпустку і змушені були передати всі стратегічні точки Львова під охорону прибулої німецької поліції⁵³.

Після завершення відпускнуго тижня, під час якого стрільці розшукували своїх родичів поміж живих і мертвих, командування вермахту, щоб не залишати у Львові української частини, віддало наказ “Нахтігалю” 7 липня покинути місто.

7 липня перша сотня “Нахтігалю” на чолі з поручником Ю. Лопатинським виїхала через Золочів у напрямку Тернополя, а 8—9 липня місто покинули й інші дві сотні. Командування ДУН планувало в той час форсованим маршем рухатися на Київ, зайняти його, подібно до того, як вдалося зайняти Львів, проголосити в столиці відновлення державності й організувати новий уряд⁵⁴.

Перші моторизовані групи бійців “Нахтігалю” прибули до Тернополя в другій половині дня 7 липня 1941 р. Українська громадськість міста урочисто вітала легіонерів на ринковій площі⁵⁵. Основна частина куреня “Нахтігалю” маршем дісталася до Тернополя о 15 годині 9 липня 1941 р. й залишилася в місті на ніч. На другий день о 5-й годині ранку курінь виїхав до Гримайлова⁵⁶. Там українські вояки разом з німцями та місцевим населенням займалися переправою вантажів і військ через Збруч. У Гримайлові було проведено реорганізацію українського батальйону. Новим командиром “Нахтігалю” став капітан Гайнц, одна українська сотня була залишена в тилу, а замінили її німецька рота та допоміжні відділи зенітної артилерії і танків. Завдяки таким якісним змінам батальйон став більш придатним для ведення маневрених наступальних операцій на фронті.

13 липня “Нахтігалю” переправився через колісь прикордонну річку Збруч і розпочав рух на схід як передове забезпечення 1-ї Гірської дивізії. Через містечка Сатанів, Ярмолинці та Деражне українська частина почала марш на Проскурів (Хмельницький).

Увечері 14 липня “Нахтігалю” увійшов до Проскурова. Перебуваючи в цьому місті, український курінь і 1-й батальйон Бранденбурзького полку перейшли під командування альпійської охоронної дивізії⁵⁷. Проте довго в Проскурові вояки ДУН не затримались і вже 16 липня вирушили через Вовковинці, Жмеринку, Браїлів на Вінницю.

З Вінниці український курінь відправився до містечка Юзвин (Некрасове) на двотижневий відпочинок. Скориставшись цією нагодою, вояки ДУН і похідні групи ОУН розпочали в районі активну націоналістичну пропаганду й створили органи місцевої адміністрації⁵⁸. Перебуваючи в Юзвині, українські бійці дізналися про те, що 17 липня Гітлер приєднав Галичину до Генерального губернаторства і що більшість лідерів ОУН(Б) заарештовані.

У такій ситуації Р. Шухевич, як керівник північної групи ДУН, надіслав до ОКВ протест, в якому наголосив, що внаслідок “арешту нашого Уряду і Провідника легіон не може далі перебувати під командуванням німецької армії”⁵⁹. На відповідь довелося чекати недовго. Уже

13 серпня 1941 р. спецвідділ “Нахтігаль” отримав наказ пішим маршем передислокуватися до Жмеринки. На залізничній станції курінь роззбрóили (тільки старшинам лишили особисту зброю), посадили до ешелонів і під охороною німецької жандармерії вивезли до Кракова. У столиці Генерального губернаторства батальйон тиждень очікував на вирішення своєї подальшої долі. Лише згодом стрільці помандрували до місця передвоєнної дислокації в Нойгаммері, куди прибули 27 серпня 1941 р.⁶⁰

В той час, коли батальйон “Нахтігаль” готувався до походу на територію України з теренів Генерального губернаторства, курінь “Роланд” 1 червня 1941 р. отримав наказ передислокуватися з Відня до містечка Комполунг (Південна Буковина), що в Румунії. Уже 10 червня на місце призначення прибула передова група з 60 осіб, яка мала підготувати місце постюю куреня. А 15 червня в призначений район з’явилися дві сотні “роландистів”. Лише 2 липня з Відня виїхали штаб організації “Роланд” і третя сотня, яка до Комполунга добралася 5 липня. У Румунії курінь разом з іншими спецгрупами спочатку підпорядкувався командуванню групи армій “Південь”, а згодом (27 червня) окремим наказом “Роланд” перевели в розпорядження 11-ї німецької армії. Завдання, визначені 27 червня штабом 11-ї армії спеціально для куреня “Роланд”, полягали в “участі у бойових діях на річці Прут для підтримки німецьких військ, організації українського самозахисту в окупованих містах, охороні шляхів, постачанні харчів, допомозі в евакуації військовополонених, охороні промислових об’єктів. “Роланд” повинен прибути в Ботошани 30.06. 1941 р. Його маршрут: Комполунг — Гура Гуморулі — Сучава — Ботошани”⁶¹.

Не дочекавшись на прибуття штабу, який затримувався в дорозі через надмірну завантаженість залізниць, “Роланд” розпочав свій марш румунськими землями. У день проголошення української державності у Львові — 30 червня 1941 р., коли перші дві сотні “Роланду” вже підходили до місця призначення (Ботошани), до командира надійшов лист від полковника абверу Е. Штольце із заборороною використовувати курінь у бойових діях. У зв’язку з цим батальйон було розташовано у Фрумосулах біля міста Комполунга, де до нього приєдналися штаб і третя сотня. У цьому ж містечку “Роланд” очікував на вирішення своєї долі. Очевидно, після подій у Львові гітлерівці почали розмірковувати над тим, чи не варто відправити в тил другий український батальйон і там одразу розформувати його. Тим часом разом зі штабом та третьою сотнею до куреня приєдналися оунівські пропагандисти на чолі з Р. Ярим. Ця похідна група сподівалася разом з “Роландом” проникнути в Україну. Але командування 11-ї армії наказало розігнати загін Ярого. Щоб продовжити виконання своїх завдань, більшість активістів терміново вступили до українського куреня як рядові стрільці, а Ярий виїхав до Львова⁶².

24 липня німецьке командування все ж таки вирішило використати українську частину в прифронтовій смузі. Курінь “Роланд” було переведено під командування 54-го армійського корпусу генерала Е. Гансена і децю реорганізовано. Особовий склад становив 9 офіцерів і 260 стрільців. Батальйон поділили на чотири роти, по 65 осіб у кожній. Двома ротами командували німецькі офіцери, а двома —

українські. Новим комбатом призначили лейтенанта Зібберта, а український майор Є. Побігуший став його заступником. В Україні командування планувало поповнити особовий склад на 100—150 чоловік. До озброєння батальйону входили радянські трофейні гвинтівки, пістолети та шість чеських кулеметів. Курінь мав взяти участь у розчищенні й охороні шляхів на схід від Дністра⁶³. Після завершення довшої школи, щоб дати змогу відділу набратися деякого бойового досвіду, “Роланд” перевели до другої фронтової лінії. Курінь повантажився в потяги і відбув до міста Яси, звідки повинен був власним ходом через усю Молдову перейти до міста Дубоссари на лівому березі Дністра.

28 липня 1941 р. південна група ДУН вирушила на фронт. Перетнувши Дністер, вона була залишена для охорони залізничної станції в с. Унтилівка.

На початку серпня до куреня дійшла вістка про арешт лідерів Організації. Стало очевидним те, що затримка в Унтилівці пов’язана не тільки з необхідністю охороняти важливий залізничний вузол. І справді, 10 серпня штаб 11-ї армії отримав телеграму від полковника Е. Штольце, в якій зазначалося, що “після консультацій з рейхсміністром окупованих територій Сходу організацію “Роланд” треба усунути від участі в поході з політичних причин”⁶⁴. А вже 14 серпня командуючий 11-ю армією наказав повернути курінь “Роланд” до Фокшан. На час передислокації особовий склад “Роланду” становив 9 офіцерів і 274 стрільці. П’ятдесят роландистів німці залишили в Україні як перекладачів при цивільній адміністрації із суворою заборорою займатися політичною діяльністю. Можна припустити, що націоналісти не приримувалися цієї заборони, бо менш ніж за місяць їх усунули зі служби⁶⁵. Коли ж 26 серпня південний легіон ДУН прибув на вокзал Фокшан, весь його особовий склад відправили до табору Маерлін коло Відня, де стрільцям повернули зброю.

Отже, участь у бойових діях проти Червоної армії насправді взяв лише батальйон “Нахтігаль”, який разом із передовими частинами вермахту пройшов близько 400 км від радянсько-німецького кордону до Вінниці. У безпосередніх боях нахтігальці використовувалися тільки під час штурму “лінії Сталіна” та в Браїлові й Вінниці. В ході цих операцій батальйон зарекомендував себе як добре вишколена і навчена частина. Курінь “Роланд” не брав участі в бойових діях, перебуваючи тільки у другому фронтовому ешелоні й займаючись охороною об’єктів комунікації, вантажів і складів зі стратегічними запасами. Бійці обох батальйонів не стали сліпим знаряддям у руках гітлерівців. Тому обидві частини ДУН були тимчасово інтерновані як “політично ненадійні”.

Досліджуючи причетність чи непричетність бійців ДУН до злочинів проти людства у Львові й інших містах і селах України, доцільно розглядати цю проблему в двох аспектах: по-перше, слід з’ясувати, чи були в членів ОУН(Б) загалом і у бійців ДУН зокрема світоглядно-ідеологічні підстави для участі в езекуціях польської інтелігенції та єврейського населення України, по-друге, необхідно проаналізувати докази й факти, які наводяться на звинувачення або захист ДУН.

Не заглиблюючись у непрохідні нетрі ідеологічного підґрунтя діяльності ОУН(Б), звернемося до базового документа — інструкцій

“Боротьба й діяльність ОУН під час війни” — і проаналізуємо його. Інтерес до інструкцій посилюється тим, що вони готувалися для внутрішнього використання членами організації, а не для публічного розголосу. Так-от, в інструкціях кожен бажаючий може прочитати чимало наказів і закликів до нищення представників національних меншин: “В часі хаосу й замішання можна дозволити собі ліквідацію небажаних польських, московських та жидівських діячів, особливо прихильників большевицько-московського імперіалізму”⁶⁶; “Національні меншини поділяються на: а) приязні нам, себто членів досі поневолених народів; б) ворожі нам — москалі, поляки, жида. а) мають однакове право з українцями..., б) винищувати в боротьбі, зокрема тих, що боронитимуть режим: переселювати в їх землі, винищувати, головню інтелігенцію, якої невільно допускати ні до яких урядів, взагалі унеможливити продукування інтелігенції, доступ до шкіл і т. п. Проводирів нищити... Асиміляція жидів виключається”⁶⁷. Подібні формулювання важко розцінити інакше, як заклик до прямої безоглядної дії на ліквідацію національних меншин.

Важливим є також той факт, що розстріляні у Львові професори належали до групи польської інтелігенції, яка протягом 1940—1941 рр. співпрацювала з радянським режимом. Вони були членами радянських творчих спілок, депутатами рад, делегатами польської громадськості Львова, що у вересні 1940 р. відвідували Сталіна і вели з ним переговори про можливість створення прорадянського польського уряду⁶⁸ (на противагу еміграційному урядові в Лондоні). Тому вбиті у Львові польські професори цілком могли трактуватися оунівцями, як “прихильники большевицько-московського імперіалізму”. А вже зі 160 професорів-поляків, які мешкали у Львові на червень 1941 р., для знищення вибрали лише 38 тих, хто “засвітився” на співпраці зі сталінським режимом. Відомо також, що лідери бандерівської Організації в 1941 р. прагнули запозичити від гітлерівців “досвід розв’язання єврейської проблеми” (про це яскраво свідчать протоколи 1-ї конференції ОУН(Б) у липні 1941 року)^{*}, але реально організованого та дієвого карально-репресивного апарату бандерівці не мали. Поодинокі відділи української народної міліції залучалися до антиєврейських акцій, але вони виконували тільки допоміжні функції при німецьких спецзагонах. Наприклад, Я. Стецько у своєму листі-звіті до Бандери від 25 червня 1941 р. відкрито писав: “Робимо міліцію, що pomoже жидів усувати”⁶⁹. Можна з великою долею впевненості стверджувати, що окремі члени ОУН таки брали участь у винищувальних акціях, а також підбурювали до цього звичайних обивателів, розповсюджуючи листівки з такими недвозначними зверненнями: “Народе! Знай! Москва, Мадяри, Жидова — це все твої вороги. Нищ їх. Знай! Твоїм проводом є Провід українських націоналістів ОУН. Вождем є Степан Бандера. Твоєю ціллю є Соборна Самостійна Українська Держава. Твій шлях — шлях Української Національної Революції. Шлях збройної боротьби. Шлях ОУН”⁷⁰.

^{*} Із протоколів Львівської конференції ОУН(Б) за липень 1941 р. чітко видно, що бандерівці планували часткове знищення та геттонізацію єврейського населення. (Детальніше див.: Українське державотворення. Акт 30 червня 1941 р. — Львів; Київ, 2001. — С. 189, 190).

Тож теоретично бійці ДУН мали цілком достатньо ідеологічних підстав для знищення польських науковців. Однак ще більше підстав і реальних можливостей для їхньої ліквідації мали німецькі спецгрупи, що керувалися наказами шефа нацистської поліції безпеки та служби безпеки обергрупенфюрера СС Р. Гейдріха — від 2 червня та 1 липня 1941 р., в яких наголошувалося на необхідності знищувати комуністичних функціонерів, комісарів, євреїв-держслужбовців, пропагандистів, а також польську інтелігенцію⁷¹. Звернемо також увагу на те, що злочини проти польської інтелігенції здійснювалися за єдиним сценарієм у Кракові, Станіславові та Львові й, очевидно, вбивства у цих трьох містах слід розглядати, як частину великого німецького плану зі знищення польських інтелектуалів.

Вивчаючи проблему негативного ставлення членів ОУН та бійців ДУН до єврейської меншини, потрібно також мати на увазі дві обставини, що суттєво вплинули на його формування: по-перше, оунівці зростали в кліматі інтелектуального й побутового антисемітизму, який панував у міжвоєнній Польщі і посилювався майже повсюдно унаслідок вищого соціально-економічного статусу польського єврейства порівняно з українцями і навіть з поляками. По-друге, ніколи не слід забувати, що в 1939—1941 рр. проявилася яскрава прорадянська позиція значної частини єврейської молоді, що в сукупності з наявністю непропорційно великої кількості євреїв у особовому складі карально-репресивних органів СРСР створювало ілюзію існування “московсько-жидівської комуні”, яка прагне знищити все українське.

Повертаючись до з'ясування причетності “Нахтігалю” до масових знищень поляків і євреїв у Львові, ще раз зауважимо, що теоретично бійці українського батальйону могли бути учасниками цих акцій. Однак, чи брали вони реальну участь у масових екзекуціях мирних громадян, — це вже зовсім інше питання, вивчати яке слід, спираючись винятково на конкретні факти й документи.

Насамперед підкреслимо, що дана проблема могла не отримати розголосу в історичній літературі, якби не одна політична ситуація, що склалася в 1959 р. Скандал навколо “Нахтігалю” розгорівся тоді, коли канцлер Федеративної Німеччини К. Аденауер призначив у 1953 р. на посаду міністра у справах жертв війни, депортованих і репатрійованих німців професора Т. Оберлендера. З метою його дискредитації було висунуто тезу про те, що влітку 1941 р. Т. Оберлендер (зв'язковий офіцер батальйону “Нахтігаль”) разом зі своїми підлеглими здійснив злочини проти мирного населення Західної України, зокрема віддав накази про розстріли польських і єврейських інтелектуалів у Львові 3—4 липня 1941 р. та погроми у єврейських кварталах міста.

Відомо, що проблема розстрілів у Львові розглядалася на Нюрнберзькому процесі 15 лютого і 30 серпня 1946 р. Зокрема, головний звинувачувач із радянського боку — генеральний прокурор Р. Руденко, виступаючи на процесі, заявив: “Загони гестапівців ще до захоплення Львова мали складені за наказом німецького уряду списки найвидатніших представників інтелігенції, призначених до знищення. Одразу після захоплення міста Львова почалися масові арешти і розстріли”⁷². У цьому ж виступі можна знайти ще й такі слова: “Вбивства

радянських громадян здійснювалися не випадковими бандитськими групами німецьких офіцерів і солдатів, а згідно із затвердженими планами німецькими військовими з'єднаннями, поліцією та СС”⁷³.

Наводить прокурор Руденко й розповіді свідків і жертв. Наприклад, професор Львівського медінституту Ф. В. Гроер, якому випадково вдалось уникнути смерті, повідомляв: “Коли 3 липня 1941 року, о 12 годині ночі, мене арештували й посадили до вантажівки, в ній вже знаходилися професори: Грек, Бой-Желенський та інші. Нас повезли в дім “Бурса Абрагамовичів”. Ведучи нас по коридору, гестапівці знущалися над нами, підштовхували прикладами гвинтівок, смикали за волосся та били по голові...”⁷⁴ Подібні свідчення подає і мешканець Львова Б. О. Гольцман, який бачив, як есесівці розстрілювали професорів у дворі по вулиці Артишевського, 8. Загалом же, як підсумував радянський прокурор наприкінці своєї доповіді в Нюрнберзі, “розслідуванням встановлено, що в перші місяці окупації німці арештували і вбили більше 70 найвидатніших діячів науки, техніки і мистецтва”⁷⁵.

Усі зібрані докази однозначно свідчать про те, що організаторами та натхненниками вбивств були німці. Керівників злочинних акцій було поіменно названо, серед них немає жодного українця⁷⁶. Однак на процесі в Нюрнберзі точно не було встановлено всіх безпосередніх виконавців злочину, що згодом стало формальною підставою для звинувачень “Нахтігаль”.

Але автори, які роблять закиди українському батальйонові, не показують того факту, що “Нахтігаль” був господарем у місті заледве 5–6 годин, а на початку липня 1941 р. до Львова почали прибувати окремі команди айнзацгрупи “С”, призначеної для знищення “расово неповноцінного” населення північної частини України⁷⁷. Тобто на момент розстрілу професорів у Львові вже були “специ”, для яких розстріли невинних людей вважалися “звичною роботою”. Командир 1-го батальйону полку “Бранденбург 800” майор Гайнц, який в перші дні окупації Львова виконував обов’язки коменданта міста, у своїх спогадах зазначав: “Десять від обіду (30 червня 1941 року. — Авт.) вигляд Львова зовсім змінився. Усі вулиці були заповнені відділами маршируючого війська. Я був дуже зайнятий, і як я це пам’ятаю, того ж дня або найпізніше наступного ранку — 1-го липня — я відкликав усі відділи “Бранденбургу” і “Нахтігаль” із зайнятих ними об’єктів для того, щоб у дальшому марші 1-ї Гірської дивізії вони були її передовою охороною... Поки ці два батальйони дислокувалися у Львові, було дедалі тяжче зорієнтуватися, хто має віддавати накази. Проте командир Герцнер щоденно подавав мені звіти і був першим з тих, хто інформував мене, що цивільні, в основному євреї, були зневажані найбільше комендатурою, яка була уже створена у Львові, а також спеціальною “зондеркомандою”, яка з’явилася у місті для очищення його від руїн та закопування помордованих по тюрмах. Я обережно запитав Герцнера, чи хто-небудь із мого батальйону брав яку-небудь участь у звірствах. Він заперечив із обуренням... Я знав Герцнера як абсолютно чесну людину, тому не мав підстав не вірити йому. Я сам посилав тоді капітана графа Туна, який у той час був у штабі моїм другим заступником, а також інших офіцерів з мого штабу разом із поручником Гольманом і Кершнером по Львову на розвідку щодня як патрулі. Усі ті

офіцери звітували мені щодня з великим обуренням, що в деяких кварталах міста панує безправ'я та що першими почали свою "роботу" "айнзацкоманди" СД. Я послав тоді свого особистого шофера з рапортом до адмірала Канаріса, вказавши йому на хаос, який панує у Львові, на звірства, яких допускається спеціальна група, а також у окремих випадках замішане і німецьке військо. Хочу підкреслити спеціально, що деякі німецькі відділи мали недостатню дисципліну щодо цивільних чи їхньої власності. (...) Щодо активності вояків "Нахтігалю" під час їх перебування у Львові, коли вони були під моєю командою, то я ніколи не давав доручень офіцерам того батальйону чи командирів Герцнерові на розстріли, брутальність до людей чи крадіжки... Я не можу ствердити, що, може, хтось індивідуально, самочинно з цілого відділу не допустився якогось злочину, про який ніхто не знав"⁷⁸. Підстаршина "Нахтігалю" М. Кальба теж згадував, що перед тим, як розпустити вояків на тижневу відпустку (1—7 липня), Р. Шухевич суворо наказав: "Не виконувати жодних наказів німців чи інших частин, крім наказів наших командирів", а далі порадив: "Не беріть нічиєї крові на свої руки. Не допускайтеся жодних злочинів чи помсти на наших ворогах поляках чи жидах, бо це не наша справа займатися цим"⁷⁹. Очевидно, якщо подібний наказ дійсно існував, то Р. Шухевич намагався ним ще раз підкреслити, що легіон — це зародок армії і основне його завдання боротися на фронті, а для знищення "ворогів" із цивільного населення існують німецькі спецгрупи, оунівська Служба безпеки, міліція тощо.

Нагадаємо також, що до Львова вже о 5 годині ранку 1 липня 1941 року ввійшла тисяча бійців із "айнзацгрупи С" доктора Раша, ще тисяча прибула наступного дня⁸⁰. Тож у місті вистачало німецьких поліційних спецсил для вчинення розправи і над професорами, і над мешканцями єврейських кварталів. Погром та екзекуції над останніми здійснював відділ карателів, очолюваний гауптштурмфюрером СС Феліксом Ландау, який організаційно підпорядковувався "айнзацгрупі С"⁸¹. Злочинна ж практика нацистів на Сході свідчить, що до своїх найбрутальніших акцій вони в будь-якій окупованій країні намагалися залучити місцеве населення (у Львові, зокрема, йдеться про польську та українську общини міста). Найпростіше це можна було зробити, поширивши чутки про те, що розстріляні в тюрмах НКВС в'язні — жертви єврейського терору^{*}.

Нацисти заборонили родичам убитих витягати тіла з ям і підвалів, наказавши привести для цієї роботи євреїв. Очевидець подій І. Стебельський згадував: "Деякі молодики — родичі вбитих — почали спроваджувати євреїв, а міське шумовиння, використовуючи нагоду, почало грабувати та бити євреїв"⁸². Польська мешканка Львова свідчила: "Коли вийшла на вулицю, бачила, як на Гетьманських Валах (центральна вулиця міста. — Авт.) євреїв на четвереньках гнали до в'язниць, аби там заставити працювати біля загниваючих людських останків. Серед гнаних були також жінки й діти. Їх усіх гнали крізь ше-

^{*} На 22 червня 1941 р. у львівських в'язницях НКВС утримувалися 4960 осіб, ще тисячі були арештовані під час облав і вуличних боїв у перші дні війни. Загалом, після відступу радянських військ, у тюрмах міста виявили 7 тисяч трупів (Hrusciuk G. Polacy we Lwowie 1939—1944. Їycie codzienne. — Warszawa, 2000. — S. 186—190).

ренги людей з палицями та каменюками в руках. Доки євреї дійшли до трупів, були вже страшенно побиті”⁸³. Далі очевидиця згадує, що євреїв заставляли працювати над упорядкуванням міста, примушуючи їх великими руками збирати з тротуарів побите скло⁸⁴. Інший свідок львівських погромів К. Паньківський, який влітку 1941 р. працював у міському аптечному управлінні Львова, подає ще детальнішу інформацію: “Вже починаючи з 1 липня, містом пройшли з ініціативи німецького війська антижидівські ексцеси. Під претекстом, що жиди поголовно або комуністи, або вислужники большевиків, німецькі військові частини притягали їх до впорядкування занедбаних десятиденним бомбардуванням вулиць та передовсім до викопування та перевоження убитих у в’язницях. Зміна влади завжди виносить на поверхню злочинні елементи. Так воно було й у Львові. Міське шумовиння викристалізувало нагоду та приєдналося до цієї акції. В тих перших днях усе те проходило безкарно. Щоб зрозуміти, як вулиця оцінювала політичне положення, вистачить згадати, що те шумовиння, майже без винятку польське, грабуючи та побиваючи жидів, почіпляло собі блакитно-жовті відзнаки та намагалося говорити по-українськи. Я зустрічався особисто з тими справами, бо вуличники нападали на наших жидівських, а то й нежидівських співробітників”⁸⁵. Аналогічні свідчення можемо почерпнути з офіційних німецьких документів. Так, у телеграмі представника Міністерства закордонних справ (МЗС) при командуванні 17-ї армії Пфляйдерера до Інформаційного відділу МЗС у Берліні про вступ вермахту до Львова зазначалося: “Прибув учора до Львова, коли у східних передмістях ще тривали бої. Населення щойно з’явилось на вулицях, вітало із захопленням і захопом німецьких солдатів. На вулицях — численні члени українських організацій із жовто-блакитними відзнаками, частина також зі зброєю... Тепер є гострі виступи населення проти євреїв”⁸⁶. Подібно в донесенні Головного управління безпеки рейху в Берліні про більшовицький терор у Львові та Галичині від 16 липня 1941 р. згадувалося: “У Львові населення зігнало до купи, знущаючись, близько 1000 євреїв та доставило їх у в’язницю ГПУ, захоплену вермахтом... Поліція безпеки зігнала до купи близько 7000 євреїв та розстріляла частину з них у відплату за нелюдські діяння”⁸⁷. Отже, документи свідчать, що у Львові розпочався спровокований нацистами погром, під час якого й траплялися факти викидання маленьких дітей з вікон і вішання людей на балконах, про які так полюбливо згадувати радянські дослідники, приписуючи ці злочини батальйону “Нахтігаль”⁸⁸. Жоден же свідок у 1945—1946 рр. не називав військовими злочинцями всіх бійців куреня “Нахтігаль” чи зв’язкового офіцера Т. Оберлендера. Подібної точки зору про непричетність абсолютної більшості “нахтігалівців” до військових злочинів у Львові дотримувались у своїх працях і об’єктивні польські автори⁸⁹.

Разюча зміна відбулася після прес-конференції східнонімецького професора А. Нордена * 24 жовтня 1959 р. в Східному Берліні. Норден звинуватив Т. Оберлендера в тому, що він наказав нищити поляків і

* Норден Альберт народився в 1904 р. в м. Місловіце (нині в Польщі). Політичний діяч НДР, публіцист та історик. У 16 років вступив до Компартії Німеччини. Член політбюро ЦК СЕПН з 1958 р., професор Берлінського університету з 1959 р.

евреїв у Львові влітку 1941 р. З моменту висунення цього звинувачення розпочалась активна робота зі збору матеріалів і свідчень, які б дозволили обґрунтувати тезу про причетність “Нахтігалью” та Оберлендера до нацистських злочинів у Львові.

Усі зібрані “документи”, “свідчення”, “спогади” і т. п. матеріали були опубліковані в книжці “Правда про Оберлендера”. Дивним, однак, лишається той факт, що про “злочини” згадали через 18 років після їхнього скоєння і через 14 років після їх розслідування компетентними органами, хоча, як виявилось, вся компрометуюча інформація “лежала” майже на поверхні й була зібрана не професійними слідчими, а аматорами за один місяць. Ще більший подив викликає невелика кількість (19) свідчень, хоча стверджувалося, ніби “Нахтігаль” чинив погроми вдень і на очах тисяч людей.

Зібравши “докази”, справу передали до суду в Східній Німеччині. На суді, де не було серйозних свідчень і документів, слухняна оборона визнала вину згідно зі звинуваченнями прокурора. Суд виніс рішення — заочно засудити Оберлендера як воєнного злочинця до довічного ув’язнення⁹⁰.

Лишалось провести суд і в ФРН. Збором “доказів” у Західній Німеччині зайнялась Асоціація жертв нацизму. Але ніяких нових документів знайти не вдалося, а ті, що вже були знайдені, не визнавалися західнонімецьким правосуддям. Тоді з допомогою радянських спецслужб була сфабрикована низка “беззаперечних доказів”, опублікованих у брошурі “Криваві злочини Оберлендера”⁹¹. Нова радянська комісія з розслідування воєнних злочинів заперечила дані радянської ж таки комісії, що працювала на Нюрнберзькому процесі.

Головні свідчення проти “Нахтігалью” давали двоє колишніх бійців батальйону — В. Мельник та Я. Шпиталь. В. Мельник, зокрема, стверджував, ніби для розстрілів була відібрана спеціальна група з 80 чоловік. Щоправда, назвати він зміг лише трьох із них — Г. Лущика, І. Паньківа та В. Панчака, які зізналися свідку в тому, що “особисто розстріляли на Вулецькій горі польських вчених”, серед яких свідок запам’ятав прізвище К. Бартеля — колишнього прем’єра Польщі⁹². Ці твердження легко поставити під сумнів, узявши до уваги той факт, що головні розстріли вчених на Вулецькій горі були завершені 4 липня 1941 р., “Нахтігаль” покинув Львів 7 липня, а К. Бартеля розстріляли 26 липня 1941 року, після того, як 25 липня з ним особисто переговорив рейхсфюрер СС Гімmlер і запропонував професору зіграти роль польського Квіслінга. К. Бартель відкинув пропозицію, і наступного дня його знищили⁹³.

Свідок Я. Шпиталь заявив, що для проведення розстрілів у різних місцевостях Західної України зі складу “Нахтігалью” сформували групу чисельністю 380 чоловік⁹⁴, хоча майже всі західні та радянські дослідники засвідчують — у обох батальйонах разом було не більше 600 чоловік⁹⁵ (на липень 1941 р. у “Роланді” нараховувалося 240 осіб та 360 — у “Нахтігалі”). Сформувати групу в 380 бійців із батальйону, в якому всього налічувалося 360 чоловік, було б не під силу навіть нацистам⁹⁶.

Із цитованих вище свідчень легко помітити, що їхні автори плуталися в цифрах і датах, а з усіх десятків та сотень звинувачуваних мог-

ли назвати лише прізвища трьох осіб. Інші свідки висловлювалися ще менш конкретно. Колишній в'язень Освенціму Т. Сулим заявив: "30 червня 1941 р. я бачив, як солдати "Нахтігалью" витягли з будинку № 65 по вул. Потоцького мого сусіда — 23-річного студента Трояновського — і тут же в яру за будинком його розстріляли"⁹⁷. Т. Сулим не вказує, скількох нахтігалівців він бачив при розстрілі, та й невідомо, як він визначив, що це були саме бійці українського батальйону. Інший свідок І. Макаруха, який до війни був заступником голови райвиконкому в містечку Судова-Вишня Львівської області, згадує, як його арештували у Львові й на один із допитів прийшов Р. Шухевич, який "твердив, що я зрадник батьківщини" та "вимагав, щоб я видав відомих мені радянських партійних керівників"⁹⁸. Коли ж І. Макаруха згадував про свій розстріл, після якого йому вдалося вижити, то підкреслював, що розстріл проводили "декілька п'яних німців та українці"⁹⁹. Останній свідок — М. Гресько — взагалі стверджував, що про розстріли, вчинені українськими добровольцями, він "взнав від сусідів"¹⁰⁰.

Як бачимо, в усіх свідченнях мова йде про окремих осіб українського походження, які теоретично могли належати до "Нахтігалью" і допомагати німцям знищувати євреїв і поляків зі своїх особистих переконань чи мотивів, але в жодному випадку не вказується, що злочини чинив батальйон, що всі легіонери робили облави на євреїв (як це, наприклад, робила допоміжна поліція Львова в 1943 р.) тощо. Окрім того, більшість свідків підкріплюють свою впевненість у тому, що розстрілювати цивільних громадян допомагали нахтігалівці, на підставі почутої ними української мови. Але ж у Львові в складі німецької польової жандармерії, гестапо та груп СД того часу перебували сотні українських біженців, які були завербовані у 1939—1941 рр. й використовувалися і як перекладачі, провідники й т. д., а також сотні німців-фольксдойчів з Галичини та Волині, яких поголовно забирали до спецгруп й армійських частин, як знавців місцевих мов (польської й української). Тому серед злочинців могло бути достатньо українських солдатів, які не мали жодного стосунку до ОУН чи ДУН.

Незважаючи на всю свою примарність, 6 квітня 1960 р. наведені вище "докази" були перекладені німецькою мовою і відправлені до штабу Асоціації жертв нацизму в місто Людвігсбург. Асоціація подала документи до суду. У звинуваченні йшлося, що батальйон "Нахтігаль" нищив євреїв і поляків у Львові, Золочеві, Сатанові, Юзвині, Міхалполі, а в ніч з 3 на 4 липня українські легіонери нібито розстріляли сотні польських інтелектуалів¹⁰¹. Західнонімецький суд провів детальне розслідування і в жодному випадку не знайшов достатніх доказів для підтвердження скоєння злочинів, що приписувалися "Нахтігалью". Слідчими було встановлено, що "більшість членів "Нахтігалью", хоча й знали про жахливі вбивства, проведені енкаведистами, а серед замордованих були і члени родин деяких солдатів, як правило, дотримувалися взірцевої дисципліни"¹⁰². На суді працювала спеціальна слідча комісія, яка переслухала 232 свідків і визнала, що закиди проти формування "Нахтігаль" й офіцера Т. Оберлендера цілковито позбавлені підстав¹⁰³. Хоча при цьому німецькі слідчі не виключали, що "члени українського батальйону "Нахтігаль", прізвищ яких не встановлено, на власний розсуд могли брати участь у вбивствах та погромах, без відома і

всупереч заборонам командирів батальйону”¹⁰⁴. З огляду на сказане вище з підсудних було знято звинувачення і відповідно не засуджено до покарання, встановленого судом НДР. Але шуму, піднятого навколо процесу засобами масової інформації, вистачило, щоб канцлер, аби не ризикувати, ще до завершення суду відправив у відставку Т. Оберлендера. Це дещо заспокоїло господарів Кремля. Радянські, східнонімецькі й польські історики на офіційному рівні повернулися до попередніх висновків Нюрнберзького процесу про непричетність “Нахтігалю” до знищення львівської інтелігенції, хоча, незважаючи на висновки суду, тема звинувачень “Нахтігалю” до сьогодні часто експлуатується в псевдоісторичній і пропагандистській літературі¹⁰⁵.

Нашим завданням є об’єктивно розібратися в тому, хто розстрілював польських професорів у Львові і чи насправді бійці ДУН скоювали військові злочини?

Вивчаючи це питання, слід звернутися до праці одного з найавторитетніших дослідників Другої світової війни у Польщі Ришарда Тожецького “Поляки і Українці. Українська справа під час Другої світової війни на території Другої Речіпосполитої”. Її автор, з’ясовуючи, хто ж учинив убивства львівських професорів, залучає матеріали німецьких айнзацкоманд, що зберігаються у Федеральному архіві міста Кобленц (ФРН). На основі документів вчений аргументовано доводить, що завдання масових винищень т. зв. всебічно небезпечних осіб покладалося на “Айнзацкоманду для особливого застосування” (“Einsatzkommando zur besonderen Verwendung”), очолювану бригаденфюрером СС Карлом Ебергардом Шенгартом, шефом СД у Генеральному губернаторстві. До складу команди входили дві комендатури: “Зона 213” (“Gebiet 213”) для Ковеля, Луцька і Рівного та “Зона 444” (“Gebiet 444”) для Львова, Рави Руської, Перемишля, Дрогобича й Тернополя¹⁰⁶. Саме співробітники комендатури, яка діяла в межах “Зони 444”, на переконання Р. Тожецького, здійснювали вбивства 25 львівських професорів і їхніх родин¹⁰⁷. Щодо участі в цих злочинах українців учений додає: “Не можна стверджувати напевно, що до ексекуційних команд входили націоналісти, хоча на підставі тверджень свідків це не виключається. Менш правдоподібно звучить твердження про участь солдатів “Нахтігалю” в ексекуціях, адже останні були підпорядковані абверу й мали інші завдання”^{* 108}. Ми ж додамо, що військового злочинця Карла Ебергарда Шенгарта судили в 1946 році у Великій Британії. За вироком Британського Військового суду його повісили, звинувативши у розстрілах полонених британських льотчиків у 1940 р. Через 20 років після страти Шенгарта — у 1966 р. — прокуратура німецького міста Гамбурга на прохання польського уряду займалася розслідуванням справи вбивства львівських інтелектуалів. Висновок слідчих був таким — наказ арештувати й розстріляти професорів віддав особисто Шенгарт. Сам розстріл, можливо, провели шестеро українців — членів допоміжної поліції з Генерального губернаторства, які працювали при зондеркоманді як перекладачі¹⁰⁹.

*З висновками Р. Тожецького погоджується й інший об’єктивний польський вчений Г. Грицюк у праці “Polacy we Lwowie 1939—1944. Їycie codzienne” (С. 192—193).

Досліджуючи причетність “Нахтігалю” до єврейських погромів у місті Львові в липні 1941 року, звернемося до архівних документів. Протоколи роботи радянської Надзвичайної комісії з розслідувань німецьких злочинів у Львові та області дають змогу стверджувати, що у Львові на липень 1941 року жили 135 тисяч євреїв. На момент здобуття міста Червоною армією в ньому залишилися 2 тисячі євреїв. Свідки, опитані комісією, стверджували, що в перші дні німецької окупації Львова євреїв зганяли на роботи по очищенню тюрем від трупів, при цьому їх били і з них знущалися¹¹⁰. Перші арешти євреїв Львова відбулися 4 липня, а розстріли розпочалися в ніч із 4 на 5 липня. Всього арештованих було 2 тисячі осіб, з них протягом декількох днів розстріляли 1400, а 600 звільнили¹¹¹. В середині липня у Львові було розпочато роботу зі створення єврейського гетто, а в жовтні 1941 року розстріляно ще одну велику групу львівських євреїв — 3000 чоловік¹¹².

Цікавим документом, який проливає світло на діяльність батальйону “Нахтігаль”, є дуже детальна — 25 машинописних сторінок — автобіографія члена ОУН(Б) (командира УПА), написана в післявоєнний період для бандерівської СБ. Документ підписаний псевдонімом “Хмара”, і в ньому цілих п’ять сторінок присвячено перебуванню його автора в батальйоні “Нахтігаль”. В УПА було два командири—вихідці з ДУН, які мали псевдоніми “Хмара”, — Петро Мельник (1910 р. н.) та Віктор Харків (1918 р. н.). Однак П. Мельник у 1941 році служив у батальйоні “Роланд”, а в “Нахтігалі” служив тільки В. Харків. Цінність документа полягає в тому, що він не призначався для публікації і в ньому автор пише про події свого життя так, як вони, очевидно, розгорталися насправді. Так-от, про розстріли поляків і євреїв у Львові бойовик легіону нічого не згадує. Натомість він підкреслює, що польське населення міста несподівано тепло вітало українських солдатів: “Коли ми проходили попри Великий театр, то поляки взносили овації на нашу честь: “Нех жие Бандера!”, “Нех жие українська армія!”, “Нех жие українське панство!”, “Сьмерць большевізмові!” і т. д.”¹¹³**.

Таким чином, на підставі архівних документів ми можемо стверджувати про непричетність батальйону “Нахтігаль” до злочинів, вчи-

*Харків Віктор (Хмара) народився 8 серпня 1918 року в Радеківському районі на Львівщині. Селянин. Закінчив Львівську рільничу школу, член ОУН з 1938 року. В 1939—1941 рр. перебував у Кракові, працював у СБ та військовій референтурі ОУН, з травня 1941 року — в 3-й сотні “Нахтігалю”, від грудня 1941 до грудня 1942 року — на службі в 201-му шуцманшафтбатальйоні. У 1943—1944 році навчався в рільничому ліцеї у Львові. З липня 1943 року — військовий референт ОУН у Львові, з листопада 1943 року — командир 1-ї ВО “Башта” УПА—Захід. Військовий ступінь — булавний, з 26 січня 1944 підвищений наказом Головного Військового Штабу УПА до хорунжого. У лютому 1944 року організовує військово-вишкільний табір для ВО “Башта”, а в травні 1944 року виходить з усіма львівськими бойовиками зі Львова в ліси, формує курінь “Холодноярці”. З вересня 1946 року В. Харків служить першим військовим інструктором ВО “Буг”. У 1946 році — заарештований НКВС, засуджений до 10 років виправних робіт, які відбув у Норильську, з 1956 року жив у Львові. Помер у 1985 році. (Подано за: Содоль П. Українська повстанська армія 1943—1949 : Довідник другий. — Нью-Йорк, 1995. — С. 100—101).

**На цій святковій демонстрації було присутніх близько 15 тис. львів’ян (див.: ЦДАГО України, ф. 166, оп. 3, спр. 154, арк. 15 зв.).

нених гітлерівцями проти польського та єврейського населення Львова в липні 1941 року.

Повертаючись до подій, пов'язаних з ДУН після відкликання обох їхніх частин із фронту, нагадаємо, що група “Роланд” була розділена на дві частини. Одна — дислокувалася в м. Зіцендорф, а друга — за 18 км у м. Завберсдорф. Вояки ж “Нахтігалю” перебували в Нойгаммері. Невдовзі до Нойгаммера прибув Т. Оберлендер, який повідомив, що український Легіон буде реорганізовано і, скоріш за все, відправлено на боротьбу з партизанами ¹¹⁴.

Лише наприкінці вересня 1941 р. німці повернули солдатам та офіцерам конфісковану раніше зброю. У куренях розпочалися заняття з бойової підготовки. Командири обох частин легіону (Побігущий і Шухевич) постійно підтримували контакти й спільними стараннями виробили меморандум до німецької влади, а також домоглися, щоб обидві українські частини звели до одного місця дислокації ¹¹⁵. Після спільної наради 16 жовтня 1941 р. кожен вояк об'єднаного українського легіону поставив свій підпис під зверненням до німецького командування й керівників Рейху, яке залишилося відоме в історії під назвою “Меморандум українського Легіону”. Документ був лаконічним і складався лише з 10 пунктів. В остаточному варіанті він мав такий вигляд: “1. Привернути проголошення самостійності України. 2. Негайно звільнити всіх арештованих наших політичних провідників ОУН і Степана Бандеру. 3. Негайно звільнити з ув'язнення членів Тимчасового державного правління з Ярославом Стецьком на чолі. 4. Забезпечити негайно членів найближчої родини учасників легіону і звільнити з ув'язнення їх близьких. 5. Реорганізований легіон може бути вжитий до дальших воєнних дій тільки на українських теренах. 6. Команда легіону і вишкільного його коша має бути українська. 7. Обов'язки і права командного складу будуть такі, як в німецькій армії. 8. Члени легіону зложили вже присягу на вірність Україні і тому не можуть присягати на вірність іншим державам. 9. Реорганізований легіон може підписати умови однорічної контрактної служби (до кінця 1942 року). 10. Контракт підписує кожен член індивідуально, і кожен одержує копію тієї двосторонньої умови” ¹¹⁶.

“Меморандум” був перекладений німецькою мовою і переданий представникові ОКВ. Перша відповідь до штабу українського легіону прийшла 18 жовтня 1941 р. У телефонограмі з Берліна повідомлялося, що “Меморандум” розглядається і ставлення командування буде з'ясоване через декілька днів, а тим часом групі “Південь” (“Роланд”) наказано передислокуватися з майном у Франкфурт-на-Одері для злучення з “Нахтігалем” й утворення нової організації.

21 жовтня обидва курені об'єдналися в одну частину. Згідно з даними, які наводять українські офіцери, на той момент у ДУН налічувалось 650 солдатів і старшин. У новій частині переформували всі відділення, взводи й роти так, щоб у кожному підрозділі була приблизно рівна кількість солдатів з “Роланду” і “Нахтігалю”. Командування українським формуванням лягло на плечі майора Є. Побігущого, ад'ютантом комбата став поручник О. Орлик-Герман, заступником командира Легіону і командиром першої сотні призначили Р. Шухевича; сотником другої сотні був Бригідер; третьої — поручник Сидор; четвертої

— поручник Павлик, капеланом куреня став отець І. Дурбак¹¹⁷. У такому складі добровольчий Легіон пробув у Франкфурті-на-Одері до 19 березня 1942 р.

Невдовзі з Берліна надійшла остаточна відповідь на “Меморандум”. Привіз її 1 листопада 1941 р. офіцер Магдебурзької округи німецької поліції порядку в супроводі свого штабу. Усі арешти, проведені серед лідерів ОУН(Б), було оголошено ним “кримінальними” (про хід слідства обіцяно інформувати штаб ДУН). Офіцер повідомив, що Легіон після закінчення підготовки поїде на Східний фронт (не вказуючи, однак, на яку ділянку фронту, — посилаючись на військову таємницю). Другої присяги від українців не вимагали. Офіцер сказав, що нічого не знає про повернення українського уряду, а особисті прохання обіцяв вирішити позитивно¹¹⁸.

Хоча вояки були розчаровані такою відповіддю німців, з 25 листопада розпочалося укладення індивідуальних контрактів на один рік служби (від 1 грудня 1941 р. до 1 грудня 1942 р.). Лише 15 чоловік відмовилися продовжити службу, внаслідок чого відразу були відправлені до “таборів праці”. Обґрунтовуючи рішення залишитися на німецькій службі, командир ДУН Є. Побігущий згодом писав: “Наше вояцтво знало, що хоча ми, українці, маємо двох грізних могутніх ворогів, та все-таки більшовизм є грізнішим ворогом і з ним треба воювати. Ніхто з нас вже тоді не сумнівався про ворожу політику гітлерівської Німеччини до України, але всі ми були рішені затримати наш легіон, бодай як символічну військову одиницю того часу”¹¹⁹.

Після об’єднання українських батальйонів у одне військове формування до нової частини, окрім українських офіцерів, призначили ще так званого ауфзіхтсофіцера (інспекційного офіцера) — німця, гауптмана охоронної поліції В. Моха — та німецьких наглядових офіцерів поліції¹²⁰. Подібне призначення німецького інспекційного офіцера свідчило про дві важливі обставини: по-перше, німці продовжували вважати ДУН політично ненадійною частиною, а по-друге, наявність офіцера поліції черговий раз підтверджувала те, що в Берліні вже вирішили долю дружинників. Їх перевели з підпорядкування абверу до відання шццмашафту (охоронної поліції).

Наприкінці лютого 1942 року українському легіону (здавалося б, уже забутому) прийшов наказ про виїзд до зони бойових дій. Інформації про точне місце призначення командування куреня не отримало. Німецьке командування вирішило перекинути український шццманшафтбатальйон до тилової зони 3-ї танкової армії генерал-полковника Г. Райнгардта, підпорядкувавши його 201-й дивізії охоронної поліції генерал-лейтенанта А. Якобі. Безпосереднім шефом українського батальйону в Білорусії став майор Шредер, командир 62-го охоронного полку (четвертого полку 201-ї охоронної дивізії). Тому в спеціальній літературі український легіон, який не отримав порядкового номера, здебільшого називають 201-м батальйоном охоронної поліції¹²¹.

Українці почали готуватися до відправки на фронт. 19 березня 1942 р. перші групи українських солдатів завантажились у вагони й рушили в свою білоруську одіссею, а основна маса військовиків була відправлена до Білорусії 22 березня. Маршрут українського Легіону

проходив через Варшаву, Кельце, Барановичі до Мінська. Лише в дорозі солдати дізналися, що їдуть до Білорусії. 22 березня поїзд з першою групою українців приїхав до Мінська, де вони три доби чекали на прибуття основної групи бійців. З білоруської столиці батальйон автомашинами перекинули в район р. Березини до м. Лепеля, розташованого на головній трасі Полоцьк—Вітебськ¹²².

У Білорусії 201-й український батальйон не був сконцентрований в одному місці. Солдати його чотами й сотнями розсіювалися по різних опорних пунктах (stżyzpunkt). Так, друга сотня сотника Бригідера служила в м. Боровки при штабі куреня, одночасно охороняючи великі склади амуніції та зброї, а інші частини перебували в Лепелі, Бойчеково, Комені, Жарах, Воронежі (білоруське село коло річки Березини), Борисові, Велівщині, Боженковичах та інших дрібних поселеннях¹²³.

Після приїзду до Білорусії курінь отримав завдання — охороняти мости на ріках Березині та Двіні. Для цього легіон розмістили на просторі уявного квадрата зі стороною в 50 кілометрів. Відділам, що перебували в містечках (там головним чином квартирували чоти після боїв у лісах), було також доручено охороняти місцеву німецьку адміністрацію. Крім того, до обов'язків українців належало постійне прочісування лісових масивів для виявлення й знешкодження партизанських баз і таборів. Кожна сотня Легіону охороняла відведений їй квадрат, сторона якого мала 12 кілометрів, окрім 2-ї сотні, що завжди залишалася при штабі, — 3-тя сотня поручника Сидора була на півночі зони відповідальності українського батальйону, 1-ша сотня Шухевича — в центрі, 4-та — поручника Павлика — на півдні¹²⁴.

Тактика щоденного “прочісування” лісових масивів не давала потрібного результату, зате завдавала болючих втрат і приносила виснаження українському відділові. Переслідуючи партизанів на погано знайомій території, солдати натрапляли на ворожі засідки, підривалися на мінах або гинули в непролазних білоруських болотах.

Зі спогадів і щоденників українських бійців можна дізнатися, що важкими для 201-го батальйону були бої 16 і 20 червня, 25 липня та 19 серпня 1942 р., в ході яких загинуло 20 бійців і було поранено близько 30¹²⁵. А 29 вересня 1942 року в сутичці з партизанами український легіон втратив 27 своїх бійців¹²⁶.

Невдала тактика німців у боях з партизанами, зверхнє ставлення німецьких командирів та невтішні вістки з України привели до того, що українські добровольці фактично вийшли з підпорядкування німецьких офіцерів. Більша частина куреня самовільно передислокувалася в район міста Лепеля, де було споруджено укріплений пункт навколо місця постою відділу¹²⁷. На той час у батальйоні налічувалося 650 рядових вояків і 22 українські офіцери. 1 грудня 1942 року жоден український легіонер не підписав нового контракту з німцями. В результаті цього батальйон почали розформовувати.

Перевезення на Україну розтягнули від 5 грудня 1942 р. до 14 січня 1943 р., людей висилали малими групами по 30—50 осіб. Старшини повинні були їхати останніми, але їхній від'їзд прискорили і відправили їх у передостанній групі 5 січня 1943 р.¹²⁸ Усі 22 офіцери ДУН, здавши зброю, виїхали під німецьким конвоем до Львова. Поїзд слідував через Бахмач і Київ на Львів¹²⁹. У дорозі Р. Шухевич, розгово-

рившись із німецьким конвойним офіцером і випросивши в нього дозвіл відвідати родину у Львові, 15 січня 1943 р. втік з-під варти. Інші ж арештанти були переведені до центральної львівської в'язниці й утримувались там до оголошення набору в дивізію "Галичина", до якої їм дозволили записатися "добровольцями". Р. Шухевич деякий час жив на конспіративній квартирі у Львові й допомагав колишнім воякам легіону переправлятися на Полісся та Волинь — туди, де вже діяли перші сотні УПА¹³⁰.

Підсумовуючи відомості про перебування українського легіону в Білорусії, зазначимо, що батальйон рівно дев'ять місяців пробув на партизанському фронті, хоча спеціально не готувався до партизанської війни, і здобув у цій боротьбі великий бойовий досвід. За приблизними підрахунками, легіонери знищили більше 2000 радянських партизанів. У боях відділ втратив 49 вояків вбитими й 40 пораненими¹³¹. Завдяки колишнім солдатам 201-го батальйону новостворені відділи УПА поповнилися командирами, які знали не тільки методи ведення партизанської війни, але й німецьку тактику в боротьбі з партизанами, що дало змогу повстанцям протистояти німецьким військам і поліції.

Джерела

¹ Кучерук О. Останній паспорт Євгена Коновальця. (До генези українсько-литовських стосунків між двома світовими війнами) // Міжнародний науковий конгрес "Українська історична наука на порозі XXI століття", Чернівці, 16—18 травня 2000 р. : Доповіді та повідомлення / Українське історичне товариство ; Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича ; Відповід. редактори Л. Винар, Ю. Макар. — Чернівці, 2001. — Т. 1. — С. 392.

² Там само.

³ Лисяк-Рудницький І. Націоналізм // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. — Т. 2. — К., 1994. — С. 258, 259.

⁴ Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. — Львів, 1992. — С. 72.

⁵ Стецько Я. 30 червня 1941 року. — Проголошення відновлення державності України. — Торонто ; Лондон, 1967. — С. 124, 125.

⁶ Дружини Українських Націоналістів у 1941—1942 роках. — Мюнхен, 1953. — С. 4.

⁷ Коваленко І. М. Українська проблема в планах німецької політики // Ідея і чин. — № 1. — 1942. — С. 10.

⁸ Грицак Я. Й. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX—XX ст. — К., 2000. — С. 221.

⁹ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України), ф. 3959, оп. 2, спр. 67-а, арк. 22, 23.

¹⁰ Ilnytskyj R. Deutschland und die Ukraine 1934—1945. — V. 2. — München, 1956. — S. 140.

¹¹ Лебець М. До зв'язків ОУН—Бандери з німецьким військом // Свобода. — Джерзі Сіті. — Ч. 3. — 11. 06. 1966.

¹² Йовик І. Нескорена армія. Із щоденника хорунжого УПА. — Київ, 1995. — С. 13.

¹³ Бандера С. Командир-провідник (Слідами славної пам'яті Романа Шухевича) // Бандера С. Перспективи української революції. — К., 1999. — С. 293.

¹⁴ Гунчак Т. У мундирах ворога. — К., 1993. — С. 7.

¹⁵ Лебець М. До зв'язків ОУН—Бандери з німецьким військом // Свобода. — Джерзі Сіті. — Ч. 3. — 11. 06. 1966.

¹⁶ Трофимович В. В. Історія військових формувань ОУН (1939—1942 рр.). — Львів, 1994. — С. 6.

- 17 Кальба М. У 50-ліття Дружин Українських Націоналістів // *Визвольний шлях*. — Лондон, 1991. — № 7. — С. 849.
- 18 Кальба М. Ми присягали Україні. ДУН 1941—1943. — Львів, 1999. — С. 23.
- 19 Там само, С. 24, 25.
- 20 Там само, С. 26.
- 21 У лавах дружинників : Спогади учасників (упорядковані Мирославом Кальбою). — Денвер, 1982. — С. 63.
- 22 Сорока П. Вишкіл ДУН на фільварку Квель у 1941 році // *Визвольний шлях*. — 1993. — Кн. 4. — С. 481.
- 23 Там само, кн. 5. — С. 610.
- 24 Там само.
- 25 Там само, кн. 5. — С. 611.
- 26 Там само, кн. 5. — С. 611, 612.
- 27 Там само, кн. 5. — С. 613.
- 28 Лебедь М. Дружини Українських Націоналістів у роках 1941—42. — Мюнхен, 1953. — С. 27.
- 29 Дужий П. Роман Шухевич — політик, воїн. — Львів, 1998. — С. 89.
- 30 Бойцун Р. Легіон ДУН (Дружин Українських Націоналістів) // *Вісті комбатантів*. — № 5—6. Торонто ; Нью-Йорк, 1982. — С. 47.
- 31 Дробязко С., Карашук А. Пехота вермахта. Униформа, вооруження, організація. — М. : АСТ, 1999. — С. 12.
- 32 Дробязко С., Карашук А. Восточные добровольцы в вермахте, полиции и СС. Униформа, вооруження, організація. — М., 2000. — С. 28.
- 33 Кальба М. ДУН. — Детройт, 1992. — С. 32.
- 34 Кальба М. Ми присягали Україні. ДУН 1941—1943. — С. 34.
- 35 Дробязко С., Карашук А. Восточные добровольцы в вермахте, полиции и СС. Униформа, вооруження, організація. — С. 42.
- 36 Кальба М. Ми присягали Україні. ДУН 1941—1943. — С. 35.
- 37 Дружини Українських Націоналістів у 1941—1942 роках. — Мюнхен, 1953. — С. 12.
- 38 Муzychук С., Марчук І. Роланд. 1941. — *Форменная одежда. Однострой*. — Ровно, 2002. — № 7. — С. 41.
- 39 Там само.
- 40 Кальба М. У 50-ліття Дружин Українських Націоналістів // *Визвольний шлях*. — Лондон, 1991. — № 8. — С. 967, 968.
- 41 Бойцун Р. Легіон ДУН (Дружин Українських Націоналістів). — С. 48.
- 42 У лавах дружинників : Спогади учасників. — С. 79.
- 43 Кальба М. Ми присягали Україні. ДУН 1941—1943. — С. 37.
- 44 ЦДАВО України, ф. 3833, оп. 1, спр. 57, арк. 16.
- 45 Там само, оп. 2, спр. 32, арк. 7 зв.
- 46 Кальба М. Ми присягали Україні. ДУН 1941—1943. — С. 38.
- 47 Там само.
- 48 Кальба М. ДУН. — С. 36, 37.
- 49 Кальба М. Ми присягали Україні. ДУН 1941—1943. — С. 39.
- 50 Трофимович В. В. Історія військових формувань ОУН (1939—1942 рр.). — С. 19.
- 51 Там само. — С. 40.
- 52 Верига В. Втрати ОУН в часі Другої світової війни або “Здобудеш Українську державу або згинеш у боротьбі за неї”. — Торонто, 1991. — С. 61.
- 53 Кальба М. Роман Шухевич в ДУН (Дружини Українських Націоналістів) // *Українська ідея і чин*. — 1998. — № 3. — С. 62.
- 54 Трофимович В. В. Історія військових формувань ОУН (1939—1942 рр.). — С. 21, 22.
- 55 Українське державотворення. Акт 30 червня 1941 : Зб. документів і матеріалів. — Львів ; Київ, 2001. — С. 110.
- 56 Кальба М. Ми присягали Україні. ДУН 1941—1943. — С. 48.
- 57 Лопатинський Ю. Група Північ т. зв. “Нахтігаль” // *Злочини комуністичної Москви в Україні в літі 1941 року*. — Нью-Йорк, 1960. — С. 7.
- 58 Шанковський Л. Похідні групи ОУН. — Мюнхен, 1958. — С. 52.
- 59 У лавах дружинників : Спогади учасників. — С. 36.

- 60 Кальба М. Роман Шухевич в ДУН (Дружини Українських Націоналістів). — С. 64; Бойцун Р. Легіон ДУН (Дружин Українських Націоналістів). — С. 48.
- 61 Косик В. Україна і Німеччина в Другій світовій війні. — С. 149, 150.
- 62 Ортинський Л. Група Південь, т. зв. "Ролянд". — Джерзі Сіті, 1960. — С. 14.
- 63 Там само. — С. 22.
- 64 Косик В. Україна і Німеччина в Другій світовій війні. — С. 151.
- 65 Боляновський А. Українські військові формування в збройних силах Німеччини (1939—1945). — Львів, 2003. — С. 72.
- 66 ЦДАВО України, 3833, оп. 2, спр. 1, арк. 31.
- 67 Там само, арк. 43.
- 68 Кальба М. Ми присягали Україні. ДУН 1941—1943. — С. 117.
- 69 Українське державотворення. Акт 30 червня 1941 р. — С. 77.
- 70 ЦДАВО України, ф. 4620, оп. 3, спр. 379, арк. 43.
- 71 Lesser G. Pogromy w Galicji Wschodniej w 1941 r. // Tematy polsko-ukraiskie. — Olsztyn, 2001. — S. 106.; Hryciuk G. Polacy we Lwowie 1939—1944. Āycie codzienne. — Warszawa, 2000. — S. 192.
- 72 Нюрнберзький процес : Сборник документов в 7 т. / Под ред. Р. А. Руденко. — М. : Госюриздат, 1957. — Т. 4. — С. 67.
- 73 Там само. — С. 66.
- 74 Там само. — С. 67, 68.
- 75 Там само. — С. 69.
- 76 Про злочинства німців на території Львівської області. Повідомлення надзвичайної Державної Комісії по встановленню і розслідуванню злочинств німецько-фашистських загарбників. — К., 1945. — С. 32, 33.
- 77 Коваль В. С. Путь к Бабьему Яру : Германский антисемитизм: история, теория, политика. — К., 1991. — С. 48.
- 78 Кальба М. Ми присягали Україні. ДУН 1941—1943. — С. 41—42.
- 79 Кальба М. Роман Шухевич в ДУН (Дружини Українських Націоналістів). — С. 62.
- 80 Кальба М. Ми присягали Україні. ДУН 1941—1943. — С. 139.
- 81 Боляновський А. Українські військові формування в збройних силах Німеччини (1939—1945). — С. 67.
- 82 Стебельський І. Шляхами молодості й боротьби : Спогади, статті, листування. — К. : Смолоскип, 1999. — С. 119.
- 83 Hryciuk G. Polacy we Lwowie 1939—1944. Āycie codzienne. — Warszawa, 2000. — S. 204.
- 84 Там само. — С. 204, 205.
- 85 Паньківський К. Від держави до комітету. (Літо 1941 року у Львові). — Нью-Йорк : Торонто : Ключі, 1957. — С. 35, 36.
- 86 Українське державотворення. Акт 30 червня 1941. — С. 98.
- 87 Там само. — С. 179.
- 88 Обвиняет земля. Организация украинских националистов : Документы и материалы. — М., 1991. — С. 87.
- 89 Suprian T., Sawicki J. Nie oszczkdzaj Polski. — Warszawa, 1962. — S. 76—78.
- 90 Там само. — С. 86.
- 91 Кровавые злодеяния Оберлендера. Отчёт о пресс-конференции для советских и иностранных журналистов, состоявшейся в Москве 5 апреля 1960. — М. : Правда, 1960.
- 92 Там само. — С. 14, 15.
- 93 Кальба М. Ми присягали Україні. ДУН 1941—1943. — С. 117.
- 94 Кровавые злодеяния Оберлендера. — С. 18.
- 95 Обвиняет земля. Организация украинских националистов : Документы и материалы. — С. 10.
- 96 Кровавые злодеяния Оберлендера. — С. 19.
- 97 Там само. — С. 22.
- 98 Там само. — С. 46.
- 99 Там само.
- 100 Там само. — С. 44.
- 101 Кальба М. "Нахтігаль" (курінь ДУН): у світлі фактів і документів. — С. 87.
- 102 Там само. — С. 90.

- 103 Kurowski F. Niemieckie oddziaiy specjalne 1939—1945. “Branderburczycy” i Abwehra / Przeioiyi T. Nowakowski. — Warszawa, 2003. — S. 116.
- 104 Prus E. Taras Czuprynka. Hetman UPA i wielki inkwizytor OUN. — Wrociaw, 1998. — S. 146.
- 105 Детальніше див.: Патриляк І. К. Військова діяльність ОУН(Б) у 1940—1942 роках. — К., 2004. — С. 344—358.
- 106 Torzecki R. Polacy i Ukraiccy. Sprawa ukraicka w czasie II wojny hwiatowej na terenie II Rzeczypospolitej. — Warszawa, 1993. — S. 118.
- 107 Там само. — С. 119.
- 108 Там само.
- 109 Kurowski F. Niemieckie oddziaiy specjalne 1939—1945. “Branderburczycy” i Abwehra. — S. 118.
- 110 ЦДАВО України, ф. 4620, оп. 3, спр. 236, арк. 98; спр. 290, арк. 15,16.
- 111 Там само, спр. 290, арк. 17.
- 112 Там само, спр. 238, арк. 98.
- 113 Там само, ф. 3833, оп. 1, спр. 57, арк. 17.
- 114 Кальба М. Ми присягали Україні. ДУН 1941—1943. — С. 54.
- 115 Патриляк І. К. Легіони Українських Націоналістів (1941—1942): історія виникнення та діяльності. — К., 1999. — С. 27.
- 116 Дружини Українських Націоналістів 1941—1942 рр. (Спогади комбатантів). — С. 55.
- 117 Там само. — С. 86.
- 118 Там само. — С. 58.
- 119 Побігущий-Рен Є. Мозаїка моїх споминів. — Мюнхен ; Лондон, 1982. — С. 77.
- 120 Дружини Українських Націоналістів 1941—1942 рр. (Спогади комбатантів) . — С. 111.
- 121 Лебець М. Дружини Українських Націоналістів у роках 1941—42. — С. 106.
- 122 Бойцун Р. Легіон ДУН (Дружин Українських Націоналістів). — С. 49.
- 123 Кальба М. У 50-ліття Дружин Українських Націоналістів // Визвольний шлях. — Лондон, 1991. — № 8. — С. 970, 971.
- 124 Там само. — С. 83.
- 125 Дружини Українських Націоналістів у 1941—1942 рр. (Спогади комбатантів). — С. 77.
- 126 Там само. — С. 97.
- 127 Там само. — С. 82.
- 128 Там само. — С. 104.
- 129 Кальба М. У 50-ліття Дружин Українських Націоналістів // Визвольний шлях. — Лондон, 1991. — № 8. — С. 973.
- 130 Мірчук П. Роман Шухевич (Ген. Тарас Чупринка) — командир армії безсмертних. — С. 117.
- 131 Список полеглих вояків І УД та інших формацій в ІІ світовій війні в боях проти СРСР. — Лондон : Об'єднання бувших вояків-українців у Великій Британії, 1953. — С. 42.

3. Акт 30 червня 1941 року

Після розгрому влітку 1940 року Франції і вигнання британських експедиційних сил за межі континентальної Європи перед керівництвом рейху постала дилема — куди нанести наступний удар: на схід чи на захід континенту, за Ла-Манш. З одного боку, в своїй програмній книзі А. Гітлер чітко вказував на необхідність творення на сході Європи життєвого простору для німців. З іншого — він писав, що війна проти Росії можлива лише за умови миру з Англією. Нерозумна політика Гітлера у Центральній Європі, внаслідок провадження якої було знищено бар'єр із нейтральних держав між рейхом і Радянським Сою-

зом, ставила тепер Німеччину перед глухим кутом. З одного боку, логічно було б перемогти британців або домовитися про їхній нейтралітет. З іншого — під час боротьби за Англію ніхто не гарантував безпечної поведінки кремлівських союзників Гітлера. Німецька розвідка мала дані про активні консультації, які проводила Москва з Лондоном через послів, та про стягнення військ Червоної армії до західних кордонів. Мабуть, Гітлер відчував, що опиняється в пастці. Інтуїція підказувала фюреру необхідність блицкригу проти СРСР.

Назрівання конфлікту між двома гігантськими континентальними імперіями важко приховати чи вдало замаскувати. Коли відбувалася активна передислокація військ, коли готувалися перекладачі та окупаційний апарат тощо, то люди, які орієнтувалися в політичній ситуації, могли зрозуміти, що континент стояв на порозі війни. Професор В. Косик справедливо відзначав: “українці не знали намірів Німеччини. Протягом кількох місяців до початку війни вони намагалися підготуватися до такої можливості, не знаючи, що буде насправді”¹.

Українські політичні сили в Європі не могли не бачити підготовки до війни проти країни, керівництво якої ставило собі за мету знищити українську націю як таку. Двома найпотужнішими українськими політгрупованнями, які залишилися після погрому західноукраїнських політичних сил протягом 1939—1941 рр., були ОУН(Б) і ОУН(М), а також громадські організації, що перебували під їхнім впливом. Я. Дашкевич справедливо зазначав: “Для українського національно-визвольного руху у середині 1941 р. існувало лише дві можливості. Перша: припинити будь-яку діяльність, спрямовану на утворення незалежної Української держави, — але ж неможливо було зупинити рух, перед яким в умовах світової війни відкривався шанс реалізації незалежницьких завдань національної революції; таке невикористання шансу з усіма підставами повинно було б розцінюватися і політиками, й істориками як національна зрада. Друга: орієнтуватися на єдиного можливого за умов, що склалися, антикомуністичного й умовно антиросійського союзника — гітлерівську Німеччину, союзника теоретично й практично можливого, хоча й дуже непевного, що добре розуміла українська сторона. Було обрано єдино можливий у даній ситуації другий шлях. Дослідники, особливо західні та російські, оцінюючи ситуацію 1941 р., роблять ще одну методологічну помилку. Приймають аргіогі, що — якщо Німеччина злочинна і людиноненависницька (в чому, зрештою, немає сумнівів), то Союзники таким чином автоматично стають незлочинними та гуманними. Це не відповідало правді не лише тому, що серед Союзників ключову роль відігравала терористично-геноцидна червона Росія — найбільший ворог України, який ладен був стерти її з лица землі як націю, але також і тому, що колоніальний режим “демократичних” Союзників, запроваджений ними на значній території земної кулі, людиноприхильним і сприятливим для національно-визвольних рухів назвати не можна було аж ніяк”².

Відтак обидві ОУН напередодні вторгнення німецьких армій на територію СРСР намагалися задекларувати своє ставлення до подій, що розгорталася, продемонструвати власне бачення майбутнього українсько-німецьких контактів, а також діяти відповідно до заздалегідь складених планів. Метою обох організацій була побудова само-

стійної соборної української держави, однак підходи до реалізації даної мети були принципово різними. Ця відмінність надзвичайно рельєфно проявилася в “меморандумах”, надісланих керівництвом ОУН(Б) і ОУН(М) до вищих органів влади Німеччини напередодні та в перший день війни. 14 квітня 1941 р. провід ОУН(М) передав свій меморандум відповідним німецьким інстанціям. У червні того ж року свої меморандуми до міністерства закордонних справ Німеччини передав голова Українського національного об'єднання в Берліні Т. Омельченко, який згодом підписав ще один меморандум спільно з головою Українського центрального комітету в Кракові В. Кубійовичем. І УНО, й УЦК стояли в безпосередній ідейній близькості до мельниківської організації. Зрештою, думки й твердження, висловлені в останніх двох меморандумах, цілком співзвучні з тими, що були викладені в меморандумі ПУНу. 23 червня 1941 р. свій меморандум до імперської канцелярії передала бандерівська ОУН. Жоден з українських “меморандумів” не був переданий безпосередньо А. Гітлерові³. Невідомо також, чи канцлерові рейху доповідався їхній основний зміст. Однак для істориків усі чотири документи є цікавими з тієї точки зору, що в них розкриваються основні принципи, думки й переконання стосовно майбутнього України та її взаємин з Німеччиною й іншими сусідами. На наш погляд, ці документи заслуговують на окремий аналіз.

У мельниківському меморандумі йшлося про те, що метою ОУН є “відновлення незалежної, суверенної української держави на заселеній українським народом території між Дунаєм, Карпатами і Каспійським морем”⁴. Передбачалося, що форма державного правління “буде обумовлена, з одного боку, відповідним часові авторитарним керівництвом, яке спирається на історичну традицію України, з іншого боку, широким становим і муніципальним самоврядуванням”⁵. Мельниківці передбачали розширити кордони майбутньої держави до Волги й Каспійського моря, що, на їхню думку, надало б можливість “у цих кордонах творити базу для закритої в собі географічно і продуктивної економічно, стабільної на далеке майбутнє, політично обороноздатної держави”⁶. З часом планувалося здійснити переселення українців з російського Далекого Сходу та Сибіру в Україну й виселення росіян до Росії, що дало б змогу створити моноетнічну державу. Безперечно, тепер подібні плани виглядають “дикуваті”. Однак слід пам'ятати, що у 30—50 рр. такі “етнічні уніфікації” фактично стали життєвою нормою для країн центрально-східної Європи та Балкан. На цьому тлі виглядає зрозумілим бажання керівників ПУНу провести етнографічний кордон між українцями, росіянами та калмиками з максимальною користю для себе.

Наприкінці меморандуму лідери ПУНу спробували викласти економічні переваги, які отримає Німеччина в разі виникнення незалежної української держави. Неважко помітити, що вони були готові поступитися економічним суверенітетом України на користь Німеччини.

Складається враження, що меморандум писали люди, які щиро прагнули здобути незалежність для своєї Батьківщини, однак не бачили реальної можливості зробити це самотужки. Вони розраховували лише на те, що їхні прохання будуть вислухані та задоволені керів-

никами “великого німецького рейху”, які взамін отримують економічні вигоди від співпраці з напівзалежною українською державою. Та невідомі ті чинники, які б спонукали гітлерівців рахуватися з планами нечисленної емігрантської групи за обставин, коли вони могли самі, як їм це здавалося, безроздільно володіти захопленими територіями.

Прикладом прагнення “достукатися” до умів правителів Німецької імперії, пояснюючи їм важливість для всієї Європи факту відновлення могутньої української держави на сході континенту, був меморандум, направлений до Берліна 10 червня 1941 р. керівниками УЦК та УНО В. Кубійовичем і Т. Омельченком. Лишаючи поза увагою дипломатичну фразеологію, зосередимо увагу на другому розділі документа — “Україна, як член нової Європи”. В ньому послідовно обґрунтовувалася “вигідність” для Німеччини створення української держави. З економічної точки зору укладачі меморандуму майже прямим текстом пропонували перетворити Україну на аграрно-сировинний придаток до індустриально розвиненої Європи, а з точки зору геополітичної — зробити з неї буферну державу, що стримуватиме російську експансію⁷.

Така позиція, безперечно, була наслідком дисбалансу між прагненнями емігрантських груп та їхніми реальними можливостями й політичною вагою. Намагаючись за всяку ціну створити державу, лідери УЦК та УНО готові були поставити її до повної диспозиції Берліна.

У меморандумі Кубійовича—Омельченка було подано розгорнуту аргументацію розширення кордонів України до Волги, Каспію та Кавказу (ідентичну з тою, що наводилася в меморандумі ПУНу), а також викладено бачення майбутньої державної системи України. Зокрема підкреслювалося: “Ґрунтуючись на традиціях української гетьманської держави, майбутня українська держава буде мати авторитарну конституцію. Основна влада буде зосереджена в руках вождя. Для допомоги йому, як дорадчий орган, буде виступати керівництво його політичної партії, а також сформована із представників станових органів консультативна рада. Націоналістична партія стане єдиною формою політичної організації у державі і створить основу державного устрою, а також стане фактором національного виховання і організації суспільного життя”⁸. Передбачалося, що станові й муніципальні органи влади відіграватимуть “роль зв’язуючої ланки між народом і вождем з соціальних, господарських і культурних питань”. На роль вождя, без зайвої скромності, пропонували лідера ПУНу А. Мельника, якого представили як найбільш популярного серед українців. В економіці планувалося запровадити своєрідний “гібрид” ринкового і планового господарства, а в національній політиці — забезпечити автономні права й ізольоване проживання калмикам та іншим народам, які мали б опинитися у складі евентуальної української держави.

Як бачимо, у випадку реалізації ідей, закладених у меморандумі Кубійовича—Омельченка, Україна перетворювалася на державу фашистського типу. Безумовно, ці фантазії були абсолютно відірвані від реального життя. Реалізація їх залежала лише від доброї волі гітлерівців: “Емігранти не мали жодної можливості прийти до влади самостійно. Так само вони не могли власними силами створити за рахунок російської території державу, у декілька разів більшу, ніж УРСР. Так само вони були неспроможні здійснити депортацію мільйонних мас на-

селення (серед них — тих же українців), щоб досягти етнічної однорідності цієї держави”⁹.

Іншим за формою та змістом був меморандум, написаний 15 червня 1941 року групою провідних членів ОУН(Б) під керівництвом С. Бандери і переданий В. Стахівом до рейхсканцелярії 23 червня 1941 р. Слід відзначити, що тоді було небагато сміливців, які б наважувалися розмовляти з гітлерівцями у такому повчальному тоні, який допустив С. Бандера в своєму меморандумі. Хоча б через це документ вартий того, щоб на нього звернути увагу.

Вражають вже перші рядки документа, що починається з критики нацистських рецептів вирішення “української проблеми”: “Серед численних німецьких політичних поглядів на вирішення українського питання, а також серед різних концепцій, які стосуються німецької політики, що повинна початися з цього питання, не можна знайти нічого, що б визначало значення окремих компонентів цієї загальної проблеми у її цілому обсязі і правильно оцінювало б внутрішні українські фактори. При цьому навіть недооцінюються такі моменти, які також з точки зору Німеччини можуть бути дуже важливими для майбутніх німецько-українських стосунків. Така позиція, недооцінка всіх внутрішніх українських факторів, може призвести до невірної німецької політичної лінії щодо України, що, в свою чергу, може стати причиною неправильної тактики Німецького Рейху у вирішенні української проблеми”¹⁰. Дальший текст преамбули меморандуму взагалі подібний на закамфльовану дипломатичними фразами погрозу. Після заяви про реальність підстав для співпраці між Німеччиною та Україною наголошується: “Такий союз може бути, якщо будуть поважатися життєві інтереси обох (тут і далі підкреслення наші. — Авт.) народів... Неправильно заведена політика може призвести до небажаних наслідків для стосунків обох народів, які пізніше буде важко подолати”¹¹. Хто міг тоді погрозувати Гітлерові “небажаними наслідками”?

В основу своїх стосунків з Німеччиною бандерівці ставили не ідеологічні постулати чи геополітичні міркування, а лише “відношення Німеччини до української держави”¹². Цілком усвідомлюючи, що “меморандуми не здатні зупинити хід історії”, бандерівці попереджали гітлерівців, що несприятливе для України вирішення східного питання “причинило б велику шкоду й Німеччині”. Вони закликали Гітлера до проведення “відповідальної” політики: “Цей хід думок має таку доказову силу, що відповідальний політик не повинен би не звертати на нього своєї уваги”¹³.

Завуальовані погрози проходять “червоною ниткою” через увесь текст документа: “Навіть, якщо німецькі війська при вступі в Україну, звичайно, спочатку будуть вітати як визволителів, то незабаром ця ситуація може змінитися, якщо Німеччина прийде в Україну не з метою відновлення української держави і відповідними гаслами. Німеччина ж шукає на Сході не тільки економічний простір, який відомий як сировинна база, але й переслідує політичні цілі, відображені у понятті нового європейського порядку. Новий європейський порядок без самостійної національної української держави є немислимим...”¹⁴. З цього абзацу чітко видно, що лідери ОУН(Б) не схвалювали варіант перетворення України на сировинний придаток для рейху, а вимагали

від німецького керівництва надання політичних гарантій незалежності України. Бандерівці наголошували на тому, що сила українського національно-визвольного руху настільки потужна, що навіть більшовики змушені були погодитися з існуванням Української Радянської Республіки. Остання визнавалася оунівцями як “великий крок уперед у порівнянні з передвоєнним часом, коли в тодішній царській Росії навіть слова Україна, українець, український були забороненими”¹⁵. Укладанні бандерівського меморандуму наголошували на тому, що стосовно українців не можна застосовувати жодних примусових методів: “Після 20-літнього більшовицького примусового режиму український народ у всіх питаннях своєї свободи став дуже чутливий, така душевна позиція не лише зрозуміла, але її слід враховувати, якщо хочеться знайти серед українців друзів і союзників”¹⁶.

Підсумовуючи свої роздуми, автори документа зазначали: “Військова окупація не може триматися довгий час у Східній Європі. Тільки новий державний лад, збудований за національним принципом, може забезпечити там здоровий розвиток. Тільки Українська держава могла б зберігати такий новий лад”¹⁷.

Нарешті, завершувався меморандум не зовсім властивими для мови дипломатів натяками та погрозами: “Треба ствердити, що для вирішення українського питання немає ніякої аналогії. З 1938 року в Європі виникло дві нові держави: Словаччина і Хорватія. Не беручи до уваги різницю в площі і кількості населення країн, українська проблема має набагато більше значення тому, що шляхом її вирішення будуть здійснені корінні зміни у політичній та економічній структурі європейського континенту і підняті питання міжконтинентального значення. Та не тільки від остаточного вирішення проблеми залежить подальший хід німецько-українських стосунків, але і від методів, які будуть застосовувані вже на початках. (...)”

Українець також, яким його створили останні двадцять років, повний рішучості створити підвалини, які б забезпечили національний розвиток в незалежній державі. З цією рішучістю повинні рахуватися кожна держава, яка, переслідуючи власні інтереси, хоче створити новий порядок на східноєвропейському просторі.

Організація Українських Націоналістів, яка впродовж багатьох років веде здорову частину українського народу в революційній боротьбі за державну незалежність України і виховує увесь український народ для цього завдання, готова вести цю боротьбу до здійснення свого національного ідеалу”¹⁸.

Як бачимо, меморандум ОУН(Б) кардинально вирізнявся з-поміж проаналізованих вище документів. Він сповнений відвертими погрозами, ультимативними рекомендаціями та повчаннями, скерованими на адресу керівництва Німеччини. Його основну думку можна сформулювати одним реченням — майбутнє українсько-німецьких стосунків цілковито залежить від того, наскільки точно гітлерівці будуть дотримуватися наданих їм рекомендацій і як загалом поставляться до ідеї створення не лише формально, але й фактично суверенної української держави.

Відповідно, виявити це ставлення нових окупантів до ідеї самостійності України міг тільки акт проголошення цієї самостійності. Намір ви-

голосити у Львові незалежницьку декларацію, очевидно, народився під час проведення Краківського великого збору ОУН(Б) у квітні 1941 р. Існування в інструкціях “Боротьба й діяльність ОУН під час війни” (складених у травні 1941 р.) чорнового варіанта тексту Акта проголошення української держави є свідченням того, що акція у Львові готувалася не тільки без згоди нацистів, але й у глибокій конспірації. Гітлерівські спецслужби не зуміли дізнатися про таємні плани ОУН(Б), а тому події 30 червня 1941 року стали для них “громом серед ясного неба”.

Бандерівці передбачали, що їм будуть робити закиди в нелегітимності Акта відновлення державної незалежності. Намагаючися забезпечити максимальну легітимність діям похідної групи Ярослава Стецька, на яку покладалося завдання проголосити відновлення самостійності у Львові, керівництво ОУН(Б) домоглося створення Українського національного комітету в Кракові. Останній об’єднав представників більшості емігрантських організацій і своєю декларацією від 14 червня 1941 р. фактично “благословив” людей із групи Я. Стецька на проголошення Акта¹⁹. Принагідно зауважимо, що в умовах війни організувати “більш легітимне” з юридичної точки зору проголошення незалежності було абсолютно нереально. Альтернативою проголошенню львівської декларації були лише пасивне спостереження за політикою окупаційного режиму на українських землях, повна дискредитація та маргіналізація національно-визвольного руху й, зрештою, перетворення його на “п’яте колесо” в нацистському окупаційному возі (що реально відбулося в сусідній Білорусії).

Ведучи мову про легітимність Акта 30 червня 1941 р., не слід також забувати, що він був підтриманий численними зборами громадян, проведеними у різних куточках Західної та Правобережної України. Про це свідчать тисячі рішень подібних зібрань, документальні підтвердження яких нині зберігаються в центральних архівах Києва. Підкреслимо також, що мусовані тривалий час за кордоном звинувачення С. Бандери і Я. Стецька в тому, що вони не згадали в своєму документі про послідовність і спадкоємність традиції української державності, розвіялися з відкриттям українських архівів. У них зберігається оригінальний текст документа з власноручними правками Я. Стецька. Там чітко записано, що виголошено Акт “відновлення” української державності (причому слово “відновлення” написано рукою Стецька вгорі над закресленим словом “проголошення”). В першому абзаці документа також записано, що ОУН “проголошує відновлення” української держави²⁰. Цими словами про “відновлення”, на наше переконання, було чітко задекларовано спадкоємність між українськими державними традиціями 1917—1920 рр. і новим етапом державотворення. У первісному варіанті тексту проголошення самостійності, складеному у травні 1941 р., що був вміщений в інструкціях “Боротьба й діяльність ОУН під час війни”, немає згадок про “відновлення” незалежності. Там сказано: “Волею Українського народу Організація Українських Націоналістів під проводом Степана Бандери проголошує створення Української Держави, за яку поклали голови цілі покоління найкращих синів України”²¹. Слід припустити, що первісне упущення було виправлене вже у самому Львові, можливо, після консультацій із представниками місцевої української політичної еліти, покликаної на

збори до будинку “Просвіти”. Як би там не було, але в остаточній редакції тексту виправлено очевидне недоопрацювання.

Також важливо звернути увагу на третій пункт львівської декларації, який у повоєнних виданнях на Заході досить часто свідомо упускався²². Йдеться про два абзаци, в яких проголошувалася майбутня тісна співпраця з “Великонімеччиною”, що “під проводом Адольфа Гітлера творить новий лад у Європі” та про “союзню німецьку армію”²³. На підставі цих згадок про Гітлера, його рейх і армію робиться висновок про маріонетковість новопроголошеної держави, оунівську колаборацію тощо. Пояснюючи вміщені в документі слова, один із чільних учасників тих подій Василь Кук через 60 років написав: “Кожна політично грамотна людина, вникнувши в зміст цього абзацу, може зробити лише один висновок: новоповстаюча Українська Держава буде співпрацювати з Німеччиною тільки за умов визнання німецьким урядом Української Держави. Для того й проголошувалася Українська Держава, власне створювався уряд, щоб Україна могла на рівних правах вести переговори, укладати союзи, провадити спільну війну проти своїх національних ворогів. Це цілком нормальна політика вільного суверенного народу”²⁴.

На наш погляд, таке тлумачення подій є дещо спрощеним. Очевидно, для того, аби задекларувати повноправність нової української держави та її уряду, достатньо було б скористатися словами з постанов другого (Краківського) великого збору про те, що ОУН “вважає союзниками України всі держави, політичні угруповання та сили, що заінтересовані в розвалі СРСР та утворенні ні від кого незалежної Української Суверенної Соборної Держави”²⁵. Для цього зовсім непотрібно було конкретизувати, про яку союзню державу й армію йдеться.

На нашу думку, поява знаменитого третього пункту Акта, якого не було у первісній редакції документа від травня 1941 року²⁶, насамперед зумовлена військовою присутністю німців у Львові. Можна припустити, що первісний задум проголошення відновлення суверенітету України передбачав несподіване захоплення столиці Галичини силами оунівського підпілля і батальйону “Нахтігаль” ще до приходу німецьких військ. Однак повністю реалізувати довоєнні плани в умовах бойових дій не вийшло. Наявність значної кількості німецьких військ у Львові, чисельність яких до вечора 30 червня невпинно зростала, змусила Я. Стецька вдатися до своєрідного дипломатичного реверансу — вмістити в документі згадку про Великонімеччину, Гітлера і вермахт. Розвиток подальших подій, пов’язаних з арештами лідерів ОУН(Б), ліквідацією Українського державного правління та нижчих ланок української адміністрації, чітко продемонстрував, що про жоден колабораціонізм не йшлося.

Підсумовуючи сказане вище, слід зробити декілька узагальнень із приводу подій, пов’язаних зі львівським Актом від 30 червня 1941 р.

На початок 1941 року все очевиднішим ставало назрівання конфлікту між двома, тоді ще союзними, континентальними імперіями — гітлерівським третім рейхом і сталінським СРСР. Безперечно, Україна не мала жодного шансу залишитися поза межами конфлікту в цій глобальній війні. Така ситуація змусила представників двох українських

націоналістичних організацій ОУН(М) та ОУН(Б) звернутися до керівництва Німеччини з викладенням основних положень і умов, що могли б забезпечити реальну співпрацю між двома державами за умов вступу німецьких військ на територію України.

Меморандуми ОУН(М) і близьких до неї структур засвідчують, що організація, яка на той час фактично перетворилася на повністю емігрантську структуру без реального впливу на Батьківщині, готова була піти на співпрацю з Німеччиною за умов створення будь-якої (навіть фіктивної) української держави. Натомість ОУН(Б) відправила до рейхсканцелярії доволі різкий документ, сповнений повчань, категоричних рекомендацій і ледь заретушованих погроз та недвозначних натяків на неприємні для Німеччини наслідки невиконання викладених бандерівцями умов співпраці. З тексту меморандуму чітко видно, що керманічі організації не особливо сподівалися на те, що до них прислухаються. Вони керувалися скоріше бажанням “очиститися” перед історією. Мовляв, “ми вас попередили, а тому не ображайтеся, коли програєте війну через те, що поводитися всупереч нашим рекомендаціям”.

Розуміючи, що нацисти намагатимуться максимально довго обманювати українців, користуючись їхніми послугами і довірою, підтримувати в них надію на те, що ось-ось Німеччина створить незалежну Україну, потрібно лише зачекати до остаточної перемоги на фронтах, молоді націоналісти змусили гітлерівців відкрити карти.

Проголошення відновлення української державності Актом 30 червня 1941 р. мало історичне значення. По-перше, це змусило нацистів ще на початку окупації частково виявити свої справжні колонізаційні плани щодо окупованих земель на Сході, що розвіяло у значній частині українських політиків ілюзії про визвольну місію гітлерівських армій. По-друге, проголошення, а потім відважне відстоювання незалежницької декларації дало ОУН(Б) морально-політичну перевагу для того, аби очолити національний рух опору. Актом 30 червня ще на початку війни було задекларовано бажання активної частини українського народу перетворити свою Батьківщину на суб'єкт міжнародної політики, а не лише на “мовчазне” поле бою чужих армій.

Джерела

- 1 Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. — Львів, 1992. — С. 100.
- 2 Дашкевич Я. Акт 30 червня 1941 року. // Українське державотворення. Акт 30 червня 1941 : Зб. документів і матеріалів. — Львів ; Київ, 2001. — С. 30, 31.
- 3 Косик В. Замість передмови. // Україна в Другій світовій війні у документах : Зб. німецьких архівних матеріалів. — Т. 1. — Львів, 1997. — С. 12.
- 4 Там само. — С. 17.
- 5 Там само. — С. 18.
- 6 Там само. — С. 19.
- 7 Там само. — С. 39, 40.
- 8 Там само. — С. 44.
- 9 Кульчицький С. В. Акт 30 червня 1941 року. // Проблема ОУН — УПА : Попередня історична довідка. — К., 2000. — С. 19.
- 10 Україна в Другій світовій війні у документах : Зб. німецьких архівних матеріалів. — Т. 1. — Львів, 1997. — С. 58.
- 11 Там само.

- 12 Там само. — С. 59.
- 13 Там само.
- 14 Там само. — С. 63.
- 15 Там само.
- 16 Там само. — С. 64, 65.
- 17 Там само. — С. 67.
- 18 Там само. — С. 70.
- 19 Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України), ф. 3833, оп. 1, спр. 2, арк. 1, 2.
- 20 Там само, спр. 5, арк. 3.
- 21 Там само, оп. 2, спр. 1, арк. 45.
- 22 ОУН у світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби 1929—1955 рр. — Мюнхен, 1955. — С. 45; Стецько Я. 30 червня 1941 року. — Проголошення відновлення державності України. — Торонто ; Лондон, 1967. — С. 320.
- 23 ЦДАВО України, ф. 3833, оп. 1, спр. 5, арк. 3.
- 24 Кук В. Державотворча діяльність ОУН. Акт відновлення Української Держави 30 червня 1941 р. // Українське державотворення. Акт 30 червня 1941 : Зб. документів і матеріалів. — Львів ; Київ, 2001. — С. 19.
- 25 Стецько Я. 30 червня 1941. Проголошення відновлення державності України. — С. 61.
- 26 ЦДАВО України, ф. 3833, оп. 2, спр. 1, арк. 45.

РОЗДІЛ 2

ПЕРЕХІД ОУН(Б) НА АНТИНІМЕЦЬКІ ПОЗИЦІЇ (1941–1942)

Невизнання німецькою владою чинності Акта від 30 червня 1941 р., рішення ставки фюрера від 16 липня 1941 р. про розчленування України і включення частини її земель до польського генерал-губернаторства і королівства Румунії і, нарешті, створення на більшій частині української території рейхскомісаріату Україна перекреслили плани українських націоналістів щодо відновлення української державності. Німецько-українське співробітництво, яке було реальним фактом у перші роки Другої світової війни, зайшло в глухий кут.

Брутальне ставлення Берліна до ідеї відновлення Української держави засуджувалося всіма українськими самостійницькими силами. Але рішучу позицію стосовно нацистської політики зайняла лише ОУН(Б). У документі “Організаційна справа й координація праці езекутиви” від 31 липня 1941 р., розрахованому лише на членів Проводу ОУН на ЗУЗ, наголошувалося: “Наше ставлення до актуальних німецьких потягань (відірвання Галичини, рейхскомісаріат) є наскрізь вороже”¹.

Разом з тим С. Бандера, Я. Стецько, інші керівні члени ОУН усвідомлювали, що кинути відвертий виклик нацистському режиму було б проявом авантюризму і могло підставити під завчасний удар націоналістичні сили. Реалістичніше було перечекати, а по закінченні війни розпочати боротьбу з новим окупантом “в таких формах, які вважатимемо за доцільні і правильні”². Такої позиції дотримувалося керівництво ОУН на ЗУЗ. В цілому з нею солідаризувався й провід ОУН(Б).

Впродовж серпня 1941 р. Я. Стецько та інші члени проводу ОУН за погодженням із С. Бандерою проводили переговори у столиці Третього рейху, аби остаточно з’ясувати позицію німецької сторони. Хоча керівники ОУН і вважали, що “рішуче не треба здавати позиції перед німцями”, проте з дипломатичних причин вони були змушені заявляти німецьким урядовцям, що ОУН “трактує Німеччину як союзну силу, що сьогодні бореться проти московського імперіалізму та може причинитися до його розвалу”³, натякаючи таким чином на можливість компромісу.

Зі свого боку, у Берліні, хоч і прийняли принципове рішення про недоцільність відновлення української державності, розглядаючи українські землі як “життєвий простір” для німецького народу, проте

не бажали з погляду військової доцільності розпочинати боротьбу з українськими націоналістами, справедливо вважаючи їх безкомпромісними противниками комуністичного режиму. Поліція безпеки інформувала своє керівництво, що “бандерівці вагаються: підпільна дія чи співпраця”⁴.

Тим часом перетрактації у Берліні між представниками ОУН(Б) і німецькими урядовцями йшли важко. Нацисти, хоч і відчували свою перевагу і бачили себе господарями становища, але не наважувались на радикальні заходи щодо керівного ядра і активу бандерівської організації. Німецькі вимоги, які фактично носили форму ультиматуму, стосувалися трьох питань. По-перше, ОУН не повинна вести у даний час партійної агітації, а має обмежитися загальноукраїнською пропагандою; по-друге, ОУН не буде пропагувати імена живих осіб; по-третє, ОУН дезавує “український уряд”, створений у Львові⁵.

Встановлюючи зазначені вимоги, нацисти прагнули дискредитувати ОУН(Б), підірвати її позиції серед національно-орієнтованого громадянства і, головне, відсунути на другий план питання української державності. Це був, так би мовити, кульмінаційний пункт переговорів між бандерівським проводом і Німеччиною. Якщо С. Бандера і Я. Стецько з тактичних міркувань могли б згодитися з двома першими пунктами німецького ультиматуму, то стосовно останнього пункту їх позиція була твердою і непохитною.

У меморандумі від 14 серпня 1941 р., надісланому німецькій стороні, керівники ОУН(Б) розгорнули чітку аргументацію, підштовхуючи Берлін до усвідомлення неможливості такого акту як дезавуація “Українського державного правління”, наголошуючи, що це матиме фатальне значення для німецької політики в Україні і взагалі на Сході Європи. Керманічі українських націоналістів нагадували своїм опонентам: “УВО, а згодом ОУН під проводом полк. Коновальця від початку свого існування співпрацювали з Німеччиною проти Польщі і Москви, знаючи, що Німеччина сприяє самостійній соборній Українській державі”. Вони також підкресливали, що “свою зовнішньополітичну концепцію українські націоналісти будували на союзі України з Німеччиною”.

У меморандумі містилась також констатація того факту, що коли “за згодою Німеччини Карпатська Україна дісталася мадярам і ЗУЗ зайняли більшовики”, то ОУН не змінила свого ставлення до союзу з Третім рейхом. І зараз “ОУН іде на співпрацю з Німеччиною не зі страху й опортунізму, але в переосвідченні необхідності цієї співпраці для України”. Далі в цитованому документі йшлося про те, що “немає кращої запоруки і непохитності приязні” як та, що українська держава буде визнана Німеччиною. За таких умов “визнаний український уряд організуватиме негайно збройну силу — Українську армію, яка увійде у війну на боці Німеччини і буде вести її спільно з німецькою армією так довго, доки на всіх фронтах у сучасній війні Німеччина не переможе”⁶.

Однак у Берліні зажадали від ОУН(Б) повного прийняття своїх вимог. При цьому німецька сторона знову і знову нагадувала представникам бандерівського проводу, що створене на підставі Акта від 30 червня 1941 р. “Українське державне правління” є фактично самочин-

ним органом, який не виявляє волі українського народу. Однак Я. Стецько спростовував такі заяви і 23 серпня 1941 р. передав до відома нацистських урядовців документ у формі “Ствердження”, в якому доводив, що УДП у цілій своїй основі визнане широкими колами громадянства на всіх українських теренах та в середовищі еміграції, а тому “має правову основу” висловлювати волю українського народу ⁷.

Ці та інші аргументи української сторони не справляли враження на німецьку владу. Її представники, а це були переважно чиновники другого плану, ігнорували всі подання ОУН(Б), а також інших українських політичних центрів. Тому можна припустити, що С. Бандера та його найближче оточення все виразніше відчували, що остаточний розрив із Німеччиною неминучий, бо з України надходили повідомлення про брутальну поведінку нацистської адміністрації на окупованих теренах.

Зокрема, у листі без підпису до “Славка”, який, імовірно, був адресований Я. Стецьку, піддавалися критиці дії німецької окупаційної влади і наголошувалося: “Пробуйте ще раз говорити з ними (тобто з німцями. — Авт.) поважніше, бо інакше прийдеться нам ту “співпрацю” таки залишити” ⁸. Ця тема дуже гостро піднімалася і в листі до С. Бандери від 29 серпня 1941 р. Його автор пише: “Дальша наша співпраця з німцями досить небезпечна і сковзька. Не можемо практично вести двох політик: йти разом з німцями, а водночас [проводити] “нашу оунівську” ⁹.

Хоча керманічі ОУН(Б), які перебували у статусі “піднаглядних” у столиці Третього рейху, ще не наважувались на остаточний розрив із Німеччиною, проте провід ОУН на ЗУЗ десь на початку вересня 1941 р. видав “Зарядження” до крайового активу націоналістів. “Всі друзі і члени ОУН, — говорилося в цьому документі, — що мають організаційні функції від найвищих до найнижчих, всі друзі, що брали участь у проголошенні української державності, творенні її, всі бувші підпільники мають бути завжди напоготові і на острожі, бо можуть бути масові арешти”.

Далі в “Зарядженні” викладалися конкретні вказівки й поради членству ОУН щодо поведінки й практичних дій за умов очікуваних репресивних заходів з боку гітлерівців. Насамперед заборонялося будь-яке співробітництво з гестапо, котре розглядатиметься як зрада і беззастережно каратиметься. “Вся праця з окупантами, — підкреслювалося у документі, — це злочин, національна зрада. Не сміє бути співпраці там, де є заперечення України”.

Незважаючи на те, що провід ОУН на ЗУЗ ще не закликав своїх членів до відкритої боротьби з окупантами і попереджав, щоб зброю не вживали, перед крайовим активом ставилося завдання “примінитися до обставин, які витворюються”, “скріпити працю в терені” і, головне, — розгорнути роботу так, щоб не було “ані одного села, ні одного міста, ані одного більшого скупчення людей, ні одного підприємства, ні одного суспільного угруповання, де не було б нашого організаційного ядра” ¹⁰. Якщо перевести ці рекомендації на мову військових, то йшлося про переведення націоналістичних організацій на готовність № 1.

Тим часом події на Східному фронті розвивалися досить успішно для німецької сторони. Хоча група армій “Центр” перейшла до оборони, проте на північному заході німецькі війська стрімко наближалися до Ленінграда, а на південно-західному напрямку вермахт вдало розгортав широкомасштабну операцію стосовно оточення радянських військ у районі Києва. З огляду на сприятливий перебіг військово-політичних обставин у Берліні нарешті вирішили покінчити з самостійницькими устремліннями ОУН(Б) і попередити інші політичні сили українства щодо неприпустимості будь-якої критики німецької політики стосовно українського питання або прагнення чинити опір окупаційній адміністрації.

7 вересня 1941 р. арештували керівника Північної “похідної” групи ОУН(Б) М. Климишина. За кілька днів по тому — 12 вересня — відомий фахівець з українського питання, представник відомства А. Розенберга і ОКВ при штабі групи армій “Південь” професор Г. Кох зустрівся у Берліні зі С. Бандерою, Я. Стецьком і В. Стахівим. У категоричній формі німецький чиновник зажадав “відкликати публічно Акт 30 червня”¹¹. Оскільки згадані вище діячі відмовилися від такого кроку, то 15 вересня 1941 р. органи німецької поліції здійснили арешти активістів бандерівської організації та остаточно призупинили діяльність похідних груп ОУН. За даними, оприлюдненими в нелегальному часописі ОУН “Бойовик” (жовтень 1942 р.), всього було взято під варту 1500 осіб. Серед затриманих перелічувалися С. Бандера, Я. Стецько та інші чільні діячі ОУН(Б). Спочатку вони були переведені до спеціальної тюрми гестапо у Берліні, а звідти в 1942 р. переміщені до спеціального політичного блоку в концтаборі Заксенхаузен, де перебували до осені 1944 р.

Рішучі заходи німецької влади до певної міри дезорієнтували й дезорганізували членство ОУН(Б) як у дистрикті “Галичина”, так і в рейхскомсаріаті Україна. За словами відомого діяча ОУН Є. Стахіва, діями нацистів бандерівська ОУН “фактично була знищена”, а серед “неарештованих членів Організації була страшна депресія”¹². Хоч ці твердження можуть здатися дещо перебільшеними, але вони підкріплюються іншими джерелами. Так, у листі від 30 вересня 1941 р. до генерал-хорунжого В. Петріва (Прага) начальник військової канцелярії Державного центру УНР (Варшава) полковник М. Садовський писав: “Мені здається, що вже почався початок кінця справи ОУН. З усіх кінців генерал-губернаторства приїжджі твердять, що почалися арешти всіх оунівців — мельниківців і бандерівців, у Кракові також”. А в наступному листі згаданий автор ще раз підтвердив, “що влада почала ліквідувати ОУН і оунівців”¹³.

Арешти активу ОУН(Б) і обмеження діяльності взагалі всіх національно-орієнтованих сил українства були лише частиною широкомасштабних заходів німецької влади, спрямованих на боротьбу проти будь-яких форм опору на захоплених українських землях. Про це, зокрема, свідчить наказ штабу ОКХ Німеччини від 16 вересня 1941 р. про придушення “комуністичного повстанського руху”. Нацистів дуже турбувала та обставина, що з широкого невдоволення населення України окупаційною політикою, крім комуністів, можуть скористатися й інші політичні сили, зокрема націоналісти, щоб, “приєднавшись до

комуністичного повстання, викликати утруднення для німецьких окупаційних властей”¹⁴.

Встановлення окупаційного режиму в Україні, брутальні дії нацистської адміністрації особливо болісно сприймалися тими політичними течіями українства, котрі пов'язували свої сподівання на відновлення української державності з політикою Третього рейху. Особливо показовими в цьому контексті здаються роздуми відомого письменника У. Самчука. У своїх спогадах, згадуючи осінь 1941 р., він писав: “Наближається перша зима цієї війни, настрої понурий, невиразний... вже не було й сліду захоплення “визволенням”, розмови виключно про “контингенти”, замкнені млини, чотириста грамів зерна на душу і вмираючих полонених. Наростав опір — понурий і тяжкий, сильно пахло підземною силою”¹⁵.

Серед українських самостійницьких сил лише ОУН(Б) виявилася здатною переглянути свою позицію стосовно Німеччини. Незважаючи на понесені кадрові втрати, бандерівці зуміли зберегти своє організаційне ядро і наприкінці вересня — на початку жовтня 1941 р. провели на околицях Львова I конференцію ОУН для обговорення ситуації, що склалася внаслідок репресивних дій німецької адміністрації. Учасниками цього нелегального зібрання були: “урядуючий” провідник М. Лебедь (Максим Рубан), котрий заміщав заарештованого С. Бандеру, Д. Мирон (Орлик), І. Климів (Легенда), В. Кук (Юрко, Леміш), М. Степаняк (Дмитро Дмитрів, Сергій) та інші.

Всі присутні дійшли до узгодженого висновку, що нацистська Німеччина, мабуть, прагнучиме в майбутньому перешкоджати створенню Української самостійної соборної держави (УССД). На їхню думку, ще не було повної впевненості в тому, чи посилять німці репресії проти націоналістів, чи дадуть можливість членам ОУН працювати легально на ділянках громадського, культурно-освітнього і господарського життя.

Виходячи з аналізу ситуації, конференція прийняла такі рішення: перевести основну частину кадрів ОУН(Б) на нелегальне становище і перейти до підпільної роботи; з німцями у конфлікт не вступати і не вести відвертої антинімецької пропаганди; всебічно використовувати можливості для легальної діяльності на окупованій території. Учасники конференції сходилися на тому, що Німеччина повинна виграти війну проти СРСР і за цих умов ОУН має бути готовою до того, щоб вести тривалу політичну і дипломатичну боротьбу з німцями за створення незалежної України¹⁶. Питання організації збройного опору нацистам не розглядалося, сама думка про такий крок здавалася авантюрою.

Незабаром після згаданої конференції провід ОУН(Б) надіслав своїм територіальним осередкам “Інструкцію до переведення в життя цілості діяльності ОУН” (ч. 5—41). Цей документ був складений в обережних висловах, щоб не спровокувати нацистів на додаткові репресивні заходи проти націоналістів. У ньому, зокрема, наголошувалося: “впродовж найближчих зимових місяців діяльність ОУН буде звернена у бік політичного та організаційного опанування суспільно-національного активу України, а через нього — народних українських мас для справи боротьби за суверенність українського народу на українській землі”.

Характеризуючи наступний час як “період мобілізації та підготовки українських революційних сил для дальшої боротьби за самостійну соборну Українську державу”, провід ОУН(Б) звертав увагу своїх місцевих організацій на те, що “всякі місцеві і частинні акції назовні, що доводять до конфліктів з теперішньою військовою і політичною владою в Україні і унеможливають нормальну внутрішню працю в організаційних клітинах, є недоцільні”¹⁷.

Про найближчі плани і позицію ОУН(Б) у цей період свідчать і матеріали вже згаданого часопису “Бойовик” (ч. 1, жовтень 1941). В них, зокрема, наголошувалося, що Революційний провід виходить на-самперед з того, що потрібно перш за все розраховувати на власні сили. Однак при цьому ОУН(Б) вважатиме своїми союзниками всі ті народи, котрі борються проти Москви. У часописі ставилося й питання про необхідність організації в недалекому майбутньому української армії. У зв’язку з цим одним із першочергових завдань націоналістів мав стати військовий вишкіл кадрів. Зокрема повідомлялося, що від початку війни було розгорнуто 37 військових вишколів для підготовки від 300 до 500 осіб старшинського і підстаршинського складу, але більшість цих вишколів була ліквідована нацистами.

У підготовчих заходах ОУН(Б) важливе значення надавалося підготовці кадрів не лише у власних структурах, але і з використанням можливостей окупаційної влади. Як згадував колишній функціонер ОУН Б. Казанівський, провідник ОУН на ЗУЗ Іван Климів “намагався заснувати сітку ОУН в українській поліції в цілому краї під окремим проводом”. За його словами, “поліційна сітка ОУН підлягала військовому референтові ОУН, часом мав з нею зв’язок референт СБ”¹⁸. Приділялася увага й проникненню націоналістів у підрозділи української допоміжної поліції в східній частині окупованої України. Восени 1941 р. один з обласних проводів ОУН на ЗУЗ надіслав повітовим провідникам вказівки про те, що “українська національно-свідома молодь повинна масово добровільно зголошуватись у кадри української поліції” на СУЗ. При цьому підкреслювалось, що потрібно, щоб із кожної станції ОУН (тобто села. — Авт.) зголосилося щонайменше 10 осіб, списки яких мають подаватися до обласного проводу ОУН(Б)¹⁹. Отже, не випадково саме підрозділи української поліції стали важливою складовою формування Української повстанської армії навесні 1943 р.

Проте німецька адміністрація швидко зреагувала на плани українських націоналістів щодо використання допоміжної поліції у власних інтересах і почала вживати заходів для припинення діяльності ОУН у цьому напрямку. Так, 14 листопада 1941 р. командувач оперативного тилового району групи армій “Південь” у своїх вказівках наголосив, що створювані з місцевих жителів допоміжні підрозділи поліції та вартівничі команди “ні в якому разі не повинні мати ознак будь-якого українського формування майбутнього”, бо вони слугують “виключно німецькій меті”. Він також підкреслив необхідність перешкоджати проникненню до поліційних підрозділів бандерівської та іншої пропаганди²⁰. Саме тому німці залучали в допоміжну поліцію росіяни та представників інших національностей.

Характер переорієнтації політики ОУН(Б) на рубежі 1941–1942 рр. був складним, і його не слід спрощувати. Цей крок дався українським

націоналістам нелегко. Він не був одноактним, провідний актив пройшов нелегкий шлях роздумів і вагань, адже мова йшла про принциповий перегляд старого курсу, якого тривалий час дотримувалася ОУН (а до того й УВО) у стосунках із Німеччиною, і пов'язаних з ним сподівань. Перехід на антинімецькі позиції міг завчасно штовхнути ОУН(Б) на збройний конфлікт із Третім рейхом — у той момент, коли Організація до цього не була готова. У розпорядженні проводу на кінець 1941 р., за даними відомого діяча ОУН—УГВР М. Прокопа, було лише 12 тис. членів і 7 тис. юнацтва. Слід було рахуватися і з тією обставиною, що група провідних членів ОУН на чолі з С. Бандерою перебувала в ролі заручників німецької влади.

Перехід ОУН(Б) на нелегальне становище, за словами відомого націоналістичного діяча та історика Л. Шанковського, був неоднозначно сприйнятий членством ОУН(Б). Як зазначає Л. Шанковський, у цей час від ОУН “відійшла певна кількість членства, що не уявляла собі можливості боротьби проти німців у час, коли вони борються проти більшовиків”. Не тільки окремі члени ОУН(Б), а й представники інших політичних середовищ українського громадянства були збентежені намірами нового керівництва проводу ОУН(Б) перейти в опозицію до німецької влади в Україні. Так, відомий діяч УНР І. Фещенко-Чопівський вважав, що не треба йти на загострення відносин із німцями й рекомендував Державному центру УНР “стояти осторонь”²¹. Такої ж точки зору дотримувались ОУН А. Мельника і оточення П. Скоропадського.

Незважаючи на втрати, яких вони зазнали від дій німецької поліції у вересневі дні 1941 р., бандерівські організації, перейшовши на нелегальні рейки роботи, продовжували активно діяти у німецькому заплілі, особливо у центральних і східних областях України. Це не лишилося непоміченим для нацистських спецслужб. У звіті про діяльність ейнзатцгруп на півдні СРСР за жовтень 1941 р. відмічалася висока активність бандерівців, які рішуче виступають за самостійну Україну і фанатизм яких посилюється “глибоким національним почуттям”. А 14 листопада 1941 р. поліція безпеки й СД Німеччини у черговому повідомленні констатувала, що бандерівська ОУН “розгортає, як завжди, найбільшу діяльність”²². Антинімецьку спрямованість дій ОУН(Б) відмічав у своєму повідомленні від 15 листопада 1941 р. на ім'я генерала В. Сікорського й один з керівників польського збройного підпілля — генерал Грот-Ровецький. При цьому він іменував бандерівців “безкомпромісною незалежною молоддю”²³.

За таких обставин гітлерівці вирішили здійснити додаткові заходи проти бандерівської ОУН, а водночас ще раз нагадати самостійницьким колам українства про ті наслідки, які випливатимуть зі спроб чинити опір німецькій політиці в Україні. 25 листопада 1941 р. органи поліції безпеки й СД, дислоковані в рейхскомісаріаті, отримали наказ такого змісту: “Незаперечно встановлено, що рух Бандери готує повстання у рейхскомісаріаті, мета якого створення незалежної України. Всі активісти руху Бандери повинні бути негайно арештовані й після ґрунтовного допиту таємно знищені як грабіжники”²⁴. Через брак інформації важко встановити кількість репресованих членів ОУН(Б), але з огляду на конспіративний характер діяльності бандерівських організацій їхні втрати мали бути меншими, ніж у вересні 1941 р. Єдине,

що певно відомо, так це загибель чільного діяча ОУН(Б) М. Лемика, котрий мав очолити націоналістичний рух на Харківщині.

Під удари гітлерівців у цей час потрапили й члени мельниківської ОУН. На відміну від бандерівців, вони легально працювали на ділянках “самоуправного адміністративного і громадського життя”. Особливий погром вчинили німці у Києві. 12 грудня 1941 р. було затримано членів редакції газети “Українське слово” на чолі з І. Рогачом. Були взяті під варту й інші активні мельниківці. Змушений був перейти на нелегальне становище керівник мельниківської ОУН в рейхскомісаріаті О. Ольжич. Військовий референт ПУНу генерал М. Капустянський терміново від’їхав до Франції. Через деякий час нацисти арештували активну діячку ОУН(М) О.Телігу. Чимало тих, хто потрапив в лабеті гестапо, були розстріляні.

Хвиля затримань і репресій, яка прокотилася українськими землями, все ж таки не переконала помірковані українські самостійницькі сили в необхідності зійти з платформи політичного співробітництва з Третім рейхом. Навпаки, 14 січня 1942 р. на адресу А. Гітлера було надіслано лист за підписами Головного отамана військ УНР А. Лівіцького, президента Української національної ради у Києві М. Величківського, голови Генеральної ради українських комбатантів генерала М. Омеляновича-Павленка, президента Української національної ради у Львові митрополита А. Шептицького, Голови ПУНу А. Мельника. У цьому документі поруч із деякими критичними закидами у бік німецької політики стосовно України містилося щире запевнення: “провідні кола України готові до тіснішого співробітництва з Німеччиною з тим, щоб вести боротьбу зі спільним ворогом спільними зусиллями німецького і українського народів і встановити справді новий порядок в Україні і в усій Східній Європі”²⁵.

У стані очікування перебувала у цей час й ОУН(Б), яка хоч і відійшла від співпраці з нацистами, проте остаточно не визначилася з планами на майбутнє. Як пише у своїх споминах вже згадуваний Є. Стахів, наприкінці 1941 р. він привіз із Берліна “урядуючому провіднику” М. Лебедю таємну інструкцію від С. Бандери. В цьому документі члени Проводу ОУН(Б) застерігалися від того, “щоб не провадити ніяких акцій проти німців — антинімецькі виступи шкідливі”, й наголошувалося, що “треба якимось направити українсько-німецькі стосунки”²⁶.

Члени проводу ОУН(Б) з розумінням поставилися до застереження свого лідера, але не могли ігнорувати й того факту, що вже з початку 1942 р. на окупованих теренах України активізувався комуністичний підпільно-партизанський рух, ширилися стихійні виступи населення, котре не бажало терпіти гніт гітлерівських окупантів. За таких обставин бандерівці могли залишитися осторонь антифашистського руху опору, який поступово набирає сили на українських землях.

Отож у квітні 1942 р. під Львовом відбулася II конференція ОУН(Б), яка розглянула поточний політичний момент і завдання Організації. Високе зібрання визнало “близьку можливість збройної боротьби за українську державність в слушний час”, якщо СРСР буде розбитий або ж Німеччина виснажить. Одним із пріоритетних завдань ОУН мало стати “творення і розбудова власних політичних і військових сил”. Однак поряд з цим висувалося застереження, щоб енергія на-

роду не вилилася в партизанщину, але оформилася в широкий всенародний рух. Ставилося завдання не дозволити націоналістам “плетися у хвості та допускати випередити себе стихійним виступам мас або московсько-більшовицькій та іншій роботі”, а зосередитись головно на організації та мобілізації сил на всіх ділянках боротьби за українську державність²⁷.

Конференція хоча й засудила колоніальну політику Німеччини стосовно України, але визнала, що головним фронтом боротьби є боротьба з московським імперіалізмом. При цьому підкреслювалось: “на середніх та східних українських землях критику колоніальної політики поєднуємо з боротьбою проти московсько-більшовицьких впливів, проти пропаганди партизанщини, санкціонованої московським імперіалізмом”²⁸.

Були також сформульовані завдання ОУН на західноукраїнських землях: “а) розбудова революційно-визвольних сил і політичне вироблення кадрів; б) піднесення політичної активізації мас шляхом розгортання боротьби за українську державність та зацікавлення справами осередніх і східних земель, зокрема боротьбою там із внутрішніми агентурними фронтами”.

Учасники конференції зійшлися на тому, що необхідно використати усі можливості, котрі сприятимуть відновленню української державності, і висловились за створення “великого фронту боротьби поневолених народів сходу і заходу Європи”. Конференція категорично висловилася стосовно інших політичних течій українства. В її постановках наголошувалося: “Боремося проти всяких форм партійництва, отаманії та відкопування старих віджилих політичних угруповань”. Щодо мельниківців, то їх ОУН(Б) мала поборювати “як опортуністичну дрібну міщанську агентурну групу, що вносить розлад в українське самостійницьке життя в боротьбі за соборну Українську державу”²⁹.

Підсумовуючи результати II конференції ОУН(Б), можна дійти висновку, що її рішення у порівнянні з рішеннями попередньої конференції стали певним кроком уперед стосовно вироблення політики та стратегії у боротьбі за Українську самостійну соборну державу (УССД). Однак і тепер збройна боротьба проти німецького окупанта відсувалася на непевний час — до його виснаження. Основні завдання ОУН(Б) на зовнішньому фронті боротьби зводилися до виступів “проти московсько-більшовицьких впливів, проти пропаганди партизанщини”. На “внутрішньому українському фронті” головні зусилля мали концентруватися на розбудові “незалежних сил” і об’єднанні всього народу “під прапором однієї ідеї, одного проводу і однієї організації”, на поборюванні “орієнтації на чужі сили”, ліквідації різних “агентурних груп”.

Слушною, на наш погляд, є думка про згадану конференцію відомого діяча мельниківської ОУН Я. Гайваса. Критично ставлячись до закидів бандерівців у бік мельниківців, він у своїх спогадах писав: «Мусили ще пройти довгі місяці, щоб керівні елементи ОУНСД рішилися на активну боротьбу проти німців. Поки що мова була про “критику німецької колоніальної політики”»³⁰.

Зміни, що відбулися в позиції ОУН(Б) після II конференції, не залишилися поза увагою німецьких спецслужб. В інформаційних оглядах поліції безпеки й СД Німеччини з окупованих східних областей

відмічалось, що коли у зимовий період 1941–1942 рр. головне значення надавалося розширенню мережі та вдосконаленню внутрішньої структури ОУН, то з весни 1942 р. перед бандерівськими територіальними організаціями ставляться, так би мовити, й “активні завдання”: опір і саботаж усіх заходів окупаційної влади, проникнення в її адміністративні установи, проведення курсів політичного та військового вишколу кадрів³¹.

Таким чином, час від осені 1941 р. по весну 1942 р. слід, на нашу думку, розглядати як період роздумів і вагань у визначенні позиції ОУН(Б) щодо Німеччини та виробленні такої політики і стратегії, яка б дала змогу бандерівській організації утримати чільні позиції в національно-визвольному русі та в боротьбі за УССД. Це був час, коли відбувався процес збирання організаційних сил, розпорощених німецькими арештами та діяльністю “похідних” груп на сході України, коли робилися спроби закласти в цьому регіоні організаційні клітини ОУН(Б).

Незважаючи на той факт, що українським самостійницьким силам не вдалося на зламі 1941–1942 рр. виробити узгоджену позицію у ставленні до Німеччини та у баченні форм і способів боротьби за УССД, у документах нацистської поліції безпеки й СД, які кожні два тижні надходили до Берліна з окупованих східних областей, з’явилася узагальнена назва національно-визвольних змагань як “українського руху опору”. Його складовими частинами, на думку німецьких експертів, були ОУН(Б) і ОУН(М), а також формація отамана Т. Боровця-Бульби, котрий зв’язував себе політично з Державним центром УНР. Найбільш активною рушійною силою руху опору визнавалися бандерівці та бульбівці. Хоча німці й відмічали опозиційність мельниківської ОУН щодо їх політики в Україні, але, на наш погляд, із числа мельниківців до учасників українського руху опору можна віднести лише тих членів ОУН(М), котрі гуртувалися навколо О. Ольжича. Що стосується голови ПУНу А. Мельника та його найближчого оточення, то вони впродовж 1942–1943 рр. залишалися фактично на пронимецьких позиціях, пов’язуючи саме з Третім рейхом заповітні мрії на здобуття УССД.

В інформаційних повідомленнях поліції безпеки й СД Німеччини час від часу згадувався й колишній гетьман П. Скоропадський. Але очолюваний ним рух не мав жодної політичної вартості й перспективи. Його прихильники нерідко твердили: “Україна буде або з гетьманом на чолі або не буде жодною”. Честолюбні надії певний час плекало й середовище Державного центру УНР на чолі з А. Лівичьким, очікуючи, що саме їм німці дадуть дозвіл на формування українського уряду.

Не заперечуючи в цілому того, що політичні сили, очолювані П. Скоропадським і А. Лівичьким, стояли в цілому на самостійницьких позиціях, треба визнати, що вони в роки війни жодної боротьби за УССД не вели, за виключенням Т. Боровця-Бульби.

Усвідомивши і визнавши факт існування українського руху опору на окупованих українських землях, німецька влада від початку намагалася не допустити консолідації його основних частин. Вона прагнула поглибити розбіжності між ними, штовхати їх на взаємне поборовання одна одною. До того ж, й українська сторона не змогла висунути зі своїх лав діяча, котрий був би здатний інтегрувати сили опору під прапором визвольної боротьби. У зв’язку з цим доречно навести

слова відомого діяча УПСР С. Довгаля, який в листі від 12 січня 1942 р. на ім'я генерала В. Петріва писав: “Ми не маємо авторитетів, щоб навколо їх єднатися. Авторитети довго витворюються. Та й вони потребують організації для реалізації намірів”³².

Найактивнішою силою в українському русі опору була, безумовно, бандерівська ОУН, авторитет якої на західноукраїнських землях постійно зростав. Члени ОУН(Б) вели велику організаційну, політичну і пропагандистську роботу в центральних, південних і східних регіонах України. Однак у правовому аспекті бандерівці виглядали менш легітимними репрезентаторами української державності у порівнянні, наприклад, з гетьманом П. Скоропадським чи Державним центром УНР. У свідомості тогочасних українських політиків бандерівський рух нерідко асоціювався з “національним більшовизмом”, а його лідери не користувалися визнанням і пошаною серед української політичної еліти.

У відповідності з постановами II конференції ОУН бандерівські осередки розпочали в умовах цілковитої таємності здійснювати підготовчі заходи щодо розгортання в майбутньому — за сприятливих умов — власних збройних сил. Ця робота з різною інтенсивністю велася як в дистрикті “Галичина”, так і на теренах рейхскомісаріату Україна, головним чином на Волині—Поліссі, де вже існували збройні підрозділи “Поліської січі” Т. Боровця-Бульби. За свідченнями колишнього обласного провідника ОУН Буковини А. Галицької (Мотрі), відповідно до вказівок проводу ОУН(Б) ставилося завдання об'єднати кожні три села в куц (15—45 озброєних осіб), створити в кожному повіті рухливу сотню бійців, а в кожній окрузі — курінь у складі трьох-чотирьох сотень³³.

Як показав на допиті в НКВС УРСР (січень 1945 р.) один з відомих командирів УПА Ю. Стельмашук (Рудий, Кайдаш), вже у липні 1942 р. у нього відбулася розмова з провідником ОУН на ПЗУЗ Д. Клячківським (Охрім, Клим Савур), а після неї — зустріч із крайовим військовим референтом В. Івахівим (Сом, Сонар). Перед Ю. Стельмашуком, який у той час був військовим референтом Ковельської округи ОУН на Волині, були поставлені такі завдання: підготуватися до проведення старшинських вишколів кадрів, посилити військове навчання членів ОУН, підібрати кандидатури на командирські посади у майбутній військовій окрузі “Турів” УПА—Північ³⁴.

Велика увага у підготовчій роботі зверталася на збирання і маґазинування зброї, набоїв та іншого спорядження. В одному з німецьких документів, наприклад, повідомлялося, що 2 травня 1942 р. на таємній нараді бандерівського керівництва Рівненської області було поставлене завдання “переглянути і прочистити найближчим часом усю заховану зброю”³⁵. Одним із прикладів зазначеної діяльності може бути наказ повітового провідника “Ігоря” (терен ПЗУЗ) від 22 травня 1942 р. керівному складу підпорядкованих ОУН(Б). У цьому документі висувалася вимога впродовж двох тижнів забезпечити збирання зброї на підконтрольній території і зосередити всі бойові засоби в руках “військових провідників”³⁶.

У середині літа 1942 р., як повідомляє В. Косик, “ОУН Бандери вже мала в розпорядженні більше 600 бойовиків, що могли стати яд-

ром майбутньої повстанської армії”³⁷. Процес формування націоналістичних “боївок” підтверджують і документи радянського партизанського руху. Так, в одній з доповідних записок партизанів до Українського штабу партизанського руху (УШПР) повідомлялося, що вже з початку 1942 р. на Рівненщині створюються націоналістичні загони чисельністю від 50 до 300 бійців. При цьому діють вони потаємно, майже підпільно. Лише з червня 1942 р. діяльність згаданих формувань стає більш помітною, але спрямовується вона в основному на заготівлю продовольства. Водночас підкреслювалося, що бандерівці часто маскуються під радянських партизанів³⁸.

Цікаві відомості про військову роботу ОУН(Б) на Волині—Поліссі подає у своїх спогадах один із командирів мельниківських загонів М. Данилюк (Блакитний). У звіті до свого керівництва від 30 вересня 1942 р. він писав, що бандерівські командири на відтинку Дубно—Кремінець І. Климишин (Крук) і Д. Казван (Черник) “ще й не думають про відкриту боротьбу загонами. Орієнтуються лише на боївки по містах і селах, а в крайньому випадку на диверсійні акції, атентати, але й те в обмеженому числі”³⁹. Правда, й мельниківські командири не дуже активно виявляли себе на фронті боротьби з німецькими окупантами.

Був змушений визнати невисоку бойову активність “боївок” ОУН(Б) й колишній “урядуючий” провідник М. Лебедь. У своїй післявоєнній праці, присвяченій УПА, він писав, що влітку 1942 р. все-таки мали місце з боку бандерівців “поодинокі збройні зудари з німецьким наїзником”. Але вони, за його словами, були “здебільшого не голосні, щоб не виявити джерела”⁴⁰.

На початку літа 1942 р. провід ОУН(Б) оприлюднив свою позицію стосовно поточного моменту і деяких планів на майбутнє. Це знайшло відображення у “Слові Організації українських націоналістів у першу річницю проголошення самостійності Української Держави у Львові дня 30 червня 1941 року”, яке широко розповсюджувалося у Західній Україні. В ньому аналізувалися підсумки діяльності ОУН(Б) від початку війни, окреслювались найближчі наміри й завдання. Зокрема зазначалося, що коли почалася війна, то бандерівські організації “партизанськими діями” включилися у фізичне знищення “московсько-жидівського окупанта” і, задекларувавши створення Української Держави, розпочали організувати громадське і господарське життя на звільнених від більшовиків територіях.

Однак, наголошували автори “Слова”, антибільшовицькі дії ОУН(Б) не були з розумінням сприйняті “західним визволителем”, і він включив Україну в «“колоніальну систему “Нової Європи”», відкидаючи саму думку про право українського народу на самостійне існування. При цьому зазначалося, що німці прагнуть нав’язати українському народу одну ідею — “ідею праці”, звичайно, на користь Третього рейху.

Така політика, на думку ОУН(Б), ставила українство в тяжке становище і вимагала від нього стати до оборони від нового наїзника. Але в той час, коли на фронті ще йде бій з “московсько-більшовицьким окупантом, — говориться у “Слові”, — політичний розум наказує нам виждати”. І далі наголошується: “Ми не ведемо сьогодні на барикади, не йдемо у фізичний бій з новими господарями України за здобуття те-

риторії”, бо “нашим першим ворогом є таки Москва, байдуже, чи сьогодні ще вона червона, чи завтра вже буде біла”⁴¹.

Не важко усвідомити, що “Слово Організації українських націоналістів в першу річницю проголошення самостійності Української Держави у Львові дня 30 червня 1941 року” було однією з чергових спроб вплинути на німецьке політичне керівництво і спонукати його змінити своє ставлення до українського питання. Особливо розраховував провід ОУН(Б) на те, що в Берліні звернуть увагу на тезу, що першим ворогом українських націоналістів “є таки Москва”.

Німецька влада не обійшла увагою зазначений документ ОУН(Б), і в середині липня 1942 р. в часописі “Дойче Україне Цайтунг”, який широко розповсюджувався в Україні, з’явилася стаття під назвою “Дві політики у відношенні України”. Німецька сторона зреагувала не так, як на це, мабуть, розраховували бандерівці. Нацисти усвідомили, що українські націоналісти, вважаючи своїм головним ворогом московський імперіалізм, до закінчення війни ніколи не підуть на безкомпромісну боротьбу з Третім рейхом. Риторика на зразок “прийде час — і мільйони нас стануть до бою”, якою користувалася ОУН(Б), не лякала німців.

Автори вищезгаданої статті насамперед провели паралель між двома німецькими політиками стосовно України — в 1918 р. і в 1941 р. і, піддавши критиці першу, зазначали, що вона виявилась короткозорою і зазнала поразки через те, що не була розрахована “на довгу мету і на великий простір”. Інша справа, наголошувалося у статті, сучасна німецька політика в Україні, яку проводить А. Гітлер. Ця політика “не працює обіцянками” і ґрунтується на тому, “що по більшовицькому опустошенні треба буде багатолітньої завзятої праці, щоб цей край знову піднести та включити його в круг європейської цивілізації”. За існуючих обставин німецька політика в Україні визначається в першу чергу “потребами фронту тотальної боротьби і будучності Європи”. Тому українці, на думку німців, не повинні захоплюватись “романтичними думками” про власне державне будівництво, а мають докладати всіх зусиль, щоб “досягнути перемоги над більшовизмом і плутократією”, бо перед тим, як ставити дім, тобто будувати державу, треба “заложити фундамент”⁴².

Стаття “Дві політики”, на нашу думку, ще раз засвідчила непоступливість Берліна в українському питанні й викликала розчарування у провіді ОУН(Б). Цю публікацію із занепокоєнням зустріли інші політичні сили українства. Коментуючи її, вже згадуваний полковник М. Садовський із середовища УНР у листі до генерала В. Петріва зауважив: “Її написано в дуже неприхильному для нас тоні, щоб не сказати більшого. Не знаю, що сталося, але ще так недавно в німецькій пресі писалося про Україну й українську справу та еміграцію тільки в прихильних тонах”⁴³.

Та сталося те, що сталося. В Берліні розуміли, що всі антикомуністичні проводи українства, сповнені ненавистю до Москви і політично не сконсолідовані, не здатні виступити єдиним фронтом проти Німеччини на захист українських інтересів. Вражаючі успіхи німецької зброї на фронтах влітку 1942 р. надихали керівників Третього рейху на проведення в Україні такої політики, яка б відповідала німецьким

стратегічним інтересам. У такому контексті зробив чергову заяву в серпні 1942 р. рейхскомісар України Е. Кох. В ній зазначалося, що його завдання в Україні “наперед ясно і чітко визначені й не могло бути мови про будь-які експерименти”. Підкреслюючи необхідність застосування “болючих заходів” щодо непокірних, Е. Кох разом із тим закликав українське населення “довести пильною співпрацею і виконанням обов’язків, що для них боротьба проти більшовизму не є фразою”⁴⁴.

На відміну від інших керівних центрів організованого українства, провід ОУН(Б) не переймався моральними сентенціями, викликаними образливим ставленням Берліна до українських інтересів. Бандерівці завжди мало піддавалися емоціям, вони надавали першочергового значення не складанню широкомасштабних планів і заходів, а практичній діловій роботі, як то кажуть, “муравлиній праці”. Німецькі документи дають досить широке уявлення про діяльність бандерівських організацій у рейхскомісаріаті Україна. Особлива увага зверталася на розбудову організаційної мережі, яка мала охоплювати всю українську територію і за сприятливих умов могла б стати зародком майбутньої влади.

Велике значення надавалося проникненню членів ОУН(Б) до учбових команд української допоміжної поліції з тим, щоб пройти військовий вишкіл і отримати зброю та набої. Значні зусилля зосереджувалися на роботі серед жіноцтва, у молодіжному середовищі. З цією метою націоналісти заохочувалися займати посади шкільних інспекторів, учителів. Продовжувалося збирання і складування зброї, набоїв, іншого майна і продовольства. Поряд із цим у лісових хащах і гірській місцевості закладалися учбові центри — вишкільні табори, де проводилося військове навчання кадрів.

Учасників тих подій вражала масштабність пропагандистської діяльності ОУН(Б), яка мала наступальний характер, виховувала самостійників. При цьому наполегливо пропагувалася думка про те, що самостійну Українську Державу можна здобути лише зброєю, що німці, яких спочатку вважали визволителями з-під більшовицького ярма, є тепер пригнічувачами України. Ефективність багатьох форм діяльності бандерівської ОУН відмічали навіть її найзапекліші противники — представники радянського табору, котрі перебували на окупованій території. Зокрема, партійний і партизанський керівник Кам’янець-Подільської області С. Олексенко писав у звіті до ЦК КП(б)У і УШПР: “Я повинен сказати, що за два роки (1941—1943 рр. — Авт.) націоналісти в галузі організаційній досягли багато чого. Їм вдалося взяти під свій вплив майже всю Західну Україну. Повсюдно в них були агенти, були їхні організації. Непогано поставлена преса й друкована продукція”⁴⁵.

Коли ж ідеться про факти антинімецької діяльності бандерівців навесні та влітку 1942 р., то вони хоч і набули поширення згідно з інформаційними повідомленнями поліції безпеки й СД Німеччини, але зводилися переважно до актів пасивного спротиву і саботажу заходам німецької сторони, як-то: проти здавання сільськогосподарської продукції (і то частково. — Авт.), проти виїзду населення на роботи до рейху, проти участі в діяльності німецько-українських (окупаційних) установ тощо.

оч такі дії самі по собі й не становили серйозної загрози окупаційній політиці, але в сукупності з діяльністю радянських партизанів і підпільників вони підривали встановлений порядок. Тому вже впродовж квітня—травня 1942 р. німці завдали низку ударів по підпільних структурах ОУН(Б) на Волині—Поліссі. Зокрема, були закриті школи міліції у Рівному та Клевані, які вважалися “бандерівськими бойовими організаціями”. В районі Костополя на Рівненщині гітлерівцям вдалося захопити підпільні склади зброї, де зберігалося 12 кулеметів, 600 гвинтівок, 20 тис. снарядів, 254 тис. штук набоїв, інше спорядження⁴⁶. До рук нацистів потрапило також чимало організаційних матеріалів, велика кількість пропагандистської літератури.

В інформаційному повідомленні поліції безпеки й СД Німеччини від 22 травня 1942 р. з окупованих східних областей відмічалася велика робота, проведена бандерівським проводом стосовно розбудови власної організаційної сітки в генеральному комісаріаті Волинь—Поділля. Однак при цьому підкреслювалося, що внаслідок здійснення широкомасштабних поліцейських заходів дальший розвиток бандерівського руху у вказаному регіоні припинений. Разом із тим німці були змушені визнати, що пропагандистська діяльність націоналістів все-таки продовжується⁴⁷.

Одним із відомих центрів націоналістичного життя в цей час був Київ, де вели активну діяльність як бандерівці, так і мельниківці. У місячних звітах начальника поліції безпеки й СД у Києві за 1942 р. постійно повідомлялося про сепаратистські тенденції українських націоналістичних кіл, які широко пропагували ідею самостійності України⁴⁸. Німці час від часу завдавали ударів по націоналістичних осередках. Так, у третій декаді липня 1942 р. в центрі міста під час спроби арешту було смертельно поранено керівника київського крайового проводу ОУН(Б) Д. Мирона (Орлик). Однак, на відміну від комуністів, націоналісти не вели диверсійно-терористичної роботи проти німецьких окупантів.

Незважаючи на репресивні заходи окупаційної влади, бандерівці кожний раз демонстрували дивовижну здатність відновлювати зруйновані структури, поповнювати свої лави новими членами, активізувати свою діяльність. Зі свого боку, німці прагнули розібратися в стратегії і тактиці обох проводів ОУН, інших націоналістичних організацій, виявити їхні сильні й слабкі сторони, розробити найдоцільніші заходи боротьби з українським рухом опору. Нацисти усвідомлювали, що всі українські самостійницькі сили домагаються насамперед створення незалежної України, а тому їхня антинімецька діяльність підпорядкована цій меті.

У Берліні, звичайно, розуміли, що Німеччина настільки визнається ворожою силою українському націоналістичному руху, наскільки вона перешкоджає державницьким устремлінням націоналістів. Зокрема, в інформаційному повідомленні поліції безпеки й СД з окупованих східних областей за 10 липня 1942 р. були ретельно проаналізовані перехоплені документи ОУН. На їх підставі характеризувалися найближчі наміри та плани бандерівської організації. В повідомленні зазначалося, що, на думку націоналістів, “війна несе з собою ту вигоду, що Німеччина розіб’є старого ворога України — Москву. Проте, з іншого боку, невигода полягає в тому, що та ж Німеччина вороже ставиться

до суверенної Української Держави”. Експерти СД так викладали вказівки ОУН(Б) своїм територіальним осередкам: “1. Щоб не розпилювати власні бойові сили, вести активну боротьбу проти однієї Москви. 2. Стосовно Німеччини дотримуватись такої тактики: проникати до органів влади, очікувати, заощаджувати сили, ніяких непотрібних, бездумних дій, але вести внутрішню й організаційну підготовку, ширити мережу ОУН, щоб кінець кінцем у визначений час можна було б сказати “останнє слово”. Водночас німці, порівнюючи мельниківців і бандерівців, відмічали, що останні від початку відкрито виступали проти Німеччини ⁴⁹ .

За німецькими оцінками, основні сили бандерівської ОУН у рейхс-комісаріаті Україна в цей період гуртувалися навколо двох основних центрів: один із них був у генеральному комісаріаті “Волинь—Поділля” (це — Крайовий провід ОУН на ПЗУЗ на чолі з Д. Клячківським); другий — у східній Україні (це — Крайовий провід ОУН на Північно-Східних українських землях з центром у Києві, який після загибелі Д. Мирона очолював А. Сак). До цієї інформації слід додати, що активно виявляв себе і Крайовий провід ОУН на Південно-Східних українських землях із центром у Дніпропетровську, яким після від’їзду в Галичину З. Матли керував В. Кук (Леміш).

Як свідчать документи, нацистські спецслужби в цілому були добре ознайомлені з основними положеннями програм, стратегією і тактикою всіх українських самостійницьких сил і мали у відповідний спосіб інформувати про це вище керівництво Третього рейху. Однак у Берліні не бажали зв’язувати себе з будь-якими політичними заявами стосовно майбутнього України до завершення війни, не кажучи про те, що реалізація зловісного плану “Ост” взагалі не залишала українцям шансів на державне існування. З огляду на зазначене українські політичні центри, в тому числі й провід ОУН(Б), не отримавши твердих запевнень щодо реалізації їхніх державницьких устремлінь, відмовлялися від тісного і активного співробітництва з німецькою владою на фронті боротьби з СРСР.

Активна діяльність бандерівських організацій на Волині—Поліссі створювала сприятливий ґрунт для розгортання у цьому регіоні спротиву окупаційній політиці. Як писав П. Мірчук, “вже після одного року побуту німців в Україні політично-психологічна мобілізація українсько-го загалу до активної протинімецької боротьби була завершена” ⁵⁰ .

У вересні 1942 р. на окупованій території України розповсюджувалося звернення “урядуючого” провідника ОУН(Б) М. Лебедя “Друзі революціонери, члени Організації українських націоналістів”. У ньому в черговий раз критикувалась німецька політика в українському питанні. “Німеччина, — говорилося в цьому документі, — що вдавала союзника й “визволителя”, не хоче бачити Україну самостійною і соборною, не хоче, щоб існувала Українська держава, хоче зробити Україну своєю колонією, а український народ панщизняним невільниким”.

У зверненні містилося застереження щодо Берліна і зазначалося, що німецький окупант “своєю безглуздою політикою поневолення, насильств і мордувань веде до своєї катастрофи”. Хоч згаданий документ не закликав до збройного повстання проти гітлерівських загарбників, однак у ньому наголошувалося на необхідності вести боротьбу

“спільними об’єднаними силами до розвалу імперіалізмів у союзі з іншими поневоленими народами”⁵¹, здобувати Українську самостійну соборну державу. Німці розцінили це звернення як ще одне підтвердження антинімецької позиції ОУН(Б), радянська ж сторона вважала його пропагандистським трюком бандерівського проводу, одним із засобів завоювати прихильність українського населення.

Для розуміння характеру і масштабів націоналістичного руху в цей період чималий інтерес становить доповідь одного з працівників апарату рейхскомісаріату Україна професора фон Грюнберга (10 вересня 1942 р.). Цей чиновник здійснив тривалу поїзду за маршрутом Рівне — Бердичів — Вінниця — Київ — Кіровоград — Дніпропетровськ — Запоріжжя — Кривий Ріг — Миколаїв — Херсон — Сімферополь — Севастополь і знову Рівне. Від своїх колег у генеральному комісаріаті “Київ” фон Грюнберг отримав інформацію про діяльність українських націоналістів у столиці України, він же, зокрема, відзначив надзвичайну активність бандерівського руху, який створює свої центри та розповсюджує свій вплив у трикутниках міст Київ — Вінниця — Полтава і Київ — Харків — Сталіно⁵².

Пильно відслідковуючи швидку еволюцію бандерівських організацій від політичних маніфестацій у бік активних дій під гаслом побудови незалежної України, нацисти намагалися зрозуміти, як далеко заїде цей процес, чи не зімкнеться він із діяльністю комуністичних партизанів і підпільників. Зазначені новації в тактиці ОУН(Б) гітлерівці пояснювали тією обставиною, що на початку літа 1942 р. відбулося підписання союзних договорів між Великою Британією, США і СРСР про спільну боротьбу з Німеччиною та її союзниками в Європі. З огляду на такий перебіг обставин, на думку німців, провід ОУН(Б) “намагається також наблизити націоналістичний український рух до більшовицького” і в зручний час збройно виступити проти окупантів.

В інформаційному повідомленні поліції безпеки й СД Німеччини з окупованих східних областей від 23 жовтня 1942 р. констатувалося, що бандерівські організації “по відношенню до більшовицьких банд дотримуються доброзичливого нейтралітету” і що “бандерівський рух зайняв різку позицію проти Німеччини, прагнучи до того, щоб усіма засобами, також шляхом збройної боротьби, домогтися незалежності України”⁵³.

Якщо ж спробувати проаналізувати згадану інформацію на тлі відомих фактів, то можна побачити, що експерти СД припустилися двох помилок: по-перше, бандерівські організації на той час практично не мали контактів із більшовиками, а “доброзичливий нейтралітет” існував певний час між УПА “Поліська Січ” Т. Боровця-Бульби й радянськими партизанами; по-друге, окремі збройні акції українського руху опору проти окупаційної адміністрації були на той час справою бульбівців. Отамана “Поліської Січі” німці вважали “бандерівським функціонером” і командиром “великої банди” в околицях м. Сарни.

Разом з тим радикалізація усіх форм українського руху опору була достеменним фактом, і це стосувалося, звичайно, й ОУН(Б). Однак про широку збройну боротьбу з гітлерівськими окупантами мова ще не йшла. Ця проблема перебувала, так би мовити, в “інкубаційному” періоді. Але бандерівці були надзвичайно активні та винахідливі. Так,

17 жовтня 1942 р. німецька поліція здійснила операцію з арешту членів бандерівської організації в Харкові. В ході акції було заарештовано 11 членів ОУН(Б), виявлено підпільну типографію, конфісковано багато пропагандистських матеріалів, 14 скринь зі шрифтом. СД також відмічало, що бандерівці планували “проведення диверсійних і терористичних актів”. Не позбавлений інтересу і той факт, що діяльність згаданої бандерівської організації німці пов’язували з розкритою ними “нелегальною комуністичною групою”, котра робила спроби залучити “українських націоналістів для своєї мети”⁵⁴.

Побоювання поліції безпеки й СД стосовно можливості спільних дій націоналістів і комуністів в рамках антифашистського руху опору поділяв і рейхскомісар Е. Кох. 17 листопада 1942 р. він надіслав до генерального комісаріату “Дніпропетровськ” директиву. В ній зазначалося, що внаслідок невдоволення націоналістичних кіл українства німецького політикою існує тенденція до їх “зближення з бандами більшовицького походження”, а такий процес “був би у вищій мірі небажаним”. Намісник фюрера відкидав будь-які надії українських націоналістів на те, що “політика німецького керівництва” в Україні може змінитися, і закликав своїх підлеглих не допускати необдуманих дій проти українського населення, щоб у нього не з’явилось “відчуття несправедливого поводження з ним”. Але це були порожні слова, бо Кох наголошував: “колективні заходи проти населених пунктів, де має місце опір німецьким розпорядженням, будуть необхідними й повинні в майбутньому здійснюватися з усією строгістю”⁵⁵.

Рух українських націоналістів привертав увагу й союзників гітлерівської Німеччини. Так, у доповідній записці служби інформації королівської Ради міністрів Румунії за 1942 р. поряд із діями радянських партизанів згадується й діяльність “української незалежності”, яка у своїй роботі переслідує таку ж мету, що й “партизани”, тобто прагне до збройної боротьби проти окупантів. При цьому підкреслюється, що “бандерівщина” в східній Україні є по суті комуністичною дією, “крайній націоналізм” використовується комуністами за нинішніх обставин як зручна вивіска. Румунські експерти також відмічали, що, хоч бандерівські організації “не приступили ще до масових терористичних дій, тим часом відомо, що на території України, окупованій німецькими й союзними військами, засвідчені терористичні дії, спрямовані проти ізольованих німецьких і румунських з’єднань”. Щодо тактики боротьби націоналістів і комуністів проти окупантів, то вона різниться в тому, що “бандерівці виступають за напад на окупантів у той момент, коли вони будуть послаблені”, а “комуністи зацікавлені в тому, щоб “партизанські організації” приступили негайно до дій для ефективної допомоги в справі розгрому противника”⁵⁶.

У той же час ситуація на окупованих українських теренах ставала для гітлерівців усе більш загрозливою. Експерти батальйону пропаганди вермахту на південній ділянці Східного фронту (осінь 1942 р.) з тривогою відмічали, що події в Україні загрожують “прийняти такий зворот, який поставить під питання всі перемоги й жертви у війні проти Радянського Союзу”, а це “може вплинути на конечність війни”. Наголошуючи на тому, що перед українським народом стоїть питання “його національного і фізичного існування”, німецькі фахівці робили

висновок, що невдовзі німецькі й українські інтереси можуть остаточно розійтися. Такий перебіг подій приведе до того, що українці займуть ворожу позицію стосовно Німеччини, а це буде адекватно підтримці ними “більшовизму або незалежного від даної державної форми російського імперіалізму”, матиме далекосяжні наслідки для цієї війни, для майбутнього рейху та Європи ⁵⁷.

Таким чином, цілком закономірно, що нацистська політика в Україні не тільки продовжувала сприяти розширенню і поглибленню комуністичного партизансько-підпільного руху, але й фактично штовхала на шлях збройного опору діям окупаційної адміністрації націоналістичні сили, засадничо вороже налаштовані до більшовиків. Антикомуністичні проводи українства, хоч і прагнули не допустити стихійного зриву своїх “низів” проти нацистів, але все частіше усвідомлювали, що цей процес навряд чи вдасться зупинити.

Вже йшлося вище, що на початку 1942 р. провід ОУН(Б) усвідомив: перебіг подій у війні Німеччини з СРСР та окупаційна політика нацистів рано чи пізно змусять українських націоналістів стати на шлях збройного захисту самостійницьких устремлінь, перейти від демонстрацій до практичних дій. Необхідно було зважити і на той важливий факт, що на захоплених нацистами українських землях поступово набирає сили радянський партизанський рух, а на Волині—Поділлі поряд із польськими та червоними партизанами діяли загони “Поліської Січі” Т. Боровця-Бульби, які у свідомості місцевого населення часто кваліфікувалися як “українська партизанка”.

Зі свого боку, бандерівський провід завжди вважав і твердо стояв на тому, що самостійницькі прагнення українського народу до збройних дій мають оформитись у вигляді регулярної військової сили. Тож не випадково вже невдовзі після вступу до Львова в кінці червня 1941 р. німецьких військ крайовий провідник ОУН на ЗУЗ І. Климів (Легенда) задекларував розбудову Української національної революційної армії (УНРА). Що стосується партизанських чи повстанських відділів, то вони в уявленні бандерівського керівництва асоціювалися в той час з анархією та безладом і, на його думку, могли бути корисними лише на короткий час. Досвід “отаманії” 1918—1920 рр. в Україні був гірким і повчальним.

Ось чому провід ОУН(Б) від самого початку був проти виступів у формі партизанських відділів. До того ж бандерівці мали рахуватися й з тим, що коли буде “українська партизанка”, то вона може сприйматися місцевим населенням як “червона партизанка” і це внесе плутанину в плани визвольної боротьби. Вже в червні 1942 р. була видрукувана листівка “Партизанка і наше ставлення до неї”, а в жовтні того ж року цей документ був продюкований повторно. В листівці від імені ОУН стверджувалося, що партизанський рух в Україні “має можливості розвою, бо ці можливості створює своєю політикою Німеччина”, яка “штовхає гарячіші елементи на шлях збройної боротьби”. Однак партизанський рух на українських землях, на думку ОУН(Б), не є справою українського населення, яке не хоче бути “знароддям чужих сил”. Партизани, як зазначалося в листівці, — це “агенти Сталіна і Сікорського”, через дії яких німці вдаються до масових репресій, спалення сіл, розстрілів цивільного населення.

З огляду на зазначене ОУН(Б) заявляла, що її ставлення до “партизанки активно вороже”. Завдання ж Організації полягає в тому, щоб “не дати нації по можливості по-геройському вмерти, але здобути на власній землі владу та стати врешті господарями тієї землі”. Тому ОУН застерігала “кожного перед вчинками, які не йдуть йому, але його вчорашнім та нинішнім гнобителям на добро”. За цих обставин єдино правильний шлях — не поспішати йти в партизани, адже “наш час ще прийде”, готуватися і об’єднуватися навколо Революційного проводу ОУН, бо “не партизанка сотень чи навіть тисяч, а національно-визвольна революція мільйонів” приведе до перемоги⁵⁸.

А в іншій листівці ОУН(Б) “Чому ми проти партизанки” знову наголошувалося: “сьогодні української держави партизанкою ми не здобудемо”; головне завдання часу — це “з’єднання і підготування українських мас до рішучого змагання цілого народу за українську державу”⁵⁹.

Свого ставлення до партизанки ОУН(Б) не змінювала тривалий час. У документі “До методів і форм нашої боротьби” (не раніше листопада 1943 р.) підкреслювалося, що організація УПА не суперечила негативному ставленню до партизанки, бо, на думку бандерівців, творення УПА “всупереч партизанці йшло по державній лінії — як регулярної армії”⁶⁰. І лише наприкінці 1944 р., коли ОУН залишилася сам на сам із радянським режимом, а водночас і УПА не змогла розгорнутися в регулярну армію, бандерівці були змушені визнати партизанку дійовим засобом боротьби з переважаючими силами ворога.

Серед причин, які спонукали ОУН(Б) в 1942 р. заперечувати партизанський рух, було й побоювання того, що втягування українського населення і націоналістичного активу в партизанку передчасно підштовхне їх на збройну боротьбу з німцями, що, як відомо, не відповідало тогочасним планам проводу ОУН(Б), призвело б до зриву заходів щодо мобілізації всіх сил і ресурсів на вирішальний бій за самостійну Україну у випадку виснаження імперіалістів Москви й Берліна.

Тим часом бандерівський провід намагався будь-що не допустити несвоєчасного зриву населення Волині—Полісся до збройного опору німецьким окупантам. Широко пропагувалася теза про неприпустимість для українців воювати на боці німців або ж червоних. На засіданні проводу ОУН(Б) пізньої осені 1942 р. було вирішено паралізувати всі спроби як нацистів “зробити з поневолених народів Сходу гарматне м’ясо у боротьбі за німецькі імперіалістичні цілі”, так і більшовиків “втягнути поневолені народи до боротьби в обороні російської імперії чи то у формі гекатомб (жертв) у рядах Червоної армії, чи то у формі партизанки на окупованих Німеччиною землях”. Замість цього ОУН закликала до мобілізації мас на боротьбу “зарівно як проти німецького, так і більшовицького імперіалізмів” і наголошувала, що це завдання в сучасний момент є “передумовою перемоги у визвольних змаганнях поневолених народів”⁶¹.

У контексті зазначеної позиції бандерівського керівництва діяв провід ОУН на ПЗУЗ. У жовтні 1942 р. від його імені на Волині—Поліссі розповсюджувалося звернення “Український народо!” У цьому документі, зокрема, зазначалося: “Не дай вивести себе з рівноваги. Не час тобі сьогодні на оружну боротьбу з наїзниками. Сьогодні виступ

твій скінчився б провалом, невдачею. Хай живі імперіалісти, що деруться за наші багаті землі, пожеруть себе до решти. Тоді прийде твій час, як вороги будуть валитися”⁶².

13 листопада 1942 р. провідник ОУН на ПЗУЗ Д. Клячківський (Охрім) надіслав листа І. Литвинчуку (Максим, Дубовий), котрий очолював Сарненський надрайонний провід. У листі Охрім прискіпливо наставляв підлеглого, якої лінії поведінки слід дотримуватися. Зокрема зверталася увага на те, що гестапо через своїх агентів провокує “населення до виступів”, а тому необхідно виявляти максимальну обережність, не дати захопити себе зненацька, не дати народові “марно загинути”. Висувалася вимога ні в якому разі не виступати проти німців. “Всі сили, — говорилося у згаданому листі, — вжити на внутрішню консолідацію..., на фронт творення ще більших сил”⁶³.

Хоча провід ОУН(Б) і його територіальні структури на Волині—Поліссі, як уже зазначалося, прагнули уникнути збройної боротьби з німецькими загарбниками, але низовий націоналістичний актив час від часу був змушений давати збройну відсіч брутальним діям окупаційної адміністрації щодо місцевого населення. В сучасній українській історіографії, в історичній літературі української діаспори існує установлене твердження, що вже у жовтні 1942 р. на теренах Волині—Полісся активізувалася діяльність збройних підрозділів ОУН(Б), серед керівників яких були С. Качинський (Остап) та І. Перегійняк (Довбешка, Кобка).

Не заперечуючи можливості такого перебігу подій, слід разом із тим зауважити, що німецькі й радянські документи повідомляють переважно про антинімецькі виступи у цьому регіоні лише загонів УПА “Поліська січ” Т. Боровця-Бульби та червоних партизанів. При цьому, за німецькими даними, найбільшу активність виявляли саме партизани. Так, в інформаційному повідомленні поліції безпеки й СД Німеччини зі східних окупованих областей від 9 жовтня 1942 р. наголошувалося, що на Волині “бандитизм” сильно розповсюдився завдяки “активній участі комуністичних елементів”⁶⁴. У цей час на шпальтах місцевої преси генерального комісаріату “Волинь—Поділля” з’явилася й публікація під назвою “Болячка наших днів — бандитизм”. У ній засуджувалися дії червоних партизанів, якими керують “жидівські вожаки”, і підкреслювалось, що ці бандити “хочуть заколотити нашу напружену працю для перемоги, вони хочуть знищити ту впевненість у перемозі німецького меча, що її мають українці”⁶⁵.

Разом з тим німецька влада, звичайно, не оминала увагою й діяльність ОУН(Б) на ділянці організаційної праці, пропаганди, військово-підготовчої роботи. На теренах рейху органи гестапо впродовж жовтня—листопада 1942 р. здійснили арешт понад 210 членів бандерівського руху; затримання активістів ОУН(Б) здійснювалося постійно й на окупованій території України. Однак, як констатувало 27 листопада 1942 р. у своєму черговому донесенні гестапо, удари по бандерівських організаціях не привели до помітного і тривалого спаду активності ОУН, а розповсюджені останнім часом листівки “вже неоднозначно підбурюють проти Німеччини”. Більше того, як зазначалось у донесенні, “прихильники Бандери здійснюють замаху проти німців, зокрема проти членів поліції безпеки...”⁶⁶.

В останні місяці 1942 р. сталися великі зміни в характері бойових дій між збройними силами німецького блоку і Об'єднаних Націй. Наприкінці жовтня з'єднання 8-ї британської армії атакували позиції німців під Ель-Аламейном. 8 листопада у Південній Африці, на узбережжі Марокко і Алжіру, висадились англо-американські війська. 19 листопада перейшла у контрнаступ під Сталінградом Червона армія.

Значення цих подій для посилення всіх форм Опору на окупованих гітлерівцями та їх союзниками територіях важко переоцінити. Вони справили сильне враження й на український народ, котрий вже тривалий час чинив упертий спротив нацистським загарбникам. Ще у жовтні 1942 р. у доповіді німецького батальйону пропаганди на південній ділянці Східного фронту повідомлялося, що наступальні дії більшовиків, особливо тривалі бої під Сталінградом і ширші масштаби партизанської діяльності, розглядаються місцевим населенням “як слабкість німецького вермахту”, а тому “явно відчувуються зростаюче негативне ставлення до німців і зневіра до їхніх заходів”⁶⁷.

Чимало клопоту завдав окупантам перехід із Сумщини на Правобережну Україну, в райони білорусько-українського Полісся, двох найбільш потужних партизанських з'єднань під командуванням С. Ковпака і О. Сабурова. Німецька адміністрація усвідомлювала, що добре озброєні й чудово вишколені партизанські формування активізують усі форми антифашистського Опору, підніматимуть на збройну боротьбу з окупантами все більші маси українського народу. Німці не виключали, що червоні партизани своїми діями збуджуватимуть до антинімецького спротиву й націоналістичні сили.

Такого перебігу обставин нацисти не могли допустити й тому вважали своїм невідкладним завданням паралізувати будь-які спроби об'єднання, бодай тимчасового, всіх сил антифашистського руху Опору в Україні. Щонайперше німці звернули увагу на УПА “Поліську січ” Т. Боровця-Бульби і намагалися на переговорах з отаманом у кінці листопада — на початку грудня 1942 р. схилити його до спільної боротьби з червоними партизанами. Але досягти згоди щодо цього не вдалося. Бульба вперто наполягав на визнанні самостійності України й звільненні всіх українських в'язнів, включаючи С. Бандеру і Я. Стецька. Більше того, отаман попередив нацистів, що коли вони й надалі активно виступатимуть проти українського населення, “тоді ми змушені будемо, зрозуміло, перетворити наш нейтралітет в антинімецьку боротьбу”⁶⁸. Однак на цьому етапі німці не вважали за потрібне загострювати відносини з українськими самостійницькими силами на Волині—Поліссі, і шеф поліції безпеки й СД генерального комісаріату “Волинь—Поділля” доктор Пютц дав вказівки своїм підлеглим утриматися від арештів серед оунівців та інших прибічників українського націоналістичного руху⁶⁹.

Поряд із німцями інтерес до українських націоналістів у цей період почала виявляти й радянська сторона. Вже 3 грудня 1942 р. командир партизанського з'єднання О. Сабуров інформував УШПР, який у цей період дислокувався в Москві, що в районах Пінська, в лісах навколо Острога, Шумська, Мізоча виявлені великі групи українських націоналістів, керівництво якими здійснює Т. Боровець-Бульба. В радіограмі повідомлялося, що націоналісти нападають і роз-

броюють окремі групи партизанів, влаштовують окремі засідки на німців⁷⁰.

Зазначена інформація привернула увагу Москви. Про неї доповіли заступнику наркома внутрішніх справ СРСР І. Серову і начальнику ЦШПР П. Пономаренку. 11 грудня 1942 р. від імені ЦК КП(б)У і УШПР командирам партизанських з'єднань С. Ковпаку, С. Малікову і О. Сабурову була надіслана радіограма із завданням уважно розібратися зі станом і діяльністю загонів українських націоналістів у Житомирській, Рівненській та інших областях, встановити їхню чисельність, озброєння, стосунки з окупаційною владою тощо. Серед інших питань радянську сторону цікавила й можливість залучення українських націоналістів до боротьби з німцями⁷¹.

Розширення фронту антифашистського Опору в Україні спонукало й ОУН(Б) переглянути позиції, змінити вектор своєї політики стосовно збройної боротьби, терміново розглянути питання про розгортання власної військової сили, здатної у вирішальний час забезпечити практичними діями здобуття УССД. За цих обставин на початку грудня 1942 р. у Львові в умовах підвищеної таємності зібралася “військова конференція бандерівського проводу ОУН”. Як згадував відомий військовий працівник ОУН—УПА Л. Павлишин (Вовк, Ігор), у ній взяли участь “урядуючий” провідник М. Лебедь, члени Проводу ОУН(Б) І. Климів (Легенда) і Д. Грицай (Дуб, Перебийніс), котрий очолював військову референтуру, а також військові референти крайових проводів ОУН на ЗУЗ, ПЗУЗ і ОСУЗ Л. Павлишин, В. Івахів (Сом, Сонар) і М. Медвідь (Карпович). Присутні виявили повну солідарність стосовно необхідності форсувати створення збройних сил ОУН(Б), проте мали різні думки стосовно тактики та стратегії боротьби націоналістичного руху.

Зокрема, Л. Павлишин заявляв, що, маючи “під командою військо, можна було б торгуватися і боротися за самостійну Україну”. Але на тому етапі, вважав він, “воювати на два фронти — не час. Треба мати гнучку тактику і мудру політику”. Песимістичною виглядала позиція М. Медвідя, який стверджував, що створити “армію з затурканого загалу навряд чи вдасться”. До того ж, за його словами, самі “військові інструктори” не мають чіткого уявлення про те, яким має бути характер збройної боротьби ОУН. Медвідь висловив невпевненість, що таким шляхом вдасться вибороти незалежну Україну.

Однак переважна більшість учасників конференції дивилася у майбутнє з оптимізмом. Між Німеччиною і СРСР точилося криваве протиборство, яке неодмінно мало знесилити обидві сторони й дати шанс українським самостійникам. Тому Легенда рішуче висловився за необхідність створити “сильну армію з усіма родами військ, справжні збройні сили ОУН”. Він підкреслив, що “тільки силою і тотальним спротивом більшовикам завоюємо собі визнання і славу”. На його думку, збройна боротьба ОУН мала вестися й проти німців, але головним ворогом були більшовики.

Аналогічних поглядів дотримувався й В. Івахів. За його словами, “вже давно назріла потреба захисту”, бо німці з допомогою поляків нищать і грабують українців на Волині—Поліссі, а “волиняни і поліщуки створюють відділи самооборони”. Він підтримав І. Климіву, заявив-

ши, що треба “готувати населення до спротиву більшовикам”, бо саме такою тактикою ОУН послабить свого найпершого ворога і змусить повірити в себе не тільки Європу, але й світ. Івахів прямо сказав: “Давайте створимо повстанчу армію! Цим ми утремо носа різним партизанам, що нишпорять по лісах ... Будуть збройні сили, тоді не тільки поляки, а й німці почнуть боятися нас”.

“Урядуючий” провідник М. Лебець, хоч і був противником будь-якого збройного зриву ОУН, втім визнав необхідність приступити до створення власних збройних сил, але вважав, що цю роботу слід вести дуже обережно. Зокрема, він звернув увагу присутніх на потребу термінового вироблення гнучких засад збройної боротьби: “Коли і з ким воювати, за яких умов? Яку тактику вибрати: партизанську чи польову, армійську?”.

Конференція ухвалила постанову, в якій відзначалося, що час, коли німці та більшовики воюють, “треба використати для широкої роботи по створенню збройних сил ОУН”. В документі також підкреслювалося, що “все боєздатне населення повинне стати під знамена ОУН для боротьби проти смертельного більшовицького ворога”, а члени Організації мають обійняти командні посади в майбутніх військових з’єднаннях”⁷². Сам М. Лебець, згадуючи минувшину, у своїй книзі про УПА зазначив, що “у грудні 1942 р. Провід Організації видає наказ тереновому проводові Волині переорганізувати існуючі вже дрібні збройні відділи та організувати широко розплановану самооборонну боротьбу українського народу”⁷³. Так було зроблено надзвичайно важливий, але ще не остаточний крок на шляху щодо переведення “ідеї в чин”.

Тим часом німецька поліція, яка пильно стежила за радикалізацією бандерівського руху, впродовж грудня 1942 р. завдала чергового удару по осередках ОУН(Б). Зокрема, тільки на території Німеччини було затримано 50 прихильників “нелегального руху Бандери”. У Львові нацистам вдалося заарештувати 18 бандерівських активістів, а 4 грудня 1942 р. було схоплено члена проводу ОУН(Б) Я. Старуха (Синій, Стяг) і вже згадуваного І. Климів (Легенда), котрий невдовзі загинув на допиті в гестапо. Німці також встановили факти проникнення членів бандерівських організацій до підрозділів української поліції у Львові⁷⁴. До активу німецької поліції слід також віднести затримання у Львові чільних працівників Головного військового штабу ОУН Д. Гриця (військовий референт проводу), О. Кузьмінського (інструктор бойової підготовки), В. Ковальського (начальник військової школи у Мостах Великих)⁷⁵. Однак паралізувати діяльність ОУН(Б) гітлерівцям не вдалося.

Таким чином, період від серпня 1941 р. по грудень 1942 р. в діяльності ОУН(Б) став часом перегляду Організацією власної позиції стосовно Німеччини і вироблення такої політичної лінії, яка започаткувала рішучий перехід бандерівської ОУН від співробітництва до опозиції німецькій владі, а згодом і до збройної боротьби з Третім рейхом у тих формах, які вважалися доцільними з погляду інтересів націоналістичного руху. В цьому контексті нам здається слушною думка відповідального працівника штабу військової округи УПА “Заграва”, а потім й “УПА—Північ” Р. Петренка (Омелько, Юрко). У своїх спогадах він

зазначає: “В культосвітній праці, в національному усвідомленні українського населення цих просторів (тобто Волині—Полісся. — Авт.) в своїй правді, в розбудові кадрів ОУН пройшов майже цілий 1942 р.”⁷⁶ За дотримання умов ще більш строгої секретності й конспірації велася аналогічна робота ОУН(Б) в Галичині.

І наостанку слід зауважити, що націоналістичний рух опору впродовж 1942 р. хоч і набув антинімецької спрямованості, але не виявлявся в активних формах, які б створили реальну загрозу німецькому окупаційному режиму. Ця діяльність, як правило, мала переважно характер підготовчих заходів до майбутнього виступу та широкої пропаганди своїх політичних цілей і намірів. Теза про те, що “в час, коли на Сході стоять ще мільйонні більшовицькі армії, всяка наша збройна акція проти німців була б поміччю Сталіну”⁷⁷, втілювала в собі головну ідею, якою керувалася в своїй діяльності ОУН(Б) у 1942 р.

Джерела

¹ Центральний державний архів органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України), ф. 3833, оп. 1, спр. 20, арк. 11.

² Там само.

³ Там само, спр. 1, арк. 11.

⁴ Літопис УПА. — Т. 21. — С.177, 178.

⁵ Кентій А. В. Нариси історії Організації українських націоналістів в 1941–1942 рр. — К., 1999. — С. 69.

⁶ ЦДАВО України, ф. 3833, оп. 1, спр. 39, арк. 1–10.

⁷ Там само, спр. 1, арк. 7.

⁸ Там само, спр. 95, арк. 136.

⁹ Там само, спр. 20, арк. 18.

¹⁰ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України), ф. 1, оп. 23, спр. 931, арк. 149.

¹¹ Кентій А. В. Нариси історії... — С. 74.

¹² Стахів Є. Кризь тюрми, підпілля й кордони. Повесть мого життя. — К., 1995. — С. 96.

¹³ Кентій А. В. Нариси історії... — С. 78.

¹⁴ Історія застерігає : Документи про злочини німецько-фашистських загарбників та їхніх посібників на тимчасово окупованій території України в роки Великої Вітчизняної війни. — К., 1986. — С. 37–39.

¹⁵ Самчук У. На білому коні : Спомини і враження. — Торонто, 1972. — С. 236.

¹⁶ Кентій А. В. Нариси історії... — С. 93.

¹⁷ ЦДАВО України, ф. 3838, оп. 2, спр. 1, арк. 210.

¹⁸ Казанівський Б. Шляхом Легенди : Спомини. — Лондон, 1975. — С. 265.

¹⁹ ЦДАВО України, ф. 3838, оп. 2, спр. 3, арк. 24.

²⁰ Там само, ф. КМФ-8, оп. 2, спр. 153, арк. 135.

²¹ Кентій А. В. Нариси історії... — С.101.

²² Косик В. Україна і Німеччина в Другій світовій війні. — Париж ; Нью-Йорк ; Львів, 1993. — С. 192, 193.

²³ Україна. Наука і культура: Випуск 26–27. — К., 1993. — С. 203.

²⁴ Косик В. Україна і Німеччина в Другій світовій війні. — С. 544, 545.

²⁵ Історія застерігає... — С. 233.

²⁶ Стахів Є. Кризь тюрми, підпілля й кордони. — С. 100.

²⁷ ЦДАВО України, ф. 3833, оп.1, спр. 2, арк. 101.

²⁸ Там само, арк. 101, 102.

²⁹ Там само, арк. 101–103.

³⁰ Гайвас Я. Коли кінчалася епоха. — На чужині, 1964. — С. 78.

³¹ Кентій А. В. Нариси історії... — С. 113.

² Там само. — С. 118.

- 33 Там само. — С.132.
- 34 ЦДАГО України, ф. 1, оп. 22, спр. 861, арк. 31.
- 35 Косик В. Україна і Німеччина в Другій світовій війні. — С. 565, 566.
- 36 ЦДАВО України, ф. 3838, оп. 1, спр. 94, арк. 21.
- 37 Косик В. Україна і Німеччина в Другій світовій війні. — С. 238.
- 38 ЦДАГО України, ф. 66, оп. 1, спр. 93, арк. 19.
- 39 Кентій А. В. Нариси історії... — С. 134.
- 40 Лебець М. Українська повстанська армія. Ч. I. Німецька окупація України. — Репринтне видання. — Дрогобич, 1993. — С. 40.
- 41 ЦДАГО України, ф. 57, оп. 4, спр. 348, арк. 19, 19 зв.
- 42 Український голос (Луцьк) Ч. 29 (44) за 16 липня 1942 р.
- 43 Кентій А. В. Нариси історії... — С. 137.
- 44 Кремінецький вісник. Ч. 69 (107) за 27 серпня 1942 р.
- 45 ЦДАГО України, ф. 97, т. 1, спр. 1, арк. 76.
- 46 Косик В. Україна і Німеччина в Другій світовій війні. — С. 563.
- 47 Сергійчук В. ОУН—УПА в роки війни : Нові документи і матеріали. — К., 1996. — С. 174—178.
- 48 ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 4, спр. 476, арк. 17—27.
- 49 ЦДАГО України, ф. 1, оп. 22, спр. 76, арк. 51—57.
- 50 Мірчук П. Українська повстанська армія 1942—1953. — Львів, 1991. — С. 24.
- 51 Кентій А. В. Нариси історії... — С. 160.
- 52 ЦДАГО України, ф. 57, оп. 4, спр. 106, арк. 6.
- 53 Там само, ф. 1, оп. 22, спр. 77, арк.120—122.
- 54 Там само, ф. 1, оп. 22, спр. 78, арк. 7—9.
- 55 Кентій А. В. Нариси історії... — С. 162, 163.
- 56 Державний архів Одеської області, ф. 492, оп. 1, спр. 14, арк. 27.
- 57 ЦДАВО України, ф. КМФ-8, оп. 2, спр. 296, арк. 12.
- 58 ЦДАГО України, ф. 57, оп. 4, спр. 348, арк. 27, 27 зв.
- 59 Там само, спр. 342, арк. 78.
- 60 Там само, спр. 364, арк. 27.
- 61 ЦДАВО України, ф. 3833, оп. 1, спр. 38, арк. 2, 3.
- 62 ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 931, арк. 136.
- 63 ЦДАВО України, ф. 3838, оп. 1, спр. 40, арк. 12.
- 64 ЦДАГО України, ф. 1, оп. 22, спр. 77, арк. 94.
- 65 Український голос (Луцьк). Ч. 42 (57) за 12 жовтня 1942 р.
- 66 Косик В. Україна і Німеччина в Другій світовій війні. — С. 589, 593.
- 67 ЦДАВО України, ф. КМФ-8, оп. 2, спр. 480, арк. 18, 19.
- 68 ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 975, арк. 33—34 зв.
- 69 Там само, спр. 975, арк. 33—34 зв.
- 70 ЦДАГО України, ф. 62, оп. 1, спр. 1271, арк. 190.
- 71 Там само, спр. 1266, арк. 89.
- 72 Щеглюк В. Як роса на сонці : Політичний роман-хроніка, написаний на основі колишнього діяча ОУН—УПА Л. С. Павлишина. — Львів, 1992. — С. 87—91; Косик В. Україна і Німеччина в Другій світовій війні. — С. 593—596.
- 73 Лебець М. Українська повстанська армія. — С. 40.
- 74 Косик В. Україна і Німеччина в Другій світовій війні. — С. 593—596.
- 75 ЦДАГО України, ф. 1, оп. 22, спр. 80, арк. 36.
- 76 Літопис УПА. — Т. 27. — С. 75.
- 77 ЦДАГО України, ф. 57, оп. 4, спр. 348, арк. 27, 27 зв.

РОЗДІЛ 3

БУЛЬБІВЦІ ("ПЕРША УПА")

1. Життєві університети Тараса Боровця

Створення військових підрозділів "Поліської січі" нерозривно пов'язане з іменем Тараса Бульби-Боровця. Для кращого розуміння діяльності цього формування коротко зупинимося на біографії отамана, його політичних та життєвих орієнтирах.

Тарас Дмитрович Боровець народився 9 березня 1908 р. в с. Бистричі Костопільського району на Рівненщині. Сім'я була багатодітною (дев'ятеро дітей) та малоземельною. У дитинстві старші діти прозвали Тараса "Бульбою" (за ніс, що був схожий на картоплину). "За цю зневагу, — писав майбутній отаман, — я дуже гнівався і суворо відбивався. Коли ж у школі прочитав "Тараса Бульбу" Гоголя, то почав своїм ім'ям гордитися"¹. Дитинство і юність Тараса пройшли під впливом розповідей діда Уляна про трагічну історію України, про прадіда, який виступив із Мазепою на боці Карла XII проти жорстокого Петра I. Не маючи змоги продовжувати навчання через скрутне матеріальне становище сім'ї, Тарас Боровець наполегливо займався самоосвітою, багато читав, цікавився політикою. Інтересу до політики сприяла і ситуація, що склалася на той час на Поліссі.

Внаслідок першої світової війни, революції, а пізніше — громадянської війни — поліське населення було втягнуте в коловорот політичного життя. Ці й наступні події привели до виникнення на Поліссі багатьох політичних партій, спілок, угруповань. Поглиблювала політизованість поліського суспільства і близькість до кордону. "Непевний" елемент концентрувався у прикордонних районах: і втікачі з Радянського Союзу, і ті, хто не ладнав з польськими властями. Одним із таких місць був кам'яний кар'єр у с. Бистричі, де ці люди працювали. Керівництво кар'єру не цікавилася ні минулим своїх робітників, ні (часто) їхніми документами. Там збиралися прихильники різних політичних поглядів, конфесій, представники багатьох національностей. Таке розмаїття думок і поглядів не залишило осторонь й Боровця. Вирішальну роль у залученні Тараса до політики зіграв сотник В. Раєвський, який у 1932 р. познайомив його з полковником колишньої Армії УНР І. Литвиненком.

Після поразки визвольних змагань уряд УНР розпорозився по різних країнах світу. Головними центрами політичного життя стали Париж, Прага і Варшава. Колишні керівники армії УНР у 1926 р. сфор-

мували військовий штаб, міністром якого аж до самої смерті у 1940 р. був генерал В. Сальський². Штаб складався з трьох відділів: організаційного, розвідувального і агітаційно-пропагандистського.

Полковник Литвиненко входив до складу розвідувального відділу. Його завданням було підтримувати нелегальні зв'язки з населенням України, організовувати невеликі таємні осередки, які у потрібний момент розпочали б повстанські акції. Івану Литвиненку було також доручено встановити на території України, що входила до складу Радянського Союзу, пункти зв'язку, котрі мали стати об'єднуючими осередками всіх повстанських сил. У разі війни будь-якої з країн проти СРСР "вони мали б подбати про те, щоб ще до можливого приходу чужих військ в Україну на місцях мали б створюватись українські збройні відділи, які б взяли владу у свої руки під гаслами відновлення УНРеспубліки"³.

Познайомившись з Боровцем і розгледівши в ньому організаторські здібності, полковник Литвиненко залучив його до виконання своїх завдань. За дорученням полковника Тарас кілька разів нелегально перетинав кордон Радянського Союзу, де бачив організований голодомор проти українського народу. Свої враження про побачене Т. Боровець описав у праці "Людоїди", опублікованій під псевдонімом "Ристриченко"⁴.

Водночас за порадою І. Литвиненка і з допомогою сотника В. Равевського, як відзначав пізніше поліський отаман, він заснував невелику підпільну організацію під назвою "Українське національне відродження" і сам її очолив. Однак жодних архівних матеріалів чи згадок учасників тих подій про існування організації немає. Відсутні й документальні підтвердження з боку польської поліції, яка, маючи розгалужену систему шпигунів і провокаторів, надзвичайно старанно аналізувала діяльність будь-яких політичних сил. Вона вказувала на приналежність Т. Боровця до ОУН. Зокрема, у донесеннях суспільно-політичного відділу управління поліції Волині зазначалося, що в с. Бистричі Костопільського повіту діяв гурток ОУН у кількості п'яти чоловік. Цей гурток 1 травня 1933 р. вивісив прапор з підписом "УВО". У документі вказувалося, що організатором гуртка є Тарас Боровець і що він як організатор ОУН є дуже небезпечним.

З огляду на наведені факти можна припустити: якщо така організація й справді діяла, то її головним призначенням була не пропаганда чи агітація серед поліського населення України, як писав у своїх мемуарах Бульба-Боровець, а виконання завдань, котрі ставив перед нею полковник Литвиненко. Такий висновок підтверджують подальші події.

З літа 1934 р. на деякий час припиняється розвідувально-політична робота Т. Боровця. У червні того року в Польщі українські націоналісти вбили міністра внутрішніх справ Броніслава Перацького. Почалася хвиля арештів. Було заарештовано й Боровця. Крім зв'язків з ОУН, на суді йому було інкриміновано написання книги антипольського спрямування "Пан депутат у Сеймі". Тарас Боровець висміяв у ній польську парламентську "демократичну" систему. У книзі містились нападки на відомих високих посадових осіб. За це його було ув'язнено на три роки у концентраційний табір — Березу Картузьку⁵. Там він

познайомився з людьми різних політичних поглядів, у тому числі з багатьма відомими українськими націоналістами. Дружба з деякими з них, зокрема з Іваном Міtringою, тривала значний період.

Весною 1935 р. майбутнього отамана за зразкову поведінку достроково звільнили. Від осені 1935 р. до зими 1937 р. Боровець займався справами організації кам’яного кар’єру в с. Корпилівка.

Однак утиски та переслідування польськими властями не припинялися. Взимку 1937 р. Тарасові Боровцю було заборонено проживати в прикордонній зоні й наказано переїхати углиб Польщі. Події польсько-німецької війни застали його у Варшаві, де він спостерігав наплив утікачів із Західної України, яка у вересні 1939 р. опинилася під контролем Червоної армії.

Деякий час Боровець працював у Варшаві в Українському допомоговому комітеті (УДК). В його функції як секретаря УДК входили влаштування втікачів з СРСР, забезпечення їх роботою. Очолював цю організацію Юрій Липа. Через напружені стосунки з керівництвом Боровець залишив допомоговий комітет і переїхав до Кракова.

Заснування власного виробництва (за деякими свідченнями, вугільного у Кракові, за іншими — виготовлення ікон у Холмі) свідчить про те, що майбутній генерал-хорунжий нібито відійшов від активних політичних дій. Але саме щодо цього періоду його діяльності у дослідників є інші обґрунтовані міркування.

Рівненський історик О. Слободянюк у своїй публікації зазначає, що Тарас Боровець у той час був агентом абверу — нацистської військової розвідки⁶. Зовсім інше стверджує Т. Боровець. У своїй книзі “Армія без держави” він розповідає, що в листопаді 1939 р. в м. Холм відбулася нарада уенерівського керівництва, на якій її учасники дійшли згоди щодо подальших дій та участі в них Боровця⁷. Йому було доручено повернутися в Україну для налагодження підпільної роботи. Заснувавши базу, найкращу на Поліссі, він повинен був провести “повну реорганізацію усіх наших сил, змілітаризувати УНВ та інші співзвучні нашій організації сили, скоординувати їх роботу і разом з народом реагувати на розвиток подій”⁸. За словами Бульби, ним, сотником Раєвським і полковником Литвиненком з допомогою працівників Генерального штабу був за п’ять місяців (з листопада 1939 по квітень 1940 р.) складений детальний план підпільної роботи в Радянській Україні, який затвердив сам головний отаман — Андрій Лівіцький⁹. А в праці М. Лівіцького “ДЦ УНР в екзилі між 1920 і 1940 роками” читаємо: “Тут належить, між іншим, зазначити, що якщо отаман Бульба-Боровець запевняє, що він діяв за планом, випрацьованим Генеральним штабом УНР, то в цьому випадку не йшлося про якийсь новий, спеціально для отамана Боровця випрацьований план, а про загальноприйнятту ще в 20-х роках засаду генерала Сальського”¹⁰. Суть такого плану полягала в тому, що під час війни в Україні на місцях потрібно створити умови для захоплення влади в свої руки ще до приходу чужих військ¹¹.

Зважаючи на вищенаведені факти, правомірно поставити під сумнів правдивість викладених Боровцем тверджень, особливо тих, що стосуються його зв’язків із керівництвом УНР до початку війни. Сумнів щодо факту затвердження плану А. Лівіцьким висловив і В. Косик. В

одній зі своїх статей він зазначав, що “ніяких документальних матеріалів у колах УНР з цього приводу не збереглося, не висловлювався з цього приводу і сам Головний Отаман”¹².

Це не єдина “натяжка”, що зустрічається у спогадах Т. Боровця. Зокрема він стверджує, що 1 серпня 1940 р. він із Валентиною Кульчинською, дочкою отця Євгена Кульчинського з Дермані, відомого діяча визвольних змагань 1917—1920 рр., з допомогою полковника Литвиненка переходить кордон між Німеччиною і Радянським Союзом. Після кількох днів блукань лісами й болотами Боровець таємно добирається до хати Григорія Кудрі — жителя с. Погулянки, що біля містечка Степань. Тут він залишається до кінця вересня на нелегальному становищі. Для виконання доручень Боровця Кудря залучає своїх знайомих і родичів¹³.

Певні сумніви щодо переходу Т. Боровцем кордону з СРСР виникли в колишнього члена проводу ОУН(М) Ярослава Гайваса. “У Володаві, Підляшші, де Боровець перейшов чи, вірніше, переплив кордон на річці Буг, був нелегальний перехід ОУН(М). Керував ним у майбутньому майор і командир старшинської школи УПА Лука Поль-Польовий. На березі, обсаженому більшовиками, — нижчому, є така міцна обсада з більшовицького боку, що весь 1940 р. ніхто не наважувався вжити того переходу, хоч мали добрі технічні засоби... Вжито той перехід в 1941 році для перекинення О. Куца, і, як пізніше виявилось, з катастрофічними наслідками”¹⁴.

Низка німецьких документів свідчить, що в передвоєнні роки Бульба-Боровець проводив на Поліссі інтенсивну організаційну роботу. У звіті поліції служби безпеки на окупованих територіях вказано, що перед вибухом радянсько-німецької війни Т. Боровець пробував організувати в Україні партизанський рух опору під назвою “Вільне Козацтво” і навіть мав деякий успіх у вербуванні людей¹⁵. Зростанню кількісного складу прихильників Бульби-Боровця на початку 1941 року сприяла тогочасна політична ситуація в Західній Україні.

Перед війною робітники й селяни, службовці та інтелігенція відчували на собі дію радянської влади. Змінилося ставлення до останньої. До того ж розпуск політичних партій і організацій, що діяли на території Західної України, дав “козирну карту” як Боровцю, так і всім українським націоналістам.

Йшов 1941 рік. Вся Європа була охоплена полум'ям війни. Німеччина готувалася до вирішального зіткнення з СРСР. А в далекому Поліссі Т. Боровець вивчав військову грамоту партизанської боротьби. Про тогочасні події він писав так: «Простудювавши десятки разів об'єктивну (?) оцінку боротьби і тактику отамана Махна, написану його ворогами, я вирішив прийняти її на майбутнє як основний закон бойової тактики наших повстанських відділів. Зводиться вона до одного речення — “З-під землі та під землею»”¹⁶.

Опрацювавши стратегію і тактику партизанських відділів, їхніх командирів, лишилося чекати лише нагоди для втілення їх у життя. Така нагода випала у зв'язку з початком агресії гітлерівців проти СРСР.

2. Організація і діяльність “Поліської січі” в 1941 р.

22 червня 1941 р. нападом Німеччини на СРСР розпочалася німецько-радянська війна. Для більшості українців, які проживали в СРСР, ця війна стала боротьбою за Вітчизну, своїх рідних, домівку. Для багатьох представників української політичної еміграції війна стала надією на відновлення української державності. Тому після перших успіхів німецьких військ 30 червня 1941 р. представники проводу ОУН(Б) прийняли Акт відновлення української держави й зробили спробу сформувати український уряд.

В Акті зазначалося, що Організація українських націоналістів проголошує відновлення української держави згідно з волею українського народу. ОУН(Б) заклала український народ не складати зброї до тих пір, поки не буде створена українська суверенна держава. В документі вказувалося, що на західноукраїнських землях утворюється українська влада, яка буде підпорядковуватись українському національному урядові з центром у столиці України — Києві. Акт передбачав тісне співробітництво з гітлерівською Німеччиною і спільну боротьбу з нацистами проти радянського режиму.

Слід зазначити, що інші українські організації зайняли обережнішу позицію і погоджувалися на пряме співробітництво з німцями у ролі “підлеглого”, вважаючи, що час для більш рішучих самостійних дій ще не настав. Подібної позиції дотримувався і Тарас Боровець.

З перших днів війни Боровець, змінивши своє псевдо з Байди на Тараса Бульбу, починає активну діяльність. Напередодні зайняття м. Сарни німецькими військами “він з невеликою групою своїх прибічників, озброєних одним тільки пістолетом, роззброїв більшовицьку міліцію у Сарнах, і місто перейшло під його управління”, — вказано у німецькому повідомленні з окупованих східних областей¹⁷.

Не маючи сильною боездатної організації, загартованих підпільною роботою кваліфікованих кадрів, Т. Бульба-Боровець веде пошук союзників. З початком німецької окупації Рівненщини він прибув до обласного центру, маючи намір вступити в міліцію, створену “похідною” групою ОУН(Б), але дістав відмову¹⁸.

Не порозумівшись з бандерівцями, Бульба-Боровець почав діяти сам. Він вирішує створити з допомогою вищих офіцерів німецької окупаційної влади, які перебували на території Рівненської області, власні військові загони. Такому рішенню сприяла помилкова думка про позитивне ставлення нацистської Німеччини до українського питання.

Орієнтація на Німеччину була зумовлена спільністю головного ворога — Радянського Союзу. До того ж українські націоналістичні сили під впливом пронацистської пропаганди знали лише про окремі досягнення нацизму в Німеччині після приходу Гітлера до влади: ліквідацію безробіття, значне зростання обсягів випуску продукції. “Багато націоналістів, прихильників Гітлера, нічого не знали (чи не хотіли знати. — Авт.) про його погляди на слов’янство... Вони тільки знали те, що Гітлер збудує Україну, і це прийняли безкритично, як річ певну. Це незнання привело опісля українське суспільство до фатальних наслід-

ків в II світовій війні”, — зазначав свідок тогочасних подій Г. Дмитрів¹⁹.

Справжнє ставлення як до ОУН, так і до українського питання було зрозуміле з дій нацистської Німеччини ще в 30-ті роки. Одним зі свідчень цього ставлення була польсько-німецька угода від 26 січня 1934 р., яка сприяла посиленню влади Польщі на західноукраїнських землях. Інший факт — справа М. Лебеда, якого в 1934 р. німецька влада видала польському урядові. Микола Лебедь проходив у справі, пов'язаній з убивством міністра внутрішніх справ Польщі Броніслава Перацького.

Антиукраїнським також було ставлення гітлерівців до питання Карпатської України. Внаслідок багатоходової політичної комбінації Німеччини в Карпатській Україні було проголошено державність. Проте, незважаючи на запевнення нацистів про підтримку цього державного утворення на чолі з Августином Волошиним, Гітлер віддав Карпатську Україну диктаторові Угорщини.

Проти українських націоналістів був спрямований і радянсько-німецький договір 1939 р. Українські землі знову були віддані диктаторові, який був вороже настроєним до українського народу. Крім того, німецький уряд, не бажаючи мати ускладнення з СРСР, заборонив ОУН вести антирадянську пропаганду.

Таким чином, наміри Гітлера і його оточення щодо відновлення української держави були давно зрозумілі. Та все ж, очевидно, жевріла надія на те, що “Гітлер створить українську державу, щось на зразок Словаччини чи Хорватії”, — тільки цим можна пояснити тривалість співпраці ОУН і “третього Рейху”²⁰. Як влучно зазначив український історик М. Коваль, “ці драматичні, не завжди однозначні, більше того — суперечливі — відносини ОУН і “третього Рейху” визначалися у різні періоди спільністю або, навпаки, незбігом інтересів і цілей, ніколи не будучи однак рівноправними”²¹.

Тому ситуація, що склалася після 5 липня 1941 року, коли гітлерівці проігнорували Акт від 30 червня 1941 р. про проголошення української держави, була закономірною, адже члени ОУН(Б) намагалися утворити державу, не маючи реальної військової сили.

Головним для Т. Бульби-Боровця була організація збройного формування, за допомогою якого можна було б вести з нацистами політичні переговори про майбутнє України. Першим кроком на шляху до цього і стало формування “Поліської січі”. У кінці червня 1941 р. він видав оперативний наказ № 1 — про створення повстанських загонів (відділів) і початок диверсійних актів у тилах Червоної армії.

У книзі “Армія без держави” Боровець писав, що уже в перші місяці німецької окупації Україна (а отже і сам Бульба-Боровець) виявила до нового “визволителя” таке ж негативне ставлення, як і до попереднього окупанта²². Але наказ № 1, як і всі подальші дії Боровця, вказує на прагнення зберегти лояльність до німецької окупаційної влади. Зміну поглядів отамана та інших відомих українських націоналістів К. Паньківський пояснював так: “Оскільки німці виявили себе до нас такими жорстокими ворогами, як і більшовики, та ще й програли війну, засадою всіх без винятку авторів є показати сьогодні, що німецька програма була передбачена ними вже перед війною. Звісно, що саме

вони були противниками Гітлера та ніколи, ні в який час і спосіб не співпрацювали з німцями. Це робили тільки їхні противники, тогочасні або сьогоднішні... Сьогодні такі спогади не мають історичної вартості”²³.

На початку липня 1941 р. за заслуги у боротьбі з радянською владою Боровця призначили комендантом української поліції Сарненського району. Майже одразу по тому він звернувся до штабу 213-ї німецької дивізії з проханням дозволити сформувати збройний загін чисельністю в тисячу осіб і 8 серпня отримав такий дозвіл.

Діяльність новоутвореного військового формування, яке Т. Бульба-Боровець назвав “Поліською січчю”, високо оцінювали нацисти. Особливо відзначили вони жорстоку різанину, яку Бульба-Боровець і члени його формування вчинили серед відступаючих підрозділів Червоної армії.

Один із дослідників діяльності Бульби-Боровця А. Жуківський так пояснював зміст назви “Поліська січ”: “Низова “Поліська січ” була неначе відлунням ще свіжої в пам’яті усіх українців західних земель “Карпатської Січі” — збройної військової формації Карпатської Республіки (1938—1939)”²⁴. Дещо відмінне трактування утворення “Поліської січі”, пов’язане з часом та обставинами її формування, подає П. Мірчук. У своїй книзі про УПА він вказував, що ще в 1937 р. військовий референт ОУН на північно-західних українських землях (ПЗУЗ) В. Сидор висунув ідею організації спеціальних військових відділів ОУН, які здійснювали б рейди на Поліссі й Волині і “відповідно до розвитку політичної ситуації перейшли б вздовж Прип’яті в Східну Україну або стали зародком протипольської повстанчої армії”²⁵. У липні 1937 р. була створена перша така військова група “вовків”, що складалася з 25 фанатичних бойовиків ОУН. Другий відділ почав створюватися на Горохівщині. Перешкодили цій діяльності масові арешти, проведені польськими властями.

Напередодні вересневих подій 1939 р. на Поліссі знову зібралися “вовки” і в околиці Янова створили нове об’єднання — “Поліську січ”, осередок військово-повстанчого загону “Поліського лозового козацтва” чисельністю 500 чоловік²⁶. Після приходу радянських військ у Західну Україну частина поліського козацтва, в основному мешканці Волині, розійшлася по домівках. Що ж до вихідців із Галичини, то вони частково емігрували, а решта стала на шлях терористичної діяльності проти радянської влади. У 1941 р., як свідчив Петро Мірчук, Т. Боровець зв’язався з групою “вовків”, щоб відновити “Поліську січ”²⁷.

Існує велика розбіжність щодо часу утворення військового формування Бульби-Боровця. П. Мірчук і М. Лебець заявляли, що “Поліська січ” була створена з приходом нацистів в Україну²⁸. О. Штуль-Жданович (Шуляк) твердить інше: “Чи це кому подобається чи ні, восени 1940 року Тарас Боровець закладає “Поліську січ”, як основу майбутньої повстанчої армії”²⁹. Бюлетень ОУН(М) “Сурма” за червень 1982 р. називає Т. Бульбу-Боровця головнокомандуючим первісної УПА: “Партизанську боротьбу з окупантом розпочав отаман Тарас Бульба-Боровець, який ще перед війною організував “Поліську січ”³⁰. Найвірогіднішим є перше твердження.

Є кілька версій стосовно статусу “Поліської січі”. Деякі дослідники вважають її зародком УПА, інші — звичайним поліцейським формуванням. Перед істориками постають й інші питання, наприклад: коли Бульба почав повстанську акцію? Якщо в 1941 р., то проти кого? А якщо в 1942, то що він робив у 1941 р.?

Енциклопедія українознавства формуванню, створеному Т. Бульбою-Боровцем, дає таке визначення: “УПА — це збройно-політична формація, що діяла в Україні в 1942—1953 рр. Перші загони УПА — “Поліську січ” — створив з вибухом німецько-совітської війни отаман Тарас Бульба-Боровець в районі Олевська на Поліссі для боротьби проти решток совітських військ”³¹. Виходячи з такого визначення, УПА як збройне формування, хоч і з допискою “Поліська січ”, існувала і діяла, починаючи з літа 1941 р. Інша справа щодо самого змісту складової назви — “повстанча”. В 1941 році повставати не було проти кого. Червона армія відступала, на поліському терені залишались лише рештки регулярних військ, які опинилися в оточенні. Відносини з німецькою владою в той час були дружніми. Бульба-Боровець так писав із приводу статусу “Поліської січі”: “Ми представляємо військо УПА на офіційну “міліцію”, організуємо в Сарнах Окружну команду коменданта міліції, своїм заступником ставлю сотника Диткевича. Наша міліція — це не та міліція, що її дозволяють німецькі ортскомендант...”³². Він сподівався на те, що створення “Поліської січі” приведе до утворення армії, а в подальшому і держави, про що свідчить і німецький документ: “Боровець спочатку думав, що утворення “Поліської січі” буде йому основою для створення у майбутньому української армії”³³.

Складовою частиною цього задуму мав стати й виданий оперативний наказ № 2. У ньому вказувалося: “Згідно з наказом німецького військового командування в Сарнах... я приймаю командування українськими повстанськими загонами (відділами) і організую самооборону від більшовицьких регулярних і партизанських частин”³⁴.

З самого початку своєї діяльності отаман боровся лише проти решток Червоної армії, які партизанили на Поліссі. Центром опору радянських сил був Олевськ, де залишались бійці і командири військового гарнізону, що вціліли після боїв з есесівською дивізією³⁵. Проте воювати з регулярними частинами, хоча й розбитими, було не просто. Особливо давалася взнаки відсутність старшинських кадрів. У середині липня отаман поїхав до Львова на переговори з ОУН(Б), щоб досягти домовленості про співробітництво. Але переговори не дали бажаного результату. Після проголошення Акта від 30 червня 1941 р. провідники ОУН(Б) були заарештовані, а ті, хто залишився на свободі, домагалися, як він потім згадував, “ліквідації усіх організацій та підпорядкування людей цих організацій тільки наказам політичної лінії їх проводу”³⁶.

На такі умови Т. Бульба-Боровець не погодився. Проте у Львові він зустрів свого земляка О. Штуля-Ждановича, який допоміг йому організувати зустріч з Омеляном Сенником-Грибівським та Миколою Сціборським³⁷. На переговорах з ними керівник “Поліської січі” розповів про стан справ на Поліссі й просив допомогти старшинськими кадрами. 5 серпня було укладено договір, що “охоплював ділянку вій-

ськової співпраці, обминаючи політичну ідеологію”. ПУН зобов’язався допомагати “Поліській січі” постачанням старшинських кадрів. Одразу після переговорів, за словами Бульби-Боровця, 10 молодих старшин і підстаршин — членів ОУН(М) — поїхали з отаманом на лісовий фронт.

На те, що між Т. Бульбою-Боровцем і ОУН(М) був підписаний договір, вказує і О. Штуль-Жданович. Він згадував, що на Полісся до отамана виїхали поручики Домазарь, Дяченко, Кедюлич, сотник Терлиця. У Львові готувалася друга група старшин³⁸. Інший автор, Д. Андрієвський, зазначає, що у Львові на серпневій нараді Т. Бульби-Боровця з О. Сеником та М. Сціборським було складено план перетворення “Поліської січі” в Українську повстанську армію та виступу проти німців, якщо останні не змінять свого ставлення до українців³⁹.

Дещо по-іншому описує події Ярослав Гайвас, який тоді входив до складу керівництва ОУН(М). На деяких зустрічах Т. Бульби-Боровця з Сеником-Грибівським і Сціборським Гайвас був присутнім, а про інші — його було детально поінформовано. Письмового договору, за його словами, не було⁴⁰. На зустрічах вдалося домовитися про військову співпрацю, стосовно якої Я. Гайвас зазначав: “До Поліської січі було вислано двох старшин — Зенона Домазаря і Ярослава Черепка. Вони обидва в листопаді 1941 року повернулись до Києва, а коли восени 1942 р. Бульба наново розгорнув свою акцію на Поліссі, то вони більше не захотіли туди йти”⁴¹.

Прибувши у розташування “Поліської січі”, Бульба-Боровець завершив її структурне оформлення. Військову підготовку спочатку проводив виконуючий обов’язки начальника штабу полковник Дяченко (у минулому — командир кавалерійського полку “чорних запорожців” Армії УНР), а після його від’їзду — Петро Смородський. З ініціативи останнього у бульбівському формуванні почалася певна політична робота. Сам Боровець не приділяв їй належної уваги, що зрештою дало негативні наслідки. Особливо це виявилось у ставленні до “Поліської січі” жителів Східної України⁴².

При сприянні полковника Смородського було розроблено першу політичну концепцію “Поліської січі”: “За що бореться УПА”. В цьому документі багато положень демократичного і соціалістичного спрямування: “УПА бореться за дійсну, а не фіктивну свободу думки, слова, віри, чину кожного громадянина української держави, без різниці його національності, статі, походження й політичних та релігійних переконань... УПА визнає законною і правильною націоналізацію більшості ресурсів країни державою, але рівночасно стоїть на сторожі оборони інтересів трудового люду перед державним капіталом так само, як і перед капіталом приватним... УПА бореться за якнайшвидше уконстатування в українській державі: державної власності; комунальної власності; кооперативної власності; приватної власності. Кожна форма володіння власністю має бути рівноправна перед законом”⁴³. У документі також вказувалося, що в майбутній державі УПА виступатиме за соціальні гарантії для народу: безплатну освіту, культуру, соціальну і санітарно-медичну опіку для всіх громадян.

У кінці серпня 1941 р. підрозділи “Поліської січі” заволоділи Олевськом, куди через деякий час був перенесений штаб бульбівського

формування. Величезна територія Слуцьк—Гомель—Житомир опинилася під контролем військових формувань Тараса Бульби-Боровця. Німецькі війська обминули цю територію під час стрімкого наступу, а цивільна адміністрація ще не встигла взяти її під свій контроль.

Пізніше Т. Бульба-Боровець згадував, що Олевськ від середини серпня до середини листопада 1941 р. був “справжньою столицею, щось на зразок ... абсолютно суверенної Української Народної Республіки”⁴⁴. Однак, незважаючи на певну автономність, ця структура була підпорядкована німецьким законам, згідно з якими створені національні місцеві або районні управління “не повинні розглядатися як самостійні управління чи як уповноважені від вищої влади, а як довірені для зв’язку з німецькою військовою владою, завдання яких полягає в тому, щоб виконувати розпорядження останньої чи, в разі потреби, — роз’яснювати населенню”⁴⁵.

У загоні Т. Бульби-Боровця влилася частина колишніх вояків УНР. Серед них був Леонід Щербатюк (Зубатий), син полковника Армії УНР, досить освічена людина: володів кількома мовами, в довоєнний період був представником бориславської нафтової фірми у Великобританії. На початку 1942 р. Т. Бульба-Боровець призначив його начальником штабу⁴⁶.

Загальну чисельність січовиків у цей час отаман оцінював у 10 тис. осіб. Ймовірно, що вона не перевищувала 3 тис. Цифрою 2—3 тис. осіб оцінювала кількість бійців “Поліської січі” німецька влада⁴⁷.

Офіційним друкованим органом “Поліської січі” стала газета “Гайдамака”, що висунула такі гасла боротьби: “Своя державність. Збройна сила. Віра Христова”. В опублікованій газетою низці статей, зокрема в циклі нарисів І. Міtringи, йшла мова про необхідність відродження українських національних традицій⁴⁸.

“Здійснивши багато успішних операцій проти регулярних більшовицьких частин, він (Боровець. — Авт.) налагодив зв’язок з німецькими військовими частинами”, — читаємо у повідомленні з окупованих східних областей⁴⁹. Від німецької армії Т. Бульба-Боровець одержував накази про подальші операції, а також зброю та спорядження. Стосунки з представниками вермахту, особливо фронтових частин, у керівника “Поліської січі” були дружніми.

Український історик Б. Кравченко відзначає, що в ранній період німецькі окупаційні війська не могли контролювати населення так надійно, як це робила радянська влада чи німецька адміністрація, що прийшла згодом. Це дало змогу українському національному рухові заявити про себе. Міцний і непокірний патріотизм, що зростає пізніше у відповідь на німецький терор, можна зрозуміти лише на тлі мобілізації українського населення в цей короткий проміжок часу⁵⁰.

Незважаючи на співробітництво Т. Бульби-Боровця в 1941 р. з окупаційними військами, його не варто звинувачувати в колабораціонізмі, як це постійно робили у своїх публікаціях радянські автори. Сам термін “колабораціонізм”, як зазначає С. Кульчицький, означає відносини двох сторін, коли одна сторона служить іншій всупереч інтересам свого народу і батьківщини⁵¹. Т. Бульба-Боровець був громадянином Польської держави, хоча й боровся проти неї ще з юнацьких років. Встановлену в Західній Україні в 1939 р. радянську владу він не визнавав.

Ситуація різко змінюється з приходом цивільної адміністрації. Захопивши величезну територію СРСР, А. Гітлер і його найближче оточення були переконані у своїй перемозі. Тому вже у жовтні 1941 р. вони не приховували свого справжнього ставлення до підкорених народів, у тому числі й до українського.

У директиві А. Розенберга, найбільш лояльного щодо українських національних змагань, так говорилося про кінцеву мету німецької окупаційної політики: “Верховним керуючим началом для кожного виду діяльності й управління в окупованих східних областях є благо німецького рейху і народу”⁵². Тим більше німецька влада не збиралась рахуватися з “Поліською січчю”, яка на той час налічувала близько трьох тисяч осіб. Але Т. Бульба-Боровець, маючи під контролем військове формування, не збирався бути лише маріонеткою в руках німецьких політиків.

9 листопада 1941 р. на переговорах із генералом Кіцінгером у Рівному Т. Бульба-Боровець поставив вимогу визнати “Поліську січ” як українську військову частину, а також запропонував забезпечити власними силами охорону Полісся і очистити ліси на Чернігівщині від більшовицьких партизанів⁵³. Однак його вимоги та пропозиції було відкинуто. Більше того, після переговорів німецька окупаційна влада почала вдаватися до більш радикальних заходів. У зв’язку з розгортанням діяльності окупаційної адміністрації та курсом німецьких керівників на подолання проявів самостійності українців було прийнято рішення про ліквідацію національних військових формувань. Їхнє місце мала зайняти українська допоміжна поліція під німецьким керівництвом. Як відзначає А. Кентій, за таких обставин були розформовані легіони “Нахтігаль” і “Роланд”, “Буковинський курінь”⁵⁴. Не уникнула цієї долі й “Поліська січ”.

Намагаючись уникнути ускладнень з німецькою окупаційною владою, Бульба-Боровець прийняв рішення розформувати свої військові загани. 16 листопада 1941 р. відбулася формальна демобілізація козаків “Поліської січі”.

Одним із останніх своїх наказів рада старшин присвоїла Боровцю військовий чин генерал-хорунжого.

“Поліська січ” була розпущена, її отаман з групою в 300 осіб пішов у ліс. Його загін дислокувався поблизу сіл Корпилівка і Борове Березнівського району Рівненської області, а пізніше — в Людвипільському і Костопільському районах⁵⁵.

Отримавши звання генерал-хорунжого, Т. Бульба-Боровець хотів підняти значимість своїх підрозділів. У грудні 1941 р. наказом нового штабу було знято дописку “Поліська січ” і формування Т. Боровця дістало назву “Українська повстанська армія”.

Хоча бульбівські загани відтепер виступали під назвою УПА, його бійців продовжували називати “бульбівцями”. Назва УПА на той час майже не вживалась⁵⁶.

У своїх спогадах отаман писав, що в той час (тобто взимку 1942 р.) він їздив зі звітом до президента УНР — Андрія Ливицького, а також твердить, що переведення “Поліської січі” в підпілля було заплановане. Проте наявні документи та свідчення очевидців спростовують його твердження.

У лютому 1942 р. Т. Боровець зробив ще одну спробу домовитися з німецькою окупаційною владою про відновлення діяльності “Поліської січі”, однак вона не мала успіху. Як свідчать архівні дані, до березня у бульбівців не було сутичок з гітлерівцями, оскільки “німці, — як писав отаман, — воювали з нашим головним ворогом — Росією та більшовизмом”⁵⁷.

Не отримавши підтримки в керівництва окупаційної влади на Волині й Поділлі, Т. Бульба-Боровець тимчасово припинив діяльність військових загонів УПА, а сам попрямував до генерал-губернаторства (тут місцевий художник написав його портрет, фотографії якого роздавали населенню). Не виявляли бажання налагодити контакти й гітлерівці. Такий стан у відносинах між нацистами й бульбівцями тривав до кінця зими. На початку весни ситуація докорінно змінюється. Почався новий період у діяльності Т. Бульби-Боровця, що характеризувався зміцненням і розбудовою УПА.

3. Стосунки з німецькою окупаційною владою

У березні 1942 р. в генеральному комісаріаті Волині та Поділлі почалися репресії проти українців, у першу чергу, проти тих, хто свого часу був членом “Поліської січі”. Це змусило Т. Бульбу-Боровця активізувати діяльність зі створення військового формування, тепер уже не у вигляді поліцейської частини, а Української повстанської армії. За кілька місяців його загін зріс до 700 чоловік⁵⁸. Ядро загону утворювали колишні члени “Поліської січі”. Крім того, Т. Бульба-Боровець робив спроби мобілізації населення в Людвипільському районі⁵⁹. Збільшення чисельності бульбівців привернуло увагу німецької влади. У повідомленні поліції безпеки й служби безпеки від 22 травня 1942 р. зазначалося, що підрозділ Т. Бульби-Боровця зібрав “велику кількість багнетів”⁶⁰.

Дії отамана, спрямовані на створення армії та опір німецьким окупантам, суперечили позиції Державного центру УНР. Його провідні діячі на чолі з А. Ливицьким виступали за співпрацю з гітлерівською Німеччиною, сподіваючись, що саме представники УНР отримають дозвіл від німецького керівництва сформувати український уряд⁶¹.

У цей час сталися деякі зміни в найближчому оточенні Т. Бульби-Боровця: був звільнений П. Смородський, колишній начальник штабу, новим начальником штабу був призначений Л. Щербатюк-Зубатий⁶². Сотники В. Раєвський, С. Сиголенко, поручик Л. Ковальчук, хорунжий Г. Володик та інші отримали наказ вступити на службу в німецьку поліцію та німецькі установи в Рівному й інших містах і там виконувати завдання бульбівського штабу. В Києві функції зв'язкового штабу УПА(Б-Б) виконував сотник А. Кабайда, який працював перекладачем у штабі поліції. Його завданням було ввійти в довіру до німців і протриматись в Києві якомога довше. Подібні завдання отримали зв'язкові і в інших містах.

У новій ситуації змінюються політичні орієнтири отамана. Якщо ідейним стрижнем попередньої військової формації було антирадянське спрямування, то для УПА(Б-Б) — антинімецьке. Т. Бульба-Боро-

вещь, вихований у націоналістичному дусі, вважав головним ворогом Радянський Союз, а Німеччину — потенційним союзником. Надія на те, що нацисти змінять ставлення до українського питання (чи обставини змусять їх це зробити), не залишала його протягом усього періоду війни. Але гітлерівський терор привів до того, що частина бійців бульбівського формування, як і населення окупованих районів, своїм головним ворогом стали вважати німецьких окупантів. Антинімецькі сили сподівалися досягти з радянськими партизанами якщо не співпраці, то хоча б нейтралітету. Такі сили, що взаємно виключали одна одну, в єдиній організації були джерелом її нестабільності, а в майбутньому — й ослаблення.

Не сприяла посиленню УПА(Б-Б) і політична діяльність поліського ватажка. Після того, як весною 1942 р. під тиском обставин він розпочав створення повстанських загонів, перед ним постали питання політичного характеру. На кого опертись у такій непростій ситуації? Хто ворог, а хто друг? Яка мета діяльності в найближчій перспективі?

Більше стихійно, ніж обдуманно, керівник УПА(Б-Б) змінює свою політику. Тогочасну дипломатію Т. Бульби-Боровця Я. Гайвас назвав “грою у дві руки”. Суть її полягала в тому, щоб, використовуючи стосунки з німецькими та радянськими силами, добиватися поступок від кожної зі сторін і по можливості триматися щодо них нейтралітету. Але за тих умов політика “гри у дві руки” не могла мати успіху. Обидві політичні сили — і Радянський Союз, і нацистська Німеччина — визнавали лише один принцип: “хто не з нами, той проти нас”. До того ж дипломатія Бульби-Боровця ослаблювала сили самої УПА(Б-Б). Внутрішня боротьба між про- і антинімецькими силами не давала змоги консолідуватися навколо бульбівського формування різноманітним антигітлерівським політичним силам, українському населенню. Як стане зрозумілим пізніше, це була фатальна помилка.

У квітні 1942 р. військові загони Бульби-Боровця перейшли до боротьби з гітлерівцями: з одного боку, щоб показати нацистам свою силу і скористатися цим у майбутніх переговорах, з другого — щоб дати вихід антигітлерівським настроям бійців УПА(Б-Б). Третім аспектом було намагання завоювати прихильність населення, захистити його від свавілля окупантів.

Аграрна політика окупантів передбачала передачу землі німецьким колоністам. У “Пам’ятці для ведення господарства в завойованих східних районах” підкреслювалося, що завойовані українські землі є німецькою господарською територією⁶³. Зокрема, на Волині нацисти відібрали у селян 187 тис. га землі⁶⁴. У 1942 р. у Волинській області було вигнано населення з 7 сіл, а на їх місці поселилися фольксдойчі⁶⁵.

Вивезення людей в Німеччину розпочалося після появи циркуляра А. Розенберга від 6 березня 1942 р. З циркуляра випливало, що східні райони повинні дати 627 тис. робітників, з яких 527 тис. планувалося набрати в Україні (237 тис. промислових робітників і 290 тис. — сільськогосподарських)⁶⁶. Пізніше ця цифра значно збільшилась. Лише з Волинської, Рівненської і Житомирської областей за роки війни було вивезено понад 92 тис. осіб⁶⁷.

Найжорстокішою акцією було планомірне нищення цивільного населення. У вересні 1942 р. було знищено 2875 жителів, у тому числі

1620 дітей, волинського с. Кортеліси. В ході каральних акцій на території північніше Житомира у березні 1942 р. нацисти знищили 3,5 тис. мирного населення. Наприкінці 1942 р. німецькі карателі у Словечанському і Олевському районах на Житомирщині спалили села Словечно, Бечунь, Каменка, Тхорин, Городець, Верхня Рудня, Середня Рудня, Нижня Рудня, Юрово, Хочино. Населення, яке не встигло втекти, гітлерівці розстрілювали; дітей, жінок, літніх людей спалювали живцем. У Словечному і в навколишніх селах карателями було вбито понад 5 тис. осіб⁶⁸.

Нелюдським було ставлення нацистів до військовополонених. У жовтні 1941 р. в Україні було 10 концентраційних таборів для солдатів і один концентраційний табір для офіцерів. У 10 концтаборах утримувались майже 450 тис. осіб. З дозволу військового керівництва концтабори для полонених червоноармійців часто організовували під відкритим небом. У брошурі “Про поведінку військ на Сході”, що була видана ще до початку війни проти Радянського Союзу, забезпечення радянських військовополонених розглядалось як “помилкова гуманність”⁶⁹. Військовополонених, які потрапляли в концтабори, не годували по кілька діб і навіть більше тижня. Для полонених червоноармійців була занижена норма харчування порівняно з полоненими з інших країн. Але навіть офіційних норм, як правило, не дотримувались. Усі намагання місцевого населення допомогти полоненим жорстоко каралися. Жажливим було і забезпечення одягом. У листі від 2 грудня 1941 р. інспектор з озброєння в Україні писав начальнику озброєнь генералу Томасу: “Життєві умови, продовольче становище, обмундирування і стан здоров’я військовополонених незадовільні. Смертність дуже висока. Можна чекати, що ще десятки й сотні тисяч людей зимою відправляться на той світ”⁷⁰.

Подібні акції гітлерівців зумовлювали виникнення антинімецьких настроїв серед бульбівців. З квітня до середини червня 1942 р., за словами Т. Бульби-Боровця, тривав перший етап боротьби. Як наслідок — “почали злітати в повітря автомашини та різні установи Кохової аристократії в Україні разом з їх пасажирами та урядовцями”⁷¹.

15 серпня 1942 р. Т. Бульба-Боровець написав листа до Еріха Коха. У ньому пояснювалася вичікувальна позиція його формування: Німеччина вважалася лише тимчасовим ворогом, а головним ворогом залишалися “етнографічні сусіди”. “Тепер до Вас востаннє промовляє голос українського національного підземелля”, — писав Боровець. Для уникнення конфліктів між його загонами й нацистами отаман пропонував окупаційній владі лояльно ставитись до українського населення: заборонити додаткові продовольчі реквізиції, враховувати потреби місцевого населення, припинити арешти та розстріли українців, звільнити з в’язниць арештованих бульбівців і представників інших національних організацій⁷².

Однак терор окупантів лише посилювся. І від другої половини липня до кінця серпня, за словами Т. Бульби-Боровця, тривала друга фаза боротьби. Найбільшою акцією того періоду отаман вважав “Шепетівську операцію”, яку провели в ніч на 19 серпня 1942 р. об’єднані в одну оперативну групу декілька “летючих бригад” УПА(Б-Б) на вузловому залізничному пункті Шепетівка⁷³. В результаті операції (вона

мала диверсійно-демонстративний характер, і поліський ватажок надто емоційно описав її у своїх мемуарах) було розвантажено чотири ешелони з різним майном, яке бульбівці перевезли до лісу. Крім того, бійці УПА(Б-Б) звільнили два ешелони людей, яких примусово направляли на роботу в Німеччину.

Починаючи збройну боротьбу проти німецьких окупантів, Т. Бульба-Боровець не ставив перед своїми бійцями завдання бити ворога на кожному кроці. Мова йшла про те, щоб показати окупантам бойові можливості УПА(Б-Б), змусити їх погодитись де-юре або де-факто зі статусом двовладдя на Волині—Поліссі. Визнаючи німецьких окупантів ворогами, бульбівці не бажали передчасно розтратити свої сили; вони чекали часу, коли Німеччина і Радянський Союз виснажаться. “Повна війна” з партизанами не відповідала політичним намірам отамана. Позиція Т. Бульби-Боровця чітко відбита у “Законі українського партизана”, затвердженому отаманом 15 вересня 1942 р.: “Український партизан без наказу командування абсолютно не має права виступати зі зброєю у руках. Виняток становить тільки необхідна потреба самооборони”⁷⁴. Таким чином Т. Бульба-Боровець прагнув зберегти сили “до кращих часів”.

На підтримання боєздатності своїх підрозділів була спрямована і його антиалкогольна кампанія. Бульбівські загони, як і інші підрозділи, часто потерпали від зловживання окремими бійцями спиртними напоями. Щоб викоренити цю звичку, отаман ужив жорстких заходів: за порушення наказу про вживання алкоголю перший раз бійці каралися 25 шомполами, другий — 50, третій — розстрілом. Антиалкогольні санкції жандармерія УПА(Б-Б) застосовувала і до місцевого населення⁷⁵.

Слід зазначити, що хоча збройні дії УПА (Б-Б) і перешкоджали діяльності окупаційної адміністрації, проте не становили серйозної загрози з військової точки зору. З цим погоджується більшість дослідників. Однак не можна не погодитися з тим, що вони мали серйозне політичне значення. Діяч мельниківського проводу ОУН О. Штуль-Жданович з цього приводу писав, що “збройна, партизанська боротьба дала далеко глибший наслідок, як самі бої. Вона в українському народі зміцнила почуття власної сили й власної вартості, власних можливостей і власного уміння”⁷⁶.

Воєнні дії бульбівців перешкоджали німецькій владі здійснювати мобілізації українського населення для роботи в Німеччині. У повідомленні до начальника поліції безпеки й служби безпеки від 20 листопада 1942 р. наголошувалося: “Продовжується реєстрація завербованих на роботу. Однак у сільських районах через банди це значно ускладнюється”⁷⁷.

Бульбівці перешкоджали й продовольчим ревізіціям. У повідомленні начальника поліції безпеки й служби безпеки (грудень 1942 р.) відзначалось, що в результаті “сильної бандитської діяльності ревізіції хліба становили у Сарнах 25—30 %, у Костополі 32—35 % від наміченого плану”⁷⁸.

За словами Т. Бульби-Боровця, боротьба бульбівців із гітлерівцями тривала близько чотирьох місяців. Про характер військових дій можна судити з німецьких документів: “До лютого 1943 року бульбівці

здійснювали напади заради забезпечення себе харчами. Не було жодного випадку покалічення службовців німецької поліції і солдатів вермахту. В основному вороги — поліція і цивільна адміністрація (золоті фазани)”⁷⁹.

Подібна інформація міститься у повідомленні начальника поліції безпеки й служби безпеки від 4 грудня 1942 р., в якому йдеться про те, що в Рівненському і Житомирському округах за останні 8 днів мали місце 150 нападів, головним чином на склади. Оскільки бандерівці ще не активізували свою діяльність, більшість цих нападів можна зарахувати до активу бульбівців. Про те, що це були не радянські партизанські загони, свідчить і приписка німецької адміністрації: внаслідок пропагандистської роботи члени банд добровільно перейшли на службу німецькій владі⁸⁰.

Є й інші джерела, які підтверджують специфічний характер боротьби. В одному німецькому документі вказано, що восени 1942 р. Боровець сам заявляв, що за період його діяльності “не було пролито жодної краплини німецької крові, і він ніколи не допустить цього, оскільки сам боровся з більшовиками”⁸¹.

Отже, про активну боротьбу з гітлерівцями нема мови. Не є винятком і повідомлення поліції безпеки й служби безпеки від 23 жовтня 1942 р., в якому зазначалося, “що бандерівський рух зайняв різку позицію проти Німеччини, прагнучи всіма засобами, навіть шляхом збройної боротьби, домогтися незалежності для України”⁸². В цьому документі Бульба-Боровець фігурував як бандерівський функціонер і командир великої банди, що діяла в околицях м. Сарни. З діяльністю його загонів й пов’язувалися головним чином відзначені в документі збройні акції. Однак про якесь значне заподіяння шкоди окупантам його загонами мова не йде.

Варто також відзначити і той факт, що не всі напади загонів Бульби-Боровця на німців можна було зафіксувати, оскільки бульбівці інколи перевдягалися у форму радянських партизанів. Про один з таких випадків згадував Б. Крутіков. У ніч з 2 на 3 грудня 1942 р. група озброєних людей, які видавали себе за партизанів (на головних уборах були червоні стрічки або червоні зірки, пароль “Сталінград—Москва”), напала на місто Тучин, райцентр Рівненської області. Після невеликого бою з німцями та поліцією група почала вивозити друкарське майно — шрифти, ротаційні машини тощо. Місто було залишене бульбівцями через 2 години, коли до міста під’їхали на машинах німці⁸³.

Намагання Т. Бульби-Боровця обмежуватися невеликими сутичками з німцями, бойовими акціями, спрямованими на добування продовольства, означали, що отаман сподівався порозумітися з німецькою владою. На його пронімецькі настрої влітку 1942 р., коли вже більшій частині населення України стали зрозумілими цілі гітлерівців та їх поведінка на загарбаних українських землях, вказують нові листи отамана до Коха. Ось уривок одного з них: “Я писав із лісу рейхскомісару листи, в яких звертав увагу на те, що німецьке правління в Україні веде неправильну політику і що це кінець кінцем закінчиться трагічно для обох сторін”⁸⁴.

Постійний інтерес до Бульби-Боровця та його військових загонів виявляли й нацисти. Щоб розвідати настрої в УПА (Б-Б), німецькі ке-

рівники встановили з отаманом зв'язок. Одним із перших почав діяти в цьому напрямку начальник поліції безпеки й служби безпеки генеральної округи “Волинь—Поділля” оберштурмбанфюрер Пютц. Приводом до зустрічі став лист Т. Бульби-Боровця до рейхскомісара Е. Коха, датований серпнем 1942 р. В ньому поліський ватажок зазначав, що антинімецькі дії його загонів були відповіддю на злочинну політику фізичного нищення людей. Отаман наголошував, що коли німці перейдуть до методів нормальної військової окупації й припинять масові репресії, УПА(Б-Б) буде суворо дотримуватись нейтралітету в їхній війні проти більшовиків⁸⁵.

Переговори пройшли 23 листопада 1942 р. в с. Москвин Березнівського району на Рівненщині. З німецької сторони були присутні Пютц і шеф політичного відділу служби безпеки (СД) Волині й Поділля Йоргенс. Від УПА(Б-Б) парламентарем був полковник П. Смородський. На початку переговорів Пютц наголосив, що йому відома позиція отамана стосовно німецької сторони. Він знає, що Бульба-Боровець ніколи не давав наказу проливати німецьку кров. Власне цей момент, за словами Пютца, і став основою для ведення переговорів.

Шеф СД Волині й Поділля запропонував Т. Бульбі-Боровцю перейти на службу до німців, розпочати спільну боротьбу з партизанами і таким чином легалізуватися. Керівник УПА(Б-Б), у свою чергу, зажадав зміни політичного курсу стосовно України та амністії українським націоналістам. Пютц погодився звільнити лише колишніх членів “Поліської січі”, а справу щодо визнання української державності пропонував перенести на майбутнє. На вимогу дати конкретну відповідь на пропозицію німецької сторони Бульба-Боровець відповів, що йому потрібен час, щоб порадитися зі своїм штабом⁸⁶. На цьому переговори закінчились. Виразної антинімецької позиції керівник УПА(Б-Б) не зайняв.

Одразу після переговорів полковник П. Смородський передав Т. Бульбі-Боровцю листа від єпископа Мстислава. Написання листа єпископ пояснював незрозумілою позицією отамана. “Чому ви, — писав єпископ, — з рештками своїх людей з так званої “Поліської січі”, яка в минулому році так славно співпрацювала з німецькою армією, ліквідувала більшовицькі недобитки, сьогодні зайняли для багатьох незрозуміле становище, — одним це дає підставу вважати Вас за український повстанчий загін, що знаходиться в стані боротьби з німцями, інші ж не розрізняють Вас від більшовицько-жидівських повстанчих банд”⁸⁷. Мстислав закликав Бульбу-Боровця припинити антинімецьку кампанію і разом з нацистами боротися проти більшовизму. У відповіді Т. Бульба-Боровець відкинув його домагання, зазначивши: “Ви співпрацюєте з кожною чужою владою в Україні, а я її поборюю”⁸⁸. Проте отаман погоджувався на компроміс із гітлерівцями та збройні дії проти радянських партизанських загонів при дотриманні німецькою владою низки умов. Серед них були: звільнення політичних в'язнів і припинення сваволі щодо українського населення.

У свою чергу представник німецької влади відповів, що колишні члени “Поліської січі” будуть амністовані, якщо вони перейдуть на бік німців. Однак їхнє звільнення не буде масовим, оскільки вони діяли в антинімецькому дусі.

Під час контактів з бульбівцями нацисти вивчили настрої всередині формувань Т. Бульби-Боровця і визначили позиції керівників. Згодом частину з них заарештували (саме тих, хто був настроєний на боротьбу з німецькими окупантами).

Слід зазначити, що хоча гітлерівські спецслужби й проводили розвідувальну роботу стосовно УПА(Б-Б), вони не завжди чітко розрізняли рух Бандери та Бульби-Боровця. У донесенні з окупованих територій Сходу № 26 від 23 жовтня 1942 р. зазначалося: “інша, більш значна банда локалізована недавно в районі Сарн, керує нею активіст Бандери Боровець”⁸⁹.

Навіть у 1943 р., уже після проведення неодноразових переговорів із представниками німецької влади, окремі німецькі чиновники продовжували йменувати Т. Бульбу-Боровця бандерівцем. У повідомленні начальника поліції безпеки й служби безпеки від 19 березня 1943 р. мова йшла про те, що в районі Сарни—Костопіль діє бандерівська банда під керівництвом українця Боровця, який одночасно є партизанським референтом у центральнім ОУНівським керівництві⁹⁰. А в повідомленні начальника військ СС і поліції на півдні Росії знову вказувалося на приналежність Бульби до ОУН(Б): “У вересні 1942 р. вперше в районі Сарн з’явилась банда, яку очолює українець Боровець, котрий називає себе Бульбою. Бульба належав до 12 членів штабу партизанського руху як референт, перед яким стояло завдання військової підготовки активних членів руху”⁹¹.

Підстави для таких висновків німецької адміністрації щодо його членства в ОУН(Б) давав сам отаман. На переговорах з німецькими представниками він позитивно ставився до Акта відновлення Української держави від 30 червня 1941 р. Крім цього, в ході переговорів з гітлерівцями Бульба-Боровець вимагав звільнення з в’язниці С. Бандери та його прибічників⁹².

Незнання нацистами політичних орієнтирів Т. Бульби-Боровця виглядало менш курйозним порівняно з інформацією, яка фігурувала в деяких повідомленнях радянської розвідки. В них зазначалося, що на території районів Сарни—Рокитне діють українські націоналістичні формування під назвою “Тарас Бульба”⁹³.

У грудні 1942 р. Т. Бульба-Боровець знову вступив у контакт із німецькою окупаційною владою. У листі до Пютца він писав, що за існуючих німецько-українських політичних взаємовідносин про звільнення політичних в’язнів не може бути мови, тому його (Т. Бульби-Боровця) співпраця з німцями неможлива, оскільки вона не може призвести ні до чого, крім підриву його авторитету. Щоб запобігти репресіям з боку німців, повідомляв Пютца Т. Бульба-Боровець, він змушений зі своїми загонами залишатись у лісі. Проте нелегальне становище бульбівців зовсім не означає, що вони виступають проти Німеччини. Якби Німеччина звільнила їх від участі в цій війні, то вони залишались би до кінця війни нейтрально-спостерігаючими. Т. Бульба-Боровець підкреслював, що вони не допомагають німцям, але й не шкодять, і не змінять цієї позиції до тих пір, поки німецька влада не оцінить ненормальну ситуацію, яка склалася в результаті її політики. Отаман наголошував, що якщо німецька влада й далі активно виступатиме проти українського населення, то

бульбівці змушені будуть перейти від нейтралітету до антинімецької боротьби⁹⁴.

Подібні закиди не подобались німецькій владі, яка всіяко намагалась дискредитувати отамана, розколоти єдність його прихильників, спровокувати зіткнення бульбівців із радянськими партизанами. Розуміючи це, отаман уже під час наступної зустрічі знімає усі попередні вимоги. 15 березня 1943 р. в листі до Беера він писав: “Боротьба з московсько-більшовицькою диверсією — це наша життєва конечність. Вона повинна розпочатись якнайскорше... Однак, як самі бачите, офіційна співпраця неможлива. З цього, власне, користає наш спільний ворог та безкарно активізує свою диверсійну діяльність в терені. Останні успіхи советської армії та факт, що большевицька навала переступила кордони України, примушує нас змінити своє досьогочасне становище супроти Німеччини і перейти від нейтралітету до чинної допомоги в боротьбі з большевизмом”⁹⁵.

Зі змісту листа зрозуміло, що Т. Бульба-Боровець відкидав умови порозуміння, висунуті ним восени під час переговорів з Пютцом, а саме: визнання української держави і звільнення політичних в’язнів. Небажання конфліктувати з окупантами, ненависть до Радянського Союзу виявились сильнішими від потреби боротися з німецьким загарбником. Політичні вимоги відсувались на майбутнє, а співпрацю отаман пропонував будувати на порозумінні. “Вона (співпраця. — Авт.) могла опиратись на такі принципи:

німці злагідніють своє відношення до українців, а українці приступають до чинної боротьби з більшовицькою диверсією;

українці дають для цієї акції людей, а німецька влада постачає їй военний матеріал;

акція поки що оформляється як незалежна українська партизанка”⁹⁶.

Крім цього, Бульба-Боровець пропонував довести кількість членів УПА(Б-Б) до сорока тисяч чоловік.

Проте всі пропозиції отамана були проігноровані. Керівники німецької окупаційної влади знали ставлення А. Гітлера до озброєння підкорених народів. “Найбільший абсурд, — говорив фюрер, — який можна було б вчинити на окупованих територіях Сходу, — це дозволити підкореним народам носити зброю”⁹⁷.

Однак, не йдучи на поступки Т. Бульбі-Боровцю, гітлерівці все ж не поривали контакти з ним. Їхня позиція зрозуміла. Контакти були потрібні, щоб не відштовхнути остаточно отамана і тим самим утримати його від активної боротьби з окупантами; щоб мати можливість своєчасно виявляти та знешкоджувати антигітлерівські сили в УПА(Б-Б); щоб не допустити об’єднання радянських партизанів і загонів Т. Бульби-Боровця.

16 квітня 1943 р. Т. Бульба-Боровець пише особистого листа до поручика Ковальчука в Рівне з проханням встановити зв’язки з німцями і просити їх вислати отаману свої пропозиції. 24 квітня Т. Бульба-Боровець отримав листа від Пютца, в якому отаманові пропонувалося перейти з нелегального становища на службу до нацистів. Шеф СД Волині й Поділля застерігав бульбівців від контактів з бандерівцями, які, на його думку, є ворогами і Німеччини, і бульбівців. У листі-

відповіді поліський ватажок відмовився перейти з нелегального становища, заявивши, що причина цього — негативне ставлення Рейху до українців, але обіцяв зберігати щодо гітлерівців нейтральну позицію, якщо ті припинять винищення українського цивільного населення. З листа зрозуміло, що сам керівник УПА(Б-Б) розцінював свої відносини з гітлерівцями як нейтральні⁹⁸.

Не принесли отаману жаданих результатів контакти з гітлерівцями і влітку 1943 р. Тому бульбівці продовжували свою тактику дій: нападати на німецькі склади.

Коротко зупинимося на формуванні особового складу УПА(Б-Б). Твердження про те, що набір у підрозділи Бульби-Боровця здійснювався на добровільних засадах, є помилковим. Погоджуємося, що лише перші загопи бульбівців насправді утворювали добровольці. Мобілізації мали місце з початку 1942 р. Пізніше ухиляння від них могло тягти за собою смертну кару. В мобілізаційних картках отамана, які розповсюджували серед населення спеціальні зв'язкові, наголошувалося, що “невиконання мобілізаційного наказу карається розстрілом”⁹⁹.

Кількісний склад УПА(Б-Б) у першій половині 1943 р. німецькі чиновники оцінювали в 10—20 тис. осіб. У звіті відділу “Схід” абверу від 19 травня 1943 р. підкреслювалося, що бульбівські загопи на північ від лінії Рівне—Звягель налічували 20 тис. осіб¹⁰⁰. В іншому донесенні цього ж відділу від 13 липня всі збройні формування в німецькому тилу розміщувалися відповідно до їх чисельності в такій послідовності: радянські банди; рух Бульби; рух Бандери; інші¹⁰¹.

Дещо відмінну картину щодо кількісного складу УПА(Б-Б) подає Володимир Косик: “Найважливішою була течія, що почала формуватись у березні—квітні на базі ОУН Бандери, а саме — УПА. У квітні 1943 р. вона налічувала 8—10 тис. бойовиків, які входили до збройних відділів. У червні 1943 р. їх кількість подвоїлась. Другим за значенням був партизанський рух, що його очолював Тарас Бульба-Боровець. Цей рух у квітні 1943 р. налічував 4 тис. повстанців і, мабуть, міг мобілізувати ще, може, один десяток тисяч”¹⁰².

За радянськими даними, саме на 1943 рік припадає найвища активність бульбівців у боротьбі з гітлерівцями. У звіті командування Кам'янець-Подільського партизанського з'єднання імені Ф. Михайлова сказано, що в березні 1943 р. “націоналістичний рух бульбівців на Поліссі перейшов на шлях активної боротьби на два фронти — з радянськими партизанами і німцями”¹⁰³. Про те, що німці “ведуть з бульбівцями жорстоку боротьбу”, вказано і в щоденнику С. Руднева¹⁰⁴. О. Сабуров у повідомленні в Український штаб партизанського руху вказував, що 20 травня 1943 р. бульбівці напали на німецький гарнізон у с. Чудельки. Під час бою було забито 30 німців¹⁰⁵. Інформацію про цей напад містять й інші партизанські документи¹⁰⁶.

Про іншу сутичку між німцями та бульбівцями в червні 1943 р. повідомляв секретар Рівненського підпільного обкому КП(б)У, командир партизанського з'єднання В. Бегма у донесенні начальнику УШПР Т. Строкачу від 8 липня 1943 р. Згідно з цією інформацією, під час переправи німців через річку Горинь для наступу на Степань бульбівці забили 15 осіб. Проте німецькі війська захопили в полон і розстріляли 200 своїх противників¹⁰⁷. Про “численні напади”, здійснені бульбів-

цями в районі, розташованому на схід від залізниці Рівне— Луцьк, повідомляють і німецькі документи ¹⁰⁸.

У цей період німецька адміністрація у своїх листівках і окремих публікаціях намагалася образ Т. Бульби-Боровця “змішати з багном”. Так, 22 травня 1943 р. з’явилася стаття “Люди з лісу і національний український інтерес”, поміщена у низці видань генерального комісаріату “Волинь—Поділля”, зокрема в часописі “Волинь”. У статті відзначалося, що останнім часом у ліс пішло багато людей, обдурених різними “провідниками”, які є часто більшовицькими агентами. Однак той партизанський чи бандитський спосіб є чужий українській психіці й традиціям, тому українці рішуче відкидають бандитизм. Автори статті наголошували, що національні українські інтереси полягають у тому, щоб усі сили, можливості, творчий потенціал віддати в руки німців для перемоги над більшовиками. В листівці, що поширювалася влітку 1943 р., стверджувалося: “Справжній герой бандитів Боровець волочиться вже місяцями зі своєю так званою “Визвольною армією” по лісах і має на своєму сумлінні безчисленні вбивства українських жінок і чоловіків. Коли так має виглядати “визволення” українського народу, то кожний розумний українець відвернеться з обуренням від цих злочинів” ¹⁰⁹.

Однією з вдалих операцій бульбівців проти німців восени 1943 р. було захоплення ешелону з боєприпасами. Його охороняли 12 солдатів-угорців. Бульбівці, скориставшись нечисленністю охорони, захопили ешелон, інсценувавши напад радянських партизанів. Коли німецький загін підійшов до місця події, було уже пізно — бульбівці вивезли в район своїх баз усі підводи з боєприпасами ¹¹⁰.

Окремі радянські автори намагалися змалювати цей факт як замасковану операцію передачі німцями зброї та боєприпасів бульбівцям ¹¹¹. Однак такі відомості не підтверджуються ні радянськими, ні німецькими джерелами.

Восени 1943 р. німці розпочали активні акції проти повстанців. Т. Бульба-Боровець, зрозумівши безперспективність довгої боротьби на два фронти — проти німців і радянських партизанів, а також з набираючими силами бандерівських військових формувань, вирішує згорнути дії своїх загонів. 5 жовтня 1943 р. він видав наказ “До командирів, козаків і всіх членів УНРА”, в якому зазначалося, що загони УНРА (назву Українська народно-революційна армія загони бульбівців отримали в липні 1943 р.) переходять до нових форм боротьби. На практиці це означало згортання активної діяльності. В наказі підкреслювалося, що в тих місцевостях, де можливі бойові сутички бульбівських підрозділів з переважаючими силами радянських партизанів або бандерівців, загони УНРА повинні розформуватись і перейти до підпільної діяльності ¹¹². Коли ж Червона армія пройде через Полісся, планувалося знову об’єднати бульбівські загони й розпочати боротьбу з радянською владою ¹¹³. Про пасивність формувань УНРА свідчить і звіт служби безпеки ВО “Заграва” за 15 вересня — 15 жовтня 1943 р., в якому зазначається, що бульбівці у Степанському і Людвипільському районах “поховали зброю і сидять без дії”, але ведуть пропаганду серед місцевих жителів, щоб останні не погоджувалися на мобілізацію до бандерівської УПА ¹¹⁴.

Але переломити хід справ на свою користь бульбівцям не вдалося. Перевага була на боці бандерівців. Не бажаючи організувати широкі верстви населення на боротьбу проти німецьких окупантів і вийти за межі поліського регіону, отаман тим самим посприяв розвитку військових загонів ОУН(Б).

20 листопада Т. Бульба-Боровець разом з ад'ютантом О. Штуль-Ждановичем прибули до Рівного на переговори з представниками німецької окупаційної влади, попередньо надіславши меморандум під назвою "До уряду німецького Рейху в Берліні". Оскільки переговори мали політичний характер, то відповідно Бульба-Боровець мав зустрітися з вищими німецькими посадовими особами. З цією метою його передали службі безпеки й доставили у Варшаву, а пізніше в Берлін. Служба безпеки, в свою чергу, запросила директиви у рейхсфюрера СС. Проте намагання Т. Бульби-Боровця знайти спільну мову з німцями закінчились невдало. Нацисти вирішили знешкодити його як ватажка УНРА. Тому Т. Бульба-Боровець та О. Штуль-Жданович 1 грудня 1943 р. були кинуті в концентраційний табір Заксенхаузен¹¹⁵. Новим командиром УНРА став отаман Л. Щербатюк-Зубатий. Проте невдовзі ця "армія" перестала існувати. Бульбівці, які були захоплені в полон радянськими партизанами, повідомляли, що частина їх розійшлася по домівках¹¹⁶. Опір продовжували чинити лише окремі загони. Таким був логічний кінець стосунків між Т. Бульбою-Боровцем і німецькими окупантами.

4. Пошук компромісу з радянськими силами

На початку 1942 р. радянський партизанський рух тільки зароджувався. Майже всі бази, залишені для розвитку партизанської боротьби в тилу німецьких окупантів, були викриті, а кадри — розгромлені. Диверсійно-розвідувальні групи та загони особливого призначення тільки розпочинали свою діяльність. Лише 30 травня 1942 р. постановою ДКО при Ставці ВГК було створено Центральний штаб партизанського руху (ЦШПР) на чолі з колишнім секретарем ЦК КП(б)У П. Пономаренком. Водночас було створено і низку фронтових партизанських штабів, у тому числі й Український штаб партизанського руху (УШПР), який очолив Т. Строкач. Спочатку УШПР підпорядковувався безпосередньо ЦШПР, однак пізніше, у вересні 1942 р., був реорганізований у республіканський штаб партизанського руху, а в березні 1943 р., після розформування ЦШПР, його було підпорядковано Ставці ВГК та ЦК КП(б)У¹¹⁷.

Проте взимку і весною 1942 р., як було сказано вище, територія Полісся залишалася для радянських партизанів ще не освоєною, її контролювали переважно бульбівці. Тому керівники радянських партизанських загонів намагалися схилити Т. Бульбу-Боровця на свій бік. "У лютому 1942 року, — писав О. Шуляк, — більшовики шукають контакту зі штабом в Олевську, а в березні цього ж року вже прибув їхній емісар на пункт Кармелюка в Людвиполі з пропозицією зустрічі компетентних осіб"¹¹⁸.

Інтенсивнішими контакти стали після того, як наприкінці червня 1942 р. в район Мозирських лісів був закинтий загін особливого при-

значення на чолі з Дмитром Медведєвим. У складі загону був представник Генерального штабу Червоної армії О. Лукін, який проводив переговори з отаманом.

16 вересня 1942 р. О. Лукін зустрівся з Т. Бульбою-Боровцем поблизу с. Бельчанки-Глушків. Д. Медведєв так описує початок розмови: “Отаман намагався показати, що налаштований миролюбно. Він звернувся до Лукіна за усіма правилами дипломатичного етикету, назвавши його “високою договірною стороною”, яку він радий вітати. О. Лукін, у свою чергу, заявив: “Ми не вважаємо вас договірною стороною. Ми прийшли говорити з вами як із зрадником батьківщини. Домовлятися нам з вами ні про що. Ви можете покаятися у скоєних вами важких злочинах перед народом і спробувати спокутувати свою вину, негайно розпочавши активну збройну боротьбу проти німецьких загарбників. У цьому разі ми будемо прохати президію Верховної Ради про амністію для членів вашої незаконної і злочинної організації”¹¹⁹.

З тим, що переговори почалися саме так, як стверджує Д. Медведєв, важко погодитись. У спогадах багатьох учасників національно-визвольної боротьби вказувалося, що на перших етапах контактів із радянськими представниками останні не акцентували уваги на суперечностях, які існували між обома сторонами, а навпаки — згладжували їх. Зовсім по-іншому про початок переговорів згадує й Т. Бульба-Боровець: “Підполковник Лукін, як офіцер спеціальної служби, розпочав переговори привітанням героїчної УПА та її командування від самого товариша Сталіна, советського уряду, Генерального штабу СРСР та уряду УРСР”¹²⁰. Далі О. Лукін заявив, що радянський уряд, Й. Сталін, Червона армія, уряд радянської України “з великою гордістю дивляться на нас як на активних месників за всі кривди, заподіяні героїчному українському народові озвірілими фашистськими загарбниками”¹²¹.

Під час цієї зустрічі Т. Бульба-Боровець не дав однозначної відповіді щодо спільної боротьби з німецькими окупантами. Він заявив, що повинен проконсультуватись і скоординувати це питання з “центром”. Наступна зустріч була призначена на 26 вересня, однак відбулась лише через місяць, оскільки радянські партизани міняли свої місця, остерегаючись нападу німецьких карателів.

28 жовтня 1942 р. О. Лукін, як стверджує Д. Медведєв, знову пішов на переговори з керівником УПА(Б-Б). Т. Бульба-Боровець називає іншу дату, ніж Д. Медведєв, — кінець листопада 1942 р. На переговорах, як зазначав Т. Бульба-Боровець, були представники “центру” — політичний референт та редактор газети “Самостійник”. Т. Бульба-Боровець на цій зустрічі, за словами Д. Медведєва, заявив, що вступає на шлях збройної боротьби з німецькими загарбниками. Під кінець зустрічі він запропонував встановити пароль, щоб уникнути сучик між радянськими партизанами та бульбівцями¹²².

У мемуарах Т. Бульби-Боровця про готовність бульбівців розпочати широкомасштабну боротьбу з німцями не йдеться. Навпаки, отаман згадує, що в листі до Лукіна він не підтримує антинімецький виступ усієї України, бо переконаний, що УПА(Б-Б) може розпочати такий виступ лише тоді, коли буде відкритий другий фронт на заході та розпочнеться антифашистська боротьба у всій Європі. “У противному

разі, — вважав Т. Бульба-Боровець, — крім винищення цілої нації, він більше нічого не принесе”¹²³.

На цій зустрічі О. Лукін знову наполягав знищити Е. Коха. Однак отаман, сподіваючись порозумітися з гітлерівцями, зайняв вичікувальну позицію. Поліський отаман розумів, що після вбивства Коха шлях до переговорів з нацистами буде закритий.

Переговори показали відмінність позицій договірних сторін. Це відзначає і американський історик Дж. Армстронг: радянські представники вимагали формального підпорядкування націоналістичних формувань радянському контролю, тоді як Бульба-Боровець і його прихильники виявляли єдність у відстоюванні обмеженої домовленості в боротьбі проти німців¹²⁴.

11 грудня 1942 р. голова Раднаркому УРСР Л. Корнієць і начальник штабу УШПР Т. Строчак надіслали радіограму в партизанські з'єднання О. Сабурова, С. Маликова та С. Ковпака, в якій наголошувалось: “Уважно розберіться з фактичним станом загонів українських націоналістів, котрі діють в Житомирській, Рівненській та інших областях. Дізнайтесь про кількість, чисельність, озброєння загонів, прибулі чи місцеві жителі, ставлення до них населення. Чи ведуть насправді націоналісти боротьбу проти німців, ставлення останніх до націоналістів. Повідомте вашу думку про методи боротьби і розкладу націоналістичних загонів і залучення їх до боротьби проти німців... не дозволяйте проникненню агентури націоналістів до партизанських загонів”¹²⁵.

Збір інформації про повстанців мав допомогти радянським керівникам у виробленні їхньої стратегії щодо українських національних сил. Думки про можливість досягнення взаємодії з українськими повстанцями певний час існували.

На початок 1943 р. обидві сторони зрозуміли, що переговори ні до чого не приведуть. Відносини зупинилися на стадії нейтралітету. УПА(Б-Б) здійснювала свої акції самостійно, а радянські емісари почали організовувати власні партизанські загони, перекидаючи їм командно-комісарський персонал та військово спорядження літаками.

Слід також відзначити, що у контакт із бульбівцями вступали не лише партизани із загону Д. Медведєва, але й пізніше — бійці з'єднання С. Ковпака та інших партизанських підрозділів.

У кінцевому результаті від нейтралітету з бульбівцями виграли радянські партизани. Нейтралітет відкривав доступ у села, де бульбівці мали свою агентуру, і радянські представники могли працювати серед населення, яке вже не боялось розправи за контакт із ними. Проводилась “роз'яснювальна” робота і серед бульбівців. На виграшну роль нейтралітету між обома сторонами для радянських загонів вказує і Д. Медведєв¹²⁶.

Певний вплив на те, що Т. Бульба-Боровець пішов на контакт із радянськими партизанами, мали й симпатії багатьох рядових бульбівців до радянської влади. Секретар Рівненського підпільного обкому КП(б)У, командир партизанського з'єднання В. Бегма у своєму доносенні від 8 липня 1943 р. до начальника УШПР Т. Строчака повідомляє, що серед санітарів і молодшого складу бульбівців часто спостерігаються випадки одностайності стосовно Радянської влади, багато заявляють: “Скоріше закінчилась би війна, хай краще буде Радянська

влада, ніж будуть правити німці”¹²⁷. Певну роль у контактах зіграло й намагання керівника УПА(Б-Б) перетягнути радянських партизанів на свій бік. Той же В. Бегма в іншому донесенні свідчить, що бульбівці вербують партизанів і бійців Червоної армії, які потрапили в оточення. Вони використовують їх як інструкторів військової справи, а інколи навіть призначають командирами взводів¹²⁸. Слід зазначити, що хоча і бульбівці, і радянські партизани воювали з німецькими окупантами, однак у них була різна мета, а отже, і різні форми боротьби. Радянське керівництво розглядало бойові дії партизанів як дієву форму допомоги Червоній армії, і партизанська діяльність відповідно підпорядковувалась боротьбі на фронті. Через те головним завданням радянських партизанських загонів було сприяння фронтовим операціям, яке включало проведення комунікаційних диверсій, удари по об’єктах військового значення, збирання розвідувальної інформації.

Зовсім інше бачення збройної боротьби проти гітлерівців мав Т. Бульба-Боровець. Для нього вона була насамперед формою самооборони населення на захопленій загарбниками території. Тому головним завданням збройної боротьби бульбівців було утримання німецьких окупантів від нападів на території, контрольовані їхніми загонами, й накопичення сил для подальшої боротьби з виснаженими ворогами. Комунікацій і військових об’єктів бульбівці практично не зачіпали.

Всю складність тогочасних стосунків між радянськими партизанами та підрозділами Т. Бульби-Боровця відбивають сторінки щоденника комісара Сумського партизанського з’єднання С. Руднева, який писав: “націоналісти — наші вороги, але вони б’ють німців”¹²⁹.

Про ставлення радянських партизанів до бульбівців йдеться і в звіті комісара партизанського з’єднання, яким командував О. Сабуров, — З. Богатиря. Останній писав, що бульбівці “б’ють мельниківців, бандерівців, партизанів і німців. Бульба — це такий анархіст, який ні на що не дивиться, ні про яку програму своєї діяльності не говорить. Це — свідчення з допитів націоналістів”¹³⁰.

Стосунки між бульбівцями та радянськими партизанами відбиває і звіт Т. Бульби-Боровця за 1 січня 1942 р. — 15 листопада 1942 р., підписаний 15 лютого 1943 р. “Під осінь 1942 р. советська партизанка почала шукати порозуміння з нами. Проведено переговори... Нам було ясно, що з ними жодної співпраці не може бути... Більшовики домагалися від нас виконати атентат (теракт) на Рейхскомісара України Коха, за що обіцяли зброю і т. п. Дальше намагання втягнути нас до якнайширшої своєї диверсії на тилах німецької Армії. Ми справу відтягали, пояснюючи всякими причинами. Тоді більшовики заактивізували свою партизанку і, зорієнтувавшись, що до своєї диверсії так легко не втягнуть, об’явили нам війну”¹³¹.

Вище вже зазначалося, що в УПА(Б-Б) існували дві, здавалося б, взаємовиключаючі сили, одна з яких намагалася за будь-яких обставин, якщо не співпрацювати, то уникнути відкритої боротьби з гітлерівцями, а інша — боротися з ними. Останню підтримував І. Міtringа і його прихильники. Вони об’єктивно прагнули до нейтралітету з радянськими партизанами, до зосередження головної уваги на боротьбі з німецькими окупантами.

У 1941 р. ця група утворювала “ліве крило” бандерівської партії. До неї входили Турчинович, Ревак, Паладійчук, Борис Лівіцький, які разом із “похідною” групою ОУН(Б) прямували в столицю України проголосити акт відновлення української держави. Однак по дорозі до Києва вони були затримані гітлерівцями. Частина молодих людей врятувалась від арешту, пішовши в підпілля. Пізніше, побачивши, що програма “лівого крила” не знаходить підтримки в ОУН(Б), вони, за винятком Бориса Лівіцького, попрямували на Волинь, де знайшли притулок у “Поліській січі”. При підтримці Л. Щербатюка-Зубатого І. Міtringа і його прихильники заснували Українську народно-демократичну партію (УНДП) ¹³².

Побувавши у східних областях України, І. Міtringа переконався у відсутності підтримки населенням націоналістичної програми ОУН і зробив висновок: “треба обов’язково організувати якусь нову політичну силу, яка б вела розумну, насамперед ідеологічно-світоглядну боротьбу проти компартії, німців, супернаціоналістів” ¹³³.

Матеріали про УНДП знаходимо і в повідомленнях радянських партизанських командирів в УШПР. В одному з них зазначено: “На території Західної України з колишніх націоналістичних банд створено українську народно-демократичну партію. Створено і вироблено програму партії. В останній УНДП прокламує себе партією українських трудящих міст і сіл, яка бореться за повне визволення українського народу, а також за владу українських трудящих і звільнення від національного гніту. Ця партія бореться за перебудову Європи і Азії за принципом самовизначення нації, проти звірчої експлуатації і знищення одних народів іншими... УНДП випускає газету “Земля і влада” ¹³⁴.

Але на практиці вплив партії був незначним, в УПА(Б-Б) переважали пронацистські настрої. Відповідно і статус-кво у стосунках бульбівців з радянськими партизанами рано чи пізно мав бути зруйнованим. Невдовзі почали розгортатися події в цьому напрямку. Варто зазначити, що сутички між обома сторонами були й раніше, навіть тоді, коли зберігався “нейтралітет”. Так, у повідомленні командира партизанського з’єднання О. Сабурова до штабу УШПР від 3 грудня 1942 р. вказано, що бульбівці “нападають на партизанські групи, роззброюють їх та б’ють” ¹³⁵. Проте сутички не мали кровопролитного характеру. На початку весни 1943 р. відносини між обома сторонами змінюються.

1 березня 1943 р. на мосту через річку Случ, що поблизу с. Хотин тодішнього Людвипільського району, був обстріляний разом з іншими членами загону особливого призначення радянський розвідник М. Кузнецов ¹³⁶. Ця подія стала початком жорстокої боротьби між бульбівцями й радянськими партизанами. Відносини між ними в цей період відбиті в доповіді секретаря Рівненського підпільного обкому КП(б)У В. Бегми центру. Повідомлялося, що “Т. Бульба-Боровець остаточно припинив боротьбу з німцями і розпочав активні дії проти партизанів” ¹³⁷. Слід зазначити, що до цього бульбівців схилили й антибульбівські дії радянських партизанів. В одному з повідомлень до УШПР від 21 серпня 1943 р. зазначено: “Диверсією і спеціально випущеними мною листівками від імені бульбівців я обдурих німців, і 13, 14 серпня німці глушили бульбівців” ¹³⁸. Між радянськими партизан-

ськими загонами та бульбівцями відбувались як невеликі сутички, так і великі бої. Так, у травні 1943 р. бульбівці обстріляли розвідку партизанського загону з’єднання, яким командував О. Сабуров¹³⁹.

У доповіді про бойову діяльність цього партизанського з’єднання вказано, що лише один загін у квітні 1943 р. в районі Єльно, Томашгруд, Любиковичі, Бережки знищив 183 бульбівців¹⁴⁰. Про один із трагічних для бульбівців боїв повідомляє і В. Бегма: партизанська група під командуванням Санкова розпочала бій з бульбівцями поблизу с. Бутейки, де було вбито і поранено близько 100 чоловік¹⁴¹. Про збройні сутички між радянськими партизанами та бульбівцями в цей період повідомляють і німецькі документи¹⁴².

Д.Медведев пояснював такий розвиток подій тим, що гітлерівські керівники дали наказ Т. Бульбі-Боровцю розпочати війну з партизанами. Протилежної думки дотримувався поліський отаман. “Однак від половини лютого 1943 року, — писав він, — наш домовлений нейтралітет із Лукіним був остаточно по-більшовицькому односторонньо зірваний. Це пояснювалося головним чином тим, що вже в той час Червона армія почала свій наступ під Сталінградом”¹⁴³.

Третю версію подають документи архіву Служби безпеки України: “Бульба був небезпечним для німців, а особливо його союз з радянськими партизанами. Тоді вони вдалися до провокації. Організувавши партизанські загони із куркульського, антирадянського елемента, в тому числі і військовополонених Радянської Армії, німці посилали їх під виглядом радянських партизанів нападати на бульбівців, викликаючи тим самим в останніх ворожнечу до наших партизанів. Після одного з таких кровопролитних зіткнень бульбівці порушили перемир’я”¹⁴⁴.

Найреальнішою є третя версія. Це підтверджується низкою фактів. Так, німецькою окупаційною владою в листопаді 1942 р. була видана інструкція для всіх спецслужб третього Рейху, в якій, зокрема, містилося застереження не допустити згоди між партизанами й націоналістами¹⁴⁵. Німецька влада докладала багато зусиль, щоб скомпрометувати антинацистський рух в Україні, роз’єднати його сили, послабити активність, зіштовхуючи різні угруповання. І в цьому плані нацисти досягали деяких успіхів, але в цілому побороти антинімецький опір вони не змогли.

Або такий факт. Полковник О. Лукін, який був безпосереднім представником Генерального штабу Червоної армії на переговорах із Бульбою-Боровцем, повернувся з “центру” до загону Д. Медведева після порушення нейтралітету¹⁴⁶. До того командування загону особливого призначення не могло не знати позиції керівництва УШПР і КП(б)У щодо націоналістів. У 1943 р. М. Хрущов підготував спеціальне послання, в якому роз’яснювалась офіційна тактика радянського керівництва стосовно бульбівців та бійців інших національних формувань. Зокрема наказувалося: “Не виступати збройно проти цих загонів, якщо вони самі на вас не нападають, пам’ятаючи, що головним завданням є розгром фашистської Німеччини і вигнання німецьких окупантів з нашої території”¹⁴⁷.

Після порушення нейтралітету формуваннями Бульби-Боровця радянські партизани активізували збір детальної інформації про діяльність бульбівців. У радіограмі командира партизанського з’єднання

І. Шитова від 5 травня 1943 р. повідомлялось: “Бульбівці ведуть бої з німцями на правому березі р. Случ”¹⁴⁸.

Лектор ЦК КП(б)У, який перебував у з’єднанні О. Сабурова у вересні 1943 р., зазначав: “У Ровенській області діють збройні формування бульбівців. Як правило, вони нападають на невеликі групи партизанів, вирізують польські сім’ї, проти німців не виступають, і їх німці не чіпають”¹⁴⁹.

В. Бегма, секретар Рівненського підпільного обкому КП(б)У і командир партизанського з’єднання, в червні 1943 р. доповідав в УШПР: “У Ровенській області діють бульбівські загони: Берези — 400 чоловік, Легенди — 450, Єремщини — 325, Орла — 100, Махорка — 300 чол.”¹⁵⁰ В іншому донесенні (липень того ж року) В. Бегма підтверджував цю інформацію і повідомляв, що існує також кілька бульбівських таборів у районі Цуманських лісів чисельністю до 1000 чоловік. Зокрема він зазначав, що населення в місцевостях, де розташовані бульбівські загони, “ім симпатизує і тримає в селах застави проти партизанів. Про наближення партизанів місцеві жителі повідомляють бульбівців”¹⁵¹.

До дій УПА(Б-Б) особливо пильно придивлявся О. Сабуров. У червні 1943 р. він у радіограмі Т. Строкачу повідомляв: “Одне групування бульбівців знаходиться в районі Домбровиці—Сарни—Володимерець. Друге угруповання міститься по селах і хуторах від Сарн до Рокитного. Частково бульбівці живуть нелегально в Сарнах, Рокитно, Домбровиці. В Деражнянському районі угруповання націоналістів налічує до шести тисяч чоловік”¹⁵².

Особливої сили набуває ідеологічне протистояння. Командирам партизанських загонів вказувалось “всіма силами викривати керівників цих формувань — буржуазних націоналістів — як ворогів українського народу, німецьких агентів”¹⁵³.

У докладній записці лектора ЦК КП(б)У К. Дубини до М. Хрущова (вересень 1943 р.) повідомлялося, що лише у з’єднанні під командуванням О. Сабурова загін ім. Щорса за липень 1943 р. розповсюдив серед населення більш ніж 35 000 листівок, загін ім. Леніна — 37 000, загін ім. Ворошилова — 26 000, загін ім. 24-ї річниці РСЧА — більше 47 000¹⁵⁴. Щоб скомпрометувати Т. Бульбу-Боровця в очах народу, складався і так званий народний фольклор, який, як відзначає один із радянських бульбознавців — Ю. Мельничук, був дуже поширений за часів діяльності бульбівських підрозділів¹⁵⁵.

Розробляючи плани подальшої діяльності своїх підрозділів, Т. Бульба-Боровець 5 жовтня 1943 р. видав наказ:

“1. Скрізь, де можливі сутички з переважаючими силами червоних, бандерівських партизанських загонів, відділи УНРА розформовуються і переходять у підпілля.

2. Абсолютно ніде не організовувати опору регулярній Червоній Армії в її поході на Захід.

3. Стримати населення від всяких виступів проти нового окупанта, щоб не викликати зайвих репресій і не нести несвоєчасних і даремних жертв.

4. Посилити діяльність органів УНРА у підпіллі окремими наказами та інструкціями. Для досягнення нашої цілі ми повинні сьогодні три-

матися строгої конспірації і підпілля, щоб завтра знову вийти зі зброєю в руках”¹⁵⁶.

Однак така тактика не врятувала бульбівців. Від лютого 1944 р. частини охорони тилу військ 1-го Українського фронту і органи НКВС розпочали низку операцій, спрямованих проти націоналістичних формувань. Порівняно з УПА, члени якої спирались на досвідчене оунівське підпілля, загони УНРА виявилися більш уразливими й зазнавали великих втрат¹⁵⁷. Регіон їхніх дій дещо звузився. За даними радянських органів, він обмежувався територією в лісах між Сарнами, Костоподем та Олевськом, тоді як бандерівці контролювали північні райони Рівненської області та північно-західні райони Волинської області¹⁵⁸. Слід зазначити, що навіть район між Костоподем, Сарнами та Олевськом бульбівці ділили з радянськими партизанами¹⁵⁹.

Після вимушених боїв з частинами регулярних військ Радянської армії підрозділи УНРА були позбавлені можливості підпорядковуватися у своїй діяльності єдиному керівному центру. Окремі польові командири почали діяти на свій страх і ризик. Поступово діяльність бульбівських загонів завмирає. Однак не всі вони були розпущені. Про це свідчить і звернення начальника управління НКВС Рівненської області Трубнікова від 15 грудня 1944 р. до учасників УНРА, УПА, членів ОУН, УГВР, в якому їх закликали вийти з підпілля і припинити терор. Натомість їм гарантувалися життя та громадянські права¹⁶⁰. Було також вжито різних заходів, щоб дискредитувати повстанців у очах місцевого населення. У зверненні керівників УРСР до населення західних областей наголошувалось: “Ваш ворог — не тільки німецькі розбійники. Ваш ворог — згряя німецько-українських націоналістів”¹⁶¹. Відповідно до постанови ДКО СРСР сім’ї активних учасників загонів УНРА і УПА були депортовані. Для боротьби з повстанцями був задіяний весь пропагандистсько-ідеологічний та репресивний апарат радянської влади.

5. Спроби консолідації

В кінці 1942 р. Т. Бульбі-Боровцю стало зрозуміло, що його “лісова дипломатія” зазнала поразки. Не довіряючи ні Москві, ні Берліну, він зробив висновок, що власними силами не зможе обійтися.

На той час існувало кілька українських політичних організацій, які представляли собою певну силу. Однією з них був Союз гетьманців-державників, керівне місце в якому належало П. Скоропадському. Ця організація трималася угодовського курсу щодо німецької влади. Колишній гетьман засуджував тих українців, які закликали до співпраці з радянськими силами або ж намагались підняти проти гітлерівської Німеччини повстання. Що стосується перших, то це, на думку П. Скоропадського, було нерозумно і рішуче не відповідало бажанням українського народу. В другому випадку, як вважав П. Скоропадський, “нічого не може бути більш небезпечним, як необачно втягати людей в безнадійні під теперішню хвилю заходи, що лише будуть розвалювати нас як народ і дадуть шанси всім нашим ворогам запанувати на нашій землі”¹⁶². Така позиція Союзу гетьманців-державників не відповідала поглядам отамана.

На перший погляд, найбільшу схильність до співробітництва мав виявити уряд УНР в екзилі, завдання якого Т. Бульба-Боровець виконував ще до війни й формально навіть визнавав себе підлеглим йому. Т. Бульба-Боровець писав: “з наказу УНР діяла наша організація, розсилаючи своїх представників по всій Україні”¹⁶³. Як було сказано раніше, у своїх мемуарах Т. Бульба-Боровець згадує свою поїздку до Варшави у грудні 1941 — січні 1942 р., здійснену для того, щоб відзвітувати президентові УНР А. Ливицькому та отримати директиви уряду УНР. Він навіть описує прийом, влаштований йому А. Ливицьким: “Дорогий мій сину Тарасе! Не дивуйся тому, що було вчора. Секрет не завжди зберігається при чотирьох очах, а що ж говорити про вісім осіб? Учора був один бік медалі, тут — другий. Я повністю схвалюю ваш план і благословляю вас на святе діло. Як тільки Гітлер дійде до Волги, починайте його бити, але не загальним повстанням, а окремими летючими бригадами. Однак це, сину, — абсолютна тайна. Я учора не міг налюбуватися вашим бойовим запалом, що випливає з гарячої любові до батьківщини. Але самого запалу мало. Потрібні ще холодний розум, політична калькуляція і доцільність тієї чи іншої дії. Дійте за директивами полковника Литвиненка. Він вам буде в усьому дораджувати. Хай вас, дорогі наші герої-соколи, Господь Бог збереже та провадить до повної перемоги над усіма ворогами України. Ваш лицарсько-патріотичний чин дасть нашій нещасній батьківщині повну свободу”¹⁶⁴.

Проте, зважаючи на відсутність інших документів, які б підтверджували зв'язок Т. Бульби-Боровця з верхівкою керівництва УНР в екзилі, та свідчень очевидців, можна зробити висновок, що офіційних стосунків у період існування УПА(Б-Б)—УНРА між ними не було. Контакти з полковником І. Литвиненком та деякими іншими прихильниками УНР мали приватний характер. Ймовірно, що ідею про наявність офіційних відносин з урядом УНР в екзилі вигадав сам Т. Бульба-Боровець уже після закінчення війни для того, щоб вказати на спадкоємність своїх підрозділів з Армією УНР і таким чином заперечити намагання окремих осіб зобразити його як одного з “провінційних отаманчиків”.

Вірогідним союзником могла стати також Організація українських націоналістів, яка була розколота на послідовників С. Бандери і А. Мельника. Останні 14 квітня 1941 р. підготували “Меморандум про цілі українського націоналістичного руху”. Згідно з цим документом мельниківці проголошували своєю метою відновлення суверенної української держави на територіях, які населяли українці між Дунаєм, Карпатами й Каспійським морем. Ця держава мала отримати такий устрій, як і Німеччина. На роль українського вождя висувався А. Мельник. Головну надію стосовно створення суверенної української держави мельниківці покладали на Німеччину. У їхньому меморандумі підкреслювалась “підлегла роль” українців: “Сьогодні незаперечним є те, що головним фактором у новому європейському порядку є і залишатиметься Німеччина, якщо вона не буде поділяти свого права розпоряджатися і свого впливу, особливо що стосується європейського Сходу, з жодною іншою державою”¹⁶⁵. Пізніше, в ході репресій нацистів проти мельниківців, останні перейдуть на антигітлерівські позиції і

створять збройні загони. Однак, як вважали німці, група ОУН(М) діяла не так грубо, як ОУН(Б). У німецькому донесенні про ситуацію на Волині писалось, що “через брак ініціативи, який характеризує цю групу, її існування у даний момент не становить гострої небезпеки”¹⁶⁶. Внаслідок толерантного ставлення до інших національних організацій українців та здатності йти на компроміси саме мельниківці могли стати одним із найближчих союзників Т. Бульби-Боровця.

Найбільш послідовною у відстоюванні “українського питання” перед гітлерівською Німеччиною виявилась ОУН(Б). Як і ОУН(М), бандерівці підготували меморандум для вищих німецьких посадових осіб, в якому вказували місце ОУН(Б) у співробітництві між німцями та українцями. Бандерівці розглядали відносини між обома сторонами як союз. Тому в своєму меморандумі вони застерігали керівництво нацистської Німеччини, що “навіть якщо німецькі війська при вступі в Україну, звичайно, спочатку будуть вітати як визволителів, то незабаром ця ситуація може змінитися, якщо Німеччина прийде в Україну не з метою відновлення української держави і відповідними гаслами”¹⁶⁷. Виявом відстоювання ОУН(Б) “українського питання” стало проголошення Акта відновлення Української держави від 30 червня 1941 р.

Репресивні дії нацистів і прояви зловісних сторін німецького окупаційного режиму змусили ОУН(Б) уже у вересні 1941 року переглянути свою стратегію. З весни 1942 р. перед осередками ОУН(Б) було поставлено завдання здійснювати саботаж усіх заходів окупаційної адміністрації, проводити курси політичного та військового вишколу кадрів¹⁶⁸. З початку літа 1942 р. на території Рівненської області створюються загони ОУН(Б), які, починаючи з літа цього ж року, діють відкрито. Однак їхня діяльність передбачала накопичення і збереження сил для подальших дій і обмежувалась діями, спрямованими на забезпечення себе продовольством. Загони ОУН(Б) могли стати тим військовим формуванням, у спілці з яким бульбівці могли бути вагомою військовою силою. Однак через намагання проводу ОУН(Б) взяти виключно на себе керівництво всіма силами українського національно-визвольного руху, небажання йти на певні компроміси, а також через значні амбіції самого Т. Бульби-Боровця, співробітництво бульбівців і бандерівців виявилось неможливим.

Як уже зазначалось, у 1941 р. Т. Бульба-Боровець домовився з представниками ОУН(М) про співпрацю. Останні не погоджувалися з політичною платформою керівництва УНР, але з тактичних питань, особливо в галузі військового співробітництва, дійшли з отаманом певних домовленостей.

У 1942 р. їхні контакти стали ще тіснішими. У червні соратник Т. Бульби-Боровця Муха нав’язує контакт із Мулярем — комендантом топчанської боївки ОУН(М) — для встановлення зв’язку в Межиріччі. Муляр, у свою чергу, з’єднує бульбівців з межиріцьким районним провідником Кривоносом, який з тих пір стає “головноуповноваженим” для зв’язку з Т. Бульбою-Боровцем. Відтоді контакти бульбівців із мельниківцями стають все тіснішими¹⁶⁹.

Для ОУН(М), як відзначає її колишній член О. Шуляк, не мало значення, з ким співпрацювати — з бульбівцями чи з кимось іншим. Головне, щоб ця сила була на їхньому боці. Пізніше представник інспекто-

рату ОУН(М) Шморгун буде постійним гостем у штабі УПА(Б-Б), а згодом до штабу делегується як постійний представник ОУН(М) професор Антін Баранівський (загинув у бою з радянськими партизанами в січні 1943 р.)¹⁷⁰.

Зовсім по-іншому склалися стосунки з ОУН(Б). Однією з причин такого характеру взаємин з ОУН(Б), як зазначалось раніше, були ліdersькі амбіції бандерівців і відсутність дійового керівництва, яке могло б приймати відповідальні рішення і діяти відповідно до розвитку подій, оскільки після Акта проголошення української держави 30 червня 1941 року гітлерівці заарештували провідних діячів бандерівської організації.

Керівництво ОУН(Б) із самого початку ставилося до можливості такої співпраці негативно. “Непорозуміння полягало в тому, що ми не підкорялись керівництву С. Бандери, і це зарахували проявом отаманії і анархії з нашої сторони”, — писав Т. Бульба-Боровець¹⁷¹. Ще на початку 1942 р. бандерівці на своїх нарадах закликали не слухати бульбівців і мельниківців, “бо то буде на шкоду нашій українській справі”¹⁷².

У ворожості між бульбівцями та ОУН(Б) проявлялася відмінність у поглядах Бульби-Боровця і Бандери. “Ви признаєте фашистський принцип безумовної диктатури Вашої партії, а ми стоїмо на позиції кровної і духовної єдності цілого народу на основі демократії, де всі мають рівні права і обов’язки, — зазначав Т. Бульба-Боровець. — Ми утверджуємо багатогранність світогляду серед українського народу і не бачимо необхідності ліквідувати її штучними методами “єдності”, а рахуємо, що єдино вірною буде та концепція, котра замість розпалювання внутрішніх міжусобиць за владу мобілізує всі сили народу для боротьби в першу чергу із зовнішніми ворогами, підкоряє її не тій або іншій силі, партії, а пріоритету нації і державі”¹⁷³.

Керівники ОУН бандерівської течії в першій половині 1942 р. негативно ставились і до партизанської боротьби. В листівці ОУН(Б) “Боротьба партизанів і наше ставлення до неї” (червень 1942 р.) зазначалося: “Ми ставимось до партизанки вороже і рішуче її поборюємо. Сталін і Сікорський хотіли вбити одним пострілом двох зайців: знешкодити німців і з німецькою допомогою розбити українців. Ми мусимо берегти наші сили... Наш шлях — це не партизанська війна кількох сотень чи навіть тисяч, а народна революція мільйонних мас України”¹⁷⁴ (через кілька місяців керівництво ОУН(Б) різко змінило свої погляди стосовно партизанської боротьби. — Авт.).

Вищенаведений матеріал однозначно свідчить, що домовленостей про взаємодію досягти було майже неможливо. Але, незважаючи на невдачі, Т. Бульба-Боровець знову і знову шукав шляхів порозуміння з керівництвом ОУН(Б).

На кінець 1942 р. внаслідок посилення тиску на український визвольний рух із боку гітлерівців, радянських партизанів, поляків стала досить відчутною потреба в координації дій всіх національних підпільних організацій. Ще раніше Т. Бульба-Боровець підтримав створення його прибічниками Української народно-демократичної партії (УНДП). УНДП проголосила себе партією українських трудівників, яка бореться за повне звільнення українського народу, за перебудову Європи та Азії за принципом самовизначення націй, проти експлуатації і зни-

щення одних народів іншими¹⁷⁵. Подібні гасла мали сприяти консолідації навколо партії широких мас українського народу.

Наприкінці грудня 1942 р. керівництво УПА(Б-Б) звернулось до всіх українських націоналістичних організацій із закликом до співпраці й створення Революційної ради з представників усіх угруповань як міжпартійного координатора дій усіх бойових загонів та створення єдиного генерального штабу повстанських збройних сил України. Мельниківські бойові групи вирішили підтримати цей план Т. Бульби-Боровця. Пізніше один із мельниківських керівників О. Штуль-Жданович писав, що підрозділи Т. Бульби-Боровця користувались популярністю серед місцевого населення і в майбутньому могли стати базою великого повстанського руху. Однак керівництво рухом мало здійснюватися всіма політичними угрупованнями¹⁷⁶.

Зовсім по-іншому дивилися на цю проблему бандерівці. Вони вважали, що лише провід ОУН(Б) може бути політичним центром, і натякали, що коли Т. Бульба-Боровець визнає це, то він може розраховувати на лідерство в об’єднаній УПА¹⁷⁷. Однак це не влаштовувало отамана.

“Ви нашу пропозицію відкинули, пояснюючи тим, що єдиним провідом українського народу являетесь ви” — докоряв бандерівцям Т. Бульба-Боровець¹⁷⁸. І все ж він шукав шляхів до співпраці.

Після невдалої спроби налагодити стосунки з бандерівцями в політичній площині Бульба-Боровець запропонував останнім співробітництво у військовій сфері. Але знову наштовхнувся на відмову¹⁷⁹.

Великий вплив на розвиток відносин між ОУН(Б) і УПА(Б-Б) мала тогочасна політична ситуація в Україні. Масові знищення мирного населення, військовополонених викликали хвилю народного гніву. Почався масовий антигітлерівський опір, що засвідчують й архівні документи.

Командир 1-ї партизанської дивізії (Сумське партизанське з’єднання) П. Брайко у донесенні в УШПР зазначав: “1943 рік є початком масового руху волинського селянства, спрямованого на боротьбу проти німців. Мужик бив німців із-за рогу, в засаді... стихійно створював загони і групи...”¹⁸⁰.

На нову політичну ситуацію швидко відреагували місцеві керівники ОУН(Б), які змушені були, незважаючи на відсутність вказівок проводу, почати створення військових формувань. Найбільшого успіху в цій справі добився Р. Клячківський — крайовий провідник на північно-західних українських землях (ПЗУЗ), який за порівняно короткий час, як зазначає В. Косик, організував збройні загони чисельністю близько 40 тисяч чоловік¹⁸¹.

Зазначимо, що ОУН(Б) вирішує активізувати боротьбу з німцями, зазнавши краху у своїх спробах досягти з ними домовленостей. У постанові III конференції ОУН(Б) (лютий 1943 р.) усі подальші спроби покласти надії на зовнішні сили визнано капітулянтськими¹⁸².

На середину 1943 р. набирає найбільшого розмаху й антинімецька бандерівська агітація. У відозвах УПА до населення звучить: “Бий, ріж, катуй голомозу німоту на кожному кроці, де тільки стрінеш її. Хай Україна для кожного ката буде пеклом”¹⁸³. Збройну боротьбу проти німецьких і радянських сил бандерівці вважають основою своєї діяльності. В одному з наказів командира групи “Турів” бандерівської УПА

зазначалося: “Наша збройна боротьба, розпочата проти німецьких та більшовицьких окупантів, стала на сьогодні найважливішим державно-творчим українським чинником і двигуном нашої історії”¹⁸⁴.

У січні 1943 р. провід ОУН(Б) поширював звернення “Друзям революціонерам, чинам Організації українських націоналістів і всім українським самостійникам і борцям”, в якому закликав до боротьби проти німецьких і радянських окупантів “під гаслом свободи народам і людині в ім’я своїх самостійних держав”¹⁸⁵.

Розгортаючи формування військових підрозділів, бандерівці на Волині—Поліссі рахувались із прихильним ставленням місцевого населення до бульбівців. Тому траплялись випадки, коли загони ОУН(Б) маскувались під останніх, щоб завоювати довіру місцевих жителів.

Не було випадковим і те, що збройні підрозділи ОУН(Б) отримали назву “Українська повстанська армія”. Як відзначав А. Кентій, у додаткових постановках III конференції ОУН(Б) висловлювалась думка щодо назви “Українська визвольна армія”. Але оскільки у свідомості населення Волині—Полісся закарбувався образ “Української повстанчої армії” Т. Бульби-Боровця, то з цим мусили рахуватись і бандерівці. Тому провід ОУН(Б) погодився на те, щоб його підрозділи носили назву “УПА”¹⁸⁶.

Організацію військових відділів ОУН(Б) прискорили події, що відбувались в ОУН(М). Уже наприкінці весни 1942 р. мельниківці почали формувати власні збройні загони. Восени 1942 р. німці перехопили біля Варковичів (Дубенщина) невеликий транспорт зброї, ескортований українською поліцією для ОУН, а вже в січні 1943 р. обласний комендант “бойового-розвідчого” реферату Білий (ОУН(М). — Авт.) напав на дубенську в’язницю і звільнив усіх в’язнів¹⁸⁷.

З весни 1943 р. сили бандерівських формувань зростали. Симпатії населення були на боці бандерівської УПА, чого не можна сказати про УПА(Б-Б), ряди якої значно поріділи, а моральний дух бійців підупав. Відповідно до розвитку подій змінювалась і поведінка обох сторін. І все ж перша половина 1943 р. — період утрачених можливостей для консолідації всіх націоналістичних сил України. Особливо це стосується лютого—травня 1943 р., коли в керівництві ОУН і УПА бандерівської течії були помітні зрушення в бік активізації боротьби з німецькими окупантами і, відповідно, бандерівці шукали собі союзників серед українських національних сил.

22 лютого 1943 р. до штабу УПА(Б-Б) прибув член проводу ОУН(Б) Я. Бусел, колишній приятель Т. Бульби-Боровця. Я. Бусел на засіданні керівництва УПА(Б-Б) від імені проводу ОУН(Б) заявив, що їхня організація змінила свій погляд на шляхи ведення національно-визвольної боротьби і що відтепер ОУН(Б) вважає форму боротьби УПА(Б-Б) доцільною та необхідною. Було запропоновано розпочати переговори про спільні дії всіх “революційних сил” України в рядах УПА¹⁸⁸. Я. Бусел відзначив, що його місія спрямована лише на встановлення контактів і має політичний характер. Самі ж переговори відбудуться пізніше.

Попередньо було досягнуто домовленості про збільшення кількості партизанських загонів, розроблення єдиної політичної лінії для них, висловлено пропозиції стосовно єдиного штабу і керівництва.

9 квітня 1943 р. розпочалися переговори. З боку УПА(Б-Б) на них були присутні Т. Бульба-Боровець і Щербатюк-Зубатий, з боку ОУН(Б) — Р. Петренко (псевдоніми Юрко і Омелько). Керівництву УПА(Б-Б) було запропоновано відмовитися від підпорядкування урядові УНР і натомість своїм зверхником по політичній лінії обрати провід ОУН(Б) та визнати Акт відновлення української держави від 30 червня 1941 р. як єдину державну концепцію України. Серед інших були пропозиції щодо створення спільної армії під назвою “УПА” з єдиним штабом під командуванням Т. Бульби-Боровця. Планувалось також запровадити в УПА інститут партійних комісарів та службу безпеки. Передбачалося розпочати загальне повстання в усій Україні, для чого необхідно було провести примусову мобілізацію; у плани також входило звільнення всієї української території від польського населення¹⁸⁹.

Ці вимоги ОУН(Б) Т. Бульба-Боровець та його спільники відхилили. Проте представники обох організацій підтвердили попередню домовленість щодо необхідності створення спільного штабу. Як писав у листі до проводу ОУН(Б) Т. Бульба-Боровець, сторони погодилися, що “військові відділи перестають існувати самостійно, а вся українська націоналістична партія буде виступати під нашою старою назвою — УПА. Крім цього, намічено генеральну лінію військових дій, які повинні бути направлені головним чином проти німецьких окупантів і радянських парашутистів”¹⁹⁰.

Бульба запропонував представникам ОУН(Б) добре підготувати виступ, який би став організованим контртерором і був спрямований на ворожий транспорт, військову промисловість, а також на важливі об’єкти стратегічного призначення.

Однак практична реалізація домовленостей між бандерівцями та бульбівцями затягнулась. Обидві сторони вивчали свої можливості й зміцнювали свої сили. 22 травня на зустріч, де мала бути досягнута вирішальна домовленість стосовно всіх питань об’єднання військових національно-визвольних сил, приїхали представники УПА(Б-Б) та ОУН(М). Делегація від бандерівців не з’явилась. Відтоді контакти між цими організаціями, спрямовані на згуртування всіх націоналістичних сил України, припинилися. Це сталося, як стверджували бульбівці та мельниківці, з вини керівництва ОУН(Б).

Окремі дослідники, зокрема Л. Шанковський, причини невдач у намаганнях досягнути згуртування національних сил шукали не стільки в політичних поглядах та орієнтаціях політичних керівників, скільки у “моментах психологічного порядку”. Однак, на нашу думку, вирішальну роль у роз’єднанні українських національних сил відіграло небажання проводу ОУН(Б) досягнути рівноправного партнерства з усіма українськими політичними силами. Саме про це писав Т. Бульба-Боровець: “Непорозуміння поглиблюється тим, що ви визнаєте фашистську засаду безоглядної диктатури вашої партії, а ми стоїмо на засаді демократії, де всі мають рівні права й обов’язки”¹⁹¹.

Представники ОУН(Б), у свою чергу, бачили причини невдачі переговорів не в політичних орієнтирах, а в психологічних моментах. На нашу думку, значну роль відіграли й інші обставини. Бандерівці мали перед собою гіркий досвід визвольних змагань 1917—1920 рр., в яких перемогли сили з однопартійною політично-мілітарною диктатурою.

Тому вони побоювались, що колективний військовий орган (яким його бачили бульбівці та мельниківці) перетвориться на трибуну для “по-рожніх розмов, що призведе до анархізації української визвольної боротьби”. А цього провід ОУН(Б) допустити не хотів. Керівництво ОУН(Б) прагнуло створити єдину монолітну військову одиницю.

Ставлення бандерівців до діяльності окремих розрізнених загонів відбито в їхніх відозвах і листівках. Так, у листівці “Партизанка і наше ставлення до неї” наголошується, що шлях ОУН(Б) “не партизанка сотень чи навіть тисяч, а національно-визвольна революція мільйонів українських мас”¹⁹².

Наприкінці червня 1943 р. з’явилася листівка, в якій усім партизанським відділам наказано підпорядкуватися головному штабові бандерівської УПА. Під листівкою стояв підпис — Тур (псевдонім Романа Шухевича). ОУН(Б) домогалася підпорядкування бульбівців різними методами, в тому числі й силою зброї. Влітку отаман ще раз спробував налагодити контакти з УПА — Південь бандерівської течії, де високі посади займали Бусел і Волошин — його знайомі по Березі Картузькій, але знову зазнав невдачі¹⁹³.

Весною і на початку літа 1943 р. Шухевич ще змушений був рахуватися з позитивним ставленням місцевих жителів до УПА(Б-Б). Навіть вважав, що створені на базі ОУН(Б) загони за певних обставин можуть маскуватися під бульбівців, завойовуючи тим самим довіру населення. Про це зокрема у червні 1943 р. Шухевич відкрито говорив під час приватної розмови з М. Польовим, директором маслозаводу в Тернополі, який виконував таємні доручення ОУН¹⁹⁴.

Після провалу всіх спроб Бульби-Боровця домовитися з лідерами УПА влітку 1943 р. почалися взаємні звинувачення через друковані засоби. Тараса Бульбу-Боровця звинувачували в тому, що в “результаті його діяльності в Україні запроваджується анархія, ...що він не підкоряється рішенням Проводу ОУН(Б)”¹⁹⁵. У “Вістях з Осередніх, Східних, Південних українських земель” (літо 1943 р.) про “гріхи” Боровця писали: «Самозваний отаман, анархіст Тарас Боровець, що голосно назвав себе Бульбою й підшивається всюди під дії УПА, з якою ніколи не мав нічого спільного, намагається останнім часом знову порозумітись з німцями, щоб йому дозволили “творити армію”»¹⁹⁶.

Не залишалися в боргу і бульбівці. Вони здійснили низку публікацій, спрямованих проти бандерівців та їхньої політики, — “Революція чи анархічна отаманія”, “Зозулине яйце”, “До проводу ОУН(Б)” тощо.

У статтях, памфлетах, зверненнях Т. Бульба-Боровець звинувачував своїх політичних опонентів у тому ж, у чому звинувачували його самого, — в поширенні анархії й отаманії в Україні. “Сьогодні на землях Західної України знов появилася анархічна банда нової отаманії у вигляді так званої бандерівщини. Основною прикметою анархічної отаманії є її бундючне й безсоромне самохвалицтво, хамське непризнання нікого поза собою й вічна жадоба руїни самою війною для війни, а не створення яких-небудь духовних чи матеріальних вартостей”¹⁹⁷.

ОУН(Б) звинувачували в диктатурі однієї партії, започаткуванні не-потрібної боротьби проти національних меншин, терорі проти українського народу, в провокації передчасного виступу української поліції,

відсутності сильного кваліфікованого удару по німецьких стратегічних пунктах. “Замість фахового удару по німецьких стратегічних пунктах, — писав Т. Бульба-Боровець, — ваші бойові командири дали зброю для дітей та жінок, які для спорту почали стріляти німців з-за кожної хати... по більших німецьких підрозділах, котрі палили та мордували, та дали можливість німецькій пропаганді оправдати ці звірства”¹⁹⁸.

Щоб якимось відмежуватися від дій УПА бандерівської течії, яка від травня 1943 р. взяла для свого формування назву підрозділів Бульби-Боровця, поліський ватажок 20 липня (за іншими документами 27 липня) видав наказ про перейменування свого підрозділу з УПА на УНРА (Українська народно-революційна армія). Отаман не хотів мати “нічого спільного з ганебною акцією Рубанівської УПА”¹⁹⁹. Таким чином Т. Бульба-Боровець відплатив бандерівцям, адже назву УНРА (Українська національно-революційна армія) деякий час (у 1941 р.) носили загони ОУН(Б)²⁰⁰.

Після перейменування бульбівських загонів відділ пропаганди Головного штабу УНРА поширив серед населення велику кількість агітаційно-пропагандистських матеріалів, у яких пояснювались мета і завдання діяльності організації. “УНРА, — зазначено в одному з них, — це надпартійна військово-революційна організація та осередок революційної роботи всіх трудящих України за свою незалежну демократичну державу”²⁰¹. “На відміну від УПА, — вказано в іншому, — УНРА свою революційну роботу базує на демократичній основі міжпартійного порозуміння, щоб таким чином у боротьбі за визволення української держави об’єднати всі сили українського народу та створити єдиний всенародний революційний фронт”²⁰².

У документах УНРА відбилися ліві погляди І. Мітринги та його однопідумців: “УНРА бореться за справедливий соціальний лад без буржуазії і панування як приватного, так і державного капіталу, класових і партійних привілеїв”²⁰³.

Характерним було для бульбівського керівництва в цей період й посилення національно-державницьких акцентів, що повною мірою завдячувало протистоянню між ОУН(Б) та УНРА. Т. Бульба-Боровець хотів, щоб населення і його соратники бачили в ньому національного героя, а не “маленького отаманчика”, яким намагалися зобразити його політичні противники. О. Сабуров у своїй доповіді начальнику штабу партизанського руху Строкачу писав, що бульбівці висувають гасло “Або здобудемо самостійну Україну, або загинемо за неї”, пропагують 10 “заповідей” (в яких є досить багато гасел ОУН(Б)):

“1. Доб’ємось Української держави або загинемо в боротьбі за неї.

2. Нікому не дозволяй осоромити честь своєї нації.

3. Пам’ятай, що наступили великі дні нашої боротьби.

4. Будь гордим тим, що ти є спадкоємцем слави Володимирового тризуба.

5. Побачиш смерть великих лицарів.

6. Про справу не говори з ким можна, а говори з ким потрібно.

7. Не запізнюйся виконати найсерйознішого наказу, якщо цього потребує добра справа.

8. Безжалісною боротьбою знищуй ворогів своєї нації.

9. Ні прохання, ні погрози, ні тортури, ні смерть не змусять тебе видати таємницю.

10. Борись за розширення і міць Української держави”²⁰⁴.

Керівним органом новоствореної організації Т. Бульби-Боровця була Політична рада. До її складу входили спочатку п'ять, а пізніше — три представники від різних політичних організацій України: від УНДП — І. Порада, від союзу українських комуністів-самостійників — М. Даниленко, від ОУН(М) — О. Жданович, від безпартійного громадянства — С. Мазепа, від козаків Дону і Кубані — сотник А. Бочанов. Зазначимо, що вищеозначений орган не мав вагомій політичній сили, а мав більше демонстраційний характер.

Можливо, саме події, пов'язані з реформуванням УПА(Б-Б), стали поштовхом для відкритого збройного виступу УПА. На це, зокрема, вказував сам Бульба-Боровець: “Тоді (після перейменування. — Авт.) рубанівці об'явили нам безоглядну війну, яка триває досі”²⁰⁵.

В радянській історіографії існувало не підтвержене відповідними джерелами припущення, що влітку 1943 р. між УПА та керівництвом гітлерівських спецвідомств була досягнута домовленість, а саме: Боровця ізолювати, а його збройні формування приєднати до складу УПА бандерівської течії²⁰⁶.

Інші дослідники вважають, що такою причиною, точніше приводом для відкритої боротьби, стала публікація в часописі “Оборона України” (видавався відділом пропаганди при Головній команді УНРА) 10 серпня 1943 р. “Відкритого листа командуючого Української народно-революційної армії (УНРА) Тараса Бульби-Боровця до членів проводу організації Українських націоналістів під проводом Степана Бандери”²⁰⁷. В цьому листі Бульба-Боровець звинувачував провід ОУН(Б) у зриві переговорів, насаджуванні диктатури партії ОУН(Б), відхиленні пропозиції створення надпартійного органу, яким мала б стати Українська революційна рада, нищенні польського населення. Отаман писав, що ОУН(Б) у березні 1943 р. передчасно спровокувала загальне повстання української поліції, що стало причиною смерті багатьох людей і жакливого терору проти українського населення з боку німців. Автор відзначав, що члени ОУН(Б) вели агітацію проти бульбівців: Бульбу-Боровця звинувачували в тому, що його дії не відповідають його словам. Крім того, отаман стверджував, що бандерівці намагалися силоміць перетягнути бульбівців на свій бік.

Особливу увагу Т. Бульба-Боровець звернув на моральність дій членів ОУН(Б). Отаман відзначав, що потрібно думати не про те, хто буде правити Україною, а про те, як вберегти її від знищення. Він підкреслював, що бандерівці лише на словах обстоюють єдність, а на практиці намагаються встановити власну диктатуру і підкорити інших. Для побудови Самостійної Соборної Української держави, на думку Т. Бульби-Боровця, потрібні спільні об'єднані зусилля всього українського народу і щонайменше трьохмільйонна армія. Але таку армію неможливо створити, зазначав отаман, вбиваючи полонених червоноармійців та національний актив. І все ж він вважав можливими зміни в бандерівській політиці й запропонував створити спільно з усіма українськими революційними осередками Українську народну Революційну Раду. Намагаючись відвернути бандерівців від брато-

4. Ваша влада у терені поводитьсья не як революційна влада, а як звичайна банда. Замість поборювати анархію Ви її збільшуєте своїм ганебним поступуванням, яке зводиться до варварського мордування безборонних жінок, національних меншин...

5. Ви вже сьогодні розпочали руйнуючу братовбивчу війну, бо не хочете боротися разом з цілим українським трудовим народом за його визволення, а боретесь за владу над ним...

6. Замість триматися конспірації, щоб охороняти населення від репресій, Ви зробили зі своєї підпільної сітки явну “владу” та ставите цілі гарнізони партизанів у деяких районах...

7. Ціла Ваша партизанська акція проводиться не по лінії допомоги населенню, а навпаки...

8. Замість скрито вести мілітарну підготовку, зберігаючи свої сили на слухний час, Ви сьогодні без оправданої потреби мобілізуєте тисячі людей, щоб завтра або вперти їх під німецькі кулемети та літаки, або кинути з обрізом під танки Червоної Армії...

9. Замість підготовляти всіх трудящих України до боротьби з зовнішніми ворогами єдиним революційним фронтом, ви цей фронт розбиваєте...

10. Замість включити український народ до спільного революційного блоку всіх поневолених народів Європи та Азії Ви своїми революційними “подвигами” довели до того, що сьогодні за кордоном ніхто не хоче з українцями говорити. Цілий культурний світ через Вас трактує українців не як людей, що шляхом революції борються за свою державу, а як звироднілих варварів і звичайних бандитів”²¹⁵.

Після такої відповіді бандерівське керівництво ще жорстокіше розправлялося з УНРА. Дружину Т. Бульби-Боровця після двох тижнів тортур вбила СБ ОУН(Б)²¹⁶.

Слід зазначити, що бульбівці до бандерівців ставились лояльніше. Так, у грудні 1943 р. бульбівці, піймавши одного з бандерівських функціонерів, забрали у нього лише одяг і відпустили його з такими словами: “Ми знаємо, хто ти такий, але пускаємо. Ми тебе не вішаємо, як вішають бандерівці... а як згинемо від них, то по-геройськи”²¹⁷.

Щоб не збільшувати кількість жертв, Т. Бульба-Боровець вирішив розформувати свої відділи і перевести організацію у підпілля, як передбачалося, — тимчасово. 5 жовтня 1943 р. отаман видав спеціальний наказ.

Після арешту Тараса Бульби-Боровця контакти між бульбівцями та бандерівцями на рівні організацій припинились. Проте ідеологічне протистояння продовжувалось. У статті “Зозулине яйце”, яку поширювали в летючих листівках бульбівці у грудні 1943 р., звучало: “Українці! Дика і чужа для нас бандерівщина. Темна вона, чужі руки нею керують, і шкідлива її діяльність для українського народу. Чим скоріше вона згине, тим менше пошкодить нашій справі. Ставайте до боротьби з нею всі, кому дорога справа нашої державности, хто дорожить честю українського народу, любить свободу, права і порядок”²¹⁸. В іншій листівці “Чому Українська народно-революційна армія не підчиняється ОУН” підкреслювалося, що бандерівцями керують німецькі та більшовицькі агенти (Рихард Ярий, Максим Рубан) і що бульбівці не вбивають місцеве населення і не палять села, як це

роблять бандерівські загони. Проте бульбівська агітація значних результатів не дала.

Восени 1943 р. молоді старшини УНРА дорікали своєму керівникові за його поступливість, небажання військової протидії УПА. “З національної точки зору, — говорили вони Т. Бульбі-Боровцю, — було б куди правильніше, якби ми на початку, в березні 1943 року, були розстріляли пару сот зачумажених тоталітаристів, чи навіть хай би ця акція потягла тисячі жертв українського народу, ніж сьогодні та завтра за це все мусимо платити десятками та сотнями тисяч кривавих жертв, абсолютною руїною економіки та терпіти ганьбу за чиюсь партійну сліпоту та вождізм”²¹⁹.

До таких висновків приходять і сам отаман. “Під впливом усіх жахливих подій подібні думки не були чужі й для мене... Я остаточно переконався, що з українським вождізмом, так само як і з комунізмом чи нацизмом, у нас може бути тільки одна мова — їх повне заперечення. Однак зробити практичний висновок з ревізії наших поглядів у листопаді 1943 року було неможливо. На перешкоді стояли:

1. Відворотня директива нашого уряду.
2. Червона Армія, що була вже у Києві”²²⁰.

Якщо першу “перешкоду” з огляду на попередній аналіз його діяльності можна поставити під сумнів, то щодо другої — заперечень немає.

Проте була ще й третя важлива причина, яка не давала можливості зробити практичний висновок, — відсутність достатньої військової сили. Населення бачило військову неспроможність бульбівців у 1943 р. і часто приймало сторону сильнішого. Зокрема, місцеві жителі зверталися до радянських партизанів із проханням захистити їх від експропріацій сільгосппродуктів бульбівцями.

Таким драматичним був фінал стосунків УПА(Б-Б)—УНРА й УПА бандерівської течії.

Джерела

¹ Бульба-Боровець Т. Армія без держави. — Львів : Поклик сумління, 1993. — С. 7.

² Лівіцький М. А. ДЦ УНР в екзилі між 1920—1940 рр. — Філадельфія, 1984. — С. 23.

³ Там само. — С. 27.

⁴ Центральний державний архів громадських об’єднань України (далі — ЦДАГО України), ф. 1, оп. 22, спр. 82, арк. 106; Сергійчук В. Організатор “Поліської Січі” // Військо України. — 1992. — № 1. — С. 75.

⁵ Там само.

⁶ Слободянюк О. З ким і проти кого // Червоний прапор. — 1989. — 21, 24, 26, 28 листопада, 1 грудня.

⁷ Бульба-Боровець Т. Армія без держави. — Львів, 1993. — С. 44.

⁸ Там само. — С. 45.

⁹ Там само. — С. 44, 45.

¹⁰ Лівіцький М. А. ДЦ УНР в екзилі між 1920—1940 рр. — С. 28.

¹¹ Там само. — С. 29.

¹² Косик В. Бульба, Поліська Січ і початки УПА // Визвольний шлях. — 1984. — № 9. — С. 1064.

¹³ Слободянюк О. З ким і проти кого // Червоний прапор. — 1989. — 28 листопада.

- 14 Гайвас Я. Доба великого перелому // Визвольний шлях. — 1985. — № 11. — С. 1185.
- 15 Косик В. Бульба, Поліська Січ і початки УПА. — С. 1062; Сергійчук В. Організатор “Поліської Січі” // Військо України. — 1992. — № 1. — С. 75.
- 16 Бульба-Боровець Т. Армія без держави. — Львів, 1993. — С. 60.
- 17 Сергійчук В. Організатор “Поліської Січі”. — С. 75.
- 18 Кентій А. В. Отаман Тарас Бульба // Політика і час. — 1992. — № 4. — С. 73.
- 19 Дмитрів Г. Проти хвиль : Спогади лікаря. — Б. М., 1964. — С. 146.
- 20 Там само. — С. 206.
- 21 Коваль М. ОУН—УПА і “Третій Рейх” // Політика і час. — 1988. — № 5. — С. 70.
- 22 Бульба-Боровець Т. Армія без держави. — Львів, 1993. — С. 63.
- 23 Паньківський К. Від держави до комітету. — Нью-Йорк ; Торонто, 1970. — С. 11.
- 24 Жуківський А. Як творилася Українська Повстанська Армія // Українська Повстанська Армія і національно-визвольна боротьба в Україні у 1940—1950 рр. : Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, Київ, 25—26 серпня 1992 р. — К., 1992. — С. 56.
- 25 Мірчук П. Українська повстанська армія, 1942—1952. — Мюнхен, 1953. — С. 203.
- 26 Дзьобак В. Деякі маловідомі сторінки діяльності ОУН, УПА на західноукраїнських землях в 1939—1944 рр. // Науково-методичні праці з історії СРСР. — К., 1991. — С. 85.
- 27 Мірчук П. Українська Повстанська Армія, 1942—1952 : Документи і матеріали. — Львів, 1991. — С. 192.
- 28 Там само. — С. 55.
- 29 Шуляк О. В. В ім'я правди : (До історії повстанчого руху в Україні). — Роттердам, 1947. — С. 10.
- 30 Косик В. Бульба, Поліська Січ і початки УПА. — С. 1059.
- 31 Енциклопедія українознавства. Словникова частина. — Т. 9. — Париж ; Нью-Йорк, 1980. — С. 3377.
- 32 Гайвас Я. Доба великого перелому. — С. 1359.
- 33 Сергійчук В. Організатор “Поліської Січі”. — С. 75.
- 34 Слободянюк О. З ким і проти кого // Червоний прапор. — 1989. — 28 листопада.
- 35 Шафета П. “Поліська Січ” або Хто такі бульбаші // Червоний прапор. — 1991. — 16 березня.
- 36 Бульба-Боровець Т. Армія без держави. — Львів, 1993. — С. 83.
- 37 Armstrong J. Ukrainian nationalism. — Second edition. — New York ; London, 1963. — P. 100.
- 38 Андрій Мельник : Спогади та документи / О. Жданович, М. Мінчак, О. Навроцький та інші ; Гол. ред. М. Луцьків. — К., 1995. — С. 286.
- 39 Організація українських націоналістів 1929—1954 рр. — Б. М., 1955. — С. 157.
- 40 Гайвас Я. Доба великого перелому. — С. 1358.
- 41 Там само.
- 42 Бульба-Боровець Т. Армія без держави: Слава і трагедія українського повстанського руху : Спогади. — Вінніпег, 1981. — С. 88.
- 43 Там само. — С. 90—91.
- 44 Шафета П. “Поліська Січ” або Хто такі бульбаші.
- 45 ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 115, арк. 14.
- 46 Бульба-Боровець Т. Армія без держави. — Львів, 1993. — С. 114; Шафета П. “Поліська Січ” або Хто такі бульбаші.
- 47 ЦДАГО України, ф. 1, оп. 22, спр. 82, арк. 107.
- 48 Міткалик І. Українська повстанська армія отамана Тараса Бульби-Боровця // Українська Повстанська Армія і національно-визвольна боротьба в Україні у 1940—1950 рр. : Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, Київ, 25—26 серпня 1992 р. — К., 1992. — С. 68.
- 49 Сергійчук В. Організатор “Поліської Січі”. — С. 75.
- 50 Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ століття. — К., 1997. — С. 207.

- 51 Проблема ОУН—УПА : Попередня історична довідка. — К., 2000. — С. 39.
- 52 Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине: 1941—1944 : В 2 кн. — К., 1985. — Кн. 1. — С. 118.
- 53 Жуківський А. Як творилася Українська Повстанська Армія. — С. 57.
- 54 Кентій А. В. Нариси історії Організації українських націоналістів в 1941—1942 рр. — К., 1999. — С. 59.
- 55 ЦДАГО України, ф. 65, оп. 1, спр. 16, арк. 13.
- 56 Скорупський М. Туди, де бій за волю. — К., 1992. — С. 81, 82.
- 57 Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі — ГДА СБУ), спр. 372, т. 3, арк. 3.
- 58 ЦДАГО України, ф. 65, оп. 1, спр. 1, с. 209; спр. 2, арк. 184; спр. 3, арк. 192; спр. 4, арк. 238.
- 59 Там само, спр. 16, арк. 13.
- 60 ЦДАГО України, ф. 1, оп. 22, спр. 76, арк. 3.
- 61 Кентій А. В. Нариси історії Організації українських націоналістів в 1941—1942 рр. — С. 110.
- 62 Бульба-Боровець Т. Армія без держави. — Львів, 1993. — С. 114.
- 63 Нюрнбергский процесс над главными немецкими военными преступниками : Сб. материалов : В 3 т. / Сост. Г. Н. Александров, А. И. Полторак, М. Ю. Рачинский ; Под общ. ред. Р. А. Руденко. — М., 1966. — Т. 3. — С. 793.
- 64 ЦДАГО України, ф. 1, оп. 22, спр. 175, арк. 8.
- 65 Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине: 1941—1944. — С. 133.
- 66 Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні : Пер. з франц. — Париж ; Нью-Йорк ; Львів, 1993. — С. 266.
- 67 Першина Т. С. Фашистский геноцид на Украине (1941—1944). — К., 1985. — С. 104.
- 68 Там само. — С. 60, 61.
- 69 Там само. — С. 127.
- 70 Там само. — С. 129.
- 71 Бульба-Боровець Т. Армія без держави. — Львів, 1993. — С. 124.
- 72 Повстанський рух отамана Тараса Бульби-Боровця : Дослідження, спогади, документи. — Рівне, 1998. — С. 14, 15.
- 73 Бульба-Боровець Т. Армія без держави. — Львів, 1993. — С. 128.
- 74 Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України), ф. 3833, оп. 1, спр. 234, арк. 1.
- 75 ЦДАГО України, ф. 1, оп. 70, спр. 990, арк. 11.
- 76 На зов Києва. Український націоналізм у II світовій війні : Зб. статей, спогадів і документів / Зібрала й упоряд. Колегія дослідів історії українського національного руху. — К., 1993. — С. 344.
- 77 ЦДАГО України, ф. 1, оп. 22, спр. 78, арк. 13.
- 78 ЦДАВО України, ф. 4328, оп. 1, спр. 4, арк. 12.
- 79 Там само, ф. КМФ-8, оп. 2, спр. 494, арк. 29.
- 80 ЦДАГО України, ф. 1, оп. 22, спр. 81, арк. 2.
- 81 Сергійчук В. Організатор "Поліської Січі". — С. 76.
- 82 ЦДАГО України, ф. 1, оп. 22, спр. 77, арк. 122.
- 83 Там само, ф. 166, оп. 3, спр. 395, арк. 2.
- 84 ГДА СБУ, т. 403 зб.; т. 1, арк. 1.
- 85 Бульба-Боровець Т. Армія без держави. — Львів, 1993. — С. 126.
- 86 ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 123, арк. 3; спр. 688, арк. 51, 52.
- 87 Дзьобак В. Отаман Тарас Бульба-Боровець : (Штрихи до політичного портрета). — К., 1995. — С. 66.
- 88 Там само. — С. 70.
- 89 Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. — С. 584.
- 90 ЦДАГО України, ф. 1, оп. 22, спр. 80, арк. 35.
- 91 ЦДАВО України, ф. КМФ-8, оп. 2, спр. 494, арк. 28.
- 92 Сергійчук В. Організатор "Поліської Січі". — С. 76.
- 93 ЦДАГО України, ф. 62, оп. 1, спр. 195, арк. 12.
- 94 Там само, ф. 1, оп. 23, спр. 123, арк. 3, 4; спр. 523, арк. 52, 53.

- 95 Дзьобак В. Отаман Тарас Бульба-Боровець. — К., 1995. — С. 80, 81.
96 Там само. — С. 81.
97 Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. — С. 559.
98 Мельничук Ю. З життя бандитського отамана // Жовтень. — 1957. — № 10. — С. 98.
99 Кентій А. В. Українська повстанська армія в 1942—1943 рр. — К., 1999. — С. 94.
100 Кентій А. В. Отаман Тарас Бульба. — С. 77.
101 Там само. — С. 77.
102 Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. — С. 330.
103 ЦДАГО України, ф. 96, оп. 1, спр. 1, арк. 103.
104 Там само, ф. 63, оп. 1, спр. 84, арк. 25.
105 Там само, ф. 65, оп. 1, спр. 16, арк. 19.
106 Там само, спр. 24, арк. 109.
107 Там само, ф. 1, оп. 22, спр. 41, арк. 53; ф. 62, оп. 1, спр. 1331, арк. 28, 29.
108 ЦДАВО України, ф. 4328, оп. 1, спр. 6, арк. 30.
109 ЦДАГО України, ф. 105, оп. 1, спр. 37, арк. 62; Державний архів Рівненської області, ф. 30, оп. 1, спр. 13, арк. 23.
110 Повстанський рух отамана Тараса Бульби-Боровця. — С. 31.
111 Там само.
112 Кентій А. В. Українська повстанська армія в 1942—1943 рр. — С. 160.
113 ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 703, арк. 8.
114 ЦДАВО України, ф. 3838, оп. 1, спр. 5, арк. 4.
115 Повстанський рух отамана Тараса Бульби-Боровця. — С. 32
116 ЦДАГО України, ф. 105, оп. 1, спр. 11, арк. 108.
117 Чайковський А. С. Невідома війна : (Партизанський рух в Україні 1941—1944 рр. мовою документів, очима істориків). — К., 1994. — С. 94, 95.
118 Шуляк О. В. В ім'я правди: (До історії повстанчого руху в Україні). — С. 14.
119 Медведев Д. Сильные духом. — К., 1978. — С. 82.
120 Бульба-Боровець Т. Армія без держави. — Львів, 1993. — С. 137.
121 Там само. — С. 137, 138.
122 Медведев Д. Сильные духом. — С. 84, 85.
123 Бульба-Боровець Т. Армія без держави. — Львів, 1993. — С. 140.
124 Armstrong J. Ukrainian nationalism. — Second edition. — P. 100, 101.
125 Кентій А. В. Українська повстанська армія в 1942—1943 рр. — С. 195, 196.
126 Медведев Д. Сильные духом. — С. 88.
127 ЦДАГО України, ф. 62, оп. 1, спр. 1331, арк. 38, 39.
128 Там само, спр. 253, арк. 103; спр. 1331, арк. 133, 135.
129 Кентій А. В. Українська повстанська армія в 1942—1943 рр. — С. 201.
130 ЦДАГО України, ф. 65, оп. 1, спр. 5, арк. 28; спр. 6, арк. 28; спр. 7, арк. 24, 49.
131 Слободянюк О. З ким і проти кого // Червоний прапор. — 1989. — 1 грудня.
132 Armstrong J. Ukrainian nationalism. — Second edition. — P. 145.
133 Бульба-Боровець Т. Армія без держави. — Львів, 1993. — С. 109.
134 ЦДАГО України, ф. 1, оп. 22, спр. 45, арк. 89; оп. 70, спр. 874, арк. 6.
135 Там само, ф. 62, оп. 1, спр. 211, арк. 16.
136 Медведев Д. Сильные духом. — С. 136.
137 ЦДАГО України, ф. 62, оп. 1, спр. 1338, арк. 231.
138 Там само, арк. 194.
139 Там само, ф. 65, оп. 1, спр. 16, арк. 19.
140 Там само, спр. 1, арк. 211; спр. 2, арк. 186; спр. 3, арк. 194.
141 Там само, ф. 1, оп. 22, спр. 75, арк. 40; ф. 62, оп. 1, спр. 253, арк. 6.
142 ЦДАВО України, ф. 4328, оп. 1, спр. 9, т. 5, арк. 4.
143 Бульба-Боровець Т. Армія без держави. — Львів, 1993. — С. 154.
144 ГДА СБУ, спр. 372, т. 3, арк. 208.
145 Там само.
146 Медведев Д. Сильные духом. — С. 138.
147 ЦДАГО України, ф. 65, оп. 1, спр. 15, арк. 1.
148 Там само, ф. 62, оп. 1, спр. 1327, арк. 34, 35.
149 Там само, ф. 1, оп. 70, спр. 899, арк. 2.
150 Там само, спр. 874, арк. 6.

- 151 Там само, ф. 1, оп. 22, спр. 41, арк. 59; ф. 62, оп. 1, спр. 1331, арк. 26.
152 Там само, оп. 23, спр. 523, арк. 3; спр. 530, арк. 11; ф. 65, оп. 1, спр. 16, арк. 18.
153 Там само, спр. 15, арк. 1.
154 Там само, ф. 1, оп. 22, спр. 61, арк. 44.
155 Мельничук Ю. З життя бандитського отамана. — С. 94.
156 ГДА СБУ, спр. 372, т. 3, арк. 208.
157 Кентій А. В. Отаман Тарас Бульба. — С. 78, 79.
158 ЦДАГО України, ф. 62, оп. 1, спр. 1350, арк. 130.
159 Там само, ф. 4328, оп. 1, спр. 5, т. 1, арк. 23.
160 Там само, ф. 1, оп. 70, спр. 996, арк. 22.
161 Там само, оп. 23, спр. 362, арк. 16; оп. 23, спр. 703, арк. 22.
162 Кентій А. В. Українська повстанська армія в 1942—1943 рр. — С. 109.
163 Бульба-Боровець Т. Армія без держави. — Львів, 1993. — С. 75.
164 Там само. — С. 112.
165 Україна в другій світовій війні у документах : Зб. німецьких архівних матеріалів / Збирач та упоряд. В. Косик. — Львів, 1997. — Т. 1. — С. 38, 49; Римаренко Ю. И. Буржуазный национализм и клерикализм. — К., 1986. — С. 29.
166 Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. — С. 192.
167 Україна в другій світовій війні у документах : Зб. німецьких архівних матеріалів. — Т. 1. — С. 58.
168 Кентій А. В. Нариси історії Організації українських націоналістів в 1941—1942 рр. — С. 113.
169 Шуляк О. В. В ім'я правди : (До історії повстанчого руху в Україні). — С. 15.
170 Там само.
171 ГДА СБУ, т. 403 зб.; т. 1, арк. 4.
172 Там само.
173 Там само.
174 Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. — С. 179.
175 ЦДАГО України, ф. 1, оп. 70, спр. 874, арк. 6.
176 На зов Києва. Український націоналізм у II світовій війні. — С. 336.
177 Кентій А. В. Українська повстанська армія в 1942—1943 рр. — С. 47.
178 ЦДАГО України, ф. 166, оп. 3, спр. 149, арк. 45; ЦДАВО України, ф. 3833, оп. 1, спр. 107, арк. 5; ГДА СБУ, т. 403 зб.; т. 1, арк. 5.
179 ЦДАГО України, ф. 166, оп. 3, спр. 149, арк. 45; ЦДАВО України, ф. 3833, оп. 1, спр. 107, арк. 5; ГДА СБУ, т. 403 зб.; т. 1, арк. 5.
180 ЦДАГО України, ф. 63, оп. 1, спр. 5, арк. 70.
181 Косик В. Ставлення німців до ОУН і УПА (1941—1944) // Українська Повстанська Армія і національно-визвольна боротьба в Україні у 1940—1950 рр. : Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, Київ, 25—26 серпня 1992 р. — К., 1992. — С. 24.
182 ЦДАВО України, ф. 3833, оп. 1, спр. 102, арк. 3.
183 Там само, спр. 110, арк. 3.
184 Там само, спр. 5, арк. 7.
185 Кентій А. В. Українська повстанська армія в 1942—1943 рр. — С. 18.
186 Там само. — С. 58.
187 Шуляк О. В. В ім'я правди: (До історії повстанчого руху в Україні). — С. 18.
188 Бульба-Боровець Т. Армія без держави: Слава і трагедія українського повстанського руху : Спогади. — Вінніпег, 1981. — С. 250.
189 Там само. — С. 251.
190 ЦДАГО України, ф. 166, оп. 3, спр. 149, арк. 45; ЦДАВО України, ф. 3833, оп. 1, спр. 107, арк. 5.
191 Там само, спр. 149, арк. 45—47.
192 ЦДАВО України, ф. 3837, оп. 1, спр. 8, арк. 1.
193 Скорупський М. Туди, де бій за волю. — С. 150.
194 Кентій А. В. Отаман Тарас Бульба. — С. 76.
195 Літопис Української Повстанської Армії : У 28 т. — Т. 2. Волинь і Полісся: німецька окупація. — Кн. 2 : Початки УПА : Документи і матеріали / Відп. ред. Є. Штендера. — Торонто, 1977. — С. 43.

- 196 Там само. — С. 205.
- 197 Революція чи анархічна отаманія / Т. Бульба-Боровець // Червоний прапор. — 1990. — 14 листопада.
- 198 ЦДАГО України, ф. 166, оп. 3, спр. 149, арк. 45; ЦДАВО України, ф. 3833, оп. 1, спр. 107, арк. 50; ГДА СБУ, т. 403 зб.; т. 1, арк. 7.
- 199 Дзьобак В. Отаман Тарас Бульба-Боровець. — К., 1995. — С. 73.
- 200 ГДА СБУ, т. 403 зб.; т. 1, арк. 7.
- 201 ЦДАГО України, ф. 1, оп. 70, спр. 992, арк. 159.
- 202 Armstrong J. Ukrainian nationalism. — Second edition. — P. 70.
- 203 ЦДАГО України, ф. 1, оп. 70, спр. 992, арк. 159.
- 204 Там само, ф. 65, оп. 1, спр. 16, арк. 19; спр. 24, арк. 110; ф. 1, оп. 23, спр. 530, арк. 12.
- 205 Дзьобак В. Отаман Тарас Бульба-Боровець. — С. 73.
- 206 Трощинський В. Проти вигадок про так званий "антифашистський рух опору" українських націоналістів // Укр. іст. журнал.— 1988.— № 5. — С. 79.
- 207 Armstrong J. Ukrainian nationalism. — Second edition. — P. 70.
- 208 ЦДАВО України, ф. 3833, оп. 1, спр. 107, арк. 5, 6.
- 209 Там само, арк. 5.
- 210 ГДА СБУ, т. 403 зб.; т. 1, арк. 8.
- 211 Шуляк О.В. В ім'я правди: (До історії повстанчого руху в Україні). — С. 27, 28.
- 212 Там само.
- 213 ЦДАВО України, ф. 3833, оп. 1, спр. 107, арк. 5.
- 214 Повстанський рух отамана Тараса Бульби-Боровця. — С. 29.
- 215 ЦДАВО України, ф. 3833, оп. 1, спр. 107, арк. 5.
- 216 Шуляк О. В. В ім'я правди: (До історії повстанчого руху в Україні). — С. 28; ГДА СБУ, спр. 372, т. 3, арк. 208.
- 217 ЦДАВО України, ф. 3833, оп. 1, спр. 234, арк. 7.
- 218 Там само, спр. 107, арк. 9.
- 219 Бульба-Боровець Т. Армія без держави: Слава і трагедія українського повстанського руху : Спогади. — Вінніпег, 1981. — С. 270.
- 220 Там само. — С. 271.

РОЗДІЛ 4

“ДВОФРОНТОВА” БОРОТЬБА УПА (1943 — ПЕРША ПОЛОВИНА 1944 рр.)

1. Військово-підготовча діяльність бандерівських організацій на початку 1943 р.

Перші місяці 1943 р. характеризувались дальшим послабленням позицій фашистського блоку. З лютого 1943 р. під Сталінградом капітулювали залишки 6-ї німецької армії. 1-ша танкова армія Е. фон Клейста з великими втратами залишила Північний Кавказ і ледве вирвала-ся з оточення. На Східному фронті ініціативу перехопила Червона армія. У Північній Африці італійсько-німецька група армій “Африка” перебувала на грані розгрому. На початку лютого 1943 р. на нараді у Ставці вермахта А. Гітлер був змушений визнати, що на Сході, тобто на німецько-радянському фронті, можливості завершення війни шляхом наступальних дій більше не існує ¹.

Такий перебіг подій дав новий імпульс посиленню всіх форм Опору на захоплених нацистами територіях як у країнах Європи, так і особливо в СРСР. Набирав більших масштабів партизанський рух і в Україні. Впродовж лютого — березня 1943 р. радянське керівництво здійснило передислокацію на Правобережну Україну двох з’єднань сумських партизанів (командири — І. Шушпанов, Я. Мельник, М. Наумов) і одного з’єднання з Чернігівщини під командуванням О. Федорова. Внаслідок цих дій в районі білорусько-українського Полісся (північні райони Житомирщини і Київщини) були зосереджені значні партизанські сили, здатні виконувати оперативно-стратегічні завдання у тилу німецьких військ.

Зазначені заходи серйозно занепокоїли нацистів, які усвідомлювали, що невдовзі радянські партизани спрямують свої удари в західному і південно-західному напрямках. 12 лютого 1943 р. в інформаційному повідомленні поліції безпеки і СД із окупованих східних областей констатувалося, що рух Опору набуває все більш організованих форм. “Надзвичайна активність великих банд у різних місцевостях, — підкреслювалося в документі, — переконливо свідчить про те, яке велике значення надають радянські керівні органи питанням дезорганізації відбудовних робіт в окупованих областях, особливо руйнуванню шляхів сполучень з тим, щоб перешкоджати підвозу для фронту” ².

Стурбованість гітлерівців, як свідчить їхня листівка “До населення Волині”, була викликана й тим, що червоні за допомогою своїх агентів поширюють “серед несвідомого й дезорієнтованого” українського населення ідею “національного повстання”, прилучити “легковірну молодь із зброєю в руках до так званого визвольного руху” ³.

Хоч німці правильно зрозуміли суть проблеми, але вони приписували більшовикам те, що було фактично справою рук українських націоналістів.

Тим часом після проведення на початку грудня 1942 р. військової конференції у Львові бандерівське керівництво переймалося питаннями про те, як прискорити процес розгортання своїх збройних сил і на їх базі створити власну армію. Ця армія повинна була б стати дієвим чинником, з допомогою якого виникала можливість впливати на політичну ситуацію у північно-західному регіоні України, де поступово нарощували свою присутність червоні партизани і вели підготовчу роботу поляки, орієнтовані на лондонський еміграційний уряд на чолі з В. Сікорським.

Волинь — Полісся не випадково було обрано тим місцем, де мала сформуватися майбутня українська військова сила. Цей регіон мав не тільки сприятливі природні умови для укриття збройних формувань, але й відповідні настрої місцевого українського населення, яке було готове рішуче виступити проти окупантів. До того ж на ПЗУЗ активно діяли націоналістичні організації, керовані крайовим проводом на чолі з Д. Клячківським (Охрім, Клим Савур). Саме Охрім ще в середині листопада 1942 р. орієнтував свого підлеглого, надрайонного провідника Сарненщини І. Литвинчука (Дубовий, Максим): “Полісся — наша майбутня сила”⁴.

Хоч усвідомлення необхідності виступити в ролі “третьої” сили, яка б протистояла намірам і нацистів, і більшовиків, було притаманне більшості керівництва ОУН(Б), але у певній частині можливе повернення більшовиків викликало сумніви щодо таких дій. Так, в одному документі бандерівського середовища висловлювалась думка про те, що маси недостатньо підготовлені до виступу, підкреслювалось ще слабе охоплення населення сіткою і пропагандою ОУН, відмічалася нестача збройної сили, спорядження і амуніції⁵.

Найбільш активну позицію щодо необхідності зриву ОУН займав крайовий провід на ПЗУЗ. Однак і серед його членів були різні погляди на вказану проблему. Як свідчать документи, існувало начебто три концепції. “Мілітарна” концепція продовження визвольної боротьби виходила з того, що більшовики повернуться в Україну ослаблені, а тому необхідно створити власну армію не менш як в 300 тис. вояків, залучаючи до неї максимум людей, включаючи українську поліцію й тих осіб, які хоч і не поділяють світогляду ОУН, але мають необхідний військовий фах і досвід. Ця армія повинна була б своїми діями, рейдами і гаслами роздмухувати в СРСР революцію поневолених народів.

На протилежних висновках базувалася “еміграційна” концепція. У ній стверджувалось, що більшовики ще сильні, і що створення збройних загонів є безглуздом, бо вони будуть розчавлені. Прихильники цієї концепції вважали, що в Східній Україні відсутні антибільшовицькі настрої і немає ґрунту для національної революції. На їхню думку, ОУН мала розробити позитивну програму визвольної боротьби, проголосити і розпропагувати її, але по приході більшовиків вивести основні кадри на еміграцію і очікувати моменти, коли втручання зовнішніх сил призведе до розвалу Радянського Союзу.

Альтернативою двом вищеназваним концепціям була третя, яка називалася “визвольною”. В ній проводилася думка, що на даному етапі визвольного руху ОУН не буде прагнути будувати державу, а зосередиться на підготовці і створенні армії, щоб з позиції сили впливати на події на Сході Європи, демонструвати наміри, обороняти народ від терору німців і дій радянських партизанів. Вважалося, що збройну боротьбу проти противників української самостійності не слід форсувати, а необхідно розтягувати на довгий час, творити УПА настільки, наскільки вистачить командних кадрів, припасів, “охотників”, тобто “добровольців”⁶.

Свою позицію у січні 1943 р. стосовно тогочасного становища оприлюднив й провід ОУН(Б). Від його імені за підписом “урядуючого” провідника Максима Рубана (М. Лебець) було розповсюджено звернення “Друзям-революціонерам, членам Організації українських націоналістів і всім українським самостійникам і борцям”. У цьому документі чи не вперше у відкритій формі містився заклик до поневолених народів, у тому числі й Сходу Європи, “стати до визвольної боротьби проти німецьких і московсько-більшовицьких окупантів під гаслом свободи народам і людині в ім’я своїх самостійних національних держав”⁷.

Радикалізацію бандерівського руху на зламі 1942/1943 рр. відмітила й радянська сторона. У доповідній записці начальника УШПР Т. Строкача від 7 січня 1943 р. члену політбюро ЦК КП(б)У Л. Корнійцю повідомлялося: “За даними, які надійшли, видно, що в окремих місцевостях українські націоналісти створюють свої нелегальні організації для боротьби з німецькими окупантами під гаслом “За самостійну Україну без німців”. Як видно з наведених матеріалів, різкі розбіжності в стосунках українських націоналістів і німців зайшли так далеко, що готуючись до боротьби з останніми, націоналісти стали ховати зброю і набої... Передбачаючи серйозну загрозу з боку оунівців і відчуваючи їхню неприязнь до себе, німецько-фашистська влада почала репресії проти оунівців і в першу чергу проти прихильників Бандери як найбільш загрозливих своїх “друзів”⁸.

Хоч не всі питання, пов’язані з військовою акцією ОУН(Б) були полагожені, проте вже на початку лютого 1943 р. провідник ОУН на ПЗУЗ Д. Клячківський повідомив І. Литвинчука, що до нього виїхав особистий представник проводу Іван (це, найімовірніше, був В. Івахів), на котрого покладалося керівництво військовою справою “на цій лісовій полосі... від Бреста до Гомеля”, здійснення усіх військово-партизанських акцій на цих теренах. Згідно з вказівками крайового проводу бойова група Дубового (І. Литвинчук) мала увійти до складу формувань, які створюватиме Іван. Водночас Охрім (Д. Клячківський) висловив впевненість, що Дубовий, котрий був амбітною людиною, тісно співпрацюватиме з представником крайового проводу ОУН на ПЗУЗ та буде йому підпорядковуватись у воєнному відношенні⁹.

Невдовзі військовий референт проводу ОУН на ПЗУЗ В. Івахів (Сом, Сонар) провів нараду в с. Піддубці Луцького району Волинської області. На ній розглядалися питання стосовно встановлення по кожному району кількості людей, котрі мають бути мобілізовані до майбутньої української армії на випадок відкритого збройного виступу ОУН,

про розподіл командирів, зброї, спорядження, продовольства, проведення військового вишколу кадрів¹⁰.

Активізацію ОУН(Б) на ділянці військової праці відмічали у цей час й сторонні спостерігачі. Так, відомий письменник У. Самчук, котрий в цей період жив і працював у Рівному, зазначав у своїх спогадах, що з середини лютого 1943 р. “партизанка, яка до цього часу перебувала в стадії підготовки і вичікування, почала активізуватися”. Хоч згаданий автор говорить про щоденні напади на німецькі окупаційні установи, проте зауважує, що “ходило поки що про мобілізацію засобів зброї, амуніції, харчових запасів..., організацію своїх точок опору на довшу мету”¹¹.

Тим часом бандерівське керівництво ще коливалося стосовно доцільності революційного зриву. За свідченням учасників тих подій, вже згадуваний військовий референт крайового проводу ОУН на ПЗУЗ В. Івахів на одній з нарад прямо сказав: “...в центрі є переконання про несвоечасність організування збройного виступу... Питання збройної боротьби ще не визріло і з цим треба зачекати”¹².

Аналогічно оцінював тогочасну ситуацію й С. Бандера. Вже у післявоєнний період він визнав, що на початку 1943 р. “створилася кризова ситуація в рядах ОУН” і однією з причин цього було “питання планів, форм і методів діяльності ОУН в існуючих воєнних обставинах”. Вихід із становища, що склалося, був знайдений крайовим проводом ОУН на ПЗУЗ, який, за словами С. Бандери, почав “самочинно переходити на повстанські форми боротьби за участю широких мас, враховуючи необхідність боронити населення від вивозу до Німеччини на невольницьку працю, від гітлерівського терору і грабунку”¹³.

Під тиском подій, які розгорталися на Волині—Поліссі, був змушений нарешті визначитися й провід ОУН(Б). 17—21 лютого 1943 р. поблизу Олеська на Львівщині відбулася III конференція ОУН. Оцінюючи міжнародне становище, делегати цього зібрання дійшли висновку, що Німеччина “хитається під ударами мільйонних армій ворогів і під впливом нарастаючих в Європі революційних сил поневолених народів”. Водночас було сконстатовано, що СРСР “виступає в ролі оборонців народів перед німецьким імперіалізмом” і “намагається у зв’язку з цим здобути допомогу Заходу для перемоги над Німеччиною, щоб потім захопити всю Європу і провести світову більшовицьку революцію”.

Хоч рішення конференції з військового питання не збереглося, але існує усталена точка зору (і це підтверджують наступні події), що саме в Олеську ОУН(Б) остаточно визначились з необхідністю збройного виступу. Цей крок мав на меті наступне: а) “відірвати від впливів Москви ті елементи українського народу, які шукають охорони під загрозою з боку німецького імперіалізму в Москві; б) демаскувати московський більшовизм, що свої імперіалістичні наміри і далі поневолювати Україну прикриває лозунгами оборони українського народу і інших поневолених народів перед німецьким окупантом; в) здобути для українського народу і для національно-визвольної боротьби незалежну позицію на зовнішньополітичному відтинку”¹⁴.

Не дивлячись на те, що всі учасники конференції сходилися на тому, що ОУН(Б) мала активізувати свою діяльність, включаючи й збройну боротьбу, і довести всьому світу власну спроможність звільнити Україну від нацистів без допомоги Москви, вони при цьому висловлю-

вали різні думки. Так, крайовий провідник ОУН на ЗУЗ М. Степаняк (Дмитро Дмитрів, Сергій) закликав підготувати і розгорнути проти німців широке збройне повстання, залучаючи до нього всі сили українського руху опору. У разі успіху цієї акції мав постати “український уряд”, визнання якого можна було б домогтися з боку західних союзників СРСР — США і Великої Британії.

Однак ця точка зору не знайшла підтримки серед більшості делегатів III конференції ОУН. Проти неї, зокрема, виступили крайовий провідник ОУН на ПЗУЗ Д. Клячківський і військовий референт проводу ОУН Р. Шухевич. На їхню думку, збройна боротьба українських націоналістів мала спрямовуватись в першу чергу не проти німців, котрі зазнають поразки на фронтах світової війни, а проти червоних партизанів та поляків¹⁵. Боротьба ж проти німців мала вестися, виходячи з інтересів ОУН, і мати характер самооборони народу.

Якщо ж спробувати оцінити підсумки III конференції ОУН, то можна дійти висновку, що в її документах занадто оптимістично розцінювалися шанси ОУН(Б), яка прагнула виступити як “третя” сила, кинути виклик Москві і Берліну. За словами відомого українського письменника і громадського діяча І. Багряного, “у тій ситуації було ясно, що третя сила, яка виступить набагато слабше від кожної з колосальних потуг і вклиниться межі ними, як межі жорна, буде неминуче розмелена на порох”¹⁶.

Таким чином, III конференція ОУН підвела ризик під тривалим періодом підготовчої роботи бандерівських організацій, наслідком якої стало переведення визвольного руху з пасивних форм опору у фазу активної боротьби з німецькими окупантами. У своїх пропагандистських матеріалах бандерівці намагалися обґрунтувати свою позицію і роз’яснювали українському населенню, що “ОУН не виступала проти озброєних німецьких імперіалістів з перших днів їх прибуття в Україну з політичних цілей і устремлень, але з самого початку окупації німцями України ОУН почала готувати проти них збройну боротьбу українського і всіх інших поневолених народів”¹⁷.

Про мотиви, які спонукали бандерівський провід ОУН стати на шлях збройного опору нацистському режиму, досить переконливо говориться в листі одного з керівників СБ проводу ОУН на ПЗУЗ Вас. Макара (2 серпня 1943 р.) до свого брата Вол. Макара, котрий в цей час мешкав у Галичині. “Повстанчу акцію на північно-західних і частинно східних теренах, — зазначається в листі, — ми мусили почати, і це не було зарано, як дехто каже, але вже і запізно”. І далі автор досить аргументовано викладає ці причини: “Перша: терен виривався нам з рук. З однієї сторони — почали множитися отаманчики, як Бульба-Боровець, а з другої — червона партизанка почала заливати терен. Отож, коли б ми було не почали повстанчої акції, то не мали б що робити. Друга: ще тоді, коли ми не починали повстанчої акції, німота почала масово винищувати села... Оце дві засадничі причини нашої повстанчої акції. Є ще і третя, морального характеру. Почулися голоси: “Де ж той провід? Чому не дає зарядження бити німців?”¹⁸

У контексті зазначеного не полишена інтересу точка зору відомого командира радянських партизанів П. Вершигори стосовно діяльності українських націоналістів на ПЗУЗ навесні 1943 р. У звіті ЦК КП(б)У

і УШПР він був змушений визнати масовий характер діяльності ОУН і відмітив, що її керівництво “вміло використало політичну ситуацію, яка склалася на Волині”. За словами П. Вершигори, радянське партизанське командування не зуміло нічого протиставити масовій агітації і великій організаційній праці націоналістів у північно-західному регіоні України, а тому ОУН—УПА виявилися там “єдиними господарями”¹⁹.

Після ІІІ конференції ОУН діяльність бандерівських організацій на ПЗУЗ різко активізувалася. Німецька окупаційна влада з великою тривогою слідкувала за розвитком подій на Волині—Поліссі, звертаючи особливу увагу на діяльність бандерівців у галузі військової справи. В інформаційному повідомленні поліції безпеки і СД із східних окупованих областей від 19 березня 1943 р. зазначалося: “В бандерівських групах спостерігається подальша різка радикалізація. Члени цих груп збирають зброю і боеприпаси, створюють таємні склади зброї. В наказах та інструкціях проглядається тенденція, що створення незалежної і самостійної України можливе лише за допомогою збройного повстання”. Німецька поліція також відмічала, що в розпорядженні бандерівських організацій вже є 15 тис. гвинтівок, 1550 пістолетів, інше спорядження. У згаданому документі зверталась також увага на ненадійність української допоміжної поліції в Західній Україні, котра “у значній масі виключається з боротьби проти бандерівських банд, тому що вона сильно засмічена бандерівцями. В багатьох випадках ці поліцейські переходять на бік бандерівських бандитів”²⁰.

Усвідомлюючи, що українська поліція у часі збройного виступу українських націоналістів неодмінно перейде у значній більшості на бік повстанців, нацисти прагнули не допустити такого перебігу подій. Однак їм мало що вдалося. Бандерівське керівництво, намагаючись випередити німців, віддало таємний наказ підрозділам української поліції, де було багато прихильників ОУН, після 20 березня 1943 р. покинути казарми і зі зброєю відійти у лісові райони. Як пише у своїх спогадах учасник тих подій М. Гордієнко (Новак, Крилатий), вже наступного тижня Луцьк залишили “районна поліція, частина обласної поліції і так звані веркшуци (тобто вартівничі відділи. — Авт.), всього 182 особи зі зброєю в руках, під командуванням Рубашенка (С. Коваль). Із м. Матієва комендант поліції Лисий (І. Климчак) вивів близько 200 озброєних людей. В обох випадках спроби гітлерівців перегодити шлях повстанцям завершилися збройними сутичками”²¹.

Аналогічна картина спостерігалася в інших районах Волині, а також частково в окремих місцевостях Галичини. Перехід української поліції на бік повстанців суттєво прискорив процес розбудови повстанської армії, адже її лави поповнили від 4 тис. до 5 тис. добре вишколених і озброєних поліцейських. “Значним посиленням УПА, а рівночасно дуже дошкульним ударом для німців, — пише Л. Шанковський, — був масовий перехід усіх українців — “шущманів”, що стався між 15.III і 10.IV”²². Зазначені факти були відмічені й радянською стороною. Впродовж березня — квітня 1943 р. до ЦК КП(б)У і УШПР надходили повідомлення партизанів про збройні сутички німців з підрозділами української допоміжної поліції та їх приєднання до ОУН.

Поряд з поповненням своїх лав членами української поліції військова референтура проводу ОУН на ПЗУЗ на чолі з В. Івахівим за допо-

могою представників Головного військового штабу ОУН(Б), серед яких були Р. Шухевич і В. Сидор, займалася формуванням підрозділів і частин майбутньої армії на базі вже діючих з осені 1942 р. збройних загонів ОУН. В додаткових постановках III конференції ОУН, які не збереглися і де йшла мова про необхідність розгортання збройних сил визвольного руху, за свідченням учасників тих подій, висловлювалась думка, щоб ці сили отримали назву “Українська визвольна армія”.

Однак невдовзі з'ясувалося, що у свідомості населення Волині—Полісся вже закарбувався образ “Української повстанської армії”, під іменем якої вже з 1942 р. у цьому регіоні діяли загони “Поліської січі” Т. Боровця-Бульби. Водночас було необхідно врахувати й той факт, що серед волиняків і поліщуків було чимало учасників Другого зимового походу 1921 р. Повстанчої армії в радянську Україну під командуванням Ю. Тютюнника. Серед них був і полковник Армії УНР Л. Ступницький, який під псевдонімом Гончаренко став потім одним з відомих командирів УПА. Отож було вирішено, що створювані бандерівськими організаціями збройні формування отримають назву “Українська повстанська армія”. Ця назва, враховуючи її популярність серед українського населення на ПЗУЗ, мала відіграти роль об'єднуючого фактора для всіх тих патріотів, котрі зі зброєю в руках прагнули вибороти самостійну Україну.

За словами вже згаданого В. Сидора (Шелест, Ростислав Вишитий), “прямокутник на північ від лінії Ковель-Сарни, частинка українських територій, точніше, шматок Полісся, замкнений містами Брест-Литовський, Турів—Олевськ—Любомль, простором в 75 тис. кв. км, став колискою Української повстанської армії”. За його ж даними, у цьому регіоні вже від листопада 1942 р. діяли окремі повстанські відділи, які хоч виглядали чисельно слабкими, проте були якісно міцними²³.

Ставши на шлях творення власної повстанської армії, бандерівське керівництво мусило визначити своє ставлення й до загонів УПА “Поліська січ” Т. Боровця-Бульби, бо інтереси обох організацій мали неодмінно переткнутися. ОУН(Б) мала рахуватись також із діяльністю на Волині—Поліссі збройних загонів мельниківської ОУН, які взаємодіяли з бульбівцями. 22 лютого 1943 р. відбулася перша зустріч зацікавлених сторін. Від бандерівців у ній взяв участь політичний референт проводу ОУН на ПЗУЗ Я. Бусол (Галина, Київський). Як писав пізніше Т. Боровець-Бульба, в ході переговорів було досягнуто взаєморозуміння стосовно узгодження політичної лінії, тактики і оперативного плану дій, які мав виробити об'єднаний штаб. Наступна зустріч відбулася лише 9 квітня 1943 р., на якій бандерівці були представлені командиром військових відділів ОУН тов. Юрком (Р. Петренко) і військовим референтом проводу ОУН на ПЗУЗ В. Івахівим. За версією Т. Боровця-Бульби, учасники переговорів погодились об'єднати військові загони бандерівців і бульбівців під назвою “Українська повстанська армія”. Бойові дії нової формації мали спрямовуватися “головним чином проти німецького окупанта і совєцьких парашутистів як шпигунів та агентів московського імперіалізму”²⁴.

Однак реалізація вищезазначених домовленостей була зірвана, бо отаман Т. Боровець-Бульба не погоджувався визнати, що “єдиним

проводом українського народу” є ОУН С. Бандери. З свого боку, керівництво бандерівського проводу не могло погодитись на будь-яке “двовладдя” у лавах українського руху опору. Бандерівці були також рішуче налаштовані створювати повстанську армію на основі залізної військової дисципліни і безоглядного послуху особового складу своїм командирам і провідникам. У той самий час в загонах УПА “Поліська січ” часто-густо мали місце прояви “отаманії” і “партизанщини”. Ці явища принципово відкидалися і безжалісно викорінювалися ОУН(Б).

Не зумівши досягти згоди з Т. Боровцем-Бульбою, бандерівське керівництво швидкими темпами розбудовувало власну УПА, включаючи до її складу, переважно силою, загони бульбівців та мельниківців. Про цю діяльність ОУН(Б) інформували своє керівництво радянські партизани. Так, у спецповідомленні УШПР від 21 квітня 1943 р. на ім’я першого секретаря ЦК КП(б)У М. Хрущова повідомлялося, що “штаб українських націоналістів, прихильників Бандери” після 20 березня 1943 р. надіслав на місця вказівки про “формування української національної армії за рахунок поліцейських, козаків і місцевих українців бандерівського і бульбівського напрямків”. Водночас зазначалось, що “головними пунктами формування української національної армії повинні бути Волинський, Свинарський та інші ліси. В цьому напрямку відмічається рух українських поліцейських і цивільних націоналістів з Львівської та інших західних областей”²⁵.

2. Розбудова територіальних структур і штабів повстанської армії

“Волинсько-поліський” період УПА, який проходив з березня по грудень 1943 р., став часом становлення і нелегких випробувань для новоствореної військової організації, яка, на думку її творців, мала стати зародком майбутньої Української армії. Головній команді УПА довелось водночас добиватися розв’язання низки складних і невідкладних завдань: опанування і захисту території, необхідної для розбудови збройних сил та їх заплілля, вирішення організаційно-штатних, мобілізаційно-кадрових і матеріально-технічних питань.

Першими відомими документами, в яких викладались причини виникнення УПА, її мета і завдання, були відозва Головної команди УПА “Українці!” та листівка Української УПА з такою ж назвою (20 травня 1943 р.), а також листівка Української повстанської групи “Озеро” “Хто ми і чого ми хочемо (травень 1943 р.). У липні 1943 р. в часописі політвідділу УПА “До зброї” (ч. 1) була вміщена заява “За що бореться УПА”. В ній наголошувалось, що політична боротьба українського народу за власну державу “увійшла у нову фазу” виявом “цієї організованої боротьби є Українська повстанча армія (УПА)”.

Хоч УПА була створена з ініціативи ОУН(Б), але вона, як пише Л. Шанковський, “дійсно була широким народним рухом, що мав корінь у прагненнях широких народних мас до визволення й до самостійного незалежного життя”²⁶. Загальноукраїнський і надпартійний характер повстанської армії підкреслював й Головний командир УПА Р. Шухевич (Тур, Тарас Чупринка)²⁷. До цього ж висновку дійшли й німецькі експерти, аналізуючи документи III надзвичайного великого

збору ОУН (серпень 1943 р.). Німці вважали, що “Верховне командування Української повстанської армії” діє “на основі принципів всеукраїнського представництва, надпартійності і політичної незалежності”²⁸.

Однак таку точку зору заперечували члени ОУН А. Мельника. Так, Я. Гайвас писав, що бандерівці “вважали цілу УПА своїм рам’ям і хоч вряди-годи були декламації іншого змісту, на ділі з правила не можна було навіть перевести докладного розмежування, де кінчиться організаційна система ОУН (СД), а де починається система УПА”. За його ж словами, “політичні погляди бійців УПА, а в першу чергу командного її складу, мусили бути в річищі бандерівської організації”²⁹.

З огляду на зазначене і на підставі вивчення існуючих документів ОУН і УПА можна дійти висновку, що УПА хоч і не була “партійною армією” ОУН(Б), але діяла під безпосереднім політичним керівництвом бандерівського проводу і була в його руках важливим інструментом як для досягнення власних політичних цілей, так і в боротьбі за самостійну Українську державу. “УПА, — писав П. Мірчук, — головню в початках, була організаційно тісно пов’язана зі структурою ОУН. Ця пов’язаність не переривалася ніколи, а з моментом повороту большевиків на українські землі вона знов скріпилась...”³⁰

Після утворення в липні 1944 р. Української головної визвольної ради (УГВР) УПА офіційно підпорядковувалася цьому органу, який перебрав на себе керівництво “визвольною боротьбою українського народу”. Впродовж серпня—вересня того ж року всі відділи повстанської армії склали присягу на вірність ідеалам самостійності і соборності України, які проголосила в своєму універсалі “Народе Український” УГВР.

Започаткований рішеннями III конференції ОУН(Б) процес розбудови УПА проходив швидкими темпами. Впродовж березня—квітня 1943 р. відбулося об’єднання збройних відділів ОУН(Б) і колишніх поліцейських підрозділів в єдиний бойовий організм — Українську повстанську армію. За станом на 1 травня 1943 р. вже існувала Головна команда УПА, керівництво якою здійснював військовий референт проводу ОУН на ПЗУЗ В. Івахів (Сом, Сонар), а начальником його штабу був поручник Гарпун, справжнє прізвище якого до цього часу не встановлене. Обидва вони загинули 13 травня 1943 р. в бою з німцями під Деражним. Від того часу командиром УПА став крайовий провідник ОУН на ПЗУЗ Д. Клячківський (Охрім, Клим Савур). Військовий штаб повстанської армії впродовж волинсько-поліського періоду очолював спочатку В. Сидор, а потім — Л. Ступницький (Гончаренко)³¹. Штаб складався з оперативного, організаційно-мобілізаційного, розвідувального, господарчого, вишкільного, пропагандистського та політвиховного (політичного) відділів. Останній очолював політреферент проводу ОУН на ПЗУЗ Я. Бусол. Командантом запілля УПА був Р. Волошин (Павленко).

У травні—серпні 1943 р. відбулося організаційне оформлення територіальних частин УПА, яке спрямовувалось на вдосконалення управління всіма складовими елементами повстанської армії, підвищення їх боєздатності і забезпечення взаємодії. Спочатку всі розрізнені загони і відділи ОУН(Б) на території Рівненської області були зве-

дені в першу групу УПА, яку інколи називали Північною групою. Її командиром став І. Литвинчук (Дубовий, Максим). В складі згаданого формування тимчасово діяла Бойова група “Бористена” (Д. Корінець), яка оперувала на північ від Сарн і ходила рейдами до білоруських теренів.

На півдні Рівненської та у північній частині Тернопільської області дислокувалися відділи Енея (П. Олійник), які йменувалися на той час Південною групою УПА. У північно-західній частині Волинської області розгорталися загоны Української повстанської групи “Озеро”, командирами якої послідовно були Олег і Ю. Стельмашук (Рудий, Кайдаш).

В середині серпня 1943 р. у зв’язку із зростанням чисельності лав повстанської армії діючі територіальні угруповання були реорганізовані у нові військово-територіальні одиниці. Північно-західна група, або військова округа “Турів” (командири Олег і Ю. Стельмашук), дислокувалася в районах Луцьк, Горохів, Володимир-Волинський, Камінь-Каширський, Ковель, Брест.

Північна група, або військова округа “Заграва”, на чолі з Дубовим діяла в районах міст Сарни, Костопіль, Пінськ. У південній частині Рівненщини та на півночі Тернопільської області в Кременецьких лісах оперували формування Південної групи, або військової округи “Еней” (потім — “Богун”), якою керував П. Олійник (Еней, Роман). З часом у північно-східному регіоні Рівненщини на кордоні з Житомирщиною була створена Східна група, або військова округа “Верещаки” (пізніше — “Тютюнник”), під командуванням Ф. Воробця (Верещаки).

Поряд з військовими округами (групами) УПА створювалися військові надрайони і райони, які очолювалися командантами. Командирам військових округ (груп) підпорядковувалися команданти заплілля, які здійснювали керівництво тереновими справами, сільською самообороною. Система військових надрайонів і районів забезпечувала організаційний зв’язок УПА з територіальними структурами ОУН(Б).

Паралельно з розгортанням бойових частин УПА велась активна робота зі створення розгалуженої мережі сільської самооборони. Так, у доповіді начальника СС і поліції регіону “Росія-Південь” командуючому військами оперативного тилу групи армій “Південь” від 30 червня 1943 р. повідомлялось, що командування українських повстанців “планує чітко організувати на селах придатне до військової служби населення”. Нацисти вважали, що зазначеною роботою охоплена значна територія на Волині—Поліссі³². Надалі боївки сільської самооборони набули усталеної назви: “самооборонні кущові відділи” (СКВ), які грали роль резерву для посилення бойової діяльності повстанської армії.

Найвищою тактичною одиницею УПА був курінь (500—700 бійців), до якого входили три—чотири сотні. Кожна з них нараховувала 100—150 бійців і мала три стрілецькі чоти і одну чоту важких кулеметів. Чота (30 бійців) складалася з трьох роїв, по 8—10 бійців кожний. Нерідко з оперативною метою три і більше куренів об’єднувались у загоны або бригади, що було характерним для УПА-Північ. Поширеним було зведення різних бойових одиниць у формування непостійного складу і неусталеної чисельності: відділи і підвідділи.

Після III надзвичайного великого збору ОУН (серпень 1943 р.), коли було вирішено поширити діяльність УПА й на терени Галичини, відбулася широка реорганізація територіальних структур повстанської армії. На початку 1944 р. УПА на Волині—Поліссі була перетворена в УПА-Північ. На базі відділів Української народної самооборони (УНС), які виникли ще в липні—серпні 1943 р. в дистрикті “Галичина”, була створена УПА-Захід. 26 січня 1944 р. наказом Головної команди УПА командирами УПА-Північ і УПА-Захід призначалися майори Омелян Кримський (Д. Клячківський) і Ростислав Вишитий (В. Сидор)³³.

Спочатку УПА-Захід складалася з шести військових округ, які охоплювали територію Дрогобицької, Львівської, Станіславської, Тернопільської і Чернівецької областей, а також так звані закерзонські терени Польщі й іменувалися: військова округа № 1 “Башта”, військова округа № 2 “Буг”, військова округа № 3 “Лисоня”, військова округа № 4 “Говерла”, військова округа № 5 “Маківка”, військова округа № 6 “Закерзоння”. В подальшому кількість військових округ скоротилася до чотирьох. Кожна військова округа складалася з тактичних відтинків, яким підпорядковувались бойові одиниці: курені та відділи.

Розгортання бойових формувань УПА-Захід не залишилося поза увагою німців. 9 лютого 1944 р. в одному з документів німецького командування зазначалося, що “український національний рух (Бандери) поширився також на заселену українцями територію Галичини”. При цьому підкреслювалось, що “на випадок відступу німців з Галичини УПА готується повністю усунути поляків і самій взяти владу...”³⁴

Поряд з УПА-Північ та УПА-Захід Головна команда УПА намагалася створити ще й УПА-Південь і УПА-Схід, щоб у такий спосіб охопити діями повстанської армії всю територію України. Але ці заходи не вдалося здійснити через низку причин: нестачу кадрів і озброєння, відсутність великих лісових масивів і підтримки населення, активну протидію спочатку німців, а потім більшовиків.

Тим часом з кінця 1943 р. і до літа 1944 р. на території Кам'янець-Подільської, Вінницької, південної частини Житомирської та Київської областей діяли під назвою УПА-Південь загони, курені і відділи Південної військової округи “Богун” УПА-Північ, а також військової округи “Лисоня” УПА-Захід. Щодо УПА-Схід, то вона ідентифікується з діяльністю у північних районах Житомирщини і Київщини бойових формувань Східної військової округи “Тютюнник” УПА-Північ.

Ще від початку створення УПА її Головна команда і провід ОУН(Б) усвідомлювали необхідність залучення до лав повстанської армії представників інших національностей, які мешкали в Україні або ж тимчасово перебували на її території. Такий підхід цілком відповідав тезі про необхідність створення фронту народів, поневолених імперіалізмами Берліну і Москви. У цьому контексті базою для комплектування УПА стали радянські військовослужбовці — оточенці або ж полонені, котрі втікали з німецьких таборів, а також ті особи, які примусово служили у так званих “добровільних” військових формуваннях вермахта.

Усвідомлюючи значення цього питання, Головна команда УПА у червні 1943 р. у зверненні “Українці!” закликала місцеве населення всіляко допомагати “чуженаціональним воякам”, які втекли з німець-

кого війська, направляти їх до УПА, де вже існують “національні партизанські відділи поневолених народів”. Побачила світ і листівка “Добровольці! (при німецьких військових частинах)”, де останні у зв’язку з відступом німців заохочувалися до переходу в УПА, щоб спільно “продовжити збройну боротьбу проти московських банд”. Від імені Головної команди УПА вийшли й листівки “Грузини!”, “Татари Поволжья!”, “Сыны Туркмении!”, “Казахи, башкиры, калмыки, удмурты!”, “Узбекские аскеры!”, “Армяне!”, “Азербайджанцы!” та ін.³⁵

Вважається, що першими прийшли до УПА навесні 1943 р. татари. Влітку того ж року в складі повстанської армії створюються окремі відділи з вірменів, грузинів, узбеків³⁶. Всього в УПА налічувалося 15 національних відділів³⁷.

Але процес залучення нацменшин, особливо з числа народів СРСР, йшов повільно. З цього приводу у звіті Служби безпеки військової округи УПА “Заграда” за вересень—жовтень 1943 р. констатовалося: “...Ми досі не використали у більшому масштабі жодної національної меншини на нашій території для боротьби з ворогами, передусім червоними”³⁸. Це спонукало провід ОУН і Головну команду УПА до більш рішучих дій. 21—22 листопада 1943 р. з їх ініціативи на Волині відбулася I конференція поневолених народів Сходу Європи і Азії. За розрахунками її організаторів, в числі яких був і головний командир УПА Р. Шухевич, зазначене зібрання мало сприяти створенню “могутнього протибільшовицького фронту” і залучити до “спільної боротьби проти німців і більшовиків — вояків різних національних відділів, що існували при німецькій армії і складалися з колишніх полонених Червоної армії”.

Однак з огляду на військово-політичне становище, яке склалося внаслідок швидкого падіння німецької оборони на Дніпрі і захоплення радянськими військами стратегічних плацдармів на Правобережній Україні, ідея створення “могутнього протибільшовицького фронту” виявилася малопродуктивною. За словами відомого діяча ОУН і УПА Й. Позичанюка, ініціатором згаданої конференції “не вистачило послідовності, об’єктивних матеріальних можливостей закріпити й поширити вдало започатковане діло, проводячи його до максимального завершення...”³⁹

Заради об’єктивності треба зазначити, що хоч ОУН—УПА йшли на створення “чуженаціональних” відділів, однак ставлення до них було насторожене. Так, у військовій інструкції ОУН на час переходу фронтів (січень 1944 р.) рекомендувалося комплектувати з “союзних нам народів” лише “окремі невеликі підвідділи” і не творити “суцільних з’єднань”, дислокувати ці формування окремо від основних сил УПА, перевіряти “у боях з ворогом їх бойову і моральну вартість та політичну цінність”⁴⁰.

Такий підхід до “чуженаціональних” вояків не був випадковим, адже багато з них перейшли до УПА з метою воювати насамперед проти німців. Вони були переконані, що українські повстанці діють спільно з радянськими партизанами, адже серед населення Волині—Полісся вояків УПА часто-густо називали “українською партизанкою”. Коли ж на західноукраїнські землі на початку 1944 р. прийшла Червона армія, то переважна більшість бійців “чуженаціональних” від-

ділів перейшла до загонів радянських партизанів. У цьому контексті слід погодитись з думкою Л. Шанковського, що “під час останньої світової війни не було таких умов, щоб спільна боротьба поневолених народів в лавах УПА могла закінчитись тривким успіхом”⁴¹.

Разом з тим не можна обминути увагою один цікавий факт: як свідчить радіограма командира партизанського з’єднання О. Сабурова від 15 лютого 1944 р. до УШПР, “40 % складу УПА не є українцями”. Серед них називалися інгуші, осетини, черкеси, турки, частково росіяни⁴². Коли ж глянути на український склад повстанської армії, то за свідченнями одного з командирів УПА Є. Басюка (Чорноморець) на 1944 р. серед старшин і стрільців УПА галичани становили 60 %, волиняни і поліщуки — 30 %, наддніпрянці — 10 %. В соціальному відношенні переважна більшість вояків УПА походила з селян, при цьому їх основу складали середняцькі і бідняцькі елементи⁴³.

Від березня 1943 р. й до березня 1944 р., коли завершився процес об’єднання відділів УПА на Волині—Поліссі із заганами УНС Галичини у загальноукраїнську повстанську армію, Головна команда і Головний військовий штаб УПА спільно з територіальними структурами ОУН домоглися перетворення повстанських відділів у досить потужний бойовий організм, який за сприятливих умов міг успішно діяти проти невеликих підрозділів вермахту і Червоної армії. Так, 14 листопада 1943 р. командир партизанського з’єднання І. Шитов повідомив УШПР: “Згідно агентурних даних і документів націоналістів видно, що націоналісти продовжують спішно формувати і навчати тактиці сучасного бою свою армію...”⁴⁴

Протягом року, за вкрай несприятливих обставин, керівництво ОУН спромоглося вирішити питання організованого набору кадрів для повстанської армії, забезпечити їх військовий вишкіл, здійснити через систему спеціальних шкіл підготовку старшин і підстаршин, накопичити значні запаси зброї, набоїв, спорядження, продовольства тощо. Була розроблена низка важливих оперативних документів — інструкцій, настанов, правилників. Серед них, наприклад, проект Дисциплінарного статуту УПА (1943 р.), “Бойовий правильник піхоти” (1944 р.), “Інструкція розвідчої і контррозвідчої служби” та ін. Важливого значення надавалося публікації на сторінках часописів УПА “До зброї” і “Повстанець” (1943—1944 рр.) матеріалів з питань військового мистецтва. Ось назви деяких із них: “Про розвідку”, “Як боротись з танками”, “Про військову дисципліну”, “Бої в лісі”, “Про військову таємницю”, “Про рейди”, “Напад повстанського відділу на ворожі об’єкти” та ін.⁴⁵

Розглядаючи повстанську армію як зародок майбутньої Української армії, Головна команда УПА прагнула вже відразу надати своїм формуванням усіх ознак регулярного війська. В наказі ГК від 25 серпня 1943 р. “Командирам, політичним керівникам і стрільцям” підкреслювалась вимога “піднести значення і авторитет всіх командирів, функційних, підстаршин і старшин”. А 27 серпня Головна команда УПА видала наказ, який вводив у повстанській армії військові ступені. У преамбулі цього документа підкреслювалося, що перетворення “бойових відділів” в один військовий організм під назвою “Українська повстанська армія” викликало потребу “організації цієї армії на засадах

сучасної техніки і метод війни”, “упорядкування взаємовідносин між поодинокими вояками, бойовими частинами і командним складом”. Згідно з наказом всі вояки УПА йменувалися козаками і ділилися на три групи: козаки-стрільці, підстаршини і старшини. В УПА вводилися військові ступені і ранги: підстаршинські, старшинські й генеральські⁴⁶.

19 грудня 1943 р. Головна команда і Головний військовий штаб УПА видали “Інструкцію Ч.3/11 про військові ступені і функції”, які розвивали вищезгадані документи. Особовий склад УПА, а потім і майбутньої Української армії становили: а) рядові; б) підстаршини; в) старшини; г) генерали. Встановлювались такі старшинські й генеральські чини: хорунжий, поручник, сотник, майор, підполковник, полковник, генерал-хорунжий, генерал-поручник, генерал-полковник, маршал. Були започатковані й бойові нагороди УПА: Бронзовий хрест Бойової заслуги, Срібний хрест Бойової заслуги (I і II класи), Золотий хрест Бойової заслуги (I і II класи)⁴⁷. Робилися спроби ввести для особового складу УПА й військову уніформу, були розроблені деякі ескізи, але далі справа не пішла через брак часу і необхідних ресурсів.

Таким чином, оцінюючи діяльність керівництва ОУН стосовно розбудови УПА, слід підкреслити, що фактично впродовж одного року у цьому напрямку був досягнутий видатний результат, який робить честь тим командирам і провідникам, котрі стояли у витоків організації повстанської армії. Новостворене військо швидко заявило про себе як про силу, здатну впливати на ситуацію у північно-західному регіоні рейхскомісаріату Україна і в дистрикті “Галичина”. Це усвідомили і німці, і більшовики. Від цього часу обидві сторони, і німецька, і радянська, прагнули будь що ліквідувати УПА чи принаймні нейтралізувати дії повстанської армії, не кажучи вже про намагання використати цей фактор у власних інтересах.

Разом з тим слід визнати, що Головному командуванню УПА не вдалося завершити процес перетворення повстанської армії в регулярну збройну силу. На заваді цього стали як несприятливі політичні умови, коли УПА доводилося вести боротьбу на три фронти (німці, більшовики, поляки), так і брак матеріальних ресурсів, бази для їх створення, відсутність необхідної кількості командних кадрів. Не маючи в достатній кількості важкої зброї (гармати і міномети), не кажучи вже про танки і авіацію, повстанські відділи були не в змозі вести відкриті бої з переважаючими силами ворогів, а тому застосовували переважно тактику повстансько-партизанської боротьби.

Сила УПА крилася, звичайно, не в її чисельності, яка, з огляду на сказане вище, не могла бути значною. Треба відкинути фантастичні цифри про чисельність повстанської армії, почерпнуті з деяких німецьких джерел, а послатися на “Звернення” Головного командира УПА В. Кука від 14 жовтня 1952 р., де говориться, що з кінця 1942 р. “УПА виросла у понад 100-тисячну добре організовану, вишколену і озброєну бойову силу”⁴⁸. А це значить, що через лави повстанської армії за період з кінця 1942 р. до вересня 1949 р., тобто до часу самоліквідації УПА, пройшло понад 100 тис. чоловік. Заслужують уваги також дослідження П. Содоля (США), який зазначає, що “свою найвищу чисельність УПА досягнула 1944-го, та що цей рівень ніколи не перевищував цифру 25—30 тис. вояків”⁴⁹. На мою думку, із порядком наве-

дених цифр — десятки тисяч — слід погодитись, бо вони є найбільш правдоподібними і в цілому відповідали тогочасним матеріальним можливостям і ресурсам визвольного руху.

30 тис. вояків у лавах УПА на середину 1944 р., які користувалися широкою підтримкою місцевого населення і застосовували у збройній боротьбі повстансько-партизанську тактику, становили реальну загрозу тилу будь-якого противника: і для німців, і для більшовиків. Сила УПА полягала перш за все у глибокій національній свідомості, ідейній загартованості переважної більшості її кадрів, що досягалося шляхом цілеспрямованої політвиховної роботи. Ця робота мала своїм завданням “підвищити боєздатність війська і підготувати кожного військовика твердо стояти на сторожі державних інтересів українського народу”⁵⁰.

Водночас є всі підстави стверджувати, що УПА була б не в змозі гідно протистояти всім своїм ворогам, якби вона не опиралася на розгалужену, глибоко законспіровану організаційну мережу ОУН(Б), своє запілля. Саме воно стало міцним фундаментом, на якому базувалися життєдіяльність і боєздатність повстанської армії. Досвід боротьби радянської влади проти українського визвольного руху в повенні часи показав, що без ліквідації підпільних структур ОУН зламати опір УПА було б майже неможливо.

Але, як показує історичний досвід, більша сила неодмінно долає меншу силу. Під ударами переважаючих сил ворога зазнали нищівної поразки гарно вишколені і добре озброєні армії шведського короля Карла XII, французького імператора Наполеона I і німецький вермахт А. Гітлера, які, на думку багатьох сучасників, були найбільш досконалими збройними силами свого часу. Відомою є теза про те, що моральний фактор співвідноситься із матеріальним як три до одного. Але він може відіграти вирішальну роль лише у блискавичному збройному конфлікті, а у тривалій виснажливій боротьбі, як правило, перемагає той, хто має більше сил і засобів. І з цього правила не стала виключенням УПА, котра впала у безкомпромісному протиборстві з переважаючими силами радянського режиму.

3. Стратегія “двофронтвої” боротьби ОУН і УПА

Питання стратегії українського визвольного руху, де на провідні позиції з початку 1930-х років почала виходити щойно створена ОУН, вже тоді привертала увагу її засновників і керівників. Перший Голова проводу ОУН та його колеги, активні учасники визвольних змагань 1917—1920 рр., навчені сумним досвідом Армії УНР, вважали необхідним мати перед собою якомога менше активних фронтів і долати ворогів по черзі. Полк. Є. Коновалець висловлювався за поборювання щонайперше Польщі і СРСР як найбільш загрозливих ворогів української самостійності. При цьому пропонував робити це у певній послідовності. Він був рішучим противником стратегії “кидання рукавиці всім і вся”.

Натомість серед членів крайового проводу на ЗУЗ, в середовищі одностайців і соратників С. Бандери, мала місце тенденція до пере-

оцінки тогочасних сил ОУН і готовності українського населення до активних дій за визволення своєї землі від всіх окупантів, включаючи Чехословаччину і Румунію. Коли на конференції ОУН в червні 1933 р. у Берліні С. Бандера та його прихильники вимагали трактувати Чехословаччину як окупанта “частини української території” (Закарпаття), то Є. Коновалець рішуче заперечив, що “нерозумно вести війну на всі fronti”⁵¹. Але молодий націоналістичний актив не дослухався до застережень ветеранів і стверджував, що “ідея боротьби зі всіма нашими окупантами не буде такою абсурдною” і “на ній ми можемо сміло будувати нашу заграничну політику”⁵².

Зазначені погляди в основному поділялися Революційним проводом ОУН, який був створений в лютому 1940 р. С. Бандерою та його однодумцями. Так, в праці чільного діяча ОУН(Б) Д. Мирона (Орлик) “Ідея і чин України. Начерк ідеологічно-політичних основ українського націоналізму” (1940 р.) хоч і визнавалась неможливість ведення наступальних акцій проти окупантів України “на заході і сході”, проте робився такий висновок: “рівночасна революційна боротьба на всіх українських землях проти кожного окупанта не дає можливості ворогам порозумітися й спільно знищити Україну, підносить революційно-воєнний потенціал і політичне значення України проти кожного окупанта зокрема”⁵³.

Наведені вище аргументи, на нашу думку, стали витоками, з яких зародилася стратегія “двофронтвої” боротьби ОУН і УПА. Вже відразу після розриву з німцями, що стався в середині вересня 1941 р. після арешту С. Бандери, його найближчих соратників і активістів ОУН, українські націоналісти бандерівського спрямування усвідомлювали неминучість протиборства з імперіалізмами Берліна і Москви. Однак в цей час вони ще не визначились, в якій формі воно вестиметься. Було лише ясно, що до збройної боротьби ОУН(Б) ще не готова.

Військово-підготовча праця бандерівських організацій впродовж 1942 р., особливо на Волині—Поліссі, широке невдоволення населення окупаційною політикою, жорстокий і кривавий характер боїв на фронті між німецькими і радянськими військами створювали можливості для збройного виступу ОУН як “третьої сили”, здатної вибороти самостійність України.

Рішення III конференції ОУН(Б) у лютому 1943 р. про наміри вчинити збройний спротив планам Німеччини і СРСР стосовно України стало вирішальним кроком на шляху переведення “схритої революційної боротьби” в збройний чин. Зазначені зміни в позиції бандерівських організацій дуже швидко усвідомили і німці, і більшовики. Обидві сторони розуміли, що націоналісти своєю новою політикою прагнуть “вбити двох зайців”. В інформаційному повідомленні поліції безпеки і СД Німеччини зі східних окупованих областей за 26 березня 1943 р. зазначалося, що серед українського загалу начебто поширюються чутки, що “слід очікувати поступок з боку Німеччини націоналістичній Україні”, що Німеччина в результаті невдалого для неї перебігу подій на фронті “буде змушена звернутися до українського населення і внаслідок цього подасть йому певну суверенність”⁵⁴. Водночас в повідомленнях радянських партизанів до Москви підкреслювалось, що націоналістам “вигідна боротьба німців з більшовиками, що відпо-

відає політичній лінії ОУН” і що націоналісти очікують, коли більшовики внаслідок виснаження своїх сил “відмовляться від відновлення радянської влади в Україні і згодяться на створення самостійної України”⁵⁵.

В основних рисах необхідність прийняття стратегії “двофронтової” боротьби була обґрунтована в рішеннях вже згадуваної ІІІ конференції ОУН. Її учасники виявили однаковість у тому, що збройний виступ проти німців обумовлений двома основними причинами: 1) відірвати від Москви ті елементи українського народу, котрі пов’язують з нею надії на визволення від німецької окупації; 2) здобути для українського народу і його визвольної боротьби “незалежну позицію на зовнішньополітичному відтинку”.

Отже, головними ворогами українського самостійницького руху визнавалися імперіалізм Москви і Берліна. У першому випадку малися на увазі радянські партизани, у другому — німецька окупаційна адміністрація. Задекларувавши своє прагнення взяти під захист українське населення від свавілля гітлерівських загарбників, провід ОУН(Б) намагався не допустити будь-яких неконтрольованих антинімецьких акцій, не піддатися спокусі розширювати масштаби збройного спротиву окупантам без твердої впевненості у позитивному результаті. Відповідаючи прихильникам “голоного наштовхування” мас до боротьби, головний командир УПА Р. Шухевич на засіданні проводу ОУН восени 1944 р. зауважив: коли б навесні 1943 р. ОУН і УПА повели наступ “на Рівне, Сарни і т. д., хоч це прямо революційна дія, то ми б програли, і маси напевне були б відвернулися від нас”⁵⁶.

І з цими аргументами важко не погодитись, бо ще в середині ХІХ ст. один з відомих знавців військової справи писав, що “сила національного повстання криється не у вирішальних битвах, а в партизанській війні, в обороні міст і в порушенні комунікацій ворога”⁵⁷.

В серпні 1943 р. стратегію “двофронтової” боротьби схвалив ІІІ надзвичайний великий збір ОУН. Він позитивно оцінив діяльність бандерівської організації у “дволітній період політичної боротьби” (1941—1943 рр.) і перехід до нової тактики, “до зброї всіх форм”. Великий збір визнав головним завданням ОУН залучення найширших народних мас до планової, активної боротьби з усіма ворожими чинниками у формі політичних, самооборонних і військових дій⁵⁸.

Учасники цього зібрання знову відкинули пропозицію вже згаданого діяча ОУН М. Степаняка про організацію масового підпільного і збройного виступу націоналістів проти німців. Як згадував член проводу ОУН М. Прокоп, було “вирішено далі розгортати боротьбу проти німецьких окупантів у таких, як до того часу формах”. Це рішення обґрунтовувалось тим, що посилення спротиву німцям у час їх відступу перед Червоною армією “послабить можливості організованої революційної боротьби у новій дійсності”, тобто після повернення радянської влади⁵⁹.

Хоч ІІІ НВЗ ОУН наголошував на боротьбі “проти імперіалізмів Берліна і Москви”, проте головним ворогом визнавався Радянський Союз. “Окупацію більшовиками українських земель, — говорилося в його постановках, — приймаємо активною боротьбою у всіх тих формах, що ведуть до розвалу державного апарату московського імперіалізму

та сприяють зростанню організованих сил українського народу в його боротьбі за Українську самостійну державу”⁶⁰.

Стратегія “двофронтвої” боротьби ОУН і УПА зустріла серйозні заперечення в політичних середовищах українства, які вважали такий напрямок дій бандерівської організації даремною тратою сил і ресурсів. П. Скоропадський на одному із зібрань своїх прихильників 15 травня 1943 р., не торкаючись прямо позиції ОУН і УПА стосовно німців, заявив, що всяке духовне чи фізичне послаблення проти більшовиків — “це страшний злочин супроти нашої Батьківщини”. Гетьман висловив жаль, що українці не борються поруч з німецькою армією “проти наших ворогів”⁶¹.

Аналогічної точки зору дотримувались й мельниківці. Близький до них за духом Український центральний комітет, очолюваний В. Кубійовичем, у жовтні 1943 р. в одній із заяв закинув бандерівцям, що вони бажають “будувати Україну” в боротьбі проти всіх: проти Німеччини, Польщі, Мадярщини, Румунії, Чехії, проти Москви і більшовиків. Хоч це було явне перебільшення, проте УЦК вважав, що в такій боротьбі “проти всіх можна Україну завести хіба остаточно до могили”⁶².

Засуджували антинімецьку спрямованість ОУН і УПА, звичайно, й самі нацисти, заявляючи, що така “політика Бандери і його компанії — це явне божевілля”. Гітлерівці розповсюджували листівки, де заявляли, що “Москва дає вказівки ОУН”, що в “проводі ОУН сидять агенти Москви” і таке інше.

Не забарилися висловити своє ставлення до нового курсу ОУН(Б) й більшовики. Вони стверджували, що “лозунг націоналістів про боротьбу на два фронти — це демагогічний прийом” і що “керівники націоналістів прагнуть створити враження, що вони ведуть боротьбу не тільки проти Радянського Союзу, але й проти фашистської Німеччини”. У доповідній записці від 22 липня 1944 р. на ім'я М. Хрущова секретар ЦК КП(б)У Д. Коротченко писав, що українські повстанці не пускати під укіс жодний німецький ешелон, не вбили жодного німця, не рахуючи випадків знищення окремих поліцаїв⁶³.

Наведені вище оцінки не можна сприймати однозначно. В них прослідковується прагнення засудити стратегію “двофронтвої” боротьби ОУН—УПА, яка начебто не відповідала українським інтересам. При цьому, зрозуміло, критики вкладали різний зміст в розуміння “українських інтересів”. Однак, яким би не було ставлення до позиції ОУН(Б), сама ідея конечної необхідності протиставлення з переважаючими силами ворогів української самостійності говорить про моральну мужність тих, хто намагався за всіх несприятливих обставин перевести цю ідею в площину практичних дій.

Необхідно відмітити, що керівництво ОУН—УПА прагнуло роз'яснити сутність стратегії “двофронтвої” боротьби широкому загалу та учасникам українського руху опору. З цією метою в часописі ОУН “Ідея і чин” (ч. 5 — 1943 р.) була вміщена стаття під назвою “Час не жде. Кілька завваг на тему збройної сили”. В ній, зокрема, зазначалося, що “УПА і УНС нараз мають в першу чергу завдання вишкільного характеру. Цим характером визначається обсяг їх дій. Попри ще йде самооборона”.

В публікації спростовувались заяви німців і більшовиків, що начебто ОУН і УПА діють в чийсь інтересах. На звинувачення німців у то-

му, що “український самостійницький рух, його збройна боротьба — це допомога Сталіну”, слідувало заперечення, що “український самостійницький рух не потребує від німецьких імперіалістів визнання його як протибольшевицької сили”, бо цей рух боровся проти більшовиків ще тоді, коли сьогоднішні “оборонці Європи” засідали зі Сталіном при одному столі”. На закиди радянської сторони, що “українські збройні частини не вдаряють у військові транспорти на східний фронт”, робилося роз’яснення, що мета українського самостійницького руху — діяти так, як цього вимагає український інтерес, “без огляду, чи це комусь подобається, чи ні”.

Тим часом стратегія “двофронтової” боротьби не передбачала одночасного ведення бойових дій проти обох ворогів визвольного руху. В її основу була покладена тактика виснаження кожного з них, накопичення і заощадження власних сил, нанесення ударів там, де протипник цього не очікує. З цього приводу в одній з публікацій ОУН говорилося: “...Якщо більшовики мають основно програти і тим вторувати дорогу німецькій “новій Європі”, то ніхто з українців не сміє помагати німцям в закріплюванні наших кайданів. З другого боку, якщо Німеччина має програти на сході і створити більшовикам дорогу на Україну, то нашу працю треба вести під кутом боротьби з більшовиками”⁶⁴.

Зголошуючись на збройний виступ проти німецьких окупантів, ОУН не ставила перед УПА завдання бити нацистів на кожному кроці. Справа полягала в тому, щоб шляхом демонстрації бойових можливостей повстанської армії змусити окупантів погодитися із статусом “двовладдя” на тих українських територіях, де ОУН і УПА розбудовували запілля визвольного руху. Дії проти німців мали носити головним чином характер “самооборони народу”. У цьому контексті з боку ОУН робилися роз’яснення такого плану: “Ми нашими людськими силами мусимо так господарити, щоб їх передчасно не розтратити в боротьбі з Німеччиною, та готуватися до боротьби, що нас жде, тобто до зудару з більшовиками”⁶⁵.

Стосовно протибільшовицького фронту в 1943—1944 рр., то спочатку мова йшла про необхідність очищення запілля ОУН—УПА від радянських партизанів. Українські повстанці намагалися насамперед обмежити зону дій партизанів, максимально зменшити їх вплив на місцеве українське населення, не допустити взаємодії партизанських формувань з поляками. Коли у західний регіон вступила Червона армія, то Головна команда УПА заборонила повстанським відділам вступати у відкриті бої з нею, однак водночас не заперечувала проти нападів на невеликі підрозділи і тилові частини з метою захоплення зброї, боєприпасів та іншого спорядження. З весни 1944 р. дії УПА проти тилових об’єктів Червоної армії на території західних областей України значно почастишали.

Після повернення в райони західного регіону більшовиків основні зусилля формувань УПА і підпілля ОУН зосереджувались на зриві політичних і соціально-економічних заходів, спрямованих на відновлення радянської влади. Основними об’єктами дій повстанців і підпільників були органи НКВС—НКДБ, партійні і адміністративні установи. У цьому напрямку збройна боротьба носила безкомпромісний характер

і тягла за собою чималі втрати з обох сторін. До завершення війни діяльність ОУН і УПА стала помітним гальмом на шляху радянізації західних областей України.

Боротьба на два фронти не була якимось унікальним явищем в роки Другої світової війни, як про це інколи пишуть. Вона у той час була притаманна й іншим національним рухам, які боролися проти окупантів. Так, після розгрому Польщі у вересні 1939 р. польські емігрантські військово-політичні кола сформулювали відомі тези “про двох ворогів”, які були покладені в основу планів ведення збройної боротьби за звільнення території країни. В цих тезах поряд з організацією опору нацистам розглядалась й можливість виступу проти СРСР. Після початку німецько-радянської війни головне командування “Союзу збройної боротьби” (від 1942 р. — Армія Крайова) видало наказ, яким зобов’язала всіх поляків на окупованих територіях дотримуватись нейтралітету стосовно обох воюючих сторін, не допомагати жодній з них, висувалося гасло: “Стояти зі зброєю при нозі”.

Зазначена позиція польського керівництва не укрилася від радянської сторони. У січні 1943 р. начальник Центрального штабу партизанського руху П. Пономаренко інформував Й. Сталіна, що польський еміграційний уряд з огляду на неминучість розгрому союзниками Німеччини не збирається витратити свої “людські резерви” на боротьбу з нацистами і що “польські сили зберігаються і організовуються в значній мірі проти Радянського Союзу”⁶⁶.

Отож як польська сторона, так і керівництво ОУН—УПА виходили з того, що вирішальний виступ проти німців можливий лише у випадку виснаження Третього рейху, деморалізації німецької армії у кривавому протиборстві з антигітлерівською коаліцією. Разом з тим слід відмітити, що тодішній польський прем’єр-міністр генерал В. Сікорський вважав, що ні в 1943 р., ні в майбутньому Польща не зможе вести війну на два фронти — проти Німеччини і СРСР⁶⁷.

Стратегія “двофронтвої” боротьби ОУН—УПА багато в чому була схожа на політичну лінію, яку проводив в 1941—1943 рр. керівник сербського націоналістичного спротиву генерал Драже Михайлович. Він намагався уникати збройної боротьби з італійськими та німецькими окупаційними військами, готуючи свої сили проти хорватів і партизанів Й. Броза Тіто. Аналогічну позицію займав у ті роки й лідер китайських комуністів Мао Цзедун, уникаючи відкритих боїв з японцями і заощаджуючи власні сили і ресурси для боротьби з націоналістами Чан Кайші.

Взагалі стратегія накопичення власних сил і очікування виснаження німецьких окупантів була характерна й для антифашистського Опору в країнах Західної Європи в 1940—1944 рр. Тамтешні партизани і підпільники, за виключенням організацій комуністичного спрямування, за вказівками своїх керівних центрів обмежували діяльність дрібними диверсіями і терористичними актами проти гітлерівців, готуючи основний удар по них на час відкриття “другого” фронту.

Якщо ж спробувати підсумувати результати втілення в життя базових принципів стратегії “двофронтвої” боротьби ОУН—УПА впродовж 1943 р. і в першій половині 1944 р., то можна дійти висновку, що завдяки цьому вдалося заощадити сили визвольного руху і накопичи-

ти необхідні ресурси для боротьби з радянською владою. На кінець літа 1944 р. УПА досягла найвищого рівня своєї боєздатності і користувалася широкою підтримкою населення в західних областях України.

У святковому наказі головного командира УПА Р. Шухевича від 14 жовтня 1947 р. так оцінювалася боротьба повстанської армії на двох фронтах. “На протинімецькому фронті, — говориться в цьому документі, — добилася УПА повного припинення вивозу українського населення на роботи в Німеччину та унеможливила господарське пограбування народу. На протибільшовицькому фронті УПА не допустила до заливу українських теренів большевицькою партизанкою”⁶⁸.

Однак з огляду на відомі історичні факти наведені вище оцінки вимагають необхідних уточнень. По-перше, ОУН і УПА не вдалося припинити вивезення українського населення на каторжну працю до Третього рейху, яке само як і унеможливити “господарське пограбування народу” нацистами. З території Волинської, Дрогобицької, Рівненської, Станіславської і Тернопільської областей до Німеччини було вивезено близько 500 тис. осіб. Для потреб нацистського рейху широко використовувалися й матеріальні ресурси західного регіону, особливо Галичини. ОУН і УПА, не розгорнувши на антинімецькому фронті всіх своїх сил, змогли лише ускладнити нацистам здійснення їхніх економічних планів на західноукраїнських теренах. Українські повстанці, не контролюючи німецькі комунікації, особливо залізничні, не мали можливості перешкоджати нацистам здійснювати перевезення людських і матеріальних ресурсів, а це мало принципове значення для тилу вермахта.

Щодо боротьби з радянськими партизанами, то на цій ділянці ОУН і УПА досягли помітних успіхів. Їм вдалося ускладнити бойову діяльність партизанів у багатьох районах Волині—Полісся, створити їм перешкоди для диверсійних дій на німецьких комунікаційних лініях. Українські повстанці зуміли також значною мірою зірвати плани ЦК КП(б)У і УШПР щодо введення партизанських з’єднань на територію Галичини. До активу ОУН і УПА слід віднести й диверсійні дії в тилу Червоної армії на території Західної України починаючи з січня 1944 р.

Абстрагуючись від вищесказаного, можна в цілому стверджувати, що стратегія “двофронтової” боротьби ОУН і УПА в своїй основі відповідала планам і намірам ОУН, а потім й УГВР зосередити головні зусилля визвольного руху на протиборстві з радянським режимом. Однак, якщо подивитися на згадану проблему в контексті подій Другої світової війни, то неважко побачити, що стратегічна лінія ОУН і УПА, спрямована на уникнення рішучого спротиву гітлерівським окупантам в 1941—1944 рр., не принесла українському руху опору очікуваних здобутків на зовнішньополітичному відтинку.

Не краще виглядала ситуація в Україні, де переважна більшість населення, за винятком західного регіону, вважала українських націоналістів пособниками німецьких загарбників. Саме ця обставина, на нашу думку, була однією з головних причин того, що ОУН і УПА спіткала фатальна невдача на східноукраїнських землях, людинність яких не включилася у фронт боротьби з компартійною системою.

4. Протинімецький фронт ОУН і УПА

Остаточне рішення про виступ проти німецьких окупантів ОУН(Б) прийняла лише на своїй III конференції 17—21 лютого 1943 р. Однак вже в перші дні цього місяця збройні загони бандерівців здійснили низку нападів на німецькі об'єкти. Вважається, що 7 лютого 1943 р. відділ ОУН під командуванням І. Перегійняка (Довбешка, Коробка) атакував німецький гарнізон в містечку Володимирець⁶⁹. Впродовж березня—квітня 1943 р. українські повстанці (як бандерівці, так і бульбівці) вчинили напади на Степань, Висоцьк, Дубровицю, Людвиполь, Деражне, Олицю, Цумань, Горохів, Острог, Шумськ, Крем'янець, Мізоч, Вербу. Внаслідок впертих боїв гітлерівці були змушені вивести свої гарнізони з деяких населених пунктів.

Зазначені акції мали досить гучний резонанс. Радянські партизани, котрі діяли в цей час на півночі Тернопільської області (загін ім. Ф. Михайлова), інформували своє командування про те, що справа йде до збройного повстання українців з охопленням її теренів Галичини. Повідомлялось, що “збройні сили бандерівців рахуються вже дивізіями”, що на озброєнні в них є “гвинтівки, кулемети, легкі гармати, бронемашини і навіть танки”⁷⁰.

Перші бої з гітлерівцями були нелегким випробуванням для вояків новоствореної УПА. Поруч з прикладами завзяття, хоробрості, героїзму відчувався брак досвіду, належної військової підготовки тощо. Відомий військовий працівник ОУН Л. Павлишин писав: “коли виникли військові акції проти гітлерівців (ті переважно нападали першими), а згодом і проти Червоної армії, то навіть важко уявити, які жертви це спричинювало в рядах оунівців... Справжні воїни народжувались пізніше — у кривавих сутичках і боях з ворогами”⁷¹.

І дійсно, бойова практика, постійний вишкіл усували багато недоліків, сприяли посиленню дисципліни і підвищенню боєздатності у лавах УПА. В політичному звіті з терену “Болота” (майбутня група УПА “Заграва”) за травень 1943 р. зазначалося, що люди, які прийшли до лав повстанської армії, перевиховуються, “виробляються у справжніх відчайдуш партизанів”⁷².

Однак опоненти УПА, — бульбівці і радянські партизани, — нерідко занадто низько оцінювали боєздатність УПА в перші місяці 1943 р. Так, Т. Боровець-Бульба писав, що “бойова здатність цього нового партизанського війська — невелика. Сяку-таку зброю має кожна десята людина. Решта без зброї. Нема фахових командирів, ні часу на вишкіл”⁷³. А військовий кореспондент газети “Правда” Л. Коробов у доповідній записці на ім'я М. Хрущова від 8 квітня 1943 р. зазначав, що в українських націоналістів “мало кулеметів, немає автоматів і гармат, у військовому відношенні вони слабка сила”⁷⁴.

Невисокої думки про УПА був і відомий партизанський командир О. Федоров. За його словами, повстанська армія не була армією в сучасному розумінні, а виглядала як “розрізнене, недисципліноване і ще гірше озброєне військо”⁷⁵.

Однак із наведеними оцінками не можна погодитись. Хоч і справді в березні—травні 1943 р. відділи УПА ще не справляли враження серйозної бойової сили, та вже з кінця літа 1943 р. їхня боєздатність по-

мітно підвищилась, і це відчули на собі ті ж партизани. До того ж ватажки радянських партизанів нерідко плутали загони Т. Боровця-Бульби з відділами УПА.

Через відсутність повних документальних даних про кількість боїв УПА на протинімецькому фронті в 1943 р. доводиться користуватися окремими уривками інформації. Так, згідно зі звітами Першої групи УПА під командуванням Дубового за травень—червень 1943 р. відбулося 18 бойових зіткнень з ворожими чинниками (німці, партизани, поляки), з яких 8 — проти німців. 21 травня 1943 р. відділ Яреми (Н. Семенюк) влаштував засідку біля села Клесів, на яку натрапив німецький каральний загін. Після недового, але напруженого бою гітлерівці втратили 26 вояків, 2 кулемети, 6 автоматів, 18 гвинтівок тощо⁷⁶. 24 червня 1943 р. цей же відділ у бою з німцями знищив 30 вояків. Мали місце й дрібні за результатами сутички.

На півдні Рівненщини та у Кременецькому районі Тернопільської області активно діяли відділи УПА групи Енея (П. Олійник). У звіті групи “Ч. 2 за час від 11 червня до 10 липня 1943 р.” значиться: “За звітний час відділ К[рука] (І. Климишин. — Авт.) провів цілий ряд успішних акцій, котрі ще більше здеморалізували спокій ворога. Слід відмітити такі дії: 12.VI в с. Оришківці розбито шумський (з м. Шумськ. — Авт.) відділ німців, котрих заскочили під час пограбування ними села. З сторони німців 9 вбитих, кілька поранених, а решта втікла в паніці, гублячи по дорозі зброю. З сторони відділу один легко поранений... 29.VI відділ з 6 чоловік за допомогою місцевих боївків на дорозі Шкроботівка — Ямпіль розбив дві автомашини з німцями. Відділ Ч[ерника] (Д. Казван. — Авт.). Цілий час відділ проводить акції, що мають на меті очищення терену від ворожих УПА елементів і сексотів, а також нищення німців у терені, деморалізування їх і здобуття зброї. Дня 30-VI роззброєно 10 мадярів. Здобуто 10 крісів, 1 кулемет, 56 гранат, 4000 амуніції (штук патронів. — Авт.) й весь військовий виряд”⁷⁷.

Дії відділів УПА, які часто-густо збігалися з акціями радянських партизанів, викликали щоразу все більше занепокоєння окупаційної влади. 13 травня 1943 р. в інформаційному повідомленні поліції безпеки і СД з окупованих східних областей зазначалося, що в генеральному комісаріаті “Волинь—Поділля” та на північ від Житомира внаслідок діяльності націоналістів і партизанів “значні частини цих районів поступово перейшли під їхній контроль і їхнє керівництво”. При цьому зверталася увага на зростаючі труднощі заготівлі продовольства для рейху і вермахту. З цього приводу, зокрема, підкреслювалось, що в більшості районів ускладнені можливості стосовно отримання харчових продуктів, а в деяких взагалі “неможливо одержати ніякого продовольства для військ”⁷⁸.

Починаючи з весни 1943 р. загони УПА почали планомірно опанувати північно-західний регіон України. Вони просунулися з Сарненщини на Костопільщину, в райони Колки-Степань. В подальшому дії українських повстанців перекинулися на Горохівщину і Володимирщину, впритул до р. Західний Буг, а потім на північ, у Ковельщину. База УПА виникла і в Кременецьких лісах⁷⁹.

Внаслідок активної діяльності УПА у північно-західній частині рейхскомісаріату України постали “підпільні держави”, які, за німецькою

термінологією, разом з комуністичними “партизанськими краями і зонами” розглядалися “як заражені бандами райони”. Оцінюючи діяльність УПА влітку 1943 р., головний командир повстанської армії Р. Шухевич вважав, що в цей період УПА відбила наступ “на українське населення Волині та Полісся і обмежила панування німців на цих територіях тільки до більших міст, головних шляхів та залізничних ліній”⁸⁰.

За діями УПА пильно спостерігали не тільки німці, але й більшовики. Хоч радянська сторона на підставі повідомлень партизанів була змушена визнати, що взимку і навесні 1943 р. УПА різко виступила проти “німецьких грабунків і терору” українського населення, проте її представники вважали, що на антинімецькому фронті активність українських націоналістів ще незначна. За радянськими оцінками, в націоналістичних формуваннях станом на середину червня 1943 р. (а це були переважно загони УПА) нараховувалось 20 тис. бійців, озброєних легкими гарматами, мінометами, кулеметами, подекуди й танками. Відмічалась також інтенсивна діяльність бандерівських організацій в окремих містах і селах Житомирської, Запорізької, Київської, Кіровоградської, Одеської, Полтавської, Сумської та Харківської областей⁸¹.

Закиди у бік українських націоналістів пояснювались зацікавленістю більшовиків у тому, щоб УПА посилила збройну боротьбу проти німців у той спосіб, як це робили радянські партизани. Однак партизанська тактика, якої дотримувались більшовики і націоналісти, мала різне концептуальне походження, а звідси й різні завдання і мету.

Військово-політичне керівництво СРСР розглядало бойові дії партизанів у тилу німецьких військ як дієву допомогу Червоній армії, повністю підпорядковану подіям на фронті. Сам Й. Сталін називав партизанський рух “вирішальною умовою перемоги” над ворогом. Головною формою партизанської боротьби вважались диверсії на комунікаціях гітлерівців, нанесення ударів по воєнних об’єктах окупантів, які працювали на потреби фронту. При цьому партизанам нерідко ставилися такі завдання, які перевищували їхні можливості й призводили до зайвих втрат.

Тим часом характер партизанської боротьби, до якої перейшли повстанці під керівництвом ОУН і УПА, був дещо іншим. Це була скоріше форма збройної самооборони українського населення на окупованій території. Її мета — захист запілля визвольного руху, збирання й накопичення сил і ресурсів для підготовки всенародного повстання на випадок виснаження німців і більшовиків. Щодо активних дій проти обох ворожих чинників, особливо німців, то ці дії мали на меті не їх остаточне розбиття, а головним чином недопущення їхніх нападів на територію, контрольовану УПА.

Отже, не випадково поза увагою українських повстанців, як правило, залишались залізниці, військові комендатури, штаби, місця зосередження і базування бойової техніки — вони і не ставили перед собою такої мети. Зачіпні дії проти гітлерівців загони УПА здійснювали лише з метою захоплення зброї і спорядження, заготівлі продовольства, а також у випадку відплатних акцій у разі наскоків німців на позиції визвольного руху. 24 квітня 1943 р. командир партизанського з’єднання І. Шитов доповідав УШПР: “диверсійною діяльністю націо-

налісти не займаються, в бій з німцями вступають тільки там, де німці знущаються з українського населення і коли німці нападають на них”⁸². Аналогічно оцінювались дії бандерівців у службовому донесенні начальника поліції безпеки і СД регіону “Росія-Південь” від 30 червня 1943 р. Повідомлялося, що з боку українських повстанців “напади на німецькі підрозділи були рідкістю, взагалі не було жодного випадку понівечення службовців німецької поліції та військовослужбовців вермахту...”⁸³

Хоч нацисти вже з ранньої весни 1943 р. розгорнули потужну пропагандистську кампанію, намагаючись дискредитувати бандерівський рух на Волині—Поліссі у зв’язку з першими антинімецькими діями українських повстанців, однак лише на початку літа вони вдалися до активних заходів проти УПА. Ці заходи здійснювались у рамках широкої контрпартизанської акції згідно з директивою ставки фюрера від 27 квітня 1943 р. про боротьбу з “бандитизмом”, який, за німецькими даними, мав місце і в Західній Україні.

7 червня 1943 р. командуючий СС і поліцією генерального комісаріату “Волинь—Поділля” бригаденфюрер СС Гінцлер видав наказ про придушення національних заворушень в районах Волинської і Рівненської областей: Любомль, Горохів, Володимир-Волинський, Дубно та ін. Мета операції полягала в тому, щоб зламати опір українських повстанців і встановити контроль на вказаній території в пропагандистському і господарському плані. Перед військами ставилося завдання активними і мобільними діями “зламати хребет” повстанцям. Наказ вимагав, щоб підрозділи СС на підставі інформації органів СД завдали насамперед нищівних ударів проти керівних центрів (команд і штабів) ОУН і УПА⁸⁴. Загальна координація контрпартизанських акцій в тилу вермахта на Східному фронті покладалася на знаного фахівця з цього питання обергрупенфюрера СС Е. фон ден Бах-Зелевського.

Однією з перших масштабних акцій нацистів проти УПА стали бойові дії на Горохівщині, в яких з боку німців брали участь танки і літаки. Потім боротьба перекинулася на Берестечківський район, Костопільщину і Колківщину, поширившись до кінця червня 1943 р. на всю Волинь. Особливої напруги бойові дії набули в липні—серпні, коли між гітлерівцями і повстанцями відбулося, відповідно, 35 і 24 бої. На останньому етапі цього “літнього наступу”, за даними українського руху опору, з німецької сторони брало участь до 10 тис. солдатів і офіцерів, підсилених авіацією, танками, бронепотягами, важкою артилерією⁸⁵.

Бойові операції нацисти поєднували з широкою пропагандистською кампанією. Від імені Е. фон ден Бах-Зелевського на Волині—Поліссі розповсюджувались листівки й відозви, де наголошувалося на зв’язках бандерівської ОУН з більшовиками. У листівці “Українці в лісах” (серпень 1943 р.) українських повстанців закликали повернутися до своїх осель. Їм обіцяли, що “дотеперішні вчинки” будуть прощені німецькою владою. З метою компрометації УПА окупанти практикували проведення вилицями населених пунктів озброєних вилами, косами і сокирами селян, глузливо виставляючи їх як вояків повстанської армії.

Прагнучи не вступати у відкриті бойові зіткнення з переважаючими силами гітлерівців, загоны УПА практикували влаштування засідок на шляхах пересування окупантів. У. Самчук, котрий в цей час мешкав

у Рівному, згадував, що “головна магістраль Львів—Київ на відтинку Дубно—Рівне була оголошена “загроженою терором”, і німецькі військові машини могли проїжджати цей відтинок лише збірними колонами в супроводі окремих конвоїв”. За його ж даними, на відтинку Дубно—Крем’янець теж господарювали повстанці, котрі повністю опанували навколишні лісові масиви”⁸⁶.

Про характер зіткнень повстанських відділів з німцями дає уявлення щоденник подій на теренах військової округи УПА “Заграва” (Рівненська область): “20.08.43 р. В околицях Умані німота почала палити села, де наші частини втримають бій з німотою. — 23.08.43 р. Німота з Межирецького району їхала на с. Воронівку. Відділ УПА зробив засідку, де розбито німців і здобуто зброю. — 26.08.1943 р. Боївка з р-ну “Берег” зробила засідку на вузкоколіїці, наслідки: з нашої сторони один вбитий, два поранених; з німаків: один німак і поляк вбиті і трьох поранено”⁸⁷.

Влітку 1943 р. німецька адміністрація раптово для себе зіткнулася з фактами бойової діяльності бандерівських організацій в дистрикті “Галичина”. У зв’язку з рейдом в Карпати Сумського партизанського з’єднання під командуванням С. Ковпака і панічною поведінкою місцевих функціонерів німецької влади провід ОУН(Б) погодився на розгортання в Дрогобицькій і Станіславській областях перших відділів Української народної самооборони (УНС). Перед ними ставилися завдання не допустити поширення впливу радянських партизанів на українське населення.

Хоч на цьому етапі УНС не представляла жодної загрози німецьким інтересам і діяла лише проти ковпаківців, сама присутність у дистрикті “Галичина” збройних загонів націоналістів підштовхнула німців на протидію цим заходам ОУН. Перші сутички УНС з нацистами мали місце вже в середині серпня 1943 р. Так, отримавши від своїх інформаторів повідомлення, гітлерівці раптово атакували на постою в с. Межигірці (Станіславщина) відділ УНС чисельністю до 30 осіб. Після короткого бою близько 20 повстанців прорвалися з оточення. 18 серпня 1943 р. УНС здійснила напад на німецький табір “Служби праці” поблизу м. Сколе на Дрогобиччині”⁸⁸. Від цього часу сутички між обома сторонами почастішали.

Однак у той час помітної активності УНС не виявляли, бо перебували фактично у стані формування. Провід ОУН(Б), не бажаючи провокувати німецьку адміністрацію на відплатні акції, не ставив перед своїми підрозділами бойових завдань. Громадський діяч із Станіславщини В. Яшан у своїх спогадах, торкаючись УНС, писав, що їхні дії “мають на меті самооборону, а не чіпають владу і її виконавців”⁸⁹.

У боротьбі з УПА на теренах Волині—Полісся влітку 1943 р. гітлерівці, не маючи можливості завдати вирішальної поразки повстанцям, піддавали жорстоким ударам авіації і артилерії населені пункти, які вважалися запіллям українського руху опору. У документі ОУН “Вістки з Луцької округи” за 2 серпня 1943 р. повідомлялося, наприклад, що впродовж 20—25 липня німці вчинили напади на села Лаврів, Радомишль, Суховоля, Вільче (Демидівський район), жертвою яких стало понад 300 осіб. При цьому зазначалося, що населення не сидить вдома, а ховається по гаях і кущах, але нацисти шукають їх і там”⁹⁰.

Всього ж, за даними Л. Шанковського, влітку 1943 р. в боях між німцями і УПА перші втратили понад 3 тис. вбитими і пораненими. З боку повстанців загинуло і поранено 1237 старшин і козаків. Від дій окупантів постраждало більш як 5 тис. осіб цивільного населення⁹¹. В цілому ж, з точки зору Головної команди повстанської армії, влітку 1943 р. “у боротьбі з УПА на терені Волині німці програли під кожним оглядом”⁹².

Ставлячи перед собою завдання перенесення бойової діяльності УПА за межі Волині—Полісся й поширення її на інші терени України, Головна команда повстанської армії вже у травні 1943 р. організувала перший рейд своїх відділів у Чоповицькі і Малинські ліси Житомирщини, який очолив командир Верещака (Ф. Воробець). Мета цієї акції полягала в тому, щоб “розпізнати терен, вести розвідку про червоних партизанів, розвідку по селах, пізнавати людей, єднати симпатиків, нищити сепаратори в молочарнях, шкодити німецькій адміністрації”. Слідом за першим рушили на схід ще два відділи УПА, котрі вийшли на територію Андрушівського і Коростенського районів Житомирщини та у Фастівський район Київської області⁹³.

За повідомленням інформаційного вісника політвідділу УПА “На фронтах УПА” за серпень 1943 р. під час одного із згаданих рейдів повстанські відділи провели 15 боїв з німцями і партизанами. Зокрема, в бою біля Устимівки (Житомирщина) загинуло близько 130 гітлерівців. Зазначалось також, що “сильні повстанські загони діють у чорнобильських, чернігівських і київських наддніпрянських лісах”⁹⁴.

Наміри УПА розповсюдити свій вплив на східний регіон України вже невдовзі стали відомі й радянським партизанам. Зокрема, вже 16 липня 1943 р. УШПР надіслав командирам партизанських з’єднань на Волині—Поліссі повідомлення, що з Волинської області через райони Березне і Корець у напрямку Житомирської області рухаються невеликі групи націоналістів з метою опанування цього терену. І така інформація надходила постійно. А 15 серпня 1943 р. уповноважений ЦК КП(б)У з керівництва партизанським рухом на Київщині І. Чепурний доповів УШПР, що в лісових районах області з’явилося близько трьох сотень добре озброєних бандерівців, котрі зав’язують бойові сутички з партизанами⁹⁵.

Якщо ж спробувати оцінити акції УПА на сході України під кутом протинімецької боротьби, то треба визнати, що вона не була пріоритетною. Сутички з німцями були скоріше винятком, ніж правилом в діях відділів УПА на території Житомирської, Київської, Кам’янець-Подільської і Вінницької областей в 1943—1944 р. До того ж закріпитися на вказаних теренах українським повстанцям так і не вдалося. Але головне, на погляд проводу ОУН(Б), полягало в тому, що згадані заходи справили “величезний вплив на зріст політичної державницької думки українців Сходу”⁹⁶. Але й це твердження, з огляду на подальший перебіг подій, виглядає сильно перебільшеним.

Не зумівши впродовж червня—серпня 1943 р. зламати опір УПА і змусити українських націоналістів припинити активну діяльність на окупованій території України, гітлерівці восени 1943 р. здійснили фактично останню спробу розбити протинімецький фронт ОУН і УПА. До таких кроків німців підштовхнули події на Сході, де війська Червоної

армії готувалися подолати оборону вермахта на Дніпрі і рушити на захід.

Підготовчі заходи нацистів не залишилися непоміченими українськими націоналістами. Вже 30 серпня 1943 р. Головна команда УПА зобов'язала окружних, надрайонних, районних і сільських командантів запілля, організаційно-мобілізаційних референтів військових округ на Волині—Поліссі перетворити кожний терен, кожне село у військовий табір, а все населення — у вояків, здатних до оборони і наступу⁹⁷. А у наказі Головної команди ч. 11 від 4 вересня 1943 р. до командирів і командантів груп (військових округ) і запілля, всіх сільських самооборонних відділів так були сформульовані найближчі завдання українських повстанців: “Боївками, самообороною, розвідкою заблокувати ворога у його опірних пунктах. Вдержати його вихід на пограбування”. При цьому зазначалося, що згадане завдання “відноситься як до німців, так і до більшовиків”⁹⁸.

Останній наступ німців на позиції ОУН і УПА призвів до низки жорстоких боїв, в яких карателі широко застосовували важку зброю і авіацію. Загальне керівництво бойовими діями з німецької сторони здійснював командир СС і поліції регіону “Росія-Південь” обергрупенфюрер СС Г. Прюцман. “Бомбардування і обстрілювання українських сіл з літаків, — пише відомий історик Л. Шанковський, — охопило тим разом цілу Волинь. Бронепотяги брали участь в обстрілюванні сіл і лісів, положених коло залізничних ліній. Бомбардування було звичайно підготовкою до широких мілітарних акцій”⁹⁹.

Тим часом часопис політвідділу УПА за жовтень 1943 р. досить оптимістично оцінював перебіг боїв на Волині—Поліссі, підкреслюючи, що згадані терени “сьогодні цілком охоплені акціями повстанців”. Зокрема, повідомлялося, що на Володимирщині і Горохівщині “німці зазнали в боях з УПА величезних втрат”. Так, в с. Кремешів “повстанці знищили 23 німців і 2 авто, у Пілганові 12 німців і 2 авто та здобули 5 кулеметів, багато гранат та іншої зброї. У цих же околицях розбито 22 німців, захоплено два авта... На Ковельщині біля Туличева УПА знищила велику групу німців та польської поліції... На Крем'яниччині біля Вишгородка повстанці знищили 70 німців...”¹⁰⁰

У листопаді 1943 р. “пацифікація” теренів Волині—Полісся посилилась. 14 листопада того ж року у донесенні керівника рівненських партизанів В. Бегми до УШПР повідомлялося: “Останнім часом німці активно ведуть боротьбу з націоналістами. В останніх числах жовтня вщент розбили загони УПА в Степані та інших селах. Під Луцьком і в районі Колки Рівненської області також розбили загони УПА”¹⁰¹. Досить тривожно оцінювалась ситуація на Волині—Поліссі в ч. 7 наказу від 16 листопада 1943 р. команданта військової округи УПА “Турів” Корнія Березенка. “В останніх часах, — говориться в цьому документі, — німці посилили сильно кампанію винищування відділів УПА. В акціях беруть участь літаки і танки. Хвиля німецького нищення і терору охопила всі простори між Горинню і Стиром. На Цуманщині, Колківщині та інших сусідніх районах повно німецького війська. Все граблять і палять. Не лишають нікого і нічого. По селах дуже шукають за криївками. Населення під сильним німецьким терором вказує місце криївок. Акцію ведуть широко і на довгу скалю”¹⁰².

Більш сприятливо для українських повстанців розвивались події у південній частині Волині—Полісся. На початку листопада 1943 р. об'єктами дій відділів Південної військової округи УПА “Еней” стали Мізоч і Аннополь. Було організовано низку диверсій на відтинку залізниці Оженин—Острого. 24 листопада того ж року, отримавши повідомлення, що німці палять с. Ярославичі (Млинівський район), сотні Докса і Птаха кинулися на допомогу населенню і розгромили ворожу колону в складі 25 автомашин з піхотою. Німці втратили 25 чоловік вбитими і відступили, залишивши частину зброї і награвоване майно. Підсумовуючи бойову діяльність відділів військової округи, начальник її штабу Черник (Д. Казван) писав: “Більшість боїв була наступального характеру. Частини наші мали ініціативу в своїх руках, майже у всіх випадках бої попереджувало сильною розвідкою...”¹⁰³

У жовтні—листопаді 1943 р. німці завдали удару й по відділах УНС в Галичині. За словами одного з командирів УНС—УПА І. Бутковського (Гуцул), мета гітлерівців полягала в тому, щоб на порозі зими “зламати до решти спротив українського народу”. Бої відбувалися в районі Чорного лісу (Станіславщина), на Самбірщині і Долинщині. Однак всі зусилля принесли “ворогові у висліді одну велику невдачу”¹⁰⁴.

В ході впертого збройного протистояння восени 1943 р. відділи і групи УПА провели 47 боїв з гітлерівцями, понад 125 сутічок мали з противником самооборонні кущові відділи. В них повстанці втратили вбитими і пораненими 414 чоловік. Німці недорахувалися 1500 солдатів¹⁰⁵. Головний підсумок літніх й осінніх боїв 1943 р. полягав у тому, що окупантам не вдалося шляхом застосування сили подолати УПА. Не дивлячись на втрати, повстанська армія зросла чисельно. У звіті відділу абвера “Схід” від 11 листопада 1943 р. чисельність УПА оцінювалась в 20 тис. вояків, а разом з іншими українськими формуваннями (Т. Боровець-Бульба, мельниківська ОУН) сили українського руху опору нараховували до 35—40 тис. чоловік. З свого боку, радянські партизани обчислювали сили УПА на Волині—Поліссі в 12—17 тис. осіб¹⁰⁶.

Хоч німці і не змогли добитися повного знищення УПА, але вони все-таки зуміли певним чином знизити активність повстанців на протинімецькому фронті, відтіснити їхні загони у гірські та лісові райони, змусити частково відмовитися від спроб перешкоджати окупантам збирати продовольчі “контингенти”. Так, 31 листопада 1943 р. провідник Тернопільської округи ОУН(Б) Збуй повідомив підпорядкованим йому підпільним структурам, що “німці зачинають ліквідацію українського організованого руху”. 11 грудня того ж року Збуй заборонив повітовим і надрайонним провідникам “робити будь-які скоки головно на лігеншафти” (державні господарства. — Авт.). Цю свою вимогу окружний провідник обґрунтовував тим, що “якщо хочемо вдержатися через зиму, щоб німці не вдарили на нас, мусимо назовні притихнути”. Водночас він попередив своїх підлеглих, що коли “хто виконав який-небудь скок без відому повітового провідника, покарати карою смерті”¹⁰⁷.

Однак згаданий вище діяч ОУН, на нашу думку, дещо драматизував становище. У цей час і німці, і УПА опинилися у патовій ситуації, тому що не бачили сенсу продовжувати збройне протистояння. З ог-

ляду на захоплення військами Червоної армії стратегічних плацдармів на Правобережній Україні німецька сторона змусила відмовитись від нереалістичного плану повної ліквідації УПА, а бандерівське керівництво усвідомило згубність широких протинімецьких акцій, які об'єктивно послаблювали відпорність визвольного руху на випадок повернення радянської влади в західні області України.

Серед перших кроків, спрямованих на з'ясування позиції обох сторін, був "Відвертий лист українських націоналістів німецькому націоналісту" від 1 жовтня 1943 р., адресований від імені крайового провладу ОУН на ЗУЗ губернатору Галичини О. Вехтеру. У листі зазначалося, що сьогочасне вороже наставлення українського населення до німецької влади обумовлене ігноруванням нею ідеї самостійної України, автори листа закликали Німеччину піти по шляху творення на окупованих територіях "самостійних національних держав". Вони відкидали звинувачення у тому, що буцімто націоналісти "проти німців і бунтують народ", а дії УПА на Волині—Поліссі пояснювали "політикою Розенберга—Коха" і необхідністю боронитися "перед тією політикою і її наслідками".

Провід ОУН на ЗУЗ застерігав німецьку владу в особі О. Вехтера від продовження боротьби з українством і попереджав, що націоналісти за таких умов будуть змушені "перейти на бік більшовиків і з ними йти на Берлін". Однак ще є час для порозуміння, для того, щоб "українців втягнути до боротьби проти більшовиків" і користь німцям "від взаємодії з українцями в боротьбі проти більшовиків буде велика" ¹⁰⁸.

Зрозуміло, що відповіді від німців не було одержано, бо німецька влада вважала, що першими повинні йти на поступки українські самостійницькі сили. З цього приводу рейхскомісар України Е. Кох у своїй доповіді від 13 листопада 1943 р. відмітив, що "маси українців ведуть себе як діти, котрі не усвідомлюють загрози і нічого самостійно не роблять, щоб цю загрозу зустріти, а ховають голови в пісок". Торкаючись дій УПА, Е. Кох підкреслив, що "українські національні банди ведуть себе не дуже активно. Здається, вони не знають у цей момент, що мають робити, оскільки подальшого просування росіян в західні українські області вони ні в якому випадку не хочуть допустити" ¹⁰⁹.

Щоб підштовхнути керівництво ОУН і УПА до порозуміння, німецька адміністрація впродовж листопада—грудня 1943 р. інспірувала публікацію на сторінках україномовної преси як в Галичині, так і в рейхскомісаріаті Україна низки статей, які критикували антинімецьку діяльність українських повстанців, котрі раптово "стали ворогами сучасної політичної дійсності і пішли в ліс", стали на шлях здійснення актів саботажу, зривання потягів, вбивств німецьких урядовців. Цим "людям з лісу" протиставлялися "мудріші люди" з Латвії, Естонії, Галичини, котрі "не організовували ніяких національних банд і не стріляли у німців", а навпаки, "радше виганяли більшовицьких бандитів з лісів й всюди допомагали німцям в боротьбі з більшовиками" ¹¹⁰.

Наприкінці 1943 р. зробили заяви й повноважні представники німецької влади в Україні, закликаючи непоступливі українських націоналістів схаменутися, усвідомити той факт, що позбувшись німців, вони не дадуть собі ради з більшовиками. Вже згадуваний губернатор

Галичини О. Вехтер у зверненні до населення від 15 грудня 1943 р. наголосив, що “нечисленні, зведені на манівці елементи намагаються перешкодити” роботі краю щодо допомоги німецькому воякові на фронті. На його думку, той, хто поза фронтом ширить неспокій і нападає ззаду на вояка на фронті, “стає союзником большевизму”, “стає зрадником свого народу”.

Не менш категоричним у засудженні тих українців, котрі протиставляють себе німецькій владі, був й рейхскомісар України Е. Кох. У своєму новорічному заклику (1944 р.) він відстоював правильність німецької політики і зазначив, що українські лідери, які спробували вчинити тиск на німців, “залишаються незрілими в політичному відношенні”. Кох в черговий раз засудив тих українських націоналістів, котрі замість того, щоб нищити “більшовицькі банди” самі “пішли до лісу турбувати німців”. Там, у лісі, за його словами, націоналісти для німців “не становили вирішальної загрози, але для більшовиків вони стали недобровільними помічниками”¹¹¹.

Провід ОУН(Б) розумів, що наступ Червоної армії у західному напрямку витворює нову політичну ситуацію і що в стратегії “двофронтової” боротьби пріоритетного значення набувають питання організації збройного спротиву “другій окупації” західноукраїнських теренів більшовиками. За цих обставин допомога від німців не була б зайвою. Але з огляду на перебіг подій, коли Третій рейх тріщав під ударами збройних сил Об’єднаних Націй, діячі ОУН і УПА не бажали себе відверто зв’язувати з нацистським режимом. Проте існуюча реальність об’єктивно штовхала обидві сторони до “співпраці”, нехай неофіційної, мовчазної, але спрямованої проти Москви.

Таким чином, наприкінці 1943 р. наступила вирішальна фаза щодо поступового згортання протинімецького фронту УПА. При цьому не йшла мова про цілковите припинення збройної боротьби з німцями, бо останні в цей час виявляли непоступливість в українському питанні. Справа полягала в тому, щоб максимально обмежити можливі наступальні дії проти нацистів, чітко дотримуватись курсу “на самооборону народу”, накопичувати і заощаджувати сили визвольного руху.

Головна команда УПА на Волині—Поліссі у ч. 22 наказу від 26 листопада 1943 р. звернула увагу командирів груп, комендантів заплілля, політкерівників на те, що у зв’язку з наступом Червоної армії насувається “переходова доба” у визвольній боротьбі за Українську самостійну соборну державу. Наказ вимагав “не допустити до духового захитання, бо це загрожує нашій визвольній справі”, підкреслював, що “відпливу революційних настроїв як у лавах УПА, так і в народі не сміє бути”. Командир УПА Клим Савур ставив завдання мобілізувати з числа членів і симпатиків ОУН найкраще політично підготовлених людей і направити їх для зміцнення відділів УПА, боївок СБ, господарки, Українського Червоного Хреста, а також домогтися конспірації, щоб “закрити для ворога усі ходи до нас”¹¹².

Хоч у цей період “порозуміння” між німецькою адміністрацією в Україні і керівництвом ОУН і УПА не було досягнуто, але на рівні місцевих функціонерів ділові контакти почали зав’язуватися. При цьому ініціативу виявляла німецька сторона. Це занепокоїло націоналістів і 25 листопада 1943 р. було розповсюджено “Повідомлення у справі

провокації німців щодо переговорів з місцевими чинниками ОУН чи УПА". В ньому зазначалося, що "німецька влада старається з метою компрометації, провокації і розвідки наших сил шукати і переговорювати з місцевими чинниками" і що цю роботу "вони маскують потребою боротьби з більшовиками і видумкою про можливість налагодження відносин між українцями і німцями".

З огляду на зазначене командирам загонів УПА і тереновим провідникам ОУН заборонялося вступати у переговори з німцями, бо "мости на дорозі до переговорів з німцями попалені". На всі пропозиції нацистів пропонувалося завертати їх до переговорів "з провідником С. Бандерою, який ув'язнений в Берліні". У випадку звернення німців місцеві командири і провідники повстанців мали негайно повідомляти про це вищих зверхників¹¹³.

Але треба визнати, що переговорний процес між німецькою і українською сторонами продовжувався. І це, на нашу думку, було законірне і об'єктивно неминуче явище. Необхідність цього усвідомлювали всі. У звіті політичної референтури запілля військової округи УПА "Заграва" на Волині—Поліссі за жовтень 1943 р. підкреслювалося, що люди "по деяких місцевостях під час зустрічі з нашими відділами говорять, що мусимо мати зв'язок з німцями, бо, не маючи своїх фабрик, де ж могли набрати зброї. І чому це, коли ми стоїмо по селах, німці не бомблять"¹¹⁴.

Разом з тим треба відмітити, що вже восени 1943 р. не тільки УПА, але й інші чинники українського руху опору (Т. Боровець-Бульба, мельниківська ОУН) були глибоко переконані у недоцільності продовження збройного протистояння з німцями. 4 вересня 1943 р. керівник партизанів Рівненщини В. Бегма доповідав центру, що "Тарас Боровець остаточно припинив боротьбу з німцями і розпочав активні дії проти партизанів". А в середині листопада того ж року сам отаман склав "меморандум до німецького військового командування", де пропонував укласти "договір про спільну боротьбу проти більшовизму". Зокрема, йшлося про те, щоб частину бульбівського партизанського війська залишити для дій в радянському тилу, а іншу реорганізувати у "регулярні бойові частини" при німецьких збройних силах. Але нацисти поставились критично до пропозицій і можливостей Т. Боровця-Бульби і невдовзі затримали його¹¹⁵.

Наприкінці 1943 р. керівництво ОУН і УПА визначилось з характером збройної боротьби на найближчий період. 24 грудня ц.р. Головна команда і Головний військовий штаб УПА затвердили "Тактичну інструкцію", де чітко регламентувалися дії повстанської армії проти німців, "большевицької партизанки", у "прифронтівій полосі" та за "підсовітської дійсності". На протинімецькому фронті "найвищим завданням хвилини" вважалося активне збереження якнайбільше "фізичних, духових і матеріальних сил і засобів нації для вирішального моменту боротьби". Відділи УПА мали проводити тільки самооборонні дії, "не вдаватися у зачіпні бої з ворогом".

Водночас у вказаному документі перераховувались випадки, коли відділи УПА могли вдатися до збройних сутичок з німецькими військами. Це стосувалося оборони цивільного населення від "пацифікаційних" акцій окупантів, проведення відплатних нападів, щоб "відстраши-

ти ворога перед дальшими його злочинами”, а також “справи здобуття амуніції” (зброї, набоїв, іншого спорядження). При цьому підкреслювалось, що “кожний день, перебутий в зимі без втрат із нашої сторони, то є наш зиск”¹¹⁶.

Взятий керівництвом ОУН і УПА курс на фактичне уникнення боїв з німцями дозволив місцевим командирам повстанської армії і провідникам низових структур ОУН налагодити зв'язки з представниками німецької окупаційної адміністрації і командирами частин вермахту з питань, які викликали зацікавленість обох сторін. При цьому йшлося не про досягнення якоїсь всеохоплюючої угоди політичного характеру, а про домовленості тактичного чи технічного характеру.

Зазначена вище констатація підтверджується, зокрема, звітом надрайону “Затока” військової округи “Заграва” УПА-Північ за січень—лютий 1944 р. “Відступаючі німецькі фронтові частини, — говориться в звіті, — котрі в деяких районах, як “Іскра”, “Камінь”, “Лісний”, трималися ще до кінця місяця січня, до козаків УПА відносились позитивно. Це пояснюється тим, що окремі командири УПА (ком. Острій) вели з німцями переговори. Внаслідок цього було те, що німці в деякій мірі перестали грабувати мирне населення і не чіпали повстанців УПА”¹¹⁷.

Про зв'язки між вермахтом і українськими повстанцями йдеться у “Надзвичайному звіті про дії УПА і контакти з німцями на Львівщині” (14 березня 1944 р.). В ньому говориться, що до с. Черниця (Бродський район) прийшов курінь УПА, командир якого вступив у переговори з німцями в Підкамені. Була досягнута угода, що УПА займає місто, а німецька частина виїздить на фронт проти більшовиків. Німці передали куреню УПА 2 міномети, 6 кулеметів “Максим” і 20 стрічок набоїв, 2 легкі кулемети і 12 дисків, 200 гвинтівків, 32 тис. патронів тощо. В цьому документі також повідомлялось, що “німці у двох повітах (Золочів і Броди) заборонили українській поліції та всім своїм частинам зачіпати наші відділи та стріляти в них, якщо вони приходять”, а також наголошувалось, що “німці у всіх місцевостях домагаються зв'язків з командирами УПА та ОУН”¹¹⁸.

Користуючись скрутним становищем гітлерівців, УПА прагнула одержати від них під певні гарантії зброю і набої. Прикладом цього може бути лист командира групи УПА Охріма (ймовірно, це був Д. Клячківський, командир УПА-Північ) від 2 квітня 1944 р. на адресу командуючого німецькими військами в Галичині. В ньому констатовалось, що німецька сторона зацікавлена мати “вірні і конкретні відомості про стан і сили більшовицьких військ, котрі оперують на цій ділянці”, а саме така інформація є в розпорядженні УПА. У зв'язку з цим Охрім висловлював готовність до співпраці на взаємовигідних умовах, але обумовлював це низкою вимог до німецької влади: а) німецьке військове командування мало домогтися від свого уряду звільнення з тюрми провідника ОУН С. Бандери та інших українських політичних в'язнів; б) німецькі збройні сили, поліція і окупаційна адміністрація не повинні допускати репресій щодо українського населення та його майна, не мають права втручатися в справи мобілізації контингентів до УПА та заважати українським повстанцям вести боротьбу проти тих елементів, котрі “співробітничать або прагнуть співробітничати з більшовиками”.

Окрім також ставив вимогу негайної передачі з німецьких складів для потреб УПА: 10 тис. кулеметних стрічок і 150 тис. патронів до них, 200 кулеметів “Кольт” і по 4 диски патронів до кожного, 20 польових гармат, 30 гранатометів, 10 зенітних гармат, 500 радянських або німецьких автоматів, 10 тис. гранат тощо. Коли це буде зроблено, підкреслювалось у згаданому листі, тоді УПА “буде в змозі боротися проти більшовиків”¹¹⁹. Однак на той час німці не вважали за необхідне виконувати такі вимоги і не збиралися в таких розмірах озброювати УПА.

Характерним для українсько-німецьких переговорів цього періоду може бути листування на початку травня 1944 р. між командиром групи УПА під псевдонімом Вихор Омелян і командиром німецької військової частини в с. Божиків (Тернопільська область). Підставою для за-в'язування контактів стало вбивство німцями в с. Тростянець Березанського району одного з бійців УПА. В листі до німецького командира повстанський ватажок Вихор Омелян писав: “Нашою метою є Українська самостійна соборна держава і за неї ми проводимо нашу боротьбу... Боремося проти кожного ворога, що поборює наші змагання і спиняє нашу боротьбу за Українську державу. Зараз проводимо боротьбу з найбільшим нашим ворогом — большевицькою Москвою і не бажаємо собі воєнних дій з вермахтом...” Далі в документі зауважувалося, що коли німці прагнуть ліквідувати відділи УПА або ж нищитимуть українські села, то повстанці будуть “вести оборону, що очевидно є недоцільним ні для однієї, ні для другої сторін”.

Закликаючи німецьку сторону розширити переговори з проводом ОУН і особисто з С. Бандерою, котрий перебуває в ув'язненні в Німеччині, Вихор Омелян ще раз підкреслив, що не бажає “собі воєнних дій з німецькими військами”, бо всі свої сили мобілізує для боротьби з Москвою. При цьому він також повідомив, що повстанці “вже зліквідували десятки большевицьких парашутистів і партизанів, не ліквідовуючи ні одного німецького вояка”, хоча можливості для цього були¹²⁰.

Як уже вказувалося, таку ініціативу більше виявляли саме німці, хоч назовні намагалися це не показувати. В інформаційних документах ОУН і УПА неодноразово зазначалося, що “розпорошені німці шукали зв'язків з УПА”. А в радіограмі червоних партизанів від 9 лютого 1944 р. до УШПР повідомлялося: “німці закликають націоналістів у листівках до спілки і об'єднання проти радянської влади, обіцяючи постачання зброєю”.

29 січня 1944 р. командир 13-го армійського корпусу видав наказ “Про ставлення до сил націоналістичної Української повстанської армії”. В ньому констатувалося, що “дії УПА проти німців прийняли менші розміри і що німецькі солдати, які потрапили до УПА, в більшості випадків після того, як в них відібрали зброю і обмундирування і замінили його на цивільний одяг, відсилалися до своєї частини”.

На підставі цього, а також враховуючи, що в “останні дні націоналістичні українські банди шукали контактів з німецькими військами”, генерал піхоти Гауфф дав своїм підлеглим такі вказівки. По-перше, вести переговори з УПА для того, щоб домогтися припинення її боротьби проти вермахту; по-друге, спрямовувати дії УПА проти Червоної

армії, радянських і польських партизанів. У випадку досягнення порозуміння німецьким військам дозволялося передавати загонам повстанців боєприпаси лише у невеликій кількості, щоб запобігти можливості їх накопичення у більших розмірах¹²¹.

Такий підхід схвалило й командування 4-ї танкової армії, до складу якої входив 13-й армійський корпус. У своїх вказівках від 4 лютого 1944 р. начальник штабу армії зазначив: якщо окремі з'єднання українського руху без будь-яких вимог зголосяться битися на боці німецького вермахта проти “регулярних російських частин, радянських і польських банд”, то з цього необхідно скористатись, особливо маючи на увазі необхідність отримання розвідувальної інформації. Якщо ж з'ясується, що українські повстанці нападають на німецькі війська, тилові частини, окупаційну адміністрацію і польське населення, то з ними треба рішуче боротися. Поряд з цим містилося застереження про заборону підписувати будь-які угоди¹²².

У ставленні до українських націоналістів, доцільності використання їхніх збройних сил проти наступаючих більшовиків між вермахтом та поліцією безпеки і СД Німеччини були певні розбіжності. Якщо військове командування, не торкаючись політичних аспектів, виявляло зацікавлення у залученні підрозділів УПА до активної протидії радянським військам і партизанам, то представники ЗІПО і СД турбувалися більше про те, щоб не підірвати такими кроками “престиж” Третього рейху.

Однак несприятливий перебіг подій на фронті штовхав нацистські спецслужби до пошуку контактів з ОУН і УПА. Так, 12 березня 1944 р. начальник поліції безпеки і СД України бригаденфюрер СС Бреннер інформував підвідомчі йому установи з приводу досягнення угоди з УПА в районах Верба і Деражне (Рівненська область). Згідно з нею українські повстанці зобов'язувалися не нападати на німецькі військові частини і передавати німецькій стороні розвідувальну інформацію, а також захоплені в полон червоноармійців і партизан. Зі свого боку, німці погодилися з необхідністю “припинення різного роду самовільних реквізицій”¹²³.

Впродовж березня—липня 1944 р. у Тернополі і Львові відбулася низка зустрічей уповноважених поліції безпеки і СД дистрикту “Галичина” з чільним діячем ОУН(Б) І. Гриньохом, котрий діяв під псевдонімом Герасимовський. На початку переговорів І. Гриньох звернув увагу німців на необхідність вести їх “за всіма правилами конспірації”, щоб “не дати приводу більшовицькому режиму виставити українців, що залишаються за лінією фронту, як німецьких агентів і відреагувати на це відповідними акціями щодо їх знищення”¹²⁴.

Під час переговорів, як свідчать німецькі джерела, українська сторона висунула дві основні вимоги: 1) німецька влада не повинна заарештовувати українців за нелегальну політичну діяльність, якщо вона не носить форм терору, саботажу і буде спрямована виключно проти більшовиків; 2) німецька влада зобов'язується звільнити всіх політичних українських в'язнів з тим, щоб фізично зберегти їх для вирішальної боротьби проти більшовизму. Поряд із згаданим ставилося питання про широке постачання УПА зброєю і спорядженням для посилення її боєздатності перед наступаючою Червоною армією.

Вже під час першої зустрічі 5 березня 1944 р. з німцями представник ОУН сказав: бандерівська група “ніколи не розглядала своїми противниками ні німців, ні поляків. Нелегальна боротьба стосується тільки більшовизму на сході, а стосовно поляків — тільки в тому випадку, коли вони прагнуть тероризувати українські меншини”.

За словами І. Гриньоха, переданими німецьким протоколом, “про ворожість до німців не може бути ніякої мови, що підтверджує історія. Український народ і бандерівські групи ясно показали, що вони можуть досягти своєї самостійності тільки при допомозі найбільшої нації Європи. Усвідомлюючи це, український народ став вже на боці німців у Першій світовій війні, пізніше шукав і знайшов собі підтримку в Німеччині, вчився для німецької мети і, нарешті, як в польсько-німецькій, так і в німецько-російській війні зробив свій внесок для Німеччини”.

Представник ОУН роз’яснив німецькій стороні, що її небажання визнати самостійність України змусило бандерівське керівництво, пов’язане своєю ідеєю, перейти на нелегальне становище. “Проте, — підкреслив І. Гриньох, — все ж у нелегальній роботі строго передбачено: не діяти проти Німеччини, але готуватися до вирішальної боротьби проти росіян”. Він також зауважив, що окупаційна адміністрація не повинна ставитися з підозрою до зростання чисельності формувань УПА, “так як бойові загони мають виключно лише одне завдання — боротися проти більшовизму як єдиного ворога українців”. На останок Герасимовський вказав на необхідність його зустрічі з С. Бандерою, щоб з’ясувати його ставлення до німецько-українських контактів. Він також запропонував німцям створити на теренах Галичини таємні сховища запасів зброї і спорядження, які б стали в нагоді УПА для боротьби з наступаючою Червоною армією¹²⁵.

Після переговорів з Герасимовським шеф поліції безпеки і СД Галичини проінформував про їхні наслідки своїх зверхників у Берліні та Кракові. Він висловився за те, щоб відповідні німецькі інстанції організували закидання літаками в радянський тил партій озброєння для формувань УПА, а також заклали запаси зброї і боеприпасів для українських повстанців, бо це, на його думку, “в інтересах порушення радянського постачання та диверсій проти більшовицької адміністрації”¹²⁶.

У контексті згаданих перетрактацій обговорювалося питання про співпрацю на нараді у Львові 19 квітня 1944 р. за участі керівників абверкоманд 101, 102 і 305 групи армій “Південь”. Учасники наради позитивно оцінили той факт, що вони отримують від українських повстанців цінну розвідувальну інформацію, і що в районах України, звільнених Червоною армією, загони УПА залишаються єдиним противником радянської влади. З огляду на це було домовлено, що в інтересах німецької сторони сприяти підвищенню боездатності повстанських сил, постачати їх в необхідній кількості військовим спорядженням¹²⁷.

Хоч контакти між німцями і ОУН—УПА мали конспіративний характер, вони не були великою таємницею як для радянської сторони, так і для місцевого населення. І ця обставина певним чином хвилювала бандерівське керівництво. Тому впродовж березня—квітня 1944 р. від імені крайового проводу ОУН на ЗУЗ і Головної команди УПА були зроблені відповідні роз’яснення, які засуджували сепаратні перегово-

ри між представниками обох сторін. Так, в наказі Головної команди УПА від 19 квітня ц. р. зазначені дії характеризувалися “безвідповідальними й шкідливими”, бо вони “вдаряють в основу революційно-визвольної політики українського народу”. Командування повстанської армії засуджувало будь-які зв’язки з нацистами і застерігало, що винні в цьому будуть покарані “виміром кари революційних законів”¹²⁸. Однак це була лише спроба маскуванню того, що мало місце фактично. Розстріл двох або декількох командирів повстанців не міг вплинути на характер стосунків між УПА і вермахтом.

Не дивлячись на те, що перебіг подій на фронті вимагав від нацистів посилення допомоги українському самостійницькому руху, у німців, мабуть, не було твердої впевненості в тому, що УПА, скориставшись з цієї допомоги, буде діяти виключно в інтересах Третього рейху. Про це, зокрема, йшлося в донесенні начальника поліції безпеки і СД дистрикту “Галичина” від 22 квітня 1944 р. до Головного управління імперської безпеки у Берліні і Управління поліції безпеки і СД у Кракові. У ньому, на підставі аналізу матеріалів згаданої вище наради служб абверу у Львові, давалася оцінка характеру контактів німців з УПА. Насамперед зазначалося, що найбільш зацікавленим у співпраці з українськими повстанцями є вермахт. Для його фронтових командирів важливо лише те, що загони УПА “ведуть боротьбу проти Червоної армії”, і цей факт підтверджують перехоплені “таємні накази НКВС і донесення агентів”.

Разом з тим, на погляд поліції безпеки і СД, УПА виступає у Галичині як “потужна дестабілізуюча сила”, особливо у зв’язку з антипольським терором. Є ознаки і того, що УПА намагається заохотити українську молодь “лісовою ідеєю” і залучити її до своїх лав. Поряд з цим у південній частині дистрикту мають місце непоодинокі випадки нападів окремих груп повстанців на підрозділи вермахта.

Враховуючи зазначене, шеф поліції безпеки і СД Галичини оберштурмбанфюрер СС Вітіска приходив до висновку, що теоретично було б “необхідно заборонити німецьким інстанціям будь-яке співробітництво з УПА”. Але такий радикальний крок, вважає він, практично неможливий, тому що у німців відсутні достатні “поліцейські і військові сили” для “безпосереднього і негайного знищення банд УПА”.

За таких обставин, на думку Вітіски, слід дотримуватися такої тактики. По-перше, з практичних міркувань не варто відмовлятися від переговорів з УПА, а, навпаки, використовувати їх для попередження “актів саботажу і диверсій на німецьких комунікаціях з боку УПА”, а також для одержання від неї розвідувальної інформації. По-друге, необхідно всіляко заохочувати УПА до боротьби з більшовиками, однак не давати повстанцям серйозних обіцянок, особливо щодо постачання зброєю і набоями”¹²⁹.

З огляду на характер, хід і наслідки переговорів ОУН і УПА з німецькою стороною треба зазначити, що було б неправильно стверджувати про повне припинення бойових між українськими повстанцями і нацистами взимку і навесні 1944 р. Загони УПА і надалі стояли в обороні українського населення від будь-яких репресивних акцій з боку німецької адміністрації і час від часу завдавали ударів по каральних підрозділах гітлерівців. Так, 9 січня 1944 р. група під проводом Саб-

люка (О. Качан, УПА-Південь), що діяла неподалік від с. Лисогірка (Городокський район Кам'янець-Подільської області) зробила засідку на каральну експедицію німців, яка мала на меті спалити вказаний населений пункт. Рушнично-кулеметним вогнем повстанці зупинили 7 вантажних автомашин, на яких знаходилося до 150 солдатів. В результаті бою гітлерівці втратили до 20 чоловік вбитими, залишили воякам УПА 4 автомашини, 2 міномети, 3 кулемети, 25 тис. патронів тощо¹³⁰.

20 січня 1944 р. сотні Довбуша і Сокола групи Саблюка силою 80 бійців атакували у с. Пирогівка (Вінськовецький район Кам'янець-Подільської області) підрозділ німців (200 вояків), який прибув для розправи з місцевим населенням. Німці після кількох годин бою відступили, втративши вбитими і пораненими близько 30 осіб. Серед трофеїв УПА були легкова машина, 2 ручні кулемети, 2 тис. набоїв, інше спорядження. До кінця січня 1944 р. група Саблюка, повертаючись з рейду на місце постою в райони південної Волині, ще двічі мала сутички з німцями¹³¹.

Про бої відділів УПА з гітлерівцями докладно розповідається у відомій праці Л. Шанковського. Головними об'єктами нападів українських повстанців були німецькі державні господарства (лігеншафти). За твердженням згаданого автора, "до кінця березня 1944 р. в Станіславщині зліквідовано приблизно 30 "лігеншафтів", у Коломийщині — майже всі". Повстанські відділи своїми діями зривали також лісорозробки в Карпатах, повиганяли з гірських районів німецьку адміністрацію¹³².

Про характер протиборства УПА з німцями навесні 1944 р. подає цікаві відомості один з командирів групи "Турів" УПА-Північ М. Гордієнко (Новак, Крилатий). У своїх спогадах він пише: "В той час і надалі було багато дрібніших сутичок з німецькою армією. Передусім відділи УПА наскакували на німецькі валки постачання та магазини, щоб здобути амуніцію, кращу зброю й військовий наряд. Відділам УПА доводилось теж ставати в обороні населення, коли німецькі інтенданти чи «мародери» грабували селян"¹³³.

За німецькими оцінками, навесні 1944 р. дії УПА "проти інтересів Німеччини" відбувалися у таких напрямках: розвал української стрілецької дивізії СС, підривна діяльність серед української поліції, полонення і пограбування німецьких солдатів, терор проти польського населення. Про це йшлося під час вже згаданих переговорів між уповноваженими поліції безпеки і СД Галичини і представником ОУН І. Гриньохом¹³⁴.

Часткову інформацію про сутички українських повстанців з гітлерівцями можна почерпнути й з радянських джерел. Так, в розвідувальному зведенні УШПР від 1 березня 1944 р. говорилося: "За даними командира з'єднання Шукаєва на 27 лютого 1944 р. бандерівці, котрі знаходяться в районі Кременця, продовжують збройні зіткнення з німцями"¹³⁵. А партизанський генерал П. Вершигора, котрий із своїм з'єднанням в лютому—березні 1944 р. рейдував по теренах Галичини, у своїх спогадах писав, що рядові учасники українського руху опору "під гаслами боротьби з окупантами, як і раніше, охоче діяли проти дрібних жандармських загонів і тилової німецької адміністрації"¹³⁶.

Однак наприкінці весни 1944 р. процес згортання боротьби УПА на протинімецькому фронті вступив у завершальну стадію. Це пояснювалося, з одного боку, тим, що в цей час війська Червоної армії звільнили від гітлерівців значну частину Волині—Полісся й частково терени Галичини (Тернопільщина), і в ці райони поверталася радянська влада. З іншого боку, на згаданий процес вплинули переговори між представниками ОУН і УПА і німецької влади про спільні дії проти більшовиків.

В цьому контексті становить інтерес наказ групи “Заграва” УПА—Північ від 9 березня 1944 р. “До командирів загонів”. В ньому, зокрема, говорилося: “Вчора боролися ми проти німецького імперіалізму, проти німецького гестапо, гітлерівської партії та їх вислужників ляхів; проти московського імперіалізму, проти червоної грабіжницької банди партизанів та їх союзників ляхів. Сьогодні на одного ворога менше. Боремося проти московського імперіалізму, проти сталінського режиму, проти партії, НКВД та їх вислужників, які готові помагати кожному ворогові українського народу — ляхів”¹³⁷.

А 7 травня 1944 р. Управління контррозвідки “Смерш” 1-го Українського фронту переслало на адресу першого секретаря ЦК КП(б)У М. Хрущова конспіративний документ ОУН в російському перекладі під назвою “Інструкція до передачі вниз”. Другий пункт цього документа вимагав: “Переключити боротьбу, яка велася проти німців, цілковито на боротьбу проти совітів на всі сто відсотків”¹³⁸.

Яскравим прикладом кардинальних змін у ставленні нацистів до ОУН і УПА може бути летючка “Сталинские партизаны”, яка в 20-х числах травня 1944 р. розкидалася з німецького літака в розташуванні 3-ї гвардійської армії 1-го Українського фронту. Якщо раніше, влітку 1943 р., німці виставляли ОУН і УПА як вислужників червоної Москви, то тепер вони характеризували українських партизанів як борців проти “жидівсько-сталінської влади”, “за народну владу без жидів, без більшовиків, без поміщиків і капіталістів”. Летючка закликала “сталінських партизанів” не боротися проти “антисталінських партизанів”, а переходити на їхній бік¹³⁹.

З огляду на перебіг подій провід ОУН був змушений роз’яснити ситуацію, яка склалася, своїм членам і симпатикам. З цього приводу в часописі ОУН “Ідея і чин” за червень 1944 р. в одній із публікацій говорилося: “Німеччина, що стоїть тепер перед катастрофою, не становить для нас загрози. Німеччина, що програє, вживаючи відомого вислову, не варта костей одного українського націоналіста. Збройна боротьба в тому стані недоцільна”¹⁴⁰.

Ставлення до Німеччини на цьому етапі стало предметом обговорення й на I великому зборі Української головної визвольної ради (УГВР) 11—15 липня 1944 р. Однак розмови з цього питання велися дуже обережно. Зазначалося, що “питання з Німеччиною не закінчиться й тоді, коли німці виступлять за Сан і Буг”, бо вона ще є “фактором збройним і політичним” і на її теренах мешкають кілька мільйонів українців. Проте загальна думка зводилася до того, що “політично зв’язуватися сьогодні з Німеччиною неможливо”. Разом з тим зауважувалось, що “наші”, тобто українські інтереси, є на територіях, які перебувають під впливом Німеччини¹⁴¹.

Останнім кроком у напрямку остаточного згортання протинімецького фронту ОУН і УПА можна вважати ч. 1 наказу групи УПА “Захід-Карпати” від 22 серпня 1944 р. В ньому зазначалося, що “німці з опущенням української території перестають бути для нас окупантом і головним ворогом”. Виходячи з цього, в наказі зверталася увага на необхідність “збереження народної енергії на рішучу і остаточну розправу з головним ворогом України (зараз большевиками)”. Командування групи наказувало “оминати усякі зудари як з німцями, так і з мадярами” і забороняло “роззброєння, а тим більш пограбування поодиноких вояків чи розбитків згаданих армій”¹⁴².

Таким чином, протинімецький фронт ОУН і УПА, який виник на початку 1943 р. і проіснував до середини 1944 р., відіграв винятково важливу роль в українському русі опору в роки Другої світової війни. Збройний виступ проти нацистської Німеччини, яка категорично заперечувала можливість існування самостійної України, дозволив ОУН(Б) згуртувати в лавах УПА тисячі українських патріотів і об'єднати їх навколо ідеї боротьби за Українську самостійну соборну державу. Однак боротьба ОУН і УПА на протинімецькому фронті не набула пріоритетного значення в стратегії українського руху і мала тимчасовий характер, тому що головним ворогом української самостійності визнавався московський імперіалізм. Цей базовий принцип зводив бойові дії повстанської армії проти німців до форм “самооборони народу” і трактував нацистів як тимчасових окупантів України.

Збройні акції УПА на протинімецькому фронті не мали стратегічного значення і не впливали на хід боротьби між Німеччиною і Радянським Союзом, а лише обмежували діяльність німецької окупаційної адміністрації стосовно економічної експлуатації теренів Волині—Полісся, де створювалася матеріальна база українського самостійницького руху.

Разом з тим спротив ОУН і УПА німецькій політиці у північно-західному регіоні України в певній мірі обмежував можливості гітлерівців стосовно боротьби з радянським партизанським рухом на Волині—Поліссі та в прилеглих до цього терену районах Правобережної України. В цілому ж дії ОУН і УПА на протинімецькому фронті не відіграли помітної ролі у звільненні території України від німецьких окупантів.

5. Боротьба ОУН і УПА на протибільшовицькому фронті

Від часу виникнення УВО (1920 р.) і створення ОУН (1929 р.) українські націоналісти головними ворогами української самостійності визнавали Польщу і Радянський Союз. У квітні 1930 р. на нараді членів проводу українських націоналістів у Женеві було вирішено, що “ОУН повинна чинно виступити проти більшовиків”. Однак реальна можливість стати на шлях збройної боротьби з московським окупантом України створилася лише у зв'язку з війною, що розпочалася 22 червня 1941 р. Від цього часу бере початок протибільшовицький фронт ОУН. Перехід ОУН(Б) на антинімецькі позиції змусив бандерівську організацію вдатися до стратегії “двофронтової” боротьби, розрахованої на одночасну протидію імперіалізмам Берліна і Москви в їх планах

стосовно українських земель. ОУН засадничо відкидала будь-які можливості перебування України в складі СРСР.

Збройний виступ ОУН навесні 1943 р. і організація УПА на Волині—Поліссі започаткували активні дії українських націоналістів на протибільшовицькому фронті. Ще в 1942 р. ОУН охарактеризувала партизанів як агентів “Сталіна і Сікорського” і в подальшому розглядала їх як авангард московського імперіалізму. Вороже ставлення ОУН до радянських партизанів пояснювалось кількома поважними причинами, про які йдеться в конфіденційному документі ОУН “До внутрішнього положення” (кінець 1943 р.). “Шкідливість дій червоної партизанки, — говориться в ньому, — полягає в слідуєчому: 1) Провокує німців до виступів проти українського народу; 2) Нищить свідомий український елемент; 3) Є одиноким чинником, що веде комуністичну роботу на українських землях й через це вводить дезорієнтацію серед частини населення (промосковська орієнтація); 4) Своїми діями створює паралізувати визвольний рух українського народу; 5) Є передовим загоном московського імперіалізму й тим самим є ворогом визвольної боротьби поневолених народів...”¹⁴³

Щодо радянської сторони, то вона, отримавши ще наприкінці 1942 р. інформацію про діяльність на теренах Волині—Полісся українських націоналістів, не вбачала у них на той час противників партизанського руху, а намагалася з’ясувати стан їхніх формувань та можливість їх використання в боротьбі проти німецьких окупантів. Разом з тим ще 11 грудня 1942 р. начальник УШПР в радіограмі на адресу партизанських командирів (С. Ковпак, С. Маліков, О. Сабуров) закликав їх бути пильними щодо українських націоналістів, попереджати проникнення їхньої агентури в партизанські загоны¹⁴⁴.

На початку 1943 р. від радянських партизанів почали надходити відомості про активізацію націоналістичних формувань. 23 лютого того ж року від Сумського партизанського з’єднання до УШПР надійшла інформація, що на території Рівненської області українські націоналісти роззброюють і знищують дрібні групи партизанів¹⁴⁵. 25 лютого того ж року аналогічні відомості надійшли від керівників рівненських партизанів¹⁴⁶.

Такий перебіг подій спонукав партизанів до упереджених дій щодо націоналістів. Під час рейду в лютому 1943 р. по північних районах Рівненської області Сумського партизанського з’єднання під командуванням С. Ковпака увесь особовий склад, командири рот і батальйонів були попереджені, що вони просуваються по території, що контролюється націоналістами. З огляду на зазначене висувалася вимога підвищити пильність і обережність, тримати зброю напоготові, під час проходження через населені пункти не заходити до хат. 25 лютого вказане з’єднання здійснило першу операцію проти націоналістів щодо знищення низки населених пунктів на території Людвипольського району. Однак до бойового зіткнення справа на дійшла, бо націоналісти уникали сутичок¹⁴⁷.

Тим часом створення УПА на Волині—Поліссі та розгортання її бойових формувань, їх прагнення закріпити за собою цей терен посилювало конфронтацію між націоналістами і партизанами. Від останніх на адресу ЦК КП(б)У і УШПР почали надходити запитання про те, як ста-

витися до “націоналістичних партизанських формувань”. 23 березня 1943 р. перший секретар ЦК КП(б)У М. Хрущов надіслав на ім'я С. Ковпака і С. Руднева лист, у якому виклав офіційну точку зору на поставлене питання. У листі, зокрема, говорилося, що у ставленні до українських націоналістичних загонів необхідно виходити з того, що “керівники українських буржуазних націоналістів — це німецькі агенти” і що “деяка частина рядових учасників в цих загонах палко бажає боротися з німецькими окупантами, але вони обдурені буржуазними націоналістами”.

Керуючись таким “класовим” підходом, М. Хрущов рекомендував наступне: викривати керівників націоналістичних формувань як ворогів українського народу і німецьких агентів; не вступати в контакт з цими загонами; не виступати збройно проти цих загонів, якщо вони самі не нападають; пам'ятати, що “головним і основним завданням є розгром фашистської Німеччини і вигнання німецьких окупантів з нашої території”¹⁴⁸. В наступні місяці цей лист був направлений всім командирам партизанських формувань, які діяли на території Волині—Полісся та в районах Правобережної України.

В квітні—травні 1943 р. зіткнення червоних партизанів з українськими повстанцями (бульбівцями і УПА) стають все частішими. Як писав у своєму звіті керівник партизанського руху Кам'янець-Подільської області С. Олексенко, “з квітня 1943 р. націоналісти почали відкрито переслідувати партизанів. Стали нападати не тільки на дрібні групи, але й на більші загоони”¹⁴⁹. Аналогічні повідомлення надходили й від інших партизанських командирів.

За таких обставин генерал Т. Строкач віддав одне з найжорстокіших розпоряджень стосовно націоналістів. У вказівках, переданих 22 квітня 1943 р. командирі з'єднання О. Сабурову, говорилося: “Дії загону 24-ї річниці Червоної армії по знищенню націоналістів схвалюю. В кожному випадку їх нападу — жорстоко карати. Листівками попередити, що за одного партизана буде знищено 15 оунівців та їх німецьких хазяїв”.

Але вже невдовзі Т. Строкач отримав повідомлення від командира партизанського з'єднання І. Шитова про те, що українські націоналісти активізують дії проти партизанів, нападають на їхні диверсійні групи, які займаються мінуванням залізниць. В радіограмі також зазначалося, що націоналісти знищили одну групу, а двом іншим завдали втрат. 13 травня 1943 р. на адресу командирів з'єднань В. Бегми, І. Шитова, С. Малікова, О. Сабурова, О. Федорова і Я. Мельника надійшла чергова радіограма УШПР аналогічного змісту: “Враховуючи, що націоналісти спрямовують свою діяльність проти партизанів, пропоную тих націоналістів, котрі нападають на партизанів, знищувати, інші загоони розкладати різними способами, спрямовувати проти німців, при можливості роззброювати і розпускати”¹⁵⁰.

Питання українських націоналістів не обійшла увагою й нарада командного складу семи партизанських формувань Правобережної України, яка відбулася 28—29 травня 1943 р. на території Лельчицького району Білорусії. Хоч її учасники були головним чином стурбовані виконанням плану бойових дій партизанів України на весняно-літній період 1943 р., вони в обговоренні торкнулись і формувань УПА. На-

раду проводив секретар ЦК КП(б)У Д. Коротченко, котрий з групою відповідальних працівників ЦК і УШПР перебував у німецькому тилу.

Називаючи українських націоналістів підступними і лукавими, такими, що борються з усіма, Д. Коротченко разом з тим відмітив, що вони великі конспіратори, мастаки діяти “з-за рогу”. Не вважаючи націоналістів серйозною силою у відкритому бою, високий партійний достойник між тим попередив партизанських командирів, що з націоналістами треба бути вкрай обережними, вміло вести проти них боротьбу і головне — знайти місця їхнього скупчення. Він також підкреслив, що боротьба з націоналістами вимагає особливої уваги з боку партизанів¹⁵¹.

Загострення стосунків між українськими повстанцями і червоними партизанами навесні 1943 р. було викликане не лише загальним ворожим ставленням українського руху опору до перспективи повернення радянської влади, але й обумовлювалось оперативними обставинами. В цей час на території Волині—Полісся, у північно-східній частині регіону були зосереджені найбільш боєздатні партизанські формування. У зв'язку з цим УШПР планував створити постійний плацдарм у вигляді партизанських країв і зон для ведення бойових дій у західному і південно-західному напрямках. Ці плани партизанського командування створювали не лише загрозу запіллю ОУН і УПА, включаючи й людські ресурси, але й обмежували зону їх бойової діяльності. У часописі ОУН “Ідея і чин” (ч. 4 — 1943 р.) зазначалося: “червоні партизани на ПЗУЗ укріплюються в лісах, громадять всякі запаси й насильно мобілізують в свої ряди українських селян”. Зверталась увага й на те, що партизани “намагаються заперечити факт свого підпорядкування Москві”, заявляють, нібито вони “б'ються за “Суверенну Соборну Українську Державу” з демократичним устроєм”¹⁵².

З огляду на вказане УПА намагалася за будь-яку ціну не допустити в контрольовані повстанським рухом райони загони партизанів. 19 червня 1943 р. до ЦК КП(б)У надійшла інформація від командирів з'єднань Кам'янець-Подільської області С. Олексенка та І. Шитова. В ній повідомлялося, що їхні загони з валкою поранених, просуваючись у напрямку білорусько-українського Полісся до партизанського аеродрому О. Сабурова, були атаковані і оточені великими силами націоналістів. Після триденного бою партизани, не зумівши прорватися на північ, змушені були відступити з відчутними втратами¹⁵³.

Подальшим поштовхом для посилення протиборства між ОУН—УПА і радянськими партизанами став рейд в Карпати Сумського партизанського з'єднання під командуванням С. Ковпака (червень—вересень 1943 р.). Поява у Галичині згаданого з'єднання не тільки викликала паніку в місцевих німецьких адміністративних установах, але й дуже серйозно занепокоїла бандерівське керівництво. Безпомічність нацистської влади у боротьбі з партизанами-ковпаківцями і симпатії до них з боку окремих груп українського населення змусили провід ОУН(Б) приступити до створення в дистрикті “Галичина” Української народної самооборони (УНС). В політичному звіті Дрогобицького обласного проводу ОУН за липень 1943 р. наголошувалося, що “народ перестрашений удачним рейдом большевицьких партизанів, з цього витягає прямий висновок та віщує скорий прихід большевицької влади...”¹⁵⁴

15 липня 1943 р. провід ОУН дав вказівку своїм територіальним структурам приступити до негайного формування відділів УНС і водночас розповсюдив листівку “Українці!” В ній підкреслювалась слабкість нацистів та їх нездатність впоратися з радянськими партизанами, а також наголошувалось, що червоні партизани збираються “у морі крові втопити українську самостійницьку ідею”, “внести хаос в українське національне життя Галичини”. Листівка закликала до створення УНС і боротьби з “більшевицькою партизанкою”¹⁵⁵.

Щойно сформовані й нечисленні відділи УНС не становили серйозної загрози Сумському партизанському з’єднанню, але вже в серпні 1943 р. вони здійснювали напади на невеликі групи партизанів, які відходили з гір і прямували на Полісся. Хоча П. Мірчук пише, що відділи УНС в Карпатах швидко розбили радянське партизанське з’єднання, це не відповідає дійсності. Основні втрати партизанів припали на бої з німецькими військами. Щодо неупередженої оцінки партизанів-ковпаківців, то варто прислухатись до слів свідка цих подій, працівника Станіславської окружної управи В. Яшана, котрий говорив, що “партизани — то вояки добре вишколені, а найважливіше — загартовані, вміли гідно зносити невгоди і недостатки, а при тому добувати з себе останніх сил у форсованих маршах і боях”. Він також зазначав, що, на думку місцевого населення, партизани мали “величезну перевагу” над українськими повстанцями, котрі несли великі втрати і уникали сутичок з ними¹⁵⁶.

Тим часом дії УПА проти партизанів не вщухали, хоч треба визнати, що націоналісти, як правило, атакували невеликі партизанські загоны, нападали на партизанські табори, диверсійні й розвідувальні групи. В липні 1943 р. відділи УПА оточили в с. Теремне Острозького району Рівненської області загін кам’янець-подільських партизанів ім. Ф. Михайлова під командуванням А. Одухи. За даними обох сторін, бій мав безкомпромісний характер і продовжувався майже три доби. Партизани, маючи нестачу набоїв, прорвалися з оточення з втратами. Згадуючи цей бій, комісар загону Г. Кузовков говорив, що націоналісти билися завзято. За його словами, він ніколи не зустрічав такого фанатизму в боротьбі і визнав, що оунівці “б’ються краще німців”¹⁵⁷.

15 серпня 1943 р. начальник Рівненського обласного штабу партизанського руху В. Бегма доповів УШПР, що відбуваються постійні збройні сутички партизанів з націоналістами, які нападають на диверсійні групи, не допускають їх до залізниці Ковель—Сарни. У зв’язку з цим проти УПА були кинуті чотири загоны Рівненського партизанського з’єднання № 1¹⁵⁸.

Присутність партизанів та їхня активність викликала тривогу й націоналістичного керівництва в Галичині. У вказівках одного з окружних осередків пропаганди ОУН на ЗУЗ (7 вересня 1943 р.) на адресу надрайонних проводів зазначалося, що на теренах Станіславської і Тернопільської областей, їхніх південних районів з’явилися “більшевицькі партизани, які ведуть успішно свої акції”, розповсюджують свою пропаганду, не добираючи засобів та не жалкуючи навіть слів про “неньку Україну”, за яку і вони воюють”. Ці дії партизанів, на думку окружного політреферента Архипа, знаходили відгук не лише серед

українського населення, але й поміж деяких членів ОУН, котрі вважали їх борцями за Україну.

Архип закликав оунівців “зайняти до партизанки ворожу поставу”. Перед надрайонними осередками пропаганди ОУН ставилося завдання “кинути в терен всі пропагандистські сили і повести широку пропаганду проти большевицьких партизанів”¹⁵⁹.

Аналогічно діяв й повітовий провідник ОУН Підгаєцького району Тернопільської області Сич. Він вимагав від теренових провідників звітувати “про дії партизанських банд, куди переходять і де діють в їхньому терені..., яка їх сила, їхнє озброєння, роди зброї, відношення до населення, яку ведуть пропаганду і далі”¹⁶⁰.

Напруження в боротьбі між червоними партизанами і ОУН—УПА не спадало. 10 вересня 1943 р. до ЦК КП(б)У і УШПР надійшло повідомлення, що на початку місяця Рівненське партизанське з’єднання № 2 і загін Ярового провели чотири бої з УПА, угруповання якої нараховувало понад тисячу вояків з гарматами і мінометами. У зв’язку з відсутністю патронів партизани були змушені ухилитися від сутичок¹⁶¹.

Наприкінці вересня 1943 р., за свідченнями відомого командира УПА Ю. Стельмашука (Рудий, Кайдани), питання боротьби з радянськими партизанами розглядалося на спеціальній нараді за участю командира УПА на Волині—Поліссі Кліма Савура. Було домовлено атакувати і знищити силами груп “Турів” і “Заграва” партизанське з’єднання під командуванням О. Федорова. Однак завдати скоординованого удару не вдалося. Спроби Рудого (група “Турів”) власними силами здійснити наступ на позиції червоних партизанів в районі Любешова були легко відбиті. 2 листопада 1943 р., зустрівшись з Климом Савуром, Ю. Стельмашук висловив думку “про недоцільність вести дальшу боротьбу проти партизанів”, з чим командир УПА погодився¹⁶².

Восени 1943 р. масштаби збройного протистояння між червоними партизанами й силами українського руху опору помітно посилились у порівнянні з весняно-літнім періодом. В одній з праць, присвяченій УПА, говориться, що впродовж жовтня—листопада 1943 р. українські повстанці провели з партизанами 54 бої, в той час як з німцями — 47¹⁶³. Це підтверджують й радянські джерела.

Зокрема, у довідці заст. начальника розвідвідділу Центрального штабу партизанського руху за вересень 1943 р. відзначалось, що у Рівненській і Тернопільській областях “населення перебуває під впливом українських націоналістів, котрі перешкоджають розвитку партизанського руху. Дрібні групи партизанів націоналісти просто знищують. Вступаючим у ці області партизанським загонам створюються неможливі умови, влаштовуються засідки, постійні напади на загоони великими силами”¹⁶⁴. 27 жовтня 1943 р. командир з’єднання І. Шитов доповідав, що за агентурними даними активність УПА стосовно радянських партизанів в останні дні зростає. 9 листопада того ж року надійшла інформація від командира партизанського з’єднання О. Сабурова про те, що його загоони, які рухалися з аеродрома с. Дуброва в Городницький район Житомирської області, двічі мали бойові зіткнення з УПА. Він також повідомляв, що у вказаному районі спостерігається велика концентрація сил націоналістів і сутички з ними продовжуються¹⁶⁵. 18 лютого 1943 р. через розвідгрупу Головного розвіду-

вального управління Червоної армії УШПР отримав відомості, що націоналісти активізували дії проти партизанів і сильно охороняють свій район (Волинь—Полісся) ¹⁶⁶.

Посилення боротьби між українськими повстанцями і червоними партизанами наприкінці 1943 р. було об'єктивно неминучим. У зв'язку з тим, що лінія фронту стрімко наближалася до західноукраїнських земель, які становили запілля визвольного руху, спроби партизанів закріпитися в західному регіоні становили смертельну небезпеку для УПА. За партизанами йшла Червона армія, за нею — радянська влада з карально-репресивним апаратом. Щоб гідно протистояти цій загрозі, українські націоналісти мали згортати протинімецький фронт і ще до приходу радянських військ спробувати очистити свої терени від червоних партизанів і тих елементів, котрі розглядалися як потенційні “агенти Москви”.

Прикладом таких дій ОУН і УПА може бути лист надрайонного провідника Василя до командира одного із загонів групи “Турів” (УПА-Північ) Вовчака (О. Шум) від 11 грудня 1943 р. В ньому говорилося, що у західній частині Голобського і північній частині Турійського районів Волинської області через дії поляків і червоних партизанів унеможлиблюється організаційна праця ОУН. А тому Василь пропонував провести силами УПА і боївок ОУН спільну акцію проти зазначених чинників ¹⁶⁷. 24 грудня 1943 р. в “Тактичній інструкції”, затвердженій Головною командою і Головним військовим штабом УПА, перед повстанськими відділами ставилося завдання і далі вести зачіпну боротьбу проти “більшевицької партизанки”, “стараючись цілковито її знищити, щоб викурити з наших теренів” ¹⁶⁸.

Хоч протиборство УПА та інших сил українського руху опору з червоними партизанами було неминучим, його не можна в цілому розглядати як безперервну низку боїв і збройних сутичок. Обидві сторони намагалися уникати відвертих і тривалих зіткнень. Українські повстанці обумовлювали таку тактику необхідністю збереження власних сил в очікуванні взаємного знекровлення імперіалізмів Берліна і Москви. Партизани, виходячи з вказівок своїх керівних центрів, вважали своєю основною метою руйнування тилу німецької армії в Україні.

Відомий командир червоних партизанів О. Федоров у своїх спогадах зазначав, що безперервних боїв проти бандерівців не велося. “Наше головне завдання, — писав він, — диверсійна робота на залізницях”. А 26 липня 1943 р. в радіограмі командира загону Г. Балицькому О. Федоров наказував: “В бій з націоналістами не ув'язуватися, а коли будуть заважати Вам виконувати завдання, дати по зубах”. І далі рекомендував: “Озброєні групи націоналістів, які потрапляють до Вас, — рядових обеззброювати і відпускати додому, керівників — розстрілювати” ¹⁶⁹.

Боротьба між партизанами і УПА не обмежувалася суто військовою сферою. Українські повстанці намагалися нейтралізувати впливи партизанів на населення, а також всіляко перешкодити їм в заготівлі продовольства. З цього приводу керівник рівненських партизанів В. Бегма у звіті ЦК КП(б)У і УШПР (10 квітня 1944 р.) писав, що на господарські операції партизани були змушені виходити підрозділами чисельністю від 50 до 100 бійців, озброєних автоматами і кулеметами ¹⁷⁰.

Бойові дії між загонами червоних партизанів і українськими повстанцями завжди носили впертий і непоступливий характер. “Боротьба з червоними партизанами, — писав Л. Шанковський, — була куди складніша за боротьбу з німцями. Партизани — це був бойовий, відважний і жорстокий противник, що знав мову і місцеві умови та вмів прекрасно маскуватися. У боротьбі з цим противником УПА здобувала важливий досвід для прийдешньої боротьби”¹⁷¹.

З свого боку, радянська сторона визнавала УПА більш небезпечним противником, ніж німців. Так, у звіті до ЦК КП(б)У секретар Кам’янець-Подільського обкому партії і начальник обласного штабу партизанського руху С. Олексенко писав, що був свідком кількох боїв з УПА, в яких “націоналісти міцно билися”. “Партизани, учасники цих боїв, — зазначав він, — говорили, що таких “нахаб в боях ще не бачили”. Віддавав належне боєздатності загонів повстанців й відомий партизанський командир М. Наумов. У щоденнику напередодні рейду з’єднання в західний регіон він 24 грудня 1943 р. зробив досить красномовний запис: “Я молю свого бога, щоб німці до мого прибуття вигнали бандерівські банди з Крем’янецьких лісних масивів і взагалі із Західної України”¹⁷².

Не дивлячись на те, що в тактиці і методах бойових дій партизанів і українських повстанців було багато спільного, однак кожна із сторін в боротьбі між собою мала плюси і мінуси. Червоні партизани, як правило, мали перевагу в озброєнні, в їхніх загонах було багато кваліфікованих офіцерських кадрів, а також осіб сержантського і рядового складу Червоної армії і НКВС, котрі мали бойовий і оперативний досвід.

Що стосується УПА, то в своєму запіллі вона відчувала більшу допомогу від місцевого населення, ніж партизани. І ця обставина давала повстанцям значні переваги у веденні розвідки, встановленні місць дислокації свого противника, дозволяла контролювати його рух по територіях, вирішувати питання забезпечення продовольством і переховування поранених і хворих бійців.

Відмінне знання місцевості було однією з важливих переваг УПА над червоними партизанами, котрі прийшли на територію Західної України з-за Дніпра. З цього приводу вже згадуваний командир загону Г. Балицький (з’єднання О. Федорова) писав у своєму щоденнику: “...Ворог зараз сидить в лісі, він добре його знає і з кожного куща може вцілити в партизана, вбити нас”. І далі робить висновок, що націоналістичні формування “загрозливіші, ніж німецькі каральні загоны”, бо повстанці “знають ліс набагато краще, ніж ми, вони ж місцеві... Ми ліс, зрозуміло, знаємо по карті — не більше, але цього далеко недостатньо”¹⁷³.

Про значні труднощі боротьби з УПА свідчить й О. Федоров. Він насамперед відзначав, що українські повстанці не прагнули до боїв з партизанами, хоч такі бої час від часу відбувалися. «При першому зіткненні, — пише він у своїх спогадах, — націоналісти розосереджувались по хуторах, ховались там або маскувались під місцевих жителів, а коли партизани відходили, знов поновлювали свої “сотні” й “курені”...»¹⁷⁴

Характеризуючи тактику УПА, заступник командира з розвідки Українського кавалерійського партизанського з’єднання (М. Наумова)

О. Гаврилюк теж визнавав, що українські повстанці за найменшої можливості ухилиються від бою, широко застосовують свій, так би мовити, “фірмовий” метод боротьби “з-за рогу та індивідуального терору, що становить чималу загрозу, так як можна пройти без бою значну територію, втративши значну кількість бійців від пострілів з-за ку-та”¹⁷⁵. І. Шитов в одному із своїх донесень УШПР зазначав, що націоналісти “великими групами на партизанів не нападають, а ведуть боротьбу малими групами із засідок”.

Вказані вище оцінки дій УПА підтверджуються й документами націоналістичного руху. Так, в додатку до інструкції “А” оргреферентури крайового проводу ОУН на ЗУЗ від 3 березня 1944 р. повстанським відділам наказувалося: “Затяжних боїв з червоними партизанами не зводити, бо банди довільно сильні, добре узброєні... Боїв в оселях оминати. Робити засідки у вигідних місцях для атаки поза оселями і тоді, коли маємо певність виграшу”¹⁷⁶.

Таким чином, говорячи про протибільшовицький фронт УПА в 1943 р., необхідно підкреслити, що він в цей період спрямовувався проти радянських партизан і мав на меті паралізувати їхні дії, не допустити їхнього проникнення на західноукраїнські терени. Повстанським відділам вдалося частково обмежити діяльність партизанських формувань на території Волинської і Рівненської областей, а також перешкодити їх просуванню в Галичину. Поодинокі сутички між загонами червоних партизанів і УПА навесні 1943 р. вже влітку і восени набули характеру впертих і безкомпромісних боїв, кількість яких постійно зростала. Разом з тим в районах Правобережної України, окупованих гітлерівцями, ОУН і УПА не склали серйозної конкуренції радянським партизанам, тому що не користувалися підтримкою місцевого населення, хоч і докладали багатьох зусиль, щоб опанувати вказані терени.

Тим часом протиборство ОУН і УПА з червоними партизанами було лише прологом до тієї боротьби, яка мала розгорнутися внаслідок переміщення лінії фронту із сходу на захід. І ця обставина не могла не бентежити більшовиків. Вони поступово усвідомлювали, що дії українських повстанців можуть перетворитися у фактор, який гальмуватиме наступ Червоної армії на території Західної України.

Ще у той час, коли радянські війська розгорнули боротьбу за плацдарми на Правобережній Україні, НКДБ УРСР інформував УШПР (26 жовтня 1943 р.), що вище керівництво надає “великого значення сильно зрослій активності бандерівської ОУН і збройним діям створеної нею “Української повстанської армії”¹⁷⁷. Тому у заходах ЦК КП(б)У і УШПР на 1944 р. приділялася значна увага організації рейдів партизанських з’єднань і загонів по західних теренах, особливо в райони Галичини. Перед ними ставилося завдання не тільки діяти на німецьких тилових комунікаціях, але й поряд з цим, по можливості, вести боротьбу з ОУН і УПА¹⁷⁸.

Новий 1944 р. мав стати серйозним іспитом для українського визвольного руху, його бойової сили — Української повстанської армії. У цей період перед ОУН і УПА стояло завдання не лише продовжувати боротьбу з червоними партизанами, але й бути готовими протидіяти у випадку необхідності радянським військам, а головним чином всія-

ко перешкоджати відновленню радянської влади в західному регіоні. Найбільший тягар довелося нести у цей час формуванням УПА-Північ, які діяли на Волині—Поліссі.

25 січня 1944 р. крайова команда УПА-Північ звернула увагу командирів груп, військових округів, їх референтів на те, що необхідно “зберегти якнайбільше революційно-творчих сил для дальшої боротьби, на останній і переможний для нас удар з імперіалістичною Москвою”. В зв’язку з цим давалися вказівки “перейти в глибоке підпілля”, прийняти в роботі “всі найбільш конспіративні форми”, “не приймати нікого в наші лави: ні до війська, ні до запілля”. Відділи УПА мали розчленуватися на менші одиниці, перебувати в постійному русі, вести розвідку військового характеру. Ставилось також завдання розгорнути нещадну війну проти “сексотів”, в першу чергу з НКВС, і не дати “себе проковкати на боротьбу з Червоною армією”¹⁷⁹.

Зазначені плани і наміри керівництва ОУН і УПА невдовзі стали відомі радянській стороні. В доповідній записці політуправління 1-го Українського фронту від 2 лютого 1944 р. до ЦК КП(б)У повідомлялося, що “головною метою Української (націоналістичної) повстанської армії (УПА) є боротьба проти червоних партизанів до приходу Червоної армії і підготовка та проведення збройного повстання проти радянської влади”. Далі в документі підкреслювалося, що “за даних умов оунівці центр тяжіння діяльності переносять на організацію роботи з розкладання військ Червоної армії; підривно діяльність в радянському тилу”. Водночас зазначалось, що “керівництво УПА запропонувало своїм загонам не вступати у відкриті зіткнення з частинами Червоної армії, а глибше маскуватися, ретельно конспірувати свою діяльність”¹⁸⁰.

На початку 1944 р. до ЦК КП(б)У і УШПР все частіше почали надходити повідомлення про дії УПА, їх загрозу тилу радянських військ. Від командування Чернігівсько-Волинського партизанського з’єднання надійшла доповідна записка, в якій пропонувалося спрямувати проти УПА на Волині—Поліссі 2—3 партизанських формування. Якщо цього не буде зроблено, то, на їхню думку, для боротьби з українськими повстанцями Червона армія кидатиме “великі сили і таким чином відволікатиме їх від їхніх безпосередніх завдань”¹⁸¹.

Аналогічної точки зору дотримувався й О. Сабуров. У радіограмі від 12 лютого 1944 р. до УШПР він запропонував залучити до дій проти ОУН і УПА ті партизанські з’єднання, які не зможуть пробитися на захід і вийти в німецький тил¹⁸². П. Вершигора, який очолив Сумське партизанське з’єднання, вважав, що одним з важливих завдань рейдів партизанських формувань у західні області України має стати розчищення шляху Червоної армії, для якої “УПА може становити більш серйозну загрозу, ніж для партизанів, знайомих з її тактикою”¹⁸³.

Однак ЦК КП(б)У і УШПР розглядали згадані пропозиції як завчасні, бо основним завданням партизанів мали стати дії на німецьких тилових комунікаціях. Більш того, начальник УШПР Т. Строкач відхилив прохання командуючого 13-ю армією генерала М. Пухова, щоб партизани допомогли його військам в боротьбі з УПА.

Тим часом партизанські з’єднання і загони, чисельністю до 17 тис. бійців, намагалися пробитися на територію західної частини

Волині і вийти звідти в Галичину. Вони зустріли впертий спротив УПА. Вже 17 січня 1944 р. командир з'єднання Л. Іванов доповів УШПР, що його загони біля с. Великий Обрив зустріли збройний опір націоналістів. Великі сутички з українськими повстанцями партизани мали 18—19 січня 1944 р.¹⁸⁴

21 січня 1944 р. начальник УШПР інформував першого секретаря ЦК КП(б)У М. Хруцова, що українські повстанці, котрі до вступу на територію Західної України Червоної армії не вели відкритої організованої боротьби проти партизанів, останнім часом нападають на них “значними збройними силами”¹⁸⁵. За даними штабу, “загони Бегми і Таратути з 4 по 8 січня 1944 р. в районі Озеро—Кідри—Канониче—Нівецьк (20—30 км на північний захід від Сарн) вели великі бої з загонами УПА (українськими націоналістами)”. За період з 1 січня по 10 березня 1944 р. Житомирська партизанська дивізія ім. М. Щорса (командир — С. Маліков) мала 26 бойових зіткнень з УПА.

В цей же час партизанський командир О. Федоров доповів ЦК КП(б)У і УШПР, що на території Волинської і Рівненської областей українські націоналісти ведуть боротьбу проти партизанів, влаштовують засідки, нападають на розвідників і зв'язківців, мінують підступи до залізниць, внаслідок чого мають місце втрати серед особового складу¹⁸⁶. Про численні збройні зіткнення відділів УПА-Північ з червоними партизанами інформували свої керівні центри П. Вершигора, М. Наумов, М. Шукаєв та інші командири.

21 лютого 1944 р. командир загону Савицький доповідав УШПР: “Німці і українські націоналісти в районі Любомля, західніше Ковеля, об'єдналися для спільної боротьби проти Червоної армії і партизанів”. Про це йшла мова і в радіограмі І. Артюхова (з'єднання ім. С. Будьонного) від 21 березня 1944 р.: “Бандерівці діють спільно з німцями, від яких одержують боєприпаси і озброєння, а з поля бою поранених відправляють до німецьких госпіталів. З нами бандерівці ведуть бої. Маємо втрати”¹⁸⁷. Згадане з'єднання лише з 9 по 15 березня 1944 р. провело 11 боїв з українськими повстанцями. Водночас командир з'єднання І. Шишко повідомив, що в результаті протидії націоналістів у районі Забужжя (Волинська область) його загони не зміogli форсувати р. Західний Буг і вийти на польську територію. Він також зазначив, що “націоналісти ведуть узгоджену з німцями боротьбу проти партизанів і ставлять до відома німецьке командування про район просування партизанів”¹⁸⁸.

Найбільш точно і влучно охарактеризував ситуацію в західних областях України заст. начальника УШПР полк. І. Старінов, який в цей час перебував у партизанських з'єднаннях, котрі намагалися пробитися в Галичину. В радіограмі від 15 березня 1944 р. до Т. Строкача він повідомляв: “Загони, які перейшли в тил ворога на ділянці Тернопіль—Прокуров, вели жорстокі бої з націоналістами, і не тільки в селах, але й в лісах, зазнали великих втрат”. В наступному повідомленні від 17 березня 1944 р. І. Старінов попереджав, що на території Тернопільщини радянським партизанам доведеться важче, ніж в Німеччині. Підсумовуючи особисто побачене, він зробив такий красномовний висновок: “Четверту війну воюю, але ніколи не зустрічав такого ворожого середовища, як у звільнених районах Тернопільської області”¹⁸⁹.

З великими труднощами з огляду на дії ОУН і УПА проходив рейд з'єднання М. Наумова в Дрогобицьку область (січень—березень 1944 р.). Хоч партизани зуміли пробитися через Волинь у Львівську, а потім і Дрогобицьку області, однак втриматися там вони не зуміли. У своїх радіограмах до ЦК КП(б)У і УШПР командир відзначав, що будь-яка поява партизанів неодмінно наражалася на атаку загонів УПА. 19 березня 1944 р. М. Наумов доповів: “Зараз націоналісти увійшли у відкритий союз з німцями, займають оборону проти Червоної армії, стоять спільно гарнізонами”¹⁹⁰.

З сильним спротивом УПА в Галичині зустрілося й з'єднання під командуванням П. Вершигори (січень—березень 1944 р.). Спочатку згадане формування мало завдання вийти для дій на територію Станіславщини, але зуміло пробитися лише у Львівську область, однак й звідти повинно було відійти на терени Польщі, а потім — в Білорусію. В ході рейду партизани звели 21 бій із відділами УПА. 30 січня 1944 р. П. Вершигора доповів УШПР, що згідно з перевіреними даними “націоналісти-бандерівці діють по домовленості з німцями”, а 1 лютого 1944 р. повідомив штабу, що угоди націоналістів з німцями “за останній час носять масовий характер”¹⁹¹. За його ж словами, в Галичині партизани почували себе так, як в Німеччині.

Не краще виглядала ситуація для партизанів і в наступні місяці 1944 р. 11 травня того ж року командир партизанського з'єднання ім. С. Будьонного І. Артюхов, який діяв у південній частині Волинської та на півночі Львівської областей, інформував УШПР, що в районі дислокації його загонів спостерігається велика концентрація націоналістичних сил. Він також зазначав, що повстанці постійно нападають на партизанів і що “дії в складі роти неможливі”, бо населення, особливо у Галичині, “повністю підтримує націоналістів”¹⁹².

На початку 1944 р. загони УПА втягнулися в перші дії проти радянських військ. Хоч в “Тактичній інструкції”, затвердженій 24 грудня 1943 р. Головною командою і Головним військовим штабом УПА, особливо наголошувалося, що з наступаючою Червоною армією відділи УПА не повинні вступати в бій, навіть для здобуття зброї. Однак ця вимога часто-густо порушувалася повстанськими командирами на місцях.

Розглядаючи Червону армію як інструмент захисту більшовицького режиму, керівництво ОУН і УПА об'єктивно не могло не вживати заходів щодо підризу боєздатності та ефективності цього інструменту. Звичайно, мова не йшла про відкриті бої повстанців з регулярними радянськими військами, фронтовими частинами. Не дивлячись на те, що акцент в діях УПА проти Червоної армії робився не на силові акції, а головним чином на агітаційно-пропагандистську роботу щодо розкладення особового складу, проте повстанські відділи вели також і диверсійно-підризну роботу в тилу радянських військ, не кажучи вже про збирання розвідувальної інформації, споживачами якої були німці.

17 січня 1944 р. М. Хрущов доповів голові ДКО СРСР Й. Сталіну про активну діяльність українських повстанців на Волині—Поліссі. Він також зазначив, що загони УПА отримали директиву закласти склади зброї і боєприпасів у лісах, розосередитися по селах і лісах, перечекаючи, поки Червона армія просунеться на захід, а потім “розпочати діяти по тилах, на комунікаціях наших військ”¹⁹³.

Перші зіткнення відділів УПА з радянськими військами відбулися у смузі військ 1-го Українського фронту на Волині—Поліссі. Так, за період з 7 січня по 2 березня 1944 р. в тилу 13-ї армії було зафіксовано до 200 нападів загонів УПА-Північ на невеликі колони з військовим майном, на дрібні групи військовослужбовців¹⁹⁴. 5 лютого 1944 р. командир 1-го Рівненського партизанського з'єднання В. Бегма повідомив ЦК КП(б)У і УШПР: “Українські націоналісти влаштовують засідки на дрібні групи частин Червоної армії, ... 30 січня в районі села Липно Степанського району група націоналістів до 100 чоловік напала на групу бійців в кількості 16 чоловік, з них 12 вбито і поранено. Зброю бійців забрали”¹⁹⁵. А в повідомленні органів “Смерш” від 7 березня 1944 р. на ім'я М. Хрущова наголошувалося, що “на ділянці 13 армії, як і раніше, спостерігається активізація бандгруп УПА, діючих в районах Волинської і Рівненської областей”. Всього за даними управління контррозвідки “Смерш” 1-го Українського фронту в тилу радянських військ за березень—квітень 1944 р. було відмічено 320 акцій з боку ОУН—УПА¹⁹⁶.

Про діяльність ОУН—УПА в тилу радянських військ свідчать також спогади червоних воєначальників. Командуючий 1-ю гвардійською танковою армією М. Катюков відмічав помітну активність українських націоналістів. За його словами, бандерівці, маскуючись під мирних жителів, постійно нападали на окремих військовослужбовців, вбивали їх, забирали зброю, обмундирування, документи¹⁹⁷. Про це йдеться також у спогадах командуючого 2-ю повітряною армією 1-го Українського фронту С. Красовського.

Про характер бойових дій українських повстанців в тилу радянських військ дають уявлення матеріали часопису УПА “Повстанець” (ч. 1 за листопад 1944 р.). “Від 5.02 до 5.04 1944 р., — говориться в одній з інформацій, — запеклі, але успішні бої УПА звела на Костопільщині, Дубненщині, Крем'янецьчині, у лісах Житомирщини та Бердичівщини. У цих боях згнуло до 850 енкаведистів та завдано цілий ряд сильних ударів внутрішнім військам НКВД. Є поважні здобутки зброї”.

А ось інформація із звіту з'єднання груп “444” (“Тютюнник”) УПА-Північ: “Дня 20.06.1944 р. відбувся бій в Князь-Селі, район Березне, де зліквідовано пункти ВНОСу. Наших втрат не було. Ворог втратив 3 вбитими... Дня 29.07.44 р. в с. Вирі, район Клесів, зліквідовано пункт ВНОСу. Власні втрати: 2 вбиті. Ворожі втрати: 11 вбитих, здобуто — 3 автомати, 9 крісів, 1 радіоапарат”¹⁹⁸. Достовірність цих даних підтверджується й джерелами радянської сторони. В них говориться про постійні напади загонів УПА чисельністю 200—300 чоловік на об'єкти протиповітряної оборони Червоної армії.

У запіллі радянських військ в цей час діяли й формування УПА-Південь (південна частина Рівненщини, Кам'янець-Подільська та Вінницька області). За неповними даними, в січні—серпні 1944 р. українські повстанці провели 24 бої, не рахуючи дрібних зіткнень. Ось стислий виклад деяких акцій: “Лютий... 2. УПА — відділ командира Крука прийняв бій з большевиками в Старій Мощаниці, де вбито 9 совітів і здобуто їхню зброю. Наші втрати — 2 вбитих, 1 поранений. Над асфальтом Корець-Рівне розбито 3 машини, де ранено генерала Ватутіна — командуючого 1-м Українським фронтом, який пізніше помер. 4. Те-

реновий бойовий відділ напав на військкомат у Мізочі, де знищив урядження і папери. Здобуто 2 кулемети”¹⁹⁹.

У березні 1944 р. з південної Волині на територію Кам'янець-Подільської і Вінницької областей рушили рейдом відділи групи Саблюка (О. Качан) УПА-Південь. Однак у порівнянні з “піднімецькою” діяльністю дії повстанців на території, де вже було відновлено радянську владу, виявилися менш вдалимими. У звіті командира так характеризувався становище за нових обставин. “До нас ставилися з острахом і співчуттям, — писав Саблюк. — Дуже сердечно вітали в тих теренах, в яких діяли за німецької дійсності. Гостили, чим могли. В нових теренах відносилися з недовірою, тому що чули вже про бандерівців від більшовицької пропаганди”. В червні 1944 р. в Бруслинівсько-Калинівському лісі на Вінниччині відділи Саблюка разом із залишками вояків О. Грабця (обласний провідник ОУН Вінниччини), який загинув у бою, були заблоковані військами НКВС і розгромлені. Окремі гурти повстанців, яким вдалося вирватись з оточення, повернулися на Волинь²⁰⁰.

В серпні 1944 р. низку акцій на території Тернопільської і Кам'янець-Подільської областей здійснили інші відділи УПА-Південь. У селах Саджівка і Товсте (Тернопільщина) повстанці спалили молотарки, а в с. Слобідка біля Сатанова — комбайн, молотарку, інше майно. В с. Іванівці була зруйнована гуральня та спалені 2 вантажні автомашини. В районі сіл Костусь і Климківці відділи УПА мали сутички з підрозділами НКВС²⁰¹.

Пізніше інших формувань повстанської армії боротьбу в тилу радянських військ розпочали відділи УПА-Захід. За даними Тернопільського обкому КП(б)У за станом на 1 червня 1944 р., вже в квітні—травні ц. р. на території області “було відмічено ряд нападів бандгруп УПА на дрібні військові підрозділи й окремих бійців Червоної армії”. 7 квітня 1944 р. в районі сіл Люлинці і Буни Крем'янецького району загін УПА чисельністю 200 чоловік напав на валку Червоної армії і відбив дві автомашини і гармати. 28 квітня ц. р. в селі Іловці Малі Новоселицького району відділ повстанців (200 чол.) атакував групу червоноармійців, внаслідок чого було вбито і поранено 8 вояків. А впродовж квітня місяця в районі сіл Борщівка, Радомил, Свинухівка повстанцями було обеззброєно і вбито 18 радянських бійців²⁰².

В інформації Львівського обкому партії до ЦК КП(б)У на середину серпня 1944 р. повідомлялося, що 10—11 серпня ц. р. на території Кам'янка-Струмильвського району українськими повстанцями було підірвано два військових ешелони з боєприпасами, здійснено низку нападів на військові підрозділи та прикордонні комендатури, на колони з мобілізованими. А 19 серпня 1944 р. біля с. Божиків Підгаєцького району Тернопільської області відділ УПА раптово атакував на марші батальйон червоноармійців, який “не встиг прийняти бій, був оточений, частина бійців і офіцерів вбита, врятувалося тільки 11 чоловік, батальйон втратив 4 міномети і станкових кулемети”²⁰³.

Наведені дані підтверджуються й документами ОУН—УПА. Так, в інформаційному звіті ОУН за час від 27 березня по 8 серпня 1944 р. з Станіславщини (район Коломия) повідомлялося: “У всіх теренах почалася масова ліквідація червоноармійців. Цю ліквідацію було допущено

з огляду на склад армії — були це самі руські й майже всі комсомольці...”²⁰⁴ 11 серпня 1944 р. сотня “лісовиків” (УПА-Захід) під час переходу лінії фронту напала на невеликий підрозділ червоноармійців біля с. Данильче (Рогатинський район Станіславської області). У звіті сотні про цю акцію говориться: “Взято 10 більшовиків в полон. Всі вони були неукраїнцями, деякі з них комсомольцями. Полонених зліквідовано. Здобуто кілька крісів і ППШ”²⁰⁵.

А всього за відомостями управління контррозвідки “Смерш” 1-го Українського фронту в тилкових районах (Дрогобицька, Львівська, Рівненська, Станіславська і Тернопільська області) впродовж серпня 1944 р. УПА здійснила 65 нападів на окремих військовослужбовців і на дрібні військові підрозділи²⁰⁶. Тільки на Львівщині з 27 липня по 15 серпня 1944 р. було вбито 11 офіцерів і 36 сержантів і рядових.

Активні дії українських повстанців у тилкових районах 1-го Українського фронту, а також невтішні результати звернення радянської влади від 14 лютого 1944 р. “До учасників так званих “УПА” та “УНРА” змусили більшовицьке керівництво розпочати широку протиповстанську боротьбу. Вже в середині березня 1944 р. за погодженням з Москвою у Рівному було створено оперативний штаб для боротьби з ОУН і УПА. З метою організації його роботи сюди прибули заступники народного комісара внутрішніх справ СРСР С. Круглов та І. Серов. 28 березня того ж року вони інформували М. Хрущова про перші результати боротьби з повстанцями на Волині—Поліссі. Зокрема, повідомлялося, що в ході 65 операцій було вбито 1129 учасників ОУН і УПА, захоплено 2 гармати, 36 кулеметів, 54 автомати, 406 гвинтівок, 49,6 тис. штук патронів. Також зазначалося, що в регіон прибуло 29 ешелонів військ НКВС з внутрішніх областей СРСР. За словами С. Круглова, “війська добре озброєні й здатні виконати поставлені перед ними завдання”²⁰⁷.

І в наступні дні протиповстанські акції проводилися з неослабною силою. Напередодні від’їзду до Москви, 7 квітня 1944 р., С. Круглов та І. Серов знову проінформували М. Хрущова про хід боротьби з УПА. В їхній записці говорилося, що за період з 7 березня по 7 квітня 1944 р. в ході 109 чекістсько-бойових операцій знищено близько 2,6 тис. повстанців і підпільників, захоплено в полон 3256 чоловік. Власні втрати НКВС склали 112 вбитими і 90 пораненими. Високі чини запевнили першого секретаря ЦК КП(б)У, що здійснені проти ОУН—УПА заходи “забезпечать подальший розгром оунівських банд”²⁰⁸.

Наймасштабніший бій між більшовиками і українськими повстанцями відбувся 22—25 квітня 1944 р. під Гурбами в районі Крем’янецьких лісів. Тут, в лісовому масиві, було зосереджено 4—5 тис. вояків повстанської армії, котрі належали до УПА-Південь і мали стати основою для розгортання УПА-Схід. За даними середовища УПА, сили противника нараховували до 30 тис. солдатів і офіцерів військ НКВС, підкріплених армійськими частинами з танками. Згідно з доповіддю запискою Л. Берії від 3 травня 1944 р. Державному комітету оборони СРСР, в ході 26 боїв і зіткнень за період з 21 по 27 квітня ц. р. було вбито 2018 і захоплено в полон 1570 учасників УПА. Червоні втратили вбитими 11 і пораненими 46 чоловік²⁰⁹. Як показав на допиті в НКВС колишній політреферент Південної військової округи “Богун” УПА-Пів-

ніч В. Худенко (Остап), який складав офіційний звіт про гурбенський бій, йому подали відомості, що власні втрати УПА склали 200 вояків, більшовиків — 2 тис. чоловік. За словами Остапа, “внаслідок бою загинуло багато бандитів і змішані залишки розбитих куренів змушені були в паніці і безладді відступити”²¹⁰. Розгромити основні сили УПА на півдні Рівненщини та півночі Тернопільщини радянському командуванню не вдалося.

Не дивлячись на масштаби контрповстанських дій, успіхи радянської сторони виглядають менш результативними, ніж затрачені сили. Так, за даними управління контррозвідки “Смерш” 1-го Українського фронту, впродовж квітня і 10 днів травня 1944 р. в ході 545 операцій проти ОУН—УПА було вбито лише 530 повстанців і підпільників²¹¹. При цьому для ліквідації загроз з боку українського визвольного руху радянська сторона була змушена залучити й частину фронтових резервів 1-го Українського фронту, в тому числі танковий корпус, кавалерійську дивізію, інші частини.

Наступ на позиції ОУН і УПА продовжувався і в літні місяці 1944 р. В серпні ц. р. на території Львівської області війська НКВС провели 220 операцій проти УПА, внаслідок чого втрати повстанців склали понад 5 тис. чоловік. А за період з 18 серпня по 9 вересня 1944 р. війська охорони тилу 4-го Українського фронту знищили на території Дрогобицької, Станіславської і Чернівецької областей майже 1500 повстанців і близько 1900 захопили в полон²¹².

Одним з напрямків дій ОУН і УПА в запіллі Червоної армії стало зривання заходів, пов’язаних з призовом місцевого населення на військову службу. Вже 18 березня 1944 р. НКВС УРСР інформував ЦК КП(б)У, що “командуванням УПА була проведена в широких масштабах робота, спрямована на зривання заходів щодо мобілізації військовозобов’язаних до лав Червоної армії і насильницькому уведенню чоловічого населення до загонів УПА”. Зокрема, повідомлялося, що повстанцями була зірвана мобілізація по населених пунктах Мізоч, Білашів, Дергань (Рівненська область). Націоналісти організували напади на райвійськкомати, на сільради з метою знищення списків обліку військовозобов’язаних, вбивали відповідальних працівників²¹³.

На початку червня 1944 р. в інформації Тернопільського обкому партії ЦК КП(б)У повідомлялося: “мобілізація осіб призовного віку до лав Червоної армії проходить з великими труднощами, відмічаються випадки організованого спротиву і неявки на збірні пункти військкоматів”. Характерним прикладом зривання мобілізаційних планів радянської влади можуть бути дії УПА на Станіславщині. В області на 21 серпня 1944 р. мали з’явитися до райвійськкоматів 30 268 призовників, але фактично прийшло близько 15 тис. осіб. А в Ходорівському районі Дрогобицької області із с. Черниші всі 42 військовозобов’язаних разом з головою сільради пішли до лісу. Схожа картина спостерігалася і по селах Ляшки Долишні та Молодничі (відповідно 83 та 73 особи)²¹⁴.

В діяльності ОУН важливого значення надавалося створенню перешкод радянській владі в організації збирання врожаю і заготівлі продовольства для Червоної армії в західних областях. З цією метою в червні 1944 р. Головна команда розіслала “Вказівки УПА в роботі на

час жнив”. В них ставилося два головних завдання: 1) “Не дати голодом зламати революційного опору під проводом організації і УПА”; 2) “Не дати хліба імперіалістичній кліці, яка намагається його використати для продовження війни”. Керуючись цими вказівками, відділи УПА нападали на хлібозаготівельні пункти, перехоплювали транспорти з зерном, яке забирали до своїх криївок, віддавали населенню або частково знищували²¹⁵. В інформаціях партійних органів до ЦК КП(б)У неодноразово повідомлялося, що українські націоналісти постійно зривають заготівлю сільгосппродукції, вимагають від голів сільрад саботувати “виконання поставок хліба державі”, повертають назад валки селянських возів, які везли хліб до пунктів “Заготзерна”, самочинно вивозять зібраний врожай до лісу.

Проте невдовзі керівництво ОУН і УПА змінило своє ставлення до таких напрямків боротьби. Зокрема, було вирішено не перешкоджати основній масі призовників “шляхом мобілізації йти до Червоної армії”. Це рішення обумовлювалось такими міркуваннями: по-перше, “не дозволити нагромадженню неревольюційного баласту по селах та лісах”, а по-друге, “нам треба мати людей в Червоній армії, беручи до уваги те, що ми зобов’язані вести відповідну роботу серед українців з осередніх і східних українських земель, яких багато в Червоній армії”. Водночас було визнано недоцільним чинити і далі спротив збиранню продовольчих ресурсів, а тому рекомендувалося селянам робити поставки хліба, але сам процес здавання уповільнювати. Відділи УПА, як і раніше, могли “конфісковувати транспорти харчів”²¹⁶.

Серед завдань ОУН і УПА на протибільшовицькому фронті найважливіше місце відводилося заходам, спрямованим на паралізування діяльності в західних областях всіх інститутів радянської влади. 5 березня 1944 р. секретар Рівненського обкому партії В. Бегма доповідав ЦК КП(б)У про активну діяльність українських націоналістів на території області. Він зазначив, що на Рівненщині, за неповними даними, діє 56 збройних формувань ОУН і УПА чисельністю 9—10 тис. чоловік, які в останні дні здійснили 7 нападів на райцентри, під час яких вбили 109 осіб радянського і партійного активу, а також 64 акції проти інших населених пунктів, жертвою яких стало понад 500 осіб. Внаслідок таких дій, наголошував В. Бегма, “районний актив сидить в більшості в своїх райцентрах, а в селах буває дуже рідко, а в ряді сіл (вражених націоналістами) зовсім не були, лякаючись збройного нападу. Внаслідок цього мобілізації, хлібопостачання та інші заходи в районах зриваються”²¹⁷.

Не краще виглядало становище і в наступні місяці. Так, в середині серпня 1944 р. Львівський обком партії доповідав ЦК КП(б)У, що “останнім часом в ряді районів області українсько-німецькі націоналістичні банди почали активні виступи шляхом збройного нападу і терору проти партійно-радянського активу”. Зазначалося, що в Поморнянському районі в результаті дій повстанців зірвано зв’язок з 20 сільрадами, а у восьми сільрадах “знищено весь керівний склад”. У Куликовському районі націоналісти “здійснюють терористичні акти проти радянського активу і населення”, ізолювали від райцентру окремі села, де руйнують приміщення сільрад і забирають документи, ведуть агітацію, спрямовану “на зрив господарських і політичних заходів”. Всього

го ж на території області за період з 27 липня по 15 серпня 1944 р. було відмічено 75 проявів діяльності ОУН і УПА, жертвами яких стали 236 осіб²¹⁸.

Тривожним було й повідомлення до ЦК КП(б)У від 29 серпня 1944 р. з Тернопільської області. В інформації обкому партії зазначалося, що в 11 районах Тернопільщини в останній час значно активізувалася діяльність УПА. Повстанці обстрілюють селян в полі, відбирають коней, худобу, палять села, які виконують державні замовлення, вбивають сільських активістів. Тільки за серпень місяць вбито 13 голів сільрад і 4-х уведено до лісу, знищено 237 селянських подвір'їв. В інформації також наголошувалося, що “дії бандгруп в районах області паралізують роботу партійних, радянських і господарських організацій”²¹⁹.

Узагальнюючи підсумки бойової діяльності ОУН і УПА на протибільшовицькому фронті, доцільно послатися на публікацію на шпальтах тижневика “Краківські вісті” (ч. 35) за 27 серпня 1944 р. під назвою “В Україні поширюється повстання”. Цей матеріал був інспірований німцями і фактично відображав їхню точку зору на події в Україні, яку залишав вермахт. В публікації, зокрема, повідомлялося, що “позаду советського фронту на широких просторах східної і західної України аж геть на схід від Дніпра вибухнув повстанський рух, який поширився й на Волинь”. “Українські партизанські відділи, — говорить далі, — нападають на колони Червоної армії та на большевицькі транспорти. Зокрема, багато випадів спрямовано проти відділів НКВД, які знову заводять в Україні колгоспну систему”. “Зброя, амуніція і т. п., здобуте під час нападів на советські частини і постачальні колони, використовується для озброєння українських формацій”.

Коли ж відкинути вигадки про дії українських повстанців на схід від Дніпра, то у наведеній вище публікації в цілому правильно висвітлюється характер дій ОУН і УПА на протибільшовицькому фронті, з чим слід погодитися.

Таким чином, якщо підсумувати результати боротьби УПА на протибільшовицькому фронті в січні—серпні 1944 р. (не торкаючись Закарпаття), то можна дійти висновку, що українські націоналісти створили серйозні перешкоди Червоній армії під час звільнення західних областей України від німецьких військ, а також під час відновлення на цих теренах радянської влади. По-перше, УПА зуміла фактично зірвати плани виведення радянських партизанських формувань на територію Галичини для диверсій на німецьких комунікаціях. По-друге, активні дії повстанських відділів в тилу Червоної армії ускладнювали вирішення питань, пов'язаних з постачанням військ, поповненням їх необхідними резервами, відволікали сили для охорони тилових об'єктів; по-третє, боротьба УПА до завершення війни стала помітним гальмом у здійсненні радянською владою політичних, економічних та інших заходів у регіоні.

Наведені вище висновки можна підтвердити й точкою зору тих українських політичних сил, які в той час були опозиційно налаштовані до бандерівського руху. Так, 13 липня 1944 р. полковник М. Садовський із середовища УНР писав генерал-хорунжому В. Петріву: “Ми знаємо з газет, що повстанський рух в Україні під цю пору проти біль-

шовиків зовсім не є такий малий. Чи не він є найважливішим чинником, що спинив наступ більшовиків на Холмщину і Галичину?”²²⁰

Не менш високо оцінював антирадянські дії ОУН і УПА й голова Державного центру УНР в екзилі А. Лівіцький. У листі від 4 серпня 1944 р. до вже згаданого В. Петріва він зазначив, що українська партизанка в радянському тилу “далеко поважніша, ніж була на цьому боці”, тобто проти німців. При цьому А. Лівіцький висловив надію, що збройний спротив українських націоналістів призупинить просування радянських військ на захід і не дозволить більшовизму “залити Європу”²²¹.

Джерела

- 1 Дашичев В. И. Банкротство стратегии германского фашизма. Исторические очерки. Документы и материалы. В двух томах. — Т. 2, М., 1973. — С. 370.
- 2 ЦДАГО України, ф. 1, оп. 22, спр. 79, арк. 27.
- 3 Там само, ф. 1, оп. 70, спр. 999, арк. 35.
- 4 ЦДАВО України, ф. 3838, оп. 1, спр. 40, арк. 13.
- 5 ЦДАГО України, ф. 57, оп. 4, спр. 354, арк. 24—26.
- 6 Там само, ф. 1, оп. 23, спр. 2968, арк. 171, 172.
- 7 Кентій А. В. Українська повстанська армія в 1942—1943 рр. — К., 1999. — С. 18.
- 8 ЦДАГО України, ф. 1, оп. 22, спр. 75, арк. 3—18.
- 9 ЦДАВО України, ф. 3838, оп. 1, спр. 40, арк. 1—2.
- 10 ЦДАГО України, ф. 1, оп. 22, спр. 861, арк. 33.
- 11 Дзвін (Львів). № 8, 1994. — С. 77.
- 12 Літопис УПА. Т. 27. — С. 101.
- 13 Бандера Степан. Командир-провідник (Слідами славної пам'яті Романа Шухевича // Шлях перемоги. Рік XV, ч. 11 (734) за 17 березня 1968 р.
- 14 ЦДАВО України, ф. 3833, оп. 1, спр. 102, арк. 4.
- 15 Кентій А. В. Цит. праця. — С. 22.
- 16 Багрянний Іван. На новий шлях // Наша боротьба. Ч. 1, 1946 р.
- 17 ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 931, арк. 101.
- 18 Літопис УПА. Т. 2. — С. 43—44.
- 19 ЦДАГО України, ф. 63, оп. 1, спр. 4, арк. 159.
- 20 Там само, ф. 1, оп. 22, спр. 80, арк. 32—34.
- 21 Гордієнко Микола. З волинських і поліських рейдів (Із дій УПА-Північ, 1943—1944). — Торонто, 1959. — С. 17—26.
- 22 Шанковський Л. Історія українського війська. Друге, доповнене видання. — Вінніпег, 1953. — Київ, 1991. — С. 32.
- 23 Кентій А. В. Цит. праця. — С. 12.
- 24 Кентій А. В. Цит. праця. — С. 47—48.
- 25 ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 523, арк. 43—46.
- 26 Шанковський Л. Цит. праця. — С. 36.
- 27 Літопис УПА. Т. 9. — С. 395.
- 28 Історія застерігає. Трофейні документи про злочини німецько-фашистських загарбників та їхніх посібників на тимчасово окупованій території України в роки Великої Вітчизняної війни. — К., 1986. — С. 239.
- 29 Гайвас Ярослав. Коли кінчалася епоха. — На чужині. 1964. — С. 102, 103.
- 30 Мірчук П. Українська повстанська армія 1942—1953. — Львів, 1991. — С. 233.
- 31 Кентій А. В. Цит. праця. — С. 68.
- 32 Історія застерігає. — С. 237.
- 33 Літопис УПА. Т. 1. — С. 160—162.
- 34 Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. Париж—Нью-Йорк—Львів, 1993. — С. 620.
- 35 Кентій А. В. Цит. праця. — С. 174, 175.

- 36 Мірчук П. Цит. праця. — С. 70.
37 Шанковський Л. Цит. праця. — С. 55.
38 ЦДАВО України, ф. 3838, оп. 1, спр. 55, арк. 4.
39 Літопис УПА. Т. 8. — С. 244.
40 ЦДАГО України, ф. 57, оп. 4, спр. 377, арк. 27—30.
41 Шанковський Л. Цит. праця. — С. 60.
42 ЦДАГО України, ф. 62, оп. 1, спр. 537, арк. 251.
43 Кентій А. В. Цит. праця. — С. 96.
44 ЦДАГО України, ф. 62, оп. 1, спр. 1343, арк. 35.
45 Кентій А. В. Цит. праця. — С. 28, 29.
46 Літопис УПА. Нова серія. Т. 2. — С. 8—12.
47 Кентій А. В. Цит. праця. — С. 16.
48 Кентій А. В. Нарис боротьби ОУН—УПА в Україні (1946—1956 рр.). — К., 1999. — С. 83.
49 Содоль Петро. Українська повстанча армія. 1943—1949. — Довідник. Нью-Йорк, 1994. — С. 48.
50 Кентій А. В. Українська повстанська армія в 1944—1945 рр. — К., 1999. — С. 25.
51 Євген Коновалець і його доба. — Мюнхен, 1974. — С. 476—480.
52 Кентій А. В. Нариси історії Організації українських націоналістів (1929—1941 рр.). — К., 1998. — С. 76.
53 Кентій А. В. Українська повстанська армія в 1942—1943 рр. — К., 1999. — С. 106.
54 ЦДАГО України, ф. 57, оп. 4, спр. 134, арк. 72.
55 Кентій А. В. Українська повстанська армія в 1942—1943 рр. — К., 1999. — С. 104—105.
56 Державний архів Служби безпеки України. Збірник документів про структуру і характер антирадянської діяльності ОУН і УПА за період 1943—1954 рр., спр. 372, арк. 1—29.
57 Маркс К., Энгельс Ф. Собрание сочинений. — Т. 12. — С. 389.
58 Постанови III-го Надзвичайного Великого Збору Організації Українських Націоналістів, що відбувся в днях 21—25 серпня 1943 р. (Неповний текст). 1943. — С. 1—23.
59 Кентій А. В. Українська повстанська армія в 1942—1943 рр. — К., 1999. — С. 140.
60 ЦДАГО України, ф. 57, оп. 4, спр. 352, арк. 8—14.
61 Кентій А. В. Українська повстанська армія в 1942—1943 рр. — К., 1999. — С. 108.
62 ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 926, арк. 31.
63 Там само, ф. 1, оп. 22, спр. 6, арк. 16—17.
64 Літопис УПА. Т. 24. — С. 104.
65 Кентій А. В. Українська повстанська армія в 1942—1943 рр. — К., 1999. — С. 114.
66 Білас Іван. Репресивно-каральна система в Україні 1917—1953. — Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. У двох книгах. Книга друга. — К., 1994. — С. 360—362.
67 Назаревич Р. Варшавское восстание 1944 года. Политические аспекты. — Перевод с польского. — М., 1989. — С. 27.
68 Мірчук Петро. Цит. праця. — С. 316.
69 Там само. — С. 33.
70 ЦДАГО України, ф. 96, оп. 1, спр. 72, арк. 6.
71 Щеглюк В. Як роса на сонці. Політичний роман-хроніка, написаний на основі спогадів колишнього діяча ОУН—УПА Л. С. Павлишина. — Львів, 1992. — С. 92.
72 ЦДАВО України, ф. 3833, оп. 1, спр. 127, арк. 1.
73 Отаман Тарас Бульба-Боровець. Армія без держави. Слава і трагедія українського повстанського руху. Спогади. — Київ, Торонто, Нью-Йорк, 1996. — С. 221.
74 ЦДАГО України, ф. 62, оп. 1, спр. 40, арк. 7.
75 Федоров А. Ф. Последняя зима. — М., 1981. — С. 38.
76 ЦДАВО України, ф. 3838, оп. 1, спр. 40, арк. 16—18.

- 77 Там само, спр. 135, арк. 1.
78 Косик В. Цит. праця. — С. 610, 611.
79 Шанковський Л. Цит. праця. — С. 32.
80 Літопис УПА. Т. 9. — С. 395.
81 ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 523, арк. 92.
82 Кентій А. В. Українська повстанська армія в 1942—1943 рр. — К., 1999. — С. 124, 125.
83 ЦДАВО України, ф. КМФ-8, оп. 2, спр. 494, арк. 36.
84 Там само, ф. 3833, оп. 1, спр. 105, арк. 1.
85 Шанковський Л. Цит. праця. — С. 42.
86 Дзвін (Львів), 1994, № 8. — С. 77—78.
87 ЦДАГО України, ф. 57, оп. 4, спр. 366, арк. 53—55 зв.
88 Шанковський Л. Цит. праця. — С. 58.
89 Яшан Василь. Під брунатним чоботом. Німецька окупація Станіславщини у Другій світовій війні. 1941—1944. — Торонто, 1989. — С. 243.
90 Літопис УПА. Нова серія, т. 2. — С. 594.
91 Шанковський Л. Цит. праця. — С. 42.
92 Літопис УПА. Нова серія, т. 1. — С. 50.
93 ЦДАВО України, ф. 3838, оп. 1, спр. 3а, арк. 12—12 зв.
94 Літопис УПА. Нова серія, т. 1. — С. 41.
95 Кентій А. В. Українська повстанська армія в 1942—1943 рр. — К., 1999. — С. 164.
96 ЦДАВО України, ф. 3838, оп. 1, спр. 3а, арк. 13.
97 Літопис УПА. Т. 1. — С. 135, 136.
98 Там само. — С. 146—148.
99 Шанковський Л. Цит. праця. — С. 46.
100 Літопис УПА. Т. 1. — С. 69, 70.
101 ЦДАВО України, ф. 62, оп. 1, спр. 1344, арк. 45.
102 Кентій А. В. Українська повстанська армія в 1942—1943 рр. — К., 1999. — С. 159.
103 Державний архів Рівненської області, ф. 30, оп. 2, спр. 22, арк. 5.
104 Літопис УПА. Т. 19. — С. 23, 24.
105 Шанковський Л. Цит. праця. — С. 46.
106 Кентій А. В. Українська повстанська армія в 1942—1943 рр. — К., 1999. — С. 181.
107 ЦДАВО України, ф. 3836, оп. 1, спр. 11, арк. 21; спр. 4, арк. 23.
108 ЦДАГО України, ф. 166, оп. 3, спр. 149, арк. 41—42.
109 Там само, ф. 57, оп. 4, спр. 131, арк. 15—16.
110 Кентій А. В. Українська повстанська армія в 1942—1943 рр. — К., 1999. — С. 186.
111 ЦДАВО України, ф. КМФ-8, оп. 1, спр. 6, арк. 110—113.
112 Там само, ф. 3837, оп. 1, спр. 9, арк. 64.
113 Там само, ф. 3838, оп. 1, спр. 4а, арк. 6.
114 ЦДАВО України, ф. 3838, оп. 1, спр. 50, арк. 32.
115 Кентій А. В. Українська повстанська армія в 1942—1943 рр. — К., 1999. — С. 194.
116 Державний архів Служби безпеки України. Збірник документів про структуру і характер антирадянської діяльності ОУН і УПА за період 1943—1954 рр. — “Тактична інструкція”, 24 грудня 1943 р.
117 ЦДАГО України, ф. 57, оп. 4, спр. 339, арк. 21.
118 Кентій А. В. Українська повстанська армія в 1944—1945 рр. — К., 1999. — С. 40.
119 ЦДАГО України, ф. 57, оп. 4, спр. 338, арк. 222—224.
120 ЦДАВО України, ф. 3838, оп. 1, спр. 95а, арк. 3.
121 ЦДАГО України, ф. 57, оп. 4, спр. 338, арк. 187—189.
122 Там само, спр. 338, арк. 194—195.
123 Там само, ф. 1, оп. 22, спр. 975, арк. 139—139 зв.
124 Український історичний журнал. — 1994 р., № 6. — С. 113.
125 ЦДАГО України, ф. 57, оп. 4, спр. 339, арк. 253—264.

Розділ 4. “Двофронтова” боротьба УПА (1943 – перша половина 1944 рр.)

- 126 Чередниченко В. Націоналізм проти нації. — К., 1970. — С. 143, 144.
127 Там само. — С. 146, 147.
128 Кентій А. В. Українська повстанська армія в 1944—1945 рр. — К., 1999. — С. 50.
129 Український історичний журнал. — 1995, № 1. — С. 93—95.
130 ЦДАВО України, ф. 3833 оп. 1, спр. 156, арк. 5.
131 Кентій А. В. Українська повстанська армія в 1944—1945 рр. — К., 1999. — С. 60.
132 Шанковський Л. Цит. праця. — С. 60.
133 Кентій А. В. Українська повстанська армія в 1944—1945 рр. — К., 1999. — С. 60.
134 ЦДАГО України, ф. 57, оп. 4, спр. 339, арк. 253—264.
135 Там само, ф. 1, оп. 22, спр. 41, арк. 149.
136 Вершигора П. Рейд на Сан и Вислу. — М., 1960. — С. 166.
137 ЦДАВО України, ф. 3838, оп. 1, спр. 79, арк. 6.
138 ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 931, арк. 41.
139 Там само, спр. 931, арк. 90—90 зв.
140 Кентій А. В. Українська повстанська армія в 1944—1945 рр. — К., 1999. — С. 62.
141 Літопис УПА. Т. 26. — С. 498—499.
142 ЦДАВО України, ф. 3836, оп. 1, спр. 16, арк. 1.
143 ЦДАГО України, ф. 57, оп. 4, спр. 376, арк. 152.
144 Там само, ф. 62, оп. 1, спр. 1266, арк. 89.
145 Там само, ф. 62, оп. 1, спр. 1356, арк. 112.
146 Там само, ф. 62, оп. 1, спр. 1347, арк. 18.
147 ЦДАГО України, ф. 63, оп. 1, спр. 18, арк. 46, 54, 58.
148 Там само, ф. 63, оп. 1, спр. 7, арк. 8—10.
149 Там само, ф. 97, оп. 1, спр. 1, арк. 77.
150 Там само, ф. 62, оп. 1, спр. 1280, арк. 180, спр. 1282, арк. 178.
151 ЦДАГО України, ф. 1, оп. 19, спр. 14, арк. 24.
152 Кентій А. В. Українська повстанська армія в 1943—1944 рр. — К., 1999. — С. 200.
153 ЦДАГО України, ф. 62, оп. 1, спр. 1328, арк. 160.
154 ЦДАВО України, ф. 3836, оп. 1, спр. 65, арк. 20—21.
155 ЦДАГО України, ф. 57, оп. 4, спр. 358, арк. 24.
156 Яшан Василь. Цит. праця. — С. 243.
157 ЦДАГО України, ф. 166, оп. 2, спр. 74, арк. 44.
158 Там само, ф. 62, оп. 1, арк. 1337, арк. 72—73.
159 ЦДАВО України, ф. 3833, оп. 2, спр. 3, арк. 19.
160 Там само, ф. 3836, оп. 1, спр. 5, арк. 14.
161 ЦДАГО України, ф. 62, оп. 1, спр. 1341, арк. 17.
162 Там само, ф. 1, оп. 22, спр. 861, арк. 39.
163 Шанковський Л. Цит. праця. — С. 46.
164 Білас І. Цит. праця. Книга друга. — С. 398—400.
165 ЦДАГО України, ф. 62, оп. 1, спр. 1301, арк. 267.
166 Там само, ф. 62, оп. 1, спр. 1348, арк. 68.
167 Там само, ф. 57, оп. 4, спр. 353, арк. 93.
168 Кентій А. В. Українська повстанська армія в 1944—1945 рр. — К., 1999. — С. 38.
169 ЦДАГО України. — Матеріали двічі Героя Радянського Союзу О. Ф. Федорова. Щоденник Г. В. Балицького. — С. 126.
170 ЦДАГО України, ф. 70, оп. 1, спр. 1, арк. 169.
171 Шанковський Л. Цит. праця. — С. 45.
172 ЦДАГО України, ф. 66, оп. 1, спр. 42, арк. 75.
173 Там само. Матеріали двічі Героя Радянського Союзу О. Ф. Федорова. Щоденник Г. В. Балицького. — С. 109.
174 Федоров А. Ф. Последняя зима. — М., 1981. — С. 320.
175 ЦДАГО України, ф. 62, оп. 1, спр. 281, арк. 18.
176 ЦДАВО України, ф. 3833, оп. 1, спр. 48, арк. 10.

- 177 ЦДАГО України, ф. 62, оп. 1, спр. 1622, арк. 25.
- 178 Курас І. Ф., Кентій А. В. Штаб непокорених (Український штаб партизанського руху в роки Великої Вітчизняної війни). — К., 1988. — С. 117.
- 179 ЦДАВО України, ф. 3838, оп. 1, спр. 39, арк. 3—4.
- 180 ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 930, арк. 15—17.
- 181 Там само, ф. 1, оп. 22, спр. 75, арк. 51—55.
- 182 Там само, ф. 62, оп. 1, спр. 1537, арк. 245.
- 183 Там само, ф. 62, оп. 1, спр. 1516, арк. 97.
- 184 Там само, ф. 62, оп. 1, спр. 1530, арк. 23, 35.
- 185 Там само, ф. 1, оп. 22, спр. 75, арк. 95.
- 186 Кентій А. В. Українська повстанська армія в 1944—1945 рр. — К., 1999. — С. 85.
- 187 ЦДАГО України, ф. 62, оп. 1, спр. 1514, арк. 19.
- 188 Там само, ф. 62, оп. 1, спр. 1516, арк. 176.
- 189 Там само, ф. 62, оп. 1, спр. 1543, арк. 181; спр. 1516, арк. 215.
- 190 Там само, ф. 62, оп. 1, спр. 1538, арк. 114.
- 191 Там само, ф. 62, оп. 1, спр. 1516, арк. 63, 81.
- 192 ЦДАГО України, ф. 62, оп. 1, спр. 1515, арк. 88.
- 193 Там само, ф. 1, оп. 23, спр. 937, арк. 3—7.
- 194 Там само, ф. 1, оп. 23, спр. 944, арк. 3.
- 195 Там само, ф. 62, оп. 1, спр. 1517, арк. 132.
- 196 Там само, ф. 1, оп. 23, спр. 928, арк. 35—43.
- 197 Катюков М. Е. На острие главного удара. — М., 1974. — С. 312.
- 198 ЦДАВО України, ф. 3838, оп. 1, спр. 87—а, арк. 19—45.
- 199 Там само, ф. 3837, оп. 1, спр. 2, арк. 5.
- 200 Кентій А. В. Українська повстанська армія в 1944—1945 рр. — К., 1949. — С. 122, 123.
- 201 ЦДАВО України, ф. 3837, оп. 1, спр. 4, арк. 3.
- 202 Літопис УПА. Нова серія, т. 4. — С. 246.
- 203 Там само. — С. 261—269.
- 204 ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 926, арк. 33.
- 205 Кентій А. В. Українська повстанська армія в 1944—1945 рр. — К., 1999. — С. 111.
- 206 ЦДАГО України, ф. 1, оп. 17, спр. 1, арк. 122.
- 207 Там само, ф. 1, оп. 17, спр. 1, арк. 19—24.
- 208 Там само, ф. 1, оп. 17, спр. 1, арк. 33—38.
- 209 Державний архів Російської Федерації, ф. 9401, оп. 2, спр. 65, арк. 8.
- 210 ЦДАГО України, ф. 263, спр. 36662, т. 1, арк. 93.
- 211 Там само, ф. 1, оп. 23, спр. 928, арк. 35—36, 44—45.
- 212 ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 928, арк. 168; Пограничные войска в годы Великой Отечественной войны 1941—1945. Сборник документов. — М., 1968. — С. 584, 585.
- 213 Літопис УПА. Нова серія, т. 4. — С. 214—217.
- 214 ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 928, арк. 137; спр. 926, арк. 73.
- 215 Там само, ф. 1, оп. 23, спр. 928, арк. 114.
- 216 Там само, ф. 1, оп. 23, спр. 931, арк. 166.
- 217 Літопис УПА. Нова серія, т. 4. — С. 188—192.
- 218 Там само. — С. 261—266.
- 219 ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 928, арк. 106—109.
- 220 Кентій А. В. Українська повстанська армія в 1944—1945 рр. — К., 1999. — С. 129.
- 221 Там само. — С. 129, 130.

РОЗДІЛ 5

БОЙОВІ ДІЇ ОУН І УПА НА АНТИПОЛЬСЬКОМУ ФРОНТІ

Політично-військове протистояння, з одного боку, ОУН і УПА, а з другого — представницьких структур польського емігрантського уряду і Армії Крайової (АК) на територіях спільного проживання українців і поляків 1939—45 рр. принесло десятки тисяч жертв серед мирного населення. Тому воно залишається найбільючою проблемою сучасних взаємин двох народів-сусідів. Це підтвердив перебіг дискусій влітку 2003 р. довкола трагічних волинських подій, а також заходи по обидва боки українсько-польського кордону з вшанування пам'яті загиблих, зокрема, спільна заява президентів обох країн з приводу міжнаціонального кривавого конфлікту часів Другої світової війни. Ці безпрецедентно важливі для взаємного розуміння кроки не поставили крапку в дискусіях між науковцями щодо причин та наслідків цього конфлікту, але дали серйозний поштовх процесу переосмислення історичних подій.

Слід зауважити, що хоча в силу низки обставин конфлікт на Волині виявився найкривавішим, а відомості про нього набули останнім часом найбільшого розголосу, протистояння двох національних визвольних рухів у 1939—1945 рр. охопило майже всі території спільного проживання українців і поляків, тобто не лише Волинь, а й Східну Галичину, Холмщину, Підляшшя, Надсяння, Лемківщину. Тому ці події доцільно розглядати в комплексі, а також у контексті всієї попередньої історії українсько-польських взаємин.

У міжвоєнний період прагненню українців до територіальної автономії в межах Другої Речіпосполитої польські урядовці протиставляли (особливо з 1935 р. після смерті Ю. Пілсудського) політику “зміцнення польськості” на територіях, де проживало українське населення. На Холмщині руйнувалися православні церкви, а український православний люд Холмщини і Волині примусово наvertався в католицизм. Політика інтенсивної колонізації призводила до того, що, наприклад, у волинському повітовому місті Дубно, де проживало понад 40 % українців, не було жодної української початкової школи.

В Східній Галичині українцям було заборонено купувати землю, і це в той час, як західноукраїнські землі масово заселялися колоністами з Центральної Польщі (мазурами) і тут створювалася так звана “загородова шляхта”. Дії польських властей були спрямовані на ідеологічне “відокремлення” лемків, бойків, гуцулів від решти українсько-

го населення, аби зміцнити сокальський кордон і запобігти проникненню на Волинь впливу ОУН, що мала широко розгалужену організаційну мережу в Східній Галичині ¹.

Коротко кажучи, політика урядів Другої Речіпосполитої була далеко від демократизму й пошани до культурних цінностей українців, їхніх традицій, віросповідання. Влада і громадська думка трактували українців як громадян другої категорії.

Вже напередодні війни на східних польських землях активізував свою колонізаційну діяльність Корпус охорони прикордоння. Українське населення з прикордонної смуги виселялося. Українців усували з лісової і поштової служб, із установ зв'язку і комунікації. В серпні 1939 р. в польській пресі з'явився циркуляр Міністерства юстиції, в якому йшлося про необхідність арештів "ненадійного українського елемента" з-поміж міської і сільської інтелігенції ².

З початком німецько-польської війни були оприлюднені урядові плани, підготовлені у 1938—1939 рр. головнокомандувачем Війська Польського маршалом Е. Ридз-Смігли і міністром військових справ генералом Т. Каспшицьким, метою яких було звільнення "південно-східних кресів" країни від української присутності. Стало відомо також про розроблену "народовцями", зокрема генералом М. Янушайтісом, акцію по виселенню українців із західноукраїнських земель ³.

Незважаючи на все це, до факту нападу Німеччини на Польщу українське населення поставилося з громадянською відповідальністю. Протягом першої половини вересня українські солдати у Війську Польському сумлінно виконували свій солдатський обов'язок, а з боку українських організацій не було жодного акту саботажу або диверсії. Особливо мужньо боролися з ворогом, беручи посильну участь в усіх важливих битвах вересневої кампанії 1939 р., українці-контрактні офіцери. Навіть у найкритичніші моменти вони сумлінно виконували накази своїх командирів і до кінця залишалися зі своїми підрозділами ⁴.

Лише в другій половині вересня 1939 р., коли німецький фронт наблизився до території, де проживало українське населення, а радянські війська перейшли східний кордон Польщі, почали траплятися, чим далі, тим частіше випадки роззброєння, грабунку і вбивств польських солдатів та представників поліції, напади озброєної української людності на окремі невеличкі загони відступаючого польського війська ⁵. Хоча варто зазначити, що у багатьох місцевостях групи польського війська також вдалися до насильств по відношенню до української людності, яка не приховувала своїх радісних почуттів з приводу поразки поляків.

Вступ радянських військ у Східну Галичину і на Волинь відбувався під гаслом визволення українського народу з-під польського ярма. На цій підставі відбулося приєднання західноукраїнських земель до СРСР, тобто їх возз'єднання з УРСР. Під час численних мітингів у 1939 р. українці скаржилися на те, що зазнали великої кривди з боку поляків. Тому Кремль надав своїм перетворенням на цих землях проукраїнського характеру.

В перші дні і тижні після зайняття Червоною армією Східної Галичини і Волині переважна частина місцевої української громадськості

співпрацювала з органами радянської влади і намагалася використати цю співпрацю для усунення поляків з усіх царин суспільно-політичного життя Західної України⁶.

Цьому сприяли значною мірою дії в цей період самої влади. Одним з перших заходів Народних Зборів Західної України, після прийняття ними 26 жовтня 1939 р. рішення про входження Західної України до УРСР, стало ухвалення декларації про націоналізацію банків і великої промисловості, про конфіскацію земель поміщиків, великих державних чиновників та монастирів. Майже півмільйона безземельних і малоземельних селян одержали у користування понад мільйон гектарів поміщицької землі, 172 тисячі голів худоби тощо. Здійснювалися масштабні заходи щодо ліквідації безробіття. Відкривалися дитячі садки, поліклініки, зросла кількість лікарень, а лікування стало безкоштовним. Розгорнулося житлове будівництво. Кількість шкіл з викладанням українською мовою збільшилася в 10 разів⁷.

Водночас у деяких районах Волині і Східної Галичини в цей період сталися перші випадки грабунку, вбивства та спалення маєтків польських осадників. Наприклад, в колонії Якубівка на Бережанщині було спалено 53 домівки і вбито 24 особи. У відповідь на скарги поляків командувач Українським фронтом генерал С. Тимошенко видав відозву українською і польською мовами, в якій закликав “працюючих людей” до порозуміння⁸.

Втім, чимало представників радянських органів влади, висуваючи гасла соціальної справедливості, навпаки намагалися збудити ненависть до заможніших верств населення західноукраїнського регіону. Зрозуміло, що місцеву українську людність не потрібно було зайвий раз спокушати цими гаслами. Адже різниця в життєвому рівні людей в міжвоєнній Польщі, особливо на її східних землях, дійсно була різкою, і такий стан речей не міг не обурювати бідноту.

Однак в даному випадку важливо підкреслити, що деякі з радянських пропагандистів і агітаторів, звертаючись до народних зборів та місцевого населення із закликами, наприклад, “вигнати буржуїв з їхніх трьохкімнатних квартир”, тим самим підштовхували селян до нападів на маєтки польських осадників, вбивств підприємців і купців тощо. Таким чином вони відображали загальну тенденцію, політику розпалювання класової ненависті пануючу в СРСР, а саме культивування в суспільстві ворожості до всіх цих буржуїв, тобто “людей непрацюючих”. Усе це не могло не вплинути на характер подальших українсько-польських взаємин в Західній Україні.

Документи свідчать, що керівникам Кремля не потрібні були ті особи, які не відповідали встановленим в Радянському Союзі стандартам соціального походження, національності або політичних переконань. А тому польському осаднику, офіцеру, службовцю поліції, суспільному діячеві доводилося ховатися від органів НКВС. Зробити це було важко, оскільки в кожному селі знаходилося багато активістів з-поміж місцевого українського населення, які самі видавали поляків до рук радянської адміністрації. З огляду на це значна частина польської інтелігенції тікала з провінції до Львова або до інших великих міст, де вона відчувала свою численну перевагу і була впевненішою в своєму становищі, навіть не маючи офіційної опіки з боку місцевої влади⁹.

Незабаром ситуація почала поступово змінюватися. Радянські функціонери швидко зрозуміли, наскільки глибоко вкорінилося в свідомості західних українців прагнення до самостійного державницького життя, і почали всілякими засобами боротися з ним. Це відбулося, передусім, на організаційній мережі ОУН, яка на території Східної Галичини опинилася у надзвичайно скрутному становищі¹⁰.

Арешти, депортації, кампанія по примусовій організації колгоспів охопили все населення Західної України. Українці також почали скаржитися на політику “рад”. Молодь тікала за Буг і вступала до лав української допоміжної поліції. Інформація про це, до речі, постійно надходила до польського емігрантського уряду в Парижі¹¹.

Чимало українців працювало на німців у підпіллі на радянській території. Репресії з боку “рад”, що їх зазнала й українська людність, вплинули на зміну її ставлення до поляків — воно стало доброзичливішим. В українському середовищі виникло навіть почуття певної солідарності з польським населенням. У всякому випадку український клір і інтелігенція визнали поляків за менше лихо порівняно з більшовиками¹².

Відомості про ситуацію на західноукраїнських землях, що різними каналами продовжували надходити до керівних органів польської емігрантської влади, змусили так званий Комітет у справах країни (КСК) на черговому засіданні 28 листопада 1939 р. прийняти відповідну резолюцію щодо українського питання. Ця резолюція не була офіційною декларацією уряду, а призначалася лише для довірених осіб як директива щодо ведення переговорів з українським самостійницьким представництвом. Через побоювання можливої негативної реакції з боку Москви справа польсько-українського співробітництва до певного часу мала залишатися у великій таємниці.

У вступі до цього документа зазначалося: “Уряд не тільки припускає можливість порозуміння з незалежним українським рухом, але визнає потребу створення спільного польсько-українського фронту... спрямованого проти окупантів”. Далі у пунктах резолюції передбачалося:

“1. Буде створена українська незалежна держава. В справі східних кордонів цієї держави поляки погодяться на будь-яку пропозицію, запропоновану українською стороною.

2. Незалежна українська держава існуватиме на засадах рівності з Польською Республікою в єдиній федерації. Укладення кордонів між Польщею і Україною буде залежати від характеру федеративного устрою.

3. Українська меншина в межах Польської Республіки, польська меншина в межах української держави користуватимуться широкими національними і культурними правами на взаємних засадах”¹³.

Голова КСК генерал К. Соснковський надіслав цю інструкцію з метою її затвердження до прем'єра уряду В. Сікорського. Однак той скептично поставився до намагання членів Комітету повернутися до міжвоєнної політики федералізму. Голова уряду вважав, що поляки і українці в майбутньому самі повинні визначити можливі форми свого співіснування. До того ж, він мав сумніви, чи схвалять цю так звану “прометеїстичну” політику західні союзники Польщі¹⁴.

З цих причин офіційна декларація польського емігрантського уряду від 18 грудня 1939 р., що визначала головні напрями його зовнішньополітичної діяльності, лише у найзагальніших рисах торкалася українського питання, зокрема підтверджувала засади рівноправності і справедливості в ставленні до національних меншин. Водночас вона проголошувала боротьбу Польщі “за повернення втрачених східних кресів”¹⁵.

Після капітуляції Франції у війні з Німеччиною та переїзду польських емігрантських властей до Великобританії прем'єр В. Сікорський у меморандумі до Форін-офіс у червні 1940 р. заявив про прагнення польського уряду в Лондоні переглянути свою політику стосовно Москви. Він погодився навіть на певні територіальні зміни на польсько-радянському кордоні, на прохід радянських військ через територію Польщі, окуповану Німеччиною, на співпрацю у формуванні в СРСР польської армії для спільної боротьби проти нацистів. І хоча невдовзі меморандум було відкликано, його поява свідчила про те, що польські військово-політичні сили в Лондоні чи, принаймні, якась їх частина під тиском обставин, ймовірно, будуть змушені поступитися своїми національними інтересами, щоб відродити Польщу.

Певні зміни, що відбулися в ставленні частини польського “лондонського” табору до СРСР, а отже і в розумінні проблеми “східних кресів”, відобразилися в інструкції генералів В. Сікорського і К. Сосновського, надісланій в липні 1940 р. у Варшаву до генерала С. Ровецького — командувача польським підпіллям, що було створене на всіх окупованих Німеччиною, а також приєднаних до Радянського Союзу довоєнних територіях Другої Речіпосполитої. В ній зазначалося: “Наше ставлення до Рад як до окупанта не зазнало принципової зміни... Однак не виключено, що при подальшому розвитку подій Росія в певний момент може опинитися на боці Англії як її союзника у війні проти німців... Тоді може доведеться переглянути наше ставлення в сенсі відкладення на якийсь час вирішення територіальної суперечки з радянським окупантом... Натомість вже зараз мусять бути переглянуті гасла про знищення Росії, що, однак, не повинно зашкодити встановленню тісніших зв'язків з українцями, які дружньо ставляться до Польщі. Вирішення українського питання в політичній площині належить виключно до компетенції уряду. Тому всі спроби дійти в цьому питанні якогось порозуміння з Вами, які, можливо, робитимуться з українського боку, слід обмежити лише до прийняття від українців відповідних заяв без надання їм будь-якої політичної, а тим більше військової інформації з нашого боку”¹⁶.

Інструкція такого змісту, безперечно, обмежила можливості польських підпільників дійти якогось порозуміння з українцями і налагодити співпрацю з ОУН та іншими українськими самостійницькими організаціями. Загалом відсутність офіційної декларації польського емігрантського уряду в підтримку ідеї створення незалежної України стала однією з головних причин ухиляння в подальшому українських політиків від переговорів з поляками як на еміграції, так і на окупованих Німеччиною, а також приєднаних до СРСР територіях (хоча такі в поодиноких випадках і мали місце).

Якщо в польських урядових колах готові були принаймні взяти до уваги ідею створення незалежної Української держави на Наддніпрян-

щині в обмін на підтримку українськими незалежницькими силами антигітлерівської коаліції, то у всякому випадку без включення до її складу Східної Галичини і Волині. Українські політики (особливо націоналістичного спрямування) в умовах територіального поділу Польщі і включення західноукраїнських земель до складу УРСР і СРСР, навпаки, неодмінно тепер висували вимогу забезпечення “соборності” українських територій, вважаючи її основною вимогою в справі українсько-польського порозуміння. Поразка Франції і підготовка Німеччини до війни з Москвою давали українським політичним діячам і військовим надію на здійснення у найближчий час їхніх планів, до того ж без будь-якої згоди, а тим більше допомоги з боку Польщі та її західних союзників.

З поразкою Франції і змінами, що сталися внаслідок цього в становищі і позиції “альянтів”, була похована перспектива швидкого визволення Польщі. Діюче на окупованих Німеччиною територіях, у так званому Генерал-губернаторстві (ГГ), польське підпілля і, насамперед проурядовий Союз збройної боротьби (СЗБ), налаштований до того часу на захоплення влади в країні в момент звільнення польської території західними союзними військами, отримав наказ припинити активні дії, обмеживши їх лише актами самооборони в разі необхідності. На західноукраїнських та західнобілоруських землях регіональне командування СЗБ також, розуміючи безперспективність антирадянської діяльності, фактично було змушене погодитися на співробітництво з “радами”¹⁷.

Капітуляція Франції призвела до значних змін і в свідомості українців (незалежно від їхніх політичних переконань). З багатьох причин політики з ОУН у ГГ і на землях, що відійшли до СРСР, однозначно поставили на німців, намагаючись скористатися їхньою війною проти Москви для реалізації власних цілей. Німецькі військові і політики, в свою чергу, пішли на певні поступки українцям в ГГ.

Численні звіти до Лондону командувача польським підпіллям генерала С. Ровецького свідчать про те, як поляки болісно реагували на творення німцями на окупованих територіях так званої “русинської республіки”, “виділення русинів і надання їм, на відміну від поляків, усіх прав громадян Рейху”. Зокрема, полякам було заборонено відвідувати найкращі ресторани, тільки за попередньою домовленістю дозволялося користуватися залом для чекання на вокзалі, німці зобов’язали польський краківський центральний відділ кооперації сплатити лемкам значну грошову суму тощо, тоді як українці мали власне казино, займали посади ветеринарів, лікарів, довірених осіб у єврейських фірмах.

З українців утворювалися озброєні загони, що були одягнені в польські мундири, а частково — і в синьо-жовте вбрання. Частина загонів німці випровадили для охорони словацького і угорського кордонів, після чого подолання їх польськими військовими, що прагнули дістатися Польських збройних сил на Заході, а також кур’єрами, значно ускладнилося. На думку польського генерала, чимало українців — членів так званих Українських допомогових комітетів (УДК), як і інших українських установ, що були створені в Генерал-губернаторстві, — прислугувувались абверу, службі безпеки або гестапо¹⁸.

Від початку 1941 р., у зв'язку з інтенсивною підготовкою Німеччини до агресії проти СРСР, ОУН значно активізувала свої зусилля в напрямку військової співпраці з нею¹⁹. Не слід дивуватися тому незаперечному факту, що в перші роки війни в лавах українських “колаборантських” військових формувань і органах місцевої влади, створених у ГГ, насправді опинився великий відсоток національно свідомих українців. Останні значною мірою йшли туди тому, що до війни поляки намагалися не допускати їх до адміністративних посад. За таких обставин основним мотивом вступу українців на службу до німців нерідко виступало прагнення зосередити у власних руках хоч мінімальну владу і помститися за довгі роки приниження та образ. Поза сумнівом, багато з тих осіб, які були задіяні на німецькій службі, намагалися служити своєму народові та захищати його інтереси, наскільки на це дозволяли обставини. Стосовно співпраці з німцями українців-галичан справа виглядала ще простіше, оскільки на багатьох з них, безперечно, мали вплив німецька мова і культура, деякі закінчили австрійські навчальні заклади і служили в австрійській армії.

Важливе значення мав також той чинник, що ОУН протягом тривалого часу свідомо йшла на співпрацю з німцями, намагаючись озброїти українську молодь, дати їй мінімальний вишкіл і використати створені таким чином збройні формування в слушний час, коли обидві воюючі тоталітарні держави — нацистська Німеччина і СРСР — вичерпають власні сили і з'явиться шанс для боротьби за Українську соборну самостійну державу (УССД).

Окремі українські діячі пізніше навіть розглядатимуть можливість того, що ослаблена, а можливо і вже остаточно розбита Німеччина увійде в союз із західними державами, щоб запобігти радянській експансії в Європу. За таких умов, розмірковуватимуть вони, і українцям добре було б мати власне військо. Цими намірами буде продиктована, або, принаймні, ними пояснюватимуть свою діяльність деякі представники Українського центрального комітету (УЦК) на чолі з В. Кубійовичем, що спрямовуватиметься на створення в 1943 р. дивізії “СС-Галичина”²⁰.

Не слід дивуватися також тому, що німецька влада пішла на певні поступки в ГГ саме українцям, а не полякам. Хоча окупанти намагалися використовувати однаковою мірою в своїх цілях одних і других, однак українців вони сприймали як народ, що визволили з-під чужоземного ярма (в данному випадку польського), а поляків — як народ, котрий вони завоювали.

Ця різниця в ставленні до місцевого населення добре простежується, наприклад, в промові генерал-губернатора Г. Франка, виголошеної ним з приводу різдвяних свят 29 грудня 1940 року. Зацитуємо уривок з неї, який, на наш погляд, не потребує коментарів: “...Поляки не повинні забувати, що вони самі винні в тому, що їх зустріло. Вони самі розпутали цю війну. Поляки занедбали цю країну та завели в ній панування тиранства, бруду та гнилі. Вже був найвищий час, щоб зникла польська держава. Чим довше вона існувала б, тим довше була б джерелом вічного неспокою в Європі. Поляки мусять тепер помиритися з цим новим порядком... Українці поставилися від самого початку в якнайлояльнійший спосіб до завдань Генерал-губернаторства та

станули до його розпорядимости. Для них година створення Генерального губернаторства стала годиною свободи. Польська ненависть зверталася проти німців, що жили в Польщі, та проти українців. Той поневолений народ може бути певний, що він виконуватиме свою мирну місію під захистом німецької держави”²¹.

Польські дослідники цієї проблематики наводять приклади, коли нібито на підставі доносів з боку українців відбувалися арешти в конспіративних осередках польського Союзу збройної боротьби, зокрема на Люблінщині й Краківщині. Напевно, дійсно, такі доноси мали місце. Але, на наш погляд, вони, як правило, не містили якоїсь конкретної інформації про ті чи інші дії, спрямовані проти окупаційної влади. Радше за все це були загальні звинувачення поляків у нелояльності до німців. За умови суворої конспірації і поширеної недовіри до українців, останнім було дуже важко потрапити до польських підпільних структур.

Звичайно ж, діставалися до польського підпілля і члени ОУН, але після 1941 р. не в інтересах цієї організації буде нищити його, особливо це стосується тих з підпільних структур СЗБ (від лютого 1942 р. — Армія Крайова), що діятимуть на польських етнічних землях. Навпаки, українська політична мета полягатиме тут у тому, щоб поляки завдавали німцям якомога більше клопоту. Підкреслимо, що на нашу думку, ніхто так не заважав польським діячам в проведенні підпільної діяльності в роки війни, як вони самі собі — необережністю, чи то змушеними зізнаннями під час допитів в гестапо, або навіть свідомими доносом і провокаціями польських “Азефів”²².

Не можна не сказати про те, що й самі поляки складали великий відсоток німецької агентури, яка була перекинута до СРСР і схоплена органами радянської держбезпеки. Крім того, заарештовані в Західній Україні польські підпільники передали до НКВС чимало важливої інформації про ОУН та її підготовку до збройного повстання в Східній Галичині, яке було намічено на день нападу Німеччини на СРСР²³.

А, наприклад, виконуючий обов’язки командувача СЗБ на радянській території полковник Л. Окулицький зазначав таке: “польська людинність налякана, масові депортації зробили свою справу. Громадськість звинувачує поляків, що діяльність нелегальної організації СЗБ стала приводом для вивезення населення, радянська пропагандистська кампанія призвела до широкої участі польської громадськості в політичному житті країни і співробітництву з радянською владою”²⁴.

З початком війни з СРСР німці в Генеральній губернії змінили певним чином своє ставлення до місцевої польської людинності і почали з нею заgravати, що було характерно у попередній період лише для їх стосунків з українцями. На окупованих територіях була розгорнута масована антирадянська кампанія. Під “обстріл” потрапили дії радянської влади в західних областях України щодо поляків у 1939—1941 рр. На шпальтах багатьох друкованих органів, що офіційно тут виходили, в липні 1941 р. була вміщена промова німецького міністра пропаганди Й. Геббельса з приводу “нелюдської розправи жидо-більшовицьких катів” над в’язнями західноукраїнських тюрем і відповідні фотознімки жертв²⁵. Цілеспрямована гітлерівська пропаганда, а також успіхи “німецької зброї” викликали політично неоднозначні, суперечливі настрої, особливо серед польської інтелігенції.

Втім, більш суттєвими були все-таки позитивні зміни, що сталися в радянсько-польських відносинах. Під тиском з боку англійців і особисто британського прем'єра В. Черчілля глава польського уряду В. Сікорський 30 липня 1941 р. підписав угоду про союз із СРСР у війні. На знак протесту уряд залишили "пілсудчики" та "народовці". Угода проголосила німецько-радянські домовленості від серпня і вересня 1939 р. недійсними. Однак розв'язати проблему кордонів не вдалося. Західноукраїнські та західнобілоруські землі кожна із сторін вважала своїми й створювала там власне збройне підпілля. Відповідно до угоди в СРСР почала формуватися польська армія під командуванням генерала В. Андерса.

Дуже важливі міркування з приводу необхідності зміни зовнішньополітичної орієнтації поляків висловив ще напередодні червня 1941 р. вже згадуваний керівник польського підпілля на радянській території полковник Л. Окулицький. Заарештований органами НКВС у Львові в січні 1941 р., він був змушений дати свідчення про діяльність СЗБ на окупованих Німеччиною і СРСР землях, які були оприлюднені архівістами Федеральної служби безпеки Російської Федерації лише в 2001 р.

Л. Окулицький зазначав: "Польський народ, якщо не хоче спуститися до ролі покірливого невільника, не може бездіяти в цій боротьбі. До цього часу він був рішуче відданий союзу з Англією, розраховуючи на її перемогу і втручання. Однак сталися події, котрі змушують піддати ревізії ці погляди, слід відверто сказати собі — доля Польщі залежить не від результату війни між Німеччиною і Англією, а від результату вирішальної битви між Німеччиною і СРСР... У боротьбі між СРСР і Німеччиною польський народ мусить встати на бік СРСР... Будучи переконаний, що перемога СРСР дасть польському народу можливість життя і національного, культурного, господарського та політичного розвитку, я написав свої зізнання і заявляю про бажання подальшої роботи. Буде Польща червоною, добре, хай буде, лише б тільки була. Зрештою, це добре на неї вплине, звільнить і розкриє нові, невідомі до цього часу сили народу"²⁶.

Цікавим є, однак, той факт, що незважаючи на досягнуті влітку 1941 р. польсько-радянські домовленості про співпрацю у війні, в надісланій до Варшави депеші начальника штабу головнокомандувача польськими збройними силами на Заході генерала Т. Клімецького від 20 листопада 1941 р. йшлося про необхідність, окрім підготовки до загальнодержавного антинімецького повстання, у випадку поразки Німеччини та наступу в західному напрямку Червоної армії бути здатними також до захисту від останньої польських східних територій. Цей план зазнав змін лише після візиту генерала В. Сікорського до Москви і підписання 4 грудня 1941 р. польсько-радянської декларації про приязнь та взаємну допомогу у війні²⁷. На той час вже передбачалося, що разом з Червоною армією на довоєнні східні землі Речіпосполитої можливо вступатимуть і польські підрозділи, сформовані на території СРСР.

Таким чином, можна констатувати, що з грудня 1941 р. Польща і СРСР фактично стали союзниками у війні. Звертаємо особливу увагу на цей чинник, котрий більше ніж будь-який інший сприятиме розгортанню ворожнечі між українськими та польськими національними

збройними формуваннями і врешті-решт остаточно відріже їм шлях до досягнення порозуміння під час війни.

Складовою польсько-радянського військового співробітництва стало встановлення зв'язків між командуванням Червоної армії та СЗБ-АК. Головним для радянського генштабу в співпраці з поляками було отримання розвідданих з глибокого тилу німецьких військ, які швидко просувалися на схід, а також здійснення польськими формуваннями диверсій на комунікаційних лініях, по яких німці забезпечували Східний фронт.

Для прийняття інформації від СЗБ-АК у Москві діяла радіостанція, але В. Сікорський наказав усі зв'язки здійснювати виключно через Лондон. Природно, це затримувало проходження інформації, яка втрачала актуальність. Із диверсійними діями на комунікаціях ворога в рамках створеної під тиском англійців саботажно-диверсійної організації “Вахляж” (“Віяло”) аківці також зволікали. Причина цього полягала не лише в складнощях праці діячів диверсійних осередків, а й в небажанні керівників організації та рядових бійців приносити великі жертви на користь СРСР, який ще донедавна сприймався поляками як такий самий ворог, що й Німеччина.

Початок війни і участь в ній ОУН фактично на боці Німеччини значно загострили українсько-польські взаємини і погіршили ставлення польського суспільства до українців. Поляки бачили, що переважна більшість української людності Східної Галичини і Волині зустрічала німців з ентузіазмом. Чи не в кожному селі були зроблені триумфальні арки, насипані кургани, виставлені хрести з меморіальними дошками. Західноукраїнське населення сподівалося на те, що нарешті Україна буде вільною ²⁸.

Проголошення ОУН(Б) “Акта відновлення Української держави” 30 червня 1941 р. у Львові і реакція на нього німецького керівництва були розцінені польськими політиками і військовими як свідчення відсутності у бандерівців відчуття реальності. Вони зазначали, що бандерівці, “дбаючи, передусім, про швидкість в реалізації своїх задумів, основне завдання вбачали в тому, щоб не пропустити нагоди для проголошення акта і потім поставити німців перед доконаним фактом”. На думку поляків, така позиція ОУН(Б) “призвела до видання низки гротескових документів, з яких жоден не мав важливого значення. Ухвалені декларації, що були пересипані пишномовними фразами, залишилися лише на папері” ²⁹.

Інакше оцінювали представники польських організацій дії на той час ОУН(М). Вони вважали, що мельниківці правильніше оцінили ситуацію та можливості, які вона відкривала. Політичної діяльності ОУН(М) не розвинула, натомість, офіційно тримаючи в своїх руках керівництво українською громадою в Генеральному губернаторстві, вона розбудувала там громадське, господарське та культурне життя. На Холмщині, Підляшші та Лемківщині мельниківці проводили політику “деполонізації”, тобто усували польський елемент з усіх сфер суспільного життя ³⁰.

Поза сумнівом, керівники польського підпілля в Західній Україні надто критично висловлювалися щодо проголошеного ОУН(Б) “Акта...” від 30 червня 1941 р. Напевно, не можна назвати цілком справе-

дливою і їхню оцінку дій ОУН(М), адже не самі мельниківці, а нацисти руками мельниківців проводили цю політику “деполонізації”. Втім, з приводу бандерівців як організаторів “Акта” справедливо буде зауважити, що і ставлення різних українських політичних угруповань до їхніх дій виявилось діаметрально протилежним. Безперечно, мельниківці або прихильники Т. Бульби-Боровця виступили не проти створення Української держави, а проти того, у який спосіб бандерівці намагалися її проголосити³¹.

Варто наголосити на тому, що після нетривалого періоду зближення між українцями і поляками, викликаного спільним спротивом радянської Східної Галичини і Волині, з вступом на цю територію німецької армії неприязнь у відносинах між ними відновилася. Вона виплеснулася, передусім, на шпальти української преси, яка почала з’являтися відразу по захопленню німцями Львова. Вже перший український тижневик “Українські щоденні вісті” містив нападки на Польщу і поляків. На думку останніх, цей тижневик, не встигнувши ще потрапити під німецький контроль, цілком відбивав настрої української громади Львова, оскільки був органом міської управи.

У статті “Поголоски?”, вміщеній у № 18 тижневика від 26 липня 1941 р., її автор зазначав, наприклад, таке: “...через море крові, яку пролляли більшовики, здавалося б, що не знайдеться жодного народу, який би не був вдячний німцям за визволення з більшовицької неволі. Проте очевидною є співпраця поміж поляками і євреями, яких пов’язала прихильність до більшовиків, а також ідея винищення українства. Немає жодної підлості, яку б не скоїли ці московські приплічники”. Насамкінець в статті підкреслювалось, що українці вірять у блискавичну перемогу Німеччини і поразку більшовицької Росії та західних плутократів³².

Слід гадати, що подібні за характером статті в українській пресі викликали численні скарги з боку поляків, з якими вони неодноразово зверталися до німецької окупаційної адміністрації. Тільки цим можна пояснити ту обставину, що наприкінці серпня німці заборонили видання “Українських щоденних вістей”. Замість них почала виходити німецька газета українською мовою “Львівські вісті”, яка вже не порушувала основних засад німецької пропагандистської політики.

Упродовж липня 1941 р. німці інтернували всіх членів створеного бандерівцями у Львові уряду на чолі з Я. Стецько. 1 серпня вони створили з трьох довоєнних польських східних воєводств — Львівського, Станіславівського і Тернопільського — дистрикт “Галичина”, остаточно перекресливши надії ОУН на можливість відновлення на цій території Української держави. Згідно з розпорядженням губернатора Г. Франка дистрикт від листопада 1941 р. вже вважався складовою Генерального губернаторства і жодним чином не відокремлювався від решти його території.

Натомість Волинь було включено до рейхскомісаріату “Україна” на чолі з Е. Кохом і відділено від ГГ кордоном, що пильно охоронявся німцями. Ці події не могли не вплинути на ставлення українських націоналістів як до німців, так і до поляків.

10 серпня 1941 р. між членом ліквідованого німцями українського уряду адвокатом В. Горбовим та одним з представників польського

підпілля у Львові відбулася перша офіційна розмова щодо майбутнього українсько-польських взаємин. На запитання поляка про те, чи не збираються українці, з огляду на останні події, переглянути своє ставлення до німців, В. Горбовий відповів: “Українська громадськість буде надалі послідовно підтримувати німців”. Далі В. Горбовий підкреслив: “Навіть якщо за місяць або два він опиниться в Дахау, то й там виступатиме за союз українців з німцями”. На його думку, випадки неприязні до німців і розчарування ними траплятимуться, проте обов’язок провідників ОУН полягає в тому, щоб впливати на суспільство, аби уникнути ворожих щодо німців виступів. З перемогою Німеччини В. Горбовий пов’язував позитивні зміни у вирішенні українського питання, оскільки ця перемога мала спричинити послаблення двох ворогів України — Польщі і Росії. Адвокат був переконаний у тому, що майбутнє обов’язково принесе українцям незалежну і об’єднану Українську державу.

На чергове запитання польського діяча про те, чи не спровокують дії українців по об’єднанню різних територій в одну державу конфлікт не лише з Польщею і Росією, а й з Румунією та Угорщиною, В. Горбовий відповів так: “Ужгород і Чернівці мають для українців другорядне значення, натомість Львів і Галичина — це символи відродження українства”. Тому, як вважав український представник, якщо у майбутньому доведеться вирішувати питання про входження цих земель до складу України з поляками, то останні психологічно цілком не готові до того, щоб урегулювати його мирним шляхом. Отже, на думку В. Горбового, на українців і поляків чекало повторення подій 1918—1919 рр. З приводу останнього запитання про те, якими будуть дії українців, якщо Німеччина програє війну, член українського уряду зазначив, що українська громада в Сполучених Штатах докладає певних зусиль для налагодження стосунків з “альянтами”³³.

Друга офіційна розмова між членом ОУН(Б), цього разу українським політичним письменником і експертом в радянських справах Б. Левицьким, і представниками польського підпілля відбулася в жовтні 1941 р. у Варшаві. Український діяч охоче погодився на переговори щодо опрацювання спільних засад у проведенні антинімецької політики. Він визнав, що бандерівці болісно сприймають факт “стовідсоткової співпраці з німцями українських офіційних осіб, оскільки розуміють, що нова Європа будуватиметься за англо-американськими, а не за німецькими рецептами”. Левицький не схвалював ворожої налаштованості переважної більшості української людності щодо поляків. Однак і від останніх він вимагав, аби вони припинили антиукраїнські випадки. Крім того, представник ОУН(Б) наполягав на тому, щоб під час всіх наступних українсько-польських переговорів обидві сторони виходили з положення, що обов’язково має постати незалежна Україна. При цьому територіальні суперечки, на його думку, могли бути врегульовані по закінченню війни³⁴.

У грудні 1941 р. з польськими організаціями зав’язали контакт і мельниківці. Під час переговорів, що відбулися у Львові поміж діячем Бюро інформачії і пропаганди СЗБ М. Жулавським і головою УЦК В. Кубійовичем, останній з метою врегулювання територіальної суперечки запропонував розмежувати територію проживання українців і поляків по лінії річок Буг, Гнила Липа та Лімниця. При цьому він вва-

жав можливим, у разі необхідності, здійснення переселення людності “на зразок німецьких експериментів”. У разі згоди польської сторони, В. Кубійович радив спільно звернутися з подібним проектом до німецьких окупаційних властей. Голова УЦК в принципі визнавав непорушність кордонів Другої Речіпосполитої, а українським територіям у складі майбутньої Польщі пропонував надати широку автономію на зразок давньої Сілезії³⁵.

Нагадаємо, що така позиція цілком суперечила концепції ОУН(Б) щодо створення УССД на всіх етнічних українських землях. Через це бандерівці неодноразово застерігали В. Кубійовича, аби він не перебирав на себе право втручатися у вирішення цього питання. Але, з іншого боку, відомо: хоча УЦК й намагався відігравати роль третьої сили, не беручи участі у партійних чварах, які мали місце у середовищі ОУН, В. Кубійович, проводячи переговори з польською стороною, нерідко перед тим консультувався з мельниківцями³⁶.

Прагнення обох сторін виробити платформу для спільних дій і тим запобігти розгортанню українсько-польської ворожнечі виявилось нездійсненним. Погіршення становища вермахту на Сході перекреслило будь-які можливості для досягнення порозуміння між представниками українського і польського незалежницьких рухів³⁷. Зазнавши великих людських і матеріальних втрат на фронті та опинившись перед неминучістю затяжної війни, німецькі окупанти вдалися до грабіжницьких заходів щодо підкорених народів.

Документація українських і польських підпільних організацій з різних окупованих теренів з національно мішаним населенням свідчить про те, якою напруженою стала моральна атмосфера в тилу гітлерівської армії. Як українська, так і польська людноість відчували на собі в повному обсязі акції з конфіскації сільськогосподарських продуктів (так званій “контингент”) і каральні експедиції по селах у випадку якихось ускладнень з їх постачанням, різного характеру примусові роботи на користь окупаційних властей, вуличні облави на людей з подальшим їх вивезенням на роботу до Рейху, важкі матеріальні умови, а іноді навіть голод, у зв’язку з відсутністю роботи або мізерністю заробітної платні. Не повинно дивувати те, що кожен в такій ситуації намагався вижити за рахунок сусіда, тим більше, якщо цей сусід був іншої віри та національності.

Український і польський сільський люд ставився до німців однаково вороже. Інакше сприймала окупантів інтелігенція, становище якої було особливо важким. Частина її працювала на пошті, в судових та фінансових закладах, в шкільництві, на фабриках. Наприклад, в ГГ протягом 1939—1941 рр. постало майже тисячу нових українських шкіл і така ж кількість кооперативів. Решта інтелігенції намагалася працевлаштуватися в окупаційних установах.

Переважаюча її більшість як українського, так і польського походження співпрацювала з німцями. Серед солтисів, вїттів та бургомістрів знову ж таки як з українського, так і з польського боків нерідко траплялися особи, які надто запопадливо виконували вказівки окупантів і були відвертими запроданцями та прислужниками. Вони використовували своє службове становище і кривдили не лише представників інших національностей, а нерідко й своїх “краян”³⁸.

Втім, навіть ті українці і поляки, що працювали в окупаційних установах за завданням своїх патріотичних організацій, намагалися спрямовувати діяльність німецьких властей на користь своїх “співвітчизників”, а з іншого боку, сіяти недовіру до “чужинців”. Так, наприклад, великою довірою в окупантів користувалися польські перекладачі (та й не лише вони), які своїми діями неодноразово намагалися підштовхнути німців до антиукраїнських заходів³⁹. А, скажімо, там, де в поліції переважали українці, як, наприклад, у 1941—1942 рр. на Волині, на польські колонії та села, як правило, “конtingент” накладався втричі більший, ніж на українську людність⁴⁰.

Все це сприяло тому, що загальною характерною рисою в українсько-польських взаєминах на всіх територіях спільного проживання двох народів на межі 1941—1942 рр. стала взаємна ненависть. Мусимо це констатувати, щоб зрозуміти причини кривавого українсько-польського конфлікту, що наближався.

Не можна недооцінити й роль нацистів у розпалюванні українсько-польських суперечностей на всіх територіях з національно мішаним населенням. До кожного з народів німці застосовували різну тактику. Чим більшу загрозу вони відчували в проведенні своєї колоніальної політики з боку автохтонного населення того чи іншого регіону, тим суворіше до нього ставилися і менше йому дозволяли.

Як було вище зазначено, в ГГ гітлерівці дозволили українцям нібито набагато більше, ніж полякам, принаймні у початковий період війни. Проте і вимагали вони від них більшої покори, слухняності та лояльності.

Так, наприкінці 1942 р. і на початку 1943 р. у зв’язку зі створенням на території Замойського повіту зразкової німецької колонії (так званого “Гімлерштадту”) місцеві діячі Українського допомогового комітету та українська допоміжна поліція були залучені до активної участі у виселенні звідти змішаних українсько-польських громад на Грубешівщину. Причому якщо поляки масово тікали до лісу, українців німці свідомо поселяли в польських господарствах Грубешівського повіту. Проти такої практики переселень запротестував В. Кубійович, побоюючись, і не безпідставно, що вона наразить українське населення на помсту з боку польських підпільних організацій.

У документації польського підпілля дійсно можна віднайти чимало прикладів помсти польських партизанів представникам української національності, котрі, як вважали поляки, у своїй більшості були зацікавлені у проведенні німцями переселенської акції, а тому нібито сприяли їй.

У звіті працівників департаменту інформації і преси Делегатури польського уряду (Представництва уряду на окупованих територіях) за період від 15 березня до 15 липня 1943 р. з цього приводу повідомлялося таке: “Переселення українців із Замойщини на місце поляків у Грубешівський повіт, що проводилося за участю місцевого УДК, мало наслідком вбивство польськими боївками голови комітету адвоката Струтинського, його співробітника полковника Войнарівського, у Підляшші — колишнього сенатора Пастернака, а також багатьох українських вїтїв, солтисів, поліцаїв; вбивства не припиняються, а тим часом спостерігається значне загострення польсько-українських взаємин...”⁴¹.

Серед польських дослідників поширена думка, що причиною вбивств названих осіб, як і багатьох інших представників української інтелігенції протягом 1942—1943 рр., було не прагнення польського підпілля позбавити місцеву українську людність їх керівної верстви, а “фактична співпраця цих людей з німецькими окупантами”. Визнаючи можливість такої співпраці, водночас підкреслимо, що польська сторона трактувала її дуже широко, подібно до того, як ОУН(Б) трактуватиме співпрацю поляків з німцями на Волині. Через це керівництво аківського підпілля могло визнати за “співпрацю з німецькими окупантами” цілком зрозумілу і виправдану з українського погляду діяльність петлюрівських діячів з Грубешіва М. Струтинського і Я. Войнаровського, спрямовану на створення загонів української самооборони. Безперечно, це робилося за згодою німців.

У польському звіті за період від 15 липня до 15 вересня 1943 р. його автори знову відзначали факт проведення польськими боївками антиукраїнських акцій і погіршення у зв'язку з цим польсько-українських стосунків: “Під час пацифікації Білгорайського повіту місцеве українське населення розкратило значну частину майна, що залишилася від поляків. Поселені у подальшому сюди українці із Грубешівського і Томашівського повітів потрапили у складні умови... вони розпродають за безцінь решту реманенту і збіжжя, аби повернутися у колишні свої господарства... Польська контракція відбирає в українців їх найцінніших людей: на початку вересня в Любартові вбито відомого довоєнного діяча доктора Остапа Бурку. Те, що відбувається навколо, позначається на всіх ділянках національного життя, особливо на шкільництві, стан якого значно погіршився у зв'язку з нестачею вчителів (галичани реемігрують) і зменшенням кількості учнів; згасає діяльність місцевих організацій... тим часом в умовах, коли анархія посилюється, сталися перші випадки мордування поляків на зразок тих, що мали місце на Волині”⁴².

У документації польського підпілля значна увага приділялася стану польсько-українських взаємин у цей період не тільки на Холмщині і Підляшші, але також на Лемківщині і Надсянні. У вищезитованому звіті зазначалося: “Якщо до війни у таких містах, як Сянок, Кросно, Жешів, Ярослав та інших проживала незначна кількість українців, то після 1940 р. вони цілком перетворилися на українські осередки... Лемки загалом неохоче сприймають українську націоналістичну пропаганду, проте не слід недооцінювати можливості української диверсії на цих землях”⁴³.

Про ті самі події політична референтура крайового проводу ОУН на ЗУЗ в “Огляді суспільно-політичного, господарського та культурного життя на західних українських землях” за весну 1943 р. повідомляла: “Українське населення Холмщини і Підляшшя переживає від ряду місяців, а навіть років, страшний терор, як з німецького, так і з польського боків. На терені Замоїщини гестапо творить зразкову німецьку колонію і в зв'язку з цим виселило 11 збірних громад повіту. Виселяють і українців, і поляків, причому українців з розмислом поселяють у польських господарствах у Грубешівщині. Поляки майже поголівно пішли в ліси і, створивши партизанські банди, почали нищівну акцію, яка спрямована, передусім, проти українського населення. Крім про-

ведення саботажної акції як зривання мостів і телефонічних сполучень, висаджування у повітря поїздів і т. ін., польська партизанка грабує всяке майно населення, особливо харчі і одяг. Дійшло до низки сутичок з жандармерією, поліцією і військом. Вбивство польськими партизанами кількох німців спричинило репресії гітлерівців проти невинного мирного населення. В декількох селах розстріляно десятки родин. Сотні селян, жінок та дітей загинуло і продовжують гинути від німецьких куль через звинувачення у підтримці партизанів. Села, що підозрюють у співпраці з партизанами, німці палять. При цьому гітлерівці грабують українців так само беззастережно, як і польсько-більшовицькі банди...”⁴⁴.

Викликаний діями німців антиукраїнський терор з боку польських партизанських угруповань, з одного боку, змусив ОУН до творення власних загонів самооборони, але, з іншого боку, існування подібних загонів спричинило деякою мірою і недовіру до українців місцевої німецької адміністрації. Тому, як зазначалося у тільки що цитованому документі: “...поведінка німців у цій українсько-польській боротьбі була доволі підозрілою. Раз вони йшли на руку полякам, то знову ставали ніби по стороні українців”⁴⁵.

Діячі ОУН добре розуміли, що існувала певна відмінність в становищі українців і поляків у Генеральному губернаторстві та рейхскомісаріаті “Україна”, обумовлена різною кількісною присутністю представників цих двох етносів в обох регіонах та відповідним ставленням до цього окупаційної німецької влади. У документах українського підпілля неодноразово зазначалося, що, наприклад, на Волині і Поліссі, де кількісно переважали українці, німці використовували поляків проти них, у той час як у ГГ, де більше проживало поляків, окупанти нещадно розправлялися з останніми, для чого частково налаштовували проти поляків тих самих українців.

Втім, добре відомо, що хоча, скажімо, на Люблінщині поляки жорстоко постраждали від терору нацистів, у ГГ існувала низка польських адміністративних, господарських, судових інституцій та установ, функціонувала розгалужена мережа польської поліції, які своїми діями дошкуляли місцевому українському населенню.

До речі, відповідальність за злочинні дії окремого поліцає чи групи поліцаїв пересічний українець і поляк здебільшого покладали не на німецьких окупантів, а на українську чи польську громаду, представником якої і був цей або ці конкретні прислужники гітлерівського режиму. Тому й виходило так, як, наприклад, повідомлялося у друкованому органі “Східні землі Речіпосполитої” польської підпільної організації “Польща бореться”. Газета писала: “Пересічний поляк у Львові спостерігав за тим, як “працює” українська поліція, виконуючи німецькі розпорядження, і в ньому зростала ненависть до українців. Той самий поляк, коли б мешкав у Варшаві і бачив, що виробляє польська поліція, котру вже ніхто не називав польською, а лише “гранатовою”, то навряд чи б в нього з’явилася та сама ненависть до своїх співвітчизників, хоча ті останні на неї цілком і заслуговували”⁴⁶.

У зв’язку з вищесказаним постає питання про те, якою мірою антиукраїнські дії польських партизанських угруповань на території ГГ і, зокрема, у південній Люблінщині під час здійснюваного гітлерівцями в

листопаді 1942 р. — березні 1943 р. першого етапу переселенської акції спричинили масовий антипольський терор загонів УПА на Волині, а пізніше й у Східній Галичині. Адже на існування такого взаємозв'язку вказувалося, наприклад, у комунікаті від жовтня 1943 р. проводу ОУН(Б) з приводу українсько-польських взаємин⁴⁷, про це писав у добре знаній дослідникам цієї проблематики статті під назвою “Куди прямують поляки”, опублікованій на початку 1944 р. у часописі ОУН “Ідея і чин”, його редактор О. Садовий (Мирослав Прокоп)⁴⁸ і т. д. В цих матеріалах офіційно стверджувалося, що, наприклад, “волинська різанина” значною мірою була спричинена масовими вбивствами провідних українців польськими боївками на Холмщині ще в квітні 1942 р.

Вже в повоєнний час в українській мемуарній літературі згадувати про події на Волині як про наслідок подібних за характером процесів, що передували їм на Холмщині, стало майже нормою. Втім, всі без винятку польські дослідники надалі продовжують стверджувати, що вбивства польськими партизанськими загонами українських в'їтів, солтисів, поліцаїв, а подекуди і простих селян на Холмщині впродовж 1942—1943 рр. жодним чином не могло спровокувати ОУН(Б) на організацію “червоних ночей” на Волині⁴⁹.

Одні з них вважають, що згадувані події по обох боках річки Буг співпали в часі, інші доводять, що “вістки з Генерал-губернаторства до рейхскомісаріату і навпаки не діставалися так швидко по обидві сторони кордону”, треті впевнені в тому, що ОУН(Б) незалежно від того, що відбувалося навколо, так чи інакше була схильна до антипольського терору і для останньої йшлося лише про те, коли його розпочати. Натомість всі вони впевнені, що “волинська різанина” сприяла напливу поляків-втікачів з Волині до ГГ і ще більшої ескалації в зв'язку з цим ненависті місцевих поляків до українців⁵⁰.

Згадаємо про цитовані вище огляди суспільно-політичного, господарського і культурного життя на ЗУЗ крайового проводу ОУН, що датуються весною 1943 р., зміст яких однозначно свідчить про поінформованість оунівців щодо терору польських боївок проти українців, залучених гітлерівцями до участі в переселенській акції в ГГ.

Отже, цей факт суперечить твердженням про те, що хтось нібито міг і не знати, що робилося в той самий час або навіть ще раніше на протилежному боці кордону. Напевно все-таки можна стверджувати, що керівники обох підпільних рухів упродовж 1942—1944 рр. уважно стежили за подіями в суміжних регіонах. Саме необхідністю зміцнити місцеві українські сили і посилити опір польським партизанам за Бугом і Сяном буде викликаний перехід у березні 1944 р. кількох куренів УПА з Волині і Східної Галичини на “Закерзоння”⁵¹.

Втім, відповідаючи на запитання, чи був антипольський терор УПА в рейхскомісаріаті Україна спровокований попередніми вбивствами поляками українців в ГГ, ми схильні вважати (і в цьому переконують документи українського підпілля), що ОУН(Б) підштовхнула до прийняття рішення про проведення такого терору на території Волині саме діяльність місцевих поляків.

В огляді суспільно-політичного життя крайового проводу ОУН на Волині і Поліссі за квітень—травень 1942 р. повідомлялося таке:

«В останнім часі дуже міцно посилили свою боротьбу в терені північно-західних українських земель поляки і комуністи. Польські організації діють на цілому просторі Північних ЗУЗ, зцентралізовані однак в різних теренах під різними назвами: Легіон смерті, Бяли ожел, Польська організація конспіративна, Польська організація військова, Залюга Польські неподлеглей, Польська організація терористична, Батальйон Семпуф, Польонія — все це зустрічається в цілому терені. Їх спільна політична програма “Неподлегла Польська”. Це їх разом об’єднує. Всі діють проти українців. Ми для них найбільші вороги, може більші, як німці»⁵².

Про появу і діяльність в цей час на Волині польських партизанських груп свідчать і німецькі документи. Так, в інформаційних повідомленнях німецьких каральних органів про місцевий підпільний рух за період від 15 травня до 17 липня 1942 р. йшлося про наступне: “Виявлені в липні 1941 р. акти НКВС свідчать про те, що під час більшовицької окупації на Волині існували групи опору, організовані в СЗБ...Ці групи напевно тоді були єдиними таємними організаціями. Зараз в цій області існують і діють багаточисельні групи опору, що виникли на основі розрізнених загонів у Генеральній губернії. Недостатня охорона кордону значно сприяє циркуляції елементів опору з ГГ на Волинь і в зворотньому напрямку. Про те, що вже організовано багато польських загонів опору на Волині і що вони діють за єдиними інструкціями, свідчить випуск листівок у пасхальні дні 1942 р...”⁵³.

Однак не слід переоцінювати чисельність існуючих на той час польських національних партизанських груп на Волині, а також розмах їхньої антинімецької боротьби. Генеральна лінія командування АК тоді була спрямована на збереження сил поляками до моменту вибуху повстання в Центральній Польщі, яке планувалося на кінець війни, а також на глибоко законспіровану діяльність, що мала сприяти підготовці до цього повстання. Якщо і діяла на Волині в цей час польська партизанка, то ініціатором її створення були радше не “пролондонські” політичні сили, а ті, що орієнтувалися на Москву і радянський партизанський рух.

В січні 1943 р. керівник Центрального штабу партизанського руху П. Пономаренко інформував Й. Сталіна про те, що польський емігрантський уряд, вважаючи, що Німеччина буде розбита спільними зусиллями СРСР, США та Англії, не збирається витратити свої людські резерви, хоч агентам Сікорського в багатьох місцях доводиться рахуватися “з труднощами утримання поляків від відкритої боротьби з німцями”⁵⁴.

Волинські поляки впродовж 1942—1943 рр. більше намагалися бути задіяними в легальній громадській роботі і займали адміністративні посади, щоб використати, насамперед, легальні можливості для реалізації власних цілей. Що це були за цілі, говорить у вищецитованому німецькому документі.

В ньому, зокрема, говорить: “німецькими службами встановлено, що поляки в своїх діях керуються певними вказівками, а саме: 1. Поляки мусять вступати в створені німцями органи влади, домагатися довіри з боку їх керівництва і непоміченим шляхом спрямовувати на користь поляків заходи і постанови німецької влади; 2. Кожен поляк, що знаходиться на службі, повинен піклуватися про те, щоб до-

помогти іншим своїм співвітчизникам проникнути в ту чи іншу німецьку установу; 3. Сіяти недовіру німецької влади до українців і підштовхувати їх до репресій проти останніх”⁵⁵.

У повідомленні гітлерівської служби безпеки від 9 жовтня 1942 р. зазначалося: “Ставлення поляків до навколишніх подій, як раніш, характеризується двома моментами: по-перше, великою текучістю службовців у багатьох німецьких органах влади, з іншого боку, тією обставиною, що вони дотримуються ідеї про створення після війни великої держави. У задушевних розмовах між українцями і поляками це висловлюється завжди, причому поляків не можна жодними аргументами переконати в тому, що у випадку перемоги більшовики не допустять утворення нової польської держави”⁵⁶.

На окупованих на той час східних землях у продажі тільки для німців можна було придбати книжку доцента Берлінського університету доктора Г.-Й. Баєра “Das Schicksal der Polen” (“Доля поляків”). Її автор, помічник коменданта м. Львова, політичний службовець в окупаційній адміністрації ГГ, у вступі до своєї праці таврує поляків як завзятих вислужників на службі у німців на Волині, котрі, з одного боку, свідомо діють на шкоду місцевій українській людині, а з іншого — так само сві-домо “ганьблять добре ім’я німецької влади в очах цієї ж людині”⁵⁷.

На наш погляд, досить об’єктивно висвітлювалися причини на-зрівання українсько-польського конфлікту також в радянській підпільно-партизанській документації. Наприклад, у доповідній записці нар-кома держбезпеки УРСР С. Савченко “Про стосунки між українськими націоналістами і поляками на окупованих противником територіях За-хідної України та Генерал-губернаторства”, підготовленої 5 липня 1943 р. на ім’я начальника Українського штабу партизанського руху (УШПР) Т. Строкача⁵⁸, зазначалося, що у 1939 р., після розгрому Польщі нацистською Німеччиною, гітлерівці прибрали до рук українських націоналістів, котрі втекли з території Західної України, надали їм усіляких привілеїв та широко використали у боротьбі з поляками в ГГ. Поряд з цим, готуючись до війни проти СРСР, німці активно викорис-товували їх як шпигунів, диверсантів та терористів. В якості нагороди за цю діяльність вони обіцяли “самостійну” Українську державу. Як показав хід подальших політичних подій, підкреслював С. Савченко, від часу вибуху радянсько-німецької війни, гітлерівці не лише не вико-нали своїх обіцянок перед українськими націоналістами, а навпаки, розпочали систематично і планомірно фізично знищувати тих з них, котрі активно домагалися від німців виконання ними даних обіцянок і, насамперед, групу ОУН-Бандери.

У своїй боротьбі проти українських націоналістів, продовжував да-лі автор доповідної записки, німці почали цього разу використовувати ті польські елементи, котрі охоче йшли на співпрацю з ними проти українців, надаючи їм у нагороду за це всілякі привілеї у вигляді посад в адміністративному і господарському апараті, безперешкодній тор-говельній діяльності тощо. Подібна політика німців значно загострила взаємини між українцями і поляками, котрі наприкінці 1942 р. — поча-тку 1943 р. у ряді місць почали фізично знищувати один одного.

Використовуючи ненависть українського народу до поляків за по-неволення у минулому, угодовство і зраду в теперішній час, ОУН і

особливо бандерівці намагалися повсюдно очолити боротьбу українців проти поляків. У свою чергу поляки мстилися українським націоналістам за активну участь у розгромі німцями Польщі і терор проти польського населення. Радянський нарком доповідав, що органи держбезпеки мають у своєму розпорядженні документи, складені бандерівським керівництвом, з яких видно, що основні плани польських елементів у Західній Україні українські націоналісти оцінювали цілком слушно, а саме, що поляки всілякими шляхами проникали в державний, адміністративний і торговельний апарат німецької влади, намагаючись вже на той час створити для себе плацдарм, за наявності якого вони змогли б зберегти свої впливи в Західній Україні після розгрому гітлерівської Німеччини⁵⁹.

Намагання багатьох місцевих поляків, скориставшись після загострення взаємин німців з ОУН тимчасовою їх прихильністю, збільшити власне представництво у найважливіших ділянках адміністративно-господарського апарату та в усіх інших сферах суспільно-політичного життя Волині і Східної Галичини шляхом відсторонення або взагалі усунення звідти українців, відзначали і українські повстанці.

Так, в огляді суспільно-політичного життя на західноукраїнських землях за квітень 1942 р. крайового проводу ОУН повідомлялося наступне: "Польські громадські, легальні чинники назовні не афішують ні себе, ні своєї праці, ведуть себе незвично тихо і скромно, але тим не менше успішно працюють. Їх завдання: по-перше, дати змогу своїм людям продержатись в нинішній час матеріальних злиднів і голоду, тут поляки виявляють подиву гідну національну солідарність і почуття глибокої взаємної допомоги; по-друге, створити всіма можливими засобами якнайширші можливості для охоплення польським елементом важливих ресортів державної адміністрації, господарства, транспорту та зв'язку. І треба рішуче визнати, що поляки зуміли провести свої плани. Бо ж не дивлячись на стан війни Польщі з Німеччиною — поляки мають сьогодні впливи і на залізниці, на пошті, в фінансах, господарських установах, урядах праці і т. п. і т. д." ⁶⁰.

Тепер перейдемо до аналізу власне українсько-польського збройного конфлікту на території Волині, де він виявився найкривавішим, і звернемося цього разу до польської підпільної документації. У звіті про ситуацію на Волині місцевого окружного представника польського емігрантського уряду К. Банаха ("Ліновський"), датованого 7 жовтня 1943 р., йшлося про те, що вже протягом 1942 р. мало місце мордування поодиноких осіб і родин польського походження, тоді як від початку 1943 р. воно набуло масового характеру. Вбивства почалися наприкінці лютого у повітах Сарни, Костопіль, Рівне та Здолбунів. В червні мордування поляків поширилося на повіти Дубно, Кременець та Луцьк, в липні — на повіти Горохів, Володимир та Ковель, а наприкінці серпня — на останній волинський повіт Любомль. За підрахунками членів волинської Делегатури польського уряду, на жовтень 1943 р. кількість жертв з вини українських боївків серед місцевих поляків становила понад 15 тисяч осіб ⁶¹.

Далі К. Банах зазначав, що тривалий час українці на Волині не мали когось однозначного ставлення до Польщі і поляків. Натомість вороже ставилася до поляків та частина української громадськості, кот-

ра перебувала на боці німців і у співпраці з ними створювала органи місцевого самоврядування та поліції. Ці українці понаїхали на Волинь з Галичини. Поряд із створенням місцевої адміністрації та поліції вони розпочали діяльність в складі напівзаконспірованих організацій. З'явилися осередки трьох українських організацій: ОУН-бандерівців, ОУН-мельниківців та петлюрівці. Наприкінці 1942 р. ці організації утворили Узгоджувальний комітет. Українці будували свою організаційну мережу за посередництвом органів самоврядування, але головне оперття знайшли в поліційних постах, яких нараховувалося близько двохсот. Свої осередки в поліції мали також комуністи.

Коли німці виявили, що в деяких місцевостях на органи поліції мають вплив комуністи, а також законспіровані бандерівські осередки, вони почали її роззброювати. Відповіддю українців на це стала втеча зі зброєю до лісу. Таким чином в лісах опинилося близько 5 тисяч озброєних поліцаїв. До них приєдналася також молодь, якій загрожували арешт та вивезення на примусову працю до Рейху. Втеча поліції сталася наприкінці березня, а вже в травні, як стверджував представник польського уряду, "українські банди" нараховували щонайменше 40 тисяч осіб. Саме вони, на його думку, стали головним знаряддям в злочинних нападах на поляків, що були інспіровані обома окупантами.

К. Банах доповідав про те, що згідно із зібраними членами волинської Делегатури польського уряду свідченнями, ці "банди" під час нападів користувалися міцною підтримкою переважної більшості місцевої української людності. Але важко було визначити те, в чиїх руках вони знаходилися на час подання звіту. Волинський делегат польського уряду не мав сумніву стосовно того, що початок існуванню "банд" поклав наказ бандерівців, хоча незабаром в їхніх діях вже спостерігалась відсутність будь-якого керівництва. Незважаючи на зусилля, ні українці, ні більшовики не були в змозі їх опанувати. Здавалося, що в українському суспільстві не існувало жодного авторитету, який би був здатний зупинити мордування поляків. На думку автора звіту, єдиним дієвим чинником в цій ситуації могла бути тільки сила.

Проте, він підкреслював, що в українському середовищі був значний відсоток інтелігенції і освічених селян, які намагалися протидіяти нападам на поляків та виступали за співпрацю з ними. Ці елементи зосереджувалися навколо створеного нещодавно Українського волинського комітету (УВК). Однак через свою організаційну слабкість і відсутність авторитету вони не становили тієї сили, котра була б в змозі відіграти якусь поважну роль у волинських подіях⁶².

Аналізуючи цей звіт, не можна не зробити декілька висновків. По-перше, згідно з документом, антипольські виступи набули масового характеру у лютому-березні 1943 р., тоді як насправді це радше трапилось у квітні.

По-друге, почалися вони на території Сарненського, Костопільського та інших районів східної Волині, де вже з кінця 1942 р. достатньо розбудованою і активно діючою була УПА ("Поліська січ") на чолі з Т. Боровцем-Бульбою.

По-третє, як з'ясували для себе місцеві польські підпільні керівники, а це, між іншим, відповідало дійсному стану речей, українська поліція на Волині була однією із форм конспіративної мережі ОУН (дода-

мо, що не ОУН загалом, а саме бандерівців). Коли про це також дізналися німці, вони почали її роззброювати. Надзвичайно правдоподібною інтерпретацією причин дезертирства українців з німецької поліції та втечі їх в ліс запропонував нещодавно один з поважних польських дослідників цієї проблематики Г. Мотика. В Національному архіві Республіки Білорусь він натрапив на звіт командира одного з радянських партизанських угруповань А. Бринського, у якому той повідомляв, як йому вдалося завдати дошкульного удару німецькій окупаційній адміністрації на Волині, спровокувавши німців своїми діями у чотирьох районах на арешти та розстріли українців-поліцаїв, а зрештою і на втечу останніх до лісу⁶³.

По-четверте, колишні українські поліцаї-втікачі з німецької служби, а також українська молодь, котра приєдналася до них через те, що їй загрожувало вивезення на примусові роботи до Рейху, склали основний контингент тих боївків чи загонів, які з кінця березня-початку квітня розпочали у східних районах Волині масові антипольські виступи.

По-п'яте, керівництво польського підпілля визнавало, що українські збройні загоны користувалися міцною підтримкою переважної більшості місцевої української людності. Причину цього, за повідомленням, наприклад, періодичного друкованого органу політичного представництва польського емігрантського уряду на окупованих територіях "Наші землі східні", поляки вбачали в прагненні місцевих українських селян скористатися ситуацією і відібрати у своїх польських сусідів разом з їх життям майно та землю⁶⁴.

І дійсно, причину підтримки населенням дій командування УПА на Волині слід пояснювати, окрім іншого, також земельною політикою, яку воно проводило, розподіляючи відібрані в поляків ділянки поміж українських селян (декрет УПА від 15 серпня 1943 р.). Враховуючи існуючі від довшого часу складнощі з отриманням українцями тут землі, подібна політика не могла не знаходити прихильного відгуку з їхнього боку. Поза сумнівом, саме підтримка УПА цивільною українською людністю, озброєною косами, вилами, сокирами, ножами, і надала вбивствам на Волині масовості та особливо жорстокого характеру.

По-шосте, спочатку українські збройні загоны знаходилися під командуванням бандерівців і за їхнім наказом розпочали антипольські напади. Надалі ці загоны діяли на власний розсуд. Останнє твердження можна розуміти таким чином, що антипольські виступи українських селян на Волині треба було лише зініціювати, а у подальшому українська цивільна людність, можливо тільки за підтримки кількох озброєних представників УПА, проводила їх самостійно. До речі, в матеріалах ОУН(Б) і УПА міститься чимало звітів командирів різного рівня, в яких йдеться про нібито цілком самостійні напади українського населення, озброєного лише косами і вилами, на польські колонії та спалення польських забудов.

Представник польського уряду зазначав також, що до нападів на поляків українців підштовхнули обидва окупанти. Хоча в інших документах діячі Делегатури стверджували, що ворожнеча між поляками і українцями є настільки великою, що її не треба було зайвий раз розпалювати⁶⁵.

Зрештою, К. Банах підкреслював, що ні бандерівці, ні більшовики і, додамо, ні німці, незважаючи на зусилля, були не в змозі зупинити антипольську акцію, до якої самі підштовхнули українські маси. Ті українські політичні діячі, що намагалися протидіяти цій акції, не були впливовими в українському середовищі Волині. Щодо зусиль в цьому напрямку командування УПА, радянських партизанів і місцевих німецьких гебітскомісарів, то навряд чи вони були достатніми.

У звітах працівників із так званого Східного бюро департаменту внутрішніх справ центральної (варшавської) Делегатури польського уряду про ситуацію на Волині, що датуються 1944 р., знову підкреслювалася думка про те, що відповідальність за організацію антипольських акцій несуть, в першу чергу, “ради”. Мордування поляків у найжахливіший спосіб відбувалося саме на територіях, де напередодні війни значний вплив мали комуністи. “Упродовж 22-х місячного періоду окупації радянські органи свідомо намагалися представити в очах місцевої людності Польщу і поляків у негативному світлі”, завдяки чому створили атмосферу, коли стали можливі всілякі антипольські ексцеси. Саме “ради виховали українську молодь у потрібному їм дусі, сформували з неї міліцію, яка під час гітлерівської окупації майже у повному складі вступила до лав німецької поліції і незабаром стала головним знаряддям в організації антипольських виступів”.

Анархії на Волині сприяла також діяльність більшовицьких диверсійних груп. На думку польських діячів, значний відсоток “банд” знаходився під їх впливом, а можливо, і під їх безпосереднім командуванням. “Утримування стану анархії в тилу німецьких військ відповідало виключно інтересам Москви”. Другим елементом, який спричинився до “волинських злочинів”, працівники Делегатури польського уряду називали українських націоналістів, третім — німців.

Слід також зазначити, що дуже часто в документах польського підпілля можна відшукати твердження про те, що “волинські події” відбувалися в умовах цілковитого безладдя, яке сприяло пробудженню у людей найнищих тваринних інстинктів і дало змогу добре себе почувати різного роду покидькам. Тому неодноразово мордування людей відбувалося у найжахливіший спосіб з використанням сокир, кіс і тому подібного, а серед загиблих поряд з чоловіками були жінки та діти ⁶⁶.

Ставлення до антипольських виступів українських політиків та громадських діячів було далеко неоднозначним. З української і польської підпільної документації відомо, що УПА (“Поліська січ”) на чолі з Т. Боровцем-Бульбою не мала на меті вести повномасштабну боротьбу проти поляків.

Самі поляки пояснювали це тим, що у війську Боровця був значний відсоток радянських українців, у яких не було ворожого ставлення до польського населення. Проте ймовірно, що вже тоді від Боровця відокремилися якісь групи (у звітах місцевих керівників АК серед таких згадується, зокрема, “банда Крука”), які потрапили під вплив ОУН і започаткували антипольські виступи ⁶⁷.

Сам Т. Боровець-Бульба у звітах воєнного періоду згадував про власні наміри, спрямовані навіть на налагодження взаємин з поляками та об’єднання зусиль проти спільних ворогів, які, втім, на його ду-

мку, були зведені на ніщо антипольською акцією бандерівців, що розпочалася навесні 1943 р.⁶⁸

22 лютого і 9 квітня 1943 р. між Головною командою УПА (“Поліська січ”) і військовими представниками ОУН(Б) відбулися ділові переговори з приводу створення єдиної української збройної сили. В польських документах лише згадується про факт таких переговорів⁶⁹. Натомість в добре відомій дослідникам цієї проблематики праці “Фронт Степана Бандери в ОУН 1940 р.” її автор, колишній діяч ОУН(М) П. Балей, стверджує, що під час квітневих розмов представник “урядуючого” провідника ОУН(Б) М. Лебеда поручник Сонар (В. Івахів) зробив Боровцю пропозицію щодо очищення всієї повстанської території від польського населення, яке скрізь шкодило українській справі через провокаційну роботу польських урядовців у німецьких установах та масову підтримку польськими селянами більшовицької партизанки⁷⁰.

Відомо, що Т. Боровець-Бульба з цим не погодився, оскільки вважав, що за ворожі польські акти слід карати тільки винних, а не все населення. Він звернувся з відкритим листом до членів проводу ОУН(Б), в якому зазначав: “Вже в часи переговорів замість провадити акцію по спільно наміченій лінії військові відділи ОУН під маркою УПА та ще й нібито з наказу Бульби заходилися винищувати ганебним способом цивільне польське населення та інші національні меншини...Чи правдивий революціонер-державник може підпорядкуватися проводові партії, яка починає будову держави від вирізування національних меншин та безглузкого палення їх осель? Україна має грізніших ворогів, ніж поляки. Кожна дитина знає, що винищенням кількасот поляків в деяких областях не зліквідується польської небезпеки для України. Польський народ все одно існує, і як довго він буде в тій же неволі, що ми, так довго силою обставин він буде не ворогом нашим, а союзником. Які заміри можуть мати поляки супроти нас в майбутньому і як уложаться наші взаємовідносини — це інша річ. Сьогодні замість різатися взаємно, ми мусимо монтувати один революційний фронт всіх поневолених народів проти окупантів, а не відкривати собі зайвих фронтів”⁷¹.

Один з українських дослідників діяльності УПА (“Поліська січ”) А. Жуківський навіть вважає, що саме винищення польського населення бандерівськими формуваннями, що перебрали назву УПА, змусило отамана відмовитися від цієї назви, щоб таким чином відмежуватися від подібних дій⁷². У червні 1943 р. Боровець публічно засудив мордування поляків і звернувся до представників волинської Делегатури польського емігрантського уряду з пропозицією про співпрацю⁷³.

З публічним осудом антипольських акцій виступив наприкінці квітня 1943 р. Український волинський комітет, до складу якого входили прихильники колишньої ундовсько-петлюрівської спілки. У часописі “Шлях” вони опублікували заяву, в якій стверджували, що організація антипольських виступів є справою рук виключно більшовиків. Мордування поляків неофіційно засудили львівські бандерівці⁷⁴.

На Волині, а незабаром і в Галичині впродовж 1943 р. з’явиться чимало звернень до місцевого населення за підписом різних українських організацій і політичних діячів із закликами не піддаватися на

антипольську агітацію. З огляду на те, що ці звернення, з одного боку, значно доповнюють наші уявлення про українсько-польський міжнародний конфлікт, а з іншого демонструють, наскільки різноплановим був підхід українських політичних сил до проблеми протиріч між обома народами, а водночас і до національно-визвольної боротьби українського народу загалом, вважаємо за потрібне деякі з них частково зацитувати.

У зверненні до українців Крайового комітету співпраці з “альянтами” зазначалося: “...ОУН підмовляє Вас, щоб Ви, не очікуючи нізвідки допомоги, самі виступили б до боротьби за Українську Державу. А чи Ви знаєте, з ким то буде боротьба? Не тільки з більшовиками, але і з мадярами, румунами, поляками, а може бути теж і з відступаючими німцями... Провідники ОУН між собою і до довірених людей говорять відкрито, що боротьба буде програна, але треба її підняти, щоб наступним українським поколінням дати нові зразки героїв, що загинули за Україну. Отже наші молоді люди масами загинуть. України з того не вийде, а тільки по літах будемо святити нові річниці програних боїв, як сьогодні святимо Крути і Базар.

...Україну можемо досягнути тільки в оперті на сильних союзників. Такими союзниками можуть сьогодні для нас бути тільки Англія і Америка... Отже, треба всіма силами старатися про досягнута поміч альянтів. Поки що, на жаль, не зроблено в тому напрямку майже нічого. Що ж з того, що в Канаді наші послы почали переговори з шефом уряду, коли тим часом до Англії і Америки дійшли вістки про творення дивізії СС і про мордування поляків на Волині. Як же можемо досягнути поміч альянтів, підтримуючи їх ворогів — німців, і мордуючи їх приятелів — поляків!”⁷⁵

Подібні думки містилися і у відозві до українців Комітету польсько-українського порозуміння: “...Маємо тепер місяць листопад, місяць, в якому розпочалися у 1918 р. українсько-польські бої, і різні наші провідники намовляють нас з приводу річниці цих боїв, щоб ми були готові до їх повторення. Кажуть нам, що відберемо зброю у німців, а потім тією зброєю перемаємо поляків і так збудуємо Вільну Україну... В роковини листопадових боїв закликаємо вас: не давайте послуху людям справді відважним, але нерозумним. Коли програємо, вони втечуть за кордон, але що тоді буде з селянином? Думайте про долю вашу і ваших дітей, думайте про долю цілого краю”⁷⁶.

А от уривок із звернення Комітету українських селян: “...Скільки поляків вимордували українські поліцаї. Поляки напевно захочуть помститися своїм вбивцям і грабіжникам. Але вони в пору вдеруть на еміграцію й звідти писатимуть патріотичні статті до газет, а ти, український селянин, залишишся на місці й будеш пити пиво, що його наварили українські політики”⁷⁷.

Втім, у розповсюдженій 18 травня 1943 р. відозві крайового проводу ОУН на Північних західних українських землях (ПЗУЗ), очолюваного на той час Д. Клячківським (Клим Савур), вся відповідальність за загострення міжнародних взаємин на Волині покладалася на поляків. У відозві містився наступний заклик до польського населення: “...У теперішній час наша адміністрація полишила свої пости, щоб німці не мали доступу до наших сіл і не могли б нас нищити, як

це було досі. Ви першими добровільно зголосилися зайняти її місце і допомагаєте німцям проводити їхню бандитську роботу. Зараз ви є сліпим знаряддям в німецьких руках, яке спрямоване проти нас. Але пам'ятайте, якщо польська громадськість не вплине на тих, котрі пішли в адміністрацію, поліцію та інші установи з тим, щоб вони їх полишили, то гнів українського народу виллється на тих поляків, які мешкають на українських землях. Кожне наше спалене село, кожна наша жертва, що будуть з вашої вини, відіб'ються на вас... Поляки! Опам'ятайтеся! Повертайтеся додому. Ті, котрі зараз служать і допомагають німцям, ще можуть повернутися, але завтра буде пізно. Хто буде і надалі служити та допомагати гестапо, того не мине за-служена кара”⁷⁸.

На наш погляд, ця відозва із закликом до поляків Волині полишити службу в місцевих німецьких адміністративних та поліційних органах влади вже після того, як з неї втекла переважна більшість українських поліцаїв, є одним з найбільш показових документів, що характеризує мотивацію подальших дій українських повстанців щодо місцевої польської людності.

Зрозуміло, що поляки з різних об'єктивних і суб'єктивних причин не пішли з німецької служби. Навпаки, якась їх частина намагалася всілякими шляхами закріпитися на ній. Як вже вище зазначалося, основна мета цього полягала у створенні для себе вже тоді плацдарму, за наявності якого поляки змогли б зберегти свій вплив у Західній Україні після розгрому гітлерівської Німеччини. Підкреслимо й те, що самі по собі наміри і поляків, і українців знайти в тих складних воєнних умовах бодай хоч якусь роботу, хай навіть в окупаційних адміністративних органах, якщо тільки вона не була пов'язана з каральними діями проти місцевого населення, свідчили лише про прагнення людей вижити і допомогти в цьому своїм співвітчизникам.

Але загоны УПА, перекавши відповідальність за службу частини поляків в німецькій адміністрації, а частково й в каральних органах на всю польську громадськість Волині, незабаром здійснять те, що про-рокувалося у вищезгаданій відозві. Конфлікт загостриться ще більше, коли волинські поляки почнуть звертатися за допомогою до радянських партизанів і активно співпрацювати з ними (дехто вимушено, а хто і з власної ініціативи). Як відомо, в останніх українські повстанці вбачали свого основного ворога і готувалися до запеклої боротьби з тою силою, яка за ними стояла.

Важливим є також питання про те, ким саме і коли приймалося рішення щодо проведення масштабної акції з “очищення” Волині від польського елемента, адже однозначної відповіді на нього, як прийнято вважати, досі немає. На думку польських науковців, таке рішення, найвірогідніше, могло бути схвалене на лютневій 1943 р. III-й конференції ОУН(Б)⁷⁹.

Втім, в попередніх наших працях було ґрунтовно доведено, що, радше за все, подібне рішення не ухвалювалося на цій конференції⁸⁰. Згідно зі свідченнями, що були дані після арешту в НКВС у серпні 1944 р. учасником лютневої наради, членом центрального проводу ОУН М. Степаняком, волинські бандерівці навесні 1943 р. відійшли в своїй діяльності від рішень III-ої конференції і пішли в напрямку, що

практично здійснювався на Волині командиром місцевих загонів УПА Климом Савуром — боротьби, передусім, проти червоних партизанів та поляків⁸¹.

Варто, однак, підкреслити, що з огляду на масштабність антипольських акцій, скоординованість в їх проведенні як в часі, так і на місцевості, видається сумнівним, щоб рішення про їх початок не було узгоджено на рівні крайового проводу ОУН(Б) на ПЗУЗ. Хоча для такої узгодженості не обов'язково було збиратися на конференцію.

Не знімаючи провини з польських політичних чинників за нехтування національно-визвольними прагненнями західних українців, а з німецької і радянської сторін — за роздмухування або використання в своїх цілях українсько-польської ворожнечі, чимало дослідників ставлять сьогодні питання про історичну відповідальність за так звану “волинську різанину” також керівників ОУН(Б) і командування волинсько-польської УПА (майбутня УПА-Північ).

Останніми роками в Україні і Польщі з'явилося декілька публікацій, в яких, з посиланнями на архів Служби безпеки України по Волинській області, цитуються свідчення відомих командирів УПА та керівників Служби безпеки ОУН(Б), що нібито були дані ними після арешту на допитах в НКВС, зокрема, Ю. Стельмашука (Рудий), С. Ковалю (Рубашенко), М. Гаврилюка (Аркадій), А. Божевського та інших.

В цих свідченнях йдеться про отримання свого часу згаданими діячами від крайового проводу ОУН(Б) на ПЗУЗ таємних інструкцій та розпоряджень щодо “очищення терену Західної України від поляків та витіснення їх за Буг і Сян”. Так, зі слів Ю. Стельмашука випливає, що видана в червні 1943 р. таємна директива командира УПА Кліма Савура містила наказ: “... провести широкомасштабну акцію з ліквідації польського елемента...”. І далі в ній же зазначалося: “... Тієї боротьби не можемо програти, і будь-якою ціною слід послабити польські сили. Села, розташовані у лісах, а також біля лісних масивів, повинні зникнути з поверхні землі”⁸².

Далі в протоколі допиту Рудого повідомлялося, що він, як командир повстанської групи “Озеро”, у зверненні до представника центрального проводу ОУН М. Лебеда від 24 червня 1943 р. прохав про затвердження відповідальних за здійснення антипольської акції: в районах надбужанських — курінного Лисого (І. Климчак), в районах Турійськ, Оздзютічі, Овадне і деяких інших — Сосенка (П. Антонюк), в Ковельській окрузі — Голобенка (О. Громадюк)⁸³.

Наслідки цієї акції в протоколі допиту підсумовані Ю. Стельмашуком таким чином: “29-го і 30-го серпня 1943 р. я на чолі загону в 700 осіб за наказом командувача військовою округою (“Турів”. — Авт.) Олега (М. Ковтонюк-Якимчук. — Авт.) вирізав геть усе польське населення на території Голобського, Ковельського, Седлещанського, Макіївського і Любомльського районів, пограбував усе рухоме та спалив усе нерухоме їх майно. Загалом у цих районах я протягом 29-го і 30-го серпня 1943 р. вирізав і перестріляв понад п'ять тисяч мирних мешканців, серед котрих були старі, жінки та діти”⁸⁴.

Навіть якщо критично поставитися до цих свідчень, знаючи, яким чином в НКВС отримувалися “зізнання”, вони не заперечують самого факту проведення антипольських акцій. До того ж, наприклад, прове-

дена в серпні 1992 р. у Головнянському районі на місці двох колишніх польських колоній Воля Островецька і Островки ексгумація останків польських жертв дійсно засвідчила масовий характер вбивств⁸⁵.

А от яка, наприклад, містилася інформація в свідченнях командира загону “Котловина”, що входив до складу цієї ж військової округи (групи) “Турів”, С. Коваля. Процитуємо один з фрагментів протоколу його допиту: “...В червні 1943 р., після того, як поляки разом з німцями почали нападати на українські села, ОУН віддала наказ знищити всі польські колонії на території Волинської області, а в разі опору слід було знищити і людей. Зокрема, Олег, знаходячись в с. Журавичи Цуманського району, дав вказівку своїм сотням знищити наступні колонії: сотні Мороза (Г. Кузьма. — Авт.) — Мар’янівку, сотні Богдана (П. Койлик. — Авт.) — Вулку Котовську, сотні Рибака — Софіївку... На проведення цих акцій було дано дві доби. По їх закінченню сотні мали прибути до колонії Пшебраже Ківерцівського району та спільними зусиллями її знищити”⁸⁶.

Далі Рубашенко описував бій за Пшебраже, підкреслюючи, що поляки створили там настільки потужну базу опору, що їй довелося навіть обстрілювати з 45-ти міліметрової гармати. Бій тривав доти, доки у запіллі сотні Богдана не з’явилися радянські партизани. Зіткнувшись ще й з ними, українські повстанці з великими втратами відійшли.

Зміст цитованих вище свідчень підтверджується звітом про військову акцію 1-ої групи УПА від 27 липня 1943 р. за підписом командира групи Дубового (І. Литвинчук), що міститься в зібранні матеріалів ОУН і УПА та зберігається в Державному архіві Рівненської області.

Наведемо заключний фрагмент цього звіту: “...1) Внаслідок проведених дій першою групою дня 17, 18, 19 липня зліквідовано села і колонії: Гута-Степань, Борок, Омеляну, Ляди і хутори Кам’янок, Ромашково, Подселече, Поляни, Голинь, Темне. 2) Другою групою зліквідовано села і колонії Вирку, Селисько, Сошники, Острівки, Переспа, Виробки, Гали, Шимонісько, Ужане, Зівка, Березина, Тур, Осовичи, Іваньче, Длуге, Поле, Березувка. 3) Ворожі втрати понад 500 вбитих та неокреслена кількість ранених. 4) Відібрано грабоване українському населенню домашнє майно, худобу, коні та вози. 5) Розбито німців Рафалівської станиці. 6) Розбито групу німців з Костополя... 8) Власні втрати 18 вбитих і 17 ранених. Завдання виконано цілковито. Розбивши польські озброєні банди, усунено загрозу, яка тяжіла місцевому населенню. Одночасно звільнено терен від окупаційної влади”⁸⁷.

У цьому звіті кидається в очі різюча відмінність у кількості жертв серед поляків і українських повстанців, що може свідчити, з одного боку, про непідготовленість і слабкість першої сторони, навіть за підтримки її німцями або радянськими партизанами, а з іншого боку — про ретельно продумані та попередньо узгоджені “нагорі” дії другої сторони.

Чимало інформації про результати проведених загонами УПА антипольських акцій дають звіти виконавчих референтів Служби безпеки ОУН(Б). В одному з них, наприклад, з району Млинів за час від 1 вересня до 10 вересня 1943 р. повідомлялося: “Протягом звітного часу зліквідовано 17 польських родин (58 осіб) ...Терен в загальному

очищений. Ляхів чистокровних немає. Справа мішаних подружжів розглядається”⁸⁸.

В іншому документі — суспільно-політичному огляді за вересень 1943 р. — йшлося про наступне: “В зв’язку з нашою протипольською акцією, поляки старалися свої перші жертви використати для проти-української демонстрації, влаштували великі похорони і намагалися звернути увагу публічної opinio на т. зв. “сади́зм українців”. Коли наша акція прибрала загальну форму, поляки ще більше занепокоїлися. Зараз поляків в терені вже немає; всі переселилися в міста, де перебувають нелегально. Частина з них вже вивезли до Німеччини, а решта ще тримається. Німці пішли полякам назустріч і обсадили ними уряди. Прихильність німців поляки планово стараються використати проти українського населення”⁸⁹.

Документація українських повстанців найкращим чином передає не лише результати, але також характер антипольських акцій. Зацитуємо уривок одного зі звітів про проведення такої акції в селах Гірка Полонка і Городище Луцького району в червні 1943 р. Його анонімний автор розповідає: “Одержав я наказ знищити два фільварки Гірку Полонку й Городище... Без жодного стрілу всуваємося в середину фільварку. З під конюшні пада стріл вартового. У відповідь відгукнулися наші стріли. Почався короткий, але завзятий бій. Поляки відстрілювалися з мурів. Щоб краще зорієнтуватися, звідкіль б’є ворог, запалили ми солому. Ляхи почали тікати з фільварку. Повстанці здобували будинок за будинком. З під будинків витягали ляхів і різали кажучи: “Це вам за наші села і родини, які ви попалили”. Поляки викручючись на довгих совітських штиках блага́ли: “На мілосць Бога, даруйте нам жице, я ніц не вінен і не вінна.” А ззаду чотовий О., з розбитою головою, відзивається: “Наші діти, наші старці, чи були винні, що ви їх кидали живцем в огонь?” І робота йде далі... По короткому бою ми підпалили будинки з ляхами, де вони погоріли”⁹⁰.

Ще жохливішим виглядає характер антипольських дій у нижче цитованих свідченнях командира Української повстанської групи “Озеро” Ю. Стельмашука, що були дані ним під час допиту в НКВС 20 лютого 1945 р. В протоколі з цього приводу зазначено: “Зігнавши геть усю польську людність в одне місце ...починали різанину. Після того, як не залишалося жодної живої людини, виривали великі ями, скидали туди трупи, засипали їх землею та щоб сховати сліди цієї могили запалювали над нею великі багаття... Так ми переходили від села до села...”⁹¹.

Страшна картина “волинської різанини” змальована і в звітах командирів радянських партизанських загонів, що діяли в той час на означеному терені. Так, у донесенні В. Бегми до УШПР від 11 квітня 1943 р. підкреслювалося: “Націоналісти проводять масовий терор проти польського населення. В селах райцентрів Степань, Деражне, Рафалівка, Клевань бульбівці не вбивають, а вирізають поголовно старих і малих та цілком спалюють польські поселення”⁹².

В щоденнику іншого радянського партизанського ватажка, М. Наумова, під датою 9 грудня 1943 р. зберігся такий запис: “Минули колишній польсько-радянський кордон. По той бік — польські села, зайняті шитовцями, андріївцями, карасівцями... Поляки зустріли нас,

“вельку партизанку”, з радістю. З’єднання розташувалося в Броніславці, Підралівці, Старій Гуті і навколишніх хуторах. Від р. Случ нас відділяють великі ліси, що тягнуться кілометрів на двадцять... За Броніславкою і Старою Гутою вже багато “чистих” від поляків сіл. Броніславка чекала своєї черги. На вулицях висять дзвони і рейки для сигналізації на випадок появи бульбівців. Довкола села чергують “секрети”. У декого є навіть зброя: використовуються мисливські рушниці, викувані місцевими ковалями піки й шаблі. Словом, село перетворилося на фортецю, яка переживає облогу і повсякчас чекає своєї Варфоломійської ночі”.

І далі, під датою 13 грудня 1943 р.: “Та сама картина в Хотині і Моквині, які розкинулися по обох берегах Случу. В них поголовно вирізано все польське населення. Гітлерівці не тільки не забороняють цю різанину, а навпаки — заохочують її. Їм байдуже, хто винищує слов’ян. А націоналісти раді старатися. І гірко й образливо за цих фанатиків”⁹³.

Кількість цитованих тут документів видається достатньою, щоб уявити собі в цілому характер, масштаб та результати антипольських акцій УПА на Волині. Отже, скільки б сьогодні окремі дослідники не говорили про втручання німців чи “радянського чинника” в польсько-українську ворожнечу, намагаючись інколи цілковито на них перекласти відповідальність за міжнаціональний конфлікт в роки війни, слід однозначно ствердити, що не вони все-таки відіграли в ньому ключову роль. Криваве протистояння було детерміноване польським і українським шовінізмом, тим обопільним екстремізмом, що знецінював людське життя, виправдовуючи все патріотичними гаслами. І тут не може бути виправдання жодній стороні.

Звернемо увагу на ще одну обставину. Дуже часто в радянських документах ініціаторами антипольських акцій виступають “бульбівці”, а в спогадах політичних опонентів бандерівців — “рубанивці”, тобто прихильники М. Лебедя (Максим Рубан), який, як прийнято вважати, будучи на той час “урядуючим” провідником, ніс найбільшу відповідальність за розв’язаний на Волині антипольський терор. У зв’язку з цим вкотре постає питання про те, хто все-таки був його справжнім організатором.

Цікаво, що в матеріалах Делегатури польського уряду за 1943 р., коли йдеться про антипольські акції на Волині, то в якості їх виконавця називається, як правило, не ОУН(Б) і навіть не УПА, а “волинська ОУН” або “ОУН-Державників”⁹⁴. Більше того, на думку польських діячів, саме через різне ставлення до поляків і Польщі в ОУН у першому кварталі 1943 р. відбувся розкол.

У звіті працівників Делегатури польського уряду від 15 вересня 1943 р. за період 15 липня — 15 вересня 1943 р. зазначається, наприклад, таке: “Нова ОУН-Державників приступила до виразно антипольської акції, беручи цілковиту відповідальність за різанину поляків на Волині, тероризуючи їх наразі поодинокими вбивствами і одночасно сповіщаючи у прокламаціях-наказах про необхідність вибиратися поза українські землі”. І далі: “Той факт, що антипольський рух у Східній Малопольщі (Східній Галичині. — Авт.) оминає території, охоплені найбільшим впливом бандерівців, може свідчити лише про те, що останні, як організація, не схвалюють методів ОУН(Д)”⁹⁵.

На перший погляд може здатися дивним протиставлення польськими діячами ОУН(Б) і ОУН(С-Д), адже добре відомо, що це була одна й та сама організація. Однак це лише на перший погляд. Фактично в одній і тій самій організації знаходилися на той час діячі, котрі мали неоднакові погляди щодо того, хто є головним ворогом ідеї побудови самостійної України, з ким і коли у першу чергу, а також якими методами та засобами має вестися боротьба.

І щодо цього слід зауважити наступне. У свідченнях члена центрального проводу ОУН М. Степаняка, що містяться в протоколі його допиту співробітниками НКВС від 25 серпня 1944 р., є згадка про те, що під час роботи III-ї конференції ОУН у лютому 1943 р. він у своїй доповіді наполягав на необхідності зміни назви ОУН. Така зміна, на його погляд, була викликана недовірою до ОУН з боку населення Східної України і сприйняттям там Організації як пронимецького формування. І хоча більшість учасників конференції не погодилася з аргументами свого колеги, але “урядуючий” на той час провідник М. Рубан-Лебець (очолив провід ОУН після арешту С. Бандери), затверджуючи відповідну резолюцію, зробив доповнення до назви ОУН, додавши слова — Самостійників-Державників, а також дав інструкції частіше використовувати у пропаганді саме цю назву⁹⁶.

Проте, хоча М. Лебець і підтримав нову назву, якою Організація здебільшого користувалася до III-го надзвичайного великого збору ОУН (серпень 1943 р.), і саме з його ім'ям пов'язувалися дії ОУН(С-Д) та загонів УПА навесні-влітку 1943 р. на Волині, після його усунення на засіданні центрального проводу з посади голови бюро проводу 13 квітня (за іншою версією — 13 травня) 1943 р., ОУН(С-Д) фактично представляли інші люди. Серед них слід у першу чергу назвати військового референта центрального проводу ОУН, а з квітня (травня) 1943 р. його керівника Р. Шухевича, провідника ОУН(Б) на Волині і першого командувача УПА Д. Клячківського, командувача 1-ої групи УПА І. Литвинчука, який здійснив чи не перше масове вбивство поляків у с. Янова Долина (Іванова Долина) на Костопільщині, внаслідок якого загинуло щонайменше 300 осіб. Між М. Лебедем та названими керівниками ОУН і УПА виник конфлікт, який позначився також на роботі III-го надзвичайного великого збору ОУН.

У протоколі допиту в НКВС від 19—20 липня 1945 р. іншого оунівського діяча, командувача УПА-Захід О. Луцького говориться, що на цьому зборі М. Лебець засуджував політику, яку проводив на Волині Клим Савур. Він вважав, що дії створених Савуром загонів УПА є провокаційними, оскільки німці у відповідь на незначні акції цих загонів знищували цілі поселення. Принагідно зазначимо, що якщо Лебець насправді таке казав, то він не дуже й помилявся, оскільки дійсно саме акти насильства загонів УПА супроти цивільної польської людності значною мірою спричинили створення німцями з кримінальних елементів польської жандармерії, якій було надано свободу дій у репресіях стосовно українського мирного населення.

У 1943 р. М. Лебець виступав проти озброєння членів ОУН. На його думку, тоді ще не було сприятливої ситуації для озброєння Організації і українського населення для боротьби проти гітлерівців. Він був прибічником глибокої нелегальної законспірованої роботи ОУН. У

такий спосіб М. Лебедь хотів зберегти оунівські кадри для подальшої, більш активної боротьби проти “совітів”. З метою нагляду за діями Кліма Савура він навіть спробував ввести своїх представників до командування УПА, але той відмовив йому в цьому. Врешті-решт, Савура підтримав Р. Шухевич. Останній переконав у необхідності це зробити також інших членів центрального проводу ОУН⁹⁷.

У рішеннях ІІІ-го збору ОУН остаточно було зафіксовано, що УПА є основним засобом боротьби за Українську державу, хоча М. Лебедь і М. Степаняк нібито вказували на те, що “УПА скомпрометувала себе своїми бандитськими діями проти польського населення, як і ОУН скомпрометувала себе зв'язками з німцями”⁹⁸.

Отже, проведення антипольської акції на Волині в 1943 р. треба пов'язувати з діями не стільки М. Лебеда, скільки крайового провідника ОУН(С-Д) і командира місцевих загонів УПА Д. Клячківського. Саме цей видатний діяч українського повстанського руху доклав тоді найбільше зусиль до організації не лише антинімецької і антирадянської, але й антипольської боротьби. Висловимо також припущення, що позицію Кліма Савура стосовно поляків підтримала тільки частина членів центрального проводу ОУН.

Тепер перейдемо до висвітлення тієї ролі, яку відіграла в подіях на Волині польська допоміжна поліція на службі у німців. Документи польського і особливо українського підпілля подають чимало прикладів участі поляків у німецьких каральних акціях проти українських сіл. Незважаючи на сувору заборону волинського керівництва АК вступати до польських загонів допоміжної поліції, які мали заступити українські, частина місцевих поляків, аби отримати зброю і помститися українцям, ставали шуцманами.

У зверненні до населення Волині окружного делегата польського емігрантського уряду (окремо до українців і окремо до поляків) від 28 липня 1943 р. з цього приводу зазначалося: “1. Всі поляки, жінки як і чоловіки, повинні знаходитися в лавах самостійної польської самооборони... Слід зробити все, щоб німці якомога менше людей забрали на роботу. Адже доля вивезеного на роботу населення жахлива, а сама ця робота збільшує силу нашого найлютішого ворога... 3. В жодному випадку не можна сприяти німцям. Вступ до німецької міліції і жандармерії є тяжким злочином по відношенню до польського народу. Міліціонери-поляки, котрі беруть участь в руйнуванні домів, а також у вбивстві українських жінок та дітей будуть виключені зі складу польського народу і жорстоко покарані. 4. Співробітництво з більшовиками є таким самим злочином, що і співпраця з німцями. Вступ до радянських партизанських загонів є злочином. Жоден поляк не повинен там знаходитися”⁹⁹.

Втім, далеко не всі поляки прислухалися до порад зверхників з АК та діячів місцевої Делегатури польського уряду. Ситуація на Волині склалася таким чином, що вирішальним чинником у виборі свого місця для них служили частіше не накази керівників підпілля, а інстинкт самозбереження.

Через темно-синій колір форми польську допоміжну поліцію часто називали “гранатовою”, хоча її одяг у рейхскомісаріаті Україна був відмінним від того, що носила польська поліція в ГГ. Ця військова

формація діяла під контролем органів німецької поліції і використовувалася в якості допоміжної поліційної частини для охорони суспільного порядку.

Польські поліційні частини розташовувалися в багатьох держмаєтках (лігеншафтах), районах та містах Волині. Так, наприклад, на території Луччини в квітні 1943 р. на місце української поліції у Сенкивичівському, Колківському та Цуманському районах місцеві поляки “зголосилися масово”¹⁰⁰. Проте вже незабаром у них було відібрано зброю і видано картки на роботу до Німеччини. Багато поляків подали заяви про службу в поліції в Рожищах. Цікавою є та обставина, що німці брали не всіх. Так, із 60 осіб, що зголосилися в Рожищах, було відібрано тільки 8. По документах як українського, так і польського походження особливо яскраво прослідковується прагнення поляків із вступом на німецьку службу відразу придбати зброю. На адміністративні посади, залишені українцями, прийшло багато поляків на Горохівщині. Поляк очолив місцеву кримінальну поліцію. Жінка-полька очолила кріпо у Володимир-Волинському.

Особливо велику увагу, і зрозуміло чому, німці приділяли забезпеченню охорони фільварків. Деякі фільварки, поряд з німцями, охороняли французи, чехи і, звичайно, поляки (наприклад, Ківерцівський район). Останні також брали участь в німецьких каральних експедиціях. У документації українського підпілля підкреслюється, що особливо планомірно нищать українців поляки саме з кріпо і лігеншафтів, до того ж “фільварки є майже виключно доменою поляків і тут вони мають осередки своєї підпільної організації”¹⁰¹.

В деяких місцевостях після втечі українців до лісу в поліції їх залишилися одиниці. Під німецьким наглядом фактично перебували тільки залізнична колія й адміністративні будівлі. Німці розкидали листівки із заклик до тих, хто втік, аби вони до 25 квітня повернулися на свої місця. Деякі повернулися. Було й таке, що німці робили “наскоки” на українські села, ловили молодих хлопців, і з них знову створювали поліційні батальйони. Так, наприклад, сталося в Торчинському районі. Було тут також сформовано батальйон і з поляків. У випадку, коли втікачі не поверталися, їхнє господарство знищувалося, а родина розстрілювалася. Якщо колишні шуцмани тікали до лісу з худобою, німці палили їхні села.

У квітні 1943 р. тільки під час однієї акції на території Луцького району німці спалили 5 сіл: Костюхнівку, Вовчицьк, Яблоньку, Довжицю і Загорівку. Поряд з німцями в ній брали участь також поляки. У квітні німці разом з польською шуцполіцією двічі нападали на колонію Красний Сад у Горохівському районі. Було спалено 22 господарства і розстріляно близько 100 осіб. З метою ще більше спровокувати німців на українські виступи, польські поліцаї підкидали в кожену хату “компрокат” — підсовували в піч, солому або якесь інше місце зброю та гранати. Так, на території Горохівського району злочинний погром німцями кількох українських сіл був наслідком, як казали, саме “польської провокації”. Особливо постраждали 10 квітня жителі с. Княже. Там було спалено 40 господарств і вбито 172 особи. Німці мордували цілі родини, грабували і палили, використовуючи попередньо складені поляками списки. Під час перебування в Горохові рейхскомісар Е. Кох

відповідальність за німецьку акцію в с. Княже повністю поклав на поляків. Підкреслимо, що на рахунку польської допоміжної поліції чимало знищених (цілком або частково) українських сіл, про що свідчать не лише оунівські документи¹⁰², але й матеріали польського підпілля¹⁰³, а також Українського штабу партизанського руху¹⁰⁴.

В радянській документації можна знайти, наприклад, таке зауваження з приводу дій польської поліції. В доповідній записці до секретаря ЦК КП(б)У М. Хрущова один з керівників польських прорадянських партизанських загонів, створених на Волині, Р. Сатановський повідомляв: "Польській поліції дана німцями цілковита свобода в діях щодо українського населення. На ґрунті ненависті до націоналістів за скоєні ними злочини польська поліція, за сприяння німців, мстить українській людині загалом..."¹⁰⁵. Чимало подібних за змістом документів можна відшукати в опублікованому нещодавно 4-му томі "Літопису УПА" нової серії, цілком побудованому на радянських матеріалах¹⁰⁶.

Документи крайового проводу ОУН на західноукраїнських землях містять згадки про те, що іноді німецька жандармерія відмовлялася від зіткнень з українськими партизанами і від участі в акціях проти українських сіл. Але під тиском з боку поляків "упивалася і все-таки виїздила на пацифікації". Під час акцій поляки заподіювали найбільше лиха українцям. Вони переконували німців, що своїми діями зупинять рух українців в цілому.

Процитуюємо уривок з документа, який демонструє те, як оцінювали стосунки між німцями і польським населенням Волині місцеві оунівці: "В ставленні до німців поляки застосовували свою улюблену історичну тактику, підлизувалися до них, запрошували на всілякі родинні свята, опоювали і омотували своїми впливами, підсовували своїх красунь і так брали їх в руки. У той спосіб вони розігнали не одну бурю, що збиралася над їх головами. Особливо ж з'єднували собі німців відданою співпрацею у поборюванні українців"¹⁰⁷.

А от витяг зі звіту представника польського емігрантського уряду, в якому йдеться про поширені уявлення про поляків серед німців із служби безпеки і гестапо: "Знайти донощиків і бажаючих співпрацювати з поліцією серед поляків набагато простіше, ніж серед українців. Українці намагаються триматися разом і у незначному відсотку стають донощиками, тоді як серед поляків, котрі є народом з великим гонором, знаходиться багато жінок, які за гроші, хутра і коштовності доносять на співвітчизників та діють проти них"¹⁰⁸.

Переважає більшість місцевої людини однаково погано ставилася до польських поліцаїв і українських шуцманів. Керівники ОУН і УПА у відозвах неодноразово зверталися до українських шуцманів із закликом не брати участь у німецьких облавах на співвітчизників, котрих вивозили на чужину, і пропонували їм піти шляхом волинської і польської поліції, яка влилася до лав УПА для боротьби за волю українського народу¹⁰⁹.

В документах українського підпілля зазначалося також: "...шуцмани у моральному плані стоять дуже низько і не мають почуття національного обов'язку. Але безумовно за теперішньої ситуації кращим є, коли вони несуть службу, ніж поляки. Тим більше, коли вони налаштовані вороже проти останніх"¹¹⁰.

Говорячи про мотиви, з яких українці і поляки йшли на службу до німців, важливо підкреслити, що в різні часи впродовж війни ці мотиви могли бути й були різними та часто протилежними. З приводу “колаборації” українців на початковому етапі війни добре висловився І. Лисяк-Рудницький. Він зауважував: “Згідне з правдою, що за міжвоєнної доби багато українців симпатизувало Німеччині. Але це було природне. Українські патріоти поборювали “статус кво”, що означав знищення для їхньої нації, і тому оглядалися на єдину державу, яка могла, здавалося, довести до ревізії Версальської системи. Ця настанова існувала вже до 1933 року, і вона тривала після 1933 — не тому, що Німеччина стала нацистською, а тому що вона далі перебувала в опозиції до “статус кво”. Якщо українці в цьому відношенні помилялися, вони заслуговують на таку саму поблажливість, як ті з-поміж західних лібералів, що замикали очі на реалітети російського комунізму”¹¹¹.

Проте після створення на Волині УПА не можна не вважати, на наш погляд, зрадниками свого народу тих місцевих українців, які залишилися в складі німецьких військових допоміжних формувань і окупаційних адміністративних органах, якщо тільки вони не перебували там за наказом командування УПА.

Щодо тих поляків, котрі від самого початку війни вступали до лав німецької допоміжної поліції або посідали різноманітні адміністративні посади в окупаційному апараті, то їх польські науковці класифікують як таких, що становили найгірший суспільний елемент та були відвертими зрадниками Польської держави¹¹². Ці поляки не мали жодного сумніву щодо того, що йдуть на співпрацю з головним ворогом свого народу. Виняток може бути зроблений лише для тих осіб, яких скерувало на роботу до німців керівництво підпілля в якості агентів.

Як слід трактувати співробітництво з німцями тих поляків Волині, що змушені були після масових антипольських виступів загонів УПА шукати захисту у тодішнього “господаря” на тих теренах? Для багатьох з них йшлося, передусім, про прагнення зберегти своє життя і в якійсь мірі помститися українцям. Не випадково у вже згадуваній статті “Куди прямують поляки”, опублікованій в часописі ОУН(Б) “Ідея і чин”, її автор стверджував: “... те, що на польських землях окреслюється як національна зрада, на українських землях поляки прикривають ореолом геройства”¹¹³.

Звичайно, ніякого геройства у співпраці з німцями поляки не вбачали, проте ставлення до них на Волині було іншим, ніж в Генерал-губернаторстві. Тут вони були змушені розраховувати на єдину силу, як їм здавалося, здатну надати їм дієву допомогу. Звернемо також увагу на те, що вищезитована стаття була написана на початку 1944 р., а не в 1943 р., тобто вже після масових антипольських виступів українських повстанських формувань.

Крім польської поліції, до участі в антиукраїнських “пацифікаційних” акціях німці залучали також польську жандармерію з ГГ, що складалася з вихідців з Сілезії, Познаньщини та Помор’я. На відміну від “гранатової” поліції вояків цих формувань називали “зеленими” через те, що рядові носили радянську форму кольору хаки. У травні 1943 р. близько тисячі польських жандармів прибуло до Луцька. До того часу

вони несли поліційну службу поблизу фронту в Східній Україні. Місцеве польське населення, сподіваючись на те, що ці формування остаточно розправляться з українцями, “сприймало їх оплесками радості”¹¹⁴. Ставлення поляків-жандармів до українців було особливо ворожим. Жорстокістю і нещадністю під час нападів на українські села уславилися, зокрема, загони так званої “жандармерії мотоциг”¹¹⁵.

Дуже часто польська поліція і жандармерія підтримували бази самооборони поляків на Волині, взаємодіяли з проаківськими партизанськими загонами під час нападів на українські села. Пізніше чимало польських шуцманів і навіть окремі польські поліційні формації увіллються до АК. Так, наприклад, у січні 1944 р. складовою 27-ї піхотної партизанської дивізії АК, яка буде сформована на Волині, стане шуцмансшафт — батальйон № 107 з м. Матіїва. У зв’язку з цим іноді важко покласти відповідальність за той чи інший, скоєний стосовно мирної української людності, злочин на якусь конкретне військове формування, що складалося з поляків.

Однак, підкреслимо, що хоча частина волинських поляків і поклала, наприклад, на “шльонзаків” (тобто виходців з Сілезії) великі надії, в тому сенсі, що “це вже їхня влада”, далеко не завжди польські поліцаї і жандарми приходили на допомогу своїм співвітчизникам, навіть якщо мали для цього нагоду. Тому серед збережених архівних документів і спогадів з тих часів можна віднайти чимало негативних висловлювань щодо їх діяльності, поширених серед місцевих поляків, наприклад: “Ця польська поліція така сама польська, як шуцмани — українські”¹¹⁶.

Не позбавленою інтересу є оцінка дій польської поліції, а також характеру українсько-польського конфлікту загалом, яку дають матеріали прокомуністичних підпільних організацій західних областей України. У зверненні організації “Визволення вітчизни” зазначається так: “...з нечуваною жорстокістю винищували оунівці польське населення, від малого до великого, спалювали оселі, руйнували сади та поля... Акти насильства супроти мирної польської людності дали німцям нагоду створити з кримінальних елементів польську жандармерію та дали їй вільну руку у винищуванні населення. Але дарма шукав би мирний польський громадянин в цієї жандармерії захисту перед українськими бандами. Вона була створена німцями для винищування української мирної людності і цю брудну роботу намагається виконувати не гірше від УПА...”¹¹⁷.

У центральному органі організації “Гвардія Людова” (“Народна гвардія”) “Боротьба” в № 10-11 від 1-15 серпня 1943 р. повідомлялося: “...З відразою та ненавистю дивляться український та польський народи на дурних Грицьків з української поліції, які накривають головою для Гітлера, мордують польське населення та на катів з польської жандармерії, яка проводить масові езекуції над українською людністю Волині. З погордою та гнівом придивляються український та польський народи до націоналістичних бандитських ватажків, які проголошують гасла польсько-української бійні, та до політичних ватажків з Українського центрального комітету і Польського опікунського комітету, котрі від лютого ворога приймають гроші на допомогу жертвам цієї безглуздої бійні, спровокованої цим же підлим ворогом”¹¹⁸.

У серпневому за 1943 р. суспільно-політичному огляді крайового проводу ОУН на ПЗУЗ повідомлялося про те, що від початку цього місяця німці змінили свою тактику в ставленні до поляків і польської поліції на Волині. На початку серпня вони провели масові арешти польської інтелігенції у Луцьку і в районі. У багатьох поляків німці відібрали зброю. Арешти проводилися співробітниками служби безпеки, які спеціально для цієї мети приїхали з Рівного. Заарештованих поляків німці передавали на допити українській поліції. У тих випадках, коли польські поліцаї стягували “контингент” з українського населення на власну користь, німці також їх “гостро карали”. Поряд з тим, як свідчать документи українського підпілля, у деяких місцевостях, що знаходилися поза межами безпосереднього і постійного впливу німців, “воєнне право”, носієм якого був кожний озброєний німець чи поляк, продовжувало панувати і надалі, а місце “контингенту” фактично займав грабунок ¹¹⁹.

Як бачимо, служба частини поляків в німецькій поліції і жандармерії та їхня участь в антиукраїнських каральних акціях, безперечно, сприяли ескалації напруження в українсько-польських відносинах на Волині. Якщо погодитися з найбільш об’єктивною, на наш погляд, інформацією, що міститься в німецьких документах, про те, що антипольські виступи українських збройних формувань набули масовості саме у квітні 1943 р., коли першими своїми антиукраїнськими діями відзначилася і польська допоміжна поліція, то стає зрозумілим, яку роль відіграла остання в планах керівників ОУН(С-Д) і УПА з “деполонізації” західноукраїнських земель ¹²⁰.

Разом з тим ще раз наголосимо на тому, що навряд чи керівництво польського антигітлерівського руху Опору, як і польське суспільство загалом, повинні нести відповідальність за дії окремих представників своєї нації, які перейшли на службу до нацистського режиму. Слід вважати, що це злочини цього режиму. На жаль, в роки війни якісь польська, так і українська громадськість здебільшого не робила різниці між тими, хто перебував на службі у німців і тими, хто знаходився в лавах патріотичних військових формацій. Визначальним чинником у відносинах між українцями і поляками була національна приналежність.

Від травня 1943 р. центральне керівництво польського підпілля у Варшаві вже було докладно поінформовано про ситуацію на Волині. Про це свідчать рапорти генерала С. Ровецького до Лондона. В одному з них, від 4 травня, підтверджувався факт втечі до лісу між 19 і 25 березня 6 тисяч осіб зі зброєю, котрі до того часу знаходилися на службі в українській шуцполіції і веркшутцах. Останніми, хто втік до лісу, а сталося це 14 квітня, Ровецький називав людей з української поліційної школи в м. Матіїв.

Напади на поляків, на думку генерала, розпочалися відразу ж після “дезертирства української поліції”. В першу чергу вони були спрямовані проти польських співробітників німецької адміністрації, що віддала службами охорони лісів і держмаєтків, а потім вже поширилися на сільську людність, як колоністів, так і автохтонів, зокрема, на Костопільщині. У звіті подавалася кількість загиблих поляків, яка на початок травня складала понад тисячу осіб. Як зазначав Ровецький, не-

зважаючи на це, керівництву волинським підпіллям достатньо швидко вдалося “загасити” паніку, що охопила польське цивільне населення. Люди, здатні працювати, розпочали польові роботи. Комендант округу АК у відозві до української громади наголосив на прагненні поляків до мирного співіснування з українцями, однак попередив, що у випадку повторення антипольських виступів уживатиме проти них репресивних заходів.

Місцева українська інтелігенція відмежувалася від цих виступів, назвавши їх “витівками молоді”. Причини нападів українців на поляків генерал не знав, але повідомляв, що вивчає. Щодо причини втечі української поліції до лісу, то він називав ту, яку подавали німці, а саме, що з роззброєнням останніми українських шуцманів під загрозу ставилася подальша дієспроможність організаційної мережі бандерівців. Водночас генерал вказував на існування значного впливу на місцеву людність радянської пропаганди, яка підштовхувала українців і поляків до, на його думку, передчасного антинімецького повстання¹²¹.

У депеші до Лондона від 22 червня 1943 р. керівника одного з департаментів Делегатури польського уряду — Керівництва цивільної боротьби — С. Корбонського кількість загиблих поляків на Волині з вини українських збройних формувань оцінювалася вже у 2 тисячі осіб¹²², а в звіті від 19 серпня нового командувача АК генерала Т. Коморовського — у 3 тисячі осіб. Близько 5 тисяч осіб, що залишилися без даху над головою, німці вивезли до Рейху¹²³.

“Одним з найбільших погромів польськості був напад банди поліцаїв на Янову Долину (с. Іванова Долина Костопільського району Рівненської області. — Авт.) у Великдень 23 квітня, під час якого загинуло близько 300 осіб”. Така інформація була вміщена у травневому за 1943 р. випуску “Інформаційного бюлетеня” АК¹²⁴.

Насправді цей напад здійснили бандерівські відділи 1-ї групи УПА на чолі з Дубовим, про що довідуємося з українських матеріалів¹²⁵. Біля села знаходилася одна з найбільших у Європі у міжвоєнний період каменярня базальту. Тому тут було розташовано німецький гарнізон. Залогу гарнізону становила рота литовської поліції під німецьким командуванням. Вірогідно, співпраця місцевих поляків з представниками німецького гарнізону і дала підстави українським повстанцям напасти на село.

Напад відбувся вночі (за українськими матеріалами — в ніч з 21 на 22 квітня) близько першої години. Відразу спалахнули дерев’яні будівлі. Одні люди гинули в полум’ї вогню, а ті, що намагалися вибратися з будівель назовні, розстрілювалися. Власної збройної самооборони в селі поляки на той час ще не створили, оскільки побоювалися присутності німців, котрі у будь-який час могли віднайти у них зброю та суворо за це покарати. Щодо самих німецьких поліцаїв, то вони під час нападу “банди” вирішили для себе за краще не залишати своїх кошар. Тільки коли упівці наблизилися до їхніх власних оборонних позицій, німці відкрили вогонь.

Внаслідок нічного бою, за підрахунками української сторони, з боку поляків були сотні постріляних і попалених, власні втрати повстанців становили 4 вбитих і 3 поранених. За польськими підрахунками, у цю ніч в селі загинуло від 500 до 800 осіб. У спецповідомленні УШПР сек-

ретарю ЦК КП(б)У М. Хрущову подавалася цифра в 600 загиблих поляків¹²⁶. Навряд чи така кількість людей проживала в Яновій Долині, хоча на той час у селі могли знаходитися втікачі з інших сусідніх польських поселень. Ті, хто залишився живим, наступними днями частково розпорошилися по інших місцевостях Волині, іншу частину врятованих німці вивезли до Рейху. Зараз поблизу того місця, де колись знаходилося польське поселення, існує українське село Базальтово.

Документи українського і польського підпілля свідчать про те, що у нападах на польські села на Волині поряд з бандерівськими брали також участь мельниківські й бульбівські загони. Ця обставина може свідчити про те, що керівництво навіть тих українських організаційних центрів, які в цілому заперечували застосування до поляків принципу колективної відповідальності, було не в змозі або не бажало стримувати українських селян від помсти, настільки поширеним явищем в Західній Україні була загальна ненависть до них.

Так, 13 травня 1943 р. бульбівські загони за підтримки української людності із сіл Вілія, Бистриці, Хотин, Холопи напали на польське населення с. Немілія, що на Костопільщині. Одних поляків вбивали сокирами, ножами та вилами, інших — вогнепальною зброєю. Загалом під час нападу загинуло від 150 до 200 осіб. Наступного дня німці, що прибули до села, фотографували тіла помордованих. Усіх їх поховали у колективній могилі¹²⁷.

Пізніше, на початку вересня, поляки під командуванням поручника Л. Ошецького і за підтримки радянських партизанів зі з'єднань І. Шитова та Д. Медведева помстяться жителям с. Вілія і штабній групі бульбівців, яка буде розквартирована на той час у селі. Внаслідок чотирьохгодинного бою загине велика кількість українських селян і близько 40 українських повстанців. Поляки втратять 16 бійців¹²⁸. (Т. Боровець-Бульба у своїх спогадах подає дещо інші цифри¹²⁹).

Згідно з твердженнями багатьох польських дослідників, українські повстанці дуже часто приурочували початок своїх акцій до якихось знаменних дат. Так, наприклад, масовий напад на польські колонії відбувся в другу річницю прийняття Акту відновлення Української держави, тобто в ніч з 29 на 30 червня 1943 р. Генеральний наступ проти поляків на Волині співпав з православним святом апостолів Петра і Павла (12 липня), коли майже одночасно було атаковано понад півтори сотні польських поселень¹³⁰.

Найдокладніша інформація, що міститься в документах цивільного представництва польського емігрантського уряду на окупованих землях, висвітлює обставини нападу в цей день на містечко Порицьк (Павлівка) та його околиці на Володимирщині. Інформацію подано таким чином: “Протягом 11—13 липня банди майже одночасно напали на кільканадцять сіл, розташованих неподалік м. Порицьк. В складі банд поряд з іншими знаходилися українські селяни з сіл Самоволя, Грушів, Печиховости, Стрільці. Окрім чоловіків, в тих бандах можна було побачити жінок і підлітків. Українці мали різноманітну зброю, починаючи від кулеметів та гранат і закінчуючи лопатами та вилами. Зброя була як радянського, так і німецького походження... Внаслідок нападу українців, наприклад, в колонії Ожешин, з 350 її мешканців живими залишилися тільки близько 60. Урятувалися, головним чином, ті, хто

на момент нападу не був вдома. Напад стався о 9-й годині ранку. Його здійснила банда на чолі з Григорієм Возняком, який був одягнений у радянську військову форму. Банда мала на озброєнні важкі кулемети і 6 автоматів. Українці повитягали польську людність з хат і вбили поблизу розташованого неподалік лісу.

У самому містечку Порицьк банда з'явилася 11-го липня об 11-й годині. Бандити були вдягнені у німецькі мундири. Польська людність знаходилася на той час в костьолі, де проходило недільне богослужіння. Бандити встановили перед костьолом кулемет і, дочекавшись, коли люди почали після служби виходити з нього, відкрили вогонь. Від кулеметного вогню і кинутих у натовп кількох гранат загинуло близько 100 осіб. Після цього бандити підклали під вітар артилерійський снаряд, обгорнули соломою і підпалили. Стався вибух, від якого було зруйновано половину вітаря. Банда пограбувала містечко і близько 17-ї години відійшла у ліс¹³¹. На думку польського дослідника, а в минулому солдата АК В. Філяра, напад на костьол у Порицьку здійснив загін УПА на чолі з М. Квітковським (Огороднічуком)¹³².

Про ті самі липневі події на Володимирщині повідомлялося також у звітах командування АК Львівського регіону: "... О пів на третю вночі 11 липня 1943 р. розпочалася різанина. Кожен польський дім оточили не менш ніж 30—50 селян, озброєні тупими різальними знаряддями, і кілька чоловіків, які мали вогнепальну зброю. Отримавши від господарів відмову добровільно відкрити двері, вони трошили двері самі, кидали в середину домів гранати, рубали людей сокирами, кололи вилами, а тих, хто намагався втекти, розстрілювали з кулеметів. Деякі поранені чоловіки померли вже після 2—3 днів страждань. Багато поранених і скалічених дісталися кордону Сокальського повіту. До 11-ї години було цілком знищено населення польських колоній: Новини, Гурів Дужий, Гурів Малий, Вигнанка, Зигмунтівка і Вітольдівка. Там зазнало жахливої смерті понад тисячу осіб"¹³³.

Якщо у Варшаві, як вже згадувалося вище, докладно стало відомо про антипольські виступи лише у травні, то здавалося б, місцеве командування АК мало відреагувати на них відразу ж. Проте для польського підпілля на Волині акції УПА стали певною мірою несподіванкою, особливо вразила поляків їх кількість і способи, у який вони проводилися. Це свідчило, по-перше, про швидкість, з якою ОУН(С-Д) прийняла рішення щодо "деполонізації" західноукраїнських земель і з якою вона почала втілювати ці наміри в життя, а по-друге, про погану обізнаність місцевих органів розвідки АК щодо українських планів.

Останнє наше твердження, до речі, суперечить поглядам деяких українських зарубіжних дослідників, наприклад, Т. Гунчака, який вважає: "поляки, маючи практику ще недавнього правління своєю державою, зуміли створити компетентну розвідку, яка всебічно інформувала про життя українського населення, зокрема, про діяльність національного підпілля"¹³⁴.

Насправді аківське підпілля на Волині на початку 1943 р. було ще дуже слабким. Підкреслимо, що це було спричинено німецькими масовими арештами влітку 1942 р., які фактично знищили місцеву організаційну мережу АК. Головне командування у Варшаві заборонило від середини 1942 р. будь-яку підпільну діяльність на Волині. До січня

1943 р. збережені тут конспіративні осередки лише допомагали діючій на Сході в напрямку Києва польській саботажно-диверсійній організації “Вахляж” (“Віяло”).

Підкреслимо також, що втеча з німецької служби в березні 1943 р. українських шуцманів і їх перехід в УПА покращили умови польської конспірації у великих містах і містечках, але значно погіршили їх в сільській місцевості.

В організаційному звіті за період від 1 березня до 31 серпня 1943 р. головний комендант АК генерал Ровецький таким чином оцінював ситуацію на Волині: “... Доведена до нестерпного стану польська людність ховається від переслідувань у великих містах, в лісі, або самостійно вступає у боротьбу з ворожим елементом заради збереження свого життя і майна. Ці обставини змушують територіальні комендатури до організації ефективного опору ворожим виступам представників інших національностей. Самооборона на східних землях стає завданням, яке за своєю важливістю не має поступатися підготовці до повстання”¹³⁵.

Отже, опинившись перед загрозою фізичного знищення польської людності, командування АК на Волині було змушено, водночас з продовженням підготовки до загального антинімецького повстання, спрямувати зусилля наявних на той час в окрузі сил на створення “волинської самооборони”.

Про це, зокрема, йшлося у наказі коменданта округу полковника К. Бомбінського від 22 квітня 1943 р.: “... Упродовж вже двох тижнів польське населення на Волині зазнає варварського мордування, яке коять стосовно цілих родин українські різуні. Мені відома рука, котра пхає українську людність до самовбивчої боротьби проти своїх співвітчизників польської національності на спільній батьківській волинській землі. Цілком зрозуміло, хто може отримати користь від цього внутрішнього безладдя. Це німецькі окупанти, яким простіше поневолити край, коли окремі групи населення проводять між собою боротьбу. Це також радянські партизани, котрі, діючи на землях Речіпосполитої, намагаються зосередити керівництво усім тут в своїх руках. Втрат зазнають тільки господарі цієї землі поляки і українці (навіть чи українські селяни відчували себе в попередній період справжніми господарями на цій землі. — Авт.). Зрозуміло й те, що я не міг залишитися байдужим в умовах, коли кояться злочини проти співвітчизників, і при цьому виняток не робиться навіть для жінок та дітей.

Ми вдалися до відплати тим українським провідникам, які всією своєю політичною діяльністю сприяли підбуренню української громадськості до виступу проти співвітчизників-поляків на Волині. Однак цей різновид відплати не гарантує польській людності цілковитої безпеки. У зв'язку з цим наказую:

а) Унеможливити або принаймні ускладнити подальші напади різунів може тільки власна самооборона. На командувачів усіх рівнів покладаю обов'язок зініціювати цю справу. При цьому слід зробити все, аби наша організаційна мережа залишалася законспірованою...; б) Забороняю застосовувати у боротьбі методи, якими користуються українські різуні. Не будемо у відповідь палити українські поселення або вбивати українських жінок та дітей. Самооборона повинна мати на меті

захист населення або покарання нападників при збереженні людського життя та майна; с) Забороняю будь-яку співпрацю з німецькою владою під час здійснення самооборонних акцій. В жодному разі не можна за миску сочевичної юшки у вигляді зброї вступати до поліції, вартівних відділів або інших загонів під німецьким командуванням. Дозволяю і навіть наказую здобувати у німців зброю, але в інший спосіб, в залежності від умов; д) Забороняю нав'язувати співпрацю з радянськими партизанськими загонами. Не відбираю у них права перебувати на нашій землі, оскільки йде війна. Командувачі усіх рівнів повинні зробити все можливе, аби поляки, які знаходяться у радянських партизанів, опинилися в польських загонах. При цьому хочу застерегти від можливого проникнення в польські лави провокаторів і комуністів. З наказом ознайомити усіх командувачів до командира відділення включно. Після ознайомлення усі примірники наказу знищити...»¹³⁶.

У розпорядженні полковника Бомбінського від 17 травня 1943 р. вже чітко вказувалися ті місця, де мала постати самооборона. По-перше, вона утворювалася в тих сільських місцевостях, де переважало польське населення*. По-друге, в тих районах, де поляків було менше, ніж українців, самооборону слід було організовувати у містах та невеличких містечках. По-третє, на допомогу самообороні в кожному населеному пункті поставали збройні відділи та утворювалася система сповіщення¹³⁷.

На момент видання цього наказу в багатьох польських колоніях і селах самооборонні осередки (пляцувки, пункти, бази) вже існували. Вони були створені місцевими жителями і, як правило, без будь-якої допомоги з боку військового підпілля. Початковим етапом в їх організації було запровадження нічного патрулювання. Багато що в налагодженні системи спостереження і оповіщення залежало від людини, яка за це відповідала. Дуже часто ця людина ставала на чолі всієї самооборони в тому чи іншому населеному пункті.

Наступним етапом була підготовка і організація самої оборони на випадок нападу. Поляки намагалися будувати її таким чином, щоб використати, насамперед, ландшафтні умови, тобто вже існуючі вали, рови, горожі, і лише потім зводили власні фортечні будівлі. Великою проблемою було озброєння пунктів опору. Певну кількість зброї полякам вдалося придбати під час німецько-польської та на початку німецько-радянської воєн. Іноді вони демонтували зброю з покинутих небоездатних танків і літаків, ремонтували та доукомплектовували її. Час від часу у великій таємниці від німців зброю та набої базам самооборони постачала польська поліція. Деяким польським селам на Волині давали зброю самі німці, щоб ті могли боронитися самостійно. Як правило, це робилося в тих місцевостях (найчастіше Луцького, Горохівського, Кременецького районів), звідки окупанти вивозили збіжжя. Завдяки отриманій від німців зброї поляки, наприклад, поселення Гута Степанська на Костопільщині змогли утримувати оборону від нападів боївок УПА упродовж трьох днів від 16 по 18 липня 1943 р.¹³⁸

*Найбільше поляків проживало у селах на Володимирщині — понад 20 %. В усіх інших районах Волині польська сільська людність становила близько 14 %, а в містах — близько 25 %.

Польську самооборону окупанти намагалися використати також для боротьби з усе більш міцніючою УПА і радянськими партизанами. Але траплялося, що німці їй відбирали зброю, а керівників самооборони заарештовували. Ставлення окупантів до українсько-польського конфлікту добре відбиває відповідь на скарги поляків сарненського гебітскомісара: “Ви бажаєте Сікорського, а українці хочуть Бандеру. Ну і бийтеся між собою. Німці нікому не допомагатимуть”¹³⁹.

Упродовж 1943 р. на території Волині постало понад 100 польських осередків самооборони. Перші з них були утворені вже в квітні. До найпотужніших самооборонних баз слід віднести ті, які виникли в поселеннях Пшебраже (до 1921 р. — Пшебродзь) на Луччині, Гута Степанська і Стара Гута на Костопільщині, Панська Долина на Дубенщині, Засмики на Ковельщині, Білин на Володимирщині та деякі інші. Переважна більшість пунктів опору, а серед них і вищезгаданий у Гуті Степанській, не витримали натиску загонів УПА і були знищені. Тільки з небагатьох населених пунктів місцевій польській людині вдалося евакуюватися до міст під охорону німецької адміністрації або дістатися інших великих осередків самооборони. Люди тікали через кордон до ГГ, або погоджувалися на добровільний виїзд на роботу до Німеччини. Вже наприкінці квітня 1943 р. німці відправили з Сарн цілий ешелон, завантажений поляками¹⁴⁰. Місцеве командування АК намагалось стримати цей потік польських біженців, але це йому не вдавалось.

Вистояти у боях проти українських збройних формувань вдалося тільки тим польським базам самооборони, які, по-перше, були численними і в них зосереджувалося інколи навіть по декілька тисяч осіб, по-друге, тим, які отримали солідну матеріальну підтримку з боку командування АК у вигляді зброї, амуніції, а також добре вишколених військових, а, по-третє, тим, які користувалися допомогою радянських партизанів (переважно у лісистих східних та північних районах Волині).

Варто наголосити на тому, що крім головного свого призначення — захисту власної людинності — члени польських баз самооборони і, насамперед, найміцніших з них, вдавалися до акцій іншого характеру. Вони координували оборону іноді кількох населених пунктів, надавали допомогу сусіднім поселенням і в разі потреби евакуювали тамтешнє населення, розшукували і рятували біженців, охороняли людей, що працювали в полі, розташованому далеко від поселення, організували “превентивні” напади на упівські осередки і боївки, або напади “з метою помсти у відповідь на дії загонів УПА”, зрештою, атакували сусідні українські села, вирішуючи таким чином проблему власного продовольчого забезпечення¹⁴¹.

Підкреслимо, що кількість польських акцій з метою реквізиції збіжжя в українського населення мала бути великою. Наприклад, у підпільному друкованому органі АК Львівського округу “Інформаційний бюлетень Червенської землі” наголошувалося на катастрофічній ситуації зі збором врожаю та голодуванням міського населення як в Східній Галичині, так і на Волині¹⁴². Польські дані стосовно “превентивних” і “відплатних” акцій польських баз самооборони, під час яких нерідко здійснювалися вбивства і страждала мирна людинність, значно доповнюють матеріали українських повстанців, що знаходяться, зо-

крема, в колекції документів ОУН і УПА, які діяли на території Рівненської області¹⁴³.

Так, в звіті командира району “Скеля” (Людвипольський район) друга Чорноти (прізвище нами не ідентифіковано) за час від 1 листопада до 1 грудня 1943 р. повідомлялося наступне: “Район числить 43 села. Організаційною сіткою охоплено цілість району. В деяких селах оргроботу унеможливають поляки та більшовики, що в районі мають досить поважну силу. Всі головні польсько-більшовицькі сили знаходяться переважно в селах за рікою Случ і повністю ними опановані. Більшовики з панками часто нападають на села Хотинь, Холопи, Бистричі, Великі Селища, Маренін, Більчаки, Уст’є, Поташня, Антолін... Сталий осідок більшовицько-польські банди мають в селах Стара Гута, Новини, Мочулянка, Глушків, Нова Гута...”¹⁴⁴.

А в фонді документів з’єднання УПА-Північ, що зберігаються в ЦДАВО України, в звітах українських повстанців з перебігу військових операцій містяться навіть згадки про те, що польським базам самооборони в деяких випадках надавала допомогу українська поліція. Так, в повідомленні командира куріня Вітра з перебігу бою з поляками 16 жовтня 1943 р. в с. Рудя, адресованого до командувача загonom ім. Богуна Ліваря, зазначалося наступне: “ О 5-й годині під’їхали з Білина поляки (35 шт.), зробили наскок на нашу заставу. Опісля їм прибуло до помочі 65 осіб української поліції і 1 танкетка. Наші були змушені відступити. Оставили вбитого сотенного др. Грізного. Крім того, є втрати в зброї”¹⁴⁵.

Використані і цитовані вище документи багато про що свідчать. По-перше, з червня-липня 1943 р. на антиукраїнські “відплатні акції” виявилися здатними також польські бази самооборони. До того часу їм доводилося в основному лише оборонятися. Листи з Волині до Варшави тих осіб, які були свідками антипольських нападів, доводять, що декілька десятків тисяч польських селян, далеких від політики, погодилися бути втягнутими в самооборону тільки тому, що хотіли фізично вижити, і діяли вони в ній не стільки з патріотичних міркувань, скільки з метою самозбереження. У такій ситуації люди були згодні шукати підтримки і захисту не лише у німецької окупаційної влади або радянських партизанських загонів, але, як кажуть, й “у самого чорта”.

По-друге, після масових антипольських виступів, які з липня 1943 р. охопили майже всю територію Волині, командування АК нарешті зважилося на часткову деконспірацію своїх сил і застосування радикальних заходів у протидії загonom УПА та місцевій українській людності, що брала участь в нападах. Наказом командувача округом від 19 липня відділи Державного корпусу безпеки, які до того часу належали окружній Делегатурі польського уряду, підпорядковувалися АК.

Ще раніше значний відсоток офіцерів і рядових бійців кадрового складу АК у містах і сільській місцевості було скеровано в осередки самооборони, насамперед, у найнебезпечніші, на погляд командування АК, північно-східні райони Волині. У підпіллі залишилася тільки частина сил округу. 20 липня було прийнято рішення про створення міцних рухливих (летючих) партизанських загонів, які ззовні мали співпрацювати із захисниками баз. Згідно з цим рішенням у найближчий час було створено 9 партизанських загонів. Три з них очолювали-

ся польськими офіцерами, які були перекинуті на Волинь з Великої Британії по завершенню навчання в спеціальній диверсійній школі. Загалом у складі 9 польських партизанських загонів знаходилося близько 1200 бійців. Ще близько 3600 осіб, які мали зброю, діяли в групах самооборони в базах¹⁴⁶.

Ця кількість озброєних поляків на Волині не була великою, якщо згадати, що загони УПА в 1944 р. нараховували щонайменше 25—30 тисяч бійців¹⁴⁷. Є підстави вважати, що на Волині в другій половині 1943 р. в УПА було принаймні близько 10—15 тисяч осіб.

Незважаючи на значне запізнення, з погляду польських керівників, з прийняттям перерахованих вище заходів протидії, вони дали змогу місцевому командуванню АК зупинити наприкінці 1943 р. на тиск загонів УПА та врятувати частину польського населення від смерті.

По-третє, внаслідок дій проаківських партизанських загонів вже влітку і восени 1943 р. постраждала значна кількість цивільного українського населення, яке не було причетне до антипольських виступів. Про це свідчить, наприклад, лист волинського делегата польського уряду К. Банаха, адресований 26 вересня 1943 р. коменданту округу АК полковникові К. Бомбінському.

В листі критикувалася “неналежна позиція окремих партизанських загонів і баз самооборони, яскравим прикладом якої могло бути те, що відбувалося в околицях поселення Ружин... Місцевий загін палить сусідні українські села... Мордує усіх українців, на яких випадково натрапляє на своєму шляху. Грабує майно української людності”¹⁴⁸.

Про характер дій стосовно українського населення польських баз самооборони, проаківських і прорадянських польських партизанських загонів чимало інформації міститься також в матеріалах УШПР, зокрема, в звітах багатьох командирів партизанських загонів, спецгруп НКДБ СРСР.

Перші значні радянські партизанські формування з’явилися на території Волині в 1942 році. Це були загони Баті (Г. Лінькова), Дяді Петі (А. Бринського), Чорного (І. Банова), Д. Медведєва, О. Сабурова, С. Каплуна. Незабаром північніше залізниці Сарни-Ковель було створено чи не суцільний партизанський край. В другій половині 1943 р. там, а також загалом на Волині, вже діяли з’єднання О. Федоріва Чернігівського, І. Федоріва Рівненського, В. Бегми, М. Наумова, І. Шитова, М. Прокоп’юка, В. Карасьова та інші¹⁴⁹.

Цікаві свідчення про власні контакти з польськими партизанами надав командувач загону “Мисливці” полковник М. Прокоп’юк, що діяв у районі Цуманських лісів у трикутнику Сарни-Рівне-Ковель. Він писав: “З приходом в Цуманські ліси ми вперше в своїй практиці зустрілися з існуванням суто польських військових формувань. В травні 1943 р. їх нараховувалося 4 угруповання, що базувалися на Гуту Степанську і колонію Гали (біля Сарн), в селі Пшебродзь (Пшебраже) і м. Рожище (біля Луцька). Всі вони виникли стихійно, в порядку самооборони від націоналістичних банд ОУН. Польський гарнізон в с. Гута Степанська якоюсь мірою був пов’язаний з радянським партизанським з’єднанням Баті — Григорія Лінькова, що дислокувався північніше залізниці Сарни-Ковель. Друге польське угруповання на півночі — в

колонії Гали — орієнтувалося на підтримку з боку німців, і останніми було частково озброєне. З приходом туди радянських партизанських загонів і в тому числі радянсько-польських загонів (Собесяка, Сатановського, Куницького) в гарнізонах Гути Степанської і колонії Гали відбувся поділ, внаслідок якого багато поляків пішло в активно діючі проти гітлерівців загопи і з'єднання. Ті, що залишилися, викристалізувалися у формування проаківського типу, з притаманною їм практикою лавірування, вичікування та збереження сил. В цьому відношенні типовим був гарнізон в с. Пшебродзь. В ньому нараховувалося до 2 тисяч жителів, з котрих не менше тисячі були озброєні. Пізніше, десь в березні-квітні 1944 р., гарнізон с. Пшебродзь послужив ядром для створення 27-ї Волинської дивізії АК. Сталося це вже після того, як наш загін залишив Цуманські ліси. Впродовж травня-листопада 1943 р. ми підтримували з гарнізоном в с. Пшебродзь (і через нього з гарнізоном в м. Рожище) доволі тісний зв'язок"¹⁵⁰.

Взагалі, варто зазначити, що радянські документи чітко фіксують той момент, коли в свідомості польського населення Волині стався злам і воно масово пішло у партизани і, насамперед, у радянські партизанські загопи. Остаточо залякані липневими нападами загонів УПА і втративши надію на захист з боку німців, а також власного підпілля, про існування якого багато хто з місцевих жителів навіть не здогадувався, поляки почали шукати порятунку у радянських партизанів. Згідно численних донесень до УШПР польська людність у значній кількості вступала до радянсько-польських партизанських загонів не стільки з метою воювати проти німців, скільки тому, що її змушували це робити дії українських націоналістів, в котрих поляки вбачали свого головного ворога.

Польські дослідники подають інформацію, що на Волині у складі радянських партизанських загонів воювало декілька тисяч поляків¹⁵¹. Згідно з радянськими документами, зокрема, з довідкою про виділення в оперативне підпорядкування Польському партизанському штабу в квітні 1944 р. раніш сформованих польських партизанських відділів, в складі переданих останньому трьох польських партизанських бригад і одного загону (1-ша партизанська бригада ім. Костюшко під командуванням Р. Сатановського, 2-га партизанська бригада "Грюнвальд" під командуванням Ю. Собесяка, бригада ім. Ванди Василевської під командуванням Ст. Шелеста, партизанський загін під командуванням Луцевича) нараховувалося 1800 бійців¹⁵².

Не викликає сумніву той факт, що саме масовий вступ поляків у радянські партизанські загопи підштовхнув командування АК Волинського округу до створення власних відділів. Однак нерідкими були випадки, коли аківські загопи переходили під командування радянських офіцерів, або, навпаки, бійці радянсько-польських формувань тікали до АК. В будь-якому випадку, в яких би загонах не знаходились поляки, їх ставлення до українців було однаково ворожим.

Згадуваний вже Ю. Собесяк, зокрема, приділив чимало уваги в своїх спогадах висвітленню тієї ролі, яку відігравали, наприклад, поляки с. Пшебража, допомагаючи радянським і польсько-радянським партизанським загонам в проведенні ними розвідницької антинімецької і антиупівської діяльності¹⁵³.

Хоча він же написав про те, що зі створенням 27-ї Волинської піхотної дивізії аківці, погрожуючи окремим польським командирам прорадянських формувань смертною карою, і в тому числі йому, на полягали на припиненні ними співпраці з більшовиками і на прибутті разом зі своїми формуваннями в район дислокації дивізії¹⁵⁴.

Взагалі варто підкреслити, що навіть маючи спільного ворога, поляки Волині і радянські партизани не завжди ставилися однаково лояльно один до одного, особливо почастішали випадки непорозумінь між ними після того, коли перші дізналися про масовий розстріл польських офіцерів (катинська справа)¹⁵⁵.

Стосунки між польськими формуваннями і радянськими партизанами були неоднорідними. В одній місцевості взаємини між ними склалися добре: поляки постачали більшовикам продовольство, надавали потрібну інформацію і т. ін. В іншому місці між ними відбувалися збройні сутички. Наприклад, на території Сарненщини такі сутички відбулися 27 квітня 1943 р. в с. Замрочене, 3 травня 1943 р. — в с. Чайків, 16 травня 1943 р. — в с. Стахівка¹⁵⁶.

А от що, наприклад, повідомлялося у звіті до УШПР командувача партизанським з'єднанням у Рівненській області В. Бегми: “У с. Пшебраже знаходиться до 2 тисяч поляків, з яких близько тисячі озброєні гвинтівками і мають декілька кулеметів. Це формування налаштовано відверто вороже щодо партизанів та підтримує тісний зв'язок з німцями. Вбили 6 автоматників партизанського загону під командуванням Олексія. У середині травня 1943 р. 50 автоматників партизанського загону Медведєва намагалися пройти до залізниці в районі м. Ківерці, але поляки їх не пропустили. Після трьохгодинного бою автоматники були змушені відступити”¹⁵⁷.

Особливо складними були стосунки у поляків з радянськими спеціальними оперативно-чекістськими групами, які з метою проведення розвідницької і диверсійної роботи у 1942—1943 рр. органами НКВС УРСР були десантовані на бази партизанських загонів УШПР. Одним з таких загонів якраз і був вже згадуваний загін на чолі з М. Прокоп'юком. 30 серпня 1943 р. спільними зусиллями поляків з Пшебража і партизанів Прокоп'юка було розбите одне з міцних угруповань УПА.

Останній факт свідчить про те, що поляки навіть з одних і тих самих поселень у різні часи по-різному ставилися до радянських партизанів.

Ставлення радянських партизанів до поляків і українсько-польського конфлікту в цілому висвітлює, зокрема, наступний фрагмент зі звіту радянського командира М. Прокоп'юка. У ньому зазначалося: “... В питанні міжусобиці, спровокованої гітлерівцями між українськими і польськими націоналістами, керівники села Пшебраже*, на жаль, відігравали дурну роль. Будучи осадниками і членами спілки осадників, вони ототожнювали націоналістичні банди ОУН-УПА з усім українським народом, на який дивилися не інакше, як очима свого колишнього воєводи Юзефського. Одна із заслуг радянських партизанських загонів полягала у тому, що вони клали край будь-яким підступам націоналістів з

*Поселення Пшебраже виникло після скасування кріпацтва у 1864 р. і проведення на Волині парцеляції польських маєтків.

одного і іншого боків надати подіям “всенародного” характеру, рівно як спробам помститися ні в чому не винній місцевій польській і українській людності. Від часу нашого прибуття в район Пшебража вилазки польського гарнізону проти українських сіл припинилися”¹⁵⁸.

Цитований звіт зайвий раз свідчить про те, що внаслідок дій польських баз самооборони, викликаних українсько-польським протистоянням, нерідко потерпало українське цивільне населення. Методи боротьби на Волині полякам нав’язували загони УПА, як, безперечно, сильніша сторона, тому польське підпілля також не мало вільного вибору засобів у веденні цієї війни.

Як вже згадувалося, накази командувача Волинським округом АК забороняли діяти на засадах колективної відповідальності за здійснені українськими боївками напади і брати участь у “пацифікаційних” акціях проти українських сіл спільно з німцями, радянськими партизанами або окремо. Проте ці накази не забороняли акцій у відповідь на напади загонів УПА, або навіть превентивних дій проти сіл, де могли концентруватися українські збройні формування. Відомі випадки, коли окремі місцеві керівники АК не дотримувалися цих наказів і вдавалися до так званих “сліпих” відплатних акцій. Зрозуміло, що їх наслідком були численні жертви серед цивільного українського населення.

Про одну з таких акцій йдеться, зокрема, у розвіддонесенні УШПР для секретаря ЦК КП(б)У Д. Коротченка. В ньому повідомлялося, що після того, як українці розбили польську базу самооборони в с. Гута Степанська, один з її керівників В. Коханський (Бомба) із залишками своєї групи відійшов у ліси в районі Сарни-Моквин. Там було сформовано міцний партизанський загін, який нараховував близько 800 бійців. Польські партизани були озброєні станковими і ручними кулеметами, автоматичною зброєю. Загін здійснив рейд у напрямку Цуманських лісів, знищуючи на своєму шляху всі українські села і загони бандерівців¹⁵⁹. Виконання наказів командувачів АК, так само як і УПА, не завжди можна було проконтролювати, а тому боротьба між українцями і поляками у багатьох випадках носила хаотичний характер.

Сучасні польські історики наполягають на тому, що більшість випадків масових вбивств українців пов’язана з діяльністю шуцмансшафтів, у яких служили поляки. Але, погоджуючись з цим, слід сказати і про акції польських баз самооборони, польських національних партизанських загонів, що нерідко здійснювалися під командуванням офіцерів АК. Вони також носили щодо мирного українського населення відверто “пацифікаційний” характер. До того ж, варто ще раз нагадати про те, що з наближенням фронту чимало колишніх польських поліцаїв прийняли присягу і стали бійцями місцевих аківських формувань. Усі вони воюватимуть в складі 27-ї Волинської піхотної партизанської дивізії АК, яка буде сформована протягом січня—березня 1944 р.

Створення цієї дивізії було викликане прагненням аківців у ході здійснення ними проти відступаючого німецького війська так званої посиленої диверсійної акції “Бужа” (“Буря”) постати перед радянським командуванням “у всеозброєнні”. Таким чином вони намагалися продемонструвати, що заради звільнення від німецьких окупантів польської довоєнної державної території, в тому числі Волині, здатні на будь-які жертви.

Перший етап бойової діяльності польської партизанської дивізії пов'язаний зі створенням оперативної бази, з території якої вона могла діяти в усіх напрямках як окремими підрозділами, так і у повному складі. Район оперативної бази охоплював західну частину Волині. Головним противником польських загонів під час боротьби за оперативну базу знову стали підрозділи УПА, що в умовах швидкого наступу радянських військ також були змушені відійти у західні райони Волині. На відміну від боїв 1943 р. цього разу загонами АК здійснювали, як правило, наступальні акції, метою яких стало знищення, по можливості, всіх опорних пунктів УПА, що оточували район формування польської дивізії.

У наказі від 16 січня 1944 р. полковник К. Бомбінський звернувся до командувачів польських партизанських загонів округу з такими словами: “Наказую проводити боротьбу з українськими групами з усією нещадністю і суворістю, особливо акції у відповідь за вбивства цілих польських родин. Для вбивць жінок і дітей немає милосердя та блажливості. Цієї боротьби ми не хотіли, прагнули жити в сусідській згоді з українським населенням Волині. Трапилося по-іншому, не ми відповідальні за цю кров. Використання раптовості і неочікуваний напад, швидкий та чіткий відступ після бою — запорука нашого успіху”¹⁶⁰.

Виконуючи цей наказ, аківські загонами розпочали наступальні дії проти підрозділів УПА, основні бази яких були розташовані на схід від Володимира-Волинського у селах Могильне, Гнійне, на території комплексу Свинарських лісів і на південь від Любомля в селах Ставки, Овлочим, а також на території Мосурських лісів.

Подано хронологію боїв між партизанськими загонами АК і підрозділами УПА під час боротьби перших за розширення своєї оперативної бази у західній частині Волині за січень—березень 1944 р., складений на підставі польських матеріалів:

10 січня — бій загонів під командуванням З. Кульчицького і В. Цеслінського (Пьотрусь) в селі Крать на Володимирщині з підрозділами УПА. З польського боку загинуло шість осіб. Скільки з українського — невідомо;

19 січня — невдалий напад партизанів загонів Пьотруся (В. Цеслінський), Ярослава (Л. Домка-Дембіцький) і Леха (Є. Красовський) на чолі з командувачем угруповання “Основа” поручником Богорією (С. Бровковський) на село Гнійне на Володимирщині з метою знищення місцевої бази УПА;

29 січня — наступальні бої загонів Сокола (М. Фіялка) і Яструба (В. Черминський), а також окремих партизанських груп загонів Тшаски (З. Твардий), Сивого (В. Крокай) та “Луна” (назва загону під командуванням З. Кульчицького) з формуваннями УПА в селах Бабе і Щурин на Луччині. Село Бабе було спалено;

Протягом січня — перехід загону Бомби (В. Коханський) на чолі з підпоручником Слуцьким (Ф. Щепаняк) із Заслуча в район концентрації дивізії. Сутички з підрозділами УПА біля села Яромля та інших на Луччині. Перехід загону Гзимса (Ф. Пукацький) з району Острога до місця концентрації дивізії. Наступальні бої з загонами УПА в районі села Панська Долина на Дубенщині;

Початок лютого — захоплення спільними зусиллями польських і радянських партизанських загонів Свинарських лісів та ліквідація місцевої бази УПА, зокрема:

1 лютого — зайняття загоном Тшаски (З. Твардий) села Будище на Ковельщині;

2 лютого — зайняття загоном Яструба (В. Черминський) сіл Вербично і Осси на Ковельщині, загоном “Луна” — сіл Ревушки, Вовчак і Домінополь на Володимирщині, загонами Сокола (М. Фіялка) та Сивого (В. Крокай) — сіл Черніїв, Свинарин, Осекрів та деяких інших на Ковельщині;

5 лютого — бої партизанів загону Тшаски (З. Твардий) з підрозділом УПА біля села Новий Двір на Ковельщині;

8 лютого — група партизанів загону Пьотруся (В. Цеслінський) допомогла базі самооборони в с. Едвардполе відбити напад підрозділу УПА, а також ліквідувала угруповання УПА в селах Верів, Ворчин та Пузів на Володимирщині;

10—11 лютого і 20 лютого — напади загонів Леха (Є. Красовський) і Богорії (С. Броківський) на базу УПА в селі Стенжаричі на Володимирщині. З українського боку загинуло 23 особи;

20 лютого — засідка партизанів УПА на загін Гзимса (Ф. Пукацький) біля села Твердинь на Володимирщині. З польського боку загинуло 15 осіб;

29 лютого — невдалий напад загонів Гзимса (Ф. Пукацький), “Луна”, Тшаски (З. Твардий) на базу УПА в селі Оздзютічі на Горохівщині. З польського боку загинуло 20 бійців і приблизно стільки ж було поранено. 23 березня внаслідок 10-ти годинного бою місцевий підрозділ УПА буде розбитий радянськими партизанами під командуванням Г. Ковальова. До рук останніх потраплять штабні документи підрозділу ¹⁶¹;

29 лютого — напад загону Корда (К. Філіпович) на базу УПА в селі Пшекурка на Любомльщині та її знищення. З польського боку загинула одна особа і дві було поранено. З українського — п’ять осіб загинуло і одну було поранено;

5 березня — бій партизанів загону Леха (Є. Красовський) з підрозділом УПА біля села Гайки на Володимирщині. З польського боку загинуло два бійця і три було поранено;

12 березня — напад партизанів загонів Сокола (М. Фіялка) і Малого (С. Вітамборський), а також варшавської роти саперів Петра (З. Золочинський) на базу УПА в селі Коритниця на Володимирщині;

19 березня — напад партизанів загонів Корда (К. Філіпович) і Сокола (М. Фіялка) на підрозділ УПА в селі Загілля на Любомльщині ¹⁶².

Подану вище інформацію про бої між загонами АК і УПА, взяту з польських матеріалів, значно доповнюють, а в деяких випадках і уточнюють документи українських повстанців ¹⁶³, а також матеріали радянських партизанів ¹⁶⁴.

Так, в опублікованій нещодавно українській повстанській документації, взятій з Держархіву Служби безпеки України, підтверджуються факти запеклих боїв між загонами УПА і АК біля сіл Оздзютічі,

Гнійне, Микитичі, Овлочим, а також зайняття польськими збройними формуваннями сіл Черніїв, Свинарин, Вербично, Осси, Ревушек, Вовчака, Осекрова (вбито до 100 людей), Монович (вбито більше 70 осіб), Осмиговичей, Домінополя, Верби (до дня 15 березня 1944 р. кількість вбитих польськими боївками українців оцінювалась у 600 осіб), Туропина (вбито до 30 осіб), Коритниці (вбито 50 осіб), Мачулки, Лежахів, Твердині та інших¹⁶⁵.

В оунівських інформаційних повідомленнях зазначалося також, що, наприклад, лише на території Вербського району до середини березня 1944 р. в таких селах, як Ставки, Владинополь, Ставочок, Олеськ, Вижгів, Заглинки, Крать, Лиски, Руда, Писарева Воля, Верба, Охнівка, Блаженик українське населення вже майже не проживало, а деякі з цих сіл були польськими воєнізованими формуваннями спалені¹⁶⁶.

Значно більшу кількість українських сіл, що зазнали нападів з боку загонів АК у цей період, а також більше число жертв серед цивільного населення цих сіл, подає в опублікованих нещодавно матеріалах опитувань та спогадах очевидців краєзнавець з Володимира-Волинського Я. Царук¹⁶⁷. Корируючи, зокрема, подібні за характером свідчення і спогади постраждалих поляків, зібрані польськими дослідниками В. і Є. Семашками¹⁶⁸, він стверджує, що лише у Володимир-Волинському районі “з рук польських воєнізованих формувань” загинуло 1454 українці, причому встановлено прізвища 1244 з них¹⁶⁹.

І дійсно, під час січнево-березневих боїв 1944 р. між загонами АК і УПА не обійшлося без значних жертв серед українського цивільного населення. Певне уявлення про характер тих боїв можна скласти на підставі свідчень їхніх безпосередніх учасників.

Наведемо уривок з рапорту від 31 січня 1944 р. на ім'я волинського представника польського уряду К. Банаха одного з діячів місцевої Делегатури про його власні спостереження за тим, що відбувалося на той час у західній частині Волині: “З власних спостережень, а також від звільнених у відпустку солдатів партизанських загонів і родин, які свого часу ховалися на базах, а зараз повертаються до міст, можна дізнатися про речі, які повинні у кожного поляка викликати обурення. Те, що зараз діється у сільській місцевості, нічим не відрізняється від тієї звірячості (od bestialstwa), яку виявляли українські банди у своєму ставленні до поляків. Польські партизанські загопи організовують “наскоки” на українські села, виганяють з них українців, відбирають інвентар, а селища цілком спалюють. Тих українців, які не встигли втекти, застрелюють на місці, не роблячи винятку, здається, навіть для жінок та дітей. Доводиться чути, що партизанські загопи проводять реквізиції навіть у поляків. Через це поширюються нарікання. Поляки говорять, що “грабували німці, українці, а зараз грабує наше військо”. Зрозуміло, що в деяких випадках подібні реквізиції є необхідними, однак вони повинні проводитися у такий спосіб, щоб не викликали ненависті до партизанських загонів”¹⁷⁰.

Особливу активність у розширенні бази формування польської 27-ї дивізії виявив загін поручника Корда (К. Філіпович). В районі діяльності загону на території Любомльщини для населення українських сіл був спочатку встановлений термін добровільної евакуації. Після цього було застосовано силу. Справедливо буде зауважити те, що в

деяких випадках з метою захисту жінок, дітей та старих від можливої помсти з боку польських боїв командування АК намагалося забезпечити їм особисту охорону. Але частіше траплялося, коли за відсутності місцевих командувачів АК групи озброєних членів загонів польської самооборони, а нерідко і за підтримки шуцманшафтів, проводили “пацифікаційні” акції, що носили відверто злочинний характер.

Однією з таких акцій була помста загону польської допоміжної поліції з м. Рожище і членів групи самооборони с. Копачівка населенню сусіднього українського села Тростянка за жертви, яких зазнали мешканці Копачівки під час нападу підрозділу УПА 27 січня 1944 р. Командувач дільницею у м. Рожище і комендант Здолбунівського району АК В. Романовський з цього приводу зазначав: “...поляки в своїх діях застосовували принцип колективної відповідальності і на напади, розбій та грабунок відповідали вбивствами, реквізиціями, пограбуванням. Вбивства вважалися справою честі. Молоді хлопці, які втратили родини, на прикладах гвинтовок робили помітки, рахуючи таким чином кількість своїх жертв. Людське правосуддя перетворювалося на звірячу помсту”¹⁷¹.

Упродовж січня—березня 1944 р. між загонами АК і УПА відбулося близько 20 збройних сутичок. Частина з них була невдалою для польської сторони (як, наприклад, біля сіл Гнійне і Оздзютічі), але внаслідок більшості переможних боїв були знищені бази УПА в селах Щурин, Бабе, Свинарин, Верів, Ворчин, Пузів, Стенжаричі, Пшекурка, Коритниця та деяких інших. Під контролем 27-ї дивізії АК опинився регіон, який охоплював 4 райони у західній частині Волині (за винятком міст): від р. Стохід, а частково і р. Стир на сході до р. Буг на заході, від шосе Луцьк—Володимир-Волинський на півдні до залізничної лінії Ковель—Дорохуськ на півночі.

За підрахунками деяких польських дослідників, загалом упродовж 1943—1944 рр. на Волині між АК і польськими базами самооборони з одного боку та підрозділами УПА і українськими самооборонними загонами з іншого відбулося близько 150 боїв, під час яких з обох сторін загинуло щонайменше по кілька сот бійців. За цими ж підрахунками внаслідок безпосередніх дій польських військових формувань, що підпорядковувалися АК, загинуло також щонайменше 2000 цивільних українців¹⁷², тоді як кількість загиблих поляків оцінюється в 36 543—36 750 осіб, з яких майже 19,5 тисяч із встановленими прізвищами¹⁷³. Стосовно підрахунків українських дослідників підкреслимо, що згадувані матеріали по Володимир-Волинському району краєзнавця Я. Царука значно коригують польські дані, а отже, слід вважати, що українська історіографія своє останнє слово в цьому питанні ще не сказала¹⁷⁴.

Врахуймо й те, що дії УПА, спрямовані проти поляків, котрі часто діяли спільно то з радянськими партизанами, то з німцями, викликали безліч зворотних антиукраїнських репресивних заходів з боку вже тих двох останніх головних противників українських повстанців. Більшовицькі партизанські загони (нерідко разом з поляками) вели безкомпромісну боротьбу проти УПА по знищенню її кадрових та продвольчих баз. Піддавали жорстоким репресіям УПА також і німці: українців, незалежно від їхньої політичної орієнтації, кидали за ґрати, де, до речі, нищили нарівні з поляками; над захопленими у полон ув'язнями

проводилися публічні езекуції; за підтримки війська і поліції “пацифікувалися” українські села, що чинили опір окупаційній політиці.

Тому кількість жертв, які понесли українські повстанці і цивільна українська людність внаслідок тих дій, слід гадати, значно вища за ту, що мала УПА в безпосередньому зіткненні з польськими воєнізованими угрупованнями. Важливо, щоб дослідники відрізняли дії українських і польських національних партизанських загонів від подібних за характером дій представників української і польської національностей, здійснених під командою німецьких або радянських військових.

Від осені 1943 р. антиукраїнський терор польського підпілля набув масового характеру також на території Холмщини та Підляшшя. Кількість вбитих українських громадян у попередній період і до кінця року за підрахунками Люблінського представництва УЦК становила близько 500 осіб¹⁷⁵. На нашу думку, масовість терору спричинив наказ від 4 серпня 1943 р. головного коменданта АК генерала Т. Коморовського (Бур) про початок загальної “відплатної” акції українцям за “участь у німецьких пацифікаціях”. Акцією мала бути охоплена майже вся територія ГГ за винятком дистрикту “Галичина”¹⁷⁶. Масштабності антиукраїнським діям надали також польські втікачі з Волині, які приєдналися до місцевих партизанських загонів. Тільки у Грубешівському повіті в серпні 1943 р. їх нараховувалося близько 6 тисяч¹⁷⁷.

Головну роль у проведенні антиукраїнських акцій на території цього повіту відіграв І-й батальйон БХ (Батальйони Хлопські) Ст. Басая (Рись). У Томашів-Любельському повіті основний тягар боротьби з українськими силами взяли на себе місцеві загоны АК на чолі з комендантом району В. Щепанкевичем (Другак)¹⁷⁸. В окремих керівників польських партизанських загонів навіть виникла думка про необхідність організації силами Люблінського округу АК антиукраїнської акції за Бугом, на території Волині. Проте погоджувальна комісія польських підпільних політичних партій не дала на це своєї згоди¹⁷⁹.

З осені 1943 р. значно посилюється опір польським боївкам з боку українського підпілля. Обидві фракції ОУН створюють самооборонні загоны — Українську національну самооборону (УНС). На Холмщину і Підляшшя з Волині переходять окремі підрозділи бандерівської УПА та переводиться мельниківський Український легіон самооборони (УЛС). У боях проти поляків беруть участь відділи дивізії “СС-Галичина”¹⁸⁰. Слід важати, що посилення українського опору також значною мірою сприяло загостренню боротьби у південній Люблінщині та зростанню кількості обопільних збройних акцій.

З листопада 1943 і до червня 1944 рр. місцем запеклих боїв між польськими і українськими силами стала південна частина Грубешівського і прилегла до неї ділянка Томашівського повітів. В організаційно-територіальній структурі АК-БХ це був район № 5. Зі сходу його обмежувала р. Буг, з півдня — р. Солокія, з півночі і заходу — р. Гучва та лінія Лашчів-Корчів. У березні 1944 р. грубешівські і томашівські загоны АК та БХ провели тут “відплатно-превентивну” акцію проти українських сіл, яка увійшла в історію польського підпілля під назвою “грубешівська революція”. Її ініціатором був комендант Грубешівського району АК М. Голембевський (Ірка), а основною ударною силою — І-й батальйон БХ Риси і батальйон АК З. Яхимки (Віктор)¹⁸¹.

Польські об'єднані сили під час акції (фактично кількох) знищили українські села: Прихориле, Ментке, Сагринь, Шиховичі, Терембін, Стриженець, Турковичі та ін., у яких розстріляли або замордували майже півтори тисячі українців. Близько 70 % жертв склали жінки та діти. Тільки в Сагрині в ніч з 9 на 10 березня загинуло щонайменше 200 українців. Загалом до червня 1944 р. було спалено близько 150 українських сіл, у яких мешкало близько 15 тисяч осіб¹⁸².

Кривавими були також “відплатні дії” українських і німецьких (дивізія “СС-Галичина”) військових формувань. Вони змусили I-й батальйон Ст. Басая разом з місцевою людністю залишити Грубешівський повіт та відійти на територію Пущі Сольської у Білгорайському повіті. Це викликало певне збентеження у місцевого командування АК. Командант Грубешівського району поручник Ірка розцінив відхід Риси за р. Гучва як дезертирство та вимагав притягнути останнього до військового суду.

У рапорті до комендатури Люблінського округу від 29 квітня 1944 р. один з керівників Грубешівського району БХ Ю. Блашак (Грох) наступним чином оцінював березневі події польсько-української громадянської війни: “Викликана окупантами національна боротьба принесла польській стороні на терені району № 5 цілковиту поразку. На теперішній час він цілком втрачений. Сталося це внаслідок застосування польським командуванням помилкової тактики. Наша позиція у цій справі була наступною: організувати самооборону польських сіл; превентивних акцій проти руських сіл не проводити, а знешкодити тільки тих осіб, які керували діями українців. Тим часом керівництво ЗВЗ, початково дотримуючись цієї тактики, у подальшому її змінило та перейшло до організації відплатних акцій; за допомогою людей з Томашівського повіту розпочалося палення руських сіл та мордування їх мешканців, котрі першими потрапили під руку. Подібні дії викликали контракцію з боку українців та окупантів і замість того, щоб покращити становище польської людності, навпаки його погіршили, оскільки загонами ЗВЗ після проведення антиукраїнських нападів відійшли у безпечні місця...”¹⁸³.

Після відступу I-го батальйону БХ панівною силою в Грубешівському повіті стала УПА. Із-за Бугу, а також дистрикту “Галичина” до повіту надійшли численні українські загонами. 1-го квітня вони подолали р. Солокія і вщент спалили польське село Острів, що розташовувалося західніше Кристинополя. У південно-східній частині повіту командуванням УПА був утворений спеціальний “тактичний відтинок Холмської землі”, який у подальшому мав стати на перешкоді керівництву АК у наданні допомоги полякам Львова під час можливих українсько-польських боїв за місто. На противагу УПА виступило угруповання томашівських загонів АК і БХ чисельністю 2 тисячі бійців, яке зосередилося в околицях Лашчова. У квітні на цьому відтинку утворився регулярний фронт. Бої тривали до червня 1944 р. і були призупинені тільки у зв'язку з підходом східного фронту. Їх наслідком став відступ загонів АК за р. Гучва також на території Томашів-Любельського повіту¹⁸⁴.

Як слушно зазначають польські дослідники, бої між українськими і польськими збройними формуваннями у південній Люблінщині протя-

гом 1943—1944 рр. були одними з найкривавіших на сучасних землях Польської Республіки. Кожна із сторін конфлікту мала близько 3—4 тисяч жертв¹⁸⁵. Переважну більшість цих жертв становило цивільне населення.

На початку 1944 р. українсько-польський конфлікт поширився і на територію Східної Галичини. Якщо керівники ОУН і УПА в своїх стратегічних планах продовжували відводити боротьбі з поляками роль “третього фронту”, то для підпілля АК Львівського, Тернопільського та Станіславського округів, як до цього часу і Волинського, протиборство з українським визвольним рухом, який поставив собі за мету “деполонізувати” західноукраїнські землі, стало чи не найважливішим напрямом діяльності.

Активізація на території дистрикту “Галичина” розбудованої упродовж 1943 р. на Волині і Поліссі УПА була пов’язана з піднесенням у тилу німців радянського партизанського руху (карпатський рейд у Станіславський регіон Сумського з’єднання під командуванням С. Ковпака в липні-серпні 1943 р.) та наближенням до західноукраїнських земель Червоної армії (4 січня 1944 р. неподалік Сарн в районі поселення Рокитно радянські війська вступили на довоєнні східні польські землі). Під тиском наступаючої Червоної армії окремі загони УПА були змушені відійти на територію прилеглих до Волині північних районів Тернопільщини і Львівщини та розпочати підготовку до можливої збройної сутички з більшовиками вже тут — у твердині українства. Як відомо, керівництво ОУН(Б) відводило Галичині вирішальну роль у боротьбі за створення УССД. Тому існуюча тут АК, яку підтримувала місцева польська людність і котра мала власні наміри відстояти за будь-яких обставин територіальну цілісність довоєнної Польщі, поза сумнівом, ставала не меншим ворогом українців, ніж більшовики та гітлерівці, до того ж слабкішим за двох останніх.

Підрозділи УПА-Захід (26 січня 1944 р. наказом ГК УПА її командувачем було призначено майора В. Сидора — Ростислава Вишитога, Шелеста) і боївки Служби безпеки ОУН(Б) здійснювали напади й удень, і вночі. Вони нападали на поодиноких поляків або невеличкі групи польського сільського населення, яке працювало в полі або переїздило з однієї місцевості до іншої. Поряд з цим упівці нападали на скупчення польських родин, які мешкали в українських селах або неподалік від них. Зрештою поступово масового характеру почали набувати напади загонів УПА за підтримки частини місцевого українського населення на великі польські села та колонії.

Протягом перших двох місяців 1944 р. напади УПА поширилися на північну та західну частини Тернопільщини, а також на північну та східну частини Львівщини, зокрема, їх зазнали польські поселення Рава-Руського, Сокальського, Яворівського, Радехівського, Кам’янецького, Жовківського та Перемишлянського районів. Внаслідок цих нападів поляки або гинули, або намагалися втекти до інших польських поселень і навіть у великі міста, де вони могли розраховувати на захист з боку німецької окупаційної адміністрації. Все частіше поляки тікали до Центральної Польщі. Лише в одному випадку в цей період — в с. Ганачів на Перемишлянщині — вояки АК активно виступили на захист села в ніч з 2 на 3 лютого 1944 р., хоча все рівно згідно зі звітом

польського командування Львівським округом, загинуло кілька десятків осіб¹⁸⁶.

Про перебіг бою в селі Ганачів зберігся звіт й українських повстанців. В ньому зазначено: “Уночі з 3 на 4 лютого відділ Сіроманців провів акцію пімсти проти польського села Ганачів. Вбито понад 180 ляхів, поранено коло 200, решта згоріла у вогні. Село спалено у 80 %. Уцілили лише муровані будинки і костел. Ляшня чинила запеклий опір... Ми не зазнали людських втрат”¹⁸⁷.

Підкреслимо, що сотня “Сіроманців” (командир Яструб) входила до складу третьої військової округи УПА “Лисоня” (командир Остап)¹⁸⁸. Військова округа УПА “Лисоня” мала в своєму розпорядженні до 18 бойових сотень (близько 2700 рядових і старшин) і завдала, зокрема, на Тернопільщині відчутних ударів як по польському підпіллю, так і по місцевій польській людині¹⁸⁹.

Після перших масових антипольських акцій командувач Львівського регіону АК полковник В. Філіпковський (Чис, Янка) 25 лютого 1944 р. видав наказ, адресований усім солдатам АК. В ньому, зокрема, зазначалося: “В цей важкий для нас час ми не маємо права впадати у розпач. Не ми розпочали цю боротьбу, а українці, (цей погляд не поділяло керівництво ОУН(Б). — Авт.) щоб знищити “польськість” як на Волині, так і на наших землях. Ми змушені взяти участь у цій боротьбі, аби захистити наші родини, оселі та життя. Це природне право кожної людини... Ви повинні зосередитися разом зі своїми родинами у великих польських поселеннях та з усією ретельністю підготуватися до оборони, а у разі нападу — вступити у боротьбу. Тільки належна організація оборони та рішуча боротьба здатна захистити вас від різанини, жертвами якої стали останніми днями сотні наших співвітчизників”¹⁹⁰.

Після появи цього наказу поляки вирішили провести в українських селах силами боївки “Кедив” (“Керівництво диверсіями”) Львівського округу АК “паціфікаційну операцію”. Вона повинна була носити характер “відплати за дії УПА”, і водночас переслідувала мету запобігти можливим новим нападам українських збройних угруповань. Операцію було проведено у період 15—22 березня у декількох українських селах, серед яких, наприклад, були Хлебовичи на Перемишлянщині, Черепин і Лопушна на Львівщині. Її наслідком стала загибель близько 130 цивільних українців, а в Хлебовичах — і 6 поляків, які розмовляли українською мовою¹⁹¹. “Паціфікаційний” рейд “Кедив” Львівського округу АК викликав осуд з боку польського населення, а ще більший — з українського боку, адже українські селяни сіл Хлебовичи і Черепин до того часу не брали участі в антипольських акціях. Нова хвиля нападів УПА, що мала місце відразу ж після повернення загонів “Кедив” до Львова, засвідчила, на думку польського командування, без-

*Нападам УПА на с. Ганачів у лютому 1944 р. передували події осені 1943 р. В середині жовтня 1943 р. жертвою українців у Ганачеві став поляк на прізвище С. Вейс. Відповіддю на це місцевих поляків стало затримання і передача в руки кримінальної поліції в Перемишлянах двох сотників УПА. Крім того в Перемишлянах складалося з поляків, серед яких були також члени АК. До того ж, у січні 1944 р. в с. Ганачів поляки приймали групу радянських партизанів із загону полковника Д. Медведєва.

глуздість подібних акцій АК та переконала в необхідності змінити тактику дій.

В зібраннях документів з'єднань західних груп УПА-Захід, що діяли на території Львівщини, Тернопільщини, Станіславщини та у так званому "Закерзонні"¹⁹², а частково і в документації з'єднань південних груп УПА-Південь (окрім інших регіонів Західної України, діяли також на півночі Тернопільщини)¹⁹³ і крайового проводу ОУН на ЗУЗ, що зберігаються в ЦДАВО України у Києві, можна віднайти чимало звітів українських повстанців з перебігу акцій, організованих проти польських поселень, а також про бої як із суто польськими національними воєнізованими формуваннями (АК, БХ), так і тими, що знаходились під контролем німецьких або радянських військових і в яких перебували поляки (наймасовішою в Східній Галичині була їх участь у радянських "винищувальних батальйонах"). Зміст звітів однозначно свідчить про те, що антипольські акції виконувалися за наказом вищого військового і політичного командування ОУН і УПА (деякі з наказів навіть збереглися). Причиною всіх акцій, як правило, називається співпраця поляків з гестапо, кріпо та іншими німецькими, а також радянськими "чинниками"¹⁹⁴.

Щодо останнього, то в інструкціях Проводу ОУН(Б) з цього приводу зазначено, наприклад, наступне: "З огляду на офіційне становище польського уряду у справі співробітництва із союзними з наших земель поляків слід усувати. Прошу це розуміти так: наказати польському населенню переселитися на чисто польські землі. Якщо воно цього не зробить, тоді вислати боївки, які будуть ліквідувати мужчин, а хати і майно палити (розбирати). При цьому ще раз звертаю увагу на те, щоб поляків закликати залишати землю і щойно опісля ліквідувати їх, а не навпаки (прошу на це звернути особливу увагу)"¹⁹⁵.

У наказі кустовим провідникам і референтам від 9 лютого 1944 р. ставилося навіть завдання "знищити всі стіни костелів та інші польські молитвенні споруди; знищити присадибні дерева так, щоб не залишилося ознак, що там міг хтось колись жити (не знищувати фруктових дерев при шляхах сполучень); до 25 лютого 1944 р. знищити всі польські хати, в котрих раніше жили поляки (якщо в цих хатах живуть українці, хати слід розібрати. Якщо цього не буде зроблено, то хати будуть спалені і люди, що в них живуть, не будуть мати, де перезимувати. Коли залишиться що-небудь польське, то поляки матимуть претензії до наших земель)"¹⁹⁶.

Вищезитовані документи, поза сумнівом, свідчать про те, що українські повстанці були сповнені рішучості позбутися "нелояльного" по відношенню до них польського населення на території своїх повстанських дій за будь-яку ціну, і навряд чи будь-кого з українських керівників серйозно турбувало тоді питання, наскільки високою буде та ціна.

Прочитуємо уривок зі звіту про тогочасну ситуацію в Східній Галичині співробітників Східного бюро департаменту внутрішніх справ Делегатури польського емігрантського уряду, який дає можливість поглянути на неї польськими очима: "У березні 1944 р. по всій Східній Малопольщі (Східній Галичині. — Авт.) прокотилася нова, ще страшніша за попередню, хвиля мордувань польської людності, здійснюва-

них українськими бандами. Таким чином, це вже третя фаза української злочинної акції. Перша з них тривала до середини грудня 1943 р. і полягала у мордуванні поодиноких поляків. На території Східної Малопольщі було тоді вбито близько тисячі осіб. Друга фаза розпочалася напередодні Різдва Христового і тривала протягом січня і лютого. Вона полягала вже не стільки на здійсненні індивідуальних вбивств, скільки на проведенні організованих нападів численних і добре озброєних українських банд на цілі польські поселення, що були, переважно, безборонними. Жертвою гайдамацьких елементів стали в той час, найправдоподібніше, близько 2 тисяч поляків. Внаслідок акції українських банд поляки почали скупчуватися у великих польських осередках і організовувати самооборону. Дії українців цього разу були спрямовані, передусім, проти цих скупчень. Злочинні українські елементи стверджують, що концентрація поляків у більших осередках їм нічим не допоможе. Визначення кількості жертв за період від березня 1944 р. є поки що неможливою справою, але у будь-якому випадку ця кількість дуже велика”¹⁹⁷.

Важко погодитися з тими оцінками, які даються в цьому документі українському самостійницькому рухові, проте фактичний бік подій видається більш-менш вірогідним. Тим більше, що не лише згадувані вище звіти українських командувачів різного рівня підтверджують факт проведення загонами УПА в першій половині 1944 р. у Галичині значної кількості антипольських акцій. Це визнають і українські дослідники тих подій. Наприклад, Л. Шанковський називає 201 проти-польську акцію з проведених за цей період і підсумовує, що їх жертвами стало 5100 осіб¹⁹⁸.

Надалі поляки всього східногалицького регіону цілком зосередили свою увагу на організації в польських поселеннях самооборони. По-перше, як і на Волині, в Галичині з кількох розташованих неподалік одне від одного сіл з польським населенням вони почали утворювати оборонні пункти чи бази, які обгороджувалися та обносилися ровами. Для захисту цих укріпрайонів створювалися спеціальні групи людей, що склалися з місцевих жителів.

По-друге, з кінця березня йшла організація партизанських (лісових) загонів, які мали взаємодіяти з базами самооборони ззовні. Ці загоны не завжди були лісовими з точки зору їхньої дислокації. Тільки декілька з них розташовувалися у лісах. Бійці цих загонів, а це були переважно вояки АК, мешкали у землянках, курінях та наметах. Однак більшість польських партизанів були розквартировані у сільських будинках, хоча і в тих селах, що знаходилися неподалік від лісів. Створення і озброєння партизанських загонів стало можливим завдяки отриманню 18 березня 1944 р. в районі поселення Чишки першого на території Львівського регіону АК союзницького англо-американського вантажу зі зброєю¹⁹⁹.

Варто наголосити на тому, що деякі з офіційно діючих у Львові польських благочинних організацій, зокрема, Головна опікунська рада (Рада глувна опекуньча — РГО) звернулася до губернатора дистрикту “Галичина” О. Вехтера з проханням дати дозвіл на концентрацію польської людності у найпотужніших польських осередках та її озброєння. Окупаційна адміністрація відмовила в наданні зброї полякам,

проте пообіцяла розташувати в польських поселеннях німецькі залоги. Коли про це дізнався командувач Львівського регіону АК полковник В. Філіпковський, він категорично відхилив можливість подібної організації самооборони в співпраці з німцями²⁰⁰. Проте документи свідчать, що самі керівники польських самооборонних осередків неодноразово користалися з німецької допомоги.

Важливо також підкреслити, що на території дистрикту “Галичина” німецька адміністрація докладала значних зусиль, аби не допустити в суспільстві анархії, яка, безумовно, найгіршим чином могла позначитися на ефективності господарювання місцевого населення, а отже, на становищі самих німців. Дії радянських партизанських загонів, так само, як і протипольські акції УПА, котра щоразу міцніла, підривали стабільність німецького тилу та сприяли цій анархії. Ще в серпні 1943 р. віце-губернатор дистрикту О. Бауер у зверненні до керівництва УЦК, а опосередковано і до митрополита А. Шептицького вимагав, аби вони “заспокоїли своїх співвітчизників і, передусім, молодь”. У протилежному разі німці погрожували проведенням масових репресій в середовищі української інтелігенції ГГ. В провінції представники окупаційної влади залякували тим, що за кожного вбитого поляка розстрілюватимуть 10 українців, а за кожного вбитого німця — 100 українців²⁰¹.

Є чимало прикладів, коли польські бази самооборони на території Східної Галичини підтримувалися німцями. Як визнавали самі бійці АК, присутність німців у деяких польських селах зменшила загрозу нападів на них з боку УПА²⁰². Чимало траплялося і таких випадків, коли німці відбирали у поляків зброю, а керівників баз заарештовували. Показовим прикладом такого ставлення німців може бути база самооборони в селі Адами Кам’янецького району. Завдяки одержаній від німців значній кількості зброї місцевої самооборони вдалося навесні 1944 р. двічі відбивати потужні напади загонів УПА. Однак приблизно 16 квітня німці всю зброю відібрали, мотивуючи свої дії тим, що поляки нібито підтримують радянських партизанів. Наступної ночі українські повстанці атакували безборонне село. Частина мешканців загинула, а село було цілком спалене²⁰³.

Неодноразово німці застосовували репресії також щодо тих польських поселень, мешканці яких самі здобували зброю та переховували її у себе. Так, наприклад, сталося у квітні з членами бази самооборони села Рудки біля Кам’янки Струмилової²⁰⁴. Чим ближче надходила Червона армія і чим частіше траплялися випадки польсько-радянської військової співпраці, тим гірше німці ставилися до поляків та відмовляли польським базам самооборони у підтримці. Німецька пропагандистська машина почала перекладати відповідальність за вбивства поляків на радянських військових²⁰⁵.

Протягом квітня постали перші на території Львівського округу АК міцні польські бази самооборони в селах Ганачів, Білка Крулевська та Білка Шляхетська. Двом останнім базам довелося винести основний тягар боротьби із загонами УПА, а також надання допомоги сусіднім польським поселенням, що знаходилися на схід та південь від Львова. Організуючи тут самооборону, місцеве командування АК поділило всіх чоловіків, здатних тримати в руках зброю, на взводи та відділен-

ня. Старші за віком чоловіки мали забезпечувати протипожежну охорону, а також допомагати жінкам в опіці над дітьми та хворими. Хоча в організації самооборони були задіяні майже всі мешканці сіл, однак до складу АК включали небагатьох, і тому існуюча до того часу система конспірації — система трійок — зберігалася надалі. Функції командувачів взводів і відділень було доручено тільки тим особам, які склали присягу та стали бійцями АК.

Проте у польського командування на Львівщині не вистачало не лише офіцерів, але навіть підхорунжих та старших підофіцерів. Кожне з відділень мало власну дільницю самооборони, а також вартовий пост. Білку Шляхетську захищало 12 взводів, а також 2 опергрупи. Меншу за чисельністю населення Білку Крулевську — 4 взводи і 1 опергрупа. Вночі опергрупи надсилалися до сусідніх польських або українсько-польських сіл з тим, щоб у випадку нападу на них загонів УПА утримувати оборону цих сіл до моменту надходження допомоги із Білок. Між Білками за допомогою кінних зв'язківців поляки підтримували постійний зв'язок. В самих селах, на кожному подвір'ї вони викопали схрони, що з'єднувалися підземним коридором з помешканням та мали декілька виходів. Зброю вдень поляки ховали, наприклад, у закопані в землю бочки, засаджені поверх квітами. Загальне командування самообороною всього осередка здійснював поручник АК М. Б. Чайковський (Томаш)²⁰⁶.

У квітні напади загонів УПА поширилися також на польські поселення, розташовані на захід від Львова. Особливо загрозливою стала ситуація для польської людності на території Любачівщини. У самому Любачіві з'явилися листівки із закликами до поляків залишити українські етнічні землі. Напруження у відносинах між українським і польським населенням в цьому регіоні було значною мірою викликано подіями вже згадуваної вище “грубешівської революції”, яка відбулася на території південної Люблінщини, що межувала з Львівським округом АК.

В середині квітня відбулися бої формувань УПА і польських відділів “Кедив” на території Жовківського району, зокрема, біля села Станіславка. У звітах місцевого командування АК зазначалося, що напади загонів УПА на польські поселення та бої з місцевою самообороною відбувалися на зовсім близькій відстані від м. Жовква, а тому, коли там горіли оселі, клуби диму і вогню можна було побачити навіть з міста²⁰⁷.

У другій половині квітня галицькі добровольці, мобілізовані до підрозділів дивізії “СС-Галичина”, спалили польські села Будки Незнанівські на Кам'янецьчині та Павлів на Радехівщині за опір та небажання їх мешканців залишити українську територію. Взагалі на той час на території Кам'янецького, Радехівського та Сокальського районів польського населення вже майже не залишалося²⁰⁸.

В трохи кращому стані перебували поляки, в тому числі польські військові формування, у районах Яворів, Грудек Ягеллонський та Рудки. Втім, тут також внаслідок втечі протягом першого кварталу 1944 р. великої кількості осіб до Центральної Польщі чисельність місцевих загонів АК значно скоротилася. На території Яворівщини польська людність зосереджувалася вже тільки в трьох місцевостях — самому Яворові, Краковці та Великих Очах. Відносному посиленню місцевих

польських баз самооборони сприяла та обставина, що на цій території до липня 1944 р. загони АК отримали в якості англо-американської союзницької допомоги 12 вантажів зі зброєю (це була майже половина від всієї кількості вантажів, отриманих ними на території Східної Галичини), що дало змогу порівняно добре озброїти місцеві польські лісові загони. Вже з кінця березня під Мостиською йшло формування першого на території Львівського регіону польського партизанського загону під командуванням З. Кубського (Лех)²⁰⁹.

У польській підпільній документації звернуто особливу увагу на активність польських партизанських загонів, а також інтенсивність українсько-польських боїв на території Львівського округу в червні 1944 р. Наближення Червоної армії до Львова, а також зростання бойових можливостей АК у зв'язку з її підготовкою до здійснення так званої "поширеної диверсійної акції "Бужа" ("Буря)", підштовхнули польське командування до поновлення антиукраїнських репресивних акцій. В ніч з 9 на 10 червня силами лісових загонів за підтримки мешканців сіл Чишки, Ганьчар, Віннічки та обох Білок було спалено українське село Шоломия. У відповідь на напад 13 червня загонів УПА на село Румно біля Комарно місцеві відділи АК та БХ вбили понад 20 провідних українських діячів — мешканців сусідніх сіл, а в селі Конюшки Тулігловській спалили 10 українських господарств²¹⁰.

На території Самбірщини в деяких українських селах з'явилися листівки наступного змісту: "До української людності Східної Малополющі (Східної Галичини. — Авт.). Українці! Напади ваших банд на мирне польське населення та його мордування у злочинний спосіб унеможливають наше співжиття і змушують нас до відплати. Наказуємо українській людності впродовж 48 годин залишити місцевості, де проживають поляки. Невиконання наказу буде покарано смертю. Командувач відплатними польськими загонами Ярема"²¹¹. Навряд чи польські листівки подібного змісту, а також "відплатні" акції загонів АК могли запобігти подальшому розгортанню українсько-польської ворожнечі.

Крайовий провід ОУН на ЗУЗ вимагав усі терористичні акти поляків проти українців протоколювати і "слати догори"²¹². Аналогічні інструкції він давав щодо обов'язковості складання звітів про всі "відплатні" акції українських боївків. Звіти з антипольських "відплатних" акцій мали складатися за єдиною схемою та виглядали приблизно так: "17. IV. 44 р. відділ УПА (самооборонний відділ) провів відплатну акцію в с. Рудки коло Любачіва... Опис акції... Втрати ворогів... Наші втрати... Що здобуто... Як заховувалося населення... Заключення: Згадану акцію проведено тому, що польське село своїм шовіністичним ставленням до всього, що українське, шкодило не лише нашим визвольним змаганням, але й українському населенню як такому, бо навіть загрозувало сусіднім українським селам своїми частими нападами"²¹³.

Своєрідним узагальненням мотивів проведення антипольських "відплатних" акцій був наказ командувача УПА-Захід полковника Шелеста від 10 липня 1944 р.: "Провокації, донощитство і вислужництво поляків німцям і большевикам має вже свою ганебну історію. Наказую постійно по поляках вдаряти до остаточного винищення з цих земель. Черговість протипольських акцій: а) нищення бойової сили ворога;

б) активісти і сексоти; в) відплатні акції. Форми: а) з'єднана акція відділів на польські скупинища; б) непокоюча акція підвідділів, стеж і т. д. Як і передне не вільно ліквідувати жінок і дітей. В деяких випадках визвати поляків терміново покинути українські землі”²¹⁴.

Особливо дошкульних ударів завдали українські повстанці по польських осередках та цивільному населенню на території Тернопільщини. Як зазначав в організаційному звіті № 240 від 1 березня 1944 р. командувач АК генерал Т. Бур-Коморовський на Тернопільщині: “...жертвами українських злочинів стали у серпні 1943 р. — 45 осіб, у вересні — 61, у жовтні — 93, у листопаді — 309, у січні 1944 р. — 466...”²¹⁵.

Українська активність в цьому регіоні пояснювалась, по-перше, невеликою різницею в кількості української і польської людності (відповідно до перепису 1931 р. співвідношення було таким — 872 тисячі греко-католиків на 586 тисяч римо-католиків)²¹⁶, по-друге, тим, що місцеві польські воєнізовані формування становили тут поважну силу, а Тернопільський округ АК, на думку самих польських підпільників, вважався найкраще організованим з усіх інших округів Галичини²¹⁷.

Упродовж січня—березня 1944 р. польські поселення зазнавали нападів загонів УПА, а також відділів дивізії СС “Галичина” вже по всій Тернопільщині. Особливо масового характеру ці напади, а також вбивства, що їх супроводжували, набули в лютому. Згідно з повідомленнями місцевих керівників АК, тоді від дій УПА та українських військових підрозділів, що знаходились на німецькій службі, загинуло в селі Мала Березовиця (Збараський район) — 131 особа, в селі Лапівці (Борщівський район) — 80 осіб, в селі Коростятин (Монастирський район) — 78 осіб, в селі Бичковиці (Чортківський район) — 73 особи, в селі Гермаківка (Борщівський район) — 30 осіб і т. д.²¹⁸

Не можна не згадати про те, що найбільша кількість людей загинула під час “пацифікації” 28 лютого 1944 р. польського поселення Гути Пеняцька на Бродівщині. Напередодні трагедії в селі якийсь час перебував радянський партизанський загін на чолі з лейтенантом Б. Крутіковим зі складу угруповання полковника Д. Медведєва. Спільними зусиллями радянських партизанів і місцевого польського загону “Кедив” на чолі з К. Войчеховським (Сатира) було проведено декілька антинімецьких диверсійних акцій, зокрема, висаджено в повітря залізничний міст в районі поселення Плуків. Члени польської бази самооборони з Гути Пеняцької під командуванням М. Шерочука надали допомогу радянському розвідникові М. Кузнєцову в його подорожі до Львова та налагоджені контакти з місцевим керівництвом Гвардії Людової.

Звіт представників Делегатури польського емігрантського уряду з приводу “пацифікації” Гути Пеняцької однозначно вказує на відповідальність за неї підрозділів дивізії СС “Галичина”. З огляду на те, що в українській науковій літературі заперечується причетність до вбивств у цьому селі солдатів дивізії, а відповідальність покладається на німецький каральний загін, процитуємо уривок зі звіту про ці події.

“...Напад відділу СС на село був наслідком доносу української поліції з поселення Підгірці, яка надала німцям інформацію про те, що поляки в Гуті Пеняцькій переховують євреїв, підтримують більшовицьких партизанів, зберігають зброю і т. ін. Коли українські есесівці

прибули до села з метою проведення ревізії та почали грабувати місцеву людинність, розмовляючи між собою українською мовою, поляки, вважаючи, що мають справу, як це часто бувало, з переодягненими звичайними бандитами, почали боронитися. Тоді з Підгірців до села підійшов міцний український загін СС, який, оточивши його кільцем, почав мордувати людей...”²¹⁹.

Далі у звіті йдеться про жахливі методи знущання над людьми, які важко вигадати і у можливість яких водночас важко повірити. Кожний, хто читатиме цитований тут документ, переконається в цьому. Окрім людей, що загинуть від куль, значну кількість жертв Гути Пеняцької становитимуть мешканці села, яких спалять у стодолах. Загалом під час “пацифікації” загине понад 500 осіб. Урятуватися втечею вдасться близько 50 особам. Саме село — 172 хати — буде спалено вщент. На офіційний запит поляків у представників влади дистрикту про причини “пацифікації” німці дадуть відповідь, що “вона була спричинена помилкою”²²⁰.

Докладний опис у звіті сцен мордування в Гуті Пеняцькій свідчить про те, що дізнатися про події в селі автори звіту могли лише від їх свідків. Виникає питання, чи могли помилитися останні щодо того, з ким мали справу вже під час мордування людей у костьолі, стодолах та інших місцях, які згадуються у звіті? Все може бути. А тому подамо іншу версію подій в Гуті Пеняцькій, що міститься у нещодавно опублікованій праці, присвяченій історії дивізії “Галичина”.

“Бойове хрещення галицьких добровольчих відділів припало під час атаки стрільців другого куреню 4-го полку на польське село Гуту Пеняцьку (Бродівщина)... В результаті атаки українських вояків 23 лютого 1944 р. двоє з них загинуло. Підрозділ відступив під наступом польських партизанів, які, втім, з флангу зазнали удару з боку місцевого відділу УПА, поінформованого про присутність у місцевості українських галицьких добровольців. Ним був повстанський курінь особливо призначення “Сіроманці”, яким командував Дмитро Карпенко (Яструб). Після цього німецький каральний підрозділ спалив цей населений пункт і знищив більшість його мешканців”²²¹.

Як відомо, 4-й та 5-й полки дивізії “СС-Галичина” були підпорядковані не військовому, а поліційному німецькому керівництву, зокрема, вищому керівникові СС і поліції ГГ. Ця обставина, з одного боку, викликала невдоволення галицьких добровольців, які прагнули бути в дивізійних полках, а не в німецькому поліційному підпорядкуванні, а, з другого боку, сприяла встановленню найтісніших зв’язків між підрозділами цих полків та загонами УПА²²².

29 лютого 1944 р. у вказівках окружного провідника ОУН Збуя до штабу військової округи УПА і повітових провідників зазначалося: “На терени ЗУЗ прибули малі частини “СС Дивізії Галичина”. На підставі деяких відомостей і промов Вехтера і інженера Пиндуса (дня 22. II. 44 р.) можна здогадуватися, що влада уживе “СС Дивізію Галичина” до боротьби з партизанами на ЗУЗ. У зв’язку з цим доручається: а) нав’язати зразу стислий і добрий зв’язок з частинами Дивізії, переміщеними на ЗУЗ, головне з організованими людьми. В порозумінні з військовою референтурою організації визначити до тої цілі окрему фахову людину; ...в) використовувати “СС Дивізію Галичина”

до боротьби з більшовицькою партизанкою і польськими бандами на українських землях; ...д) в разі відступу німців з українських земель, в разі еventуального роззброєння чи вивезення “СС Дивізії Галичина” поза землі України належить усі частини долучити до УПА-Захід і забрати в ліс”²²³.

Проте, перше публічне підтвердження існуючої співпраці між УПА і дивізією “СС-Галичина” з’явилося лише у репортажі українського військового кореспондента в № 105 газети “Львівські вісті” від 10 травня 1944 р.²²⁴

Ще одна трагедія сталася в березні 1944 р. в невеличкому містечку Підкамень Бродівського району, де в місцевому домініканському монастирі солдатами дивізії “Галичина” і українськими партизанами було знищено понад 250 поляків. У згадуваній вище праці, як і в багатьох інших, присвячених історії дивізії СС “Галичина”, про події у Підкамені не згадується. Однак кількосторінковий звіт, який тут частково цитуватимемо, не залишає сумнівів щодо причетності галицьких добровольців до мордувань поляків у містечку.

За повідомленням керівництва Золочівського інспекторату АК, “...частина українських солдатів увійшла в середину місцевого монастиря, де сховалися люди, і почала вбивати всіх присутніх там, хто не встиг, або не зміг раніше втекти, інші українці ходили по хатах у містечку та вимагали показати “аусвейс”. Хто в “аусвейсі” був записаний поляком, того вбивали. Хто зміг довести, що не є поляком, був урятований”²²⁵. Приводом для проведення цієї акції стало переховування в монастирі зброї, про що, між іншим, німецька комендатура Підкаменя була поінформована і ставилася до цього нібито спокійно.

Цікавим, однак, є той факт, що саме напередодні трагедії в Підкамені, 2 березня 1944 р., з’явилася відозва під назвою “До охочих і української молоді”, авторами якої були українські військові, пов’язані з Військовою управою^{*}. Всю провину за мордування польської, а водночас і української людності вони покладали на радянських партизанів. Військові підкреслювали, що “... боронь боже, якщо серед тих, хто припустився тих нелюдських діянь, знайдеться українська рука, вона буде виключена з української національної спільноти”²²⁶. У відозві йшлося про події в Гуті Пеняцькій.

Велика кількість жертв з польського боку була в одних випадках наслідком поганої організації самооборони (через відсутність вмілого командування, недостатню кількість зброї та набоїв тощо), в інших випадках пояснювалася тим, що загони УПА нерідко взаємодіяли з українською поліцією та підрозділами дивізії “СС-Галичина” і за таких обставин поляки не зважувалися на оборону, а ховалися, оскільки будь-який спротив німцям суворо карався. Після “пацифікації” Гути Пеняцької деякі місцеві керівники АК заборонили приймати в селах радянських партизанів, адже їхня присутність в тилу у німців використовувалася останніми як привід для знищення осередків польської самооборони. Це зайвий раз підтвердила акція по знищенню в травні 1944 р. німцями села Ганачів²²⁷.

* Військова управа — допоміжний орган, створений при дивізії “СС-Галичина” для задоволення всіляких потреб її вояків.

Проте поляки не тільки продовжували забезпечувати радянських партизанів житлом та продуктами харчування, надавати їм необхідну інформацію про німців та УПА, брати участь у спільних з ними антинімецьких та антиукраїнських акціях, а й вступали до радянських загонів. У звіті генерала Т. Бур-Коморовського від 22 березня 1944 р. навіть повідомлялося про те, що "...з кожним днем усе більше людей чекає на більшовиків, як на захисників і месників за різанину, вчинену українцями" ²²⁸.

Як і у Львові, місцеві харитативні організації — польські комітети опіки (ПКО) — не дуже сподіваючись на здатність співвітчизників власними силами захистити себе, зверталися за допомогою у питанні створення загонів самооборони до німецької окупаційної адміністрації. Керівництвом тернопільського підпілля АК подібні дії розцінювалися як зрада Польській державі. Було відомо, що серед членів ПКО є чимало агентів гестапо, а тому співпраця з ними діячів підпілля в складі одних і тих самих адміністративно-військових структур ставала ризикованою справою для організації загалом. До того ж, надаючи допомогу польській самообороні, німці дуже часто намагалися використати її у своїх власних цілях: для боротьби з радянськими і навіть польськими партизанами, при проведенні реквізицій сільськогосподарських продуктів серед, переважно, українського населення, у здійсненні облав на знову ж таки, передусім, українську молодь, призначену до вивезення в Німеччину тощо.

Лякало командування округу також те, як поставляться до подібної співпраці поляків з німцями після свого повернення більшовики. Інструкція командувача Тернопільським округом АК підполковника Ф. Студзинського (Скава) від 4 березня 1944 р. дозволяла "співпрацю" з ПКО лише окремим членам підпілля з метою проведення спостереження та контролю за їхньою діяльністю. Однак, незважаючи на категоричну заборону підполковника Скави "...під загрозою спеціальних судів будь-кому з членів організації вступати до утворюваних ПКО загонів самооборони...", аківці були змушені це робити ²²⁹.

З рапортів відділів бойового призначення АК постає картина загальної паніки та психозу, що охопила польське населення. Люди масово виїздили в західні райони ГГ. Так, лише протягом тижня місцевий комісаріат у м. Борщові видав близько 2500 перепусток для евакуації поляків до Краківського та Мехівського воєводств. Комендант Чортківського інспекторату капітан С. Чернецький підкреслював, що існуюча з боку УПА "...загроза має для населення більше значення, ніж наказ про утримання стану польського посідання (присутності. — Авт.)... Поляки, які, однак, вирішили тут залишитися, благанно прохають: зброї, зброї і ще раз зброї, якщо хочемо у найближчий час сюди повернутися. З боку поляків часто чути такі голоси: де наш уряд, де наша влада, що на це говорить Варшава, чому не прийде з якоюсь допомогою?" ²³⁰.

За таких обставин командував Тернопільським округом АК підполковник Ф. Студзинський вимагав підвищити персональну відповідальність командирів усіх рівнів за організацію самооборони у підлеглих їм районах. Він наполягав на необхідності знімати недостатньо енергійних і висувати на керівні посади підофіцерів, рядових і навіть

тих, хто взагалі не служив у війську, тільки б вони відповідали вимогам часу. Керівники бойових відділів повинні були звітувати про стан самооборони 5 і 20 числа кожного місяця. Рапорти мали містити наступну інформацію: "1) які села і поселення зазнали нападів; 2) в яких поселеннях самооборона діяла, а в яких ні; 3) докладний перебіг бою; 4) власні втрати; 5) українські втрати" ²³¹.

Найкраще організованими на території Тернопільського округу АК виявилися бази самооборони в наступних селах: Джуринська Слобідка (допомогла в евакуації жителям с. Полівці під час нападу на село загонів УПА у січні 1944 р.), Косів і Хом'яківка (всі Чортківський район), Гутиски Бережанського району (відбила чотири напади УПА), Великий Тростянець Зборівського району, Вітин, Струтинські Вороняки і Черемошня Золочівського району (останньою відбито три напади УПА) ²³².

Захисникам села Гутиски Бродівські допоміг відбити напад українських партизанів у лютому 1944 р. дислокований неподалік підрозділ вермахту ²³³. В селі Сквашава на Золочівщині поляків у боротьбі з нападниками підтримали місцеві українці. А в селі Черниці на Бродівщині українські селяни тривалий час переховували вночі сусідів-поляків у своїх хатах доти, доки в березні 1944 р. не стався напад загонів УПА вдень ²³⁴.

З вступом радянських військ на Тернопільщину українсько-польська ворожнеча не припинилася, вона лише набула нових форм ²³⁵.

До організації самооборони і проведення "відплатних" акцій за напади на польські поселення формувань УПА фактично звелася бойова діяльність загонів АК Станіславівського округу. Поляки тут "особливо зразково" організували самооборону в селі Микуличин Надвірнянського району. На напади українських збройних формувань влітку 1943 р. місцева база самооборони не лише відповіла негайною та вдалою відсічкою, але водночас польська акція спричинила німецьку "паціфікацію" сусідніх українських сіл. Згідно з донесенням командування Коломийського інспекторату АК внаслідок німецької каральної операції були розбиті деякі організаційні осередки "українських банд і загалом ця операція принесла українському рухові більше втрат, ніж нам завдали напади УПА на нашому терені до цього часу" ²³⁶. На початку жовтня 1943 р. поляки під тиском українських збройних формувань були змушені залишити село Микуличин.

В 1944 р. потужні польські осередки самооборони постали в селах Луковець Журавський і Луковець Вишньовський Рогатинського району, селі Корчунек Дашавський Стрийського району, селі Роздол Жидачівського району, м. Биткові та інших поселеннях. Крім того, поляки скупчилися у містах Рогатин, Долина, Калуш, Тлумач та Стрий. Проте у багатьох випадках місцеві керівники АК не змогли організувати самооборону, оскільки єдиний порятунок для себе польська людина вбачала у втечі на Захід. Дехто з поляків переходив у греко-католицьке віросповідання та змінював національність. На Станіславщині і Калушині це явище було особливо поширеним ²³⁷.

Масова втеча поляків і, як наслідок, виникнення анархії у виробництві і суспільному житті Станіславського краю змушували німців брати під захист польське населення, сприяти в створенні ним баз самооб-

борони та їх озброєнні. Так, зокрема, після звернення станіславівського ПКО до шефа гестапо Ассмана з проханням надати допомогу у захисті від українців принаймні три польські бази самооборони — в поселеннях Медужі (Станіславський район), Беднарівці і Волосові (Надвірнянський район) — отримали по 20 гвинтівок²³⁸.

Особливістю українсько-польського протистояння на Станіславщині була присутність тут угорських військ, які стали “справжніми приятелями” місцевих поляків. Загони УПА неодноразово нападали на угорців, котрі, як правило, захищали польське населення²³⁹. Три-чотири тижні німці заперечували проти проведення угорцями “відплатно-пацифікаційних” дій. На цьому ґрунті між німецьким та угорським командуваннями виникали гострі зіткнення. Зрештою німці поступилися і з другої половини травня 1944 р. угорці на території Дрогобицького, Долинського, Стрийського та Жидачівського районів розпочали масову репресивну акцію. Між німецько-угорськими підрозділами та загонами УПА відбулося чимало запеклих боїв. Наприклад, в околицях Солотвина битва між ними тривала декілька днів. Багато бійців УПА і тих осіб, які їх підтримували, були заарештовані. В Стрию, Станіславі та інших містах проводилися публічні розстріли²⁴⁰.

В антиукраїнських репресивних заходах активну участь взяла польська поліція. В дистрикті “Галичина” вона вперше опинилася саме на Підкарпатті. В травні 1944 р. до Долини прибули німецькі відділи, які були сформовані виключно з поляків Сілезії (“шльонзаків”). Польська поліція брала участь в “пацифікаціях” українських сіл Колодзєйка, Велчинець, Сулатичі Калуського району, Белшів, Болашівка, Большовецька Слободка Станіславського району та інших²⁴¹.

Неодноразово вона надавала допомогу в обороні польських осередків, передавала аківцям зброю, провокувала німецько-угорські “пацифікації” українських сіл. Чимало поліцаїв, а також вояків вермахту польської національності приєднувалися до членів баз самооборони і навіть входили до їх керівного складу. Так, наприклад, заступником керівника бази АК в селах Луковець Журавський і Луковець Вишньовський підпоручника Є. Поляка (Август, Пан) був дезертир вермахту “шльонзак” П. Круль²⁴².

Бази самооборони отримували допомогу і з боку тих поляків, які служили в німецьких адміністративних органах влади, зокрема, в кримінальній поліції. Непоодинокі випадки, коли до німців і тут на службу свідомо потрапляли члени підпілля. Наприклад, до станіславівського відділення державного корпусу безпеки, що підлягало львівській Делегатурі польського емігрантського уряду, входили поляки з кріпо, котрі, як зазначено в документах аківського підпілля, викликали цілковиту довіру²⁴³.

Серед польських партизанських (лісових) загонів, які брали активну участь у захисті польського населення, а також у проведенні “відплатних” антиукраїнських акцій слід назвати загін поручника З. Пацака з села Корчунек Дашавський, загін підпоручника Є. Поляка, який взаємодіяв з базою самооборони в селах Луковець Журавський і Луковець Вишньовський, загін підпоручника Т. Мічика, загін капітана М. Вілчевського, який здійснив у червні 1944 р. 100-кілометровий рейд через лісові масиви, опановані УПА (з села Корчунек Дашавсь-

кий в район нафтового басейну — до Биткова), та інші. Всі названі загони діяли, головним чином, на території Стрийщини. В Коломийському інспектораті АК особливу активність у протидії українцям виявив загін С. Кошиби, зокрема, під час запеклих боїв з формуваннями УПА у квітні 1944 р. за м. Битков у Надвірнянському районі²⁴⁴.

Всі бійці польських лісових загонів були, як правило, аківцями, а керівники відповідних районів АК несли персональну відповідальність за організацію самооборони в селах і містах та діяльність партизанських загонів на підлеглих їм територіях. Чимало польських партизанів прибуло на Станіславщину зі Львова, скориставшись курсуючими поїздами між Львовом і Стриєм. Завдяки отриманим протягом травня 1944 р. чотирьом повітряним союзницьким вантажам зі зброєю та набоями місцеві польські бази самооборони та партизанські загони трохи доозброїлися²⁴⁵.

За даними Головної опікунської ради, що їх подає польський дослідник Г. Грицюк, до середини 1944 р. внаслідок бойових дій українських збройних формувань в Східній Галичині загинуло 9490 осіб (відомі прізвища 2902 осіб), в тому числі 3280 — на Львівщині, 3825 — на Тернопільщині, 2385 — на Станіславщині²⁴⁶. За даними польського підпілля (на наш погляд, завищеними) лише в першій половині 1944 р. зі Східної Галичини на захід мало виїхати близько 300 тисяч поляків²⁴⁷.

Згідно з даними українського підпілля, до середини 1944 р. із Західної України втекло близько 425 тисяч поляків²⁴⁸. За цими ж даними, що їх подає український дослідник Л. Шанковський, до липня 1944 р. внаслідок бойових дій польських збройних формувань в Східній Галичині загинув 521 українець²⁴⁹.

Не можна не звернути увагу на ту обставину, що криваве українсько-польське протистояння було впродовж 1943—1945 рр. постійним предметом публічних дебатів і переговорів між представниками української та польської громадськості, а також обох підпільних рухів у Західній Україні. Під тиском з боку німців, а також частини української громади, яка засуджувала вбивства поляків, українські публічні діячі неодноразово виступали із заявами про необхідність збереження спокою в суспільстві.

Так, під час розпаду конфлікту на Волині, 7 серпня 1943 р., представники УЦК видали відозву “До українських громадян” за підписом В. Кубійовича та його заступника К. Паньківського із закликом не піддаватися на провокації, незважаючи “на шалену ворожу пропаганду і напади партизанських банд, жертвами яких стала велика кількість українців, насамперед, на Люблінщині”. Ця відозва, в якій засуджувалися “безвідповідальні руки”, що перебрали на себе право суду і смертної кари, поза сумнівом, була спрямована проти ОУН(Б)²⁵⁰.

10 серпня 1943 р. з пастирським листом до населення звернувся митрополит А. Шептицький. У листі підкреслювалося: “...Я вже декілька разів перестерігав усіх вірних перед страшними наслідками незаховування п’ятої заповіді Божої, що забороняє передовсім чоловіківство. Я вже не раз перестерігав перед всіма тими пристрастями, які промощують людині дорогу до того страшного злочину, що стягає на душу прокляття небес, а на тілі лишає п’ятно невинно прол-

лятої крові, не затерте навіть покаянням. Я перестерігав перед злобою, національною ненавистю, партійними роздорами, бажаннями пімсти на ворогах. Сьогодні мушу ще раз повернутися до цього застереження”. А. Шептицький звертався до “всіх старших за віком та шанованих людей у кожній гміні” і не приховував того, що злочини скоює українська молодь. “... Ви є їхніми батьками, — закликав митрополит, — а тому в цю важливу мить нашої історії доглядайте за своїми синами і намагайтеся їх уберегти від злочину, який би міг накликати на все суспільство велике нещастя”²⁵¹.

Подібні до цього листи із засудженням “гайдамацьких традицій”, котрі, як підкреслювалося в пастирських посланнях, завжди спрямовувалися проти поляків, але погано позначалася на українцях, оголосили й два інші представники греко-католицької церкви — єпископи Г. Хомишин і Й. Коциловський²⁵².

Тим часом у жовтні 1943 р. ОУН(С-Д) видала комунікат, в якому висловила жаль з приводу взаємних вбивств, у черговий раз вказуючи на те, що напруженість в українсько-польських відносинах спричинена попереднім правлінням польських урядів, невмирущим прагненням поляків до захоплення українських земель, мордуваннями польськими боївками українського населення на Холмщині та Грубешівщині, співпрацею поляків на Волині з німцями в складі допоміжної поліції та більшовицькими агентурними групами в нищенні українців. Українсько-польська ворожнеча, на думку керівників ОУН(С-Д), була також наслідком провокацій з боку Москви і Берліна.

У комунікаті підкреслювалося, що “ні український нарід, ні Організація нічого спільного з тими масовими убивствами не мають”, ОУН(С-Д) засуджує їх і закликає все українське громадянство “бути чутким на ворожу інспірацію та дотриматись постави, яку диктує інтерес національно-визвольних змагань українського народу”. Насамкінець у комунікаті зазначалося, що всі самостійні акти терору, звідки вони не походили б, провід ОУН(С-Д) уважатиме чужою агентурною роботою і рішуче їх поборюватиме²⁵³. Заперечення ОУН(С-Д) своєї причетності до вбивств польського населення свідчило про нещирість авторів цитованого документа.

Представники української інтелігенції в розмовах з поляками, а також під час своїх публічних виступів, чим далі, тим частіше засуджували антипольські акції співвітчизників, розуміючи їх шкідливі наслідки для самих українців, а водночас їхню безцільність з точки зору реалізації українських державницьких прагнень. Втім, на жаль, люди подібних поглядів не могли тоді вплинути на ситуацію, що склалася в Західній Україні.

А тому непочутими залишалися голоси офіційної української преси про “лісову бестію, яка виходила вночі за здобиччю і мордувала безборонну людність”. Так само не мали відповіді чергові пастирські листи представників греко-католицької церкви, нові звернення пропагандистів з УЦК, що були зроблені під час березневих 1944 р. нарад у Львові, на яких головною темою обговорення була справа організації протидії “акції” ОУН(Б)²⁵⁴.

Так само під час контактів члена центрального проводу ОУН(Б) І. Грінюха (Герасимівський) з представниками німецької служби без-

пеки і поліції в Генерал-губернаторстві в березні-квітні 1944 р. останні вимагали від української сторони негайного припинення антипольських дій, на що той відповів, що ОУН зробить це, але за умови, “якщо тільки будуть ліквідовані всі перешкоди на шляху до досягнення організації її головної мети — боротьби проти більшовизму, а українцям буде гарантовано Німеччиною припинення польського терору проти них”²⁵⁵.

Не призвели також до послаблення взаємної ворожої налаштованості переговори між представниками АК і Делегатури польського уряду з одного боку та діячами обох фракцій ОУН з іншого. Офіційні розмови щодо досягнення порозуміння і припинення непотрібного для обох сторін кровопролиття, а також навіть заради укладення угоди про можливу подальшу співпрацю проти спільних ворогів проводилися, як правило, у Варшаві та Львові, хоча відомі випадки українсько-польських контактів у Кракові, а також на Волині.

Про конкретний зміст цих зустрічей, а також їх наслідки в українській і польській науковій літературі написано чимало²⁵⁶. Загалом переговори між представниками двох воюючих армій зводилися до того, що польська сторона не вірила у непричетність проводу ОУН(Б) до масових вбивств поляків і вимагала від останньої публічного їх засудження, тоді як українська сторона продовжувала наполягати на тому, що ОУН не несе відповідальності за антипольський терор, що він виник довільно і з вини самих поляків. Крім того, польські учасники зустрічей, дотримуючись вказівок свого уряду щодо необхідності взаємодії з наступаючою Червоною армією, відкидали пропозицію українських повстанців про проведення спільної боротьби проти останньої.

Контакти між представниками УПА і АК мали місце навіть під час радянсько-німецьких боїв за Львів, коли місцеві аківські формування надавали допомогу підрозділам Червоної армії та відверто не рахувалися з вимогами української сторони. Чимало тоді на території Львівщини відбулося і збройних сутичок між українськими і польськими збройними загонами. За повідомленням газети львівських націонал-демократів “Слово польське” від 27 липня 1944 р. одна з таких сутичок сталася у самому Львові під час боїв за собор святого Юра²⁵⁷.

Новому етапу загострення українсько-польських взаємин сприяли дії радянської влади в Західній Україні, спрямовані на мобілізацію місцевого населення до Червоної армії, залучення його до роботи в місцевих адміністративних органах, міліції, так званих “винищувальних батальйонах” (“стрибках”), а також обмін населенням, що проходив у відповідності до підписаної 9 вересня 1944 р. угоди між урядом УРСР і Польським комітетом національного визволення (ПКНВ).

Наприклад, у рапорті від 8 серпня 1944 р. про ситуацію в Чортківському інспектораті Тернопільського округу АК його командувач капітан С. Чернецький (Венцлав) зазначав: “З першого погляду ставлення Рад до поляків нібито прихильне. Більшовики приймають їх в усі адміністративні установи, однак прагнуть до того, щоб повсюдно були представлені також українці, підкреслюючи цим, що останні є спадкоємцями цих територій. Вже за Рад у Борщові сталися випадки мордування поляків українськими бандами. У відповідь на польську інтерпеляцію з приводу того, чому Ради не реагують на це, комендант

місцевого винищувального батальйону пожалкував за тим, що німці не вимордували всіх поляків”²⁵⁸.

Варто зауважити, що окремі керівники польського підпілля, зокрема львівський окружний делегат польського емігрантського уряду А. Островський доклав багато зусиль, заохочуючи поляків до вступу у “винищувальні батальйони”, діяльність яких була спрямована головним чином на знищення українського незалежницького руху. Проте переконувати поляків у необхідності “співпраці з радами”, а на території Польщі — з ПКНВ і не було потреби. Ті з них, хто хотів вижити, мали або виїхати у безпечне місце, або змушені були співпрацювати. Доля українців була подібною.

Щодо поляків, то різниця між ними полягала лише у тому, що одні свідомо йшли у різного роду воєнізовані формування, щоб отримати зброю і помститися українцям, а інші таким чином рятували своє життя і життя своєї родини. Чимало бійців АК отримали посвідчення учасників радянського партизанського руху і незабаром опинилися в “стрибках”. Поряд з цим близько 50 тисяч бійців польського антинімецького руху Опору наприкінці війни знаходилося в радянських та польських концтаборах.

У зв’язку з вищесказаним зауважимо, що не можемо не поділяти точку зору українського дослідника Я. Ісаєвича, який писав: “шануючи своїх національних героїв, українці не можуть заплющувати очі й на геройство тих, хто воював за Польщу, зокрема й на тих теренах, де ідея відбудови польської держави була, з українського погляду, неслухна, а з точки зору польських можливостей — нереалістична”²⁵⁹.

В документах ОУН радянська дійсність після повернення в Західну Україну Червоної армії була представлена таким чином: “Всі бояться вже не так більшовиків, як новоствореної польської поліції, яка беззупинно шастає по селах, ревізує і тероризує населення. Поляки сильно підбадьорені і мають великі привілеї. Поляки на мобілізацію йдуть залежно від терену. З Борщівщини і Копичинеччини йшли масово, окремими відділами, з прапорками і піснями. Зі Скалатчини йшли разом з українцями і розділилися щойно у с. Стриївці під Збаражем...”

Польської поліції є по селах багато, наприклад, в с. Вікно — 48 осіб, в с. Сороцьке — 24, а польське село Боричівка на Теревовлянщині озброїло всіх чоловіків і йшло на акцію на українські села Ілавче та Глещаву. Були поляки навіть з косами і вилами. Оточували село з вечора, а ранком йшло у село НКВД і робило труси по хатах... Фактом є те, що від поляків потерпають села, в яких ОУН протипольської акції не проводила, а по селах, де були навіть невеличкі акції, поляки сидять тихо”²⁶⁰.

Українсько-польська збройна боротьба точилася по обидва боки нового кордону. АК і УПА мстилися одна одній, а водночас і цивільному населенню за давні образи і нові жертви, за “співпрацю з ворогом” і небажання зрозуміти позицію протилежної сторони, за необхідність евакуації співвітчизників з родинних земель. Дуже часто траплялися випадки просто пограбувань і вбивств людей обох національностей, аби запобігти вивезенню з країни майна. Трагічними символами українсько-польських взаємин на завершальному етапі війни стала доля мешканців сіл Павлокома Перемишльського повіту, де у березні

1945 р. загони АК вбили 366 українців²⁶¹, Піскуровичі Ярославського повіту, де у квітні 1945 р. в результаті дій вояків Народових сил збройних (НСЗ) загинуло понад 100 осіб, Верховини Красноставського повіту, де у червні 1945 р. загони НСЗ знову винищили близько 200 українських чоловіків, жінок та дітей²⁶². Чимало жертв в цей період було також серед польського населення з вини УПА.

Цікаво, що і на завершальному етапі війни між українським і польським підпільними рухами робилися спроби дійти згоди та налагодити співпрацю. Про це свідчать доповідні записки заступника наркома внутрішніх справ УРСР Т. Кальненка секретарю ЦК Компартії України Д. Коротченку. Процитуємо уривок однієї з них: “У районах Любачівський, Ярославський, Лісковський, Перемишльський і частково Томашівський, Грубешівський в бандугрупованнях АК і УПА нараховується понад 15 тисяч осіб. Характерно, що останнім часом між АК і ОУН не зареєстровано жодної збройної сутички, а навпаки, за вказівкою центральних проводів між УПА і АК йдуть переговори щодо спільних дій збройними з’єднаннями проти заходів Радянської влади і Польського Тимчасового Уряду. Згідно даних від 22 квітня 1945 р. група аківських офіцерів на чотирьох підводах з Ярославського району їздила до Любачівського району для переговорів з УПА про спільні дії. Переговори проходили у лісі неподалік від с. Башня Любачівського району”²⁶³.

Проте оскільки між учорашніми ворогами, а сьогоднішніми партнерами “по неволі” залишалася маса суперечностей, то про дійсну співпрацю можна було лише мріяти. От який, наприклад, робився висновок представниками ОУН(Б) у липні 1945 р. щодо перспектив співробітництва з правонаступницею АК, організацією “Вольношч і Незавіслощ” (ВіН): “...Поляки, добре знаючи, що з українцями братній союз ніколи не буде побудований на платформі рівний з рівним, намагаються трактувати теперішні наші добрі відносини як хвилю часу. Незважаючи на те, що політики з “ВіН” назовні намагаються бути добрими приятелями, виказувати нам співчуття, але в дійсності зовсім нічого не роблять для того, щоб приготувати свій народ до твердого союзу з нами. На кожному кроці, чи в підпільних летючках, чи в піснях, чи в приватній розмові, вони все ще мають великі претензії до західних земель України і вірять у те, що ці землі будуть їхніми”²⁶⁴. Отже, за таких умов годі було й думати про можливість якогось компромісу, а тим більше тривалої співпраці.

Висновки, які варто зробити, дослідивши винесене у назву питання, полягають у наступному. Однією з головних причин українсько-польського міжнаціонального конфлікту на територіях спільного проживання обох народів у роки Другої світової війни стала та обставина, що поляки, високо цінуючи свій власний, дійсно значний економічний і культурний внесок у розвиток західноукраїнських земель і помилково вважаючи, що цього внеску не заперечуватиме жодна з країн, від моменту їх втрати у вересні 1939 р., ні на мить не хотіли сумніватися в тому, що після переможної війни “західних альянтів” ця територія може бути не повернута Польщі.

На думку поляків, єдиним народом, з яким варто було рахуватися при визначенні повоєнного статусу спірних західноукраїнських теренів, були місцеві українці. Втім, провідні польські військово-політичні

кола розглядали цю проблему, по-перше, як свою внутрішню, ігноруючи існування “Великої України”, а по-друге, вони ставилися до місцевих українців при врегулюванні територіальної суперечки не як до рівноправних партнерів. Від останніх тільки вимагалось, аби вони в умовах поразки і окупації Польщі залишалися лояльними щодо неї.

Подібна позиція, що знайшла відображення в діяльності польського емігрантського уряду і керівництва підпілля АК в Західній Україні, підтримуваного місцевою польською людністю, цілком суперечила планам найвпливовішої на той час в західноукраїнському суспільстві політичної сили — ОУН бандерівської фракції. Це і стало основою для зростання напруження в українсько-польських взаєминах, яке в 1943 р. переросло в кривавий конфлікт.

На якийсь час епіцентром цього конфлікту стали Холмщина і Волинь, де з другого кварталу 1943 р. обопільні українсько-польські вбивства набули масового характеру. Поза сумнівом, це було пов'язано зі створенням перших значних як польських (Холмщина), так і українських (Волинь) партизанських загонів. Важливою причиною, що поклала початок цим вбивствам, стало також розуміння того, що війна наближається до завершення, а отже, слід нейтралізувати можливого потенційного претендента на встановлення своєї влади у регіонах спільного проживання українців і поляків напередодні вирішальних для обох народів подій.

Сучасному дослідникові важко докладно встановити, якою мірою антиукраїнські дії загонів АК і БХ на Холмщині і Грубешівщині під час здійснюваної гітлерівцями переселенської акції спричинили масовий антипольський терор формувань УПА на Волині. Але документація українського підпілля переконує в тому, що ОУН(С-Д) підштовхнула до прийняття рішення про проведення широкомасштабної “деполонізаційної” акції на землях Волині, а пізніше і Східної Галичини саме діяльність місцевих поляків. І в цьому плані, на наш погляд, одним з найпоказовіших документів поряд з іншими, що характеризують мотивацію дій українських повстанців, є відозва крайового проводу ОУН на Волині від 18 травня 1943 р. із закликом до поляків полишити службу в місцевих німецьких адміністративних та поліцейних органах влади.

Втім, оскільки цього не сталося, а навпаки, якась частина поляків намагалася закріпитися в німецькій службі з метою підвищити і зміцнити польський вплив в Західній Україні напередодні поразки вермахту та вступу на ці землі Червоної армії, то й відбулося те, що пророкувалося у вищезгаданій відозві. Конфлікт загострився ще більше, коли поляки почали звертатися за допомогою до радянських партизанів, в яких керівництво ОУН(Б) і командування УПА вбачали свого основного ворога й готувалися до запеклої боротьби з тією силою, яка за ними стояла.

Поряд з визнанням факту, що український національно-визвольний рух дійсно мав у Західній Україні моральне право і великі підстави для того, щоб розпочати боротьбу проти місцевого польського підпілля та його заходів, а також планів польського емігрантського уряду по збереженню за повоєнною Польщею цієї території, не можна не визнати, що засоби і методи її ведення, включаючи застосований

ОУН(С-Д) проти цивільного польського населення, в тому числі старців, жінок і дітей принцип колективної відповідальності, жодною мірою не можуть бути виправдані. Вони суперечили всім міжнародно-правовим документам про можливі форми проведення військової діяльності, і у повоєнні часи подібні дії згідно з цими документами трактуватимуться як “злочинні”.

Враховуючи безкомпромісність позицій польського емігрантського уряду і керівництва ОУН(С-Д) у роки війни щодо поступок на користь один одному в територіальному питанні, навряд чи можна вважати, що в них був реальний шанс дійти згоди, налагодити співпрацю та уникнути або принаймні припинити кровопролиття. Та й історичний досвід свідчить про те, що жодна країна чи народ ще ніколи добровільно не зрікалися земель, які вони з тієї чи іншої підстави вважали своїми.

Можливо, тільки на завершальному етапі війни, коли для українського і польського незалежницьких рухів стало цілком очевидним, що їхні зусилля в кінцевому підсумку не вплинуть на вирішення питання про майбутню державну приналежність спірних теренів, постали певні можливості для створення спільного фронту боротьби. Проте, було вже пізно. До того ж, над українцями і поляками тяжили минулі кривди і образи, що накопичувалися впродовж декількох століть. На превеликий жаль, провідні польські політичні сили так і не відмовилися від претензій на західноукраїнські землі та не змогли побачити в західних українцях рівноправного партнера. Зміни настали значно пізніше.

Джерела та примітки

¹ Archiwum Akt Nowych (далі — ААН). Oddział VI w Warszawie. Zeszyt akt Delegatury Rzeczypospolitej RP na kraj. Departament Informacji i Prasy. Sekcja Wschodnia. — Sygn. 202/III/203. — К. 5.

² ААН. Zeszyt akt Armii Krajowej. Komenda obszaru Lwów. — Sygn. 203/XV/45. — К. 79.

³ ААН. — Sygn. 203/XV/ 46. — К. 53.

⁴ Руккас А. Участь українців-контрактних офіцерів польської армії у вересневій кампанії 1939 р. // Київська старовина. — 2002. — № 2. — С. 90—102.

⁵ ААН. — Sygn. 203/XV/ 42. — К. 7.

⁶ ААН. — Sygn. 202/III/134. — К. 300.

⁷ Кульчицький С. Возз'єднання Західної України з УРСР: проблема легітимності // Київська старовина. — 1999. — № 6. — С. 80—96.

⁸ Archiwum Zakładu Historii Ruchu Ludowego (далі — ZHRL) w Warszawie. Archiwum prof. St.Kota. Zeszyt akt “Ukraina w czasie II wojny Ńwiatowej”. — Sygn. 394. — К. 70—73.

⁹ ААН. — Sygn. 202/III/203. — К. 6.

¹⁰ ZHRL. — Sygn. 394. — К. 110—111.

¹¹ Ibidem. — К. 118.

¹² Ibidem. — К. 111.

¹³ Armia Krajowa w dokumentach 1939—1945. Т. 6. — Лондон, 1989. — С. 4—5.

¹⁴ Torzecki R. Polacy i ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny Ńwiatowej na terenie II Rzeczypospolitej. — Warszawa, 1993. — С. 101.

¹⁵ Kwiatkowski M. Rzyd i Rada Narodowa R.P. w ѓwietle faktów i dokumentów od wrzeњnia 1939 do lutego 1942. — Лондон, 1942. — С.34.

¹⁶ ZHRL. — Sygn. 42. — К. 8.

- 17 Докладніше про це див.: Льюшин І. Протистояння УПА і АК (Армії Крайової) в роки Другої світової війни на тлі діяльності польського підпілля в Західній Україні. — Київ, 2001. — 290 с.
- 18 Armia Krajowa w dokumentach 1939—1945. T. 2. — Londyn, 1973. — S. 138—139.
- 19 Патриляк І.К. Легіони українських націоналістів (1941—1942): Історія виникнення та діяльності. — Київ, 1999. — 44 с.
- 20 Українська дивізія Галичина. Матеріали до історії. — Торонто—Нью-Йорк, 1990. — 124 с.
- 21 Краківські вісті. Тижневик. — 29 грудня 1940. — Ч. 8. — С. 1.
- 22 Книш З. В ясині лева (українець у польському підпіллі). На підставі записок і матеріалів Тадея Гордона. — Торонто, 1976. — С. 121.
- 23 Докладніше про це див.: Льюшин І. ОУН-УПА і українське питання в роки Другої світової війни (в світлі польських документів). — Київ, 2000. — 198 с.
- 24 Польское подполье на территории Западной Украины и Западной Белоруссии 1939—1941. В 2-х книгах. — Варшава—Москва, 2001. — С. 1180.
- 25 Краківські вісті. Тижневик — 13 липня 1941. — Ч. 28. — С. 3—5.
- 26 Польское подполье. Цит. праця. — С. 1210.
- 27 Polskie Siły Zbrojne w drugiej wojnie światowej. T. 3. Armia Krajowa. — Londyn 1950. — S. 180—181, 184—185.
- 28 AAN. — Sygn. 203/XV/ 42. — К. 7.
- 29 AAN. — Sygn. 202/III/134. — К. 310.
- 30 Ibidem. — К. 311.
- 31 Українське державотворення. Акт 30 червня 1941. Збірник документів і матеріалів. — Львів—Київ, 2001. — С. 170.
- 32 Українські щоденні вісті. — 26 липня 1941. — Ч. 18. — С. 1.
- 33 Armia Krajowa w dokumentach 1939—1945. T. 2. Op. cit. — S. 143—144.
- 34 AAN. — Sygn. 202/III/134. — К. 273.
- 35 AAN. — Sygn. 203/ XV/ 3. — К. 31.
- 36 Torzecki R. Op. cit. — S. 173, 181.
- 37 Armia Krajowa w dokumentach 1939—1945. T. 2. Op. cit. — S. 142.
- 38 Materiały i Dokumenty Archiwum Wojskowego Instytutu Historycznego (далі — MID WIH) w Rembertowie. Zeszyt akt Armii Krajowej. — Sygn. III/33/ 81. — К. 5—6.
- 39 Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО). — Ф. 1. — Оп. 22. — Спр. 76. — Арк. 51—52.
- 40 AAN. — Sygn. 203/XV/ 42. — К. 7.
- 41 AAN. — Sygn. 202/III/11. — К. 6.
- 42 Ibidem. — К. 18.
- 43 Ibidem.
- 44 Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі — ЦДАВО). — Ф. 3833. — Оп. 1. — Спр. 91. — Арк. 20—21.
- 45 Так само. — Арк. 20.
- 46 Ziemie Wschodnie Rzeczypospolitej. — luty 1943 r. — № 11. — S. 12.
- 47 Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ століття. — К., 1993. — С. 276.
- 48 Садовий О.С. Куди прямують поляки. Літопис УПА. Т. 2: Волинь і Полісся: німецька окупація. Кн. II. — Торонто, 1977. — С. 47—57.
- 49 Motyka G. Tak było w Bieszczadach. Walki polsko-ukraińskie 1943—1948. — Warszawa, 1999. — S. 147.
- 50 Ibidem. — S. 178—179.
- 51 Шанковський Л. Українська Повстанська Армія. В кн.: Історія українського війська. Збройні сили сучасної доби за роки 1914—1953. — Львів, 1996. — С. 482—695.
- 52 Державний архів Рівненської області (далі — ДАРО). — Ф. Р-30. — Оп. 2. — Спр. 94. — Арк. 79.
- 53 ЦДАГО. — Ф. 1. — Оп. 22. — Спр. 76. — Арк. 51.
- 54 Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917—1953: суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: У 2-х кн. Книга друга. — Київ, 1994. — С. 362.
- 55 ЦДАГО. — Ф. 1. — Оп. 22. — Спр. 76. — Арк. 52.
- 56 Там само. — Спр. 77. — Арк. 108.

- 57 Див.: Праця на тему українсько-польських взаємин, підготовлена на окупованій території у 1943 р. і надіслана до польського емігрантського уряду у Лондоні "Sprawa ukraińska" // Zeszyty historyczne. — 1985. — № 71. — S. 143.
- 58 ЦДАГО. — Ф. 62. — Оп. 1. — Ч. 1. — Спр. 227. — Арк. 56—74.
- 59 Там само. — Арк. 73.
- 60 ДАРО. — Ф. Р-30. — Оп. 2. — Спр. 94. — Арк. 85.
- 61 ААН. — Sygn. 202/III/133. — К. 23—25.
- 62 Ibidem. — К. 25.
- 63 Motyka G. Postawy wobec konfliktu polsko-ukraińskiego w latach 1939—1953 w zależności od przynależności etnicznej, państwowej i religijnej // Tygiel narodyw. Stosunki społeczne i etniczne na dawnych ziemiach wschodnich Rzeczypospolitej 1939—1953. Praca zbiorowa pod red. K. Jasiewicza. — Warszawa—Londyn, 2002. — S. 361—362.
- 64 Nasze Ziemie Wschodnie. — IV—V. 1943. — № 3. — S. 6—7.
- 65 ААН. — Sygn. 202/III/11. — К. 16.
- 66 Ibidem. — Sygn. 202/III/121. — К. 375.
- 67 Ibidem. — Sygn. 203/XV/45. — К. 82 (a).
- 68 Дзьобак В. Тарас Бульба-Боровець і його військові підрозділи в українсько-руси Оперу (1941—1944 рр.) — Київ, 2002. — С. 231—232.
- 69 ААН. — Sygn. 202/II/51. — К. 120.
- 70 Балей П. Фронда Степана Бандери в ОУН 1940 р. — Лас Вегас, 1997. — С. 196—197.
- 71 ЦДАВО. — Ф. 3833. — Оп. 1. — Спр. 107. — Арк. 5—7.
- 72 Жуківський А. Як творилася Українська Повстанська Армія // Українська Повстанська Армія і національно-визвольна боротьба в Україні у 1940—1950 рр. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. — Київ, 25—26 серпня 1992 р. — К., 1992. — С. 61.
- 73 ААН. — Sygn. 202/III/11. — К. 6.
- 74 Ibidem.
- 75 Ibidem. — Sygn. 203/XV/44. — К. 13. Робимо посилання на польський архів, оскільки це звернення, як і інші, що цитуватимемо нижче, нами в українських архівосховищах не були виявлені.
- 76 Ibidem. — К. 12—13.
- 77 Ibidem. — К. 37.
- 78 Ibidem. — К. 6.
- 79 Polska-Ukraina: trudne pytania. Т. 9. Materiały IX i X międzynarodowego seminarium historycznego "Stosunki polsko-ukraińskie w latach II wojny światowej". — Warszawa, 6—10 listopada 2001. — Warszawa, 2002. — 455 s.
- 80 Ільющин І. Ким і як приймалося рішення про проведення антипольської акції на Волині у 1943 році? Документи свідчать // Український альманах. — Варшава, 2003. — С. 167—171; Ільющин І. Волинська трагедія 1943—1944 рр. — Київ, 2003. — 315 с.
- 81 Кокін С. Анотований покажчик документів з історії ОУН і УПА у фондах Державного архіву СБУ. Випуск 1. — Київ, 2000. — С. 15.
- 82 Цит. за: Filar W. Eksterminacja ludności polskiej na Wołyniu w drugiej wojnie światowej. — Warszawa, 1999. — S. 38.
- 83 Трагедія Волині: Геноцид проти польського населення. Свідчать документи // Діалог (Рівне) — грудень 1993. — № 49. — С. 5—6.
- 84 Державний архів Служби безпеки України (далі — ДА СБУ). Копія кримінальної справи Юрія Стельмашука у власному архіві автора.
- 85 Filar W. Op. cit. — S. 39.
- 86 ДА СБУ. Копія кримінальної справи Степана Ковалю у власному архіві автора.
- 87 Літопис УПА. Нова серія. Т. 2. Волинь і Полісся: УПА та запілля 1943—1944. — Київ—Торонто, 1999. — С. 175—176.
- 88 ДАРО. — Ф. Р-30. — Оп. 2. — Спр. 30. — Арк. 259.
- 89 Там само. — Спр. 41. — Арк. 5.
- 90 ЦДАВО. — Ф. 3833. — Оп. 1. — Спр. 112. — Арк. 4.
- 91 ДА СБУ. Копія кримінальної справи Юрія Стельмашука у власному архіві автора.

- 92 Державний архів Волинської області (далі — ДАВО). — Ф. П/597. — Оп. 1. — Спр. 37. — Арк. 50.
- 93 Наумов М. Західний рейд. — Київ, 1969. — С. 105—106.
- 94 ААН. — Sygn. 202/III/11. — К. 17.
- 95 Ibidem.
- 96 Кокін С. Цит. праця. — С. 16.
- 97 Там само. — С. 78.
- 98 Там само. — С. 19.
- 99 ЦДАГО. — Ф.1. — Оп. 22. — Спр. 75. — Арк. 111.
- 100 ЦДАВО. — Ф. 3833. — Оп. 1. — Спр. 91. — Арк. 53.
- 101 Там само. — Арк. 52, 54.
- 102 Там само. — Арк. 52, 55, 63—64.
- 103 ААН. — Sygn. 202/III/121. — К. 130—131, 374.
- 104 ЦДАГО. — Ф. 62. — Оп. 1. — Спр. 253. — Арк. 84; Спр. 254. — Арк. 36.
- 105 ЦДАГО. — Ф. 1. — Оп. 23. — Ч. 1. — Спр. 530. — Арк. 3—5.
- 106 Літопис УПА. Нова серія. Т. 4. Боротьба проти УПА і націоналістичного під-
пілля: інформаційні документи ЦК КП (б) У, обкомів партії, НКВС-МВС, МДБ-КДБ
1943—1959. Книга перша: 1943—1945. — Київ—Торонто, 2002. — 598 с.
- 107 ЦДАВО. — Ф. 3833. — Оп. 1. — Спр. 91. — Арк. 51.
- 108 ААН. — Sygn. 202/III/122. — К. 82.
- 109 ЦДАВО. — Ф. 3833. — Оп. 1. — Спр. 86. — Арк. 23—24.
- 110 Там само. — Ф. 3833. — Оп. 1. — Спр. 91. — Арк. 61.
- 111 Лисяк-Рудницький І. Націоналізм під час Другої світової війни // Історичні
есе: В 2-х т. Т. 2. — Київ, 1994. — С. 258—259.
- 112 Lukaszew J. (Olszacki T.A.). Walki polsko-ukrańskie 1943—1947 // Zeszyty
Historyczne. — 1989. — № 90. — S. 180.
- 113 Садовий О.С. Цит. праця. — С. 55.
- 114 ЦДАВО. — Ф. 3833. — Оп. 1. — Спр. 91. — Арк. 61.
- 115 Там само; ААН. — Sygn. 202/III/121. — К. 374.
- 116 ЦДАВО. — Ф. 3833. — Оп. 1. — Спр. 91. — Арк. 61.
- 117 ЦДАГО. — Ф. 57. — Оп. 4. — Спр. 237. — Арк. 59.
- 118 Там само. — Спр. 240. — Арк. 32.
- 119 ЦДАВО. — Ф. 3833. — Оп. 1. — Спр. 91. — Арк. 68.
- 120 Літопис УПА. Т. 6. УПА в світлі німецьких документів. Кн. 1: 1942 — червень
1944. — Торонто, 1983. — С. 85.
- 121 Armia Krajowa w dokumentach 1939—1945. Т. 3. — Londyn, 1976. — S. 4—5.
- 122 Ibidem. — S. 34.
- 123 Ibidem. — S. 58—59.
- 124 Biuletyn Informacyjny. — 27.V.1943. — № 21. — S. 5.
- 125 Мірчук П. Українська повстанська армія, 1942—1952. — Мюнхен, 1953. —
С. 39; Літопис УПА. Т. 5. Волинь і Полісся: німецька окупація. Кн. 3: спомини учас-
ників. — Торонто, 1984. — С. 20.
- 126 Літопис УПА. Нова серія. Т. 4. Цит. праця. — С. 82.
- 127 ААН. — Sygn. 202/III/121. — К. 130; Piotrowski Cz. Krwawe ینیwa. Za Styrem,
Horyniem i Siuczne — Warszawa, 1995. — S. 104.
- 128 Piotrowski Cz. Przez Woіyc i Polesie na Podlasie. — Warszawa, 1998. —
S. 39—41.
- 129 Бульба-Боровець Т. Армія без держави. Слава і трагедія українського пов-
станського руху. Спогади. — Київ—Торонто—Нью-Йорк, 1996. — С. 218.
- 130 Мотука G. Tak byio w Bieszczadach. Op. cit. — S. 112; Przed akcjn «Wisіa» byl
Woіyc. Praca zbiorowa pod red. W. Filara. — Warszawa, 2000. — S. 37—38; Romanow-
ski W. ZWZ-AK na Woіyciu 1939—1944. — Lublin, 1993. — S. 268.
- 131 ААН. — Sygn. 202/III/121. — К. 371.
- 132 Przed akcjn «Wisіa» byl Woіyc. Op. cit. — S. 40.
- 133 ААН. — Sygn. 203/XV/ 42. — К. 9—12.
- 134 Гунчак Т. Цит. праця. — С. 232.
- 135 Armia Krajowa w dokumentach 1939—1945. Т. 3. Op. cit. — S. 92—93.

- 136 Gabinet rękopisów biblioteki Uniwersytetu Warszawskiego. — Sygn. 2131. — К. 7—9.
- 137 ААН. — Sygn. 203/XV/41. — К. 69.
- 138 Грабенко В. В шерегах УПА в Костопільському районі (спогади з 1944 р.) Літопис УПА. Т. 5. Цит. праця. — С. 81—83; Літопис УПА. Нова серія. Т. 2. Цит. праця. — С. 173—176; ААН. — Sygn. 202/III/121. — К. 131.
- 139 ЦДАГО. — Ф. 1. — Оп. 22. — Спр. 58. — Арк. 7.
- 140 Там само. — Ф. 1. — Оп. 22. — Спр. 75. — Арк. 43.
- 141 Перелік нападів польських баз самооборони на українські села див.: Ільошин І. Волинська трагедія. — Київ, 2003. — С. 222—224; Царук Я. Трагедія волинських сіл 1943—1944 рр. Українські і польські жертви збройного протистояння. Володимир-Волинський район / Вступна стаття Я. Ісаєвича. — Львів, 2003. — 189 с.; Макарчук С. Нищення населення на Волині в часи війни (1941—1945) // Вісник Львівського університету, 1999. — Вип. 34. — С. 375—377; Peretiatkowicz A. Polska samoobrona w okolicach Lucka. — Katowice, 1995. — S. 44, 94, 122—126, 178; Romanowski W. Op. cit. — S. 105—106, 169, 230, 255, 258, 305—306, 308; Cybulski H. Czerwone pose. — Warszawa, 1990. — S. 112—113, 188, 270, 289, 297—303; Piotrowski Cz. Krwawe łniwa. Op. cit. — S. 94, 109; Soitysiak G. Huta Stepascka // Karta. — 1992. — № 8. — S. 66—82; Собесяк Ю., Єгоров Р. Бур'яни. — К., 1967. — С. 155—174; ДАВО. — Ф. П/597. — Оп. 1. — Спр. 68. — Арк. 82—89.
- 142 Biuletyn Informacyjny Ziemi Czerwieńskie. — 29.VIII. — 1943. — S. 8.
- 143 ДАРО. — Ф. Р-30. — Оп. 2. — Спр. 33. — Арк. 173—178.
- 144 Там само. — Ф. Р-30. — Оп. 2. — Спр. 34. — Арк. 104.
- 145 ЦДАВО. — Ф. 3838. — Оп. 1. — Спр. 35. — Арк. 8.
- 146 Turowski J. Połoga. Walki 27 Wołyńskiej Dywizji AK. — Warszawa, 1990. — S. 49—50.
- 147 Содоль П. Українська повстанча армія 1943—1949. Довідник. — Нью-Йорк, 1994. — С. 48; Кентій А.В. Українська Повстанська Армія в 1944—1945 рр. — Київ, 1999. — С. 52.
- 148 Sowa A.L. Stosunki polsko-ukraińskie 1939—1947. — Kraków, 1998. — S. 193—194.
- 149 ЦДАГО. — Ф. 57. — Оп. 4. — Спр. 200. — Арк. 2.
- 150 ДАВО. — Ф. П/597. — Оп. 1. — Спр. 68. — Арк. 8.
- 151 Juchniewicz M. Polacy w radzieckim ruchu podziemnym i partyzanckim 1941—1944. — Warszawa, 1973. — S. 9—20.
- 152 ЦДАГО. — Ф. 1. — Оп. 22. — Спр. 49. — Арк. 1.
- 153 Собесяк Ю., Єгоров Р. Цит. праця. — С. 228—229.
- 154 Там само. — С. 177.
- 155 ЦДАГО. — Ф. 1. — Оп. 22. — Спр. 41. — Арк. 33.
- 156 ЦДАВО. — Ф. 3833. — Оп. 1. — Спр. 91. — Арк. 62.
- 157 ЦДАГО. — Ф. 62. — Оп. 1. — Спр. 254. — Арк. 35.
- 158 ДАВО. — Ф. П/597. — Оп. 1. — Спр. 68. — Арк. 84.
- 159 ЦДАГО. — Ф. 1. — Оп. 22. — Спр. 49. — Арк. 11—13.
- 160 Turowski J. Op. cit. — S. 150.
- 161 Літопис УПА. Нова серія. Т. 4. Цит. праця. — С. 237.
- 162 Turowski J. Op. cit. — S. 152-213; Piotrowski Cz. Wojskowe i historyczne tadyacje 27 Wołyńskiej Dywizji Piechoty Armii Krajowej. — Warszawa, 1993. — S. 77—79, 94—95, 108—109, 130—135, 150—155.
- 163 Волинь і Холмщина 1938—1947 рр.: польсько-українське протистояння та його відлуння. Дослідження, документи, спогади / Голова редколегії Я. Ісаєвич. — Львів, 2003. — 813 с.
- 164 Літопис УПА. Нова серія. Т. 4. Цит. праця. — 598 с.
- 165 Волинь і Холмщина 1938—1947 рр. Цит. праця. — С. 510, 521, 523, 527—528, 530, 533, 541, 544—545.
- 166 Там само. — С. 530.
- 167 Царук Я. Цит. праця. — С. 56—61, 76—77, 80, 87, 108—110, 133—135, 148.
- 168 Siemaszko W., Siemaszko E. Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistw ukraińskich na ludność polskiej Wołynia 1939—1945. Т. 1—2. — Warszawa, 2000. — 1440 s.

- 169 Царук Я. Цит. праця. — С. 21.
- 170 Gabinet rkopisyw biblioteki Uniwersytetu Warszawskiego. — Sygn. 2131. — К. 19.
- 171 Romanowski W. Op. cit. — S. 181—182.
- 172 Turowski J. Op. cit. — S. 512—513.
- 173 Siemaszko W., Siemaszko E. Op. cit. — S. 1038.
- 174 На наш погляд, найкращою з останніх публікацій на тему українсько-польського збройного конфлікту часів Другої світової війни, що збагатила вітчизняну історіографію та відкрила новий простір для подальших досліджень, є вищезгадувана книга “Волинь і Холмщина 1938—1947 рр.: польсько-українське протистояння та його відлуння. Дослідження, документи, спогади”, підготовлена Інститутом українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України.
- 175 Волинь і Холмщина 1938—1947 рр. Цит. праця. — С. 493—508; Надбужанщина, Сокальщина, Белзчина, Радехівщина, Камінецьчина, Холмщина і Підляшшя. Історично-мемуарний збірник. Т. 1. — Нью-Йорк—Париж—Сідней—Торонто, 1986. — С. 730.
- 176 Armia Krajowa w dokumentach 1939—1945. Т. 3. Op. cit. — S. 91.
- 177 Motyka G. Tak było w Bieszczadach. Op. cit. — S. 178.
- 178 Ziembikiewicz Z. W partyzantce u “Rysia”. Wspomnienia żołnierza I Batalionu Oddziałów Hrubieszowskich BCH. — Warszawa, 1982. — S. 110, 133, 141—143 in.; Siwicki M. Dzieje konfliktów polsko-ukraińskich. Т. 3. — Warszawa, 1994. — S. 55—56.
- 179 Przybysz K., Wojtas A. Bataliony Chłopskie. Т. 2. — Warszawa, 1985. — S. 193.
- 180 Інформацію про те, які відділи УПА брали участь у боях із загонами АК і БХ на Холмщині та Підляшші див. напр.: Содоль П. Українська повстанча армія 1943—1949. Довідник другий. — Нью-Йорк, 1995. — С. 180; Див. також: Siwicki M. Op. cit. — S. 48—49 in.; Паньківський К. Військові справи — Дивізія “Галичина” / В кн.: Українська дивізія Галичина. Матеріали до історії. — Торонто—Нью-Йорк, 1990. — С. 62.
- 181 MID WIN. Bataliony Chłopskie. — Sygn. III/58/23/. — К. 119—130.
- 182 ЦДАВО. — Ф. 3833. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 166; ЦДАГО. — Ф. 1. — Оп. 23. — Ч. 1. — Спр. 790. — Арк. 6; Див. також: Макар Ю. Холмщина і Підляшшя в першій половині ХХ століття. — Львів, 2003. — С. 44—57.
- 183 MID WIN. — Sygn. III/58/23/. — К. 153, 154.
- 184 AAN. — Sygn. 202/III/121. — К. 290—291; Markiewicz J. Partyzancki kraj. Zamojszczyzna 1. I. 1944 — 15.VI. 1944. — Lublin, 1985 — S. 259; Шанковський Л. Цит. праця. — С. 560—562; Закерзоння. Спогади вояків Української Повстанської Армії. Т. 1 / Ред. Б. Гук. — Варшава, 1994. — С. 200—208.
- 185 Motyka G. Tak było w Bieszczadach. Op. cit. — S. 206.
- 186 AAN. — Sygn. 202/III/126. — К. 31.
- 187 ЦДАГО. — Ф. 57. — Оп. 4. — Спр. 338. — Арк. 411.
- 188 Тернопільський І. Бойові дії ОУН і УПА в Тернопільщині і Скалатщині. В кн.: Шляхами Золотого Поділля. Т. 3. — Філадельфія, 1983. — С. 124.
- 189 Літопис УПА. Цит. праця. Т. 12. Третя Подільська воєнна округа УПА “Лисоня”. — Торонто, 1989. — С. 10—11.
- 190 Державний архів Тернопільської області (далі — ДАТО). Армія Крайова. — Ф. 3445. — Оп. 1. — Спр. 48. — Арк. 1.
- 191 Wkgerski J. W lwowskiej Armii Krajowej. — Warszawa, 1999. — S. 100; Літопис нескореної України. Документи, матеріали, спогади. Кн. 1. — Львів, 1993. — С. 106.
- 192 Див., напр.: ЦДАВО. — Ф. 3836. — Оп. 1. — Спр. 46. — 173 арк.
- 193 Див., напр.: ЦДАВО. — Ф. 3837. — Оп. 1. — Спр. 2. — 32 арк.
- 194 Там само. — Ф. 3833. — Оп. 1. — Спр. 112. — Арк. 30.
- 195 Там само. — Спр. 3. — Арк. 53.
- 196 ДАРО. — Ф. Р-30. — Оп. 2. — Спр. 16. — Арк. 283.
- 197 AAN. — Sygn. 202/II/73. — К. 10. Командування Львівського округу АК оцінювало кількість жертв з польського боку протягом січня—березня 1944 р. на 6—8 тисяч осіб. AAN. — Sygn. 202/III/121. — К. 255.
- 198 Шанковський Л. Цит. праця. — С. 562; Див. також: Макарчук С. Цивільне населення Волині і Галичини у розрахунках і діях різних військово-політичних стру-

ктур років Другої світової війни // Волинь і Холмщина 1938—1947 рр. Цит. праця. — С. 258.

- 199 Przemyski A. Z pomocą Inżynierom Podziemia. — Warszawa, 1991. — S. 99.
200 ДАТО. — Ф. 3445. — Оп. 1. — Спр. 48. — Арк. 1.
201 ААН. — Sygn. 202/III/11. — К. 16—17.
202 Wkgierski J. Op. cit. — S. 102.
203 ААН. — Sygn. 202/III/121. — К. 290—291.
204 Ibidem. — К. 292.
205 Ibidem. — Sygn. 202/I/41. — К. 5.
206 Wkgierski J. Op. cit. — S. 125—139.
207 ААН. — Sygn. 202/I/41. — К. 13.
208 ААН. — Sygn. 202/III/121. — К. 288—290.
209 Wkgierski J. Armia Krajowa na zachyd od Lwowa. — Kraków, 1993. — S. 22—23.
210 ААН. — Sygn. 202/III/126. — К. 122.
211 Ibidem.
212 ЦДАВО. — Ф. 3833. — Оп. 1. — Спр. 229. — Арк. 33.
213 ДАРО. — Ф. Р-30. — Оп. 2. — Спр. 16. — Арк. 117.
214 ДАТО. — Ф. 3445. — Оп. 1. — Спр. 16. — Арк. 6.
215 Armia Krajowa w dokumentach 1939—1945. Т. 3. Op. cit. — S. 346.
216 Maiy rocznik statystyczny 1939. — Warszawa, 1939. — S. 22—25.
217 Tomaszewski B., Wkgierski J. Zarys historii Lwowskiego obszaru ZWZ-AK. — Warszawa, 1987. — S. 18.
218 ДАТО. — Ф. 3445. — Оп. 1. — Спр. 29. — 1—7 арк.
219 ААН. — Sygn. 202/II/73. — К. 89.
220 Ibidem.
221 Боляновський А. Дивізія “Галичина”. Історія. — Львів, 2000. — С. 218.
222 Там само. — С. 222.
223 ДАРО. — Ф. Р-30. — Оп. 2. — Спр. 16. — Арк. 151.
224 Львівські вісті. — 10 травня 1944. — Ч. 105. — С. 1—2.
225 ААН. — Sygn. 202/II/73. — К. 75—77.
226 Ibidem. — Sygn. 202/III/121. — К. 108.
227 Ibidem. — Sygn. 202/III/126. — К. 31.
228 Armia Krajowa w dokumentach 1939—1945. Т. 3. Op. cit. — S. 383.
229 ДАТО. — Ф. 3445. — Оп. 1. — Спр. 23. — Арк. 1; Спр. 44. — Арк. 1.
230 Там само. — Спр. 29. — Арк. 1.
231 Там само. — Спр. 26. — Арк. 1; Спр. 27. — Арк. 1.
232 ААН. — Sygn. 202/III/121. — К. 254.
233 Ibidem. — К. 255.
234 Ibidem. — К. 290.
235 Див., напр.: Гайдай О., Хаварівський Б., Ханас В. Хто пожал “Бурю?” Армія Крайова на Тернопіллі 1941—1945 рр. — Тернопіль, 1996. — С. 68—91; Ткачов С. Польсько-український трансфер населення 1944—1946 рр. — Тернопіль, 1997. — С. 98—155.
236 MID WIN. — Sygn. III/33/84. — К. 79—80; За даними М.Цимбала, чисельність українських повстанців на теренах Івано-Франківщини складала близько 30 тисяч осіб. Дані про бойовий склад Станіславської Військової округи № 4 (ВО “Говерля”) див.: Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія. Історія, уроки, сучасність. Матеріали наукової конференції Всеукраїнського братства УПА. — Стрий, 1993. — С. 97—98.
237 ААН. — Sygn. 202/III/121. — К. 340.
238 Ibidem. — Sygn. 202/III/20. — К. 33, 36, 40.
239 Див., напр., звіт з антипольських акцій загонів УПА по Станіславщині в ЦДАВО. — Ф. 3833. — Оп. 1. — Спр. 112. — Арк. 29—30.
240 Шанковський Л. Цит. праця. — С. 543—553; ААН. — Sygn. 202/III/121. — К. 307.
241 Ibidem.
242 Polak E. Baza “Торур” i sowieckie lagry. Wspomnienia z lat 1939—1956. — Swidnica, 1991. — S. 95.
243 ААН. — Sygn. 202/II/15. — К. 57.

- 244 Wkgierski J. Armia Krajowa w okręgach Stanisławów i Tarnopol. — Kraków, 1996. — S. 71—90, 95—111.
- 245 Mazur G. Pokucie w latach drugiej wojny światowej. — Kraków, 1994. — S. 120—126, 159—172.
- 246 Hryciuk G. Straty ludności w Galicji Wschodniej w latach 1941—1945 // Polska-Ukraina: trudne pytania. T. 6. — Materiały VI międzynarodowego seminarium historycznego “Stosunki polsko-ukraińskie w latach II wojny światowej”. — Warszawa, 3—5 listopada 1999. — Warszawa, 2000. — S. 300.
- 247 AAN. — Sygn. 202/III/125. — K. 42.
- 248 Шанковський Л. Цит. праця. — С. 562.
- 249 Там само. — С. 556.
- 250 AAN. — Sygn. 202/III/121. — K. 169.
- 251 Краківські вісті. Тижневик. — 1943 р. — 22 серпня. — С. 1.
- 252 AAN. — Sygn. 202/III/11. — K. 18.
- 253 Гунчак Т. Цит. праця. — С. 275—277.
- 254 AAN. — Sygn. 202/II/73. — K. 12.
- 255 ЦДАВО. — Ф. 4628. — Оп. 1. — Спр. 10. — Арк. 179.
- 256 AAN. — Sygn. 203/XV/45. — K. 152—154; Sygn. 202/III/130. — K. 25—27; Torzecki R. Op. cit. — S. 151; Kyrczuk J. Przyby rozumienia polsko-ukraińskiego w latach II wojny światowej // Polska-Ukraina: trudne pytania. T. 6. Op. cit. — S. 53—74; Ковалевський З. Польське питання у повоєнній стратегії Української Повстанської Армії // Україна — наука і культура. — Київ, 1993. — Випуск 26—27. — С. 200—232; Зашкільняк Л. Українське питання в політиці польського еміграційного уряду і підпілля в 1939—1945 роках // Волинь і Холмщина 1938—1947 рр. Цит. праця. — С. 195—196 та ін.
- 257 Sura K. Czas “Burzy” w świetle niektórych publikacji konspiracyjnego pisma Lwowskiego “Siowo polskie” // Materiały ogólnopolskiego sympozjum na temat operacji “Burza” na ziemiach kresów pod. — Wsch. II — gieł Rzeczypospolitej w 1944 r. — Kraków, 1994. — S. 82—83; Wreciona E. “Burza” we Lwowie? — Kultura. — 1953. — № 9. — S. 106—108.
- 258 ДАТО. — Ф. 3445. — Оп. 1. — Спр. 34. — Арк. 2.
- 259 Ісаєвич Я. Про книгу В. і Е. Семашків // Волинь і Холмщина 1938—1947 рр. Цит. праця. — С. 389—390.
- 260 ЦДАВО. — Ф. 3833. — Оп. 1. — Спр. 92. — Арк. 60.
- 261 Потічний П. Павлокома 1941—1945. — Торонто—Львів, 2001. — С. 443—452.
- 262 ЦДАГО. — Ф. 1. — Оп. 23. — Ч. 1. — Спр. 1469. — Арк. 20.
- 263 ЦДАГО. — Ф. 1. — Оп. 23. — Ч. 1. — Спр. 1471. — Арк. 32.
- 264 ЦДАВО. — Ф. 3833. — Оп. 1. — Спр. 161. — Арк. 26.

РОЗДІЛ 6

БОРОТЬБА ЗБРОЙНИХ ВІДДІЛІВ ОУН І УПА З РАД НСЬКИМ КАРАЛЬНО-РЕПРЕСИВНИМ АПАРАТОМ

1. Проблеми радянзації західноукраїнського регіону у 1944 р.

Початок 1944 р. позначений широкомасштабними діями Червоної армії. Стратегічні плани Ставки Військового Головного Командування (ВГК) передбачали організацію могутніх ударів на південній ділянці німецько-радянського фронту від Овруча до Херсона, розчленування ворожих військ з наступним виходом до річок Південний Буг, Інгулець та Дністер.

У січні 1944 р. війська 1-го Українського фронту розпочали на півночі України Ровенсько-Луцьку операцію, в ході якої 13-та й 60-та армії генералів М. Пухова й І. Черняхівського завдали ударів з району Сарн на Ковель і в Шепетівському напрямкові. 2 лютого 1-й гвардійський корпус оволодів Луцьком, а підрозділи 6-го гвардійського корпусу вибили німців з Ровно. Наступного дня гітлерівці залишили такий важливий залізничний вузол, як Здолбунів. З'єднання 60-ої армії в першій декаді лютого витіснили війська 4-ої танкової армії вермахта з Шепетівки.

Значну допомогу регулярним збройним силам надавали радянські партизани. На початку року Український штаб партизанського руху (УШПР) затвердив план бойових дій на січень—березень, за яким десятки з'єднань і загонів спрямовувалися в зону дій 1-го і 2-го Українських фронтів. Одним з прикладів ефективної взаємодії партизанів з Червоною армією стала операція по оволодінню залізничним вузлом Овруч. Бійці з'єднання С. Маликова 18—19 листопада розгромили ворожий гарнізон у місті й на станції Ігнатопіль і передали їх під контроль 15-му гвардійському стрілецькому полкові. Під час боїв за Коростень з'єднання М. Салая, О. Сабурова, С. Маликова й кілька інших загонів підпорядковувалися командуванню 60-ї армії, виконуючи не лише допоміжні функції, а й ведучи самостійні бої.

Тісна співдія армії з партизанами мала дальній приціл: після проходження регулярних з'єднань на захід саме на останні покладалося завдання оволодіти ситуацією в краї і нейтралізувати можливі підривні акції українських повстанців. Щоправда, дану функцію вони мали виконати вже після переформування партизанських загонів у підрозділи НКВС.

Тим часом у період весняного наступу війська 1, 2 і 3-го Українських фронтів невпинно просувалися до західних кордонів. У ході Про-

скурівсько-Чернівецької операції армії, якими командували Д. Лелюшенко, П. Рибалко, А. Гречко, К. Москаленко, 18 березня визволили Вінницю, 25 — Проскурів, 29 — Чернівці, 15 травня — Тернопіль.

В результаті Умансько-Ботошанської операції війська 2-го Українського фронту відкинули німецькі, румунські й угорські з'єднання на 200—400 км, форсували Південний Буг, Дністер, Прут, сприяючи 1-му Українському фронтові в розгромі кам'янець-подільського угруповання, а 3-му Українському — у знищенні ворожих частин між Південним Бугом та Дністром.

У ході Львівсько-Сандомирської операції, що розпочалася 13—14 липня, війська 1-го Українського фронту на чолі з маршалом І. Коневим прорвали оборону ворога завдовжки у 200 км й оточили 8 його дивізій у районі м. Броди. Одну з ділянок німецької лінії оборони утримувала гренадерська дивізія військ СС “Галичина”, що діяла у складі 13-го німецького армійського корпусу. 18 липня червоноармійські танкові з'єднання на північному заході від Бродів прорвали позиції 13-го армійського корпусу й оточили його. З бродівського “котла” вдалося вирватися з боями лише 800 дивізійникам¹.

В результаті Львівсько-Сандомирської операції радянські війська розбили групу армій “Північна Україна” і звільнили міста Львів, Володимир-Волинський, Рава-Руська, Станіслав, Стрий, Дрогобич, Борислав, Самбір, Перемишль. До кінця жовтня 1944 р. завершилося повне вигнання гітлерівців та військ їхніх союзників за межі України. У Львівсько-Сандомирській операції знову були задіяні об'єднання і з'єднання, якими керували генерали українського походження — К. Москаленко (38-ма армія), П. Рибалко (3-тя гвардійська танкова армія), Д. Лелюшенко (4-та танкова армія), А. Гречко (1-ша гв. армія), А. Гетьман (танковий корпус), А. Темник (1-ша гвардійська танкова бригада). Чимало українців представляли середню й нижчу командну ланку Червоної армії. Та найбільше громадян України було серед рядового складу Українських фронтів, які поповнювалися з призовного контингенту визволених територій УРСР.

Мобілізаційна політика Кремля у Західній Україні мала особливий підтекст: поряд з поповненням радянських збройних сил ставилося завдання позбавити такої можливості самостійницькі формування, тобто підірвати соціальну базу національно-визвольного руху. Безпосередньо з цією проблемою зіткнулися керівники партійно-радянських органів західних областей, на яких покладалося утвердження радянського режиму в краї. Один з них, секретар Ровенського обкому КП(б)У В. Бегма адресував М. Хрущову доповідну записку, в якій зазначалося, що контроль УПА над значними територіями не дає змоги місцевому активі розгорнути свою діяльність. Останній, побоюючись терористичних акцій, здебільшого відсиджується в райцентрах. Вихід з цього становища обласний функціонер вбачав у тому, щоб здійснити в області поголовну мобілізацію чоловіків віком від 17 до 50 років й “відправити подалі в тил східних областей, де їх розсортувати: частину до армії, а частину у робочі батальйони”². Хрущов, інформує Сталіна про ситуацію на Волині, виклав цю думку і доповнив її конкретними цифрами. “Щоб позбавити можливості націоналістів вербувати чи то добровільно, чи то примусово учасників своїх

банд, — писав він, — треба провести мобілізацію всього чоловічого населення призовного віку. Всіх мобілізованих негайно відвести в тиллові округи і після фільтрації кращу частину спрямувати у бойові формування”. В документі зазначалося, що призову підлягає 71,5 тис. мешканців визволених районів. Не маючи апарату для здійснення цієї широкомасштабної акції, керівництво республіки домовилося з командувачем 1-го Українського фронту маршалом Г. Жуковим про участь у цій справі армійських і фронтових відділів комплектування³. Останнє зауваження спростовує твердження тих, хто заперечує примусову мобілізацію населення Західної України так званими “польовими військкоматами”.

Владна вертикаль спрацьовувала майже автоматично. В одному з документів ДКО пропонувалося для “наведення належного порядку” й “ліквідації діючих банд” у західному регіоні республіки “відмобілізувати до 20 березня 1944 р. всіх чоловіків призовного віку визволених районів Ровенської та Волинської областей, причому в першу чергу до 30-річного віку, й надалі в міру звільнення районів західних областей відразу ж відмобілізувати призовні контингенти”⁴.

Про тотальний характер мобілізації свідчать наступні дані. Від початку 1944 р. до 25 квітня діючу армію поповнило близько 170 тис. мешканців Ровенської, Волинської і Тернопільської областей. До 23 вересня із Львівської області було мобілізовано 33 745 українців і 13 701 поляк, Тернопільської — відповідно 105 761 і 30 072, Дрогобицької — 25 004 і 9197, Станіславської — 50 784 і 8434, Волинської — 79 472 і 3067, Ровенської — 98 693 і 5262, Чернівецької — 59 561 і 2145, а всього 524 898 осіб, у тому числі 453 020 українців і 71 878 поляків⁵.

Лише польовими військкоматами 1-го Українського фронту на 27 березня 1944 р. було залучено 75 709 осіб призовного віку з Волинської, Ровенської і Тернопільської областей, 2-го Білоруського фронту — 8614 осіб, звичайними військкоматами — 2826⁶. 2-й Український фронт протягом березня—квітня 1944 р. отримав з визволених районів України 300-тисячне поповнення⁷. На другу половину 1944 р. в кількох загальновійськових арміях чотирьох Українських фронтів громадяни республіки становили від 50 до 80 % особового складу⁸.

Радянські мобілізаційні акції у краї наштовхнулися на відчутні перешкоди. Керівництво ОУН і командування УПА наказали своїм пропагандистським відділам і бойовим групам всіляко протидіяти спробам обезлюднити Полісся, Волинь, Галичину, де вони дислокувалися. В одній з підпільних летючок, датованій 30 березня 1944 р., наголошувалося: “Московський імперіалізм хоче загнудзати наших українців мобілізацією. А потім, маючи нас в руках, кинути в карних загонах на першу лінію, на гарматне м’ясо, або морити голодом в таборах праці”. Листівка закликала брати до рук зброю і боротися за свободу й інтереси української нації⁹.

Боївки СД, повстанські підрозділи підкріплювали ідеологічну роботу в масах терористичними засобами, застосовуючи силу не лише проти партійно-радянського активу й військових комісарів, що здійснювали мобілізацію, а й проти самих призовників, особливо добровольців. Так, в інформації секретаря Станіславського обкому КП(б)У

М. Слоня повідомлялося про напад упівців на охорону колони новобранців, яка прямувала до м. Солотвин, в результаті чого всі 250 призовників поповнили повстанські лави. У документі зазначалося, що через протидію націоналістів ухилилися від призову в армію понад 15,5 тис. осіб¹⁰. В. Бегма інформував столичну владу про те, що після початку мобілізації на Ровенщині мешканці багатьох населених пунктів (зокрема Мізоч, Дермань, Білашов) масово відійшли в ліси і не дали жодного призовника¹¹. А в документі за підписом наркома держбезпеки УРСР С. Савченка зазначалося, що до 20 березня 1944 р. до військкоматів області прибуло всього 6 600 новобранців, у тому числі у Здолбунівському районі — лише 18 із 700, а в Цуманському районі тільки в чотирьох селах мобілізаційні органи недорахувалися близько 1 тис. призовників, які пішли в розташування повстанської армії¹². У Дрогобицькій області підлягало призову 59 тис. осіб, з них уникли мобілізації майже 9 тис. У деяких районах явка ледь сягала 35 %, у Ново-Стрільківському — 10 %, а решта відійшли в ліси. 42 мешканці с. Чернишов, 83 — Ляшки Долішні, 73 — Молдиничі разом з головами сільських рад вирішили розділити долю повстанців замість того, щоб служити у Червоній армії¹³.

Від 25 квітня до 2 травня 1944 р. у Тернопільській області ухилилися від мобілізації в лісах 2 551 потенційних призовників, у Станіславській (від 3 до 14 травня) зафіксували 5 951 чоловіка, які свідомо уникали призову¹⁴.

18 березня 1944 р. з м. Вишневець до Ямполя (Тернопільська обл.) вирушили дві групи призовників. У с. Манів вони заночували і в цей час повстанці роззброїли загін супроводу, розпустивши новобранців зі словами: «Ідіть по домівках і більш на призовний пункт не з'являйтеся, а коли хто піде, того знищимо самого, а майно спалимо»¹⁵.

Пам'ятаючи сумний досвід радянізації 1939—1941 рр., країни з недовірою ставилися до будь-яких заходів більшовицької влади та військового командування. Щоб налагодити стосунки з місцевим населенням, представники владних структур апелювали до найбільш впливової тут категорії — духовенства. Так, у Борщівському районі Тернопільщини від 9 до 18 червня 1944 р. добровільно з'явилося до військового комісаріату 848 чоловіків, які до того ухилилися від мобілізації, причому 279 з них привів священик Никифоров із с. Бабенці¹⁶. Інколи панотці, потрапляючи в становище заручників, ставали провідниками лінії влади. Ілюстрацією цього може бути сходка у с. Забороль Олександрівського району Ровенської області, під час якої місцевий священик у своїй промові закликав до єднання українського і російського народів, необхідності для завершення боротьби проти гітлеризму з'явитися до райвійськкомату¹⁷.

Польське націоналістичне підпілля також намагалося протидіяти роззброєнню «загонів самооборони», мобілізації поляків до Червоної армії і встановленню радянської влади у «полуднево-всхідніх кресах», які вони вважали суто польською територією.

Цікаві спостереження за діями польських політичних кіл у галицькій столиці подано у звіті політичної референтури крайового проводу ОУН(Б) на західноукраїнських землях (ЗУЗ) від 2 серпня 1944 р. «Про останні події й ситуацію у Львові і на околицях». У документі вказува-

лося, що 17 липня німці почали евакуацію, а вже наступного дня до міста почали масово прибувати поляки, “щоб було кому будувати тут Польшу”. На вулицях вони не приховували свого піднесеного настрою. Орган Союзу патріотів польських газета “Гонор і Ойчизна” 19 липня 1944 р. закликала поляків залишатися на місцях. 22—23 липня, у дні важких боїв на вулицях Баторія, Пілсудського, Зеленої, на Галицькій та Маріїнській площах з’явилися відозви до польського населення із закликом засвідчити свою рішучість відстоювати польську державність у довоєнних кордонах. 24 липня на вулиці вийшли озброєні члени організації “Орлента” — 80—150 осіб у цивільному одязі з біло-червоними стрічками на рукавах. Польські мешканці вивісили біло-червоні прапори на будинках, в тому числі на ратуші. Порядок у місті стала забезпечувати жандармерія Армії Крайової. Поляки протестували проти проголошення радянської влади на теренах Західної України й у Львові зокрема¹⁸.

Активність польських націоналістів викликала стурбованість радянського керівництва, яке намагалось не втратити тут свій контроль. Згідно з інформацією Львівського обкому КП(б)У від 3 жовтня 1944 р., певна частина польського населення, яка прагнула відновити Польшу у довоєнних кордонах, перед звільненням Львова радянськими військами створила в місті “загони самооборони”¹⁹. Однак органи НКДБ швидко нейтралізували ці спроби, “ізолювавши” ініціаторів цих акцій. 28 липня зникли біло-червоні прапори і стрічки: 300 молодих польських активістів потрапили до в’язниці. 30 липня пройшов урочистий мітинг, присвячений визволенню Львова від гітлерівських загарбників, на який отримали запрошення і польські командири АК, що допомагали Червоній армії у вуличних боях проти німців. Наступного дня радянські власті організували католицьке богослужіння, під час якого були заарештовані всі присутні польські офіцери. 28 з них засудили як “злочинців, фашистів і зрадників” на 10—20 років таборів²⁰. Та це був лише початок. Протягом 1944—1945 рр. тільки у Львові затримано й депортовано у східні райони СРСР майже 50 тис. військовиків АК, інших польських формувань та членів їхніх родин²¹.

Однак більшість польського населення, втомлена війною, кровопролитним міжнаціональним конфліктом, вбачала у повному розгромі нацизму шанс для відродження Польської держави і підтримала зусилля Радянського Союзу. Багато поляків добровільно виявили готовність зі зброєю в руках виборювати право на існування власної держави у складі польських чи радянських збройних сил. З місць повідомляли, що “мобілізація серед поляків до польської армії пройшла успішніше, ніж серед українського населення”, “у поляків не було неявок на призовні пункти” тощо²².

Із 7 100 призовників польської національності у Ровенській області майже тисяча виявили бажання служити в армії добровільно. Масову готовність стати до лав польського війська, сформованого на території СРСР, продемонструвало польське жіноцтво. Тільки у Кременецькому районі Тернопільщини 109 дівчат влилося до польських частин, а всього таких було кілька тисяч.

Ставлення польської громадськості в Україні до мобілізаційної кампанії відображає інформація оргінструкторського відділу ЦК КП(б)У

“Про господарсько-політичне становище в західних областях України” від 7 серпня 1944 р.: “Факт створення міцної, добре оснащеної польської армії в СРСР, заходи нашого уряду по переселенню поляків з Сибіру в центральні та південні райони Радянського Союзу та надання їм матеріальної допомоги, а також отримання поляками можливості працювати в місцевих державних установах переконали польське населення в щиро дружньому ставленні до них Радянського Союзу. Заходи радянської влади населення підтримує організовано, охоче здає частинам Червоної армії хліб, м'ясо та інші сільськогосподарські продукти в порядку державних поставок. ... Щодо політики Радянської влади розповсюдженою є така думка: “Ради 1944 року — це краще, ніж Ради 1939 року”²³.

Відстежуючи настрої польського населення, радянські оперативники фіксували увесь спектр думок і оцінок: від цілковитого несприйняття методів нової радянської політики до її виправдання. Водночас спостерігалася масова ностальгія поляків за міжвоєнною II Річчю Посполитою і сподівання, що Лондон і Париж, гідно оцінивши зусилля поляків у боротьбі проти нацизму, зможуть примусити Сталіна піти на поступки й відродити Польську державу. Як виявилось згодом, геополітична стратегія переможців у Другій світовій війні не врахувала цих побажань.

Тим часом відразу після вигнання гітлерівських загарбників за межі республіки в її західних областях розпочалося активне відновлення органів радянської влади і впровадження нових порядків. Відсутність на місцях керівних кадрів нижчої та середньої ланки, які б мали досвід чи володіли специфічними навичками партійної і державної роботи, диктувала необхідність залучення номенклатури з інших областей УРСР.

2 лютого 1944 р. оргбюро ЦК КП(б)У ухвалило постанову “Про відбір керівних партійних і радянських працівників для роботи в західних областях УРСР”. ЦК зобов'язував Харківський, Ворошиловградський, Полтавський, Сумський, Дніпропетровський, Сталінський, Запорізький обкоми КП(б)У підібрати 450 осіб з відповідними якостями, з них 140 — для роботи на посадах перших секретарів райкомів партії та 150 — на посадах голів райвиконкомів. До 15 лютого пропонувалося відрядити 300 працівників, що володіли українською мовою, і в їх числі всіх, хто у 1939—1941 рр. працював у Волинській та Ровенській областях²⁴.

Нову рознарядку обкоми партії центральних та східних областей отримали 28 березня 1944 р. ЦК вимагав до 20 квітня виділити 2 510 відповідальних працівників для роботи в партійному і державному апараті західноукраїнського регіону. Постановою передбачалося відрядження в Західну Україну по лінії наркомату освіти 1 450 вчителів. Кандидатів на керівні посади затверджувало оргбюро ЦК КП(б)У. Лише 25 квітня 1944 р. на засіданні організаційного бюро затверджено кандидатури 102 функціонерів для роботи у Львівській, Станіславській, Тернопільській, Чернівецькій областях²⁵.

Усвідомлюючи складність і масштабність завдань, які чекали свого вирішення, ЦК вдався до формування так званих оперативних груп, до яких входило від 500 до 600 номенклатурних працівників, що мали

досвід роботи в партійних, комсомольських, профспілкових, радянських структурах. На них покладалося формування й налагодження роботи апарату обласних, міських і районних партійних комітетів та державних органів. Керували групами перші секретарі обласних комітетів КП(б)У: Львівського — І. Грушецький, Ровенського — В. Бегма, Волинського — І. Профатилів, Станіславського — М. Слонь, Тернопільського — І. Компанець, Дрогобицького — С. Олексенко, Чернівецького — І. Зеленюк. Прибуваючи на місця, ще в розташуванні радянських військ, члени оперативних груп відразу приступали до виконання своїх обов'язків. Прибулі функціонери розподілялися відповідно до реальних потреб і вакансій. Згідно з інформаційною запискою організаційно-інструкторського відділу ЦК КП(б)У (7 червня 1944 р.), на цей час у Волинську область прибув 71 працівник, Дрогобицьку — 31, Львівську — 89, Ровенську — 86, Тернопільську — 120, Станіславську — 129, Чернівецьку — 71, всього 507 осіб. 271 з них стали секретарями райкомів партії, 42 — завідувачами організаційно-інструкторських відділів, 127 — зайняли посади в радянських органах²⁶.

Окрім партійно-радянської номенклатури на роботу в західні області республіки було направлено тисячі працівників вищої і середньої школи, установ культури, науки, охорони здоров'я, фахівців сільського господарства, промисловості й транспорту.

Згідно з доповіддю Хрущова на адресу Сталіна (лютий 1945 р.), здійснювати соціалістичні перетворення у краї мали 42 тис. кадрових керівників та спеціалістів управління у різних сферах життя. Протягом року ця кількість зросла до 86 тис. Принагідно додамо, що в органах НКВС і НКДБ нараховувалося 22 тис. штатних працівників²⁷.

Місцеві кадри, які залучалися до роботи владних структур, становили незначну частину: з 16 129 номенклатурних посад на початку 1946 р. місцеві висуванці займали всього 2 097, тобто близько 13 %, причому у Волинській — 10,8, Львівській — 12,1, Ровенській — 12,6, Станіславській — 7,6 %. Такий низький відсоток пояснювався кількома причинами. Керівництво республіки і цих областей "обережно" ставилося до місцевих симпатиків більшовицького режиму, не довіряючи їм відповідальних посад. З іншого боку, місцеві прихильники режиму не поспішали виявляти ініціативу, небезпідставно побоюючись репресій з боку націоналістичного підпілля. Про те, що попередження бойовиків про можливі покарання в разі підтримки заходів нової влади не були порожнім звуком, свідчили численні факти. Наприклад, від часу звільнення Львівщини до серпня 1945 р. на посади в різних установах й управлінських органах було висунуто 2 156 місцевих активістів, 150 з яких боївки ОУН та підрозділи УПА викрали або фізично знищили²⁸.

Щоб хоч якось забезпечити керівний склад партійно-радянського апарату, ЦК КП(б)У спеціальною постановою від 10 травня 1944 р. санкціонував видачу керівникам персональної зброї. 4 тис. секретарів обкомів, райкомів і міськкомів партії та комсомолу, їхніх заступників, зав. відділів і секторів та інструкторів, голів обласних, районних і міських виконкомів, керівників інших державних органів отримали пістолети ТТ для самозахисту (по 500 — у Тернопільській та Львівській, 450 — у Дрогобицькій, по 400 — у Волинській, Ровенській, Станіславській, 200 — у Чернівецькій, 150 — в Ізмаїльській²⁹).

Утвердження радянської системи у краї не уявлялося без розгортання мережі так званих громадських (а насправді одержавлених) організацій. На початок листопада 1944 р. були обсажені 1605 з 1769 штатних посад у комсомольських структурах. Для цього ЦК ЛКСМУ відрядив у Західну Україну на внутрішньоспілкову й іншу роботу 2 392 посланці з інших районів республіки. До речі: з понад 11 тис. членів ЛКСМУ, об'єднаних у 1 247 первинних організаціях, лише 2 191 були місцевими ³⁰.

Основна маса партійців та комсомольців зосереджувалась у містах. Оскільки села Волині і Галичини майже повсюдно перебували під впливом повстанців та ОУН, у більшості випадків створити в них партійні й комсомольські осередки протягом 1944—1945 рр. не вдалося, а ті, що виникли, були малочисельними.

Одним з напрямів радянізації краю стало профспілкове будівництво. Восени 1944 р. кілька профспілкових працівників, що прибули з центру, сформували оргбюро і низові профоргани у Дрогобичі, Львові, Луцьку, Ровно, Чернівцях. Протягом жовтня—листопада спеціальна бригада ЦК спілки працівників державних установ Півдня створила оргбюро у Станіславській, Ізмаїльській, Тернопільській областях. На початку 1945 р. ВЦРПС і ЦК галузевих спілок відрядили в західні області 41 відповідального працівника. Навесні того ж року в регіон прибула бригада ВЦРПС і 25 профспілкових кадрів для налагодження роботи обласних комітетів профспілок ³¹. Серед найбільших профоб'єднань у виробничій сфері були спілка залізничників Західної України, яка мала 38 тис. членів (57 % зайнятих у галузі) ³², а також спілка нафтовиків. А всього на кінець війни у західних областях 238 тис. робітників та службовців з 346,5 тис. були членами професійних осередків ³³.

Партійні, комсомольські та профспілкові організації стали основними провідниками політики центру на місцях, налагодження соціалістичних форм господарювання, позаекономічного стимулювання праці. Крім того, здебільшого по їхній лінії здійснювалися широкомасштабні, агітаційно підкріплені акції, спрямовані на “зміцнення обороноздатності країни”. Зазвичай такі кампанії ідеологічний апарат приписував “ініціативі мас” знизу, однак насправді вони скеровувалися з центру й обставлялися відповідною атрибутикою (урочистою передачею військової техніки радянським воїнам, вдячними листами Сталіна, публікаціями у пресі тощо). Режим всіляко використовував бажання людей якомога швидше закінчити війну, побачитися з рідними і близькими, які перебували на полях битв.

У лютому 1945 р. ЦК профспілки працівників нафтової промисловості Центру й Півдня спеціальною постановою закликав підтримати почин вінницьких і житомирських робітників, які збирали гроші на будівництво танкової колони. Вирішено було зібрані кошти передати на виготовлення не лише танкової колони, а й авіаційної ескадрильї “Нафтовик”. Найбільший внесок зробили нафтовики Дрогобицької області — 2 млн 200 тис. крб. ³⁴ Танкова колона “Радянська Львівщина” була споруджена на кошти в сумі 145 тис. крб., зібраних комсомольцями області ³⁵. На перераховані грошові внески виготовлено бойові машини для танкової колони та авіаескадрильї “Радянська Дрогобиччина”, “Радянський Львів”, “Від трудящих Станіславщини”,

“Селяни Тернопільщини” та ін. Лише від 1944 до 1945 р. надходження до “Фонду оборони” у Дрогобицькій і Станіславській областях становила 45 млн крб.³⁶

Значні кошти державний бюджет отримували від реалізації облігацій державних позик. Як правило, партійні й профспілкові організації нав'язували трудовим колективам масову підписку, відраховуючи певний відсоток заробітної платні у вартість облігацій. Незрідка це робилося у неприховано примусовій формі, що дратувало людей і не додавало популярності таким заходам. Про суми, які надходили від населення у цей спосіб, свідчить хоча б така цифра. Протягом лише перших двох годин підписки на 3-тю військову державну позику (4 травня 1945 р.) робітники й службовці Львівської області (всього — 105 тис. осіб) купили облігацій на 49 млн крб.³⁷ Такий високий рівень був забезпечений організаційними зусиллями відповідних структур.

Широко розрекламовані агітпропом патріотичні акції сприяли повповненню держбюджету й наближенню перемоги. З іншого боку (це чомусь і донині залишається непоміченим істориками), вилучення далеко не зайвих коштів і матеріальних засобів у населення Західної України об'єктивно зменшувало можливості підтримки самостійницького руху. Встановивши контроль над фінансами та сільськогосподарською продукцією, компартійне керівництво значно звужувало ресурси забезпечення повстанських формувань харчами, медикаментами, предметами першої необхідності.

Саме під таким кутом зору варто розглядати й колективізацію сільського господарства. Селянство, пам'ятаючи сумний досвід 1939—1941 рр., всіляко чинило пасивний спротив запровадженню колективних форм господарювання. Нетривалий довоєнний період “соціалістичної” організації сільськогосподарського виробництва не змінив індивідуалістичну природу західноукраїнського селянина, який звик до кооперації, а не до “комунізації”. Очевидно, це пояснює, чому на весь Копиченський район (Тернопільщина) у 1944 р. вдалося організувати лише один колгосп³⁸. Подібними “успіхами” могли похвалитися ініціатори колективізації у Львівській, Ровенській та Чернівецькій областях, де на кінець того ж року діяло по одному колективному господарству³⁹.

Самостійницьке підпілля вживало контрзаходів проти колективізації. Пропагандистські підрозділи УПА випустили летючку, звернену до мешканців сільської місцевості: “Селяни! Сталінські окупанти приготують для вас колгоспне ярмо! Не йдіть до колгоспів! Не слухайте облудної пропаганди сталінських паразитів! Мужньо протиставляйтесь теророві НКВД! Хай живе вільний селянин в Українській Самостійній Соборній Державі!”⁴⁰

Ідеологічні зусилля підкріплювалися терористичними акціями проти партійно-радянських функціонерів, які прибували на село з метою організації колгоспів, й фізичним “впливом” на самих селян. Зазвичай повстанські й оунівські боївки попереджали тих, хто погодився увійти до колгоспу, а коли вони не дослухалися наведених аргументів, палили майно, або й убивали колгоспників.

Перебуваючи між двох вогнів, селяни всіляко уникали вступу до колгоспів, допоки не пересвідчилися в тому, що сталінський режим

безповоротно й міцно закріпився у краї, а позиції повстанців та їхнє майбутнє стали непевними.

Протягом 1945 р. у західних областях вдалося заснувати 130 колективних господарств, що становило 0,5 % усіх селянських дворів. Новостворені “осередки соціалістичного господарювання” були малопотужними і попервах мали, швидше, засвідчити радянську присутність, аніж створити конкурентоспроможний сектор економіки. Для прикладу: 8 з 12 колгоспів Львівщини об’єднували від 15 до 30 селянських дворів⁴¹.

Переконавшись, що вдруге загнати селян до колгоспів буде значно важче, ЦК КП(б)У й Раднарком УРСР 7 травня 1945 р. видали постанову про так звані земельні громади. Вони мали створюватися в кожному селі, де існувало не менше 25 господарств. Нав’язуючи засади кругової поруки, влада покладала на земельні громади відповідальність за організацію раціонального використання громадських земельних угідь (луків, пасовищ, водойм, лісів, рік), благоустрій сіл, організацію протипожежних заходів, виконання інших повинностей і зобов’язань. За це держава обіцяла надавати певним категоріям селян (інвалідам, родинам фронтовиків та військовослужбовців, сиротам, людям похилого віку, безкінним господарям) допомогу в обробітку землі, ремонті сільськогосподарського інвентаря⁴². Далеко не скрізь і не в декларованих обсягах така допомога надавалася — надто вже обмеженими були ресурси центру й можливості місцевої адміністрації. Однак надходження посівних матеріалів, реманенту, сільськогосподарських механізмів і техніки, організація МТС, інші соціально-економічні заходи не залишалися непоміченими й поступово руйнували стіну відчуження і напруги у взаєминах між владою та місцевим населенням.

Центр розробив і вже в останні місяці війни розпочав впровадження комплексу заходів, спрямованих на розвиток промислової і транспортної інфраструктури в Західній Україні. Згідно з рішенням ДКО від 13 грудня 1944 р., розгорнулися роботи по перетворенню Львова на велике індустріальне місто союзного значення⁴³. Однак у Москві переслідували не лише економічні інтереси. Аби нейтралізувати домагання польських патріотичних і радикальних сил залишити Львів містом польського посідання та впливу, вирішено було шляхом низки соціально-економічних і міграційно-демографічних заходів змінити його етнонаціональне обличчя.

До кінця 1945 р. у галицькій столиці стали до ладу 157 промислових об’єктів. Щоб забезпечити їх необхідними кадрами, з різних кутків країни відрядили близько 2 тис. інженерів і 13,8 тис. кваліфікованих робітників⁴⁴. За підрахунками проф. В. Кубійовича, до визволеного від гітлерівців Львова протягом кількох років прибуло понад 150 тис. росіян і зросійщених громадян України⁴⁵. За словами львівського історика І. Терлюка, міграційна хвиля “скеровувалася в основному до Львова та в інші обласні центри, а також в районні центри, де була найбільша потреба у формуванні силових органів владі, партійних комітетів, обласних, міських і районних адміністративних установ та організацій”. Вчений вважає, що метою саме такого характеру заселення було “формування соціальної бази підтримки по суті колоніаль-

ної політики союзного імперського центру в західних областях”⁴⁶. Коли бути точним у дефініціях, то оцінювати політику Москви у регіоні треба не як “колоніальну”, а як таку, що спрямовувалася на повну інтеграцію в суспільно-політичну, соціально-економічну, етноконфесійну і навіть ментальну матрицю Великої України та всієї радянської імперії. При цьому методи, до яких вдався сталінський режим, залишалися цілком колоніальними. Займаючи керівні посади в партійних і радянських структурах, на виробництві, в культурно-освітніх установах, прибульці стали надійними провідниками не лише комуністичної ідеології, соціально-економічних реформаций, а й національної політики Кремля. Західну Україну передбачалося вивести з-під впливу як польських, так і українських націоналістичних сил. І найкращим засобом виявилось поєднання соціально привабливих програм, популістських декларацій, масованого ідеологічного оброблення суспільної свідомості та жорстокого фізичного придушення будь-яких виявів опозиційності, а надто — “сепаратистських” рухів.

Серед тих категорій західноукраїнського соціуму, для привернення яких на свій бік партійно-радянським органам і спецслужбам доводилося докладати особливих зусиль, була інтелігенція. Вихована в дусі демократії, плюралізму думок й політичної толерантності, західноукраїнська інтелектуальна еліта, за визначенням, не сприймала тоталітаризму будь-якого спрямування — чи то нацистського, чи більшовицького.

Восени 1944 р. у краї налічувалося 33 тис. представників “вільних професій” та службовців (у тому числі 12 тис. тих, які прибули з інших областей УРСР і Радянського Союзу). Позбавлена власних професійних і творчих об’єднань, інтелігенція була постійним об’єктом ідеологічного тиску на різних зборах і нарадах, які так любили проводити більшовицькі апаратники. Перше велике зібрання відбулося 30 листопада 1944 р. у Львові. Перед учасниками обласної наради інтелігенції виступив секретар обкому партії І. Грушецький, який закликав до боротьби з українськими націоналістами. Загалом в області було проведено близько 20 подібних зібрань, в яких взяло участь майже 3 тис. осіб, виступило 246 лікарів, учителів, агрономів, службовців, студентів⁴⁷.

Влада надавала підвищеної уваги освітній сфері, вбачаючи у ній один з дійових факторів свого впливу на свідомість людей, формування відповідного морально-психологічного мікроклімату. У 1944/45 навчальному році у південно-західних областях України діяла 5 961 школа, два університети, один педагогічний і п’ять учительських інститутів. Попри наявність необхідних педагогічних кадрів на місцях за дорученням ЦК партії наркомат освіти надіслав у цей регіон понад 8 тис. вчителів, 1 800 випускників педвузів та 2,5 тис. тих, хто закінчив короткотермінові педагогічні курси, з інших регіонів республіки. У місцеві вузи прибуло 160 викладачів і репетиторів, а на керівні посади у відділі народ освіти — 329 осіб. У такий спосіб влада намагалася внести у навчально-виховний процес радянські підходи й ідеологію.

Вважаючи освітянські заклади форпостом своєї політики, більшовики особливі сподівання покладали на вчителів. У січні 1945 р. ЦК КП(б)У провів у Львові міжобласну нараду вчительського активу, який

репрезентував 23-тисячний загін освітян регіону. Симптоматично, що тема основної доповіді, яку виголосив заступник голови Раднаркому УРСР Д. Мануїльський, звучала так: “Українсько-німецькі націоналісти на службі фашистської Німеччини”. Перед учасниками наради виступили письменники: С. Борзенко, О. Вишня, А. Малишко, М. Рильський, В. Сосюра, яких партія зобов’язала виконувати ідеологічні функції.

З початком 1945 р. при Львівському обкомі КП(б)У проводилися щомісячні наради інтелігенції, під час яких обговорювалися політичні й господарські питання. У квітні відбулася загальноміська нарада технічної інтелігенції⁴⁸.

Заграючи з місцевою інтелігенцією, всіляко демонструючи пріоритети української культури, традицій і звичаїв, радянська влада прагнула впрягти її до своєї колісниці, примусити не лише сліпо коритися й слухняно виконувати партійні настанови, а й перейнятися самим духом соціалістичних перетворень.

Ще одним об’єктом підвищеної уваги партійних органів стало жіноцтво. Обласні керівники докладали значних зусиль, аби залучити жінок на свій бік, а через них вплинути на їхніх рідних та близьких, що зі зброєю в руках воювали проти сталінського режиму. 5 квітня ЦК КП(б)У оприлюднив постанову “Про роботу серед жінок у західних областях України”, відповідно до якої при обкомах партії створювалися відділи по роботі серед жінок, а в райкомах запроваджено інститут організаторів жіноцтва. У складі жіночих рад, які створювалися на підприємствах, установах, на селі, діяли культурно-побутові, земельні, кооперативно-торгівельні та інші секції.

Агітпроп надавав цьому напрямові роботи широкого суспільного резонансу. Так, нараду жіноцтва Станіславської області транслювало місцеве радіо, а всі 630 делегатів після цього брали участь у міських і районних зборах жінок. 939 делегаток були запрошені на аналогічний форум в Луцьку. 52 з них, які були багатодітними матерями, урочисто нагородили орденами й медалями⁴⁹.

Протягом 1944—1945 рр. у всіх областях Західної України відбулися з’їзди, зльоти, зустрічі молоді, селян, людей похилого віку. І в кожному випадку йшлося про ангажування найбільш активних сил для реалізації партійної лінії. Для прикладу, учасників наради молоді Волині (близько 600 делегатів) закликали до рішучої боротьби проти оунівців. 30 делегатів, визнаних кращими бійцями винищувальних загонів, були відзначені автоматами⁵⁰.

21 червня 1944 р. І. Грушецький, призначений першим секретарем обкому КП(б)У ще зайнятої ворогом Львівщини, адресував М. Хрущову листа, в якому містилася така пропозиція: “Враховуючи, що Львівська область особливо засмічена українсько-німецькими і польським націоналістичними елементами та їх посібниками й має різний національний склад населення, обласний комітет КП(б)У вважає за необхідне після звільнення Львівської області від німецьких окупантів провести детальну перереєстрацію всього населення. Проводячи перереєстрацію, ми ставимо собі завдання ... виявити легально мешкаючих ставлеників німецьких окупантів і учасників різних націоналістичних і бандитських формувань”⁵¹. Минуло півроку, перш

ніж у Києві було вирішено використати й такий засіб контролю над ситуацією. Постанова ЦК КП(б)У від 10 січня 1945 р. “Про посилення боротьби з українсько-німецькими націоналістами у західних областях України” зобов’язувала наркома внутрішніх справ УРСР і начальників обласних управлінь цього відомства до 15 лютого провести в сільській місцевості регіону облік населення від 15 років. В ході обліку рекомендувалося “точно встановити, де знаходиться той чи інший громадянин або громадянка. Родичів тих осіб, точне місцезнаходження яких не буде встановлене, попередити під розписку: якщо ці особи не з’являться до органів радянської влади, вони вважатимуться учасниками банд і до їхніх родичів будуть ужиті репресії, включно до арешту й виселення... Громадянин, який знає, де переховуються бандитські групи чи окремі бандити, зобов’язаний повідомити про це органи радянської влади, інакше він буде вважатися співучасником бандитів з усіма витікаючими звідси наслідками”⁵².

Конкретні заходи щодо організації акції викладено у постанові ЦК КП(б)У від 19 січня 1945 р. “Про проведення реєстрації населення в західних областях України”. Обкоми і райкоми партії мали надавати всіляку допомогу органам НКВС у цій нелегкій справі. Про важливість паспортизації свідчить те, що у всіх звітних документах про боротьбу з українським націоналізмом включалися дані про результати проведеної роботи в цьому напрямі.

Стислі терміни, визначені для її завершення, вимагали значного напруження сил і залучення великої кількості людей. Але й за цих умов організувати перепис відразу вдалося не скрізь. Так, у Тернопільській області перепис здійснювався тільки у 692 сільських радах з усіх 973. Та навіть при цьому було виявлено 3 115 відсутніх з невідомих причин членів родин. До 21 лютого 1945 р. на Тернопільщині вдалося зареєструвати 485 893 родини. Виявилось, що 1 267 громадян перебували на нелегальному становищі. 872 родини, з яких походили нелегали, були виселені у східні райони Радянського Союзу⁵³.

У порядку контролю і з метою прискорення процесу реєстрації це питання розглянуто на засіданні політбюро ЦК КП(б)У. З’явилася спеціальна постанова від 26 лютого 1945 р., в якій вказувалося на недоліки у проведенні перепису: у Станіславській області облік населення проведено у 520 сільрадах з 695, Волинській — в 798 з 1516, у Дрогобицькій реєстрацію здійснено формально, як і в багатьох районах Тернопільщини. Широкомасштабна облікова акція допомогла виявити серйозні упущення. У Волинській області не було створено 15 сільських рад, Станіславській — 31. ЦК КП(б)У санкціонував продовження реєстрації до 15 березня⁵⁴. Після цього відбувся перепис міського населення краю.

Про підсумки обліку населення йшлося у доповідній записці Хрущова Сталіну. В ній керівник республіки повідомляв, що від 1 до 10 травня проведено “облік робітників і службовців, зайнятих на підприємствах промисловості, транспорту і в радянських установах західних областей УРСР. У результаті проведення обліку виявлено понад 14 000 осіб ворожих елементів..., які ухилялися від призову до Червоної армії та прийшли на підприємства і в установи зі шпигунсько-диверсійними цілями”⁵⁵.

Діючи “широкою сапою”, енкаведисти затримували не лише справжніх учасників самостійницького підпілля, їхніх активних і пасивних симпатиків, а й ні в чому не винних людей, а також їхніх родичів та близьких, насаджували настрої шпигуноманії, підозрілості й страху перед можливими репресіями. Все це робилося свідомо і цілеспрямовано, аби якомога швидше підірвати соціальну базу національно-визвольного руху.

Брутальність і жорстокість, з якою проводилося “умиротворення” Західної України, явно шкодили іміджові режиму в очах місцевого населення. Ігноруючи місцеві традиції, звичаї, мову, прибулі партійно-радянські керівники, офіцери НКВС, міліціонери, незрідка порушували і “соціалістичну законність”, перевищували службові повноваження, зловживали владою. Брак внутрішньої культури, освіти, поваги до закону інколи перетворювали цих озброєних людей на небезпечну соціальну силу. Архівні документи містять багато прикладів свавільної поведінки цивільних посадовців та військовослужбовців, які перенесли свою “класову ненависть” з “українських буржуазних націоналістів” на всіх мешканців краю. Так, начальник політвідділу внутрішніх військ НКВС СРСР генерал-майор Скородумов 26 травня 1944 р. отримав донесення про партійно-політичну роботу по забезпеченню оперативно-бойових дій внутрішніх військ у районі Кременецьких лісів. У документі наводилися випадки реквізиції сільськогосподарської продукції військовослужбовцями у цивільного населення, пияцтва, інших порушень військової дисципліни. Наприклад, в.о. командира взводу пішої розвідки сержант Жиров, у минулому виключений з ВКП(б) за систематичну пиятику, купив самогону і споїв увесь особовий склад довіреного йому конвою. Командир мінометної роти 217-го окремого стрілецького батальйону (ОСБ) капітан Бармінов (його також виключили з партії за “викривлення дисциплінарної практики і пияцтво”) під час операції напився й побив батоном рядового Радостіна та парторга 1-ої роти лейтенанта Бочкова. 26 квітня під час завершення операції помічник начальника зв’язку 21-ої бригади капітан Ашеулов у п’яному стані приставив пістолет до грудей командира взводу зв’язку Зайцева, примушуючи того також випити. В ході операції в с. Данилівка лейтенант Отсафуров у п’яному стані поранив одного з сержантів 226-го ОСБ⁵⁶.

Згідно з повідомленням оргінструкторського відділу ЦК КП(б)У до ЦК ВКП(б) (жовтень 1944 р.), колишній прокурор м. Луцька Коробов, користуючись службовим становищем, через управляючих справами організував серед населення збір постільної білизни для працівників прокуратури. Обком партії звільнив Коробова з посади, зобов’язавши повернути майно власникам. Керівництво республіканської прокуратури призначило Коробова прокурором Колківського району.

У тому ж Луцьку міський відділ торгівлі не видавав хлібних карток корінним мешканцям, робітникам і службовцям на тій підставі, що вони місцеві й самі зможуть себе прогодувати. Аналогічні аргументи висував і директор швейної фабрики Фунт, який наказав не брати замовлень від місцевих громадян, мотивуючи це тим, що вони обшивають в першу чергу приїжджих⁵⁷.

Воєнком Болехівського району (Станіславщина) Воронін, його заступник Сага та інші співробітники райвійськкомату брали хабарі, шантажували й безпідставно арештовували громадян, чинили мародерства. Під час мобілізації призовна комісія звільнила і забронювала як “цінного фахівця” В. Мацака, який через співробітницю військкомату передав воєнкомові золотий наручний годинник, шмат хрому на чоботи і 2 літра горілки. На початку вересня 1944 р. воєнкомат одержав завдання реквізувати у населення 70 коней для потреб фронту. Після відправки вказаної кількості коней на збірному пункті залишилося ще 60 голів. Замість того, щоб повернути їх власникам, Воронін 7 коней продав, а решту роздав будь-кому, аби не власникам.

28 вересня з метою дискредитації директора ліспромгоспу, фронтовика, кавалера чотирьох орденів Гордєєва його арештували і примусили дати наказ про явку всіх лісорубів протягом 24 годин до райвійськкомату. Наступного дня за вказівкою Вороніна арештовано інструктора райкому ЛКСМУ Ягодкіна лише за те, що він зайшов до клубу, де працювала призовна комісія. Самовільно звільняючи від броні робітників нафтопереробного та шкіряного заводів, ліспромгоспу, Воронін поставив під загрозу роботу місцевих промислових об'єктів⁵⁸.

Звичайними стали несанкціоновані обшуки, ревізії сільськогосподарського збіжжя, продуктів харчування, речей, домашньої худоби і птиці тощо. Ось лише кілька типових ілюстрацій того, що коїли посадовці та військовослужбовці. Так, працівники Ківерецького райвідділу НКВС (Волинська обл.) Шкуратов і Поляков здійснили незаконний обшук у селянок М. Малоховської та М. Часюк (с. Жидичів), вилучивши 5 пар брук, кілька сорочок, чоботи, лезо, сало, велосипед і все це привласнили⁵⁹. Сержанти 187-го ОСБ внутрішніх військ НКВС Данилов, Косарів і Супрун у квітні 1944 р. в с. Ступіно (Кременецький р-н Тернопільщини) під час обшуку вилучили в однієї з господинь 16 кг сала і лише після звернення останньої до командування повернули його⁶⁰.

Про характер “самозабезпечення” функціонерів різного рангу в західних областях розповіла у своїй заяві на адресу завідувача відділу кадрів ЦК КП(б)У А. Романчук (16 березня 1945 р.). Після закінчення 6-місячних курсів при ЦК КП(б)У в Києві відділ кадрів ЦК відрядив її на роботу в Тернопільську область на посаду голови райвиконкому. На початку березня вона дістала направлення в Монастирський район замість загиблого попередника на цій посаді. Влаштувавшись тимчасово на квартиру кучера райвиконкому, Романчук запитала його, як дістати харчів. Той відповів: “Я поїду до голів сільрад і скажу, що голові (РВК* — Авт.) потрібні продукти, вони зберуть на селах і я привезу Вам. Так робив голова до Вас і так роблять секретарі (райкомів КП(б)У. — Авт.), я і сам їм дістаю. Будете мати і курей і гусей, корову, борошно, я тільки-но привіз Кирилову (заст. голови РК**) по забезпеченню 220 кіло білого борошна, а потрібні були гроші секретарю тов. Карпенку (секретар РК КП(б)У), то я продав 300 кіло борошна і дав йому гроші”. Далі заявник додавала: “За розповідями цього ж кучера, хто їде на операцію проти бандерівців, той дуже добре живе, оскільки

* РВК — райвиконком.

** Йдеться про райвиконком.

там по селах ловлять гусей, курей у родин бандерівців, це все відбирають собі, всі працівники мають корів, а також і йому дали дійну корову". У розмові зі слідчим райвідділу НКВС Романчук дізналася, що перший секретар райкому партії Карпенко дістав поранення не в ході операції, а під час святкування Нового року. Той же слідчий розповів про безчинства оперативників. У районі діяв спиртзавод, тому пиячив практично увесь апарат. Під час одного з виїздів "на боротьбу з бандитизмом" група партійно-радянського активу безпідставно вилучала майно громадян. Частина речей була виявлена на возі 2-го секретаря і зав. оргінструкторського відділу Монастирського РК КП(б)У. Лише після великого скандалу вони повернули відібране власниці. На закінчення Романчук зазначила: "Зав. відділу агітації і пропаганди РК КП(б)У каже, що коли поїдеш на село проводити роботу, то зрідка де тебе нагодують, а потрібно приставити пістолет до лоба, тоді будеш ситий. Коли я сказала заступнику по держзабезпеченню тов. Кирилову, що я спробую ліквідувати ці безчинства, він відповів, що всі так зжилися з ними, що ти не зустрінеш ні в кого підтримки, а якщо будеш їм заважати, то коли поїдеш на операцію, то тебе вб'ють свої і порадив мені, допоки я не прийняла посади, виїхати і розповісти там, де б хто навів порядок у цьому районі". З тим Романчук і вернулася до Києва⁶¹.

Партійний центр, як міг, прагнув навести порядок на місцях, однак контролювати все і всіх, звісно ж, не міг. Відчувши себе повними "господарями" становища (а саме ЦК партії своєю політичною лінією і поширював такі настрої!), місцева номенклатура всіх рангів поводитися так, що давала підстави називати себе "окупантами" й "колонізаторами". Даною обставиною вміло користувалася пропагандистська референтура ОУН, спираючись на антирадянські настрої серед населення та забезпечуючи собі його підтримку.

З просуванням лінії фронту на захід у краї розгорталася жорстока боротьба за вплив і контроль над територією. Спроби Кремля розв'язати всі проблеми "з ходу", наскоком, не увінчалися успіхом. Заходи, які створювали позитивний образ соціально орієнтованого режиму, не мали системного характеру, а деякі з новацій (скажімо, в аграрній сфері) викликали несприйняття і спротив населення. Масовані кадрові ін'єкції, що, по суті, перетворювалися на імпорт управлінського апарату з інших областей республіки, поглиблювали його відчуженість від місцевої спільноти. Незнання й ігнорування особливостей регіону та часті випадки службових зловживань посадовців, їхня асоціальна поведінка не сприяли зростанню авторитету влади. Репресивні заходи, на які ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У здебільшого скеровували сили структури, фізично підривали й знижували соціальну базу національно-визвольного руху, однак не змінили загального негативного ставлення мешканців західних областей до сталінського режиму. Все це слугувало каталізатором ескалації збройного протистояння радянської влади і самостійницького підпілля не лише на завершальному етапі війни, а й по її закінченні.

"Український сепаратизм" настільки непокоїв Кремль, що Сталін намагався використати і зовнішньополітичні важелі, які могли хоча б

опосередковано вплинути на його подолання чи послаблення. Йдеться про спроби радянського вождя домогтися для УРСР членства в ООН. Уперше це побажання делегація СРСР озвучила на конференції в Думбартон-Оксі (жовтень 1944 р.). Тоді союзники СРСР по антигітлерівській коаліції висловилися проти надання членства в ООН усім тодішнім 16-ти радянським республікам. На Ялтинській конференції пропозиція прийняти Українську й Білоруську РСР як співзасновників нової міжнародної організації прозвучала вже у вигляді вимоги. На перший погляд, вона сприймалася як спроба отримати додаткові голоси в ООН. Трохи згодом союзники зрозуміли мотивацію радянського керівника. Е. Стеттініус у своїх мемуарах трактує це так: “Розглядаючи питання встановлення додаткових місць в ООН для Радянського Союзу, президент Рузвельт у приватній розмові сьогодні ввечері (7 лютого 1945 р.) сказав мені, що Сталін відчуває своє становище в Україні дуже важким і непевним. Голос для України, сказав Сталін Рузвельтові приватно, є для нього необхідною умовою збереження єдності СРСР”⁶². Цей факт переконливо вказує на труднощі, які мали більшовики під час радянізації Західної України. Сталін змушений був комбінувати усі форми й методи впливу на ситуацію, не покладаючись лише на грубу силу. Втім, саме остання стала головним засобом досягнення поставленої мети. Фізична ліквідація всіх, хто насмівився виступити проти комуністичної колоніальної системи, видавалася за найбільш надійний спосіб опанування регіону.

2. Самостійницький рух у 1944 р.

На початку осені 1944 р. ситуація для українських самостійницьких сил склалася вкрай несприятливо. Лінія німецько-радянського фронту невпинно відкочувалася до Карпат. Збройні формування національно-державницької орієнтації постали перед необхідністю вироблення відповідної тактичної лінії, яка відповідала б загальній стратегії боротьби за Українську соборну самостійну державу (УССД).

Певне уявлення про її основні напрями дає документ, підготовлений 7 вересня 1944 р. організаційною референтурою крайового проводу ОУН на ЗУЗ під назвою “Тимчасові інструкції організаційної референтури крайового проводу ОУН на західноукраїнських землях низовим організаціям про ставлення до національних меншин і політико-виховну роботу серед вояків УПА”. Оскільки одним з найбільш нагальних питань стало збереження кадрів, КП ОУН на ЗУЗ заборонив йти до Червоної армії членам ОУН, “юнакам та розконспірованим симпатикам”. Натомість вони мали опинитись у діючих і новоорганізованих відділах УПА, кушових самооборонних відділах чи в самооборонному підпіллі. Всі інші повинні були йти до Червоної армії, аби не створювати баласту по селах та лісах, а також мати своїх людей, які вестимуть відповідну агітацію серед українців з центральних та східноукраїнських областей. Характеристика “підбільшовицької дійсності” в документі супроводжувалася пересторогою щодо поширення чуток про наявність в органах НКВС “прихильних” людей і можливість через них влаштувати своїх людей до цих органів, які працювали б на ОУН. Крім того, відділи НКВС взяли на озброєння тактику маскування під відділи

УПА, які шукали зв'язки й виявляли справжні повстанські підрозділи. Тому єдиною можливою “грою” з більшовицькими силовими структурами й спецслужбами визнавалася “гра кулеметів”.

У ставленні до радянської адміністрації пропонувалося виявляти послух і лояльність, виконувати розпорядження влади, хоча й “отягаючись, без запалу”, харчові поставки здійснювати стримано. При цьому підрозділи УПА могли час від часу конфіскувати транспорти продуктів харчування. Симпатики, що йшли до освітніх, фінансових та господарських інституцій, мали регулярно звітувати про свою роботу.

Сповідуючи самооборонну тактику, провід ОУН на ЗУЗ застерігав від провокування противника, однак рекомендував завдавати ударів у відповідь. Особливо сильними мали бути удари по польській поліції, яка співпрацювала з більшовиками. І вже зовсім безоглядна війна оголошувалася сексотам, яких пропонувалося знищувати навіть явно, через підвищення серед села, з табличкою, на якій вказувалася причина теракту. Соціальною базою для формування сексотів вважалися вчителі, працівники господарських та фінансових інституцій на селі, сторожі, залізничники, водії трамваїв та інші — у містах.

У “польському питанні” наголошувалося, що поляки опинилися в ситуації, подібній до тієї, в яку потрапили українці. Прагнення більшовиків створити радянську Польщу диктувало зміну ставлення ОУН до поляків. “Ми за ліквідацію конфлікту з поляками та спільну акцію проти спільного окупанта. Треба вести між поляками (тими, що настроєні проти більшовиків) пропаганду за співпрацю”, а бити тільки тих, хто пішов на свідому співпрацю з більшовиками.

У розділі “Самооборона” йшлося про необхідність точного виконання додатку до січневої інструкції про перебудову Організації. Для цього мусили постати кущові самооборонні відділи. Саме такі збройні одиниці на практиці виявилися найбільш оптимальними, оскільки не кожна станиця мала відповідну кількість людей, озброєння, командира. У кущових відділах наказувалося провести військовий вишкіл і запровадити сувору дисципліну.

У зауваженні до пропагандистської роботи зазначалося, що в кожний самооборонний кущ треба призначити пропагандиста і його заступника. Пропагандистом мав бути політично освічений член ОУН, рішучий, ініціативний, “з прикметами бойовика”. Завдання пропагандистів були такі:

1) провадити політико-виховну роботу серед бійців самооборонного куща, посилювати в них ненависть до ворогів України, гартувати бойовий дух, підтримувати сувору дисципліну, систематично інформувати особовий склад про політичну лінію і тактику організації, становище на фронтах, міжнародну ситуацію; на політико-виховну роботу щодня рекомендувалося виділяти 1—2 години;

2) вести політичну роботу серед цивільного населення, інформувати про національно-визвольну боротьбу, вселяючи віру в перемогу, підносити бойовий дух і витривалість народу, підтримувати у народі довіру до самостійницьких політичних і збройних сил, гуртувати його навколо націоналістичного руху, пояснювати підступні методи більшовиків, за допомогою яких вони намагалися поневолити український народ;

3) здійснювати агітаційну роботу серед бійців і командирів Червоної армії, розповсюджувати свою літературу, інформувати червоноармійців про ставлення до них ОУН та УПА, за й проти кого борються ці сили. Рядових і командирів радянських збройних сил, що потрапили в полон до повстанців, відпускати, рекомендуючи вертатися додому;

4) розповсюджувати пропагандистські матеріали у ворожому середовищі, особливо широко розголошуючи факти знищення сексотів, оголошуючи, скільки такий сексот видав людей, розповідаючи про його зрадницьку роботу.

Поряд з пропагандистом у кожному відділі УПА мав бути політвиховник, призначений за узгодженням з політвиховником при штабі ВО з числа “ідейно-сильних та найкраще політично вихованих членів ОУН”. У документі наголошувалося, що командири відділів не мали права самовільно проводити мобілізації до УПА. Залежно від потреб ця функція покладалася на теренові проводи ОУН. Заборонялося ангажувати стрільців УПА до самооборонних відділів. Повстанські підрозділи мали рівномірно розміщуватися по всьому терені і вести бої з радянськими військами не лише у лісовій, а й у безлісній місцевості. З огляду на складну ситуацію з постачанням актуалізувалося спорудження добре замаскованих криївок. Усі зв’язкові лінії та пункти зв’язку, що діяли до того, наказувалося змінити, а зв’язкову і кур’єрську роботу доручати найбільш перевіреним членам організації та спеціально підготовленим жінкам⁶³.

“Тимчасові інструкції” не випадково акцентували увагу (окрім іншого) на питаннях ідейно-виховної роботи. Неспівмірність сил, незрівнянно більші можливості радянської військової й агітаційно-пропагандистської машини вимагали максимальної згуртованості, дисциплінованості, відданості справі, мужності учасників національно-визвольних змагань.

Про те, що керівництво самостійницького руху надавало особливого значення політичному вишколові повстанців і поширенню ідей української революції серед населення, протидії комуністичному агітпропу, свідчить інтенсивна діяльність відповідних підрозділів ОУН та УПА. При військових штабах усіх рівнів діяли ІV (політвиховні) відділи. Таку структуру Крайового військового штабу (КВШ) УПА-Північ (1943—1944 рр.) та Головного військового штабу (ГВШ) (1944—1945 рр.) очолював Я. Бусол (“Галичина”), у КВШ УПА-Захід (1944—1946 рр.) — П. Федун (“Полтава”).

Талановиті публіцисти очолили періодичні видання “До зброї” (редактор Я. Бусол), “Повстанець” (редактор М. Дужий (Вировий), “Шлях Перемоги” (М. Дяченко), “Чорний Ліс” (видавався Станіславським тактичним відтинком — ТВ), “За волю України” (Калуський ТВ) та ін.⁶⁴ Офіційний орган ОУН(Б) “Ідея і чин” виходив під орудою Д. Маївського (Думи) та М. Прокопа (Володимира). Українська самостійницька періодика публікувала статті й есе теоретиків національно-визвольного руху В. Галаса, О. Дяківа-Горнового, Д. Маївського, П. Полтави та ін. Особливо друкувалися їхні брошури, які долучилися до вироблення нових ідеологічних засад, демократизації політичної лінії ОУН(Б) на завершальному етапі війни та по її закінченні⁶⁵.

Один з провідних ідеологів національно-визвольної боротьби П. Федун (“Полтава”) так схарактеризував ситуацію в краї в цей час: “Перед українським народом 1944 р. з моментом нової окупації України більшовиками стало питання: або добровільно скоритися окупантові і через це віддати йому на поталу всі завоювання українського самостійницького руху, поховати добровільно ідею Самостійної України, або всіма силами і до останнього чоловіка боронити себе, боронити справу самостійної України, боронити національно-визвольний рух ...Український народ вибрав цей другий шлях, який вимагатиме жертв. І не зважаючи на таку перспективу, десятки тисяч найкращих українців пішли в УПА, пішли в підпілля”⁶⁶.

Інструкції щодо напрямів та методів ідеологічної роботи містилися у методичних вказівках “На допомогу пропагандистам”, виданих 1944 р. В якості головного пропонувався заклик: “Перетворимо імперіалістичну війну на боротьбу поневолених народів за волю!”. У пропагандистській роботі на перший план виходила нищівна критика імперіалістичних планів сталінської кліки, пояснення справжніх причин війни та її можливих наслідків, ролі в ній російського народу і партотратичної верхівки. Оскільки і російський народ був об’єктом експлуатації “російсько-більшовицьких імперіалістів”, він має разом з іншими поневоленими народами боротися за свободу. Автори вказівок рекомендували використовувати більшовицьку риторику та пропагандистські прийоми проти самих більшовиків, показувати, що вони лише на словах є захисниками робітництва, а насправді зрадили інтереси працюючого люду. Між іншим, пропонувалося широко використовувати “парканні” й “шептани” форми пропаганди, залишаючи написи і заклики (“кличі”) у публічних місцях, поширюючи антикомуністичні чутки тощо⁶⁷.

Пропагандистські настанови неодмінно втілювалися в життя. Звікли до “наочної агітації” червоноармійці, співробітники НКВС і партійно-радянських органів з подивом читали на стінах будівель, парканів і просто на землі написи на кшталт: “Геть сталінську кліку! Хай живуть національні революції! Смерть Гітлеру і Сталіну — винуватцям народного горя. Хай живе народна влада! Хай живе вільна Росія без сталінського терору! Геть катів народу — гестапо та НКВД! Геть більшовицькі колгоспи та німецькі общини. Земля селянам! Геть поліцейських бузувирів Гімmlера і Берію! НКВС на фронт! Партійних пацюків на фронт! Геть війну — хай живе мир!” та ін.⁶⁸ Широко використовувалося розкидання летючок, розклеювання інших матеріалів ідеологічного змісту.

Обставини, за яких діяло збройне українське підпілля, вимагали налагодженої розвідки й контррозвідки. В ОУН(Б) ці функції виконувала Служба безпеки (СБ), в УПА — розвідділи. Згідно з “Інструкціями розвідної і контррозвідної служби”, при штабі кожної групи УПА мав діяти розвідувальний відділ у складі шефа, секретаря, керівника зв’язку й агентів. Шеф розвідділу виконував завдання командира. Агентурні станиці (АС) здійснювали функції підрозділів розвідки і контррозвідки при загонах та інших бойових одиницях УПА. Успіхи й ефективність повстанської розвідки визнавали радянські партизани, розвідслужби Червоної армії, НКВС та НКДБ⁶⁹.

У другій половині 1944 р. завершився процес переформування основних структур УПА. На кінець листопада 1944 р. УПА-Захід складалася з таких військових округ (ВО): № 2 “Буг” (командувач Вороний), № 3 “Лисоня” (командувач Остап), № 4 “Говерля” (командувач Грім), № 5 “Маківка” (командувач Козак), № 6 “Сян” (командувач Орест). До кожної ВО входило кілька ТВ. Так, ВО “Говерля” включала ТВ-20 “Буковина”, ТВ-21 “Гуцульщина”, ТВ-22 “Чорний ліс”, ТВ-23 “Магура”, ТВ-24 “Маківка”, ТВ-25 “Закарпаття”⁷⁰.

В кожному з цих відтинків налічувалося 3–5 куренів по 2–3 сотні в кожному⁷¹. Згідно з даними М. Цимбала, у складі 21–24-го ТВ (Коломийський “Гуцульщина”, Станіславський “Чорний Ліс”, Калуський “Магура”, Дрогобицький “Маківка”) ВО № 4 “Говерля” налічувалося 16 куренів та 50 сотень. Загальна кількість учасників національно-визвольного руху на Станіславщині сягала 30 тис. осіб. У куренях Бойка, Хмари, Іскри (ВО “Говерля”) воювало майже 500–700 стрільців, у сотнях Ромка, Ясмина, Ясеня, Довбуша, Шрама — по 150–220 бійців. Загін Бондаренка Тернопільської ВО № 3 мав майже 2 тис. бійців, загін Рена — до 2 тис. осіб. А всього в УПА-Захід нараховувалося понад 10 тис. вояків⁷².

ВО № 2 “Буг” (командувач — В. Левкович, він же — Вороний, Чернець) охоплювала терени Бібрського, Золочівського, Сокальського повітів Львівщини та Угнівського, Белзького, Любачівського повітів Польщі. На початку листопада у її складі оперували курені Галайди (відділи “Галайди-I”, “Галайди-II”, “Криlach”, “Кочовики”), Залізняка (відділи “Месники”, “Пролом”, “Перебийноса”), округи № 22 (курені Вартового і Шугая), округи № 23 (відділи “Ведмедя”, “Комари”). Загалом у шести ВО УПА-Захід, за оцінками А. Кентія, мало бути 12–15 тис. бійців⁷³.

У вересні 1944 р. до УПА-Захід влилися вояки розформованих підрозділів УПА-Захід, -Карпати на чолі з О. Луцьким (Богунем), які із серпня діяли на Дрогобиччині, Перемишлянщині, Станіславщині.

Восени 1944 р. відбулася зміна структури командування УПА-Північ та управління боївками ОУН. Обласні проводи і військові округи (групи) ліквідовувалися; замість них створювалися єдині генеральні округи: № 1 “Завихост” (провідник Дубовий і командир підрозділів УПА Рудий), № 2 “Тютюнник” (провідник та командир Верещака), № 3 на чолі з Вересом і командиром Енеєм. У кожній групі налічувалося по кілька з’єднань. У складі з’єднань діяло кілька бригад по 3–4 загони в кожній.

На рубежі 1944–1945 рр. генеральні округи КП ОУН на ПЗУЗ та УПА-Північ трансформовано в Північно-Західний край “Хмельницький” (провідник Дубовий, командир з’єднань груп УПА “Завихост”, Рудий) та східний край (провідник Еней, командир з’єднань груп УПА Верещака), по чотири ВО в кожному. Так, до краю “Хмельницький” входили Брест-Литовська (№ 100), Ковельська (№ 200), Луцька (№ 300), Холмська (№ 400) округи. В округах у кожного району створювалися бойові одиниці — відділи особливого призначення (ВОП). Однак на відміну від УПА-Захід в УПА-Північ військові округи не поділялися на тактичні відтинки. Їхні функції виконували військові надрайони, де поряд з провідником ОУН працював комендант запілля (він

підпорядковувався безпосередньо командирові ВО або групи УПА). Від середини 1942 р. кількість вояків УПА-Північ починає скорочуватися (до цього вона становила майже 12 тис. осіб)⁷⁴. Чисельність особового складу УПА-Південь та УПА-Схід коливалась у межах 4—5 тис. бійців⁷⁵. Восени 1944 р. командуванню УПА-Південь підпорядковувалися Дубненський (командир Чернець), Крем'янецький (Докс), Здолбунівський, Кам'янець-Подільський (Бистрий), Вінницький (Панько) курені.

Загальна кількість учасників збройного українського підпілля у другій половині 1944 р. оцінюється у 30 тис.⁷⁶, хоча в німецьких джерелах містяться набагато завищені цифри — 80—90 тис.⁷⁷ Мобілізаційний потенціал повстанського руху німці оцінювали у 400 тис. — 2 млн осіб⁷⁸.

Умови, в яких боролися збройні відділи ОУН, УПА та інші самостійницькі формування, не давали змоги зберегти їхню документацію. Виняток становить хіба-що група “Тютюнник”, про діяльність якої свідчать детальні військові звіти, що збереглися. Це з'єднання діяло в північних районах Білорусії, а пізніше передислокувалося на північний схід Ровенщини.

Відділи УПА не обмежували район своїх дій теренами, на яких вони мали морально-психологічну і матеріальну підтримку. Так, від 12 грудня 1944 р. до 10 січня 1945 р. загін “Стародубський” перебував у рейді за р. Прип'ять, у південній частині Білорусії. На території Житомирщини діяли відділи Чорноти, Остюка, П'яного зі з'єднання “Хмельницький”, які були тут розбиті. Під час спроби вийти у північні райони Київщини та Дніпра зазнало невдачі з'єднання “Базар”. Після виснажливих сутичок з противником, зазнавши значних втрат, вернулися на захід з'єднання “Крути” і “Петлюри”. Тільки відділам Сівача й Петлюри (з'єднання “Петлюри”) вдалося протриматися від 4 до 6 місяців на території Київської та Житомирської областей. Великі втрати спричинило переформування чотирьох з'єднань групи “Тютюнник” у три загони, а на початку 1945 р. з тієї ж причини її разом з іншими групами УПА-Північ розпустили, решту особового складу перевели до територіальних відділів. На цей час група “Тютюнник” втратила 14 курінних командирів, а з 50 сотенних командирів залишилися живими троє⁷⁹.

Значні втрати, звуження соціальної бази не примусили повстанців припинити боротьбу. Відділи УПА-Північ використовували різні тактичні прийоми, аби продемонструвати свою боєздатність. Від серпня до грудня 1944 р. на Ковельській залізниці вони здійснили 11 підривів поїздів, 3 напади на залізничні вузли, знищили 7 мостів. На Ровенщині в цей час вояки УПА зрізали чи вивернули чимало телеграфно-телефонних стовпів, пошкодили багато метрів ліній зв'язку⁸⁰.

15 листопада в с. Кринпош (Заболотівський р-н Волинської обл.) загін повстанців у кількості близько 200 осіб напав на групу працівників райвійськкомату. Вбивши начальника 2-ої частини Бражнікова, 2 лейтенантів, 2 червоноармійців та 2 бійців винищувального батальйону, вони захопили в полон ще 15 осіб, яких пізніше відпустили. А от кінний загін бойовиків (майже 100 осіб), напавши в с. Бегета Володимир-Волинського району на організаторську групу партійно-радянсь-

ких працівників, учинив інакше. Захоплені в полон управляючий конто-рою “Заготскот” комуніст Бацик та борець винищувального батальйону Кузь були переведені в с. Біскупичі, де скликано мітинг місцевого населення. У виступах повстанців прозвучали заклики саботувати заходи радянської влади, були проспівані кілька патріотичних пісень, після чого Бацика привселюдно повісили, а Кузя — розстріляли⁸¹.

На початку листопада об'єднались дві ВО “Турів” і “Заграва” під загальним командуванням І. Литвинчука (Дубового). Цей крок викликало прагнення спростити структуру управління збройними відділами на території Волині й Полісся.

В цілому дії УПА-Північ впродовж літа й осені 1944 р. треба вважати дошкільними. Протягом липня—листопада бойовики провели 800 нападів на різні об'єкти в радянському тилу, завдали значних втрат частинам НКВС та винищувальним батальйонам⁸². Активність самостійницьких формувань не дала змоги керівництву УШПР перекинути в німецький тил (на територію Львівщини і Дрогобиччини) майже 17 тис. радянських партизанів⁸³.

На території Чернівецької області оперував Буковинський курінь під командуванням Н. Даниляка (Перебийноса), до якого входили сотні Хмари, Криги, Ястреба, Борисенка, Боевіра — всього майже 600 бійців⁸⁴.

В оперативному відношенні буковинський курінь через групу “Говерля” підпорядковувався командуванню УПА-Захід, у військово-політичному — військовому референтові обласного проводу ОУН Буковини.

В результаті успішного здійснення Львівсько-Сандомирської операції радянські війська вигнали гітлерівців за межі України. Бойові одиниці УПА постали перед необхідністю подолати лінію фронту і пристосуватися до нових умов боротьби. Частина з них, уникаючи зіткнень з частинами Червоної армії, відходила в Карпати, де діяла у складі УПА-Захід, -Карпати. Після того, як у другій половині вересня 1944 р. УПА-Захід, -Карпати були розформовані, а їхні відділи вийшли у радянський тил, почався новий етап боротьби за вплив у краї. Цей період виявився найскладнішим в історії УПА. З одного боку, населення вимагало захисту від більшовицького і польського терору. З іншого, в багатьох підрозділах нові умови викликали розгубленість стрільців і старшин. Причини додаткових труднощів керівництво ОУН вбачало у тому, що старшини, а особливо підстаршини (останні до того часу служили переважно у польській, радянській та німецькій арміях) не перейнялися ідеєю самостійницького руху, отримавши військові навички в регулярних арміях, не розуміли умов, у яких формувалася й діяла УПА. Це (і не тільки) позначалося на взаєминах старшин і рядових вояків, негативно впливало на моральний стан у повстанських підрозділах.

З'ясовуючи причини такого становища, автори звіту про політвиховну роботу у відділах Тернопільської ВО “Лисоня” (від 10 вересня 1944 р.) наголошували, що після переходу лінії фронту особливо гостро постала проблема фахово підготовлених політвиховників, які могли б підтримувати бойовий дух і моральну стійкість бійців. Оскільки більшість з них поповнили лави УПА не з ідейних причин, а внас-

лідок утисків з боку німецького і радянського режимів, польських боївків, вони не відзначалися відвагою й активністю, сумували за своїми родинами, переймалися втраченими господарствами⁸⁵.

Детальніше тактичні заходи боротьби в нових умовах викладено в наказі команди Ч. 7/44 від 1 вересня 1944 р. Основним засобом протидії тотальному блокуванню місць дислокації повстанців, артилерійським та авіаційним атакам вважалися рейди й постійне маневрування. Уникаючи зіткнень з регулярними частинами Червоної армії, загони УПА мали концентруватися на боротьбі проти міліції, провокаторів і сексотів, мобілізаційних та експропріаційних заходів радянської влади. Водночас масові виступи проти поляків наказувалося припинити (окрім тих випадків, коли останні допомагали більшовикам поборювати український національно-визвольний рух).

Щоб підвищити боездатність і моральний стан повстанського війська, пропонувалося, з одного боку, посилити політичну й виховну роботу, а з іншого — відпустити з нього випадкових людей, які влилися до його лав не з ідейних переконань, а з міркувань самозбереження.

Щодо тактики висувалася вимога діяти здебільшого силами сотень (підрозділів), а в деяких випадках — чотами. Наголошувалося також на необхідності підвищення боеготовності та застосування інтенсивних форм вишколу, причому навчатися військовій справі бійці мали у сутичках і рейдах.

Крайова команда орієнтувала командирів відділів на активні дії, аби не віддавати супротивникові ініціативу й не створювати передумов для паніки та морального розладу повстанців. Осібно зауважувалося про підготовку рейдів відділів УПА-Захід на терени Буковини і Закарпаття⁸⁶.

На осінь 1944 р. випало остаточне вирішення питання про координацію дій мельниківських і бандерівських збройних формувань. Мельниківці дислокувалися у північно-західних районах Волині й у Карпатах, співдіючи з підрозділами УНРА та німцями. Відділи ОУН(М) в районі Карпат очолював С. Касіян (Карп), а загальне командування — І. Кедюлич (Чубчик). Під час переходу фронтів через Карпати з боку ГВШ УПА (О. Гасин) мельниківцям надійшла пропозиція про підпорядкування командуванню УПА. З санкції командувача збройними силами ОУН(М) генерала М. Капустянського таке злиття відбулося, а І. Кедюлича ввели до складу ГВШ УПА.

Опинившись на підрадянській території, деякі лідери самостійницького руху вдалися до пошуку нових ідеологічних орієнтирів та організаційних форм. Відчуваючи нагальну потребу у зміцненні соціальної бази, пошуку політичних гасел, зрозумілих і прийнятних для населення інших регіонів України, вони пропонували трансформувати певні положення націоналістичної доктрини і створити надпартійну інституцію, спроможну репрезентувати й відстоювати інтереси всього народу України. Серед тих, хто обстоював необхідність змін, — М. Степаняк, В. Кук, Я. Бусол. Останній стверджував, що такою об'єднаною ідеєю може стати гасло боротьби проти імперіалізму. 17—18 липня з їхньої ініціативи відбулася конференція, у якій також взяли участь шеф окружної референтури пропаганди Сфера, організаційний референт КП ОУН на Південно-Східних землях Верес, командир УПА Еней

та ін. На конференції ухвалили рішення про створення Народно-визвольної революційної організації (НВРО). В основу програмного документу НВРО, який доручили скласти М. Степаняку, мали лягти ідеологічні постулати українського націоналізму у найбільш поміркованому варіанті. Передбачалося, що нова організація об'єднає всі антирадянські сили з представниками інших народів включно (у тому числі поза межами України). До керівництва НВРО мали увійти і провідники ОУН. Оскільки ж зв'язку з проводом ОУН не було, учасники конференції надіслали повідомлення у місцеві самостійницькі структури про появу нової інституції як об'єднавчого центру революційних сил. У деяких місцях це спричинило перетворення районних ОУН на станиці НВРО.

Від імені НВРО вийшло і розповсюджувалося кілька листівок, зокрема “Робітники!”, “Геть ганебні лови на людей!”, “Хай живе свобода слова!” ЦК НВРО видала “Інструкцію для керівництва генеральних округ” (10 жовтня 1944 р.). Передбачаючи можливість тривалої боротьби українського та інших народів проти сталінської тиранії, автори документа також вважали цілком вірогідною війну між союзниками по антигітлерівській коаліції після падіння нацистського режиму в Німеччині. На їхню думку, це створило б умови для проголошення суверенної Української держави. З цією метою пропонувалося посилити агітаційно-пропагандистську й організаційну роботу в масах з метою зміцнення їхньої віри в успіх революційної боротьби. Збройні формування повинні були перейти від регулярно-військових дій до диверсійно-терористичних, партизанських акцій, спрямовуючи їх проти ворожих опорних пунктів та їхніх керівників.

В “Інструкції” вказувалося на необхідність ретельної перевірки арештованих НКВС, а потім випущених учасників підпілля, очищення місць дислокації самостійницьких збройних відділів від сексотів, міліціонерів, політичних і військових представників радянської влади. Частина кадрів з пропагандистськими завданнями мала влитись у міське середовище і вести організаційну роботу серед робітництва й жінок.

ОУН(Б) негативно поставилася до виникнення НВРО. На засіданні проводу (кінець жовтня — початок листопада) під час обговорення цього питання висловлювалися досить гострі критичні думки. Так, Д. Маївський (Зруб) зауважив шкідливість для українського національно-визвольного руху загальної антиімперіалістичної ідеї: “Коли б ми цікавилися проблемами всього світу, то були б за один крок від більшовизму”. Справедливий міжнародний повоєнний устрій він вважав утопією. Р. Шухевич також ставився до НВРО як до організації інтернаціоналістичного ґатунку. За його словами, нова інструкція творилася на політичному капіталі ОУН, а сподівання на те, що зміна зовнішньої організаційної форми з ОУН на НВРО допоможе інтегрувати в самостійницький рух населення інших регіонів України, — безпідставні, підтвердженням чого були всі безуспішні попередні зусилля в цьому напрямі. Я. Бусол наполягав на легітимізації НВРО до закінчення війни між Німеччиною і антигітлерівською коаліцією, а В. Кук пропонував розгорнути її діяльність у Наддніпрянській та Східній Україні. Гострі дискусії завершилися ухвалою пропозиції Д. Клячківського (Охріма):

“1. НВРО, уконституйована 17—18 липня 1944 р., розв’язується з формально-правових причин;

2. Матеріали НВРО як проект має розглянути ширший актив організації, що перерішив би справу зміни організації. Вирішено було також влити НВРО до складу УГВР”⁸⁷.

Поява двох інституцій — УГВР і НВРО — як таких, що мали консолідувати національно свідому частину українського населення й залучити його до боротьби проти більшовицької системи, стали свідченням труднощів, можливо, навіть кризи в ОУН. Вихід із цієї складної ситуації вбачався в апеляції не лише до національних почуттів, а й у спробах висунути надпартійні, наднаціональні за характером соціально-економічні і політичні гасла та завдання. Може виникнути враження, що в керівництві націоналістичного руху запізнилися з генеруванням нових ідей і форм боротьби. Однак аналіз перебігу подій, морально-психологічного стану населення в усіх регіонах України, співвідношення сил переконує в тому, що навіть коли б трансформація політичної платформи ОУН сталася до початку німецько-радянської війни, основна маса населення Центральної, Східної та Південної України залишилася б індуферентною внаслідок аполітичності, жорстоких репресій з боку сталінського й гітлерівського режимів. Для переважаючої його більшості йшлося не про високі політичні цілі, а про те, щоб вижити у страхітливій війні, зберегти життя рідних. Навіть у західних областях люди з нетерпінням очікували закінчення бойових дій. Крім того, в суспільній свідомості закріпився стереотип сприйняття сталінського режиму як такого, що не сприймав будь-якої опозиційності й жорстоко карав щонайменші вияви опозиційності. Все це дає підстави дійти висновку, що для поширення самостійницької ідеології серед населення Великої України не існувало об’єктивних передумов.

У той час, коли серед теоретиків та провідників точилася полеміка про перспективи національної революції, стратегію, тактику й організаційне оформлення самостійницького руху, збройні формування ОУН та відділи УПА намагалися протидіяти намірам радянської влади опанувати західноукраїнські терени. Тактичні засади протидії викладено в інструкціях ОУН(Б) від 15 листопада 1944 р. під назвою “До країв”. Осередкам ОУН і штабам УПА пропонувалося провести реорганізацію збройних формувань задля підвищення їхньої маневреності; визначити кожному відділу конкретні райони бойових дій і завдання; підпорядкувати відділи не лише вищому командуванню, а й тереновим провідникам ОУН; перейти від регулярно-військових форм боротьби до партизансько-диверсійних, скеровуючи їх на радянські опорні пункти та керівників⁸⁸.

Втілюючи в життя ці постанови, військові штаби конкретизували їх у своїх рішеннях. Так, 18 листопада 1944 р. шеф штабу ВО “Заграва”, з якою була об’єднана ВО “Турів”, видав наказ Ч. 8 “Командирам формацій і бригад”. У документі проводилася лінія на збільшення кількості загонів у складі бригад та зростання чисельності їх особового складу, його військовий вишкіл. Кожен відділ двічі на місяць мав здійснювати рейди по закріпленому за ним районі і в оперативних зонах інших відділів та щомісяця проводити хоча б одну наступальну операцію. Рекомендувалося також у кожній бригаді створити “спец-

боївку” з 15—30 вояків, які діяли б під виглядом радянських груп і виконували диверсійно-терористичні функції⁸⁹.

Осінь 1944 р. стала піком боєздатності самостійницьких формувань. Про настрої та морально-психологічний стан повстанців свідчить уривок зі звіту політвиховника ВО № 3 “Лисоня” УПА-Захід Архипа, який зазначав: “... між стрільцтвом загально панує думка, що ми війну виграємо на 100 %, і ніхто навіть не сумнівається, що своїм старим крісом без мушки він здобуде ворожого танка”⁹⁰.

Найбільш насиченою боївками ОУН та підрозділами УПА виявилися територія Станіславщини. Тут налічувалося близько 70 формувань, в яких було задіяно до 22 тис. вояків. Найбільш численними вважалися курені Грома, Блакитного й Різуна, в яких нараховувалося по 400—450 стрільців, озброєних кулеметами, автоматами, протитанковими рушницями, мінометами і навіть гарматами⁹¹. Протягом серпня — грудня відділи УПА здійснили низку нападів на районні центри й містечка Станіславщини — Богородчани, Більшівці, Войнилів, Лисець, Солотвино, Тисменицю, Тлумач, Єзупіль. В ніч на 12 вересня повстанський загін здійснив напад на Ново-Яричівський райвідділ НКВС, звільнивши з в’язниці полонених вояків УПА. 7 жовтня курінь М. Гуштака (Євгена) атакував м. Сколе (Дрогобиччина)⁹². У ніч на 18 листопада 1944 р. курінь під командуванням Василя Андрусика чисельністю близько 300 осіб, увірвавшись до райцентру Тлумач, знищив будинок НКВС, звільнив з в’язниці 40 вояків-повстанців. Через тиждень напад на Солотвинський райвідділ НКВС здійснила сотня “Іскра” (близько 200 осіб). У пожежі загинули начальник райвідділу Масенко і його заступник Рідкий, а винищувальний загін з 90 бійців був розсіяний⁹³. Комбінуючи різні засоби боротьби, повстанці широко практикували засідки, диверсійно-терористичні акції та інші види операцій.

Ось коротка хроніка подій, викладена у звіті секретаря Солотвинського обкому КП(б)У і начальника обласного управління НКВС голові РНК УРСР (23 лютого 1945 р.): “У Галицькому районі систематично висаджуються мости через річку Прут, що позбавляє можливості зв’язку райцентру з більшою частиною сіл району. 21-го жовтня 1944 р. в Заболотівському районі одночасно були спалені — спиртзавод, сільська рада, пошта, кооперація, — виконані бандитами сотника Скуби. В ніч на 18-те жовтня 1944 р. в Рожнятівському районі було спалено 11 мостів загальною протяжністю 783 погонних метри, з цієї кількості 5 мостів на вузькоколійці, що з’єднує райцентр з лісозаготівлями. 10 грудня 1944 р. велика група бандитів з’явилася на лісозаготівлі, де працювало 30 лісорубів, провели з ними збори, відібрали у них мобілізаційні повідомлення і під загрозою смерті заборонили заготовляти ліс. В ніч з 26 на 27 жовтня 1944 р. бандою здійснено наліт на нафтопромисел в Битково — лише винятковим спротивом охорони вдалося відбити напад. На початку вересня на ділянці Єзупіль — Галич бандерівцями було вирізано 9 прольотів зв’язку, тричі пошкоджено зв’язок Станіслав — Львів. 23-го вересня 1944 о 3 годині ночі на 160 кілометрі перегону Отинія — Марківці поїзд № 901 налетів на міну і зазнав аварії”⁹⁴.

Та все ж основними об’єктами операцій повстанців восени 1944 р. залишалися районні центри як осередки й аванпости радян-

ської влади, місця дислокації військ НКВС та винищувальних загонів. Так, у серпні 1944 р. відділи УПА — Захід захопили райцентри Комарно (Дрогобиччина) і Букачівці, у жовтні — містечка Перегінське і Рожнятів (Станіславщина). 27 жовтня загони Летуна (ВО “Буг”) атакували підрозділ НКВС біля с. Андріївка Сокальського району, в результаті чого знищили близько 100 бійців противника, втративши 15 своїх стрільців⁹⁵.

Успішними бойовими акціями відзначився на Станіславщині й Тернопільщині загін УПА, основу якого склали вихідці зі східних областей, під командуванням колишнього гвардії старшини Червоної армії Глунського (Апостола). 11 грудня 1944 р. бійці загону захопили на переправі через Дністер 4 вантажівки з харчами, реквізованими у місцевих селян. У період 12—16 грудня загін Апостола вів уперті сутички з 264-м конвойним полком НКВС, під час яких Глунський загинув. Повстанці зуміли тоді захопити секретаря Лисецького райкому партії Подчасова, голову Тлумацького райвиконкому Смазнава, прокурора того ж району Чувпила.

Одним із поширених засобів боротьби за вплив у країні стали терористичні акції повстанців проти представників радянських силових структур і партійно-комсомольського активу. В ніч на 3 вересня 1944 р. в с. Чернів Лисецького району нападники вбили голову сільради Д. Дубину й заготівельника І. Мельничого. Вранці 2 вересня в с. Яслів Перегінського району боївка ОУН розстріляла голову сільської ради П. Іваскіна. Вночі 13 вересня під час нападу на містечко Лисець були вбиті вчителька Г. Шило та її 7-річна донька Нінель. 14 вересня при поверненні з поїздки в с. Козине, де проводилися політмасові заходи, був убитий повстанцями секретар Жовтневого РК ЛКСМУ Соколов. Того ж дня повстанці обстріляли машину на шляху з райцентру Жовтень до с. Дубівці, в якій з метою проведення політмасової роботи їхали районний прокурор та 16 військовослужбовців⁹⁶.

В цілому, за офіційними даними, загальні втрати партійно-радянського активу на території Станіславської області становили: 1 704 вбитими, 350 пораненими, 731 забраними в полон. Серед убитих 1 162 були мешканцями сіл, що співпрацювали з новою владою⁹⁷.

На Дрогобиччині військам НКВС протистояли курінь М. Гуштака (Євгена) (1 080 бійців), курінь В. Мізерного (Рена), в якому перебувало 750 вояків (сотні Байди, Білаша, Громика, Карпенка, Ворона), загони Пугача, Водяного, Богуна, Орлика та ін. Від серпня 1944 до кінця року вони 234 рази вступали у відкриті сутички з противником, здійснивши чотири наскоки на районні центри (Комарно, Нові Стрілища, Сколе, Журавно), 16 нападів на промислові підприємства, вбили 406 учасників облав⁹⁸.

Активністю відзначалися дії самостійницьких формувань на території Львівської області. 9 вересня 1944 р. неподалік с. Майдани Янівського району повстанці збили радянський літак. Наступного дня поблизу с. Добротвори (Кам’яно-Струмилівський р-н) підривники пустили під укіс військовий ешелон з боєприпасами. 12 вересня загін УПА захопив залізничну станцію Угнів і знищив ешелон з військовим майном. 15 вересня розбито військовий гарнізон у Поморянах. 16 вересня 200 упівців здійснили напад на Ново-Яричевський районний

відділ НКВС, спалили його приміщення й звільнили бранців. Успіхом увінчалася аналогічна акція в с. Струсів, коли невелика повстанська група відбила у енкаведистів 50 ув'язнених підпільників. Під час бою загинули начальник райвідділу НКДБ Перепьолкін, його заступник Малофеев, оперуповноважений НКДБ Ніколаєв, два "яструбки". 15 вересня повстанський загін знищив 12 партійно-радянських працівників та енкаведистів Шумського району⁹⁹.

Командування УПА і провідники ОУН планували операції таким чином, щоб протидіяти мобілізації до радянських збройних сил, заготівлі сільськогосподарської продукції, радянзації краю. Наприклад, в с. Жовтанці (Куликівський р-н) загін УПА чисельністю 200 стрільців зібрав місцевих чоловіків й оголосив, що всі чоловіки віком від 16 до 35 років повинні влитися до лав підпільників. Після зборів у ліс пішло 150 мешканців села. Упівці, що дислокувалися в Сокальському лісі, виводили в ліс доросле чоловіче населення сіл Ямне, Деревляни, Стретнув, хутора Германівна Бузького району. З села Ракотуши в ліс пішли 35 осіб. За неявку ще 35 селян було спалено 10 господарств.

Боротьба за людей велась не на життя, а на смерть. У Куликівському районі загін повстанців знищив 20 працівників військового комісаріату, що верталися в с. Жовтанці. Під обстріл потрапила також група співробітників Кам'яно-Бузького райвійськомату, яка верталася з мобілізаційних акцій в с. Тишиця. В результаті троє з них загинули. В с. Липовці Перемишлянського району повстанці напали на колону мобілізованих до РСЧА чисельністю 38 осіб. Чотирьох супроводжуваних червоноармійців вони вбили, а призовників забрали до лісу.

Терористичні методи широко використовувалися для зриву поставок зерна та інших видів продукції сільського господарства. У багатьох населених пунктах Кам'яно-Бузького, Магерівського, Олеського та інших районів підпільники заборонили здавати хліб державі, а там, де виявляли підготовлені до здачі фураж і харчові продукти, вилучали їх на свою користь. Незрідка вони попереджали, що в разі підтримки заходів радянської влади застосують терористичні засоби впливу. Часто ці погрози втілювалися в життя. Об'єктом таких дій були, як правило, представники партійно-радянського активу. У вересні 1944 р. були вбиті заступник голови Шуровецької сільради Лопатинського району М. Михальчевський, секретар сільради с. Дабраничі Перемишлянського району М. Кушнір з дружиною, депутат Барішівської сільради того ж району Анна Шуль, голова сільради с. Новий Янів Яворівського району М. Горовський, 6 активістів у с. Висоцьке Поніковецького району. Повстанці захопили секретаря Золочівського РК КП(б)У А. Хуторного і намагалися захопити секретаря Поморянського райкому партії Гробового, аби дізнатися від нього про агентуру НКВС. У с. Кам'янка Магерівського району на зборах з приводу хлібозаготівель виступило 10 селян, які висловилися за підтримку цих заходів. Вночі невідомі напали на село і вбили всіх, хто виявив готовність розпочати здачу хліба.

У багатьох районах збройні відділи здійснювали напади на млини, молокозаводи, молочні пункти, знищували обладнання й вилучали

продукти. Наприклад: у с. Незнанів Кам'яно-Бузького району повстанці розгромили молочний пункт, а також забрали заготовлене зерно. У с. Батячі того ж району знищено сепараторний пункт. У с. Миколаїв Сокальського району загін підпільників реквізував з млина 14 ц борошна, а з млина с. Гай Винниківського району — 2 т пшениці, 1,5 т борошна, знявши передавальні паси й відібравши ваги, які були вивезені до лісу. У селах Волиця, Комарово, Зубків, Лучиці, Шарпанці на Сокальщині повстанці встановили своєрідну “продрозкладку”, вимагаючи, щоб кожен двір здав по 2 ц борошна, 20 кг сала та інші харчі.

Після районної наради голів та секретарів сільських рад Сокильницького району неподалік від райвиконкому невідомі спалили 18 копичь жита. У с. Закомори Олеського району місцева влада провела сільську сходку, на якій селяни погодилися здати державі хліб упродовж 2—3 днів. Минуло майже два тижні, а жодне господарство не розпочало хлібозаготівлю через погрози українського підпілля. До села надіслали військовий підрозділ, який наразився на кулеметний і рушничний вогонь. Зав'язався бій, у результаті якого загинуло 7 повстанців разом з командиром сотні, а також згоріло 20 будинків від вогню радянських військ¹⁰⁰.

Усі можливості протидії заходам радянської влади використовували збройні відділи ОУН та УПА на території Тернопільщини. Лише протягом серпня—жовтня 1944 р. вони 73 рази вступали в сутички з радянськими військами. 29 серпня 1944 р. секретар Тернопільського обкому КП(б)У І. Коломієць інформував М. Хрущова про те, що 19 серпня 1944 р. на шляху у напрямі с. Божиків Підгаєцького району через невеликий ліс просувався батальйон червоноармійців, який раптово, із засідки, був розстріляний з кулеметів та мінометів. Батальйон не встиг розпочати бій, як був оточений: врятувалося лише 11 осіб, крім того, втрачено 4 міномети й 7 танкових кулеметів¹⁰¹.

На території Ровенської області, як уже згадувалося, лише від 25 вересня до 25 жовтня 1944 р. повстанці зрізали й вивернули 179 телеграфно-телефонних стовпів, знищили близько 9 тис. м зв'язку¹⁰².

Інколи повстанці діяли не зовсім звично. Так, 13 листопада 1944 року о 20 годині загін підпільників з 50 осіб вчинив напад на райцентр Пробіжа (Тернопільська обл.). Ще вдень, скориставшись великим базаром, повстанці пробралися в центр селища, розчинились у загальній масі і провели ретельну розвідку. Близько 19 год. ще одна група увійшла в населений пункт й оточила приміщення райвідділів НКВС та НКДБ, районного військкомату, помешкання начальника райвідділу НКВС, а також пошкодила лінії зв'язку. “Силовики” встигли зайняти кругову оборону й запобігти захопленню нападниками документів та зброї. В ході сутички радянська сторона втратила вбитими й пораненими 20 осіб. З камери попереднього ув'язнення звільнено 6 бранців, четверо з яких наступного дня вернулися в райцентр. В результаті акції спалено будинки райвідділу НКВС, виконкому районної ради, райвідділу зв'язку, клубу. Втрати нападаючих становили 9 осіб убитими. Показово, що підрозділи 447-го полку внутрішніх військ НКВС у кількості 100 бійців, кинуті на нейтралізацію повстанців, застали останніх у центрі селища, але переслідувати їх не стали, дозволивши їм майже безперешкодно дрібними групами залишити рай-

центр. Тернопільський обком КП(б)У запропонував командирові 447-го полку та прокуророві військ НКВС Таманову віддати під суд командира групи, що виїжджала до Пробіжної. У відповідь на вилазку органи НКВС і НКДБ арештували 34 родини “бандитів”, виселили 9 родин “бандпосібників”¹⁰³.

Порівняно з Волиню та Галичиною самостійницькі формування виявляли значно меншу активність в інших регіонах південно-західної України. На Буковині спротив радянським силовим структурам до осені 1944 р. чинив Буковинський курінь під командуванням В. Лугового, який уклав угоду зі штабом 7-ої дивізії вермахту¹⁰⁴. Та цей факт викликав протидію ОУН(Б), провід якої розпочав формування окремого куреня УПА на Буковині. Підрозділи нової бойової одиниці творилися у Вижицькому й Путильському районах під проводом військового референта ОУН(Б) Мирослава Гайдука (Федора) та керівника обласного проводу Артемізії Галицької (Мотрі). Основу особового складу становили бійці Лугового, а також члени вцілілих оунівських боївків (всього їх залишилося 130 осіб). Своє право на контроль над збройними відділами у цьому регіоні бандерівці обстоювали тим, що Чернівецький обласний провід на той час підпорядковувався Коломийському окружному проводові ОУН¹⁰⁵. Сам Буковинський курінь (200 воєнків) в УПА позначався як ВО № 20 “Говерла”, яким командував О. Додяк (Кріт). Оскільки А. Галицька і М. Гайдук восени 1944 р. потрапили в полон, окружний провідник Коломийщини Василь Савчак (Сталь) у листопаді 1944 р. реорганізував склад проводу ОУН(Б): провідником обласного проводу став В. Тодорнюк, керівником СБ — Галаган, а новим командиром Буковинського куреня, в якому налічувалося близько 600 стрільців, — Н. Даниляк (Перебийніс)¹⁰⁶.

Зважаючи на обставини та початковий етап формування Буковинського куреня як одиниці УПА, оунівський провід не ставив перед ним, принаймні до листопада, бойових завдань, зосередивши увагу на розв’язанні організаційних питань і агітаційно-пропагандистської роботи¹⁰⁷. Однак уникнути сутичок з радянськими військами не вдалося. 15 жовтня 1944 р. біля с. Розтоків чота УПА зав’язала 5-годинний бій з підрозділом НКВС. В с. Тораках Путильського району чота під командуванням Боярина наприкінці жовтня напала на групу енкаведистів, убивши двох співробітників та здобувши дві підводи. 16 листопада в с. Шурбанці (Садгірський р-н) боївка під керівництвом Корая підпала ла сільську раду і колгоспні приміщення¹⁰⁸.

З метою насичення Буковини своїми відділами командування УПА дало розпорядження про організацію рейдів у цей регіон. У листопаді 1944 р. такий рейд здійснив курінь під командуванням П. Хамчука (Бистрого), до якого входили відділи “Орли” та “Сірі вовки” з Бережанського району Тернопільської області. Учасники рейду констатували низький рівень політичної активності населення, оскільки свідомих українців німецько-румунські спецслужби в період окупації винищили¹⁰⁹.

Завдяки зусиллям оунівських емісарів відновились організаційна мережа в Закарпатті. 1 вересня 1944 р. з’явився наказ виконуючого обов’язки командира одного з відділів УПА Грода, в якому, зокрема, зазначалося: оскільки Закарпаття ще не спізнало більшовицьких по-

рядків, місцевий люд може сприймати радянські війська як визволителів. Зміна ставлення до нової влади настане поступово, в міру “загвинчування гайок” і нав’язування нових форм суспільного життя. У зв’язку з цим повстанські загони у своїх діях на Закарпатті мають спиратися на добре поставлену розвідку й детальне ознайомлення з настроями мас, не залучаючи місцевих мешканців у збройні відділи до того часу, поки проясниться ситуація¹¹⁰. Центральний провід ОУН(Б) поставив перед своїми уповноваженими Демидом, провідником Самбірського окружного проводу Кубайчуком та членом організації Грінченком завдання вести переговори з угорським командуванням щодо передачі зброї і боеприпасів для УПА, налагодження зв’язку з закордонними центрами ОУН через Закарпаття й Чехословаччину, виявити і залучити до боротьби членів та симпатиків ОУН, які мали б увійти до відроджуваної організації у краї. Грінченко провів кілька зустрічей з колишніми членами Крайового проводу Д. Бандуськом, М. Габором, А. Печорою, О. Беднаром, що дало змогу розпочинати практичне вирішення організаційних питань¹¹¹. Вже у листопаді від імені Крайового проводу з’явилися листівки “Українці Закарпаття!”, в яких містився заклик до боротьби за суверенну національну державність.

На терени Закарпаття також здійснювалися рейди повстанських загонів. Для прикладу: у середині листопада 1944 р. відділ “Трикутник смерті” роззброїв міліцію в с. Лугах на Рахівщині й на сільському сході провів роз’яснювальну роботу з місцевими мешканцями. На зворотному шляху в Галичину повстанцям довелося відбивати напади енкаведистів¹¹².

Окрім інших обставин, фактором, що ускладнював становище самостійницьких сил, стали переговори між Москвою і Прагою з приводу передачі Закарпаття до складу СРСР. Визнаючи історичну правомірність цього кроку (він об’єктивно сприяв соборизації українських земель у складі єдиного державного утворення), самостійники водночас не могли підтримати політичні рішення Кремля. Тому вони зосередилися на протидії тим москофільським силам, які вимагали особливого статусу для краю. Зрештою, все вирішилося у звичний для радянської системи “народоправства” спосіб: 25—26 листопада 1944 р. з’їзд народних комітетів у Мукачеві проголосував за входження Закарпаття до УРСР.

Командування УПА-Захід намагалося спрямовувати дії своїх загонів у різних напрямках, в тому числі східному. Згідно з радянськими оперативними даними, взимку 1944—1945 рр. на території Кам’янець-Подільської (нині Хмельницької) області рейдували близько 10 повстанських формувань, які прибули з Тернопільщини, серед них відділи Голуба, Запорожця, Кравченка, Могили, Спартака, Хмари, Хрома. Протягом листопада 1944 — лютого 1945 рр. зафіксовано 79 сутичок цих загонів з військами НКВС, причому під час одного з боїв потрапив у полон організаційний референт проводу ОУН Кам’янець-Подільської області¹¹³.

Останні місяці 1944 р. спливали під акомпанемент повстанських акцій, кількість яких, незважаючи на несприятливі кліматичні умови, помітно не зменшилася. Як і до того, головні удари спрямовувалися проти органів влади й НКВС. Сотня Іскри (близько 200 бійців) у ніч на

25 листопада наскочила на Солотвинський районний відділ НКВС (Станіславщина), спалила квартиру його начальника, звільнила 22 заарештованих з камери попереднього слідства. Тим часом винищувальний батальйон у кількості 90 осіб бою не прийняв і розбігся. 21 листопада нічний напад на с. Добровляни здійснила інша сотня УПА, якій вдалося підірвати міст на шляху Калуш — Добровляни завдовжки 320 м та зрізати телефонні стовпи на лінії зв'язку Калуш — Новиці. В ніч на 9 грудня вдалося напасти на залізничну станцію Снятин, в результаті чого пошкоджено 100 м колії, спалено міст і спиртзавод. Друга спроба атакувати станцію (11 грудня) успіху не мала. 25 грудня вчинено напад на шкіряний завод № 14 у Станіславі.

На Львівщині українське підпілля організувало 15 листопада напад на райцентр Вигода, під час якого було підпалено лісопильний завод, приміщення призовного пункту та 5 будинків місцевих жителів. Переодягнувшись у форму НКВС, 180 повстанців оточили с. Білий Камінь Олеського району нібито для проведення державних хлібозаготівель, а потім захопили 18 бійців винищувального загону й розстріляли їх. Крім того, були вбиті другий секретар райкому ЛКСМУ, зав. райвно, дільничний, уповноважений і співробітники райвідділу НКВС, а також 7 бійців Червоної армії, полонені голова і секретар сільради, захоплено зброю й підірване авто, яким приїхали червоноармійці.

15 листопада в с. Кримнош Заболотівського р-ну Волинської обл. загін стрільців атакував групу працівників райвійськкомату, в результаті чого було вбито начальника 2-ої частини цього військкомату, кількох лейтенантів, червоноармійців та бійців винищувального загону, захоплено багатьох членів цієї групи (пізніше їх випустили).

23 листопада невідома боївка в с. Гарбузово Золочівського району (Тернопільщина) забрала з собою інструктора райкому КП(б)У А. Пилипенка¹¹⁴.

У ніч на 17 грудня 1944 р. відбулася ретельно спланована операція, до якої залучено сотню “Сіроманці” (командир — “Косач”) і курінний почет — всього 281 вояк. Об’єктом акції став райцентр Стрінська Нові Дрогобицької області. Залишивши заставу з 45 бійців при вході в містечко, сотня командира “Максима” влаштувала засідку на шляху зі сторони Бірки на той випадок, коли на допомогу оточеним було б надіслано війська НКВС. Втративши в бою 5 вояків і 8 поранених, повстанці вбили 35 військовослужбовців, у тому числі начальника районного відділу НКДБ, випустили з місцевої в’язниці 40 в’язнів, захопили харчові продукти. Без втрат пройшла атака чоти із сотні “Гайдамаки” під командуванням Ясьмина на райцентр Більшівці (Станіславщина), внаслідок яких радянська сторона втратила 6 вбитими і 4 пораненими¹¹⁵.

Досвід та уроки боротьби проти радянської влади було ґрунтовно проаналізовано в наказі № 9/44 крайової команди УПА-Захід від 25 листопада 1944 р. Командування й військовий штаб звертали увагу на істотні вади в організації і тактиці спротиву заходам радянської влади. Зазначаючи, що відділи УПА не виконали у повному обсязі тих завдань, які ставилися перед ними Організацією, не використали наявних можливостей для ударів по ворогу, автори документа наголошували на тому, що повстанці не могли забезпечити надійної оборони

запілля, захисту місцевого цивільного населення, а турбуються насамперед про власну безпеку. У наказі відверто констатуються факти дезертирства з відділів УПА, слабка підготовка командного складу. Щодо тактичних питань критично зауважувалося, що більшовикам вдалося нав'язати самостійницьким силам “регулярно-військові форми боротьби”, зустрічні, затяжні бої, які спричиняють значні жертви й не дають відчутних результатів.

У звітах збройних підрозділів не було вказівок на випадки, коли б відділи УПА не допускали облав і арештів, попереджували напади та репресії проти цивільного населення, роззброїли й розігнали польську поліцію тощо. Подібна тактична лінія, як наголошувалось у документі, переконувала в тому, що: “а) відділи УПА не поєднують свої дії з політико-пропагандистською роботою; б) відділи УПА не ведуть повстанських акцій і не скеровують ударів по слабких місцях ворога, а оборонно-гуртовою чоловічою формою самі свої слабкі місця під удари наставляють”. У зв'язку з викладеним вище міркуванням крайова команда УПА сформулювала наступні завдання: змінити регулярно-військові засоби боротьби на партизансько-диверсійні, скеровуючи їх проти осередків влади та їхнього керівництва; ширше вдатися до зачіпних акцій, засідок, раптових атак, дій під виглядом противника (переодягаючись у радянську військову форму тощо), доповнювати військові дії повсякденними політико-пропагандистськими зусиллями¹¹⁶.

Особлива увага зверталася на необхідність підготовки фахових військових кадрів. До речі, в наказі повідомлялося про закінчення 22 жовтня навчання другої групи військової школи “Оленів” і наводився розподіл випускників 1-ої та 2-ої сотень.

З метою вдосконалення керівництва й управління збройними силами відбувалася реорганізація частин УПА та закріплення за ними певних зон за умови тісного зв'язку з тереновими провідниками ОУН. Встановлювалося підпорядкування тактичних відтинків УПА: ВО № 5 “Маківка”, ВО № 7 “Сучава”, ВО № 8 “Стібна” підлягали ВО № 4 “Говерля”, ВО “Сян” — ВО № 2 “Буг”.

У додатку до наказу характеризувалися антиповстанські засоби радянських партизанів та енкаведистів — влаштування засідок (в тому числі на деревах), облав, перехоплень, засилань до лав УПА агентів, диверсантів, провокаторів, активна розвідка й збирання оперативної інформації тощо. Для нейтралізації цих дій пропонувалося концентрувати, а не розпоршувати сили, вчасно маневрувати, завдавати ударів у русі та по найслабших ділянках противника, вдосконалювати розвідку, вміло долати застави й виходити з оточення. З метою глибшого ознайомлення зі світовим досвідом організації партизанських дій подавався перелік відповідної літератури і, зокрема, “Спогади з визвольних дій”, “Партизани” Гордієнка, “Тактика малих відділів” полковника Лорене, “Супутник партизана” радянського полковника Колодзінського, радянська ж “Пам'ятка партизана”, німецькі видання “Мала війна”, “Боротьба регулярної армії з партизанами”, польська “Інструкція боротьби: партизани”, статті в “Сурмі” та ін.

Відзначаючи глибину аналізу стану й тактики збройної боротьби на західноукраїнських землях, А. Кентій дійшов висновку, що “рішення про перехід відділів УПА-Захід від т. зв. «регулярно-військових форм»

бойових дій до повстансько-партизанської тактики красномовно говорило про крах надій керівних кіл визвольного руху на перетворення УПА в регулярне військо. Офіційно це буде визнано пізніше, але прогаєння в цьому важливому питанні мало негативні наслідки для УПА¹¹⁷.

Серед перших перетнули лінію фронту й потрапили до радянського тилу відділи УПА-Південь та УПА-Схід, зона діяльності яких окреслювалася північними районами Тернопільщини, південною частиною Ровенської, Вінницькою, Кам'янець-Подільською, Житомирською та Київською областями.

На осінь 1944 р. до складу з'єднання груп "22" УПА-Південь входили Дубенський (командир Чернець), Кременецький (командир Докс), Здолбунівський, Кам'янець-Подільський (командир Бистрий), Вінницький курені (командир Панько)¹¹⁸.

Як і формування УПА-Північ, загони УПА-Південь широко практикували рейди на схід, однак восени 1944 р. їх проведення супроводжувалося дедалі більшими труднощами й значними втратами. Проліюструвати це можна на прикладі рейду відділу під командуванням Володька, який, згідно з наказами командирів Ясеня і Вира, спільно з відділом курінного Панька вирушили до Трибуховецького лісу в Літинському районі Вінниччини. Рейд тривав від 29 липня до 15 листопада, але через спалах тифу серед особового складу підпільники обмежилися агітаційно-пропагандистською роботою і самозабезпеченням. У жовтні вирішено було вертатися в район попередньої дислокації. Але в середині листопада, вже на території Тернопільщини (поблизу с. Грибова Лановецького району) загін НКВС (близько 300 осіб) навіязав бій, в результаті якого повстанці зазнали втрат (загинули 20 бійців і три розвідниці, командир Панько) й відділи були розпорошені.

У північних районах Житомирської та Київської областей успішно оперували відділи УПА-Схід, де вони протидіяли відновленню колгоспної системи. 25 грудня повстанський загін (близько 200 стрільців) захопив село Хотчино Олевського району на Житомирщині. Наступного дня вже інший загін оволодів селом Кам'янка. Збройні формування УПА-Схід атакували й районні центри, засвідчуючи свою боєздатність і прагнення вести жорстоку боротьбу за вплив, зокрема в лісистій місцевості¹¹⁹.

Одним з наслідків діяльності УПА-Південь та УПА-Схід стало те, що на Уманщині і в районі Холодного Яру (сучасна Черкащина) залишилися боївки, які вели боротьбу ще й восени 1944 р. Втім, автори звіту про військову роботу ОУН(СД) на СУЗ зазначали, що це був початковий підготовчий етап, протягом якого вона ще не змогла набути "своєрідного характеру". Кількість вояків у цих боївках-відділах не перевищувала сотню¹²⁰.

Звичайно, самостійницькі формування не могли діяти без належного матеріального забезпечення. Проблему постачання харчів та фуражу вдавалося вирішити за рахунок місцевих сільськогосподарських ресурсів, реквізицій, збирання своєрідної "продрозкладки" господарськими органами ОУН і УПА у підконтрольних населених пунктах, хоча примусовий характер цих заходів селяни сприймали без особливого ентузіазму (адже тим самим займалися й радянські заготіве-

льні структури). Складніше було зі зброєю, боєприпасами, військовим спорядженням. Під час відходу німецьких та угорських військ керівникам ОУН і командирам відділів УПА вдавалося домовлятися про нейтралітет в обмін на зброю. Усвідомлюючи, що наявність збройних формувань у радянському тилу й поблизу лінії фронту ускладнить Червоній армії організацію наступальних операцій, командування вермахту та його союзників охоче йшло на такі кроки.

Та коли лінія фронту відсувалася на захід, поповнення боєприпасами і зброєю ускладнилося. Атакувати армійські склади й ешелони через їх посилену охорону повстанці не могли, а в райвідділах НКВС та НКДБ, на які вони часто нападали, зброї і патронів було небагато. Не вирішували проблему й трофеї, здобуті в боях з військами НКВС, винищувальними батальйонами, армійськими підрозділами. Тому командування самостійницькими формуваннями продовжувало контактувати з німцями. УПА отримувала матеріальну компенсацію за передані командуванню вермахту розвіддані, сприяння німецьким диверсійним і розвідувальним групам, а також німецьким оточенцям. Були налагоджені повітряні мости, якими літаки “Люфтваффе” перекидали українським повстанцям військове спорядження і зброю. Одним з місць, куди за сигналом ракет наприкінці 1944 р. скидалися вантажі з-за лінії фронту, став Поморянський район Львівської області¹²¹. Упівці приймали вантажі також у лісах поблизу сіл Серники, Романів, Любешка Бібрського району (Львівщина). А неподалік с. Мала Вишенька на Станіславщині навіть було обладнано невелику злітно-посадочну смугу, на якій сідали авіатранспорти з Німеччини¹²².

Відповідно до домовленості з керівництвом ОУН, абвер засилав у терени, де дислокувалися відділи УПА, фахово підготовлених диверсантів та розвідників. Один з них, М. Солонько, десантований на парашуті в район Перемишля, навчався у диверсійній школі в Зоттендорфі, а розвідник В. Івасюк після закінчення курсів у Нюрнберзі був закинтий у Сколівський район Львівщини¹²³.

Німці створили спеціальну команду абвера (нею керував капітан Вітцель — “Кірн”), яка підтримувала контакти з українським національно-визвольним рухом. У грудні 1944 р. в її розташування прибув посланець ЦП ОУН(Б) І. Гриньох (Орлов), якому було доручено скоординувати дії українського підпілля й німецької сторони. Для детального з’ясування можливостей подальшої співпраці 27 грудня з Кракова в розташування Головного командування УПА літаком перекинута спеціальна група у складі Вітцеля, Ю. Лопатинського — колишнього ад’ютанта Р. Шухевича у “Нахтігалі”, Д. Чижевського з інструкціями від С. Бандери і радиста Скоробагатого. Під час зустрічі з командувачем УПА Р. Шухевичем йому передали 5 млн крб., які призначалися для фінансування антирадянської боротьби ОУН і УПА. Отримавши гроші, він досить песимістично оцінив перспективи співпраці з Німеччиною, яка програвала війну. Р. Шухевича більше цікавили можливості контактів з Англією і США, у яких вбачалися потенційні союзники в боротьбі з комуністичним режимом. Після завершення консультацій всі українці — члени спеціальної групи, залишилися в розташуванні УПА, а Вітцель відбув до рейху¹²⁴.

Підсумовуючи досвід боротьби протягом 1944 р. головнокомандувач УПА Р. Шухевич у зверненні “Командири і бійці УПА!” (1 січня 1945 р.) зазначав, що УПА витримала випробування життям. В цілому успішний перехід німецько-радянського фронту переконав песимістів і недругів у тому, що УПА є самодостатньою силою, з якою змушене рахуватися радянське керівництво. Загартувавшись у сутичках з противником, повстанська армія “навіть чисельно і матеріально зростає”, що давало підстави сподіватися на перемогу в боротьбі, тепер вже на єдиному, антибільшовицькому фронті. Р. Шухевич висловив сподівання на моральну стійкість, силу духу вояків та командирів, їхню волю та рішучість воювати до кінця.

Всього ж протягом 1944 р. самостійницькі збройні формування здійснили 2 903 акції, завдавши противникові значних втрат¹²⁵. Своїми диверсіями на комунікаціях і терористичними діями вони намагалися зупинити радянізацію краю. Однак це було важко зробити — надто вже неспівмірними були сили конфліктуючих сторін.

3. Дії радянських військ проти збройних формувань ОУН та УПА восени 1944 р.

Радянське керівництво досить детально було обізнане з планами керівників мільниківської і бандерівської ОУН. Та, незважаючи на це, у Кремлі не уявляли справжніх масштабів національно-визвольного руху й боездатності УПА; сподівалися знешкодити “сепаратизм” силами партизанських з’єднань, винищувальних батальйонів і районних відділів НКВС та НКДБ. З’ясувавши реальний розмах антирадянської боротьби в західноукраїнському регіоні, Сталін вдався до застосування внутрішніх військ НКВС. До осені 1944 р. у західних областях республіки було зосереджено такі сили: у Волинській області — стрілецька дивізія НКВС, три полки та одна бригада, всього 5 285 військовослужбовців; у Ровенській області — стрілецька дивізія та чотири бригади, всього 8 754 військовослужбовців; у Львівській області — чотири бригади та кавалерійський полк, всього 6 525 осіб; Тернопільській області — три бригади чисельністю 3 057 осіб; Станіславській області — одна бригада — в 1 328 осіб; Чернівецькій області — дві бригади чисельністю 1 355 осіб. Загалом у краї дислокувалося 26 304 військовослужбовці зі штатним озброєнням, спорядженням і технікою. Крім того, “по закінченню оперативного відрядження” з Північного Кавказу планувалося перекинути в Західну Україну 19-ту стрілецьку бригаду (2 278 осіб) і 21-шу стрілецьку бригаду (2 958 осіб). На підсилення стрілецьких з’єднань надійшли панцерні частини: танковий батальйон 2-ої стрілецької дивізії (163 особи, 22 танки), 5 бронепоездів (№ 46 — у Ровно, № 73 — у Кам’янку Струмилову, № 26 — у Станіслав, № 42 — у Львів та № 45 — у Тернопіль). Екіпажі бронепоездів, два з яких прибули із Забайкалля й Баку, налічували 7 700 осіб¹²⁶.

Весняно-літній період показав, що цих сил замало для того, щоб подолати національно-визвольний рух. Тому з центральних і східних районів країни надходили додаткові військові контингенти. Згідно з довідкою штабу ВВ НКВС Українського округу, до Львова прибули

42-й прикордонний полк з Туркменистану та 27-ий прикордонний полк з Молдавії ¹²⁷.

З метою поліпшення керівництва роботою обласних управлінь НКВС відділ боротьби з бандитизмом (ВББ) реорганізувався у відповідне управління. До речі, І. Білас в одній із своїх праць зазначає, що Головне управління боротьби з бандитизмом (ГУББ) НКВС СРСР було створене за наказом НКВС СРСР від 1 грудня 1944 р. До того часу ці функції виконували відділи боротьби з бандитизмом у системі Головного управління міліції НКВС СРСР (1941 р.) і самостійний відділ НКВС по боротьбі з бандитизмом (1941—1944 рр.). На периферії діяли відповідні управління й відділи НКВС—УНКВС. Основними функціями Головного управління боротьби з бандитизмом спеціальне положення визначало такі: 1) подання керівних вказівок апаратом НКВС—УНКВС стосовно боротьби з бандитизмом, систематичний контроль за їхньою роботою, інспектування та надання їм практичної допомоги; 2) безпосередня організація й здійснення агентурно-оперативних і слідчих заходів щодо розробки та ліквідації найбільших бандитських формувань; 3) планування і контроль за проведенням великих чекістсько-військових операцій з ліквідації учасників банд; 4) організація винищувальних батальйонів, їх навчання, матеріальне забезпечення й оперативне використання; 5) організація спеціального радіозв'язку та підготовка фахівців радіозв'язку ¹²⁸. Хоча в наказі не згадується національно-визвольний рух в Україні, не виникає жодного сумніву, що створення ГУББ мало на меті придушення саме “українського сепаратизму”.

9 жовтня 1944 р. наркоми внутрішніх справ і державної безпеки СРСР Л. Берія і В. Меркулов підписали спеціальний наказ “Про заходи боротьби з оунівським підпіллям та ліквідацію збройних банд ОУН у західних областях УРСР”. Викладемо його зміст детально. Загальне керівництво агентурно-оперативною роботою, спрямованою на знешкодження самостійницького руху на території Львівської, Станіславської, Дрогобицької і Чернівецької областей покладалося на наркома внутрішніх справ УРСР Рясного, наркома державної безпеки УРСР Савченка й начальника прикордонних військ НКВС Українського округу генерал-майора Бурмака, а в Ровенській, Волинській і Тернопільській областях — на заступника наркома внутрішніх справ УРСР генерал-лейтенанта Строкача, заступника наркома державної безпеки УРСР Єсипенка й начальника ВВ НКВС Українського округу генерал-майора Марченкова.

Визначені для боротьби з українським підпіллям війська НКВС дислокувалися в областях так: у Львівській — 17-та стрілецька бригада, три батальйони 25-ої стрілецької бригади, 18-й кавалерійський полк, 118-й окремий стрілецький батальйон 18-ої стрілецької бригади, 66-й і 219-й окремі стрілецькі батальйони 24-ої стрілецької бригади ВВ НКВС; у Станіславській — 19-та стрілецька бригада ВВ НКВС; у Дрогобицькій — 210-й окремий стрілецький батальйон 17-ої стрілецької бригади ВВ НКВС; у Чернівецькій — 192-й окремий стрілецький батальйон 19-ої бригади, 237-й та 240-й окремі стрілецькі батальйони 23-ої бригади ВВ НКВС; у Ровенській — 16-та й 20-та стрілецькі бригади, 226-й окремий стрілецький батальйон 21-ої стрілецької бригади і три батальйони 24-ої стрілецької бригади ВВ НКВС; у Во-

линській — 9-та стрілецька дивізія (у складі трьох полків) та 189-й окремий стрілецький батальйон 18-ої стрілецької бригади ВВ НКВС; у Тернопільській — три батальйони 21-ої стрілецької бригади, два батальйони 25-ої стрілецької бригади, 174-й і 193-й окремі батальйони 19-ої стрілецької бригади ВВ НКВС. У разі необхідності В. Рясний мав право передислокувати ці війська. Для підсилення цього контингенту заступник наркома внутрішніх справ СРСР генерал-полковник Аполлонов зобов'язувався направити в розпорядження Рясного два стрілецькі полки та один стрілецький батальйон.

Відразу по отриманню наказу В. Рясний, Строкач, Савченко і Єсипенко повинні були негайно вжити комплексних заходів:

а) переглянути наявні в НКВС—НКДБ агентурні розробки та слідчі справи оунівців, забезпечити у стислі терміни виявлення й ліквідацію антирадянських організацій;

б) головну увагу у повсякденній агентурно-оперативній роботі пропонувалося звернути на “вилучення та ліквідацію главарів банд-груп, обласних надрайонних і районних провідників ОУН”, розгром бойових груп та СБ ОУН, а також виявлення ліній зв'язку, конспіративних квартир, явочних пунктів обласних провідників ОУН з метою встановлення місцеперебування центрального проводу, впровадження до його складу агентури й наступної ліквідації;

в) забезпечити виявлення та ліквідацію оунівських складів зброї, боєприпасів, продовольства, обмундирування і техніки (друкарні, друкарські машинки та інші розмножувальні апарати);

г) домогтися, щоб чекістсько-військові операції проти “оунівських банд” забезпечувалися необхідною попередньою агентурною роботою щодо виявлення їх місцеперебування, кількості командного складу, озброєння, інформації про можливі шляхи відступу. Чекістсько-військові операції рекомендувалося проводити після завчасного оточення районів базування, організації заслонів та засідок на можливих напрямках їх відступу з тим, щоб кожен збройний загін було оточено, позбавлено можливості перебазуватися в сусідні райони й ліквідовано. Плани знищення “бандформувань” пропонувалося розробляти й реалізовувати послідовно: після “очищення” однієї групи районів від банд забезпечувати їх ліквідацію в сусідніх районах, “уражених” бандитизмом, не допускати при цьому проникнення бандитських груп “в очищені райони”. З цією метою у відповідних населених пунктах, на можливих шляхах пересування збройних відділів та в місцях їх колишнього базування треба було мати боєздатні гарнізони, засідки, заслони;

д) посилити репресивні заходи до родин активних учасників оунівських організацій і банд — як арештованих та загиблих, так і тих, хто перебував на нелегальному становищі. Виселення цих контингентів населення здійснювати відповідно до директиви НКВС СРСР № 122 від 31 березня 1944р.;

е) осіб, що ухиляються від мобілізації до Червоної армії, після затримання направляти у спецтабори НКВС;

є) поряд з агентурно-інформаторською роботою широко практикувати залучення місцевого населення, створивши для цього при дільничних уповноважених міліції збройні групи сприяння, залучати до них “чесних членів родин військовослужбовців Червоної армії, місце-

вий партійно-радянський актив, осіб, що постраждали від оунівських банд”;

ж) про всі недоліки в роботі місцевих партійних, радянських і господарських організацій, що виявлялися в ході переслідування націоналістичного підпілля на території західних областей України, вчасно інформувати ЦК КП(б)У та Раднарком УРСР.

Задля підвищення ефективності роботи силових структур відділення НКВС та НКДБ реорганізувалися у районні відділи, тимчасово збільшувалися їхні штати. У складі райвідділів НКВС західноукраїнських областей передбачалося створення “відділень боротьби з бандитизмом” чисельністю 3—5 осіб, укомплектованих із співробітників, які мали відповідний досвід. Для надання допомоги в поліпшенні агентурно-оперативної роботи УНКВС—УНКДБ відділи кадрів цих наркоматів повинні були відрядити у західні регіони по 250 досвідчених оперативних працівників та по 50 начальників райвідділів, які мали замінити тих, хто не відповідав своєму призначенню. Оперативне здійснення кадрових ротацій на місцях покладалося на заступника начальника відділу кадрів НКВС СРСР, який мав прибути в західні області України.

Щоб поліпшити стан слідства у справах арештованих учасників самостійницького руху, при обох наркоматах створювалися слідчі групи по 25 осіб кожна, підібраних союзними відомствами. Аби уникнути затягування розгляду завершених справ арештованих оунівців та упівців, переданих до військових трибуналів, їх брали під спеціальний нагляд. Деякі вирoki щодо керівників ОУН та командирів УПА пропонувалося оголошувати серед населення районів, у яких вони діяли.

Для підвищення маневреності й оперативності військ НКВС, задіяних у боротьбі з українським підпіллям, протягом жовтня—листопада 1944 р. Управління військового постачання НКВС СРСР мало направити в Західну Україну 200 вантажних автомобілів і забезпечити регулярне постачання цих військ озброєнням, боєприпасами, продовольчо-речовин довольством і пальним.

Щоп’ять днів В. Рясний повинен був звітувати перед НКВС СРСР та М. Хрущовим про хід боротьби з оунівським підпіллям, а з особливо важливих справ інформувати позачерговим повідомленням. Відповідно й начальники УНКВС західноукраїнських областей зобов’язувалися систематично інформувати перших секретарів відповідних обкомів КП(б)У про вжиті заходи.

Заступникові наркома внутрішніх справ СРСР Круглову наказали виїхати в західноукраїнський регіон, перевірити розстановку сил, організацію роботи згідно з даним наказом і надати необхідну допомогу в разі потреби ¹²⁹.

Наказ від 9 жовтня 1944 р. свідчить про те, наскільки серйозно у Москві оцінювали ситуацію, що склалася. На придушення національно-визвольного руху кидалися кращі сили й кадри, техніка, озброєння. Відразу по цьому почалися широкомасштабні операції, спрямовані на місця дислокації збройних українських формувань. До участі в них широко залучалися також радянські партизанські з’єднання. 17 серпня 1944 р. М. Хрущов надіслав в партизанську дивізію ім. С. Ковпака П. Вершигорі шифротелеграму, в якій констатувалося, що з’єднання повністю виконало бойові завдання в боротьбі з гітле-

рівськими загарбниками. Далі зазначалося, що ЦК КП(б)У вирішив використати дивізію під керівництвом наркомату внутрішніх справ для “ліквідації німецько-українських націоналістичних банд”¹³⁰. 18 серпня Т. Строкач (він залишався на посаді начальника Українського штабу партизанського руху) надіслав шифротелеграму командирові партизанського загону Яковлеву такого змісту: “Повідомте, де Ви знаходитесь. Загін не розформуйте, отримайте завдання по боротьбі з бандами націоналістів”. Партизанський командир Куницький 28 серпня 1944 р. отримав таку вказівку Строкача: “Боездатних поляків організуйте на боротьбу з бандерівцями. Їхні сім’ї приховуйте в надійних місцях”¹³¹.

20 вересня 1944 р. В. Рясний надіслав на ім’я секретаря ЦК КП(б)У Д. Коротченка листа, в якому пояснювалася необхідність розформування партизанської дивізії ім. С. Ковпака та використання її особового складу для боротьби із самостійницьким рухом. В результаті з’явилася постанова ЦК КП(б)У “Про партизанську дивізію імені двічі Героя Радянського Союзу генерал-майора Ковпака”, в якій, зокрема, зазначалося: “1. Дивізію ім. двічі Героя Радянського Союзу Ковпака розформувати, весь особовий склад передати для комплектування органів НКВС у західних областях України і створення дрібних загонів для продовження боротьби з бандитами. 2. Майно та кінний склад дивізії, згідно з постановою ЦК КП(б)У від 18.08. 1944 за № 44/17-оп, використати в органах НКВС”¹³².

Партизанські вожаки мали зміцнити кадровий потенціал радянських спецслужб. Деякі з них (М. Наумов, О. Сабуров та ін.) призначалися начальниками УНКВС у західних областях республіки. Значна частина партизанів увійшла до формувань, що вели боротьбу проти повстанців. У звіті начальника штабу І Української дивізії ім. С. Ковпака В. Войцеховича від 9 жовтня 1944 р. вказано, що її загальна чисельність на цей час становила 1 635 осіб, з них 11 старших і 136 середніх офіцерів, 589 кінтовників, 161 кінний розвідник. Протягом вересня вони вбили 981 повстанця і полонили 262 “бандпосібників”, у жовтні захопили живими ще 66 осіб, а також 7 кулеметів, 15 автоматів, 70 гвинтівок. Однак прочісування Сморгівського лісу виявилось невдалим. Під час 7-денної операції у Хриницькому лісі (Демидівський р-н) у жовтні 1944 р. кавалерійський полк з цієї ж дивізії знищив дев’ять повстанців, полонив двох з них та одну зв’язкову, “вилучив” з навколишніх сіл цього району й відправив до штабу дивізії 18 осіб, у Демидівський РВ НКВС — 12 осіб. Крім того, “за допомогою полку виконано план держпоставок” — 839 ц хліба. Всього ж ковпаківці від 1 жовтня до 5 листопада 1944 р. вбили 128 повстанців, 423 полонили і захопили 231 “бандпосібника”, взяли військові трофеї й велику кількість продуктів харчування¹³³. Така багатофункціональність партизанського з’єднання сприяла радянзації краю.

Значна частина радянських партизанів увійшла до спецгруп, які працювали під виглядом боївок СБ чи загонів УПА. Спецгрупа “Орел”, створена УНКВС по Ровенській області у травні 1944 р. з колишніх партизанів (35 осіб), діяла від травня 1944 р. до 1 квітня 1945 р. За цей період вони знищили 526 повстанців і затримали 140 осіб. Командував спецгрупою уродженець Горьковської області 23-річний

Б. Коряков, який закінчив військово-інженерне училище в Чернігові. Спецгрупу Бистрого, що діяла під виглядом контрольного відділу СБ й мала у своєму складі 60 осіб, очолював Соколов. Його дії по боротьбі з українським підпіллям керівники НКВС і Тернопільського обкому КП(б)У пропонували відзначити Золотою зіркою Героя Радянського Союзу ¹³⁴.

Та все ж головною силою, на яку покладався ліквідація ОУН та УПА, залишалися ВВ НКВС. На території Галицького, Богородчанського, Войнилівського, Жовтневого, Рогатинського, Рожнятівського районів Станіславщини операцію проти націоналістичних збройних формувань 20 серпня 1944 р. розпочали прикордонні війська НКВС. 29 серпня до них приєдналася бригада ВВ НКВС. Спільними зусиллями до середини вересня вони вбили 2 041, поранили 93 і полонили 1153 учасників самостійницького руху, захопили 4 гармати, 4 міномети, 22 станкових і 99 ручних кулеметів, 966 рушниць, 107 автоматів, 33 ПТР, 5 681 ручних гранат, 370 снарядів, 1 772 міни, 176 554 набоїв, 11 радіостанцій, 23 телефонних апарати, 1 друкарню, 3 друкарські машинки, 11 складів (ще 15 складів знищено). Втрати радянської сторони становили 39 вбитими і 29 пораненими ¹³⁵.

13—16 вересня 1944 р. силами цих військ та оперативним складом УНКВС по Станіславській області проведено операцію по прочісуванню лісового масиву й урочища Чорний Ліс. Вже першого дня на ТВ “Чорний Ліс” загинув курінний Гамалія та більшість керівних кадрів крайової СБ. Проте за допомогою маневрування повстанці зуміли уникнути оточення і навіть завдати удару в тил наступаючим підрозділам ВВ НКВС ¹³⁶. Загальні втрати 11 сотень УПА, які дислокувалися в цьому районі, становили 307 убитими й 235 полоненими. Радянські війська захопили військові трофеї, 9 складів, а 12 — знищили ¹³⁷.

Ще результативнішою була операція на ТВ “Журавлі” (Болевівський район), у результаті якої виявлено й знищено кілька підпільних шпиталів, а в середині жовтня внаслідок зради інструктора-осетинця “Кацо” — командний склад Першої старшинської школи УПА ¹³⁸.

Аналізуючи ситуацію на Станіславщині, секретар обкому КП(б)У М. Слонь у доповідній на ім'я Д. Коротченка зазначав, що удари по націоналістичних формуваннях спричинили важкі втрати і занепадницькі настрої, про що свідчили виявлені у вбитих керівників ОУН листи. Водночас обласний партійний керівник визнавав, що сила спротиву й активність “бандитських груп” ще не придушена. Навіть у тих районах, де проводилися операції, актив і після них не міг виїжджати в села для організаційної роботи. Щоразу після каральних акцій вони завдавали удару у відповідь. М. Слонь наводив такий факт: 19 вересня органи НКВС—НКДБ репресували частину родин активних бандитів у Лисецькому районі, а наступного дня лісовики повісили двох голів сільрад і вирізали їхні родини. Взагалі голови сільських рад як єдина опора більшовиків на селі перетворилися на основні мішені підпілля. Так, у трьох селах Тлумацького району кількаразово призначалися голови сільрад, але вони або гинули, або пропадали безвісти.

У документі констатується низка недоліків, які перешкоджали більш успішній боротьбі проти ОУН та УПА: а) відсутність узгоджених дій військового командування й начальників органів НКВС і НКДБ, що

давала можливість повстанським відділам змінювати місце дислокації й поновлювати активність в іншому місці; б) відсутність єдиного централізованого управління діями військ та органів, у результаті чого дані розвідки не завжди узагальнюються, а тактичні зусилля базуються на погодженні, а не на єдиному наказі; в) погано поставлена бойова, особливо чекістська, розвідка; г) внаслідок обмеженої рухливості оперативних груп військ запізно надавалася допомога тим підрозділам, які зазнавали нападу, та ускладнювалося переслідування відступаючого противника; д) через “недисциплінованість і м'якотілість” командного складу НКВС й НКДБ в ході зіткнень “багато беруть в полон, а не знищують” (!). Під час сутичок у селах “замість застосування жорстокості обходять таку необхідність”.

Мали місце випадки втечі арештованих та всієї родини. Так, у Жовтневому районі під час нападу повстанців на районний центр з 33 “винищувачів” 32 пішли з “бандами”, випустивши арештованих. В ніч з 19 на 20 вересня співробітниками УНКДБ вивели з в'язниці 14 засуджених до вищої міри покарання (ВМП) і посадили їх в автомобіль. На шляху до місця виконання вироку бранці розв'язали один одному руки, напали на конвоїрів і 9 з них вдалося втекти. У паніці конвой поранив заступника прокурора Сидорова.

М. Слонь вважав за необхідне створити єдиний штаб для боротьби з “бандитизмом” на чолі з командувачем Прикарпатського прикордонного округу генерал-майором Демишиним, підпорядкувавши йому діючі в області війська охорони тилу фронту, внутрішні війська НКВС, прикордонні війська, обласні й районні апарати НКВС і НКДБ. В області на місцях пропонувалося створити сектори, підпорядковані цьому командуванню. На думку автора доповідної записки, реалізація означених пропозицій допоможе переламати ситуацію на користь радянської влади ¹³⁹.

15 грудня датована ще одна така доповідна. У ній М. Слонь повідомляв Д. Коротченкові про засідання бюро Станіславського обкому партії від 2 листопада 1944 р. за участю Голови Президії Верховної Ради УРСР М. Гречухи, на якому обговорювалися питання про засоби боротьби з націоналістичним підпіллям. Рекомендації учасників зібрання мали загальний характер:

1. Перейти до рішучого наступу на бандитські угруповання, взяти ініціативу до своїх рук;

2. Завдати ударів по основних вогнищах їх зосередження й формування;

3. Посилити агентурну та військову розвідку, збільшити мережу агентури;

4. Посилити репресії щодо сімей бандитів та їхніх посібників.

Звітуючи про вжиті раніше заходи, М. Слонь навів такі цифри: протягом листопада вбито 2 063 і взято в полон 1 727 “бандитів”, зруйновано 15 “таборів”, захоплено значні військові трофеї. Втрати радянських військ становили 73 вбитими й 77 пораненими, ще 4 пропали безвісти.

Обласний парткерівник зазначив, що похолодання внесло корективи в тактичні прийоми й організаційну структуру самостійницьких формувань: вони були змушені вийти з лісів і дислокуватися у селах,

щоб полегшити розв'язання проблеми постачання, посилити вплив на місцеве населення й ускладнити доступ у сільську місцевість представників радянської адміністрації. З метою керівництва цими куцями (3—5 сіл) були ліквідовані підрайони, керівництво підрайонів перекинуто на кущову ділянку. Зміна тактичних засад виявилася у тому, що повстанські загони, передбачаючи зіткнення з військами, уникали бою, розосереджувалися на дрібні групи і зводили нанівець тривалі підготовчі зусилля радянського командування.

Враховуючи це, обласне керівництво вирішило:

а) дислокувати війська по районах в кількості не менше роти в кожному з тим, щоб об'єднати їх з винищувальним загonom і райпартактивом, дозволити їм самостійно вести операцію у межах району; передбачалося мати 2—3 маневрені групи для боротьби з чисельними загонами;

б) посилити формування винищувальних загонів, їх виховання й озброєння, включити їх в активну боротьбу з оунівцями;

в) збільшити мережу агентури;

г) посилити репресії проти родин учасників підпілля та їхніх посібників;

д) вести більш інтенсивну боротьбу з неорганізованістю, недисциплінованістю і проявами боягузтва з боку деяких підрозділів та працівників районних НКВС і НКДБ.

Однак Слонь бідкався, що для здійснення всіх цих заходів бракує військ, зброї, боеприпасів та рухомого складу. 10 грудня у Станіслав прибув В. Рясний, який пообіцяв допомогти зброєю, боеприпасами та додатковими військовими контингентами. Щоб “закрити” південну частину області, нарком наказав передислокувати туди дві прикордонні комендатури. 14 грудня почалися репресії щодо родин учасників та симпатиків ОУН і УПА, причому за наявності транспорту перший ешелон планували відправити 20 грудня. 9 листопада в обласному центрі було проведено дві наради: секретарів райкомів партії та голів райвиконкомів і начальників райвідділів НКВС і НКДБ. Всі вони отримали вказівки щодо організації боротьби проти націоналістичного підпілля у світлі листопадового (1944 р.) пленуму ЦК КП(б)У¹⁴⁰. Як видно з цього та інших документів, керівники різних рангів і відомств постійно шукали нові засоби “впливу” на учасників повстанського руху та місцеве населення.

Протягом жовтня—грудня 1944 р., за даними УНКВС й УНКДБ західних областей України, було проведено 72 військово-чекістські операції проти відділів ОУН та УПА. Найбільш вдалимися вважалися три з них: операція батальйону прикордонних військ НКВС та опергрупи ВББ УНКВС по розгрому загону Сократа, якою керував М. Сердюк, групи Запорожця (керував Д. Костюк), в яких налічувалося близько 400 осіб. 177 увіпців було вбито, у полон захоплено 60 осіб. Під час бою в с. Грабівці радянські війська спеціально стріляли запалювальними снарядами, спаливши 66 будинків, у яких засіли повстанці; концентрована операція у Чорному Лісі за участю 14 та 18-го прикордонних загонів Прикарпатського прикордонного округу, в результаті якої загинуло 358 і полонено 87 учасників збройного підпілля, затримано 298 осіб (132 з них направлено до військкоматів, 65 звільнено, 37 ареш-

товано). Як виявилось пізніше, повністю були розбиті загони Нечеса (160 осіб), Шрама (100 осіб), Бойка (втратив до 70 осіб), Козака (втратив 80 осіб), Хмари (втратив приблизно 60 осіб); операція, проведена 19-ою бригадою ВВ НКВС у лісовому масиві Тлумацького району по ліквідації куреня Комара (майже 400 вояків). В результаті триденних боїв загинули 262 повстанці, потрапило в полон 22.

Поряд із військово-чекістськими операціями спецслужби проводили спеціальні засідки з метою “вилучення ОУНівського керівництва”. У такий спосіб протягом жовтня—грудня 1944 р. було затримано 98 членів ОУН, у тому числі 2 районних провідників, 4 підрайонних, 5 станичних керівників, 15 зв’язкових¹⁴¹. Крім того, здійснювалися заходи, спрямовані на “розклад банд” шляхом впровадження агентів.

Принагідно зазначимо, що в офіційних звітах партійних органів і спецслужб втрати повстанців дещо завищувалися, що мало перекопати документи у дієвості місцевої адміністрації. “Грішили” цим й інформаційні центри ОУН та УПА. В одному з них повідомлялося, що 30 грудня 1944 р. сотня “Месники” вдарила на районний центр Товмач, убивши у вуличних боях близько 60 “більшовиків”. 30 грудня сотня ім. С. Петлюри мала в районі Зеленого і Яворника бій з енкаведистами й прикордонниками, що стояли в Шабені. В результаті сутички, яка тривала з 12 год. до вечора, противник втратив 16 осіб убитими, а повстанці — 2 вбитих і 1 поранений. В останній день року сотня “Стріла” під командою курінного Хмари вела бій з переважаючими більшовицькими силами. Щільний мінометний і кулеметний вогонь примусив останніх відступити до м. Заболотова, в якому вчинилася паніка. Надвечір сотня Хмари та курінь Книша під натиском радянських військ, підтриманих танками, змушені були відступити, хоча й не зазнали втрат. Натомість противник втратив 60 убитими і 45 пораненими¹⁴².

Не надаючи вирішальної ваги цій статистиці, все ж зазначимо, що кожна сутичка ворогуючих сторін відзначилася жорсткістю, впертістю, а значить, обопільними втратами. Збройне українське підпілля досить часто було не готовим до раптових ударів прикордонних військ НКВС. У повідомленні Богдана від 7 вересня 1944 р. йдеться про те, що “облави більшовиків у ніч на 4—5.09.1944 р. на села і ліси Кліщівна, Дусанів, Бачів, Подусільна, Погребиська, Стратинь (Рогатинський р-н Станіславської обл. — Авт.) заскочили зненацька відділи Романа і Чорного. ... Коли більшовики почали наступати на Пилипівці, — відділ почав панічно втікати, Роман з двома вишкільними сотнями вийшов, залишивши невишколених стрільців та самооборону, які пішли за прикладом командира і війська. Втікаючи, залишили в лісі здобуту танкетку, багато зброї та весь табір з возами і конями. Спротиву більшовикам ніхто не ставив”. Не краще діяв і Чорний. Свідками втечі стали мешканці навколишніх сіл, яких охопило “розчарування і зневіра”. Одним із наслідків цього стало добровільне зголошення чоловіків до Червоної армії¹⁴³.

Попри комплексні заходи радянського керівництва осінь 1944 р. позначена найвищим рівнем активності самостійницького руху. Згідно з радянськими даними, протягом вересня—грудня 1944 р. на Станіславщині зафіксовано понад 400 “бандпроявів”. Це примусило партійно-радянську верхівку та силові структури західноукраїнського ре-

гіону постійно тримати руку на “пульсі” подій, шукати засоби нейтралізації націоналістичного підпілля. 8 грудня 1944 р. у Станіславі відбулася нарада партійно-радянського активу, під час якої М. Слонь визнавав, що дії збройних відділів ОУН та УПА сіють страх, особливо серед прибульців з інших областей республіки і Союзу. Аби спростувати сумніви у спроможності влади “знищити бандитизм”, партійний секретар оголосив, що лише у листопаді в горах, лісах і районах вбито 2000 бандитів і близько 4000 взято в полон¹⁴⁴.

Те, що страх став реальним фактором протистояння, засвідчив факт, наведений у виступі генерала Демишина: у Вигоді повстанська група кількістю 50 осіб ішла строем вулицями населеного пункту, а в цей час на відстані 30 м причаїлися 12 автоматників, які так і не наважилися відкрити вогонь. Начальники обласних управлінь НКВС Завгородній та НКДБ Михайлов наголошували на тому, що очікувати на успіх у цьому протистоянні можна лише за умови залучення місцевого населення.

За даними Станіславського обкому КП(б)У, в області діяло 70 збройних формувань ОУН та УПА чисельністю 21 820 осіб. Протягом 1944 р. вони вбили 1 704, поранили 350, забрали з собою 731, всього 2785 працівників НКВС, військовослужбовців ВВ та прикордонних військ НКВС, бійців винищувальних загонів, партійно-радянських та комсомольських активістів, мешканців сіл¹⁴⁵.

Не зумівши кардинально змінити ситуацію у краї, НКВС України 11 грудня 1944 р. видав наказ “Про наступні заходи в боротьбі з бандитизмом ОУН і УПА на території Станіславської області”. У документі зазначалося, що область залишається “засміченою повстанськими елементами, які тероризують радянсько-партійний актив і дезорганізують господарсько-політичне життя в населених пунктах”. Наказ передбачав такі заходи:

1. Ліквідувати оперативні сектори, створені у серпні 1944 р., й “покласти персональну відповідальність за ліквідацію банд ОУН і УПА” на начальників РВ НКВС, РВ НКДБ, командирів військових підрозділів та частин, дислокованих на території районів;

2. До 15 грудня 1944 р. завершити передислокацію підрозділів прикордонних і ВВ НКВС на території області;

3. Всі плани чекістсько-військових операцій мали складатися й розроблятися спільно з начальниками РВ НКВС і командиром підрозділу (частини);

4. Для ліквідації місцевих боївок, кущів самооборони, які чинили теракти проти партійно-радянського активу, виставляти в населених пунктах, де вони знаходяться, гарнізони у складі 20—40 осіб на термін 5—12 днів. За час перебування цих гарнізонів “повинна бути забезпечена повна ліквідація бандитів та виселення їх родин”...

6. Вдаючись до облав і прочісування населених пунктів та лісових масивів, необхідно до світанку ці райони оточувати військами чи виставляти засідки із завданням не допустити виходу боївок з району дій радянських частин...

8. Вимагати від командирів підрозділів і частин організації нічних засідок на шляхах можливого просування повстанських груп, на вхо-

дах і виходах з населених пунктів, перехрестях, переправах, стежках та просіках у лісових масивах...

12. По всіх агентурних справах для розроблення об'єктів, які по них приходили, створити надійну внутрішню агентуру, здатну увійти в довіру до головарів банд...

16. Загальне керівництво усіма частинами військ НКВС на території області покласти на заступника наркома внутрішніх справ комісара міліції 3-го рангу Дятлова, на допомогу йому для безпосереднього керівництва військовими частинами і з'єднаннями призначити генерал-майора Демишина¹⁴⁶.

Вперта боротьба за вплив розгорнулася на Львівщині. Вже у вересні 1944 р. радянські війська влаштували кілька облав на місцях дислокації збройних формувань ОУН і УПА. 9 вересня почалася операція по прочісуванню Миколаївських лісів, що супроводжувалася облогою навколишніх сіл: Веринь, Прийми, Крупсько, Малехова, Іліва, Стільсько і навіть копанням окопів поблизу Волі Великої. На той час у лісі перебувала сотня Явора, командир ВО, рій боївки СБ, два рої пропаганди й місцева самооборона. Оскільки ліс біля Миколаєва був невеликий, повстанці рушили у великий масив у напрямі Поляни. Натрапивши на радянську заставу, відділ вступив у перестрілку й відійшов. Тим часом по селах шукали учасників підпілля, однак знайшли тільки двох бійців самооборони та кількох чоловіків, що ухилилися від мобілізації до Червоної армії. Скінчивши облаву, війська виїхали, але через два дні вернулися. Близько 4 тис. військовослужбовців та весь місцевий апарат НКВС—НКДБ прочісували ліси. 13 вересня біля с. Поляни повстанці не помітили, як радянські підрозділи підійшли впритул до табору. Зав'язався бій, у якому провідник самооборони і сотенний Січовик разом з чотювими почали втікати замість того, щоб розбити заставу. Ситуацію врятував сотенний Явір, який зі своїм роєм і двома роями пропаганди зумів стримати наступ супротивника. Та все ж повстанці змушені були відступити й табір з кількома возами продовольства потрапив до рук наступаючих¹⁴⁷.

Протистояння між радянської владою та націоналістичним підпіллям не обмежувалося масштабними чекістсько-військовими операціями, а набуло перманентного характеру. Щоденна хроніка подій по кожній області Західної України могла б скласти сотні сторінок. Облави, обшуки, арешти, реквізиції, терористично-диверсійні акти, засідки, підпали тощо стали повсякденними реаліями. В радянських документах, інформаційних матеріалах ОУН та УПА знаходимо мозаїчну картину непримиренного конфлікту, пролонгованого кожним новим випадком зіткнення двох ідеологій, діаметрально протилежних поглядів на майбутнє України. Ось лише фрагментарний зріз ситуації на Львівщині восени 1944 р. очима інформатора ОУН.

У с. Гриневі квартирувало 25 радянських військовослужбовців, які мали охороняти заготівельників лісу, стежити за рухом у селі. Однак бійці не виявляли жодної активності, говорячи, що вони не чіпають "бандерівців", тому хай і "бандерівці" їх не чіпають.

15 вересня Ходорівський РВ НКВС під час облави на с. Добрівляни за доносом поляків арештувало М. Польового за те, що в 1941 р. він палив портрети Сталіна.

19 вересня у с. Дяшок Горішній співробітники того ж райвідділу затримали М. Гарасевича і допитували його із застосуванням “спец-приймів”, прагнучи дізнатися, куди поділися з села хлопці і хто збирає сільськогосподарські продукти для бандерівців. Відпускаючи, наказали передати тим, хто перебував у лісі, що явка з повинною гарантує їм амністію.

20 вересня під час облави на с. Городище Королівське і Загіречко енкаведисти спіймали одну жінку і 9 чоловіків, які вночі втекли з-під варті. Під час облави військовослужбовці реквізували одяг, цукор, мило, масло, вимагали зрізати хрест на “могили”, насипаній в честь “борців за волю України”. Після відмови людей це зробити (казали, що зрізати хрест — це гріх) в ніч на 22 вересня замість хреста з’явився стовп з написом “Слава героям за визволення України з-під німецько-гітлерівського ярма”.

24 вересня представники НКВС роззброїли польську міліцію в Берездівцях, а замість неї організували українську за складом міліцію.

25 вересня “більшовики з польською міліцією” під час облави на с. Підгірці спіймали двох чоловіків, один з яких втік, а іншого відпустили. Після облави у селян відібрали одяг, взуття, мило, пальне, сірники, тютюн.

27 вересня співробітники Ходорівського РВ НКВС з польською міліцією спалили в с. Піддністряни господарства Анни Фетиш і Василя Гунціва за те, що їхні сини уникали мобілізації до Червоної армії.

1—2 жовтня під час облави на села Ятвяги, Калинівка й Голодовичі радянські військовослужбовці застрелили втікаючого 18-річного Івана Дралу, а в с. Чижичі — одного поранили й одного (Ярослава Заставного) вбили.

2 жовтня до с. Дев’ятник приїхало 40 радянських військових для вивезення родин “бандерівців”. На місці вони затримали Теклю Микуш (73 роки), Катерину Филиповську (60 років), Володимира Филипповського (50 років). В будинках тих, хто зумів уникнути репресій, сховавшись у лісі, було конфісковане збіжжя, вбрання, хатні речі. Із с. Бринці Загірні вивезли лежачу хвору Доскочинську (85 років), Василя та Євдокію Лазаркевичів з трьома дітьми, Катерину Каганяк з немовлям, Олексу Тибінку, Василя та Анну Федорів, а решта повтікали (їхнє майно також конфіскували й вивезли до Стрілиськ). В інформації повідомлялося, що “в цілому терені більшовики наклали на кожне село від 30 до 40 тис. карбованців позики та накладають новий контингент збіжжя поза тим, що один контингент вони вже зложили”¹⁴⁸.

У радянських документах містилися дані про дії українського збройного підпілля та про результати оперативно-агентурної роботи. Так, в інформації зав. оргвідділу Львівського обкому КП(б)У І. Богородченка від 9 листопада 1944 р. йшлося про терористичні акції повстанців, спрямовані проти представників радянської влади, силових структур, лісо- та хлібозаготівель, мобілізації призовного контингенту до Червоної армії. В документі зафіксовані настрої населення, значна частина якого фактично перебувала між двох вогнів і виявляла зацікавленість у поверненні до мирного життя та господарювання. Автор інформації зазначає, що окрім роз’яснювальної роботи серед населен-

ня посилюється збройна боротьба з українським підпіллям, підкріплюючи останнє твердження такими цифрами: 10 тис. вбитих і 7 тис. полонених учасників самостійницького руху¹⁴⁹.

На території Дрогобицької області наприкінці літа — на початку осені 1944 р. діяли курені М. Гуштака (Євгена) чисельністю 1080 вояків, В. Мізерного (Рена), у складі якого налічувалося 750 бійців (сотні Байди, Білаша, Карпенка, Ворона), загони Пугача, Водяного, Богуна, Орлика та ін. За радянськими документами, тут зафіксовано майже 100 збройних формувань загальною чисельністю 12 500 осіб. Від серпня до кінця 1944 р. вони 234 рази вступали в сутички з радянськими підрозділами, нападали на районні центри Комарно, Нові Стрілища, Сколе, Журавно та здійснили 16 акцій на промислових підприємствах, під час облав убили 406 радянських військовослужбовців¹⁵⁰. Радянська сторона намагалася діяти на випередження, застосовуючи активні форми протидії ОУН та УПА.

27 листопада 1944 р. у с. Сапоті (Сислянський р-н Дрогобиччини) маневреною групою загону прикордонників та опергрупою РВ НКВС атаковано відділ УПА, який прибув з Карпат. Бій став останнім для 105 повстанців, а втрати їхнього противника обмежилися 10 вбитими й 7 пораненими¹⁵¹.

Справжнім театром бойових дій стали Волинь і Поділля, де розташовувалися й діяли підрозділи УПА-Північ. Більше половини (понад 26 тис.) ВВ НКВС, розташованих у Західній Україні, дислокувалися у 73 населених пунктах Волинської та Ровенської областей¹⁵². Самостійницькі формування тримали їх у постійному напруженні, й часто доходило до прямих зіткнень. Так, 4 вересня підрозділ УПА (50 осіб) атакував у с. Копиля Колківського району Волинської області винищувальний загін. Після 2-годинного бою з райцентру прибули війська НКВС, які через неузгодженість паролів та дій почали перестрілку з “яструбками”. Це дало змогу повстанцям непомітно відійти з поля бою¹⁵³. У жовтні підпільники, які діяли на території Вишневецького району Тернопільської області, спалили 4 мости, постійно нищили телефонний зв'язок. Під час сутичок вони втратили 12 осіб¹⁵⁴. У ніч на 14 листопада у Граденському лісі відбувся бій загону УПА з підрозділом НКВС, в результаті якого було вбито 12 повстанців і 12 поранено¹⁵⁵. 15 листопада неподалік м. Ланівці (Тернопільщина) війська НКВС знищили повстанський відділ, убивши 26 вояків разом з командиром¹⁵⁶. Поряд із суто військовими акціями радянські спецслужби проводили активну агентурну роботу, спрямовану на “знешкодження” оунівських функціонерів та командного складу УПА. Так, 4 листопада 1944 р. вони затримали зв'язкового Колківського району Білана, кущову О. Цекут (Вуху), станичну Н. Леменчук (Тополу), зв'язкову жіночої мережі Л. Цекут (“Топольську”)¹⁵⁷.

Показово, що восени 1944 р. поряд з УПА натискові радянських військових контингентів протидіяли й загони УНРА, які в документах райкомів партії називалися “бульбівськими”. На початку листопада збройні відділи УНРА заборонили заготівлю деревини поблизу с. Лю-

* Автор вдячний В.П. Мазуркові за люб'язно передані для використання документи, виявлені ним в архівах Волинської, Тернопільської та Ровенської обл.

башівка. 24 листопада неподалік с. Великий Обзир загін УНРА зав'язав сутичку з групою чекістів у 25 осіб, 8 з яких загинули ¹⁵⁸.

Вступаючи у фронтальні бої, повстанці зазнавали великих втрат. Внаслідок зтяжнього бою поблизу хутора Козлів (Почаївський район Тернопільської обл.) відділ УПА втратив 251 вояка, 78 возів, 1500 мін, 4 міномети, 2 ПТР. 27 листопада батальйон військ НКВС розгромив повстанський загін, що налічував 240 стрільців, і захопив 8 кулеметів, 153 гвинтівки, 500 гранат, обоз із 56 возів.

Загалом на території Тернопільської області протягом жовтня—грудня 1944 р. відбулося 204 збройні сутички ВВ НКВС та самостійницьких сил, у результаті яких 3 484 повстанці вбито, 297 захоплено в полон. Були ліквідовані 21 збройний загін, 42 командири різних рівнів, у тому числі Г. Решетин (Галайда), курінний УПА Поливода, курінний Панько, курінний Роман, курінний Гук (він же — Морозенко). У полон потрапив сотник В. Романчук (Короткий) ¹⁵⁹.

Протягом першого періоду боротьби проти самостійницького руху (лютий—червень 1944 р.) у Ровенській області було вбито 6 030 осіб, затримано й арештовано 8 168, всього 15 298 осіб, під час другого — вбито 5 311, заарештовано й затримано 7 253, разом 12 564 особи ¹⁶⁰.

До середини листопада 1944 р. на території Волинської області розбито 7 великих відділів УПА, в тому числі курінь Лисого (390 осіб) та Юрченка (420 осіб). Загальні втрати всіх бойових груп становили понад 2,6 тис. вояків убитими й полоненими. В області ліквідовані 171 криївка і бункер. 748 родин за сприяння повстанцям були виселені у східні райони СРСР. При цьому радянська сторона втратила 611 убитими, ще 37 повстанці забрали в ліс ¹⁶¹.

Взаємна боротьба зумовила параліч влади на місцях, яка трималася в краї переважно у райцентрах і великих містах. Ілюстрацією цього може бути рішення бюро Волинського обкому партії від 13 вересня 1944 р., в якому зазначалося: “В розпорядженні бюро обкому КП(б)У є факти про те, що деякі партійні і радянські працівники, працівники органів НКВС і НКДБ проявляють боягузтво і, боячись сутичок з бандитами, відсиджуються в районних центрах, не виїжджають на села, не ведуть роботу серед населення. Попередити всіх комуністів, всіх працівників органів НКВС і НКДБ та всіх, хто буде уникати активної боротьби з бандитами, відсиджуватися в районних центрах, проявляти боягузтво, обком КП(б)У буде розглядати як дезертирів, виключати з партії і віддавати до суду” ¹⁶².

Щоб розібратися із ситуацією на місці й ужити заходів для повної ліквідації національно-визвольного руху, М. Хрущов особисто виїхав у західні області, де перебував від 28 жовтня до 5 листопада. У Львівській та Ровенській областях він провів кілька нарад з працівниками партійно-радянського апарату й органів НКВС і НКДБ. Про результати цього візиту дає уявлення інформація Хрущова на ім'я Сталіна від 15 листопада 1944 р. У ній, зокрема, вказувалося, що в результаті комплексних заходів (чекістсько-військових операцій, агентурної роботи, агітаційно-пропагандистських акцій) кількість “бандпроявів” зменшилася в західноукраїнських областях із 418 у серпні до 338 у жовтні, а від часу визволення краю від гітлерівців було знищено 45 742 і взято в полон 38 000 “бандитів”.

Щоб з'ясувати настрої учасників націоналістичного підпілля, керівник республіки особисто допитував бранців.

Визнаючи, що деякі операції провалювалися внаслідок “витоку інформачії”, Хрущов поставив перед органами НКВС—НКДБ завдання посилити конспірацію і ретельно перевірити особовий склад, особливо технічний персонал з місцевого населення.

Очевидно, Хрущов гадав, що лише жорстокий характер засобів нейтралізації ОУН та УПА може забезпечити успіх. Сумнівів у цьому не залишають запропоновані ним кроки. “Вважаю за необхідне, — писав він, — ввести військово-польові суди при військах НКВС. Для залякування бандитів за вироками цих військово-польових судів засуджених до знищення не розстрілювати, а вішати. Суди необхідно проводити відкрито, із залученням місцевого населення. Результати судів у пресі не висвітлювати. Виконання вироків військово-польових судів здійснювати публічно в селах, по можливості там, де здійснив злочин засуджений. Це подіє витверезливо на бандитів”.

Посилаючись на те, що розгляд справ арештованих учасників антирадянської боротьби невинувато затягується (інколи на 3—4 місяці), автор листа пропонував “тимчасово заснувати при обласних управліннях НКВС західних областей України спеціальні трійки у складі: секретаря обкому партії, начальника обласного відділу НКВС та обласного прокурора”. Цим трійкам надавати право розглядати справи “українсько-німецьких націоналістів та їхніх посібників і застосовувати до винних вищу міру покарання — розстріл з виконанням вироку негайно”. Цікаво, що тут же містилося застереження: “Справи, подані на розгляд трійок, повинні оформлятися із суворим дотриманням норм процесу”¹⁶³. Мабуть, Хрущов не помічав того, що попередньою тирадою він переводив справу з юридичної площини в суто політичну, і дотримання норм правосуддя за цих умов ставало неможливим.

Пропозиції щодо ужорсточення радянських репресій стосовно учасників самостійницького руху надходили і від обласних керівників. У вересні 1944 р. секретар Львівського обкому КП(б)У І. Грушецький у листі до М. Хрущова писав: “Для нещадної розправи з бандами українсько-німецьких націоналістів просимо дати відповідні вказівки НКВС УРСР про вжиття рішучих заходів щодо ліквідації націоналістичних банд у Львівській області, посиливши гарнізони військ. Надіслати відповідальних працівників НКВС і НКДБ для допомоги й організації агентурної роботи. Водночас вважаємо необхідним (і до чого вже фактично приступили) застосовувати репресії до родин керівників й активних учасників банд — виселення до Сибіру. Організувати показові судові процеси й засуджених головних злочинців страчувати прилюдно”¹⁶⁴. Майже одночасно, 29 вересня, за більш жорстокі заходи висловився секретар Станіславського обкому партії М. Слонь у вже згаданій інформації на ім'я Д. Коротченка.

Ці та інші пропозиції і вказівки партійних органів силові структури втілювали практично. У листі наркома внутрішніх справ СРСР Л. Берії на ім'я секретаря ЦК КП(б)У М. Хрущова від 2 грудня 1944 р. повідомлялося, що В. Рясному та С. Савченкові дана вказівка про організацію у Дрогобичі та Львові 2-их відділів УНКДБ, спеціально орієнтованих на боротьбу з українським та польським націоналістичним підпіллям.

Обидва наркоми повинні були розробити спеціальні заходи, спрямовані на активний розшук і негайне “вилучення всіх осіб, причетних до терористичної діяльності ОУН, а також налагодити спеціальну агентурно-інформативну роботу з попередження терористичних актів з боку оунівців”, не залишаючи не викритим і безкарним жодного з них. З метою прискорення розгляду справ на арештованих учасників самостійницького руху, у західні області республіки відправлялися дві виїзді сесії Військової колегії Верховного Суду СРСР. Одна з них мала розглядати справи УНКВС—УНКДБ Львівської, Станіславської, Дрогобицької та Чернівецької областей, друга — Ровенської, Волинської і Тернопільської областей. При цьому НКВС СРСР увійшов зі спеціальним клопотанням до вищих органів влади про надання цим сесіям прав військово-польових судів, передбачених указом Президії Верховної Ради Союзу СРСР від 19 квітня 1943 р. За цих умов Л. Берія вважав, що створення обласних трійок не викликається необхідністю ¹⁶⁵.

Щоб посилити залякуючий ефект, страти за вироками військових колегій здійснювалися прилюдно. У середині грудня в присутності 50 мешканців с. Добросин на Жовківщині було страчено коменданта боївки СБ З. Бруха ¹⁶⁶. В містечку Буськ на майдані поставили шибеницю, на якій повісили три особи, причому у вироку вказувалося: “за зраду українського народу” ¹⁶⁷. У Самборі приречених вшали вниз головою, аби продовжити їхні передсмертні страждання ¹⁶⁸. У Станіславській області від серпня 1944 до лютого 1945 р. відбулося 28 привселюдних страт (25 — у 18 районах і 3 — в обласному центрі) ¹⁶⁹.

У другій половині 1944 р. радянські спецслужби завдяки тому, що багато повстанців, повіривши обіцянкам амністії, вийшли з лісу і з'явилися з повинною, використали їх для розкладу збройних відділів націоналістичного підпілля й агентурної роботи. Ось лише кілька прикладів. У листопаді 1944 р. потрапив у полон командир куреня УПА П. Власюк (Ворон, Максим), який під тиском слідства дав згоду співпрацювати з органами НКВС. Під псевдо “Чайка” він керував діями спецгрупи, що маскувалася під повстанський відділ і викрадала чи вбивала учасників національно-визвольного руху ¹⁷⁰. Аналогічно поводився і колишній командир УПА В. Левочко (Юрченко, Макаренко) ¹⁷¹. Про наслідки підривної роботи В. Левочка, який очолив спецгрупу під псевдо Соколенко, свідчать доповідна записка в. о. заступника начальника управління НКВС УРСР Винниченка. За сприяння цієї спецгрупи було проведено операцію з ліквідації керівного складу штабу ВО-2 “Буг”, сотні Ягоди і Холмського окружного проводу ОУН, вбито 60 і затримано 506 учасників та прихильників повстанського руху ¹⁷². Шляхом впровадження агентів (здебільшого колишніх повстанців) розкладено загони Середняка (115 осіб) та Тисменевського (130 осіб). Подібними заходами у Заболотівському, Галицькому, Богородчанському, Перегінському, Калуському, Вигодському, Коршевському, Печенізькому та інших районах вдалося виявити 1163 “контрреволюційні елементи” ¹⁷³. Лише у Ровенській області було створено 47 спецгруп (835 бійців) “виключно за рахунок місцевого населення з використанням осіб, які прийшли з повинною” ¹⁷⁴.

Однією з ланок військових контингентів, спрямованих проти ОУН та УПА, стали винищувальні загони і батальйони. Вони формувалися з

осіб, які з різних причин не підлягали мобілізації до Червоної армії. Командування ними доручали людям, які мали військовий досвід чи освіту. Оскільки до цих формувань входили місцеві жителі, вони добре орієнтувалися на місцевості, знали людей, їхні настрої. Хоча в цілому винищувальні загони не мали доброго військового вишколу й озброєння, не виявляли особливого завзяття в бою, “яструбків” часто використовували під час облав, засідок, для встановлення заслонів, тобто практично в усіх видах військово-чекістських операцій. У зв’язку з цим вони незрідка були об’єктом атак українських повстанців.

У спеціальній летючці ОУН “До членів істребительних отрядів” містилося пояснення, чому Кремль зацікавлений у масовому залученні місцевих мешканців до боротьби проти повстанського руху. Нагадуючи, що зрада національним інтересам у всі часи вважалася ганьбою, автори листівки зверталися до бійців винищувальних загонів: “В кого ще не вмерла особиста й національна честь, хай сей час виступить із істребительів хоч би ціною власного життя, бо в противному разі вал революції розторощить вас з корінням”¹⁷⁵.

До початку 1945 р. у Ровенській області організовано 30 винищувальних батальйонів, у яких налічувалося 2 930 бійців виключно з місцевого партійно-радянського активу. За весь час боротьби з національно-визвольним рухом силами спецгруп і винищувальних батальйонів було проведено 521 операцію, в результаті чого вбито 1 985, затримано й арештовано 2 457 повстанців¹⁷⁶. У грудні 1944 р. в Соснівському районі створено винищувальний батальйон виключно з поляків. Начальник Комарнівського РВ НКВС Дрогобицької області Рябков також віддав наказ про зарахування до місцевого винищувального батальйону тільки поляків¹⁷⁷.

У Волинській області в листопаді 1944 р. діяло 30 винищувальних батальйонів (2 662 бійців) і 433 озброєні групи громадського правопорядку чисельністю 4 246 особи¹⁷⁸.

На території Кам’янець-Подільської області в усіх районах, які межували з районами Ровенської і Тернопільської областей, восени 1944 р. було сформовано посилені винищувальні батальйони (по 150 бійців). Для підвищення мобільності при кожному з них створено кавалерійський взвод або групи (12—15 осіб). Винищувальні загони разом з оперативним складом НКВС та ВВ НКВС прочісували лісові масиви, брали участь у засідках¹⁷⁹.

До листопада 1944 р. сформовано 203 винищувальні батальйони (27 796 бійців) і 2 997 груп сприяння (27 385 осіб)¹⁸⁰.

На рубежі 1944—1945 рр. у західноукраїнських областях налічувалося 212 винищувальних батальйонів (23 906 бійців) та 2 336 груп сприяння (24 025 осіб)¹⁸¹.

Наявність значних військових контингентів породжувала не лише взаємну жорстокість конфронтуючих збройних формувань, а й нічим не виправдані силові методи “впливу” на цивільне населення. З одного боку, воно потерпало від терористичних акцій українського підпілля, з іншого — стало об’єктом радянських репресій.

Поза цим, практично скрізь, де дислокувалися радянські війська й діяли оперативники НКВС, регулярно траплялися випадки несанкціонованих дій, мародерства, зловживання службовим становищем тощо.

У спецповідомленні прокурора УРСР Р. Руденка від 13 жовтня 1944 р. йшлося про те, що працівники Глустенської районної ради Тернопільської області Бойко і Семкулей з власної ініціативи вирішили “перевірити політичний настрій жителів села Садки”. Видаючи себе за бандерівців, вони стали вночі обходити подвір’я і вести з господарями провокаційні антирадянські переговори. Приймавши їх за лісовиків, голова сільської ради заявив на них працівникам НКВС, що саме перебували в селі. Останні, не з’ясувавши ситуацію, вирішили разом з головою сільради залишити село, але наштотувалися на караул військової частини, який прийняв їх за “бандитів, відкрив вогонь і важко поранив одного з оперативників — Підкалюка”. Прокурор Тернопільської області притягнув Бойка і Семкулея до кримінальної відповідальності за ст. 54—10 ч. 2 КК УРСР за провокаційні дії¹⁸².

У спецповідомленні командира 2-го стрілецького полку І Української дивізії ім. С. Ковпака Шоліна (26 жовтня 1944 р.) її командувач генерал Вершигора інформується про те, що боець 3-го стрілецького батальйона Хаджимурат Самадов 21 жовтня намагався зґвалтувати 35-річну мешканку с. Шибин Демидівського району Волинської області. Коли жінка взялася тікати, Самадов почав стріляти з револьвера по ній та по її дітях¹⁸³. У вересні військовослужбовець Кузинський у п’яному стані зґвалтував 16-річну, а два інші військовослужбовці — 15-річну дівчину (Волинська обл.)¹⁸⁴.

Випадки мародерства і порушення законності зафіксовані з боку бійців польських винищувальних батальйонів у Соснівському районі Ровенської області та Комарнівському районі Дрогобицької області¹⁸⁵.

У Вербському районі тієї ж області співробітники РВ НКВС під керівництвом начальника Шайрова проводили операції проти УПА, здійснювали виселення родин активних учасників націоналістичного підпілля, під час яких незаконно вилучали й привласнювали худобу, майно, сільськогосподарську продукцію. Сам Шайров з 9 рекувізованих корів 6 відправив для обласного УНКДБ, одну зарізав для харчування, а ще 2 “зникли”. Крім того, він привласнив 1 свиню і 235 кг борошна, нестачу якого змушений був покрити млинар. У цьому ж районі прокурор Москаленко під час військово-чекістської операції проти повстанців у с. Онишківцях відібрав у селян двох кабанів, одного з яких закололи й обсмалили на подвір’ї працівника Феміди, а туша другого “зникла”. З 8 овець та 2 корів, відібраних у селян, у документах зафіксували тільки 6 овець і 1 корову, решта худоби була привласнена. Прокурор привласнив речі та одяг місцевих селян, відібрав на місцевому млині 600 кг борошна, 300 з яких повернув, а ще 300 наказав компенсувати млинареві¹⁸⁶.

Перелік подібних випадків можна було б продовжити. Кожен з них викликав обурення місцевого населення. Після цього вираз “радянські війська — нові окупанти” набув не абстрактно-пропагандистського, а реального змісту. Віддамо належне керівництву республіки: практично кожен факт, коли він ставав відомим, розглядався компетентними органами й карався згідно з чинним законодавством. Однак це мало впливало на морально-психологічний стан людей, пригнічених і заляканих перманентним потоком насильства.

Щоб змінити ситуацію на краще, з особовим складом прикордонних і ВВ НКВС, працівниками районних відділів та обласних управлінь НКВС і НКДБ, бійцями винищувальних загонів проводилась відповідна виховна й профілактична робота. Партійний центр прагнув тримати в полі зору кадрову проблему. З метою зміцнення органів НКВС та НКДБ 27 грудня 1944 р. ЦК КП(б)У ухвалив текст постанови оргбюро “Про додатковий набір працівників НКВС і НКДБ для роботи у західних областях України”. ЦК зобов’язав наркомів В. Рясного та С. Сергієнка, Вінницький, Ворошиловградський, Дніпропетровський, Житомирський, Запорізький, Кам’янець-Подільський, Київський, Кіровоградський, Миколаївський, Одеський, Полтавський, Сталінський, Сумський, Харківський, Херсонський і Чернігівський обласні комітети партії до 15 січня 1945 р. додатково добрати й відрядити для постійної роботи в західних областях України 1 586 осіб оперативного й технічного складу органів НКВС, НКДБ та міліції з числа кращих працівників, переважно чоловіків, фізично здорових і таких, що володіють українською мовою ¹⁸⁷.

Постійне кадрове зміцнення органів НКВС та НКДБ у краї принесло, зрештою, результат: співвідношення досвідчених оперативників змінювалося не на користь структур ОУН, СБ й УПА. Це стало одним з чинників, які негативно вплинули на їхню здатність чинити опір на великій території за умов постійного пресингу і комбінування різних тактичних засобів з боку радянської сторони.

Наближення зими й цілком закономірне закінчення війни об’єктивно ставили перед самостійницьким табором вироблення відповідної військово-політичної стратегії. Лідери мельниківської ОУН Т. Бак-Бойчук, Я. Гайвас, З. Городиський, О. Зибачинський провели нараду в готелі “Регіна” м. Братислава. Обговоривши ситуацію ¹⁸⁸, вони ухвалили документ, який увійшов до історії як Братиславська директива. Провідники організації, зважаючи на безперспективність збройного спротиву радянському режиму, пропонували перевести національну роботу у політичну й культурно-освітню площину. Засадничою лінією цієї стратегії слугувала теза “Не в лісі, а в народі” ¹⁸⁹. Порівнюючи можливості пропагандистської референтури ОУН(М) з могутнім ідеологічним апаратом КП(б)У, можна дійти висновку про те, що це була капітуляція, викликана неспівмірністю сил і бажанням убезпечити українське населення від радянської каральної системи.

Загалом характер і наслідки протистояння в Західній Україні були для ОУН та УПА маловтішними. Безкопромисна боротьба вимагала великих жертв. Від лютого до 31 грудня 1944 р. (дані управління НКВС УРСР по ББ) було проведено 6 495 різних операцій, в ході яких вбито 57 405 “бандитів”, 50 387 затримано, 15 990 з’явилися з повинною. В цей період у північні та східні райони країни (Красноярський край, Іркутську, Новосибірську, Омську, Горьківську обл., Комі АРСР) виселили 4 744 родини (13 320 осіб), пов’язані з націоналістичним підпіллям ¹⁹⁰. Захоплено 35 гармат, 328 мінометів, 4 гранатомети, 15 вогнеметів, 321 станковий і 2 588 ручних кулеметів, 211 ПТР, 4 230 автоматів, 18 591 гвинтівка, 32 939 гранат, 135 рацій, 18 телефонних комунікаторів, 153 телефонних апарати, 18 друкарень, 48 ящиків та 1 комплект друкарського шрифту, 87 друкарських машинок, 18 автомашин, 20 мотоциклів, 741 склад ¹⁹¹.

Серед полеглих учасників самостійницького руху — колишній начальник штабу УПА на Волині й Поліссі Л. Ступницький, провідник ОУН в Одеській області Т. Семчишин, заступник головного референта СБ М. Голояд (Влодко, Роман), один з відомих оунівських провідників В. Турковський (Петрович). У листопаді пораненою потрапила в полон і отруїлась у лікарні м. Надвірна провідниця жіноцтва ОУН Смерічка. 8 грудня в Обгівському лісі (Здолбунівський р-н Ровенської обл.) загинув відомий курінний УПА М. Свистун (Ясень, Ярбей, Ворон), який підірвав себе гранатою. Командир куреня Г. Климчак (Лисий, Степан Павлюк, Поникевич) загинув під час бою під с. Шацьк (Любомльський р-н Волинської обл.). 22 грудня 1944 р. неподалік с. Юшківці Жидачівського району на Львівщині загинули Б. Вільшинський, К. Цмоць і талановитий публіцист, один із представників молодого покоління теоретиків націоналізму Й. Позичанюк (Петро Полтава). Двічі безуспішно намагалася покінчити життя самогубством заарештована А. Галицька (Мотря) — провідник ОУН на Буковині. А 29 грудня загинув ще один з керівників буковинської мережі М. Кіндзірський (Боевір)¹⁹². Незважаючи на відчутні втрати, провідні кола ОУН(Б) і командування УПА всіляко демонстрували рішучість боротися до переможного кінця.

4. Протистояння ОУН та УПА і радянської системи у 1945 р.

1 січня 1945 р. головнокомандувач УПА Р. Шухевич підписав звернення “Командири і бійці УПА!”, у якому підводилися підсумки збройної боротьби у 1944 р. й визначалися перспективи. Головним випробуванням другого року існування УПА вважався успішний перехід німецько-радянського фронту. Більшовикам не вдалося “прочистити терени від ворожого елемента”, тобто від українських самостійників. Оскільки відпала необхідність воювати на два фронти, командувач УПА висловлював надію на перемогу у протистоянні зі сталінським режимом. Витримавши натиск мілітарної радянської машини, УПА “навіть чисельно і матеріально зросла”. Тому Р. Шухевич сподівався, що ніхто з повстанців не складе зброї, не піддасться сумнівам і хитанням, доки з переможною піснею не пройде “вулицями вільного українського Києва”¹⁹³. Цілком зрозуміла для подібних документів тональність звернення не була, однак, підкріплена реальною розстановкою сил. Втім, це був не блеф, а політична позиція Р. Шухевича, зумовлена внутрішнім переконанням у необхідності йти до кінця, яким би він не був. Під час останньої зустрічі з командувачем УПА його дружина переконувала, що нерівна боротьба не дає шансів на перемогу. “Ви без машин, — казала вона, — без нічого, та вони вас всіх вистріляють, ви лапають”. Р. Шухевич відповів: “Ти знаєш, як я тебе люблю. Але Україну — більше від тебе!”¹⁹⁴

Як і командувач УПА, не вірив у війну СРСР з союзниками інший лідер ОУН(Б) М. Лебедь, котрий у січні адресував Р. Шухевичу листа. Оскільки розрахунки на нову світову війну були утопічними, М. Лебедь вважав, що боротьба за суверенну державність буде тривалою¹⁹⁵.

Щоб виробити принципи розбудови мережі бандерівського підпілля, 5—6 лютого 1945 р. поблизу м. Бережани (Тернопільщина) зібрали-

ся на нараду члени головного проводу ОУН(Б) Р. Шухевич, Д. Маївський, Я. Бусел, Д. Грицай, Р. Кравчук, М. Арсенич, В. Кук, П. Дужий¹⁹⁶. Принагідно зазначимо, що після виходу С. Бандери з концтабору Р. Шухевич підпорядкувався йому як політичному зверхникові, що сприяло зміцненню організаційних зв'язків між ОУН та УПА.

Одне з головних питань, яке обговорювалося під час зустрічі, стосувалося листа С. Бандери, в якому він просив головний провід про технічне сприяння його переходові в Україну. Учасники наради висловилися проти цього, оскільки досить великою залишалася ймовірність його арешту радянськими спецслужбами. До того ж, український національний рух мав постійну потребу у політичній репрезентації на міжнародній арені. Таким чином, організаційні важелі керівництва націоналістичним підпіллям на українських теренах перебували у Р. Шухевича, а С. Бандера залишався політичним лідером ОУН(СД)¹⁹⁷.

Проте персоналізацію руху з іменем його провідника використав радянський ідеологічний апарат на свою користь, створивши довкола нього негативну морально-психологічну ауру. Щоб продемонструвати прихильність демократичним, колегіальним засадам керівництва, всеукраїнський, надпартійний характер УПА і тим самим збільшити соціальний потенціал самостійницького руху, ГП ОУН(Б) навесні видав документ, у якому, зокрема, наголошувалося: “Кожний вояк УПА має називати себе властивою собі назвою, а саме українським повстанцем, та цю назву треба популяризувати. Назва “бандерівець”, якою залюбки називають нас наші вороги, не відповідає змістові нашої боротьби і є для нас некорисною та шкідливою”¹⁹⁸. Однак на практиці у 1945 р. відділи Повстанської армії, на відміну від 1944 р., поряд з виконанням бойових завдань власного командування визнавали керівництво з боку теренових провідників ОУН.

Командування УПА й керівництво мережі ОУН прагнули пристосуватися до зимової кампанії 1944—1945 рр., обрати такі організаційно-структурні форми і тактичні засоби, які відповідали б тогочасним умовам. У лютому 1945 р. з'являються “Інструкції до виконання Ч. І”, у яких провід ОУН(Б), враховуючи результати Кримської конференції, прийшов до висновку, що позиція союзників СРСР і швидке закінчення німецько-радянської війни прискорять внутрішню стабілізацію в країні. Очікуючи у зв'язку з цим “період натиску”, автори документа наголошували на необхідності зосередитися на роз'яснювальній роботі, аби не допустити зневіри симпатиків “української самостійницької ідеї” й домогтися усвідомлення широкими масами того, що лише боротьба зі сталінським окупаційним режимом може дати шанси на успіх. Для того, щоб не наражати на небезпеку основні відділи УПА й організаційні кадри, рекомендувалося, по змозі, тимчасово передислокувати їх у східні області України, до Білорусії та Польщі, а в разі потреби — на територію Румунії та Угорщини. При цьому на чужій землі не треба чинити “зачіпних акцій” проти урядів цих держав, а підштовхнути населення до боротьби “проти совітів та їхніх форм окупації. “Втручання потребувало хіба що випадки пригноблення місцевого українського народу. Інструкції стосовно Червоної армії орієнтували на повний нейтралітет за винятком її співдії “з органами тилу у винищенні народу”.

У військовій сфері пропонувалося: а) здійснити чистку УПА від слабких елементів, яких треба негайно демобілізувати^{*}; б) перейти до дій чотами і роями, висуваючи перед ними самостійні завдання; в) скасувати вищі командні посади (курінний, сотник), призначаючи їх командирами діючих одиниць або політвиховниками, ліквідувати зайві ланки в структурі управління відділами УПА; г) систематично проводити рейди в інші терени; д) акцентувати увагу на бойових операціях, а не на військово-пропагандистських акціях¹⁹⁹.

Як зазначалося, на рубежі 1944—1945 рр. генеральні округи ОУН на ПЗУЗ і УПА-Північ були переформовані в Північно-Західний край “Хмельницький” (провідник Дубовий, командири з’єднань груп УПА “Завихост” Рудий) та Східний край (провідник Еней, командир з’єднань груп УПА Верещака), до яких входило по 4 ВО. Так, край “Хмельницький” мав Брест-Литовську (№ 100), Ковельську (№ 200), Луцьку (№ 300), Холмську (№ 400) ВО. На відміну від УПА-Захід вони не поділялися на тактичні відтинки (ТВ), функції яких в УПА-Північ виконували військові надрайони, в яких з провідником ОУН співпрацював командант запілля, що підпорядковувався командирові ВО або групи УПА²⁰⁰.

На початку 1945 р. разом з іншими групами УПА-Північ була ліквідована група “Тютюнник”, особовий склад якої влився до ТВ. Протягом 1945 р. підрозділи цієї групи 30 разів брали участь у боях, здійснили 7 засідок, провели 16 інших акцій, у тому числі 8 підривів на залізниці Лунинець — Сарни — Ровно. При цьому було знищено 540, поранено 44, взято в полон 72 військовослужбовців противника, а власні втрати становили 218 вбитими, 7 пораненими, 9 полоненими²⁰¹. Відділ “Чорних гайдамаків” (загін “Стародубський”) від 9 до 26 січня 5 разів вступав у сутички, здійснив напад на райцентр Городницю, знищивши при цьому 145 осіб та 13 військових будівель. Загін “Стародубський” з військової групи “Тютюнник” здійснював рейди в інші області України та Білорусії, які мали швидше демонстративний, аніж суто військовий характер²⁰².

Згідно з радянськими даними, на кінець лютого 1945 р. на території Ровенської області оперувало 40 великих “банд” (2 608 осіб) та 68 дрібних груп і боївок СБ чисельністю 1 115 вояків, разом — 3 169 бойовиків. У лютому 1945 р. керівництво ОУН(Б) створило 5 т. зв. “генеральних округ”, з яких Західна, Східна та Південна дислокувалися основним чином на території Ровенщини. Західна “генеральна округа” (“Завихост”) дислокувалась у західних та північних районах області під керівництвом Дубового, Східна під керівництвом Верещаки — у північно-східних районах Ровенської та кількох районах Житомирської області, Південна під командуванням Енея — у південних районах Ровенщини та північних районах Тернопільщини. У складі кожної генеральної округи існувало по три військові округи. Одну з них — “Лиман” очолював Горний, до неї входили Морочанський, Висоцький, Володимирецький та Острожецький райони. Тут діяло 6 бригад на чолі з Верховинцем, Ромбом, Ткачем, Галайдою та ін., загальною чисельністю близько 1 000 вояків. Другу ВО очолював Юрко або Далекий) складали Костопільський, Олександрівський, Березнянський, Клесовський,

^{*}У документі сказано “мобілізувати”.

Рокитнівський, Сарнинський, Тучинський райони, де оперували бригади Стального, Карого, Гамалії та ін., загальною чисельністю 450 осіб. Третя ВО охоплювала територію Дубнівського, Вербського, Червоноармійського, Острозького, Корецького, Гоцанського, Здолбунівського, Мізоцького, Межиріченського району. Тут діяли загони Свободи, Докса, Чернеця, диверсійні групи Лебеда і Шума, загальною кількістю до 1 200 бійців²⁰³.

На середину лютого у північних районах Тернопільської області діяли бойовики Голуба, Костя, Ярого, повстанський загін Нечая, боївки Різака, Петльованого, Петрука, Пугача, Чумака, Морозенка, Зайця, Шума, Прача, Ви́ра та інших, у яких воювало понад 600 вояків²⁰⁴.

Незважаючи на зимові умови, самостійницькі формування продовжували операції на комунікаціях проти керівного складу місцевих органів влади та органів НКВС—НКДБ. Від 10 січня до 10 березня 1945 р. на території Колківського району Волинської області повстанці здійснили 40 акцій. При цьому вбили 10 голів і секретарів сільрад, рекувізували майно 4 державних і кооперативних установ та 28 жителів²⁰⁵.

21 січня 1945 р. сотня Бурлаки (ВО Лисоня) здійснила напад на райцентр Великий Глибочок (Тернопільщина), під час якого було ліквідовано РВ НКДБ, районний військкомат, інші органи влади, вбито 10 осіб, у тому числі начальників вказаних силових структур, при втратах нападаючих 1 вбитий і 3 поранених. 8 лютого два рої з тієї ж сотні вчинили засідку на шляху Теревовля—Буданів і знищили 18 осіб, не зазнавши втрат²⁰⁶.

16 лютого відділи Стріли і Кошового вели бій з військами НКВС. Втрати сторін, згідно з повстанськими документами, становили відповідно 30 і 70 осіб. У боях з ВВ НКВС взяли участь відділи Дороша, Пащенко, Вихора (20 лютого), Морока й Молота (25 лютого), Сівача (27 лютого)²⁰⁷.

Згідно з існуючою традицією, для контролю і “педалювання” тієї чи іншої кампанії на місця відряджалися уповноважені центру. Військово-політична кампанія боротьби проти збройного націоналістичного підпілля не стала винятком. У кожному районі призначався уповноважений ЦК КП(б)У, який стежив за ходом цього протистояння, інформував ЦК і проводив у життя його лінію на місцях. З досить детальних та об’єктивних доповідних записок цих функціонерів можна дізнатися про характер і перебіг подій у “глибинці”. Ось лише кілька фактів з таких документів по Тернопільській області, де діяли й рейдували відділи УПА-Північ та УПА-Захід.

Згідно з інформацією уповноваженого ЦК КП(б)У по Новосільському районі Тернопільської області Ф. Фролова, від 10 січня до 26 лютого було зафіксовано 8 “бандпроявів”, від 26 лютого до 15 квітня — ще 10; за цей час вбито чотирьох голів сільських рад, родина з 4 осіб колишнього повстанця М. Хорчука, який здався властям, колишнього упівця Шиманського, що працював ветеринарним фельдшером у с. Колодному, спіяно 70 телеграфних стовпів на трасі Збараж — Кременець. До цих акцій долучалися групи Гордієнка, Морозенка, Кучерявого.

У березні група з 90 повстанців напала на міліційну дільницю в с. Лосятино (Почаївський район): вбили дільничного уповноваженого

Іващенко, спалили сільську раду. У першій половині квітня в с. Гніздично підпільники вбили голову сільської ради Соколенка, а також родину колишнього лісовика Холицького, який з'явився з повинною і співпрацював з радянськими органами безпеки ²⁰⁸.

Націоналістичні формування, які оперували на території Шумського району Тернопільщини, під загрозою смерті забороняли сільським властям і населенню звертатися по допомогу в район. Щодо тих, хто порушував заборону, вживалися теракти. 22 січня 1945 р. в с. Рахманово повстанці забрали з собою вчительку, наступного дня в с. Садки вбили селянина Ткачука, 10 лютого в с. Андрушівка — родину Герасимчука, 18 лютого в с. Сураж — родину Мельничука із 7-ми осіб ²⁰⁹. На кожен теракт радянська влада відповідала репресіями.

Зимової пори 1944—1945 рр. намагалися не знижувати активності відділи УПА-Захід. Згідно з радянськими даними, в цей час на території Кам'янець-Подільської області оперувало близько 10 загонів УПА, що рейдували з Тернопільщини, і серед них відділи Голуба, Кравченка, Могили, Запорожця, Хрома, Спартака, Хмари. Протягом листопада 1944 — лютого 1945 рр. вони 79 разів зводили сутички з радянськими військами ²¹⁰.

На рубежі 1944—1945 рр. провід ОУН і Головна команда УПА спрямовували удари своїх збройних сил по районних центрах, намагаючись примусити радянську адміністрацію тримати тут якомога більше військових контингентів і тим самим зменшити присутність у сільській місцевості; перешкодити ствердженню радянських органів влади на місцях та їх зусиллями придушити визвольний рух; зірвати заготівлю лісу, сільгосппродукції та інші заходи режиму ²¹¹.

Повстанські групи нападали також на окремі об'єкти, комунікації, здійснюючи теракти і диверсії. Так, у ніч на 4 січня 1945 р. загін з 250 вояків атакував райцентр Глиняни Львівської області й витримав 4-годинний бій. Ще більше бійців УПА — близько 500 — брали участь у нападі на містечко Журавно 13 січня. Населений пункт протягом трьох годин перебував у руках повстанців ²¹².

Від 9 до 26 січня відділ “Чорних гайдамаків” провів 5 сутичок з підрозділами НКВС, здійснив також успішний напад на райцентр Городниця (Житомирщина). У ніч на 27 квітня загін УПА атакував Радехів, у липні й серпні відділи УПА вчинили стрімкі наскоки на Солотвин і Жаб'є, а сотня Чорноти (у червні) — на Галич. Від січня до липня 1945 р. відділи ВО-4 “Говерля” провели на теренах Станіславщини 181 збройну акцію, з них 8 — проти гарнізонів, розташованих у райцентрах і містах обласного підпорядкування, подаючи у звітах надто неспівмірні втрати: 4 тис. з радянської сторони і 215 — з боку УПА ²¹³. 415 збройних сутичок, у тому числі напади на районні центри Журавно, Комарно, Новострілки, Сколе, — на рахунок боївок ОУН та повстанських загонів, що діяли в районах Дрогобицької області ²¹⁴.

Прагнучи перешкодити виселенню родин зі Станіславщини й Коломийщини у Сибір чи інші східні райони СРСР, курінь “Гуцульський” на чолі з Климом отримав наказ знищувати мостові переправи на шосейних і залізничних шляхах. І вже 18 січня 1945 р. висаджено в повітря міст на залізниці Коломия—Делятин та ще один — на шосе. Через два дні повстанці знищили 2 мости на станції Хлібичин Лісовий та

звільнили 22 арештантів. 22 лютого вони зруйнували бетонний міст на дільниці Коломия — Яблунів і дерев'яний — на шляху Коломия — Іспас²¹⁵.

Складність умов, у яких діяли самостійницькі збройні формування на початку 1945 р., спонукала командування УПА-Захід внести зміни в тактичні побудови. Вони знайшли концентрований вираз у наказі Ч. 12 командира крайової команди “Шелеста” від 28 квітня 1945 р. Він орієнтував на перехід до дій тільки чотами і лише в разі необхідності допускалося об'єднання у більші військові підрозділи. Окремі завдання могли покладатися також на рої (відділення). У тактичних схемах помітне значення надав рейдам в інші, “пасивні” терени. Як і до того, гостро ставилася проблема очищення лав УПА від ненадійних та хитких елементів.

На структурну оптимізацію спрямовувалася ліквідація таких органів, як жандармерія, військова розвідка, різні штаби. Функції “оргмоців”, які займалися поповненням повстанських лав, передавалися районним і кущовим проводам ОУН, відділам УПА. Оскільки військові округи підлягали розформуванню, аналогом цього поняття ставала “група УПА”.

У наказі містилася критична характеристика морально-психологічного стану й політико-виховної роботи в групі УПА-Захід “Говерля”, дислокованій на території Дрогобиччини та Станіславщини. Внаслідок “страшного антагонізму” між повстанськими командирами і місцевими оунівськими провідниками замість того, щоб рейдувати та маневрувати, бойові відділи осіли в Чорному лісі й зайняли очікувано-пасивну позицію. Бездіяльність негативно позначилася на дисципліні, приводила до конфліктів із навколишнім населенням, яке засуджувало вчинки деяких вояків²¹⁶.

Відмова від активних дій спричинила масовані військово-чекістські операції, різке скорочення соціальної бази руху, втрату багатьох баз та відомих командирів. Успішні дії радянських військ, у поєднанні із втомою населення й особового складу УПА породжували настрої відчаю, зневіри, небажання продовжувати сповнене небезпеки, незрідка голодне повстанське життя.

Про те, що це була стійка тенденція, свідчить наказ Ч. 15 від 20 вересня 1945 р. командира ТВ Магура (Калуський район Станіславщини). У документі відверто визнається “незадовільний, жалюгідний і подекуди фатальний стан відділів і підвідділів УПА-Захід. Цілі й завдання, поставлені перед відділами УПА нашим політичним проводом, не стоять у пропорційному відношенні до проведених ними дій політичного, бойового і пропагандивного характеру”. За словами авторів наказу, у загонах “панує бездіяльність, втеча від ворога, загальна деморалізація, пияцтво, з чим мусимо розпочати боротьбу, бо це доведе відділи до упадку й тягнутиме за собою організацію”²¹⁷.

Негативні явища спостерігались і в інших групах УПА-Захід. В одному з наказів команди і штабу ВО “Поділля”, що охоплювали терени Кам'янець-Подільщини й Тернопільщини (липень 1945 р.) наголошувалося, що “в часі весни і початку літа, найвигіднішого часу ведення партизанських дій, відділи УПА нашої ВО себе не виправдали. В часі весни відділи УПА провели дуже мало бойових і бойово-політичних

акцій; не проводили, а сиділи на одному місці і ухилялися під різними підтекстами несприятливих обставин від виконання наказів ШВО і заряджень повітових провідників.” І вже як зовсім неприпустиме явище оцінювалося ставлення вояків до місцевого населення, щодо якого підрозділи УПА поводитися “не як українські повстанці, а як зайди-диверсанти”. Щоб усунути ці негаразди, командування ВО “Поділля” висунуло вимогу ретельно узгоджувати бойову діяльність відділів з роботою організаційної мережі ОУН; командирам відділів наказувалося виконувати всі завдання окружних провідників і регулярно звітувати перед ними; бойові акції здійснювати тільки чотами, оскільки на той час вони вважалися основною бойовою одиницею УПА²¹⁸.

Наближення краху III рейху спонукало українську політичну еміграцію до взаємних контактів і з’ясування перспектив “української справи”. Відомий український письменник і публіцист У. Самчук доволі песимістично оцінював спроможність досягнення компромісу між політичними силами, які репрезентували гетьман П. Скоропадський й А. Мельник: “Вони можуть сидіти побіч, — з гіркотою писав він у 1945 р., — і не бачити один одного, можуть говорити, але не чути, можуть обіцяти, але тільки собі, можуть планувати, але тільки для самих себе. Їх сковують їхні комплекси, почуття нищості, їхні партії, їхня замкненість у собі”²¹⁹.

П. Скоропадський, який прихильно ставився в цей час до збройних зусиль ОУН та УПА в ім’я відродження суверенної української державності, зустрівся зі С. Бандерою і А. Мельником. Однак останні двоє не могли дійти згоди між собою. Тим часом уряд УНР в екзилі дістав санкцію офіційного Берліна на формування всеукраїнської репрезентативної інституції — Українського національного комітету (12 березня 1945 р.) на чолі з П. Шандруком, призначеним А. Лівичком ще й командувачем Української національної армії (УНА). С. Бандера й А. Мельник відмовилися брати участь в діяльності УНК, вважаючи цю акцію безперспективною²²⁰.

До речі, розвиток подій на фронті породив плани відродження збройних формувань і в родоначальника УПА — Т. Бульби-Боровця.

Необхідність врахування міжнародних чинників викликала появу “Декларації Проводу ОУН(СД)”, яка мала представити позицію ОУН та УПА в період війни у привабливому світлі. У документі наголошувалося, зокрема, що повстанці ще від 1942 р. протидіяли гітлерівцям у вивозі населення до Німеччини й суцільному пограбуванню села. Автори висловлювалися “рішуче проти ставлення нас в один ряд з всякого роду вислужниками німців, що їх, зрештою, не бракує в жоднім сьгоднішнім європейським народі, а тим більше проти закидування нам німецької агентурності”²²¹.

Допоки представники різних партій та груп шукали відповідь на питання, як бути далі, повстанські загони продовжували важку боротьбу на українських етнічних землях і навіть за їх межами.

Щоб спрямувати боротьбу у потрібне русло, головний командир УПА у травні 1945 р. видав відозву “Бійці і командири Української Повстанської Армії!”, у якій наголошував на значному внескові УПА в перемогу над Німеччиною. У протистоянні з нацистами Повстанська армія отримала бойовий досвід, організувалася і не дозволила окупан-

там вільно господарювати на українській землі й використовувати її ресурси для реалізації своїх агресивних планів. Однак після німців на українські землі вернувся “ще гірший окупант” — Росія, боротьба з яким ведеться вже два роки. Називаючи підступними ідеологічну обробку населення та спроби розкласти УПА і ОУН відозвами й зверненнями, головний командир УПА висловив переконаність у тому, що борці за волю України будуть боротися до переможного кінця. У відозві містилася оптимістична оцінка міжнародної ситуації, що базувалась на розгортанні революційних рухів невдоволених народів та суперечностях між Заходом і Радянським Союзом. За словами Р. Шухевича, це створювало сприятливі умови для боротьби і наближало час розвалу СРСР ²²².

Однак рішення Потсдамської конференції не давали особливих підстав для оптимізму. СРСР утверджувався в європейському та світовому співтоваристві не лише як один із переможців у війні проти фашизму, а й такий гравець на геополітичному просторі, з яким мали рахуватися всі без винятку держави. Спосіб, у який Кремль досягав поставлених цілей, не залишав жодних ілюзій щодо його твердості у поборенні “українського сепаратизму”.

Не бракувало витримки та переконаності у правильності обраного шляху й у тих, хто вирішив стояти до кінця в нерівному протистоянні з потужною військовою та економічною машиною сталінського режиму. З початком літа знову відбуваються структурно-організаційні й тактичні трансформації в середовищі самостійницького руху. Чисельні військові відділи по 400—500 осіб переформовуються у менші. Набувають поширення дрібні боївки по 10—15 вояків, здатних мобільно змінювати місце дислокації та вирішувати різноманітні оперативні завдання. По лінії ОУН розбудовується мережа нелегальних станиць, куштів, районних, надрайонних, обласних, крайових провідів ²²³. Водночас розширювалася компетенція СБ, зв'язки та ієрархія якої вибудовувалися незалежно від організаційної мережі ОУН. Так, заступник куштового провідника Організації обов'язково мав бути агентом СБ, хоча про це не повинен був знати навіть куштовий провідник ²²⁴.

Слабким місцем нелегальних націоналістичних структур залишалося те, що вони контролювали лише сільську місцевість. Міста стали надійними форпостами радянської адміністрації, оскільки тут, як правило, розміщувалися військові гарнізони й контингенти внутрішніх військ НКВС, винищувальні загони, спеціально призначені для боротьби з українським підпіллям та УПА. Однак, розуміючи вирішальну роль міських (районних і обласних) центрів, провідники ОУН та повстанські командири намагалися збільшити тут свою присутність і впливи серед різних верств міського населення. Провідник Карпатського краю Я. Мельник (Роберт) навіть закликав: “Урбанізуйте нашу революцію і українізуйте міста!” ²²⁵.

Однак далі нападів на райцентри й агітаційно-пропагандистських акцій справа не пішла. Як і до того, основною формою спротиву радянській країні залишалися індивідуальний терор, диверсійні акції на промислових та сільськогосподарських об'єктах, засідки й дрібні сутички з невеликими радянськими підрозділами та винищувальними загонами. З інформації уповноважених ЦК КП(б)У у районах західно-

українських областей можна скласти уявлення про засоби боротьби українських повстанців у травні—червні 1945 р.

16 червня група з 20 вояків у с. Слобода-Банилово Вашковецького району Чернівецької області повісила секретаря місцевої комсомольської організації Залуцьку та бійця винищувального батальйону. В ніч на 29 червня у с. Ширяївці Горішні Садгірського району тієї ж області здійснено напад та підпал будівель спиртзаводу. Бійці винищувального загону відбили атаку й погасили пожежу.

У Коропецькому районі Тернопільщини в цей час оперував загін М. Шуляка (Хитрого) із 60 бійців, а також група Бистрого, сформована з вояків розбитих відділів. 23 травня вони атакували міліційну дільницю в с. Устя-Зелене, а 16 червня зробили це повторно. Від 5 травня до 15 червня нападники розбили всі сепараторні установки в селах Баранів, Лука, Краснев та інших з метою зриву маслопоставок. У Гримайлівському районі, писав уповноважений Махітько, “бандити вдень нападають на села, тероризують місцеве населення і партійно-радянський актив.” 8 червня потрапила в засідку група радпартактиву, що верталася із сіл Лука-Мала й Монастирі. При цьому загинули директор МТС Солодкий, його заступник Полько, а завгосп МТС Балабанчук і трактористка Степанида Вовчук забрані до лісу.

У доповідній записці інструктора відділу пропаганди й агітації ЦК КП(б)У Шевченка від 6 липня 1945 р. йшлося про майже повну відсутність “бандпроявів” у Жаб’євському районі Станіславщини. Запорукою стабілізації вважався курс на залучення місцевих громадян до органів влади: у сільських районах вони займали 325 посад у різних установах. Натомість Болехівський район перебував “під сильним впливом націоналістів”, де активно діяв повітовий провід на чолі з молодим вчителем Ю. Юрківим (Іскрою), а також близько двох сотень повстанців²²⁶.

Об’єктом нападів протягом травня—червня 1945 р. стали районні центри Надвірна, Галич, Яворів, Солотвино, Делятин, Радехів, Гримайлів, Жаб’є, Яблунів, Ланчин, Корець²²⁷.

Всього ж, за даними Головного управління НКВС по боротьбі з бандитизмом, у першому півріччі 1945 р. члени націоналістичного підпілля й повстанці здійснили 2 207 збройних виступів, у тому числі 689 відплатних акцій, 236 нападів на установи й підприємства, 11 — на районні центри, 212 диверсій на залізницях, 1 059 інших бойових дій²²⁸.

Згідно із зведеними даними обкомів КП(б)У, у серпні в 6 західних областях республіки зафіксовано 77 “бандпроявів”, у вересні —146 (42 — у Дрогобицькій, 31 — Львівській, 23 — Ровенській, 19 — Тернопільській, 18 — Станіславській, 13 — Волинській). У результаті було вбито 66 представників партійно-радянського активу (в тому числі 19 голів сільських рад), 47 бійців та офіцерів Червоної армії, а також 153 місцевих активісти. 37 вересневих акцій спрямовувалися на знищення хліба й сільськогосподарських машин (виведено з ладу 16 молотарок). У с. Миженець Нижанковичівського району (Дрогобиччина) спалено 240 копиць сіна та молотарку, у с. Журатин Буського району (Львівщина) —12 копиць хліба, 70 ц сіна і молотарку, у с. Туради (Дрогобиччина) боївкою Ігоря — всі будівлі радгоспу “Більшовик”.

У ніч на 14 вересня в с. Грушатичі Нижанковичівського району було вбито голову земельної громади Павла Гілето, його сина (секретаря комсомольської організації) та активістку Марію Добромильську.

Досить частими стали диверсії на залізницях. 25 вересня вибухнула міна на ділянці між станціями Клесово і Томашгород Ковельської залізниці, хоча потяг вже встиг пройти. П'ять днів по тому на міні підірвався бронепотяг. Того ж дня на ділянці Станіслав — Стрий повстанці пустили під укіс наливний склад, причому 8 цистерн з паливом і 2 вагони згоріло, було також пошкоджено 2 паровози. Під час диверсії загинуло 9 залізничників.

У ніч на 28 вересня у Золочівському районі (Львівська обл.) повстанці під час атаки на аеродром спалили літак. Наступного дня на Рокнятівських нафтопромислах у Станіславській області підпільна бойовка спалила 6 нафтових вишок²²⁹.

Значного розголосу набув напад відділів Грегита і Різуна на Станіслав, об'єктом якого стали помешкання партійно-радянських функціонерів та силовиків, а також магазини облспоживспілки і медичні склади. Викликавши сум'яття й паніку, повстанці зуміли вчасно відійти з міста²³⁰.

За спеціальним завданням члени підпілля влаштовувалися в державні установи та міліцію. З доповідної записки Шумського райкому партії (Тернопільська обл.) відомо, що в ніч на 31 червня з підвалу райвідділу НКВС були визволені 50 осіб, яких мали вивезти у віддалені райони країни як родичів і посібників "бандитів". Акцію здійснили колишні упівці Криницький та Нечипорук, залучені до спецгрупи, створеної місцевими радянськими спецслужбами²³¹.

Командування УПА й провідники ОУН постійно наголошували на необхідності рейдування, в тому числі з пропагандистською метою. Це ускладнювало виконання оперативних планів радянської влади і засвідчувало присутність самостійницьких сил у багатьох районах не тільки Західної України, а й інших областей республіки і сусідніх країн.

У фокусі постійної уваги крайової команди УПА-Північ перебували Житомирщина й Київщина, куди рейдувало чимало загонів. Рейди давали багато інформації для роздумів та уявлень про реальну картину підрадянської дійсності і настроїв мас. Доволі об'єктивний зріз ситуації поданий у звіті командира Південної ВО "Богун" УПА-Північ Романа-Енея за грудень 1944 — квітень 1945 рр., в якому підсумовувалися результати рейду на східні терени. Попри невдоволення сталінським режимом і позитивне сприйняття ідеї самостійної України, тамтешнє населення, за його спостереженнями, утримувалося від активної участі у громадсько-політичному житті. Серед тих, хто поповнював лави повстанців, СБ виявляли чимало агентів з місцевих мешканців. Незважаючи на це, Роман-Еней висловлював переконання, що й дрібні загони УПА і "навіть бойвки мусять постійно проникати в терени України та бути на місцях розсадниками революційної боротьби проти сталінської системи правління". Треба "вдертися на схід, бодай одиницями, в якій би то формі не було", з тим, щоб "морально підготувати себе до твердих умов праці й вивчити докладно більшовицьку дійсність і бути невблаганним й видержливим у праці". Варто зазначити, що рейд су-

проводжувався диверсіями на залізницях (пущено під укіс 10 поїздів) та комунікаціях (зрізання телеграфних і електричних стовпів)²³².

Протягом червня—липня північною частиною Житомирщини рейдували відділи з'єднання груп УПА "444" (колишньої групи "Тютюнник"). Населення Городницького, Емільчинського й Лужинського району в цілому ставилося до учасників українського руху прихильно, але з обережністю. В одних районах "народ уважав повстанців за своїх охоронців і месників, лякаючи ними свавільну адміністрацію, а в інших, як-от у Славському, виявляв нейтральність і національну несвідомість". Порівнюючи марші 1943 р. з рейдами 1945 р., автор звіту вважав, що населення стало більше знати про УПА і в "Східній Україні" більше сприяє нам, ніж у деяких місцевостях Західної України"²³³.

Ці висновки перегукуються з характеристикою настроїв населення північних районів Житомирщини у звіті про рейд відділів групи "З. Г." (колишньої "Тютюнник") від 21 липня до 12 серпня 1945 р.: якщо у 1943 р. більшість місцевих мешканців була неприхильно налаштована до УПА, оскільки була задіяна у "червоній партизанці", то у 1945 р. УПА "здобула великі симпатії населення".

У враженнях інших командирів — Гармаша й Ореста, які рейдували Кам'янець-Подільською областю, — більш песимістичні оцінки. Останній скаржився на обмежену свободу переміщення, відсутність умов для квартирування, пасивність місцевих людей, які певною мірою симпатизують боротьбі ОУН та УПА, але настільки налякані радянською владою та органами НКВС—НКДБ, що не відважуються долучитися до української справи²³⁴.

Траплялося й так, що безвідповідальні дії організаторів та керівників рейдуючих загонів завдавали більше шкоди, ніж користі. Для прикладу, звіт ВО № 3 "Лисоня" УПА-Захід за період від 31 грудня 1944 р. до 31 січня 1945 рр. містив інформацію про те, що східні відділи УПА, які заходять на територію Тернопільської області, "своїми рейдами розконспіровують мережу, роблять різні бешкети, здирають одяг і б'ють. Цим наражають місцеве населення на знищення"²³⁵.

Особливо ретельно готувалися закордонні рейди відділів УПА, свідченням чого є спеціальна інструкція під назвою "Короткі вказівки для тих, що йдуть в рейд на Словаччину", підготовлена заступником провідника Закерзонського Крайового проводу ОУН В. Галасою (Орланом, Назаром). У вказівках, зокрема, наголошувалося: щоб нейтралізувати спроби властей іншої держави знищити українських повстанців, треба відразу після переходу кордону розгорнути масову роз'яснювальну роботу за допомогою листівок, кореспонденції, мітингів, індивідуальних бесід, написаних у публічних місцях гасел тощо. Автор документа застерігав: "Не вільно під ніякою умовою нападати на міліцію, військо, магазини і т. д. Не вільно ліквідувати ніяких "типів". Навіть більшовицьких емісарів не ліквідувати..." Після переходу кордону рекомендувалося розосередитися на малі рухливі відділи, аби охопити якомога більшу територію. Не нав'язуючи зачіпних боїв, рейдуючі відділи все ж ніколи не повинні були панічно тікати, пам'ятаючи, що репрезентують всю Повстанську армію²³⁶.

Аналіз ідеологічних матеріалів рейдуючих відділів схилив одного з дослідників даної проблематики — В. В'ятровича до висновку, що ос-

новними завданнями їхніх пропагандистських зусиль були такі: спростування наклепів, інсинуацій довкола українського національно-визвольного руху; викриття імперського спрямування політики Радянського Союзу; з'ясування реальної небезпеки для чеського і словацького народів з боку радянського імперіалізму; закладання основ спільної боротьби народів Центральної та Східної Європи проти сталінізму²³⁷.

Перший рейд відділів УПА-Захід під орудою командира ТВ “Маківка” Я. Вітовського (Андрієвського), що відбувся у серпні—вересні, був цілком вдалий і став певною мірою зразковим з організаційної і тактичної точки зору.

Протягом липня—вересня 1945 р. курінь Прута (група “Говерля”) рейдував територією Польщі. Вийшовши зі Станіславщини, повстанці перетнули кордон, діяли в районі міст Бірча та Перемишль, а потім — Балігруда. До Чорного Лісу загіг вернувся вже через територію Чехословаччини²³⁸. Кордони Польщі перетинали рейдуючі сотні Штиля, Шумського, відділи “Галайда II”, “Вовки” та ін.

Рейди за кордон були пов'язані з великою небезпекою: окрім прикордонників, на повстанців чатувала зустріч з військовими та міліцейськими частинами, які прагнули витіснити їх за межі країни або розбити. Так, повертаючись в Україну з Польщі, сотні Шумського і Штиля вийшли на контрольовану прикордонниками ділянку кордону. Штиль не наважився форсувати р. Буг у цьому місці, а Шумський з 40 вояками вирішив подолати водну перешкоду. Виявивши групу, прикордонники атакували і розбили її²³⁹.

Закордонні рейди УПА мали на меті розкрити перед громадськістю сусідніх та інших європейських держав свої наміри й цілі, здобути прихильників і симпатиків у різних верствах населення. Якщо військові результати рейдів були незначними, то політичний і морально-психологічний їх вплив можна оцінити як позитивний: місцевий люд наочно переконувався у тому, що гіпертрофований ідеологічним апаратом образ упівця-головоріза є не більше, як пропагандистським штампом, що “бандити” й “українські націоналісти” насправді ведуть боротьбу за національну державність, проти сталінського режиму. Щоправда, долучити Польщу, Чехословаччину, Румунію і Угорщину до антикомуністичного руху УПА тоді все ж не змогла.

Перебіг протистояння диктував необхідність постійного пошуку таких форм спротиву радянській системі, які б найбільше відповідали вимогам часу. У другій половині 1945 р. відбулася структурна реорганізація націоналістичного підпілля. ЦП ОУН(Б) підпорядковувалися т.зв. “великі” крайові проводи — ПЗУЗ, до яких входили “малі” крайові проводи “Москва” (Волинська обл. і кілька південних районів Білорусії) та “Одеса” (Ровенська і частина Тернопільської обл.) й “Галичина”, що охоплювала “малі” проводи “Буг-2” (Львівська обл.) та “Карпати-Захід” (Карпати, Прикарпаття і Буковина). Скасовувалися обласні й підрайонні проводи, жіноча мережа, після чого основними ланками ОУН стали окружні, надрайонні (по 2—6 в окружному), районні (по 3—5 в надрайонному), кущові й станичні (на рівні населеного пункту) проводи. На рубежі 1946—1947 рр., згідно з радянськими даними (дещо неповними), діяли 8 крайових, 16 окружних, 38 надрайонних,

121 районний проводи (2 544 особи) і 228 окремих груп (2 024) без врахування так званої “легальної мережі” Організації²⁴⁰.

На початку листопада крайовий провідник Карпатського краю Я. Мельник (Роберт) підписав наказ про подвійне підпорядкування відділів УПА. В документі наголошувалося, що, згідно із вказівками КВШ УПА-Захід (вересень 1945 р.), всі повстанські формування, розташовані у відповідних теренах, поряд з субординацією по лінії військового командування підпорядковуються також місцевому проводові ОУН. Командири мали звітувати і штабові ВО “Говерля” й окружному провідникові ОУН. В наказі повторювалося положення інструкції ГК УПА (лютий 1945 р.) про те, що курені й сотні ліквідовуються, відділи УПА повинні діяти виключно чотами, об’єднуючись у більші підрозділи тільки в разі нагальної потреби²⁴¹.

На думку А. Кентія, курс ОУН і ГК УПА на підпорядкування повстанських відділів тереновим провідникам, з одного боку, сприяв зміцненню зв’язків УПА з місцевими боївками і населенням, а з іншого — свідчив про повернення до тактики підпільно-партизанських дій здебільшого у визначених теренах, керівництво якими переходило від військових до провідників ОУН. З цього часу, на переконання дослідника, “УПА все більше набувала рис місцевого, а не загальноукраїнського характеру”²⁴².

Щоб усунути можливі суперечності між командним складом УПА й оунівською мережею, вийшло (ймовірно, з надр КВШ УПА-Захід) роз’яснення про те, що відділи УПА й надалі перебуватимуть під началом військового командування, одержуватимуть від нього накази, інструкції, вишкільні матеріали. Прерогативою командира відділу залишиться управління бойовою одиницею, вирішення питань реорганізації, кадрових ротацій, підвищення бійців у військових ступенях, заохочення і покарання. Оскільки ж за політичну ситуацію в терені несе відповідальність провідник, відділи й підрозділи мали ставити свою діяльність на рівень, що відповідав би необхідним вимогам.

Документ містив характеристику ситуації та виклад завдань, які стояли перед Повстанською армією. Незважаючи на тяжкі й навіть не вигідні обставини, ОУН і УПА не повинні припиняти збройну боротьбу. Рекомендувалося акції відділів проводити зрідка, але з відчутними результатами. При цьому наказувалося не вступати в сутички з підрозділами Червоної армії та лісорубами-червоноармійцями, а зосередитися на нейтралізації “винищувачів”, у яких треба відбирати зброю та відпускати додому і лише в разі опору — знищувати. Одним із завдань мало стати регулярне руйнування МТС, спиртзаводів, клубів, колгоспного та радгоспного майна. Нападаючи на кооперативні точки, необхідно було забирати мило, знищувати горілку, а решту товарів роздавати населенню²⁴³.

Аналізом поточних подій і постановкою завдань на перспективу позначена інструкція Крайового проводу ОУН надрайонним провідникам, підписана 12 листопада 1945 р. Р. Шухевичем. Одним з наріжних каменів діяльності організації мало стати її кадрове забезпечення: автор документа наголошує на необхідності зближення тогочасних функціонерів ОУН з тими, які мали ще довоєнний досвід. Щоб УПА могла виконувати поставлені перед нею завдання, треба підвищити роль та

відповідальність політвиховників, які відповідали за морально-психологічний вишкіл особового складу. Стосовно загальної маси населення досить точно зазначалося, що вона “є тільки національно свідома, а не революційна... Ми не сміємо допустити того, щоб у боротьбі брав участь тільки революційний актив, бо тоді маса залишиться без провідного елемента і не буде здатна докінчити боротьбу”. Потрібно виховувати населення так, щоб воно не лише співчувало, а й переносило весь тягар боротьби і брало в ній найактивнішу участь.

Особлива увага зверталася на підростаюче покоління. Щоб виховати юнацтво у національному й релігійному дусі, скріпити ідейну загартованість старшої молоді, потрібно було вирвати її з-під впливу більшовицького агітпропу, піонерських та комсомольських організацій.

У плані підготовки до зими вказувалося на необхідність закріплення за кожним надрайоном певної кількості відділів УПА, організації пунктів зв'язку. Створення спецбійовок поблизу кожного районного центру для виконання диверсійно-терористичних акцій вважалося одним з важливих напрямів забезпечення бойової активності підпілля у зимовий період. Цей захід спрямовувався також на опанування містами, чого Р. Шухевич закликав досягати навіть ціною послаблення роботи у сільській місцевості. У документі також наголошувалося на тому, щоб усіяко перешкоджати радянським господарським органам здійснювати лісозаготівлі²⁴⁴.

Бойова діяльність ОУН та УПА постійно супроводжувалася активними пропагандистськими зусиллями. Вони видавали різні бюлетені — “Інформатор”, “Вільна Україна”, “До зброї!”, журнали “Ідея і чин”, “Повстанець”, орган УГВР “Самостійність”, гумористичний журнал “Український перець” та інші, у яких друкувалися численні матеріали з місць про хід національно-визвольної боротьби, повсякденне життя українського підпілля, настрої населення, міжнародні події, теоретичні статті ідеологів націоналізму, контрпропагандистські матеріали тощо. Багатотисячними тиражами видавалися летючки, які розповсюджувалися серед населення, червоноармійців, бійців винищувальних батальйонів тощо. Це був найкращий спосіб оперативного реагування на поточні події, адресної інформації та впливу на певні верстви населення.

1945 р. з'явилося кілька звернень до різних категорій населення, співробітників радянських органів. У зверненні до “членів міліції” (“винищувальних відділів”) йшлося про те, що радянські спецслужби, залучаючи українців до своїх каральних структур, примушують їх вести “роботу НКВД там, де більшовики не можуть собі ради дати. І бачимо, що міліція допомагає опановувати терен й виловлювати підпільників та дезертирів Червоної армії”. Автори закликали співробітників міліції і груп сприяння залишати їхні лави й припинити зраду своїх братів²⁴⁵.

У “Повідомленні до всіх директорів, завідувачів та вчителів”, підписаному українськими повстанцями, містився наказ: “а) пропустити в навчання всі визначені в навчальному плані читанки і вірші, метою яких є вироблення радянського патріотизму; б) в навчання пісень, які являються дуже важливим виховним чинником, відкинути всякі пісні про “Сталіна рідного”, про “Москву мою”, про “широкую страну родную” та ін. Вивчати тільки українські народні пісні; в) не змушувати дітей

ходити в релігійні свята до школи і взагалі забороняємо вести в школі антирелігійну пропаганду; г) на лекціях історії, географії, природознавства й інших вистерігатися т. зв. “використовування виховних моментів”, бо вони в радянській школі під покришкою “наукового висвітлювання” брехливо перекручують факти і ображають релігійні, національні та моральні почування молоді; д) не змушувати дітей до брання участі у різного рода большевицьких святкуваннях...” У документі висловлювалося різко негативне ставлення до комсомолу та піонерської організації, як інституції суто більшовицьких, і містився заклик не вступати й не втягувати дітей та підлітків до них, а також залишати їхні лави тим, хто вже став комсомольцем і піонером.

Окремий фрагмент звернення адресувався вчителям, які прибули з інших регіонів України. Обіцяючи “братам із СУЗ морально й матеріально пережити це страшне лихоліття”, автори документа вимагали “праці і помочи” у визвольній боротьбі. А щоб стати на цей шлях, рекомендувалося читати революційну літературу, знайомитися з програмою ОУН і засадами діяльності УПА. Треба не дати втягнути себе “в мережу большевицьких провокаторів, щоб кожен міг сміливо дивитися у вічі і казати: «Я також боровся за самостійну Українську Державу»”²⁴⁶.

Про боротьбу за молодь йдеться і в інструкції, підписаній Р. Шухевичем 12 листопада 1945 р.: “На шкільну молодь впливайте та вже від малого вчіть її боротись. Заставляйте до бойкоту піонерських та комсомольських організацій, різних свят в честь Сталіна та інших большевицьких чинушів, співати большевицькі пісні й наперекір вчителям молитися. Нам потрібно поставити за завдання, щоб в короткому часі на нашому терені не існувала ані одна комсомольська організація”²⁴⁷.

По лінії ОУН протягом усього 1945 р. на місця неодноразово надходили вказівки, у яких настійно вимагалось встановлювати приязні стосунки з учителями, які прибули з інших областей УРСР, відмовитися від насильства і примусу щодо них і намагатися залучити до самостійницького руху. Та все ж випадки вбивства вчителів, які просто виконували свої функціональні обов’язки, траплялися й після цього.

Пропагандисти ОУН намагалися залучити на свій бік західноукраїнську інтелігенцію, однак внаслідок тотального контролю радянських спецслужб і партапарату вона попри свою нехоть стала виконавицею волі Кремля.

Здійснення комплексних ідеологічних та політико-виховних заходів покладалося на спеціальні пропагандистські відділи. В органах пропаганди крайового проводу ОУН працювали відомі публіцисти й теоретики: П. Дужий, Й. Позичанюк, О. Безпалко, Л. Гайовська, М. Прокоп, керівник підпільної радіостанції і редактор “Українського перцю” Я. Старух. До роботи в політвиховних структурах УПА залучалися Д. Маївський, П. Степанченко, С. Слободян, М. Дужий, Н. Хасевич, П. Полтава (керівник головного осередку пропаганди УПА і начальник політвиховного відділу ГВШ УПА). Він заступив на цій посаді Я. Бусела, який загинув 1945 р. на Тернопільщині. Автором багатьох праць став один з ідеологів збройної боротьби О. Дяків. Свідченням того, якого значення надавали даній ділянці роботи, свідчить штат пропагандистського апарату: в УПА-Захід та УПА-Північ ці відділи ма-

ли в різний час від 20 до 30 співробітників, у окрузі — до 10, у відділі — 3—5.

Випуск друкованої продукції забезпечували власні друкарні: “Воля народам” (УПА-Захід), ім. К. Савура (Провід ОУН на ПЗУЗ), ім. С. Петлюри та ім. Я. Арсенича (Крайовий провід ОУН “Захід-Карпати”) й ін. За підрахунками дослідників (дані не повні), від 1944 до 1950 рр. вони видали 21 назву газет і журналів, 60 найменувань брошур та книг, 81 листівку. Л. Шанковський оцінював цю продукцію як “яскравий доказ великої зрілості підпільних авторів у становленні проблем, їх розв’язуванні, у підході до різних життєвих питань українського народу або питань української визвольної боротьби. Щодо кількості і якості підпільних видань український рух побив усі рекорди й порівняння з іншими рухами резистенсу на свою користь”²⁴⁸.

Підпільні ідеологічні інституції широко використовували усі форми пропаганди, причому учасники полеміки і слухачі не раз виявляли високий рівень теоретичної підготовки, добрі знання історії, міжнародних справ оунівських референтів та упівських політвиховників і пропагандистів.

Важливою структурою ОУН у 1944—1945 рр. була Служба безпеки. В одній з інструкцій воєнної доби вказувалося: “Коли ми хочемо боротися з такою сильною і вишколеною поліційною інстанцією, як НКВД, повинні створювати такий самий сильний апарат із своєї сторони. Районний референт СБ мусить під фаховим оглядом дорівнювати районному референту НКВС. Тому негайно треба приступити до зміцнення апарату СБ... Апарат Служби безпеки мусить бути найчистіший, найбільш ідейний та морально стійкий під кожним оглядом”²⁴⁹.

Структура СБ по вертикалі включала крайові, окружні надрайонні і районні референтури, до яких поряд із референтом входили слідчі, боїварі й архіваріуси. Референтури мали розвідувальний, контррозвідувальний, поліційний, інформаційний відділи. Коли стало зрозуміло, що Червона армія неодмінно витіснить німецькі війська за межі України і тут відновляться більшовицькі порядки, керівники ОУН в одній з інструкцій наголосили, що функціонування СБ є “основна ділянка нашої роботи у совітській окупації”, тому до її лав треба залучити найбільш довірені кадри, а всі “зарядження по лінії СБ мусять бути безоглядно виконані”²⁵⁰.

Відповідно до інструкції Клим Савур 14 січня 1944 р. видав наказ, який санкціонував “найширші можливості” в роботі апарату СБ. Командири УПА мали в обов’язковому порядку виконувати вказівки референтів Служби безпеки, а всі повстанці — співпрацювати з нею²⁵¹.

На початку 1944 р. питання зовнішньої розвідки, спрямованої проти поляків, угорців, чехів, словаків, румунів, а також мельниківців, бульбівців, гетьманців, уенерівців відходять на другий план, натомість провідним сегментом стає боротьба СБ з ворожою агентурою і проблемою внутрішньої безпеки.

З березня 1941 р. референтуру СБ ЦП ОУН очолював М. Арсенич (Арсен, Григор, Березовський), який обстоював жорстокі засоби й безкомпромісність у діяльності даної структури, вертикальної підпорядкованості боївок СБ та їх незалежності від теренових провідників.

У першій половині 1944 р., відразу після переходу лінії фронту, по лінії СБ виходить низка обіжників, інструкцій та інших документів (наприклад обіжник “До боротьби з провокаторами, зрадниками і сексотами”, серія листівок “Бережись агента Н.К.В.Д.”), в яких давалися інструкції щодо засобів, якими діяв супротивник, методів конспірації, нейтралізації ворожої агентури тощо.

Встановлення радянської влади в краї, початок розгалуженої агентурної роботи радянських спецслужб активізували зусилля СБ в напрямі протидії цим заходам, а також “повній чистці терену від ворожого елементу”. При цьому терористичні дії проти останньої категорії мали не лише індивідуальний, а й груповий характер. Зокрема, у звіті керівництва військового надрайону “Скоб” (Рогатинський район Станіславської обл.) підсумовуються результати таких чисток: “1. Ворожий елемент в лісових околицях частинно винищено. В першу чергу винищується польський елемент; на другий плян взято німецьких та комуністичних сексотів. 2. Лісові околиці, які мусять бути використані для наших осередків і баз, прочищено у 80 відсотках. 3. Комуністичних сексотів знищено в числі 50 осіб”²⁵².

Маховик загальної підозрливості та репресій СБ проти запідозрених у співпраці з радянськими спецслужбами розкручувався тим сильніше, чим відчутніші були удари супротивника. Хоча наказом комендантам СБ військових надрайонів 3/3 “Озеро” (ВО “Богун” УПА-Північ) і 2/2 “Кліно” тієї ж ВО (Ровенщина) від 26 травня 1944 р. заборонялась колективна, збірна відповідальність за дії, спрямовані проти ОУН та УПА²⁵³, практично ці приписи часто порушувалися. Для прикладу: 26 листопада було знищено 15 родин (41 особа) у с. Іспас (Вижницький р-н, Чернівецька обл.) за те, що дорослі чоловіки відмовилися стати до лав повстанців²⁵⁴. У с. Тинне (Ровенська обл.) боївкарі СБ вбили 37 вояків, які виявили бажання вийти з лісу з повинною. Ще 10 вересня 1943 р. референт СБ ВО “Заграда” М. Козак (Смок) видав наказ про виключну прерогативу СБ виносити смертні вироки “ворогам українського народу” без погодження з командним складом УПА. За особистим розпорядженням Смока було ліквідовано кілька боївков СБ, які не викликали у нього довіри, а також майже 70 учасників підпілля²⁵⁵. Один з опонентів Смока в питанні про доцільність тотальної підозри та перевірки всіх учасників самостійницького руху, член крайового проводу ОУН на ПЗУЗ С. Янішевський (Далекий) у приватній розмові визнав: “Багато впало в нас героїв як провідників, так і командирів і стрільців, але в п’ять разів більше подушили самі себе”. Передаючи настрої населення Полісся, він з боєм казав, що “ніхто тепер з поліщуків не хоче України, бо в кожного одного поліщука вже хто-небудь задушений”²⁵⁶. Очевидно, сам Далекий, як це видно з документів, які характеризують його діяльність на посаді крайового референта СБ²⁵⁷, недооцінював масштаби агентурної роботи радянських спецслужб, спрямованої на розклад збройних національних відділів зсередини.

Реальну оцінку ситуації давали багато рядових і провідних учасників підпілля. М. Степаняк з цього приводу писав: “СБ були надані широкі права. Вона мала право на власний розсуд проводити арешти учасників Організації до члена Головного проводу включно. СБ мала

право без суду розстріляти будь-якого члена Організації, не кажучи вже про інших людей, що вона й робила”. Інший діяч націоналістичного руху Л. Павлишин образно згадував, що “мотузка СБ виляса без кінця. Нищила і зовсім випадкових людей, розпускаючи погану славу про наш рух”²⁵⁸.

Таке становище не могло не турбувати керівні кола ОУН і власне СБ, які усвідомлювали, що “праця СБ компрометує наш рух”. Як наслідок — поява “Обіжника ч. 1” від 7 жовтня 1945 р., адресована керівництвом СБ своїм “низовим клітинам”. Об’єктивно оцінюючи негаразди в діяльності Служби, Головна референтура СБ вимагала викоринити “безладдя і розгнuzданість” у середовищі повстанських боївків, припинити дезерцію з лав Української національної самооборони та УПА, наситити терен своїми інформаторами. З метою дотримання процедури слідства й уникнення безпідставних репресій слідчі СБ повинні були відповідним чином оформлювати протоколи допитів затриманих і арештованих згідно із запропонованим зразком²⁵⁹.

Всі спроби налагодити оптимальну субординацію між СБ та іншими елементами апарату ОУН і командування УПА виявилися мало ефективними. У 1945 р. СБ трансформувалася у цілком самодостатню інстанцію, яка претендувала на місце над Організацією. У наказі від 30 квітня 1945 р. головної референтури СБ, зокрема, вказувалося: “...Районові референти СБ звітують своїм тереновим провідникам тільки усно і то про справи, які їх лише дотичать (організаційні справи й оперативну працю). ...Теренові провідники не мають права контролювати пошту СБ чи рівно ж звітів, що йдуть догори”²⁶⁰.

Фактично узурпувавши каральні повноваження, СБ здійснювала “чистки” в усіх боївках і повстанських підрозділах. Лише від 1 січня 1945 р. на ПЗУЗ СБ за різними звинуваченнями знищила 889 членів ОУН з 938, які потрапили під слідство²⁶¹.

Користуючись шпигуноманією в лавах СБ, радянські спецслужби всіляко компрометували родини учасників націоналістичного підпілля. Викликаючи їх на “співбесіди”, органи НКВС і НКДБ кидали на них тінь сексотів, а есебісти часто хапали наживку і без докорів сумління винищували безневинних людей.

Задля об’єктивності зазначимо, що СБ не обмежувала свою діяльність виключно каральними функціями. Оунівська спецслужба виявляла й знешкоджувала чимало справжніх агентів противника, готувала та засилала у радянські органи, НКВС, армію своїх інформаторів і агентів. Смок навіть вів досить успішно тривалу оперативну гру з НКДБ УРСР, по лінії якого було заслано агентів, на яких покладалася “нейтралізація” ЦП ОУН(СД)²⁶².

Боївки СБ нарівні з повстанськими загонами билися проти ВВ НКВС та винищувальних батальйонів, поділяючи з ними всі труднощі похідного життя. Незрідка їм було ще важче, бо саме з їхнього особового складу формувалися спеціальні групи для виконання особливо складних та відповідальних завдань.

Оцінюючи роль і місце СБ у національно-визвольному русі воєнної доби, необхідно мати на увазі, що вона стала продуктом обставин і часу, діючи засобами, якими користувались усі спецслужби світу. Особливістю функціонування СБ стали партизансько-підпільні мето-

ди і втрата критерію доцільності заходів та реальності загрози, що спричинило великі й здебільшого невинуваті жертви, дискредитувало і послаблювало самостійницький рух в очах населення й світової громадськості.

В цілому самостійницький рух у 1945 р. виявив свою спроможність (щоправда, з різним успіхом) протидіяти заходам радянської влади та її стабілізації у західноукраїнському регіоні. Застосовуючи різні тактичні прийоми і форми бойової та ідеологічної діяльності, ОУН і УПА зарекомендували себе як серйозна сила, поборення якої вимагало від радянського керівництва і його мілітарної машини значних зусиль.

5. Борьба радянських силових структур проти ОУН і УПА у 1945 р.

Як зазначалося, партійні органи націлювали радянські війська на подолання спротиву самостійницьких сил до 15 березня 1945 р. Військовий потенціал регулярних військ підкріплювався групами сприяння органам НКВС та винищувальними батальйонами, які залучалися не лише до патрулювання й охорони населених пунктів, а й до активних наступальних дій. На початку 1945 р. на території Західної України налічувалося 2 336 груп сприяння і самооборони, які мали 24 025 членів, а також 212 винищувальних батальйонів (23 906 бійців)²⁶³.

Протягом січня і лютого ВВ НКВС здійснювали широкомасштабні військово-чекістські операції та облави в районах Бібрки (Львівщина), Галич, Войнилів, Бурштин (Станіславщина), Підгайці (Тернопільщина), Мединичі (Дрогобищчина), у яких було задіяно близько 10 тис. військовослужбовців. У Карпатах, Підкарпатті й Буковині (від р. Стрий до р. Прут) в аналогічних операціях протягом квітня—травня брало участь 40 тис. солдатів та офіцерів²⁶⁴.

Концентрованими ударами українському підпіллю завдано відчутних втрат. За час від 10 до 31 січня 1945 р. в ході першої “великої блокади” у Львівській області вбито 771 і захоплено в полон 4 732 повстанці, з’явилося з повинною 4 335 осіб, Дрогобицькій — відповідно 876, 1 729 і 3 677 осіб, Станіславській — 994, 1 323 і 1 155 осіб; Волинській — полонено 400 і прийшло з повинною 636 осіб, у Тернопільській — відповідно — 461 і 438 осіб, Чернівецькій —198 і 604 особи²⁶⁵. Треба мати на увазі відносність даної статистики. У звітній документації з районів та областей знаходимо чимало плутанини, до того ж треба враховувати й іманентну рису партійної бюрократії — цифроманію і потяг до перебільшення реальних успіхів. ЦК КП(б)У неодноразово картав за це обласних і районних функціонерів, та змінити нічого не зміг, про що свідчить його інструктивний лист від 3 лютого 1945 р., в якому висловлюється недовіра до даних по Тернопільській області²⁶⁶.

На пленумі ЦК КП(б)У підведено підсумки двомісячної боротьби з “українськими націоналістами”. За цей період 11 тис. вояків УПА і членів ОУН було вбито, 26 тис. полонено, прийшло з повинною 22 тис. осіб та 13 тис. тих, хто без особливих причин ухилився від призову до Червоної армії²⁶⁷.

Скорочення кількості й чисельного складу відділів УПА та боївок ОУН ілюструється такими цифрами: згідно з даними НКВС УРСР, на 25 січня 1945 р. налічувалося 496 бойових одиниць ОУН і УПА загальною чисельністю 25 353 особи²⁶⁸.

Станом на 15 березня (саме в цей день планувалося завершити розгром українських націоналістичних формувань), за інформацією обкомів партії, у Львівській області залишалось 49 “банд” (1 200 бійців), Волинській — 7 (704), Ровенській — 55 (1160), Дрогобицькій — 69 (1 384), Станіславській — 11 (2 150), Тернопільській — 79 (1 908)²⁶⁹. Тому радянська влада вдалася до другої “великої блокади”, що тривала до червня.

У боях першої половини 1945 р. полягло чимало авторитетних польових командирів УПА і членів ОУН. Найбільшою втратою вважалося загибель 12 лютого 1945 р. на Оржівських хуторах (Клеванський р-н Ровенської обл.) командира УПА-Північ та провідника ОУН на ПЗУЗ Д. Клячківського (Клима Савура). Операцією керував особисто нарком внутрішніх справ УРСР Т. Строкач. УПА-Північ втратила близько 30 сотенних та 6 курінних командирів, у тому числі таких, як Острізький-Голубенко — заступник командира і шеф штабу з'єднання груп “Завихост”, Лисий — командир бригади “Пилявці”, Буря — командир бригади “Холмська”, Верховинець і Крига-Назар — командири бригади “Помста Крут”, Ярок — командир бригади “Пам'ять Базару”. Ще 45 старшин потрапили в полон²⁷⁰.

5 березня не стало першого заступника командира і начальника штабу УПА Карповича та інспектора військової підготовки УПА й колишнього начальника штабу північно-західної групи УПА Макаренка, 23 березня — заступника командира УПА-Захід Кремінія, 28 березня — провідника Південного крайового проводу ОУН Бориса.

Значна кількість полонених, а серед них були командири Північно-західної групи УПА Ю. Стельмашук (Рудий), член ЦП ОУН(СД) П. Дужий і його брат, редактор журналу “Повстанець” та бойового статуту піхоти УПА М. Дужий, зав. друкарнею і господарський референт УП ОУН Є. Мирослав (Улас), член ЦП ОУН І. Переривський-Данишук (Гарматюк) та інші, пояснювалася широкомасштабними оперативно-агентурними заходами радянських спецслужб. Уяву про їхнє проникнення в середовище українських самостійників дають наступні дані: на 1 липня 1945 р. на обліку органів внутрішніх справ республіки у західних областях перебувало 175 резидентів, 1 196 агентів, 9 843 інформатори. Ще більш розгалуженою була мережа НКДБ. На 25 липня 1946 р. лише у Станіславській області вона складалася з 6 405 осіб: 641 агента, 142 резидентів, 5 572 інформаторів, 50 утримувачів явочних і конспіративних квартир. Від 1 січня 1945 р. до 1 липня 1946 р. радянські спецслужби завербували 5 671 особу — 596 агентів, 93 резиденти, 4 941 інформатора й 41 утримувача явочних та конспіративних квартир²⁷¹.

Очевидно, не такими вже й перебільшеними були оцінки масштабів проникнення “підривних елементів” до повстанських лав, зроблені крайовим провідником Чупринкою. Характеризуючи становище ОУН на ПЗУЗ, він припускав, що серед кадрів “Максима” (Дубового), який її очолював, дійових і активних налічується 30 %, а решта — або аген-

ти НКВС (50 %), або ж безідейні та спекулятивні елементи. Відтак протягом січня—серпня 1945 р. СБ ліквідувала на ПЗУЗ 835 членів ОУН та вояків УПА, яким висунули звинувачення у співпраці з органами НКВС ²⁷².

За сприятливих умов добре підготовлений агент міг завдати повстанцям більших втрат, ніж цілий полк регулярних військ. Показовою у цьому плані є військово-чекістська операція, підготовлена міжобласною опергрупою НКВС УРСР, якій передувало впровадження до південного крайового проводу ОУН агента Остапа. На явці у березні 1945 р. він повідомив, що “об’єкт” перебуває на території Козіївського району Тернопільської області. До операції залучено оперативний склад органів НКВС, 18-та і 25-та бригади ВВ НКВС і спецгрупа з колишніх “бандитів” під командуванням Орла. Протягом 27—29 березня вони вбили 65 повстанців (у тому числі провідника крайового південного проводу ОУН Бориса і надрайонного провідника Служа), захопили в полон 244 бійців, 22 зв’язкових, затримали 131 “бандпособника” і 127 осіб, які ухилилися від мобілізації. Ще 105 лісовиків з’явилися з повинною ²⁷³.

За рекомендацією М. Хрущова органи НКВС і НКДБ викликали великі групи людей на “співбесіди” і вербували з них агентів та інформаторів. Інша мета, якої досягали цим методом, це наростання недовіри підпільної мережі ОУН та УПА до населення, розрив, що утворювався між українським національно-визвольним рухом і його соціальною базою.

Ще ширшої практики у 1945 р. набуло використання спеціальних груп НКДБ—НКВС. 4 березня 1945 р. спецгрупа УНКВС по Волинській області на чолі з колишнім курінним УПА Максимом затримала шефа зв’язку обласного проводу ОУН Й. Кравчука (Комара). Енкаведисти завербували його і ввели до складу спецгрупи. Вже наступного дня Максим і Комар взяли участь в операції із затримання районного провідника, який перебував у Локачівському районі Волинської області. В ході бою було вбито 6 осіб, серед них — уже згаданих Карповича та Макаренка.

12 грудня 1944 р. в с. Новини Порицького району Волинської області добровільно здався радянським властям курінний УПА В. Левочко (Юрченко) разом зі своєю охороною. Управління прикордонних військ НКВС Українського округу призначило його старшим групи агентів-бойовиків під псевдо Соколенко. 19 членів групи, до якої входили 10 агентів 2-го прикордонного загону, група бойовиків НКВС і радист після відповідної підготовки були перекинуті на територію Польщі у вигляді групи командирів УПА-Схід, боївки, 3 роїв і радиста, причому Соколенко діяв за легендою супроводжувачого. Керівництво НКВС УРСР ставило перед нею завдання забезпечити виявлення та знищення керівного складу штабу ВО 2 “Буг”, сотні УПА “Ягода” і Холмського окружного проводу. В результаті операції, проведеної силами 2-го прикордонного загону і спецгрупи, від 7 до 21 лютого 1945 р. з території Польщі було виведено й арештовано 140 осіб, захоплено 182, затримано 184, вбито 60, добровільно з’явився з повинною 5. Всього — 571 особа. Серед них виявлено в ході слідства 107 осіб керівного та командного складу ОУН та УПА, в тому числі члена окружного

проводу ОУН, інструктора політвиховної роботи округу “Битько” (Лощман), керівницю районного проводу жіночої мережі ОУН Одарку, зв'язкову Холмського окружного проводу ОУН Віру, коменданта жандармерії, інспектора кавалерії штабу УПА ВО-2, окружного інспектора з підготовки старшинських кадрів для УПА та ін.

Єдине, що змогло підпілля, — це на знак помсти вбити рідного та двоюрідного брата Соколенка, тіла яких зусиллями органів внутрішніх справ були перевезені з Польщі й поховані в Україні. До речі, радянські спецслужби “дістали” виконавців теракту в с. Хоробоув (Польща) і вивели їх на свою територію. Родину ж Соколенка під охороною вивезли в Сокаль, де вона була належним чином забезпечена²⁷⁴.

Результати діяльності спецгруп узагальнені в доповідній записці наркома внутрішніх справ УРСР В. Рясного на ім'я свого московського шефа Л. Берії (26 липня 1945 р.). У документі вказувалося, що перед спеціальними групами ставилися такі завдання:

“1. Захоплення або фізичне винищення керівних центрів чи ватажків ОУН—УПА.

2. Знищення дрібних банд УПА і місцевих боївків ОУН і СБ.

3. Підведення банд УПА під оперативний удар органів та військ НКВС.

4. Знищення системи живого зв'язку ОУН—УПА через розгром пунктів зв'язку. Знищення або захоплення зв'язкових і шефів зв'язку.

5. Збирання необхідних розвідувальних відомостей перед проведенням великих чекістсько-військових операцій.

6. Виявлення і знищення криївок ОУН—УПА”²⁷⁵.

Як правило, спецгрупи склалися з колишніх підпільників та упівців, які прийшли з повинною. Та спочатку їм доручали (в якості перевірки) завдання “з ліквідації оунівського бандитизму, внаслідок чого з боку учасників спецгруп за весь час їх існування не було жодного випадку зради” (насправді такі випадки траплялися). На території Ровенської та Волинської областей до спецгруп вливалися колишні радянські партизани, які знали місцевість і мали досвід боротьби з українським національним підпіллям. До спецгруп входило від 3 до 50 й більше осіб, залежно від легенди і характеру завдань.

Станом на 20 червня 1945 р. у західноукраїнських областях діяло 156 спецгруп, в яких налічувалося 1 783 особи, з них у Чернівецькій області (на 20 квітня) — 25 (106 осіб), Львівській — 26 (219 осіб), Станіславській — 11 (70), Дрогобицькій — 10 (52), Тернопільській — 2 (34), Ровенській (на 20 травня) — 49 (905), Волинській — 33 (397).

У результаті використання спецгруп на території Чернівецької області вбито 62 учасники підпільного руху, захоплено живими 126 “бандитів” і 72 “бандпосібники”, Львівської — вбито 24, полонено 40, у Станіславській — убито 34 і полонено 149, Дрогобицькій — вбито 52, полонено 3, Тернопільській — убито 18, полонено 31, Ровенській — убито 1 604, захоплено живими 614 повстанців і 139 “бандпосібників”, Волинській — убито 186, полонено 272.

Внаслідок їхньої діяльності вбиті Клим Савур, Макаренко, захоплені живими Степан (член Волинського обласного проводу ОУН), Василько (районний комендант СБ), Комар (шеф зв'язку обласного проводу ОУН) та інші ватажки ОУН і УПА. В цих операціях захоплено такі

трофеї: 1 станковий, 31 ручний кулемет, 172 автомати, 439 гвинтівок, 79 пістолетів, 216 гранат, 38 030 патронів, 1 рація, 72 коня та ін.

У багатьох випадках дії спецгруп тісно узгоджувалися із завданнями агентів-“внутрішників”, які впроваджувалися в мережу ОУН і повстанські загони. На випадок загрози викриття чи неможливості захоплення живими “ватажків” ОУН та УПА члени спецгруп фізично знищували останніх, у багатьох випадках створюючи враження, що це справа рук СБ.

У зв'язку з тим, що керівництву ОУН і командуванню УПА стало відомо про існування й особливості діяльності спецгруп, створення нових підрозділів було припинено. Ті з них, що лишилися, були укрупнені й діяли вкрай обережно, оскільки СБ вживала контрзаходів, спрямованих на їх виявлення і знешкодження²⁷⁶.

Ще одним прийомом боротьби проти повстанців стали т.зв. комбінації з “приманками”. У спецповідомленні НКВС УРСР на ім'я М. Хрущова від 8 грудня 1945 р. наводяться найбільш вдалі випадки “полювання” на підпільників. 2 грудня в с. Новіт Перегінський РВ НКВС (Станіславщина) навмисно з малою охороною залишили родини повстанців, призначені до виселення, а біля будинку розташувалася засідка з бійців ВВ НКВС. Опівночі група вояків УПА наблизилася до будинку, щоб визволити рідних, але була зупинена вогнем, в результаті якого вбито 4-х з них. 4 грудня опергрупа Мельнице-Подільського РВ НКВС під час операції біля одного з сіл вбила 3 підпільників і спеціально не підбрала трупи. Вночі за тілами товаришів прийшло троє “лісовиків”, яких енкаведисти також вбили із засідки. З метою ліквідації станичного ОУН (с. Дубовилка) І. Кухти і його зв'язкового В. Кухти співробітники Підволочиського РВ НКВС Тернопільської області підкинули їм нібито загублене І. Кухтою повідомлення на адресу НКВС про місцезнаходження бійки СБ. Це “спрацювало” і 5 грудня СБ повісила І. Кухту, а В. Кухту розстріляла²⁷⁷. У такий та багато інших способів виявлялося й знищувалося багато учасників націоналістичного підпілля.

Загальні результати боротьби центру з “українським буржуазним націоналізмом” протягом першого півріччя 1945 р. ілюструють такі статистичні дані. За цей період проведено 9 238 чекістсько-військових операцій, в результаті яких вбито 34 210 учасників підпільного руху, захоплено 46 059; явка з повинною 25 868 вояків, усього 106 137. Крім того, заарештовано 5 717 “бандпособників”, виселено 5 395 родин “бандитів” (12 773 особи).

В ході операцій вилучено велику кількість зброї, боєприпасів та військового майна: 6 гармат, 268 станкових і 2 024 ручних кулеметів, 125 мінометів, 5 гранатометів, 5 вогнететів, 74 ПТР, 4 968 автоматів, 17 030 гвинтівок, револьверів та пістолетів, 30 490 гранат, 7 385 мін, майже 3 млн набоїв, 31 радіостанцію, 7 друкарень.

Власні втрати НКВС УРСР оцінювало у 692 вбитими, 808 пораненими, 62 зниклими безвісти, всього 1 562 співробітників НКВС—НКДБ, офіцерів ВВ НКВС і Червоної армії, рядового й сержантського складу, бійців винищувальних батальйонів і партійно-радянського активу. Разом з цивільним населенням сумарні втрати тут становили: 4 013 убитих, 544 поранених, 1 209 забораних повстанцями, всього 5 766²⁷⁸.

Прагнення ОУН посилити свій вплив у містах не залишилося непоміченим радянськими спецслужбами, які відреагували контрзаходами. Населення районних та обласних центрів ретельно перевірялося на предмет лояльності до влади. Так, начальник Дубнівського РВ НКДБ (Ровенська обл.) зобов'язав спеціальну оперативну групу до 10 березня 1945 р. очистити райцентр від підозрілих осіб. Розбивши місто на квартали, чекісти почали його планомірне прочищення, виявивши й затримавши кілька членів підпілля²⁷⁹.

24 березня 1945 р. ухвалено постанову ЦК КП(б)У “Про перевірку обліку робітників та службовців на підприємствах промисловості, транспорту і в радянських установах західних областей України”. Про те, як виконувалася дана постанова, свідчить довідка оргінструкторського відділу ЦК КП(б)У, підготовлена за матеріалами Станіславської області. Протягом місяця (до 20 квітня) тут перевірили 356 об'єктів, на яких працювало 20 553 громадянина. Серед них виявлено 528 “класово чужих елементів”. В обласному центрі серед 8 844 перевірених — 26 “шпигунів, агентів гестапо та підозрілих”, 71 “українсько-німецький націоналіст”, 14 “польських націоналістів”, 39 “зрадників батьківщини, німецьких пособників”, 11 “антирадянських елементів”, 3 “колишніх поліцаї”.

Автор довідки вказує, що органи НКВС і НКДБ зволікають у виявленні та притягненні до відповідальності “ворогів народу”: лише 3 з 786 виявлених “антирадянських елементів” та інших категорій підозрілих були заарештовані, причому двоє — дезертири з Червоної армії та один вояк УПА²⁸⁰.

Неодноразові звернення керівництва республіки до учасників самостійницького руху, негаразди воєнної доби й побуту, усвідомлення переваги військової машини сталінського режиму над збройними силами ОУН та УПА, обіцянки амністії — все це підштовхувало багатьох з них до припинення боротьби і виходу з лісу. Після широкого оприлюднення звернення Президії Верховної Ради і Раднаркому УРСР, ЦК КП(б)У від 19 травня 1945 р. “До робітників, селян та інтелігенції західних областей України” різко зросла кількість тих, хто бажав залишити зброю і вернутися до мирного життя. Протягом останньої декади травня у Станіславській області таких виявилось 600 осіб, Чернівецькій — 103, Ровенській — 76, Волинській — 62, Дрогобицькій — 40, Тернопільській — 35, Львівській — 22²⁸¹.

СБ жорстоко карала відступників та їхні родини. Але це не могло змінити невтішну для українського підпілля тенденцію. Досить часто її каталізатором виступали родичі вояків, які бажали вернути своїх близьких додому живими.

А тим часом силовий тиск на ОУН, УПА та їхніх симпатиків наростає. У 1945 р. ще більшого поширення набули такі методи терору, як привселюдні страти полонених членів ОУН та вояків і командирів УПА.

6 січня 1945 р. у Яворові (Львівщина) повісили членів ОУН М. Верхоляка і Г. Саса²⁸², 9 січня у Дрогобичі страчено повстанців Безика й Білого, а в Бориславі — Лисика²⁸³. У присутності 17 тисяч людей 11 січня у Стрию повісили З. Гайсака, П. Стефаніва, П. Бабія, М. Отецького, І. Рігуса²⁸⁴. Трупи повішених підпільників в центрі м. Олеська влада не дозволяла знімати протягом кількох тижнів²⁸⁵. Виконання

вируку над повстанцями Є. Янюком (Морозенком), С. Цибулою (Зубенком), О. Кожою (Грушою) у м. Горохові на Волині відбувалось на очах учнів місцевої школи²⁸⁶. На Львівщині прилюдно повісили підпільницю Є. Вілюру-Лівшук²⁸⁷.

Доходило і до варварських засобів залякування людей. 1 серпня 1945 р. до с. Дрячинів (Чернівецька обл.) після облави привезли двох повстанців і в присутності зігнаного населення обрізали їм статеві органи, а потім залишили помирати у страшних муках. Коли на Гуцульщині полоненим бійцям УПА вирізали на тілі тризуби, ламали кістки, забивали в ніс патрони, кілька присутніх на екзекуції жінок збожеволіло²⁸⁸.

Дуже часто після вдалих операцій переможці виставляли трупи чи відрізані голови повстанців у публічних місцях.

Одним з методів залякування селян стали підпали їх обійсть, як це було у цілком спаленому с. Луцьки на Сокальщині (Львівська обл.)²⁸⁹ і Красієві (Коропецький р-н Тернопільської обл.).

Звичайними явищами, які супроводжували антиупівські заходи та чекістсько-військової операції, стали мародерство, знущання над невинним цивільним населенням, інші злочини проти особистості й гідності людини.

У повідомленні Прокурора УРСР Р. Руденка на адресу керівників республіки йшлося про злочинні дії співробітників правоохоронних органів щодо мешканців західноукраїнського регіону. Наведемо лише кілька типових прикладів з довгого переліку подібних фактів. У с. Стелівка Збаразького району Тернопільської області працівник райвійськкомату ст. лейтенант Зальцев проводив несанкціоновані обшуки, вилучаючи гроші, одяг, взуття, цінні речі. Цим же займався секретар Мельнице-Подільського райкому партії (Дрогобиччина) Чепіков. У с. Ганківці Заболотівського району на Станіславщині заступник голови райвиконкому Голубцов і другий секретар РК КП(б)У Наріжний примушували двох дівчат — Марію Ворошук і Анну Губшит поставити на місце скинутий з могили полеглих червоноармійців пам'ятник. Отримавши відмову, Голубцов з автомата дав чергу і вбив обох²⁹⁰.

У Вербському районі на Ровенщині спецгрупа на чолі з уповноваженим РВ НКВС Гусевим 18 березня реквізувала у мешканця с. Стовбець Поліщука курей, кабана, а потім — ще й 50 кг борошна у млині. У квітні начальник РВ НКДБ Шайров, узявши без санкції прокурора під арешт священика Шаровського з с. Білогородка, надіслав у його садибу спецгрупу під виглядом боївки, яка забрала в господарстві священика кабана і свинюматку, у дяка — кабана, у сусідів — корову і телицю. Все це приховано реалізував конюх райвідділу Мельник за розпорядженням Шайрова²⁹¹.

“Пробуксовувала” і система радянського правосуддя, тісно пов'язана з силовими структурами й цілковито підпорядкована партапарату: у Ківерському районі Волинської області у камері попереднього ув'язнення (КПУ) утримувалося 10 осіб без санкції прокурора, причому деякі очікували з'ясування причин свого ув'язнення вже понад 2 місяці²⁹².

Масштаби несанкціонованого затримання і затягування розгляду справ були такими, що військовий прокурор Львівського округу Ліпатов постав перед необхідністю доповідати про порушення законності

органами НКВС у західних областях республіки та безпідставне при-тягнення громадян до кримінальної відповідальності Хрущову. У доку-менті вказувалося, що на 1 червня 1945 р. залишалися 332 (17,4 %) незакінчені слідством справи з терміном понад 4 місяці, по яких не було прокурорської санкції на продовження терміну слідства. По Станіславській області кількість таких справ сягала 33,6 %, Львівській — 19 %. І з 4 884 справ у квітні—травні завершено слідством 1 886 (38,6 %). За цей час органами безпеки та військовим прокурором припинено кримінальне переслідування 324 громадян. Це число істо-тно зростало за рахунок виправдальних вироків військових трибуналів (42 справи). У доповідній записці наводилися численні факти тиску на арештованих, побиття з метою здобуття необхідного для каральних установ “зізнання”²⁹³.

Зловживання і правопорушення, скоєні представниками влади, не сприяли їй авторитетові й підживлювали антирадянські настрої, з одно-го боку, та симпатії до учасників самостійницького руху, — з іншого.

Літньо-осіння кампанія, спрямована на знищення “залишків банд”, розгорталася згідно із вказівками ЦК КП(б)У, викладеними у постанові від 27 липня 1945 р. “Про ліквідацію залишків банд україн-сько-німецьких націоналістів у західних областях УРСР”. Документ мі-стив переважно апробовану в попередніх подібних рішеннях лексику, однак сприймався як віха в боротьбі з “українським націоналізмом”. Чергова ескалація збройного протистояння набула обопільного ха-рактеру. Якщо в серпні 1945 р. загальна кількість “бандпроявів” у захід-ному регіону республіки становила 77 випадків, то у вересні — 146. Під час повстанських акцій та в ході боїв загинуло 66 партійно-радян-ських і 153 місцевих активісти, 47 бійців та командирів. Українське підпілля зазнало таких втрат: 1 505 вбито, 2 203 полонено, 520 з’яви-лося з повинною²⁹⁴.

Особливою гостроти набули збройні зіткнення на Станіславщині, де радянський військовий контингент протягом липня—вересня про-вів 2 179 військово-чекістських операцій і 556 засідок. В результаті повністю розбито загони В. Гусака (96 осіб), М. Рибчина (Орлика) у 70 осіб, В. Зубкова (Коса) чисельністю 70 осіб, 57 боївок та 11 кущів самооборони, ліквідовано керівництво Городенківського й Рогатинсь-кого надрайонних проводів ОУН, 3 районні проводи, один кущовий, 9 станичних ланок у Станіславському, Галицькому і Тлумацькому райо-нах. При цьому вбито 1 159 і затримано 2 871 повстанців та 383 членів оунівської мережі, а також 1 495 “бандпосібників”. Крім того, викрито 9 складів з продуктами харчування, 1 — з одягом, 25 — зі зброєю, зни-щено 9 повстанських баз, 4 склади з боєприпасами і 543 схрони, в яких переховувалися повстанці²⁹⁵.

ОУН та УПА продовжували втрачати свої провідні кадри. 15 вересня 1945 р. загинув керівник пропагандистської служби ОУН Я. Бусел (Галина, Дніпровий, Київський, Шахтар), на посаду якого призначили П. Федуну (П. Полтаву), два дні по тому у Снятині вбито курінного УПА М. Лукашевича (Ягоду, Черника)²⁹⁶.

У листопаді радянська влада організувала черговий військово-полі-тичний наступ. 5 і 15 листопада керівництво республіки оприлюднило ще два звернення, в яких обіцялась амністія для тих, хто добровільно

складе зброю. Паралельно з цим зміцнювалися силові структури західних областей. Лише до УНКВС по Львівській області з центрального апарату цього відомства було надіслано 84 особи досвідчених оперативних працівників²⁹⁷. Понад 200 оперативників з Київської і Харківської областей прибули для підсилення відділів по боротьбі з бандитизмом до райвідділів внутрішніх справ Станіславської області²⁹⁸. Співробітники радянських спецслужб щедро заохочувалися. 31 липня 1945 р. Президія Верховної Ради УРСР надіслала для вручення працівникам Ровенських управлінь НКВС та НКДБ 2 ордени Леніна, орден Бойового Червоного Прапора, орден Вітчизняної війни II ступеня, 9 орденів Червоної Зірки, 12 медалей “За бойові заслуги”. Згідно з протоколом Президії ВР УРСР, ще кілька десятків їхніх колег отримали урядові нагороди: 1 — орден Леніна, 17 — ордени Бойового Червоного Прапора, 30 — ордени Червоної Зірки, 44 — медалі “За бойові заслуги”²⁹⁹.

Одним з найважливіших напрямів діяльності радянських органів на рубежі 1945—1946 рр. стало забезпечення перших повоеєнних виборів до Верховної Ради, які мали відбутися 10 лютого 1946 р. Щоб уникнути провокацій, а то й зриву процедури голосування, у населених пунктах розміщувалися військові гарнізони чисельністю від 10 до 50 бійців, які разом з винищувальними загонами і групами сприяння мали убезпечити села й міста від повстанських атак. Крім того, були створені мобільні оперативно-розвідувальні групи, що під виглядом упівців рейдували місцевістю. Ці групи, які приступили до виконання доручених завдань 30 листопада, мали по 2 оперативних працівники і до 297 особового складу³⁰⁰.

Про інтенсивність зусиль радянських силових структур свідчать офіційні документи. У звіті Ровенського обкому КП(б)У про боротьбу проти ОУН і УПА вказується, що лише від 5 до 15 листопада вбито 77, затримано 123, з’явилось з повинною 8 учасників підпілля і повстанців, притягнуто до відповідальності 33 “бандпосібники”, оформлено на виселення 27 родин (90 осіб). Частково розбито 11 “бандгруп”.

Згідно із вказівками центру, з частин Червоної армії та військових з’єднань НКВС сформовано 42 пошуково-рейдуєчі групи, які з 12 листопада прибули в райони своїх дій і розпочали виконання розроблених планів. Крім того, в області було створено 18 груп самозахисту (139 осіб)³⁰¹.

На території Станіславщини протягом IV кварталу 1945 р. проведено 2 258 військово-чекістських операцій та 643 засідок (з них 903 військові операції та 274 засідки — у грудні), під час яких вбито 455 повстанців та членів націоналістичного підпілля³⁰².

До придушення національно-визвольного руху було залучено також регулярні з’єднання й частини Червоної армії. У травні 1944 р. сформовано Львівський військовий округ зі штабом у Ровно (від липня — у Львові). Він охоплював спочатку усі західноукраїнські та Житомирську області. На нього покладалася організація обласних, міських та районних військкоматів, які мали забезпечувати Збройні сили призовним контингентом, а також підготовка резерву. Після розгрому Німеччини ЛВО очолив генерал-полковник М. Пухов.

У липні 1945 р. створено Прикарпатський військовий округ, до якого відійшли Станіславська, Тернопільська, Чернівецька, Закарпат-

ська, а також Кам'янець-Подільська й Вінницька області. Очолив ПрикВО генерал армії А. Єременко.

На території ЛВО по завершенні війни дислокувалися 1-ша гвардійська, 13-та, 5-та, 27-ма, 4-та гвардійська танкова армії, одна військово-повітряна армія, артилерійські бригади у Золочеві та Яворові, у складі ПрикВО — з'єднання колишнього 4-го Українського фронту, зокрема 38-ма та 18-та армії³⁰³.

Війська обох округів створили гарнізони у населених пунктах, а також мобільні загони і групи (на бронетехніці й автомобілях), які виконували завдання по охороні міст і сіл від повстанців та боротьбі з ними під час наступальних операцій.

В інформації політуправління Прикарпатського військового округу від 28 грудня 1945 р. повідомлялося, що у районах Тернопільської і Станіславської областей створено й діє майже 100 рухомих загонів та груп, які виловлюють і ліквідовують повстанців. Командування округу наказало рухомих підрозділам найближчим часом знищити збройне підпілля на території Станіславської, Тернопільської, Чернівецької областей і в деяких районах Закарпатської України. Ці заходи проводяться згідно з виробленими заздалегідь планами дій. До їх виконання залучені ВВ НКВС, СМЕРШ, НКВС і НКДБ. Керують діяльністю рухомих груп командири й штаби з'єднань.

Від 1 жовтня до 20 листопада рухомими загонами й групами військ округу здійснено 31 операцію з ліквідації “банд”. При цьому було знищено 146, поранено 13 і затримано 969 “бандитів, співучасників, агентури та підозрілих осіб”. Втрати рухомих підрозділів — 17 офіцерів, 46 рядових і сержантів убитими, 5 офіцерів та 9 рядових поранено, ще двох військовослужбовців полонено.

Згідно з оперативними даними, 2 листопада до 29 грудня було затримано 507 “бандитів” і вбито 109³⁰⁴.

Спільними зусиллями ВВ та органів НКВС, НКДБ, з'єднань і частин Радянської армії, військової контррозвідки, винищувальних батальйонів було встановлено тотальний контроль над кожним районом регіону, з'ясовано (хоча й досить приблизно) кількість боївків ОУН та підрозділів УПА, які в них оперували, закріплено за останніми відповідні армійські групи й відділи ВВ НКВС з метою їх ліквідації. Це дало певні результати вже на рубежі 1945—1946 рр. Націоналістичне підпілля й УПА продовжували зазнавати відчутних втрат. Під час бою під с. Бесіда (Жовківський р-н Львівська обл.) 19 грудня загинув крайовий провідник ОУН Львівського краю Д. Слюзар (Золотар, Арпад)³⁰⁵.

Для налагодження контактів із С. Бандерою у грудні 1945 р. Р. Шухевич відрядив за кордон начальника ГВР УПА Д. Гриця (Перебийноса) і другу особу крайового підпілля Д. Маївського (Тараса). Радянська агентура дізналася про їхній маршрут і на чехословацько-баварському кордоні вони потрапили в засідку. Д. Маївський застрелився, а Д. Гриця схопили і перевезли до в'язниці у Празі, де він теж покінчив життя самогубством³⁰⁶. Після цього новим шефом ГВР став О. Гасин (Лицар).

В інформаційному документі НКВС УРСР від 16 січня 1946 р. підбивалися підсумки “боротьби з бандитизмом” у західних областях республіки від лютого 1944 р. до 1 січня 1946 р. За цей період прове-

дено 39 778 чекістсько-військових операцій, вбито 103 313, затримано 110 785 “бандитів”, арештовано 8 370 “оунівців” та 15 959 “активних повстанців”, з’явилося з повинною 50 058 осіб. Крім того, затримано 83 284 особи, які ухилилися від призову до Червоної армії³⁰⁷.

У 1945 р. ще в більших масштабах, ніж у попередньому році, здійснювалося виселення родин “бандитів і бандпосібників”. Загальна кількість репресованих у такий спосіб становила 7 393 родини (17 497 осіб)³⁰⁸.

Самостійницький рух вступив у зиму 1945—1946 рр. вже досить підірваний системними військовими та ідейно-політичними заходами сталінського режиму. Неспівмірний потенціал воюючих сторін, ізоляція ОУН та УПА від міжнародних джерел підтримки, поступово наростаючі втома від війни і відчуженість населення, яке найбільше прагнуло вернутися до мирного, спокійного життя, величезні людські й матеріальні втрати спричинили перехід від дій великими частинами (на зразок регулярного війська) до партизанських та диверсійно-терористичних (невеликими маневреними загонами) груп. Підступна агентурно-оперативна діяльність радянських спецслужб, на які не змогла адекватно відповісти СБ ОУН, підірвала рух зсередини.

За цих умов у середовищі теоретиків та лідерів ОУН і командного складу УПА вівся пошук нових доктринальних конструкцій, які відповідали б вимогам часу й конкретним обставинам. Визначальною їхньою рисою стало прагнення демократизувати програмні постулати і гасла Організації, а також сформувати надпартійну репрезентативну всеукраїнську інституцію, здатну стати над ОУН. Попри всі декларації УГВР такою не стала.

У літературі обидві конфронтуючі сторони звинувачуються у цинізмі й жорстокості. Навмисно не торкаючись даного питання на конкретних прикладах, все ж зазначимо, що цей феномен має багато аналогів у світовій історії, коли принцип “кров за кров”, “зло породжує зло, а насильство — насильство у відповідь” стають домінуючими й виводять події та вчинки за межі раціональної доцільності. Складну й суперечливу діалектику кровопролитного протистояння дуже важко оцінювати моральними категоріями. Не спрацьовують і суто юридичні критерії, оскільки, з одного боку, радянське керівництво відстоювало цілісність держави та конституційний лад, а лідери ОУН і УПА, у свою чергу, не вважали сталінський режим легітимним не лише в західній, а й в інших регіонах України і вели боротьбу за відродження суверенної української державності.

Період ІІ світової війни самостійницькі сили використали для самозречених спроб завоювати право на УССД. Однак через низку об’єктивних і суб’єктивних факторів цього не вдалося досягти.

Джерела

- ¹ Броди : Зб. ст. і нарисів / За ред. О. Лисяка. — Мюнхен, 1951. — С. 99—101.
- ² Центральний державний архів громадських організацій (далі — ЦДАГО України). — Ф. 1, оп. 23, спр. 930, арк. 65—67.
- ³ Там само. — Спр. 703, арк. 1—19.
- ⁴ Там само. — Арк. 20—22.
- ⁵ Там само. — Спр. 1002, арк. 13, 68.

- ⁶ Там само. — Оп. 46, спр. 373, арк. 138 зв.
- ⁷ Мурадян В. А. Боевое и трудовое сотрудничество содружества народов СССР в ходе освобождения Украины // Во главе нерушим. братства. — М., 1975. — С. 42.
- ⁸ Гриневич В. А. Українці у складі Червоної армії : кількіс. аспект питання // Україна у Другій світовій війні. Уроки історії та сучасність : Матеріали міжнар. наук. конф. — К., 1995. — С. 61.
- ⁹ Центральний державний архів органів влади (далі — ЦДАВО України). — Ф. 3838, оп. 1, спр. 31, арк. 1, 1 зв.
- ¹⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 23, спр. 1697, арк. 57, 58.
- ¹¹ Там само. — Спр. 970, арк. 87—90.
- ¹² Там само. — Спр. 930, арк. 150, 151.
- ¹³ Там само. — Спр. 926, арк. 73—79.
- ¹⁴ Там само. — Оп. 23, спр. 954, арк. 17, 26.
- ¹⁵ Там само. — Спр. 890, арк. 17.
- ¹⁶ Там само. — Оп. 46, спр. 394, арк. 46.
- ¹⁷ Там само. — Оп. 23, спр. 890, арк. 22.
- ¹⁸ Там само. — Арк. 86.
- ¹⁹ Там само. — Оп. 23, спр. 890, арк. 86.
- ²⁰ Мечник С. У вирі воєнного лихоліття. — Львів, 1992. — С. 78.
- ²¹ Високий замок. — 1997. — 26 верес.
- ²² ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 46, спр. 394, арк. 45.
- ²³ Там само. — Спр. 301, арк. 13.
- ²⁴ Там само. — Оп. 23, спр. 190, арк. 13.
- ²⁵ Там само. — Арк. 69, 113—119; спр. 196, арк. 10—20.
- ²⁶ Там само. — Оп. 46, спр. 301, арк. 2.
- ²⁷ Гарань О. Проблема формування кадрів у західних областях УРСР у другій половині 40—50-х років // Укр. істор. журн. — 1989. — № 19. — С. 55—65.
- ²⁸ Рубльов О. С., Черченко Ю. А. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції. — К., 1994. — С. 212.
- ²⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 16, спр. 48, арк. 54, 55.
- ³⁰ Там само. — Арк. 227, 231—234.
- ³¹ Там само. — Оп. 46, спр. 413, арк. 50, 51; спр. 415, арк. 45—49.
- ³² Чернега П. М. Профсоюзы Украинской ССР в годы Великой Отечественной войны (1941—1945). — К., 1987. — С. 78.
- ³³ Там само. — С. 79.
- ³⁴ Нариси історії професійних спілок України. — К., 2002. — С. 410.
- ³⁵ ЦДАГО України. — Ф. 7, оп. 2, спр. 189, арк. 205.
- ³⁶ Історія Української РСР. — Т. 7. — С. 356.
- ³⁷ РДАСПІ. — Ф. 17, оп. 88, спр. 356, арк. 41; спр. 450, арк. 34.
- ³⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 46, спр. 395, арк. 112, 113.
- ³⁹ Сеньків М. Західноукраїнське село: насильницька колективізація (40 — поч. 50-х рр. ХХ ст.). — Львів, 2002. — С. 123.
- ⁴⁰ Українська Повстанська Армія : Зб. док. за 1942—1950 рр. — Ч. 1. — Б/м, 1957. — С. 150.
- ⁴¹ Сеньків М. Західноукраїнське село: насильницька колективізація 1940-х років // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. — Вип. 7. — Львів, 2000. — С. 488—496.
- ⁴² Історія Української РСР. — Т. 7. — С. 414.
- ⁴³ Там само. — С. 403.
- ⁴⁴ Патер І. Повоєнний Львів // Львів: істор. нариси. — Львів, 1996. — С. 506, 507.
- ⁴⁵ Енциклопедія українознавства. — Львів, 1994. — Т. 4. — С. 1404—1416.
- ⁴⁶ Терлюк І. Я. Росіяни західних областей України (1944—1996 рр.) : Етносоціал. дослідження. — Львів, 1997. — С. 51.
- ⁴⁷ Коваль М. В. Общественно-политическая деятельность трудящихся Украинской ССР в период Великой Отечественной войны. — К., 1977. — С. 167.
- ⁴⁸ Там само. — С. 167, 168.
- ⁴⁹ Там само. — С. 169.

- 50 Там само. — С. 167.
- 51 ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 23, спр. 889, арк. 18.
- 52 Там само. — Оп. 16, спр. 29, арк. 6, 7.
- 53 Там само. — Оп. 23, спр. 1702, арк. 36—38, 51—64.
- 54 Там само. — Оп. 16, спр. 29, арк. 138—154.
- 55 Там само. — Спр. 4, арк. 78—90.
- 56 Російський державний військовий архів (далі — РДВА). — Ф. 38655, оп. 1, спр. 33, арк. 115, 116.
- 57 ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 46, спр. 301, арк. 22.
- 58 Там само. — Спр. 388, арк. 5 зв., 6.
- 59 Там само. — Оп. 46, спр. 301, арк. 22.
- 60 РДВА. — Ф. 38655, оп. 1, спр. 33, арк. 107.
- 61 ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 46, спр. 395, арк. 151—153.
- 62 Цит. за: Костюк Г. Сталінізм в Україні (генеза і наслідки). — К., 1995. — С. 409, 410.
- 63 ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 23, спр. 931, арк. 166—173.
- 64 Содоль П. Українська Повстанська Армія. 1942—1952. — Львів, 1991. — С. 44.
- 65 Русначенко А. Розумом і серцем. — К., 1999. — С. 1.
- 66 Цит. за: Літопис УПА. Нова серія. — К., 2001. — Т. 3. — С. 15.
- 67 Русначенко А. Народ збурений. — С. 235, 236.
- 68 Киричук Ю. Український національний рух 40—50 років ХХ століття: ідеологія та практика. — Львів, 2003. — С. 152.
- 69 Кентій А. В. Українська Повстанська Армія в 1944—1945 рр. — К., 1999. — С. 17.
- 70 Там само. — С. 92.
- 71 Цимбал М. Організаційна структура формувань УПА, які діяли в Івано-Франківській області в 1943—1947 рр. // Матеріали наук. конф. "Організація Українських Націоналістів і Українська Повстанська Армія (історія, уроки, сучасність)". — Стрий, 1993. — С. 97, 98.
- 72 Там само.
- 73 Кентій А. В. Цит. праця. — С. 96.
- 74 Там само. — С. 77.
- 75 Шанковський Л. Історія українського війська. 2-ге вид. — К., 1991. — С. 91.
- 76 Содоль П. Цит. праця. — С. 48.
- 77 Літопис УПА. — Т. 7. — С. 218.
- 78 Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. — Париж ; Нью-Йорк ; Львів, 1993. — С. 450.
- 79 Кентій А. В. Цит. праця. — С. 78, 79.
- 80 Там само. — С. 99.
- 81 Літопис нескореної України. — Львів, 1997. — Кн. 2. — С. 163, 164.
- 82 Биленко С. В. На охране тыла страны : Истребительные батальоны и полки в Великой Отечественной войне 1941—1945 гг. — М., 1988. — С. 186.
- 83 Кентій А. В. — Цит. праця. — С. 90.
- 84 Дуда А., Старик В. Буковинський курінь у боях за українську державність. 1918—1944. — Чернівці, 1995. — С. 196—218.
- 85 Кентій А. В. Цит. праця. — С. 102.
- 86 Там само. — С. 105.
- 87 Русначенко А. Цит. праця. — С. 241, 242.
- 88 ЦДАВО України. — Ф. 3833, оп. 1, спр. 48, арк. 20.
- 89 Кентій А. В. Цит. праця. — С. 163.
- 90 Там само.
- 91 ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 23, спр. 1697, арк. 59.
- 92 Шлях перемоги. — 1995. — 11 лип. — С. 5.
- 93 ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 23, спр. 919, арк. 110.
- 94 Там само. — Спр. 1697, арк. 60—62.
- 95 ЦДАВО України. — Ф. 3836, оп. 1, спр. 14, арк. 58.
- 96 ЦДАГО України. — Оп. 23, спр. 919, арк. 74—86.
- 97 Там само. — Спр. 1697, арк. 65, 66.

- 98 Літопис нескореної України. — Кн. 2. — С. 26.
99 Там само. — С. 27.
100 Сергійчук В. Десять буремних літ. — К., 1998. — С. 158—160.
101 ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 23, спр. 928, арк. 110—113.
102 Там само. — Спр. 923, арк. 40.
103 Літопис нескореної України. — Т.2. — С. 159, 160.
104 Дуда А., Старик В. Цит. праця, 1995. — С. 201.
105 Там само. — С. 207.
106 Русначенко А. Цит. праця. — С. 249.
107 Дуда А., Старик В. Цит. праця. — С. 213.
108 Літопис УПА. — Т. 19. — С. 213.
109 ЦДАВО України. — Ф. 3836, оп. 1, спр. 14, арк. 48.
110 Русначенко А. Цит. праця. — С. 250.
111 Вегеш М. Сторінки історії ОУН — УПА в Закарпатті (1939—1950-ті рр.) // Су-часність. — 2001. — № 3. — С. 87.
112 Ситник О. УПА і Закарпаття // Укр. проблеми. — С. 125—132.
113 Сергійчук В. Цит. праця. — С. 175.
114 Літопис УПА. Нова серія. — Т. 4. — С. 302—304.
115 Там само. — Т. 10. — С. 51, 52.
116 Русначенко А. Цит. праця. — С. 251.
117 Кентій А. В. Цит. праця. — С. 117, 118.
118 Там само. — С. 119.
119 Там само. — С. 125—127.
120 Сергійчук В. ОУН—УПА в роки війни : Нові документи і матеріали. — К., 1996. — С. 306.
121 Киричук Ю. Український національний рух 40—50-х років ХХ століття: ідео-логія та практика. — С. 182.
122 ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 23, спр. 919, арк. 96, 97.
123 Киричук Ю. Цит. праця. — С. 182.
124 Калина-Лопатинський Ю. Моя зустріч з славної пам'яті генералом Т. Чупринкою-Шухевичем // Вісті комбатанта. — 1979. — Ч. 4. — С. 43; Гриньох І. Ще у справі українського духівництва // Літопис голоти України. — 1994. — Т. 2. — С. 258; Даниленко С. Дорогою ганьби і зради. — К., 1972. — С. 242; Чередниченко В. Націоналізм проти нації. — К., 1970. — С. 155; Матвієнко М. Чорні справи ЗЧ ОУН. — Львів, 1962. — С. 34.
125 Киричук Ю. Цит. праця. — С. 182.
126 Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917—1953. — Т. 2. — К., 1994. — С. 177.
127 Там само. — Т. 1. — С. 478—482.
128 Там само. — С. 258.
129 Андрухів І. О., Француз А. Й. Станіславщина: двадцять буремних літ (1939—1959). — Рівне ; Івано-Франківськ, 2001. — С. 116—120.
130 Сергійчук В. Цит. праця. — С. 105.
131 Там само. — С. 106, 108.
132 Білас І. Цит. праця. — Т.1. — С. 172.
133 Сергійчук В. Цит. праця. — С. 144, 146, 154.
134 Білас І. Цит. праця. — С. 172, 173.
135 Сергійчук В. Цит. праця. — С. 130, 131.
136 Андрухів І. О., Француз А. Й. Цит. праця. — С. 120, 121.
137 Сергійчук В. Цит. праця. — С. 131.
138 Андрухів І. О., Француз А. Й. Цит. праця. — С. 121.
139 Сергійчук В. Цит. праця. — С. 120—134.
140 Там само. — С. 173—177.
141 Андрухів І. О., Француз А. Й. Цит. праця. — С. 129.
142 Хмель С. Українська партизанка // Визвол. шлях. — 1955. — Ч. 4. — С. 61—64, 71.
143 Кентій А. В. Цит. праця. — С. 148, 149.
144 Андрухів І. О., Француз А. Й. Цит. праця. — С. 121.
145 Літопис нескореної України. — Т.2. — С. 175.

- 146 Андрухів І. О., Француз А. Й. Цит. праця. — С. 129.
147 Сергійчук В. Цит. праця. — С. 135, 136.
148 Там само. — С. 137—143.
149 Там само. — С. 156—162.
150 Літопис нескореної України. — Т. 2. — С. 26.
151 Русначенко А. Цит. праця. — С. 252, 253.
152 Кентій А. В. Цит. праця. — С. 150.
153 Державний архів Волинської області (далі — ДАВО). — Ф.П.12, оп. 1, спр. 5, арк. 41.
154 Державний архів Тернопільської області (далі — ДАТО). — Ф.П.54, оп. 1, спр. 25, арк. 11.
155 ДАВО. — Ф.П.12, оп. 1, спр. 16, арк. 83.
156 ДАТО. — Ф.П.22, оп. 1, спр. 4, арк. 57.
157 ДАВО. — Ф.П.12, оп. 1, спр. 16, арк. 38.
158 Там само. — Ф.П.13, оп. 1, спр. 27, арк. 10, 32.
159 ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 23, спр. 1702, арк. 5—10.
160 Літопис нескореної України. — Т. 2. — С. 175.
161 ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 23, спр. 820, арк. 26, 27, 29.
162 Цит. за: Літопис нескореної України. — Т.2. — С. 28.
163 Там само. — С. 158, 159.
164 ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 23, спр. 919, арк. 20.
165 Літопис нескореної України. — Т.2. — С. 162.
166 Жовківщина: Істор. нарис. — Жовква ; Львів ; Балтимор, 1994. — Т. 1. — С. 250.
167 Савчин І. Буськ у вирі століть. — Львів, 1996. — С. 124, 125.
168 Ковецький Ю. Другий прихід більшовиків на західноукраїнські землі // Вісті комбатанта. —1981. — Ч. 2. — С. 72.
169 Літопис нескореної України. — Т. 2. — С. 162.
170 Содоль П. Українська Повстанська Армія. 1943—1949 : Довідник другий. — Нью-Йорк, 1995. — С. 17, 18, 52.
171 Киричук Ю. Цит. праця. — С. 185.
172 Білас І. Цит. праця. — Т. 2. — С. 456—459.
173 Андрухів І. О., Француз А. Й. Цит. праця. — С. 129.
174 Літопис нескореної України. — Т. 2. — С. 188.
175 ЦДАВО України. — Ф. 3833, оп. 2, спр. 36, арк. 2.
176 Літопис нескореної України. — Т. 2. — С. 188.
177 Державний архів Ровенської області (далі — ДАРО). — Ф.П—69, оп. 1, спр.4, арк. 39; Киричук Ю. Цит. праця. — С. 184.
178 ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 23, спр. 820, арк. 29.
179 Літопис нескореної України. — Т. 2. — С. 157, 158.
180 Малиновский В. В борьбе с врагами социализма. — М., 1984. — С. 102.
181 Биленко С. В. Цит. праця. — С. 190.
182 Сергійчук В. Цит. праця. — С. 145.
183 Там само. — С. 147.
184 ДАВО. — Ф.П—11, оп. 1, спр.2, арк. 12, 13.
185 ДАРО. — Ф.П—69, оп. 1, спр.4, арк. 39; Сергійчук В. Цит. праця. — С. 170, 171.
186 Там само.— Ф.П—27, оп. 1, спр.3, арк. 72.
187 Літопис нескореної України. — Т.1. — С. 117.
188 Гайвас Я. Коли кінчалася епоха. — Чикаго, 1964. — С. 140, 141.
189 Там само.
190 Білас І. Цит. праця. — Т. 2. — С. 516, 517, 584.
191 Там само. — С. 585.
192 Енциклопедія українознавства: Словникова частина. — Париж ; Нью-Йорк, 1955. — Т. 1. — С. 176; Содоль П. Цит. праця. — С. 18, 23, 42, 85, 118; Лавріви М. і П. Спогади з оунівського підпілля 1939—1945 років // Визвол. шлях. — 1997. — № 12. — С. 1468; Киричук Ю. Цит. праця. — С. 186, 187.
193 Кентій А. В. Цит. праця. — С. 165.
194 Цит. за: Шлях перемоги. —1997. — 17 лип. — С. 9.

- 195 Літопис УПА. — Т. 15. — С. 221.
- 196 Дужий П. Степан Бандера — символ нації : У 2 ч. — Львів, 1996. — Ч. 2. — С. 247, 306.
- 197 Киричук Ю. Цит. праця. — С. 189.
- 198 Цит. за: Смирний М. Думки з приводу 25-річчя УПА // Вісті комбатанта. — 1967. — Ч. 1. — С.15.
- 199 Кентій А. В. Цит. праця. — С. 166, 167.
- 200 Там само. — С. 77.
- 201 Там само. — С. 78, 79.
- 202 Русначенко А. Цит. праця. — С. 258.
- 203 ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 23, спр. 1700, арк. 40, 41.
- 204 Там само. — Спр. 1702, арк. 39, 40.
- 205 Там само. — Спр. 1700, арк. 40, 41.
- 206 Літопис УПА. — Т. 12. — С. 56, 57.
- 207 Русначенко А. Цит. праця. — С. 260.
- 208 ЦДАГО України. — Ф.1, оп. 46, спр. 395, арк. 98, 108.
- 209 Там само. — Арк. 101.
- 210 Кентій А. В. Цит. праця. — С. 112.
- 211 Там само. — С. 172, 173.
- 212 Киричук Ю. Цит. праця. — С. 192, 193.
- 213 Шанковський Л. Історія українського війська. — К., 1991. — С. 100.
- 214 ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 23, спр. 1695, арк. 83, 84.
- 215 Русначенко А. Цит. праця. — С. 257.
- 216 Кентій А. В. Цит. праця. — С. 167, 168.
- 217 Там само.
- 218 Там само. — С. 169, 170.
- 219 Дзвін. — 1995. — № 4. — С. 99, 100.
- 220 Останній гетьман. Ювіл. зб. пам'яті Павла Скоропадського. 1873—1945. — К., 1993. — С. 369.
- 221 Баган О. Націоналізм і націоналістичний рух. — Дрогобич, 1994. — С. 163; Збірник на пошану Романа Шухевича. — Лондон ; Мюнхен, 1990. — С. 59.
- 222 Мірчук П. Українська Повстанська Армія. 1942—1952. — Мюнхен, 1953. — С. 287, 289.
- 223 Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації. ХІХ—ХХ ст. — К., 1996. — С. 274.
- 224 ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 23, спр. 1705, арк. 75.
- 225 Киричук Ю. Цит. праця. — С. 238.
- 226 ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 23, спр. 1701, арк. 2—14.
- 227 Шанковський Л. Цит. праця. — С. 114.
- 228 Русначенко А. Цит. праця. — С. 279.
- 229 Сергійчук В. Цит. праця. — С. 345—347.
- 230 Русначенко А. Цит. праця. — С. 283.
- 231 ДАТО. — Ф.П 24, оп. 1, спр.14, арк. 64.
- 232 Кентій А. В. Цит. праця. — С. 174, 175.
- 233 Русначенко А. Цит. праця. — С. 282.
- 234 Кентій А. В. Цит. праця. — С. 176.
- 235 Там само. — С. 177.
- 236 ЦДАВО України. — Ф. 3833, оп.1, спр.110, арк. 184.
- 237 В'ятрович В. Рейди УПА теренами Чехословаччини. — Торонто ; Львів, 2001. — С. 53.
- 238 Хмель С. Українська партизанка (з крайових матеріалів). — Львів, 1994. — С. 107.
- 239 Пограничные войска СССР. Май 1945—1950. Сб. док. и материалов. — М., 1975. — С. 269—273.
- 240 Політичний терор і тероризм в Україні. — К., 2002. — С. 748, 749.
- 241 Кентій А. В. Цит. праця. — С. 169.
- 242 Там само. — С. 170, 171.
- 243 Там само.
- 244 Національні відносини в Україні у ХХ ст. — К., 1994. — С. 281—285.

- 245 ЦДАВО України. — Ф. 3833, оп. 2, спр. 36, арк. 10, 11.
- 246 ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 23, спр. 1716, арк. 4,4 зв.
- 247 Бондаренко К. Ще один документ з часів боротьби УПА // Україна в минулому. — Київ ; Львів, 1995. — Вип. 7. — С. 159, 160.
- 248 Історія українського війська (1917—1995). — Львів, 1996. — С. 671.
- 249 Цит. за: Літопис нескореної України. — Т. 2. — С. 43.
- 250 Кентій А. В. Цит. праця. — С. 22.
- 251 ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 23, спр. 931, арк. 40.
- 252 Матеріали та документи Служби безпеки ОУН(Б) у 1940-х рр. / Зібр. й упорядк. О. Є. Лисенко та І. К. Патриляк. — К., 2003. — С. 26, 27.
- 253 Там само. — С. 158.
- 254 Герои подполья. О подпольной борьбе патриотов в тылу немецко-фашистских захватчиков в годы Великой Отечественной войны. — М., 1966. — Вып. 2. — С. 298.
- 255 Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу. — К., 1969. — Т. 3. — С. 150.
- 256 Кентій А. В. Цит. праця. — С. 23.
- 257 ЦДАВО України. — Ф. 3833, оп. 1, спр. 225, арк. 17—25.
- 258 Щеглюк В. Як роса на сонці. — Львів, 1992. — С. 126.
- 259 Матеріали та документи Служби безпеки ОУН(Б) у 1940-х рр. — С. 178—180.
- 260 Там само. — С. 200.
- 261 Веденєєв Д., Єгоров В. Меч і тризуб // З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. — 2000. — № 2/4. — С. 493.
- 262 Веденєєв Д., Шевченко С. Українські Соловки. — К., 2001. — С. 188, 189.
- 263 Биленко С. В. Цит. праця. — С. 190.
- 264 Мірчук П. Цит. праця. — С. 110.
- 265 Сергійчук В. Цит. праця. — С. 215, 216.
- 266 Там само. — С. 217.
- 267 Там само. — С. 234, 238.
- 268 Кентій А. В. Цит. праця. — С. 152.
- 269 Літопис УПА. Нова серія. — Т. 3. — С. 145.
- 270 Кентій А. В. Цит. праця. — С. 151.
- 271 Білас І. Цит. праця. — Т. 1. — С. 274.
- 272 Кентій А. В. Цит. праця. — С. 181.
- 273 Білас І. Цит. праця. — Т. 1. — С. 454.
- 274 Там само. — С. 452, 453, 455—459.
- 275 Там само. — С. 460—462.
- 276 Там само. — С. 460—464.
- 277 Літопис УПА. Нова серія. — Т. 4. — С. 494.
- 278 Білас І. Цит. праця. — Т. 1. — С. 608—610.
- 279 ДАРО. — Ф. П—4, оп. 1, спр. 28, арк. 39.
- 280 ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 23, спр. 1697, арк. 147—152; Літопис УПА. Нова серія. — Т. 4. — С. 409—412.
- 281 Там само. — С. 421.
- 282 Пасічник Б. Літопис відродження // За вільну Україну. — Львів, 1996. — С. 159.
- 283 Літопис нескореної України. — Т. 2. — С. 167.
- 284 Киричук Ю. Цит. праця. — С. 191.
- 285 За вільну Україну. — 1995. — 3 січ. — С. 2.
- 286 Шлях перемоги. — 1995. — 18 лют. — С. 5.
- 287 Макар В. Бойові друзі. — 1993. — Т. 2. — С. 52.
- 288 Самостійна Україна. — 1948. — Ч. 5—6. — С. 22.
- 289 За вільну Україну. — 1993. — 18 квіт. — С. 2.
- 290 Сергійчук В. Цит. праця. — С. 234—236.
- 291 ДАРО. — Ф. П 27, оп. 1, спр. 17, арк. 53—54.
- 292 ДАВО. — Ф. П 11, оп. 1, спр. 97, арк. 6.
- 293 Літопис УПА. Нова серія. — Т. 4. — С. 431—441.
- 294 ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 23, спр. 1705, арк. 1,2.

- ²⁹⁵ Андрухів І. О., Француз А. Й. Цит. праця. — С. 152, 153.
²⁹⁶ Киричук Ю. Цит. праця. — С. 243.
²⁹⁷ Там само. — С. 242.
²⁹⁸ ДАІФО. — Ф. П 1, оп. 1, спр. 277, арк. 44.
²⁹⁹ ДАРО. — Ф. П 400, оп. 3, спр. 49, арк. 52.
³⁰⁰ Сергійчук В. Цит. праця. — С. 348.
³⁰¹ ДАРО. — Ф. П 400, оп. 3, спр. 49, арк. 52.
³⁰² ДАІФО. — Ф. П 1, оп. 1, спр. 277, арк. 44.
³⁰³ Півстоліття солдатської слави (Прикарпат. військ. округ). — Львів, 1995. — С. 5—8.
³⁰⁴ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 4. — С. 512—514.
³⁰⁵ Дужий П. Цит. праця. — Ч. 2. — С. 84.
³⁰⁶ Колянчук О., Литвин М., Науменко К. Генералітет українських визвольних змагань. — Львів, 1995. — С. 141.
³⁰⁷ Державність. — 1992. — Ч. 7. — С. 48.
³⁰⁸ Білас І. Цит. праця. — Т. 2. — С. 545.

РОЗДІЛ 7

АНТИКОМУНІСТИЧНИЙ ОПІР ОУН І УПА У ПІСЛЯВОЄННИЙ ПЕРІОД (1946—1956 рр.)

1. Повстансько-підпільний рух у період “великої блокади”

Після завершення Другої світової війни на європейському континенті політична атмосфера характеризувалася посиленням ролі комуністичних та інших партій лівої орієнтації в суспільно-політичному житті багатьох західних країн. У Центральній та Східній Європі прийшли до влади режими “народних демократій”, підпорядковані Москві. Захиталася колоніальна система, до національного самовизначення прагнули десятки народів Азії і Африки, своє право на державну незалежність вони відстоювали де мирними засобами, де мовою зброї. Не замовкала зброя і в Україні.

За словами італійського історика Дж. Боффи, “майже вся західна частина СРСР, яка прилягала до кордону, палала у вогні герильї. Її основними вогнищами були Західна Україна і Прибалтійські республіки”. При цьому автор особливо підкреслює, що саме в Західній Україні збройна боротьба проти комуністичного режиму найбільше затягнулася, характеризувалася жорстокими боями й фактично набула рис не поодиноких сутичок, а справжньої війни¹. Аналогічної думки дотримуються відомі дослідники зовнішньополітичної діяльності спецслужб колишнього Радянського Союзу Кристофер Ендрю і Олег Гордієвський, котрі вважають, що “основним центром опору сталінському режимові у післявоєнний час була Україна”².

Становище на західноукраїнських теренах після закінчення війни дуже нагадувало те, з яким більшовики зіткнулися наприкінці 1920 р. в Україні після невдалого для них збройного конфлікту з Польщею. Широкий повстансько-селянський рух, переважно національного забарвлення, впродовж кількох років тримав у напрузі радянську владу. Але тоді більшовикам, хоч і з значними зусиллями, все ж вдалося вператися з численними повстанськими загонами, недостатньо зцементованими ідейно й позбавленими централізованого керівництва.

Цього разу опір радянській владі був краще організованим і підготовленим, більш ідеологічно загартованим, безкомпромісним у прагненні будь-якою ціною вибороти державну незалежність України. Але головним було те, що визвольний рух у західному регіоні мав добре вишколений бойовий інструмент — Українську Повстанську Армію, яка опиралася на широко розгалужену мережу ретельно законспірованих осередків Організації Українських Націоналістів та її численних симпатиків.

Сталінський режим, не зумівши до кінця війни з Німеччиною ліквідувати український самостійницький рух і його бойову силу — УПА, у мирний час зосередив величезні сили для придушення спротиву українських повстанців та підпільників. Офіційний Кремль усвідомлював, що діяльність ОУН і УПА перешкоджатиме радянській західних областей України, негативно впливатиме на настрої всього українського народу, справлятиме невідгідне враження на світову громадськість.

Проте Москва, перебуваючи в zenіті своєї військової могутності, не бажала рахуватися з тим, що революційно-визвольний рух на західноукраїнських теренах опирався на масову базу і його опірність була набагато більшою, ніж вважалося. Глибоко помилявся керівник українських комуністів Хрущов, котрий у листі від 15 листопада 1945 р. до Сталіна писав, що розгром Німеччини та Японії, зміцнення військово-економічної могутності й зростання міжнародного авторитету СРСР викликають розгубленість і почуття приреченості серед залишків загонів українських націоналістів³.

Тим часом у керівних колах українського визвольного руху (УГВР, провід ОУН, ГК УПА) хоча й відчувалося певне занепокоєння з приводу того, що по закінченні війни не сталося зіткнення Радянського Союзу з його західними союзниками, проте чітко простежувалося тверде прагнення продовжити збройну боротьбу з московським більшовизмом. Характерною у цьому контексті була стаття чільного діяча УГВР, ОУН і УПА П. Федун (Петро Полтава, Волянський, Север) “Елементи революційності українського націоналізму”, опублікована в офіційній ОУН “Ідея і Чин” за 1946 р. У статті наголошувалося, що “основним засобом визволення українського народу” мусить бути у точному розумінні слова війна, бо саме у такий спосіб вороги завоювали українські землі. Але це має бути не “фронтна війна”, у якій більшовики матимуть безперечну перевагу над силами визвольного руху, а підпільна боротьба. Цю боротьбу має вести ОУН, побудована на принципі військової дисципліни і перетворена на справді ударну бойову силу українського народу.

Зосереджуючи увагу на тому, що “український націоналізм ніколи не йшов на жодні поступки окупантам”, Петро Полтава підкреслював: “український націоналізм відкидає виключно легальні, законні методи боротьби як основні методи боротьби за УССД”, рішуче заперечує тезу про те, що “самостійність українського народу прийде як наслідок “органічної”, мирної, “автоматичної” його еволюції” до незалежницького існування. Жодний народ, стверджував П. Федун, не визволився “без збройної боротьби, без жертв, без намагання визволитися за ціну чого б то не було”⁴.

Рішуча позиція керівних центрів революційно-визвольного руху, їхнє бажання продовжувати збройну боротьбу з більшовицькою владою зумовили безкомпромісний характер протистояння між українськими повстанцями і підпільниками та комуністичним режимом. Не зважаючи на значну перевагу Москви у силах і засобах, проводирі українського визвольного руху оптимістично дивились у майбутнє.

Не залишалася поза увагою можливість того, що самостійницькі змагання українців зможуть отримати допомогу ззовні, від західних

демократій. Особливі сподівання пов'язувалися з відомою промовою У. Черчілля у Фултоні (США) у березні 1946 р.

Показовим у цьому контексті може бути відкритий лист групи українських політичних поступових діячів у квітні 1946 р. під назвою “Відповідь п. Черчіллю”. Автори листа наголошували на тому, що в Україні впродовж кількох років точиться “завзята боротьба всього народу проти московсько-більшовицької неволі і тиранії”, яка фактично “набрала надзвичайно великих розмірів і перемінилася на правдиву війну”.

У згаданому документі зазначалося, що “план найтіснішого військового союзу Англії і Америки до війни з Радянською Росією — це одна справа, але водночас мусить йти відсіч наступу більшовизму і приготування до розправи з ним у загальносвітовому масштабі, серед усіх народів світу” й особливо серед народів, “поневолених Радянською Росією, бо від їх постави буде залежати сила чи слабкість більшовиків у недалекій новій рішальній світовій розправі, якої ніколи не вдасться уникнути”⁵.

Хоча під цитованим листом не стояли підписи чільних діячів УГВР, ОУН і УПА, але вони в цілому не відкидали доцільності допомоги українським самостійницьким змаганням з боку західних держав, не демонструючи назовні своєї прямої зацікавленості. Так, у конфіденційному документі ОУН під назвою “З доповіді в дні 26.10.1945 р.”, захопленому МВС влітку 1946 р. на території Дрогобицької області серед матеріалів проводу ОУН Карпатського краю, говорилося, що евентуальний конфлікт Радянського Союзу з країнами Заходу матиме для ОУН значення лише допоміжного фактора, але можливий прихід в Україну англо-американських військ “є для нашої визвольної стратегії бажаним”⁶.

Проте з огляду на міжнародні відносини після війни реальні можливості підтримки ззовні українського визвольного руху виглядали малообнадійливими. У перші повоєнні роки в країнах Європи, за словами відомого діяча німецької розвідки Ф. Гелена, “комуністи стали прогресивною силою”. Багатьом знову здавалось, що перемога комунізму у світовому масштабі вже близька⁷. Крім того, правлячі кола західних країн у своїй зовнішньополітичній діяльності мали рахуватися з тим об'єктивним фактом, що свідомість їхніх народів перебувала під помітним впливом тієї історичної місії, яку відіграв Радянський Союз в розгромі фашизму.

Не справдись у цей період і надії на національні революції поневолених народів Радянського Союзу, які мали б привести до послаблення, а потім й до розвалу центральної влади в Москві. Антикомуністичні національні рухи в країнах Балтії хоч і дошкуляли більшовикам, проте не стали фактором, який би істотно вплинув на внутрішнє становище в Радянському Союзі. Треба було рахуватися з тим, що ОУН і УПА не вдалося втягнути в орбіту боротьби проти радянського ладу народні маси центральних, південних та східних районів України. Отож з низки об'єктивних причин сили українського визвольного руху, обмежуючи свою діяльність переважно західним регіоном, залишилися сам на сам з величезною мілітарною потугою, якою був на той час Радянський Союз.

Вступаючи у найбільш важкий для себе період боротьби з радянською владою, керівництво ОУН і УПА усвідомлювало, що у першому повоєнному році визвольний рух очікують нелегкі випробування. Серед першочергових і невідкладних завдань одне з найважливіших місць відводилося забезпеченню схоронності збройних сил та підпілля на зимовий період 1945—1946 рр.

Про заходи, які передбачалося здійснити з огляду на зазначене, докладно говорить інструкція ОУН “Надрайонним провідникам до виконання” (12 листопада 1945 р.). В ній наголошувалося на необхідності домогтися зміцнення організаційної мережі, посилення політико-виховної роботи як серед вояків УПА і членів ОУН, так і серед місцевого населення, вироблення нового типу провідника-революціонера, котрий би за своїми якостями відповідав поточному моментові і стратегічній меті визвольного руху. Особлива увага зверталася на спорудження криївок, схронів, забезпечення їх матеріальними припасами, налагодження надійних зв’язків між організаційними ланками — куцями, районами, надрайонами та округами. На теренових провідників покладалися обов’язки щодо розміщення й утримання повстанських відділів, створення поблизу райцентрів спецбоївок для проведення терористичних і саботажних акцій проти режиму та його представників.

Важливе значення у згаданій інструкції надавалось агітаційній роботі в середовищі прибулих в західні області спеціалістів зі сходу України, інших регіонів СРСР. При цьому підкреслювалося, що без оволодіння східними теренами Українську державу побудувати неможливо. Об’єктами націоналістичної пропаганди мали стати представники інтелігенції, робітники, члени комуністичної партії і не лише українці, а й росіяни, грузини та ін. Не обминалися й співробітники НКВС. З ними рекомендувалося працювати “словом і кулею”.

До чільних завдань теренових провідників й організаційних осередків ОУН належало всебічне поглиблення політичної роботи в масах. У зв’язку з цим зауважувалося, що до останнього часу “з ворогом вів боротьбу тільки актив, а маса пасивно придивлялася”, що фактично “самоініціативної боротьби мас з окупантами майже немає, а те, що відбувається, робиться організовано”. Тому необхідно домогтися рішучого зламу в настроях маси, виробити її так, щоб “вона спільно переносила тягар боротьби і брала в ній активну участь”.

В інструкції робилася спроба по-новому поглянути на роль УПА в революційно-визвольному русі, і не тільки як “військового інструменту”, а головним чином як “революційно-політичної армії”, яка на “своїх прапорах і своїми політичними діями повинна нести в народну масу слово нашої правди, демонструвати насамперед наше існування і закликати народ до боротьби”. З огляду на зазначене висувалася вимога усвідомити, що УПА “сьогодні авангард нації, що це майбутня еліта, котра коли-небудь буде нормувати і керувати життям нації”. Тому завдання ОУН, всіх її клітин зробити УПА армією “грамотних революціонерів”, бо “УПА не тільки для армії, але УПА для революції”⁸.

Для розуміння проблем визвольного руху в повоєнний час, усвідомлення планів та намірів керівництва ОУН і УПА не можна обминути увагою документ під назвою “Перспективи нашої боротьби”, який був захоплений у 1946 р. органами МДБ на території Львівської області.

Цей документ, підписаний псевдонімом Р. Мох, розповсюджувався серед територіальних структур ОУН для обговорення й дискусій. В ньому, зокрема, констатовалося, що на сучасному етапі керівництво визвольним рухом “не видає клич до визвольного повстання, бо такий клич був би нереальний”, з огляду на те, що “сили СРСР вистачить, щоб таке повстання здушити”.

За словами Р. Моха, сьогодні ОУН не здобуває безпосередньо державу, але здобуває її в “духовій площині”, веде боротьбу за “духове оновлення народу”, а тому грубо помиляються ті, хто “каже, що ми програємо”. Однак ОУН і УПА взагалі програти не можуть, якщо їхня боротьба й надалі буде такою героїчною, як і в попередні роки. Перемога визвольного руху зумовлена трьома чинниками: 1) станом власних сил; 2) станом сил ворога; 3) міжнародною ситуацією. При цьому вирішальне значення належить власним силам, але не тільки в розумінні матеріальному, бо “куди важнішими є сили моральні, духові”⁹.

Не аналізуючи цей документ, все ж зауважимо, що йому притаманна суперечливість, характерна для багатьох інших документів визвольного руху. Їхні автори, замість усвідомлення реального стану справ і перспектив боротьби, часто-густо захоплювались гучними деклараціями, закликами й гаслами, переважно морально-духовного порядку. А перераховані в “Перспективах нашої боротьби” чинники, які начебто гарантували “нашу перемогу”, фактично спрацювали на користь тоталітарного режиму.

Уроки боротьби з ОУН і УПА в 1944–1945 рр. показали, що тільки військовою силою зломити опір повстанців буде важко. Необхідно було домогтися ліквідації масової бази визвольного руху в західному регіоні, знешкодити націоналістичне підпілля, а потім шляхом наступальних операцій проти ізольованих формувань УПА добитися їхнього розгрому. Як завжди, більшовики надавали велике значення агітаційно-пропагандистській діяльності з тим, щоб підірвати у повстанців і підпільників віру у можливість чинити опір радянській владі, повернути на свій бік місцеве населення. Перебуваючи в зоні могутності, тоталітарний режим був здатний залучити для придушення самостійницького руху не лише ВВ НКВС, а й прикордонників, регулярні частини Червоної армії, які дислокувались у західному регіоні, а також бійців створюваних на місцях численних винищувальних батальйонів (“стрибків”).

Вже наприкінці 1945 р. партійно-радянське керівництво України було стурбоване тим, що ОУН і УПА відмовилися від відкритих боїв, посилили диверсійну і терористичну діяльність, звернули особливу увагу на виявлення й нищення агентури НКВС—НКДБ в лавах визвольного руху¹⁰. В першій половині січня 1946 р. були зареєстровані у Волинській, Львівській, Рівненській і Станіславській областях факти нищення повстаннями ліній та засобів зв'язку. 6 січня 1946 р. відділ УПА змусив відступити з с. Повергів Комарненського району Дрогобицької області гарнізон військ НКВС. 8 січня відділ УПА “Рисі” влаштував засідку, в яку потрапила група відповідальних партійних, радянських і військових працівників Журавненського району Станіславської області. 6 й 8 лютого повстанські відділи атакували гарнізони військ НКВС в селах Полочичі і Полтва Глинянського району Львівської області¹¹.

Від кінця 1945 р. ударів по силах визвольного руху стала завдавати влада. Від 1 грудня 1945 р. до 10 лютого 1946 р. проти формувань УПА і підпілля ОУН було проведено 15 562 військові і оперативно-чекістські операції, внаслідок яких радянські функціонери відрапортували про знищення 4,2 тис. повстанців та підпільників, захоплення в полон і затримання 9,4 тис. членів ОУН і УПА, ліквідацію 130 збройних формувань¹².

На початку 1946 р. заходи радянського режиму, спрямовані на придушення самостійницького руху, тісно пов'язувалися з підготовкою виборів до Верховної Ради СРСР. Цій кампанії більшовики надавали величезного політико-ідеологічного значення, бо її успішне завершення мало довести міжнародній спільноті прихильність мешканців новоприєднаних теренів до радянської влади.

В січні 1946 р. органи НКВС—НКДБ перехопили примірники інструкції ОУН “В питанні бойкоту так званих виборів до Верховної Ради СРСР” (24 грудня 1945 р.), адресованої окружним референтам пропаганди націоналістичних організацій. У документі ставилося завдання розпочати 1 лютого пропагандистську акцію проти участі населення у виборах¹³. Водночас через захоплених підпільників та вилучені у них матеріали радянські спецслужби отримали відомості про наміри ОУН і УПА здійснити низку диверсійно-терористичних дій з метою зірвати роботу виборчих комісій.

У Москві й Києві не творили ілюзій з того, що проведення виборів у західному регіоні України відбудеться без ускладнень. Там розуміли, що їхні плани зустрінуть рішучий опір сил визвольного руху. Для протидії активним виступам націоналістів було вирішено вперше залучити значні сили військ Радянської армії, дислоковані у Львівському і Прикарпатському військових округах. 31 грудня 1945 р. перший секретар ЦК КП(б)У М. Хрущов надіслав до Москви доповідну, у якій повідомляв про активізацію сил ОУН та УПА в західному регіоні України у зв'язку з підготовкою виборів і просив зміцнити війська Львівського й Прикарпатського військових округів. Ознайомившись з цим документом, Й. Сталін зобов'язав наркомат оборони СРСР і Генеральний штаб Червоної армії здійснити необхідні заходи. Наступні події розвивалися досить швидко. На початку січня 1946 р. у директиві політуправління Прикарпатського військового округу, адресованій політичним відділам армій округу, зазначалося, що “військам округу поставлене завдання ліквідувати залишки ОУН—УПА на території Станіславської, Тернопільської і Чернівецької областей”¹⁴.

Поряд із зазначеним військова рада ПрикВО 15 січня 1946 р. направила до Раднаркому України проект постанови про введення на території згаданих областей військового стану. Хоч цей проект був підтриманий наркоматом оборони СРСР, генерал С. Штеменко вимагав його погодження з М. Хрущовим. Однак секретар ЦК КП(б)У і голова уряду УРСР не наважилися на такий крок¹⁵.

Напередодні виборів, а саме 8 лютого 1946 р., М. Хрущов, стурбований повідомленнями партійних органів про активізацію націоналістичних сил, надіслав першим секретарям обкомів КП(б)У західних областей, начальникам обласних управлінь НКВС і НКДБ вказівки з вимогою “паралізувати дії бандитів і забезпечити нормальний хід виборчої компанії”¹⁶. Так розпочалася безпрецедентна за масштабами

й залученими силами акція більшовиків проти формувань УПА і підпілля ОУН, яка одержала назву “великої блокади”.

У січні—квітні 1946 р. на території західних областей було розміщено понад 3 500 гарнізонів регулярних частин Радянської армії, у кожному не менше 20 бійців, не рахуючи військ НКВС. Зокрема, 52-га армія генерал-полковника К. Коротєєва розквартирувала 1 101 гарнізон на теренах Львівської, Дрогобицької й частково Кам’янець-Подільської областей чисельністю до 28 тис. бійців. 800 гарнізонів і 110 мобільних армійських груп, в яких нараховувалось майже 25 тис. бійців, виставила 13-та армія генерал-полковника М. Пухова¹⁷.

До цих сил залучили 3 593 винищувальні батальйони, які утворили в західних областях і які на 1 квітня 1946 р. об’єднали в своїх лавах 63 тис. осіб. Вони мали на озброєнні 2 031 кулемет, 7 227 автоматів, 43 420 гвинтівок¹⁸.

Перед частинами Радянської армії, військами НКВС і винищувальними батальйонами ставилося завдання не тільки захистити виборчі дільниці та забезпечити проведення виборів, а й спільними зусиллями виявити і розгромити формування УПА й підпілля ОУН.

Проте, за даними НКВС УРСР, тільки впродовж 9—10 лютого 1946 р. у західних областях було обстріляно 26 гарнізонів військ НКВС і Червоної армії, заміновано 5 виборчих дільниць та дві ділянки залізниці, зафіксовано 28 випадків розклеювання антирадянських листівок, 15 випадків руйнування ліній зв’язку тощо¹⁹.

У відповідь на це особливо сильного удару було завдано по формуваннях УПА й підпіллю ОУН на території Станіславської області, яка вже від кінця 1944 р. розглядалася більшовиками як твердиня визвольного руху. За даними радянської сторони, в ході зимово-весняних операцій 1946 р. на теренах Станіславщини було розгромлено 68 формувань УПА і ліквідовано 145 організацій ОУН, знищено 1 836, захоплено в полон і заарештовано 3 030 членів ОУН і УПА та симпатиків націоналістичного руху²⁰.

Чималих втрат зазнали ОУН і УПА й на території Дрогобицької області. Впродовж січня—квітня 1946 р. органи НКВС—НКДБ спільно з військами Радянської армії провели проти повстанців і підпільників 4 394 операції, в ході яких вдалося розбити 41 бойову одиницю УПА і ліквідувати 112 осередків ОУН, знищити 1 489 осіб.

Про важкий стан, у якому опинилися сили ОУН і УПА, свідчать й документи визвольного руху. Так, в інформаційному повідомленні “Становище ОУН в Карпатському краї” говориться: “Найсильніший удар було завдано ОУН і УПА в період з 11.01.1946 р. по 10.04.1946 р., коли загони МВС заблокували усі села західних областей України. В цей період УПА понесла основні втрати і з цього моменту перестала бути як бойова одиниця”.

Критичне становище створювалося на багатьох теренах, де війська Радянської армії і НКВС атакували позиції ОУН та УПА. “В причинах до ситуаційного положення у Калуській окрузі” (21 квітня 1946 р.) повідомлялося, що “акції, особливо у лютому і березні проти нас, були дуже сильні. Ми понесли дуже значні втрати в людях. Це було причиною того, що робота припинилася автоматично. Внаслідок цього перестало діяти багато зв’язків”²¹.

24 лютого 1946 р. рейдово-пошукова група 215-го стрілецького полку військ НКВС в районі Чорного Лісу (Станіславщина) атакувала групу повстанців в числі 10 осіб, з яких вісім загинули в результаті бою. Серед убитих був ідентифікований командир групи “Чорний Ліс” УПА-Захід В. Андрусак (Грегіт, Різун) — один з найвідоміших командирів повстанців. 30 березня в Сколівському районі Дрогобицької області органами МВС був затриманий командир тактичного відтинку “Маківка” УПА-Захід Я. Вітовський (Андрієнко, Зміюка), син військового діяча ЗУНР Д. Вітовського. Намагаючись уникнути полону, Я. Вітовський важко поранив себе²².

Значне послаблення визвольного руху внаслідок безперервного наступу спонукало керівні центри ОУН і УПА внести корективи у тактику й форми збройної боротьби. Узагальнюючи результати зимових боїв, провідник ОУН Карпатського краю (Закарпаття, Дрогобицька, Станіславська і Чернівецька обл.) Роберт (Я. Мельник) у директиві від 22 квітня 1946 р. так сформулював найближчі завдання підпорядкованих йому відділів УПА та підпільних осередків ОУН: “Необхідно на деякий час відкинути “політику” дрібних авантур і екстремістську революційну фразу й зайнятися довготривалим упорядкуванням нашої розладнаної і зруйнованої тут і там структури — це перша передумова. Значить, ухилитися від фізичної війни на такий час, щоб зібрати сили... Збройні сили, які в результаті “зимового натиску” вийшли фізично й боєздатно ослабленими, тимчасово “відпружити”, дати їм можливий захист і максимальну допомогу стосовно харчування... Рахуючись з можливістю дальших ударів окупантів, зберігати організаційні сили, які залишилися...”²³

Радянська сторона досить оптимістично розцінювала попередні результати боротьби з визвольним рухом в ході підготовки й проведення виборів до Верховної Ради СРСР. Деякі підсумки “зимового наступу” на ОУН і УПА обговорила в лютому 1946 р. нарада, скликана у Львові. У ній брали участь, крім партійних функціонерів, представники командування військ Львівського та Прикарпатського військових округів, органів НКВС і НКДБ. Виступаючи на зібранні, М. Хрущов заявив, що УПА, яка була до того масовою повстанською організацією, “впала безнадійно і не підніметься”. На його думку, “від УПА нічого не залишилося, крім окремих терористичних груп, при тому груп з 1, 2, 3 і подекуди до 20—30 бандитів”²⁴.

Це твердження погоджується із свідченнями представників націоналістичного табору. Так, заступник провідника Східного краю ОУН на ПЗУЗ Верещака (Ф. Воробець) на допитах в МВС навів такі дані: якщо в січні 1944 р. з’єднання груп УПА “Тютюнник” і територіальні відділи особливого призначення нараховували 3—4 тис. бійців, то на початку 1946 р. чисельність бойового складу ОУН та УПА на ПЗУЗ становила лише 300 осіб.

Проте у ході боїв взимку-навесні 1946 р. сили визвольного руху не були остаточно зломлені і вкотре продемонстрували здатність до швидкого відновлення боєздатності.

Обидві сторони по-різному оцінювали результати виборів до Верховної Ради СРСР, які фактично стали основною передумовою вельтенського наступу на ОУН та УПА. Вже згадуваний історик Л. Шанков-

ський, у той час — відомий діяч ОУН, пише, що є багато документів, які “підтверджують факт всенародного бойкоту виборів”. Зі свого боку, Верховна Рада УРСР, Раднарком УРСР і ЦК КП(б)У у зверненні від 10 лютого 1946 р. заявляли: наслідки голосування показали, що трудящі західних областей одноставно стоять за радянську владу, а українські націоналісти “зазнали цілковитого провалу і ніякої підтримки серед народу не мали і не мають”²⁵.

Якщо спробувати підсумувати точки зору обох сторін, то можна дійти висновку, що вибори все-таки відбулися, але далися вони більшовикам дуже й дуже важко. І ця обставина стала одним з аргументів про посилення боротьби з ОУН і УПА. Наступ на позиції та бази визвольного руху продовжувався і після виборів. Керівництву ЦК КП(б)У вдалося добитися згоди Москви на продовження терміну використання військ Червоної армії проти українських повстанців та підпільників.

Тим часом 28 травня 1946 р. міністр внутрішніх справ УРСР Т. Строчак проінформував ЦК КП(б)У про становище у західних областях. Він констатував, що внаслідок роботи партійно-радянських органів і оперативної діяльності МВС українським націоналістам завдано “вирішальної поразки”. Проте він визнав, що повстанці й підпільники, котрі залишилися в лавах визвольного руху, є націоналісти-фанатики, які вирішили боротися з радянською владою до кінця²⁶.

У перші літні місяці 1946 р. боротьба проти ОУН і УПА продовжувалася. Про драматизм боїв між більшовиками й українськими повстанцями в цей період свідчить документ ОУН під назвою “Надзвичайне повідомлення з терену Калущини” (Станіславська обл.) від 17 липня 1946 р. “Друга половина червня 1946 р., — говорить в ньому, — відзначалася скріпленою інтенсивністю ворожих акцій... Тактикою безнастанних наскоків, засідок, патрулюючих стеж і облав ворог повноно паралізував усі можливості зовнішніх дій і руху. Вся праця революційно-визвольних сил у примусово витвореній обстановці знову зведена до границь пасивної внутрішньої оборони. Екстенсивність вияву СБ і пропаганди мінімальна. Настрої мас хиткі і мінливі. В теренах зосередженої інтенсифікації ворожих ударів відчуваються значні впливи дезерації і панікерства серед населення”. У повідомленні також зазначалось, що відділи УПА в Чорному Лісі були змушені розчленуватися на менші бойові одиниці, перейти до дій роями, намагаються прорвати блокаду й перейти в інші терени²⁷.

За даними радянської сторони, у квітні—серпні 1946 р. на території західного регіону органами МВС і МДБ, внутрішніми й прикордонними військами було проведено 42 175 військово-чекістських операцій, внаслідок яких вбито 3 277, заарештовано і захоплено в полон 3 364 члени ОУН та УПА, вилучено 7 225 одиниць зброї. Поряд з цим у 1946 р. винищувальні батальйони здійснили 16 907 операцій проти повстанців і підпільників, в результаті чого вбито понад одну тисячу й затримано 5 410 осіб, пов’язаних з визвольним рухом, захоплено 2 902 одиниці зброї²⁸.

Не дивлячись на широкомасштабність збройних акцій проти ОУН і УПА, керівництво у Москві висловлювало невдоволення низькою результативністю бойових дій, спрямованих на придушення спротиву українських повстанців і підпільників. За даними МВС СРСР, від

1 серпня до 15 вересня 1946 р. внутрішні війська МВС організували в західних областях України 27 243 засідки проти членів ОУН та УПА, до участі в яких було залучено майже 100 тис. бійців. А результат цих заходів виявився до смішного жалюгідним: захоплено і вбито лише 48 осіб!

На думку міністра внутрішніх справ СРСР, ці невдачі внутрішніх військ МВС у боротьбі з визвольним рухом пояснювались насамперед незадовільним керівництвом діями військ з боку начальників обласних управлінь МВС, відсутністю перевірених агентурних даних про місце дислокації формувань УПА і осередків підпілля ОУН. Генерал-полковник С. Круглов зажадав від своїх підлеглих на теренах західного регіону України негайно усунути вказані недоліки й попередив місцеве керівництво про особисту відповідальність “за правильне використання і результативність бойової діяльності військ МВС, які перебувають в їхньому оперативному підпорядкуванні”²⁹.

На наш погляд, провали радянської сторони у протиборстві з ОУН та УПА значною мірою зумовлювались не тільки прорахунками МВС—МДБ, а й були наслідком вмілих і фахових дій повстанців та підпільників. Коли тиск радянської влади на визвольний рух набував дедалі більших обертів і мав безперервний та систематичний характер, вище керівництво ОУН і УПА прагнуло забезпечити відпорність сил повстанців й підпільників комуністичному режимові. Усвідомлюючи, що тривале перебування в обороні, змушені відступи, уникнення боїв з переважаючими силами противника негативно впливають на боєздатність формувань УПА, провід ОУН 24 червня 1946 р. видав до виконання “Інструкцію про належне поставлення вишкільної праці в усіх збройних силах”. У ній засуджувалась бездіяльність тих повстанських відділів, у тому числі самооборонних кушових відділів, які, перебуваючи в обороні, “дармують цілими днями, бездільно сплять чи волочаться”. Такий стан речей, на думку проводу ОУН, “сором нашій зброї і славі та небезпека для цілого оточення. Такі збройні гурти дармоїдів і лінохів є джерелом розкладу і заломлення, а також різних невдач у важкій ситуації”. У зв’язку з цим зверталася увага “усіх керівних організацій і військових чинників” на необхідність зміни ставлення до питань підвищення фахового рівня й бойової готовності. При цьому підкреслювалось, що “кожний відділ, кожна навіть найменша збройна частина УПА, самооборони, бойових частин СБ та різних охоронних і зв’язкових відділів мусять переходити військовий і політичний вишкіл, а “планування і переведення вишколу належить до перших обов’язків усіх провідників і командирів”³⁰.

У ході важких оборонних боїв періоду “великої блокади” і в наступні місяці, коли повстанські сили зазнали значних втрат, Головна команда УПА дійшла висновку, що можливості ведення в найближчий час широкомасштабної повстансько-партизанської боротьби проти переважаючих сил комуністичного режиму практично вичерпані. Подальше дотримання такої тактики могло взагалі підірвати відпорність українського визвольного руху.

Отож у липні 1946 р. Головна команда УПА виголосила звернення до бійців і командирів повстанських відділів. В ньому зазначалося, що “від весни йде велетенський, майже безперервний натиск ворога на

українське революційне підпілля та його збройні частини — УПА”. Ці дії більшовиків, підкреслювалося у зверненні, призвели до того, що “опинившись у дуже важких ситуаціях, деякі відділи втратили навіть половину свого складу”. Однак, попри все, УПА втрималася з честю і жодний з відділів не капітулював перед ворогом.

У згаданому документі головний командир УПА Р. Шухевич (Тарас Чупринка, Тур, Роман Лозовський), аналізуючи тогочасні міжнародні відносини, визнав, що вони склалися не на користь визвольного руху: обидва блоки, радянський і англо-саксонський, хоча й конфліктують, однак “не виходять ще зі стану “збройного миру”. За такого перебігу подій, підкреслював командир, цим неодмінно скористаються більшовики, щоб домогтися знищення української національної революції.

На думку Головної команди повстанської армії, щоб не вичерпати бойові ресурси, УПА, за прикладом Армії УНР в 1920—1921 рр., повинна формувати широку повстанську боротьбу замінивши на підпільно-конспіративну діяльність. Р. Шухевич висловив глибоку впевненість, що особовий склад УПА і боївки ОУН засвоїть нові зразки бою з ворогом та буде завдавати йому блискавичних ударів там, де він того не сподівається³¹.

І згадані заходи Головної команди УПА таки виявилися вчасними. Вони не тільки сприяли збереженню збройних сил визвольного руху, а й забезпечили тривалий характер боротьби з радянським режимом на західноукраїнських землях. Можна стверджувати, що перехід до боротьби у збройному підпіллі застав більшовиків зненацька.

Виконуючи вказівки Головної команди УПА, командування територіальних частин повстанської армії і місцеві проводи ОУН розпочали перебудову своєї бойової діяльності. Показовими у цьому зв'язку можуть бути вказівки проводу ОУН Карпатського краю “Всім членам організації і всім повстанцям до виконання”. В цьому документі наголошувалося, що ворог “мусить бути битий не тільки кількісно, — бо такий метод зараз не рентабельний, — але скрізь і в день і вночі шляхом засідок, атентатів, непокоєння”. Відділи УПА зобов'язували діяти не сотнями, а чотами, роями, партизанськими ланками. Вони також мали допомагати СБ, пропагандистському активові ОУН готувати себе до таких акцій³².

Через деякий час радянська влада усвідомила ефективність змін в тактиці УПА. 8 серпня 1946 р. в інформації одного з відділів ЦК КП(б)У зазначалося, що партійні органи на місцях не врахували перебудову методів боротьби ОУН—УПА, які перейшли до індивідуального терору й дій дрібними групами із засідок. А тому масові військові операції проти націоналістичних сил без належного агентурного забезпечення у більшості випадків виявляються безрезультатними³³.

Про активізацію ОУН та УПА, починаючи від середини літа, йшлося також у довідці ЦК КП(б)У від 14 вересня 1946 р. Тут зверталася увага на успішні дії повстанських відділів і боївки ОУН на Станіславщині (279 акцій). Автори цього документа дійшли висновку, що “органи МВС, МДБ, внутрішні і прикордонні війська до цього часу не перебудували свою роботу”, не застосовують такі ефективні засоби боротьби з повстанцями та підпільниками, як засідки, так зв. “приманки”, систематичні виклики підозрюваного у симпатіях до ОУН і УПА насе-

лення з метою його вербування до агентурної мережі і компрометації перед визвольних рухом.

Турбувало більшовиків і те, що повстанські відділи завдавали відчутних ударів по винищувальних батальйонах. Тільки у квітні—вересні 1946 р. членами ОУН і УПА було роззброєно 90 батальйонів, вбито 219, поранено 65 і уведено до лісу 96 “стрибків”, захоплено чимало озброєння³⁴.

Напрями й тактичні засоби збройної боротьби ОУН та УПА у цей час були досить різноманітними: несподівані напади на гарнізони й пости МВС; наскоки на центри перебування компартійно-радянської адміністрації, засідки на шляхах і біля в'їзду в населені пункти; нищення комунікаційних споруд та засобів зв'язку; саботажні акції, в тому числі руйнування промислових об'єктів, адміністративних споруд, виробничих приміщень, клубів; оборона сільського населення від каральних акцій МВС, звільнення його від арештів і від збирання різних податків; замаху на співробітників МВС та МДБ, на представників партійних і радянських органів, на тих осіб з числа місцевого населення, котрі співпрацювали з радянською владою, та ін.

Особливо вдалим були дії повстанців і підпільників із засідок, з урахуванням особливостей місцевості й виявленням маршрутів пересування ворожих чинників. Наприклад, 5 січня 1946 р. в ярюзі, на виїзді із с. Буряківці Товстенського району Тернопільської області у засідку, влаштовану УПА, потрапила оперативна група Товстенського райвідділу НКВС на чолі з його начальником майором Слєпцовим. Внаслідок трьохгодинного бою в оточенні вся група в кількості 23 особи була знищена³⁵.

Відчайдушний напад вчинила боївка Бика 5 серпня 1946 р., 6 членів якої, вдягнуті в офіцерську форму, захопили в районі Скідсько-Підгороднянського лісу Любомльського району Волинської області вантажну автомашину 280-ї стрілецької дивізії. На цьому авто повстанці увірвалися до с. Підворотне, де вбили міліціонера, фінагента й вилучили зброю у бійців винищувального батальйону —1 ручний кулемет, 2 автомати, 21 гвинтівку.

У порівнянні з 1944—1945 рр. бойові дії УПА від середини 1946 р. помітно різнилися як масштабами, так і результатами. Про це свідчать короткі описи боїв, вміщені у зведеннях Бюро інформації УГВР, котрі виходили за кордоном. Ось деякі з них: 28 червня 1946 р. “під час перевірки лісу біля райцентру Галич (Станісл. обл.) повстанці відділу “Сірі” знищили лейтенанта і слідчого РОМВД”; 8 липня 1946 р. “повстанці відділу ім. Колодзінського в сутичці з емведистами в лісі біля с. Молодятин (р-н Печеніжин, Станісл. обл.) знищили без власних втрат ст. лейтенанта МВД і поранили двох рядових емведистів”; 5 серпня 1946 р. “повстанці відділу “Хорти” на шляху Долина-Калуш (Станісл. обл.) обстріляли емведистську автомашину. Вбили двох емведистів і одного поранили”; 13 серпня 1946 р. “на шляху Сколе—Святослав (р-н Сколе Дрогоб. обл.) боївка ОУН знищила телефонне сполучення і зірвала місток, серйозно пошкодила залізничне сполучення на лінії Лавочне—Сколе”; 21 вересня 1946 р. “підвідділ під ком. к-ра Тараска зробив наскок на станицю погранзастави МВД в с. Вовче

(р-н Турка Дрогоб. обл.). В бою повстанці без власних втрат знищили 10 емеведистів і 7 поранили”³⁶.

Об’єктами дій українських повстанців були й окремі військовослужбовці або невеликі групи бійців і командирів Червоної армії. Їх чимало гинуло під час зіткнень, тому що члени ОУН й бійці УПА прагнули в такий спосіб захопити зброю, обмундирування, нагороди та документи для використання у власних цілях. У доповідній записці політуправління Прикарпатського військового округу від 31 липня 1946 р. до ЦК КП(б)У повідомлялося: “Бандерівці боївками і засадами здійснюють напади на дрібні групи наших військовослужбовців, частіше на одиниці. Вони, зустрівши військовослужбовців Радянської армії, вбивають їх, попередньо знущаються над ними, забирають одяг, документи, ордені, медалі”. Також зазначалося, що впродовж червня—липня 1946 р. на території округу було 114 акцій ОУН—УПА, в тому числі 52 диверсійні, 62 у вигляді нападів групами від 7 і більше бойовиків. Жертвами цих наскоків стали 16 військовослужбовців, 47 партійно-радянських активістів, 91 мирний житель³⁷.

За даними командування ВВ МВС СРСР, впродовж 1946 р. на території західних областей України було вчинено 1619 акцій з боку ОУН і УПА, в тому числі диверсій на транспорті й промисловості, об’єктах сільського господарства — 75; нападів на співробітників та бійців МВС і МДБ — 78; на солдатів і офіцерів Радянської армії — 123, на членів винищувальних батальйонів — 204, на партійних працівників та активістів — 308, на радянські адміністративні установи — 50³⁸.

Наведені дані свідчать, що ворохобливі намагання представників радянської влади покінчити в короткий час з українським визвольним рухом виявилися марними. Оцінюючи становище в західних областях, в офіційному Києві дійшли висновку, що після здійснення широкомасштабних заходів з ліквідації формувань УПА й підпілля ОУН під час підготовки та проведення виборів до Верховної Ради СРСР партійні організації, органи МВС і МДБ західних областей України виявили самозаспокоєність і втратили пильність, послабили боротьбу з українськими націоналістами, дали їм можливість перебудувати свої лави.

Компартійні функціонери усвідомили, що керівництво визвольним рухом з метою збереження своїх кадрів від невинуватих втрат змінило тактику бойової діяльності, перейшло до дій дрібними групами й поодиноці, роблячи акцент на терористичні акти проти партійно-радянського активу, прагнучи відвернути місцеве населення від активної участі у заходах радянської влади.

ЦК КП(б)У вважав помилковими і шкідливими погляди деяких керівників західного регіону про те, що нібито основні сили ОУН і УПА вже розгромлені, а дії дрібних груп повстанців та підпільників, які ведуть боротьбу розрізнено й позбавлені централізованого керівництва, не становлять загрози радянській. Незадовільно оцінювалась і діяльність внутрішніх та прикордонних військ, спрямована на придушення спротиву сил визвольного руху. Викликало стурбованість і те, що не вдалося ліквідувати крайові проводи ОУН й знищити членів центрального проводу Організації, котрі керують і направляють дії повстанців та підпільників.

З огляду на зазначене ЦК КП(б)У 4 жовтня 1946 р. ухвалив постанову “Про стан боротьби із залишками українсько-німецьких націоналістів у західних областях УРСР”. МВС та МДБ, секретарів обкомів і райкомів партії зобов’язували покінчити з недооцінкою й самозаспокоєністю у боротьбі із залишками формувань УПА та підпілля ОУН і в найближчий час домогтися їх повної ліквідації. Перед командуванням ПрикВО ставилося завдання створити оперативні групи в тій місцевості, де помічені прояви бойової діяльності повстанців і підпільників, та активізувати боротьбу з ними ³⁹.

2. Збройна боротьба ОУН і УПА в 1947–1948 рр.

Виконання щойно згаданої постанови ЦК КП(б)У припало на час підготовки виборів до Верховної Ради УРСР. Це змусило владу до більших рішучих дій щодо остаточної (як здавалося) ліквідації ОУН і УПА. На початку 1947 р. по населених пунктах західних областей України знову були розквартировані військові гарнізони. В інформації по високочастотному зв’язку (ВЧ) від 1 лютого ц. р. на ім’я М. Хрущова міністр внутрішніх справ УРСР Т. Строчак доповів, що частини військ МВС і Радянської армії вийшли до місць призначення, щоб до 13.00 2 лютого всі сільські виборчі дільниці були прикриті військами ⁴⁰.

Так розпочалася друга хвиля тотального наступу на сили визвольного руху з метою їх паралізування на час виборів і наступної повної ліквідації. Від 1 січня до 20 березня 1947 р. війська й органи МВС і МДБ здійснили 12 268 операцій, внаслідок яких ОУН та УПА недорахувалися 966 осіб вбитими і 1 478 захопленими в полон. Власні втрати обчислювались в 355 осіб ⁴¹. Органи МВС УРСР від 20 по 31 січня 1947 р. провели спеціальні операції, в ході яких на підставі агентурних розробок завдали ударів по керівних центрах і кадрах визвольного руху. На Волині—Поліссі їм вдалося ліквідувати 79 відповідальних працівників ОУН та УПА. Серед вбитих був і референт СБ проводу ОУН М. Арсенич (Михайло, Григор, Березовський). За оцінками радянської сторони, здійснені заходи привели до того, що “у підпіллі ОУН зараз повна розгубленість, втрата зв’язків і управління низовими організаціями”. Зазначалося посилення тенденції добровільної здачі повстанців та підпільників органам радянської влади або перехід їх на польську територію ⁴².

Тим часом Москва прийняла рішення, згідно з яким придушення націоналістичних рухів у республіках Балтії та в Україні передавалося з МВС до МДБ. У лютому 1947 р. МДБ УРСР розробило “Заходи з остаточної ліквідації залишків оунівського бандитизму в західних областях України в зимово-весняний період 1947 року” ⁴³.

Про труднощі, які випали на долю повстанців і підпільників в цей час, йдеться у документах визвольного руху. Так, в одному з матеріалів, захопленому органами МВС під час ліквідації заст. референта СБ проводу ОУН Карпатського краю І. Синенка в районі Нової Гути на Станіславщині (березень 1947 р.) зазначалося: “Наші лави (підпілля) цієї зими понесли значно більше втрат, ніж минулого (пропорційно до стану кадрів) року... В деяких районах залишилося по два — три чоло-

віки. Агентури в наших лавах збільшилося”. Аналогічно характеризувався становище і в Чернівецькій області. У перехопленому органом МВС—МДБ листі окружного провідника Буковини “Сталь” (В. Савчак) до крайового проводу ОУН на ЗУЗ говорилося: “...Якщо проаналізувати причини всіх втрат, які ми понесли в цьому році, то побачимо, що всі втрати є результатом роботи агентури”. При цьому також підкреслювалось, що за кожним підпільником полює оперативний працівник МДБ з 7—10 бійцями⁴⁴.

Однак укотре оптимізм більшовиків щодо остаточного придушення підпільно-повстанського руху виявився перебільшеним. ОУН і УПА знову продемонстрували високу життєздатність і конкретними діями підтвердили наміри продовжувати боротьбу. У березні 1947 р. у відповідній записці компартійних функціонерів на адресу першого секретаря ЦК КП(б)У Л. Кагановича, з ім'ям якого Москва пов'язувала надії на швидке вирішення “західноукраїнської проблеми”, зазначалося, що дії українських повстанців “носять зухвалий характер і спрямовані, головним чином, проти господарсько-політичних заходів і нашого активу”⁴⁵.

За січень—березень 1947 р. радянські джерела відмітили 272 акції з боку ОУН та УПА. При цьому підкреслювалось, що стан боротьби з українським підпіллям погіршується, внаслідок чого посилюється його активність і зростають втрати радянської сторони. ЦК КП(б)У ухвалив 5 квітня 1947 р. постанову “Про посилення боротьби із залишками банд українсько-німецьких націоналістів у західних областях УРСР”. В ній вказувалося на слабке ведення боротьби з формуваннями УПА й підпіллям ОУН з боку партійних організацій західних областей та МДБ, підкреслювалось, що органи держбезпеки незадовільно готують і проводять військово-чекістські операції, значна частина яких завершується безрезультатно. Зверталась увага й на недоліки бойового і політичного вишколу бійців винищувальних батальйонів.

ЦК КП(б)У зажадав від партійних органів західного регіону та МДБ УРСР негайно вжити енергійних заходів для усунення недоліків і забезпечення ефективної боротьби з українським визвольним рухом, звертаючи особливу увагу на агентурно-освідомчу роботу в їхньому середовищі. Постанова зобов'язувала органи держбезпеки “забезпечити в найближчі півтора—два місяці ліквідацію вцілілих бандитських груп і керівних центрів ОУН знизу доверху”⁴⁶.

Прагнення вищого компартійного керівництва в Києві за півтора—два місяці покінчити з українським визвольним рухом виявилось черговою ілюзією. Активність збройного підпілля не давала підстав для легковажних висновків. За даними визвольного руху, дії формувань УПА й підпілля ОУН поряд із західними областями охоплювали частково терени Житомирської, Закарпатської, Кам'янець-Подільської, Київської і Чернігівської областей. Зокрема, в першій половині 1947 р. сили збройного підпілля здійснили 467 акцій, в тому числі 75 на території згаданих східних областей. За своїм характером бої й сутички мали переважно оборонний характер. Зачіпні напади повстанців становили до 10 % від загальної кількості акцій⁴⁷.

На початку червня 1947 р. Л. Каганович відвідав Москву, де зустрівся з Й. Сталіним. Хоч у постанові політбюро ЦК КП(б)У від 10 черв-

ня ц. р. говорилося, що на зустрічі були отримані вказівки стосовно поліпшення ідейно-політичного виховання кадрів і боротьби проти проявів буржуазно-націоналістичної ідеології, однак не можна сумніватися, що в Кремлі йшлося і про посилення збройної боротьби з визвольним рухом. Виконання постанови ЦК КП(б)У від 5 квітня 1947 р. не дало бажаних успіхів.

Рішучий характер боротьби ОУН і УПА з комуністичним режимом, про що свідчили події 1946–1947 рр., пояснювався не тільки свідомим ставленням учасників визвольного руху і тих верств населення, що їх підтримували, до ідеї української державності та можливості її практичної реалізації. В їх середовищі постійно жевріла надія, що зростаюче загострення стосунків СРСР із Заходом вже найближчим часом неодмінно приведе до збройного конфлікту й зрушить з місця українську справу. Цього моменту з нетерпінням очікували провідні діячі УГВР, ОУН та УПА.

Отож не випадково в середині червня 1947 р. відбулося одне з небагатьох відомих засідань членів ГВШ УПА. На ньому розглядався план дій на випадок світової війни. Основними військово-політичними завданнями ОУН і УПА за такого розвитку подій визнавалися: а) охорона етнографічних кордонів України; б) оволодіння політичною ситуацією на СУЗ; в) створення сприятливого для формувань УПА й осередків ОУН статусу-кво на всій території України до приходу англосаксів.

Проте члени ГВШ УПА, навчені сумним досвідом 1941 р., коли німці в ролі “визволителів” України брутально проігнорували прагнення її народу до національного самовизначення і державного існування, намагалися передбачити й перебіг подій, який міг скластися не на користь української справи. У зв’язку з цим було прийнято рішення, що коли англо-американці, котрі прийдуть в Україну і категорично вимагатимуть роззброєння формувань УПА, то треба погодитися на задачу не більш 10% зброї, іншу ж частину надійно приховати. На згаданому засіданні йшлося й про те, що на етнографічні українські землі, можливо, посуне “цивільний або цивільно-озброєний чужинецький елемент” з метою політичного оволодіння ними. В такому випадку ОУН і УПА мали організувати “збройний партизанський опір”⁴⁸.

У цей час не всі у керівництві визвольним рухом були поінформовані про спроби закордонних центрів УГВР—ОУН встановити зв’язки із західними країнами та заручитися їхньою підтримкою. Тим часом вже навесні 1946 р. відбулися перші контакти членів Закордонного представництва УГВР М. Прокопа і М. Лебеда з представниками французької розвідки на теренах Австрії. Французів цікавила насамперед кількість формувань УПА, їх озброєння і постачання. У відповідь М. Лебедь, як свідчать документи, дав “характеристику діяльності Організації і загонів УПА”, підкресливши, що “вони мають достатню кількість озброєння й користуються підтримкою українського населення”. Хоч в результаті переговорів було начебто досягнуто порозуміння, але реально французи пообіцяли лише виділити літаки для перекидання на територію України людей і вантажів для потреб визвольного руху⁴⁹.

Водночас контакти із закордонними центрами УГВР—ОУН встановили розвідувальні служби Великої Британії та США. Особливу актив-

ність виявляли прихильники С. Бандери, об'єднані в ЗЧ ОУН. 10 грудня 1947 р. від імені ЗЧ ОУН в Україну був направлений спеціальний емісар (В. Дишкант), котрий мав проінформувати Р. Шухевича та інших керівників ОУН—УПА про стан української еміграції на Заході та передати їм деякі рекомендації щодо поточного моменту та форм і методів боротьби з радянською владою. Захоплений у серпні 1948 р. на території Польщі і переданий органам МДБ УРСР, В. Дишкант дав детальні роз'яснення стосовно мети своєї місії. Зокрема, він показав, що отримане ним від ЗЧ ОУН і американської розвідки завдання зводилось до того, щоб переконати керівництво ОУН—УПА в необхідності перебудувати свою роботу в Україні, докорінно змінити існуючі методи боротьби з радянською владою і продовжити її в контакті з американськими спецслужбами. Дишкант підкреслив, що американці розцінювали збройну боротьбу ОУН—УПА, як даремне витрачання сил, що веде до загибелі провідних кадрів, котрі зможуть знадобитися в майбутньому. Натомість висувалися пропозиції вишукати можливості для легалізації учасників ОУН—УПА, засилання їх на Донбас, в інші великі промислові центри для влаштування на роботу на залізничний транспорт, в Харкові та учбові заклади, в радянські установи, націлювання на збирання розвідувальної інформації, ведення антирадянської пропаганди тощо⁵⁰.

При затриманні В. Дишканта у нього був вилучений інформативний лист “Для друзів Тура, Шелеста чи Павура” (йдеться про Р. Шухевича, В. Сидора і Я. Мармаша. — Авт.), де становить інтерес коментар про підготовку США до війни проти СРСР. В цьому листі В. Дишкант стверджував, що американці “в технічному відношенні до війни підготовлені, в психологічному відношенні також майже готові”. При цьому він особливо підкреслив: “Одне відомо — це курс на війну і з нього вони не зійдуть”⁵¹.

Як пише у своїх спогадах відомий радянський розвідник К. Філбі, англійська СІС в 1949 р. закинула першу групу своїх агентів в Україну, але вони безслідно зникли⁵². А за словами відомого діяча визвольного руху Є. Стахіва, “від 1951 р. почалася співпраця між ЗП УГВР і американськими державними чинниками...”⁵³

Зацікавленість керівництва УГВР—ОУН у зв'язку із колишніми союзниками СРСР зумовлювалася не лише потребою отримання допомоги визвольному рухові, а й надією на війну між Заходом і Радянським Союзом, яка дала б самостійницьким силам реальний шанс виграти боротьбу з тоталітарним режимом. Про неминучу світову війну в цей час багато говорив у своїх публікаціях С. Бандера, інші чільні діячі націоналістичного руху. Можна сказати, що очікування війни було тим стимулятором, який підтримував моральний дух і ослаблені фізичні сили повстанців та підпільників в Україні. З цього приводу в документі “Становище ОУН в Карпатському краї” (1946 р.) підкреслювалось: “Настрої в ОУН—УПА не дуже бадьорі, кожному весну очікують на війну, так як тільки у війні бачать своє спасіння”⁵⁴.

Отож війською марили, її чекали, до неї готувалися. Так, до органів МДБ в 1949 р. і 1951 р. потрапили проекти звернень проводу ОУН і УГВР під назвами “Український народє!” В цих зверненнях містився заклик, щоб на другий день війни, яку СРСР начебто мав оголосити

західним країнам, розпочати збройне повстання й здійснити саботаж усіх заходів радянської влади, а також при вступі на територію СРСР союзних військ намагатися встановити з ними зв'язок та прагнути захопити владу після відступу більшовиків⁵⁵. Однак сподівання повстанців на війну і допомогу західних країн не виправдались. За словами вже цитованих дослідників Е. Крістофера та О. Гордієвського, “СІС і ЦРУ розпочали свої українські операції тоді, коли скільки-небудь значний опір вже був придушений”⁵⁶.

Передача функцій боротьби з визвольним рухом від МВС до МДБ, розпочата ще в лютому 1947 р., дещо послабила тиск на ОУН і УПА, дала їм можливість активізувати свої дії, що особливо стало помітним у літні місяці 1947 р. Це змусило ЦК КП(б)У ухвалити 20 червня 1947 р. (спільною з Радюю міністрів УРСР) постанову “Про поліпшення політичної і господарської роботи у Львівській, Станіславській, Дрогобицькій, Тернопільській, Рівненській, Волинській і Чернівецькій областях УРСР”, а 17 серпня 1947 р. затвердити на засіданні політбюро ЦК ще й постанову “Про хід боротьби із залишками банд і підпілля українсько-німецьких націоналістів у західних областях УРСР”⁵⁷.

Лейтмотивом обох документів була категорична вимога подальшої енергійної боротьби із збройним підпіллям з метою його викорінення, при чому особлива увага зверталась на необхідність запобігання терористичних актів проти партійно-радянських працівників та радянсько-партійного активу, на захист колгоспного майна й колгоспного активу. ЦК КП(б)У зобов'язав, зокрема, секретарів обкомів партії і начальників управлінь МДБ Станіславської, Тернопільської та Рівненської областей негайно здійснити дійові заходи щодо посилення боротьби з повстанцями й підпіллями та домогтися припинення їхньої терористичної діяльності.

А про характер завдань, які в цей період ставилися перед самостійницькими силами, свідчать, наприклад, інструктивні вказівки Самбірського надрайонного проводу ОУН (Дрогобицька обл.) “До відомих районних провідників” (23 червня 1947 р.). В документі визнається факт того, що більшовикам вдалося завдати потужного удару по ОУН і УПА. Останні “лише частково зберегли своє існування”. Однак надрайонний провідник Зов досить оптимістично дивився в майбутнє. Констатує, що націоналісти в попередні роки “завоювали село”, він вважав, що відтепер революційні кадри ОУН повинні в духово-політичній площині повести наступ “на місто, на завод, на залізницю, на Червону армію, на школу, на адміністрацію і тут завоювати й зміцнити свої позиції”.

Водночас Зов закликав продовжувати збройно-терористичний наступ повстанців і підпілля проти ворога, атакувати його в містах, населених пунктах, вчитися “воювати партизанськими хитрощами й методами”. Серед завдань найважливіше значення надавалося зриванню заходів радянської влади щодо організації колгоспів, державних поставок продовольства, поборюванню комуністичних впливів у шкільному та культурно-освітньому житті тощо. Підкреслювалося, що тих, хто буде ухилятися від виконання вказівок ОУН, карати, а впертих — розстрілювати. У вказівках зверталася увага на нагромадження різних припасів (зброя, вибухівка, амуніція, медикаменти тощо), на

посилення відповідальності повстанців і підпільників, очищення лав ОУН від “баласту”, боротьбу з “внутрішньою агентурою”. Районні провідники зобов’язувалися взяти під особистий контроль турботу про кадри УПА⁵⁸.

Тим часом, виконуючи вказівки вищого партійного керівництва, про які йшлося перед цим, війська й органи МДБ за період з 20 червня по 20 жовтня 1947 р. провели низку військово-чекістських операцій, внаслідок яких було повністю або частково ліквідовано 367 підпільних організацій ОУН і розбито 263 бойові одиниці УПА, знищено 750 осіб з числа керівних кадрів, вбито, захоплено в полон й заарештовано понад 10 тис. членів ОУН і УПА та осіб, котрі підозрювались у співпраці з повстанцями й підпільниками⁵⁹. Поряд з цим під час оперативних дій із 20 вересня по 10 жовтня 1947 р. на території східних областей України заарештовано за антирадянську діяльність 668 осіб, з котрих 38 ідентифіковано як українських націоналістів.

Водночас з метою ліквідації масової бази визвольного руху у східні райони Радянського Союзу було вивезено понад 77 тис. осіб (26 332 родини) з числа сімей членів ОУН та УПА й осіб, які звинувачувалися у підтримці повстанців і підпільників. Наведена цифра депортованих була втричі більша, ніж за 1944–1946 рр.⁶⁰

Однак і цього разу, попри величезні зусилля, безпрецедентні засоби силового й морального тиску, більшовикам не вдалося завдати вирішальної поразки силам українського визвольного руху. В другій половині 1947 р. учасники збройного підпілля здійснили 538 акцій, що було більше, ніж за першу половину року. При цьому у зв’язку з підготовкою виборів до місцевих рад головний удар спрямовувався проти “партійно-радянського активу”. Так, лише за 20 днів грудня 1947 р. загинуло 13 голів і секретарів сільських рад, 12 кандидатів у депутати, членів виборчих комісій, 10 радянських працівників⁶¹.

У другій половині 1947 р. була зафіксована поява рейдуючих боївків ОУН і УПА, чисельністю від 4 до 5 осіб, на території Макарівського району Київської області (села Садки—Строївка, Макарівська Буда, хутір Ферми), біля с. Катеринівка Каменського району Кіровоградської області. Повстанці вели агітаційно-пропагандистську роботу, вилучали зброю в радянського активу і грошові кошти з колгоспних кас, реквізували продовольство⁶².

В ході відплатних акцій органи МДБ—МВС ліквідували в лісах Барашівського району Житомирської області повстанську групу Деркача, яка діяла на цих теренах із 1944 р. У Васильківському районі Київської області була розкрита нелегальна оунівська організація, яку створив Марко, котрий прибув з Рівненщини. Було заарештовано 15 осіб, виявлено 4 укриття і 6 конспіративних квартир, вилучені зброя, націоналістична література, в тому числі вказівки Східного крайового проводу ОУН “Одеса” на ПЗУЗ⁶³.

Особливо запеклими були бої між збройним підпіллям ОУН—УПА і більшовиками наприкінці 1947 р. За даними радянської сторони, впродовж листопада—грудня було знищено 421 повстанця, а свої втрати — 190 осіб. За джерелами ОУН і УПА, втрати більшовиків у другій половині 1947 р. обраховувались у 475 вбитих, власні — 177 осіб⁶⁴.

Про перебіг зазначених подій, торкаючись 1947 р., пише у своїх спогадах останній командир тактичного відтинку 24 “Маківка” УПА-Захід С. Стебельський (Хрін): “Умови підбольшевицької дійсності такі, що треба йти під землю. Втриматись рейдуючим групам — неможливо. Ворог скоро знайде слід, бо має широко розвинену розвідчу мережу... Знайшовши повстанський слід, спецгрупи алармують сусідні гарнізони, облягають ліси й села, ідуть в погоню так довго, поки не знищать повстанців”⁶⁵.

Всього ж, за даними командування ВВ МДБ СРСР, в західних областях України за 1947 р. було зафіксовано 1603 прояви діяльності ОУН і УПА⁶⁶, а це майже в 1,5 раза більше, ніж подають джерела визвольного руху. Проте в цілому перебіг подій не влаштував офіційний Київ. В ЦК КП(б)У були змушені визнати, що у Дрогобицькій, Львівській, Рівненській, Станіславській і Тернопільській областях “має місце зростання кількості бандпроявів і послаблення боротьби з залишками банд ОУН—УПА”⁶⁷.

В ЦК КП(б)У, хоч і констатували, що “партійні організації, органи і війська МДБ західних областей за останній час дещо активізували боротьбу”, однак були змушені визнати, що у Дрогобицькій, Львівській, Рівненській, Станіславській і Тернопільській областях “має місце зростання кількості бандпроявів і послаблення боротьби з залишками банд ОУН—УПА”. Телеграма другого секретаря ЦК КП(б)У Д. Коротченка від 17 грудня 1947 р. на адресу обкомів партії західних областей з вимогою посилити боротьбу проти збройного підпілля засвідчила, що кінець 1947 р. не приніс більшовикам очікуваної перемоги.

Тим часом у керівних колах ОУН і УПА в цілому оптимістично оцінювали підсумки 1947 р. Характеристика “збройних дій УПА та збройного підпілля на українських землях під московсько-большевицькою окупацією (в СРСР)” за цей період міститься у зведеннях Бюро інформативної УГВР. В них, зокрема, констатувалося, що закінчення Другої світової війни дало змогу більшовикам “кинути усі свої сили на боротьбу з українським повстанським і визвольно-революційним рухом”. За цих умов “УПА і революційні кадри, — говориться у зведеннях, — перейшли з повстанських форм масової збройної боротьби в глибоке підпілля”. У новій дійсності перед самостійницькими силами ставилися такі завдання: ускладнити більшовикам виконання їхніх політичних і соціально-економічних планів, не дозволити закріпитися в Західній Україні, завдати втрат у людях, скріпити українські народні маси в їх опорі заходам радянської влади, підготувати маси до остаточної боротьби в ім’я побудови незалежної української держави⁶⁸.

Хоч у перші повоєнні роки повстанці і підпілля своїми активними діями зривали політичні та економічні заходи “советської” влади в західних областях України, проте несприятливі зовнішньополітичні і внутрішні обставини залишили український визвольний рух сам на сам з його могутнім противником.

Незважаючи на високий моральний дух переважної частини особового складу формувань УПА і підпілля ОУН, давалися взнаки труднощі матеріально-технічного забезпечення збройного підпілля, укомплектування його лав командно-провідницькими кадрами необхідно фахового рівня та ідеологічного вишколу. Репресії радянської вла-

ди дедалі сильніше впливали на населення західного регіону, де серед осіб середнього і старшого віку зароджувалося почуття безперспективності тієї боротьби, яку вели повстанці й підпільники.

1948 рік, як і попередні, розпочався із систематичного й планомірного наступу більшовиків на позиції українських повстанців та підпільників на всіх теренах західного регіону. У лютому на території Дрогобицької області проти ОУН та УПА було проведено 32 чекістсько-військові операції, внаслідок яких вбито 117 і захоплено в полон 66 осіб. Впродовж 7–9 лютого 5-й прикордонний загін завершив тривалу операцію по ліквідації сотні УПА під командуванням Біра (В. Шишканинець), яка ще в червні 1947 р. прийшла із Закерзоння до України. У жорстокому і нерівному бою загинув зі своїми 35-ма вояками й командир сотні⁶⁹. У березні на Тернопільщині було розбито 8 бойових груп УПА та підпільних осередків ОУН, вбито 63 й захоплено 70 повстанців та підпільників, зруйновано 20 схронів і бункерів⁷⁰. За цей же період у Станіславській області більшовикам вдалося ліквідувати 10 формувань УПА й підпільних організацій ОУН, вбити або захопити в полон понад 150 осіб⁷¹. На Рівненщині каральні підрозділи МДБ розбили бойову групу Чада (Т. Харчук), яка діяла з 1944 р. і здійснила майже 100 акцій. За I квартал 1948 р. у Львівській області в ході 164 операцій було ліквідовано 20 груп УПА й осередків ОУН, знищено і захоплено більш як 400 осіб⁷².

Про драматичність боротьби на західноукраїнських теренах свідчать і спогади учасників. Повертаючись до подій 1948 р. на Дрогобищині, вже згадуваний командир 24-го ТВ “Маківка” УПА-Захід “Хрін” писав: “Ворог проводить сильні облави в прикордонних районах, щоб їх очистити від повстанців. Вістки жахливі. Боротьба не знає сентиментів... Наші зв’язківці принесли дуже тривожну розвідку: в лютому ворог силою кільканадцять тисяч проводить облави у лісах і селах. Наші втрати великі, але з ворожого боку далеко більші”⁷³.

Тим часом офіційний Київ оптимістично дивився на перспективи придушення українського самостійницького руху. Характеризуючи стан боротьби з ОУН і УПА, М. Хрущов 10 березня 1948 р. у листі до Й. Сталіна писав, що впродовж трьох останніх років ліквідовані всі великі формування УПА і значна кількість підпільних осередків ОУН, а залишки повстанців перейшли виключно до терористичних дій окремими бойовиками і групами 2–5 бійців. Однак, на думку керівника українських комуністів, завдання остаточної ліквідації націоналістичного руху в західному регіоні вимагають зміцнення матеріальної бази МДБ і, зокрема, виділення в його розпорядження 300 вантажних автомашин з метою посилення маневреності і рухливості оперативновійськових груп⁷⁴.

Зазначене прохання з розумінням було сприйняте Москвою. 22 травня 1948 р. заст. голови Ради міністрів УРСР Л. Корнієць, секретар ЦК КП(б)У Л. Мельников і міністр держбезпеки С. Савченко доповіли М. Хрущову, що для потреб МДБ виділено 300 авто і що вони будуть використовуватися тільки за прямим призначенням, “тобто для посилення боротьби з бандитизмом”⁷⁵.

У 1948 р. МДБ, на яке ще на початку 1947 р. була покладена відповідальність за остаточною ліквідацію українського націоналістичного

руху, в цілому завершило перебудову своїх структур і ланок. Боротьба проти ОУН та УПА набувала нових рис. Не відмовляючись від військово-бойових операцій, влада першочергового значення стала надавати подальшому вдосконаленню діяльності спецгруп і чекістсько-військових груп МДБ, посиленню уваги до роботи з існуючою та залученню нової агентури, здатної проникнути в середовище повстанців та підпільників, розшифрувати їхні зв'язки, підвести під удар переважаючих сил. Важлива роль в практиці каральних органів відводилася розшуковим акціям з метою виявлення й захоплення бункерів і схронів, використанню кампаній по заготівлі сільськогосподарської продукції для викриття націоналістичного підпілля.

Як пише Л. Шанковський, органи МДБ намагалися за будь-яку ціну “проникнути в підпільну організацію українського визвольного руху не тільки щоб перевести потрібну розвідку, а й щоб розкласти її з середини”⁷⁶. Водночас одним із пріоритетних завдань вважалася ліквідація командно-провідницького складу ОУН і УПА, а в разі неможливості — його компрометація. Ця тактика в наступні роки пов'язувалася з новим міністром держбезпеки УРСР М. Ковальчуком (від 1949 р.), який у роки війни тривалий час працював на високих посадах у військовій контррозвідці “Смерш”.

Тим часом МВС УРСР болісно сприйняло нові зміни у керівництві по придушенню українського визвольного руху. В особистому листі від 23 квітня 1948 р. до М. Хрущова генерал-лейтенант Т. Строкач писав: “Переконаливо прохаю передати МВС повністю боротьбу з бандами ОУН, повернути з МДБ оперативний склад, переданий МВС у минулому році. Запевняю, що найближчим часом покінчимо з бандитизмом”⁷⁷. Однак згадане прохання не було враховане, залишилося не здійсненим і бажанням деяких високих посадовців тоталітарного режиму найближчим часом покінчити зі спротивом ОУН та УПА.

Як і в попередні роки, у 1948 р. боротьба між радянською владою й визвольним рухом велася у військовій, політико-ідеологічній та господарській площинах, особливо на ділянці колгоспного будівництва, де мала, по суті, вирішитися доля протиборства обох сторін. На цей час сили українських націоналістів у західному регіоні нараховували понад 5 тис. осіб. Найбільш численними вони були в Станіславській області — 158 організацій ОУН (688 осіб) і 26 бойових груп УПА (345 осіб), 859 окремо діючих підпільників та повстанців⁷⁸. У Дрогобицькій і Рівненській областях сили ОУН та УПА становили відповідно 110 бойових одиниць і підпільних організацій (866 осіб) та 101 бойову одиницю й підпільну організацію (659 осіб і 239 окремо діючих нелегалів)⁷⁹.

Попри глибоке переконання більшовицького керівництва у спроможності впоратися нарешті з українськими повстанцями і підпільниками перші місяці 1948 р. не принесли очікуваних результатів. 19 лютого в інформації на ім'я Хрущова про хід боротьби проти ОУН і УПА за 1—15 лютого ц. р. з тривогою повідомлялося про зростання масштабів націоналістичного руху. Зазначалося, що в грудні 1947 р. мали місце 80 акцій з боку збройного підпілля, а в січні поточного року — 110, за 15 днів лютого — 64. Пропорційно почали збільшуватися й втрати радянської сторони: в другій декаді січня — 51, в третій — 77, а

впродовж 1—15 лютого 1948 р. — 140 осіб вбитих і захоплених повстанцями.

Упродовж перших чотирьох місяців 1948 р. на території семи західних областей України, за даними радянської сторони, було зафіксовано 505 проявів діяльності формувань УПА і підпілля ОУН. При цьому їхня кількість зростала: січень — 110, лютий — 111, березень — 128, квітень — 156⁸⁰. У цей період особливо активно діяли повстанці й підпільники на території Рівненської області, де їхні сили нараховували понад 100 бойових і підпільних груп. Вони здійснили 92 акції проти колгоспного будівництва та його провідників — колгоспних активістів і представників партійно-радянського адміністративного апарату. Особливо резонансною виявилася акція в с. Карпилівка Рокитнянського району, де повстанці знищили другого секретаря райкому КП(б)У Руденка та депутата сільради Близнюка й захопили живцем уповноваженого райвідділу МВС Трегубова⁸¹.

Поряд з бойовими діями повстанців і підпільників керівництво ЦК КП(б)У було стурбоване й повільним проведенням колективізації сільського господарства в західному регіоні. Створення 2 313 колгоспів, які об'єднували лише 14,6 % селянських господарств⁸², не давало змоги ґрунтовно підірвати масову базу самостійницького руху, основу якого становило селянство, котре вело приватне господарювання.

Щодо збройного підпілля, то воно у своїх планах боротьби з тоталітарним режимом надавало важливого значення здійсненню заходів, спрямованих проти колективізації сільського господарства. В листівці “Організаторам, членам ініціативних груп і правлінь колгоспів” (1948 р.), підписаній “Українські повстанці”, містилося застереження на адресу тих осіб, котрі братимуть участь у створенні колгоспів. У документі підкреслювалося, що проти “злочинців супроти народу існує в цілیم світі єдиний закон — знищувати їх всякими можливими засобами”. І це були не лише слова, а й конкретні дії. В доповідній записці управління кадрів ЦК КП(б)У від 22 квітня 1948 р. на ім'я Хрущова повідомлялося, що в Тернопільській області діяльність націоналістичного підпілля та його збройних груп “була спрямована головним чином в останній час проти колективізації”⁸³.

Тим часом впертий спротив ОУН і УПА й сам перебіг подій у західному регіоні не влаштовував офіційний Київ, де вважали, що виникла нагальна потреба дати новий імпульс діям компартійно-радянських органів і структур МДБ—МВС у подоланні повстанців та підпільників. 23 квітня 1948 р. у Львові за участю Хрущова відбулася нарада секретарів обкомів компартії і начальників управлінь МДБ і МВС західних областей України. Після тривалого обговорення першочергових завдань боротьби з націоналістичним рухом учасникам наради було запропоновано подати до ЦК КП(б)У пропозиції щодо заходів, необхідних для завершення розгрому залишків сил УПА та підпілля ОУН.

Серед згаданих пропозицій привертають увагу заходи Станіславського обкому КП(б)У. В цьому документі наголошувалося на необхідності відмовитися від масштабних військових операцій проти ОУН і УПА, відійти від практики дислокації в населених пунктах великих гарнізонів військ МВС, а натомість пропонувалося ширше використовувати

вати вдень і вночі мобільні пошукові групи, активізувати роботу сумнозвісних спецгруп і агентів-бойовиків, практикувати й надалі депортацію родин членів ОУН і УПА в східні райони СРСР, нещадно виселяти мешканців тих сіл, де мають місце націоналістичні прояви⁸⁴.

Хоча в 1948 р. питання, пов'язані у тому чи іншому аспекті з боротьбою проти українського збройного підпілля, сім разів розглядалися на засіданнях ЦК КП(б)У, серед них центральне місце належало постанові “Про поліпшення масово-політичної роботи, подальший розвиток колгоспного будівництва і ліквідацію залишків банд українсько-німецьких націоналістів у західних областях УРСР”, ухваленій 1 червня 1948 р. політбюро ЦК КП(б)У. У постанові стверджувалося, що партійні організації західного регіону поліпшили організаційно-партійну й масово-політичну роботу, зміцнили місцеві органи влади та активізували їхню діяльність на відтинках господарського і культурного будівництва, а органи МДБ провели значну роботу з ліквідації залишків формувань УПА та підпілля ОУН. Проте ЦК КП(б)У визнав, що сприятливі політичні обставини недостатньо використовуються керівництвом західних областей для розгортання колгоспного будівництва й політичної роботи серед населення. Зазначалося, що незадовільно здійснюють керівництво процесом колективізації Дрогобицький, Рівненський і Станіславський обкоми партії. Значним недоліком у роботі визнавалося послаблення боротьби з формуваннями УПА та націоналістичним підпіллям, які з початком весни активізували свою діяльність, здійснюючи терористичні акти проти компартійно-радянського та колгоспного активу, нападаючи на колгоспи й сільські ради. Зверталася також увага на те, що органи МДБ багатьох районів незадовільно перебудовують свою роботу у зв'язку із змінами в тактиці ОУН і УПА, не розгорнули по-справжньому оперативної та маневреної боротьби проти українських націоналістів з тим, щоб паралізувати їхню діяльність й прискорити остаточну ліквідацію основних вогнищ, де концентруються сили повстанців і підпільників.

Особливе місце в постанові приділялось аналізу недоліків в роботі органів МДБ з агентурою. При цьому підкреслювалося, що працівники держбезпеки не виявляють ініціативи, винахідливості, діють одноманітно, що призводить до розкриття й ліквідації агентури. Такі випадки, зокрема, траплялись у Дрогобицькій, Львівській і Тернопільській областях. Критично оцінювалася здатність МДБ проникати в керівні структури й центри визвольного руху, щоб виявляти місця дислокації бойових підрозділів УПА та підпілля ОУН, попереджувати здійснення диверсійно-терористичних актів.

ЦК КП(б)У наголошував і на тому, що незадовільно поставлена підготовка чекістсько-військових операцій, керівництво ними. Внаслідок цього, не дивлячись на абсолютну перевагу сил, чимало операцій провалювалося, мали місце втрати людей, а повстанці й підпільники хутко зникали й ховалися. Недостатньою визнавалася й охорона колгоспів, радгоспів, МТС та сіл від нападів повстанців. Підкреслювалося, що МДБ використовує винищувальні батальйони для участі в оперативно-військових діях, хоч їх основним завданням є захист сіл та колгоспно-радгоспного майна. Ще раз зазначалося, що в західних областях мають місце грубі порушення соціалістичної законності,

безпідставні арешти громадян, накладання на них штрафів та ін. вкрай негативні дії владних структур.

З метою усунення виявлених недоліків і остаточної ліквідації залишків формувань УПА та націоналістичного підпілля ЦК КП(б)У поставив низку невідкладних завдань. Насамперед міністра держбезпеки УРСР С. Савченка зобов'язували поліпшити роботу органів МДБ західних областей, посилити контроль за їхньою діяльністю, укомплектувати кадрами за рахунок центрального апарату і облуправлінь МДБ східних областей, надати практичну допомогу міським та районним відділам щодо підвищення рівня їхньої оперативно-чекістської роботи. Першочерговим і невідкладним завданням вважалася остаточно ліквідація керівних структур та ланок ОУН і УПА внаслідок удосконалення агентурно-оперативної роботи, розвитку форм та методів роботи з агентурою, очищення її від підозрілих елементів. Важливе значення надавалося контролю за виконанням оперативно-чекістських планів, аналізу проведенних операцій, виявленню причин провалів і зривів. Велика увага зверталася на створення й діяльність міжобласних і міжрайонних рухомих чекістсько-військових груп. Перед ними ставилося завдання впродовж певного терміну виявити й ліквідувати ячейки збройного підпілля та їхніх керівників у відведеному оперативному відтинкові. Для виявлення й знищення членів і функціонерів центрального проводу ОУН планувалося організувати міжобласну оперативно-чекістську групу, члени якої мали бути ретельно законспіровані. У зв'язку з необхідністю посилення агентурно-розвідувальної роботи, яка вважалася пріоритетною, органи МДБ звільнялися від виконання деяких своїх функцій, зокрема від несення патрульної служби щодо охорони громадського порядку. На підставі цього винищувальні батальйони знову повертали у підпорядкування МВС і реорганізовували в групи охорони громадського порядку. Головним завданням цих груп вважалася організація охорони державного й громадського майна, захист колгоспів і сіл від нападів повстанців. МВС зобов'язувалося також поліпшити роботу органів міліції, укомплектувати кадрами її підрозділи, поліпшити політико-виховну роботу з особовим складом.

ЦК КП(б)У зобов'язав секретарів обкомів, міськкомів та райкомів партії, начальників органів МДБ і МВС розглядати кожний терористичний акт над партійно-радянським та колгоспним активом як надзвичайну подію, яка підлягала ретельному розслідуванню й покаранню винуватців. Щоб остаточно подолати спротив українського збройного підпілля, ставилося завдання засобами масово-політичної роботи всліяко розпалювати ворожнечу між заможними і незаможними верствами сільського населення, виховувати в останніх ненависть до повстанців та підпільників і прагнення якнайскоріше покінути з ними. Для компрометації учасників визвольного руху висувалася теза про те, що українські націоналісти, які в попередні часи начебто підпорядковувалися німецьким фашистам, тепер слугують англо-американцям і ведуть за їхніми завданнями шпигунсько-диверсійну діяльність.

Водночас 1 червня 1948 р. політбюро ЦК КП(б)У ухвалило постанову "Про заходи по убезпеченню свідків, які дають свідчення в слідчо-судових органах, від репресій з боку банд українсько-німецьких націоналістів". Поява цього документа викликана тим, що впродовж

1947 р. у західних областях УРСР повстанці й підпільники ліквідували 195 осіб, які дали свідчення в радянських судово-слідчих органах проти учасників визвольного руху. Ці факти стали широко відомі, і місцевий актив почав уникати участі в судових процесах над членами ОУН та УПА як свідків⁸⁵.

Щойно згадані постанови ЦК КП(б)У разом з іншими директивними документами 1948 р. стали програмою для розгортання систематичного і послідовного наступу тоталітарного режиму на позиції українського самостійницького руху з метою його остаточної ліквідації. Офіційний Київ з нетерпінням чекав оптимістичних повідомлень із західного регіону про успіхи в боротьбі із збройним підпіллям.

Одним з перших відрепортувалося Управління кадрів ЦК КП(б)У, котре 3 липня 1948 р. доповіло першому секретареві ЦК М. Хрущову, що спільно з МДБ УРСР відібрано і направлено на постійну роботу в органи держбезпеки західних областей 280 оперативних співробітників, у тому числі 160 осіб із східних областей і 120 випускників Львівської школи МДБ СРСР. Повідомлялося також, що проведено заміну 18 начальників райвідділів МДБ, які скомпрометували себе й не забезпечували свою ділянку роботи. Для надання практичної допомоги місцевим органам держбезпеки МДБ відрядив у довготривале відрядження 72 керівних оперативних працівників⁸⁶.

Незабаром і ЦК КП(б)У, прагнучи посилити можливості органів МВС щодо підтримання громадського порядку в західному регіоні, звернувся 11 серпня 1948 р. до Сталіна з проханням ввести додатково до штатів управлінь МВС західних областей України 3 019 посад дільничних уповноважених міліції для того, щоб закріпити за кожним з них певну сільраду⁸⁷. Одержавши дозвіл Москви, ЦК КП(б)У на початку 1949 р. ухвалив спеціальну постанову⁸⁸.

Через деякий час про результати у справі покарання учасників визвольного руху доповів Військовий трибунал військ МВС СРСР Української округи. В інформації, надісланій ЦК КП(б)У, повідомлялося, що впродовж першої половини 1948 р. засуджено до різних термінів ув'язнення понад 2,2 тис. членів ОУН і УПА та 1 625 їхніх симпатиків⁸⁹.

Починаючи від липня 1948 р., до ЦК КП(б)У з методичною послідовністю почали надходити інформації про перебіг боротьби із збройним підпіллям, які відтворюють панораму жорстокого і безкомпромісного протиборства. Нечисленні повстанці та підпільники намагалися встояти перед шаленим тиском переважаючих сил ворога.

На теренах Дрогобицької області органи ВВ МДБ у ході бойових дій та агентурно-оперативних заходів впродовж червня—жовтня 1948 р. ліквідували 40 бойових груп УПА і підпільних осередків ОУН, зруйнували 21 схрон, захопили як трофеї 12 ручних кулеметів, 92 автомати, 129 гвинтівок, 96 пістолетів; було вбито, захоплено в полон, заарештовано понад 740 членів ОУН і УПА, їхніх прихильників. У відповідь повстанці й підпільники здійснили 169 акцій, внаслідок яких більшовики втратили вбитими 171 особу, в тому числі 38 оперативних працівників і військовослужбовців МДБ, 9 голів колгоспів⁹⁰.

За неповними даними Львівського обкому КП(б)У, на території області за червень—жовтень 1948 р. в ході боїв і спецоперацій проти

збройного підпілля розгромлено близько 90 бойових груп УПА та підпілля ОУН, вбито й захоплено понад 1 130 повстанців і підпільників та їхніх симпатиків. Впродовж першої декади листопада МДБ вдалося ліквідувати двох чільних діячів Львівського крайового проводу ОУН. Поблизу с. Великий Любінь Городоцького району в лісовому масиві чекістсько-військовою групою УМДБ в короткому бою був вбитий разом зі своїм супроводом провідник ОУН Львівського крайового проводу З. Тершаковець (Федір, Русич, Чигирин), а невдовзі біля села Гринів Бібрського району емдебісти ліквідували криївку крайового референта СБ Я. Дякона (Мирон) та його заступника Б. Прокоф'єва (Степан) разом з трьома охоронцями. Ліквідація З. Тершаковця вважалась одним з найбільших досягнень львівських емдебістів. У цьому ж місяці органи держбезпеки викрили молодіжну підпільну націоналістичну організацію “Борці за визволення України” (9 осіб), що складалася з працівників друкарні АН УРСР у Львові, очолюваної 18-річним Романом Чехом. У молодих підпільників було вилучено 5 чисел нелегальної газети “Тризуб” (76 примірників), друкарське обладнання, націоналістичну літературу.

У ході відплатних дій члени збройного підпілля здійснили на Львівщині за червень—жовтень 108 акцій проти представників партійно-радянського апарату, колгоспного активу, майна колгоспів і сільрад. Серед резонансних справ цього періоду — вбивство у Львові відомого церковного діяча Г. Костельника та ліквідація в с. Новий Яр Яворівського району 5 жовтня 1948 р. депутата Верховної Ради УРСР Марії Мацько⁹¹.

На Станіславщині від червня до листопада 1948 р. проти ОУН і УПА було проведено низку операцій, внаслідок яких ліквідовано 65 бойових груп УПА та підпільних осередків ОУН, вбито й заарештовано 1 623 повстанців і підпільників та їхніх прихильників. 3—5 грудня силами спецпідрозділів 215-го стрілецького полку ВВ МДБ поблизу с. Топильська Перегинського району був знищений разом з дружиною референт СБ проводу ОУН Карпатського краю В. Лівий (Митар).

Потужний наступ на позиції ОУН та УПА в Прикарпатті не зламав до кінця опір повстанців і підпільників. За станом на 20 листопада їхні сили обчислювалися в 22 бойові групи УПА (149 бійців), 168 підпільних організацій ОУН (817 осіб) і майже 500 окремо діючих бойовиків та нелегалів. Саме вони завдавали відплатних ударів по об'єктах радянської влади. У листопаді—грудні вони здійснили 38 акцій, у тому числі 25 терористичних нападів на компартійно-радянський та колгоспний актив⁹².

Особливо жорстоко протиборство розгорнулося на Тернопільщині. Тут впродовж червня—грудня 1948 р. сили тоталітарного режиму відрапортували про ліквідацію 95 бойових груп УПА і підпільних ячок ОУН, зруйнування 182 схронів та бункерів підпільників, знищення й затримання 1 318 членів ОУН і УПА та осіб, що їх підтримували. У свою чергу, за червень—грудень повстанці й підпільники здійснили 161 антирадянську акцію, внаслідок чого було вбито, поранено чи уведено до лісу понад 190 осіб з числа компартійно-радянського та колгоспного активу, оперативних працівників. Значні збитки були завдані колгоспним об'єктам⁹³.

Драматично складалася боротьба і в інших областях західного регіону. Особливо дошкуляла радянській владі рейдуюча диверсійно-терористична група “Дніпро” проводу Східного краю ОУН (“Одеса”) на ПЗУЗ, яка діяла впродовж 1946—1948 рр. на кордоні Рівненської та Кам’янець-Подільської областей. Ця група здійснила 46 акцій, у тому числі роззброїла три групи винищувальних батальйонів, спалила три приміщення сільрад і сільських клубів, вилучила майно двох районних друкарень, знищила 37 осіб компартійно-радянського активу. Лише на початку червня 1948 р. органами МДБ вдалося ліквідувати керівника групи А. Лучковського та його заступника, а потім знищити і заарештувати 38 осіб з-поміж членів групи. В цьому ж місяці органам держбезпеки вдалося викрити молодіжні націоналістичні організації в м. Гощі (7 осіб), селах Здолбиця Здолбунівського району (4 особи), Дятковичі Рівненського району (3 особи), членами яких була учнівська молодь. Наприкінці 1948 р. на території Соснівського району була ліквідована диверсійно-терористична боївка проводу ОУН Східного краю (“Одеса”) на ПЗУЗ під командуванням Ярославенка в складі 8 осіб⁹⁴.

Повстанці й підпільники повсюдно усіма силами чинили спротив заходам радянської влади у справі колективізації сільського господарства. Об’єктами їхніх нападів були не лише керівники і активісти колгоспного будівництва, а й матеріальна база створюваних у західному регіоні колективних господарств. Тільки в серпні—грудні 1948 р. повстанці здійснили 155 нападів на колгоспи з метою нищення сільськогосподарського реманенту, приміщень та іншого майна⁹⁵.

Протидіяти повстанцям у сфері колгоспного будівництва були покликані насамперед групи охорони громадського порядку, організовані на базі винищувальних батальйонів. На 1 грудня 1948 р. створили 6 343 таких групи, котрі нараховували понад 85,4 тис. членів і мали на озброєнні майже 50 тис. одиниць зброї. Силами груп охорони громадського порядку за період з 1 серпня по 1 грудня було відбито 93 напади членів ОУН та УПА, в ході яких вбито 41 і захоплено в полон 170 повстанців та підпільників⁹⁶.

Однак у 1948 р., як і в попередній час, успіхи радянської влади на ниві колективізації сільського господарства в західних областях виявилися досить незначними. Про це переконливо свідчать інформації обкомів партії, які надходили до ЦК КП(б)У. У цих документах питанням створення колгоспів відводилося мало місця, а головна увага приділялася підсумкам збройної боротьби проти ОУН та УПА. У згаданих інформаціях йшлося переважно про кількість створених колгоспів і лише в одному—двох випадках подавався відсоток колективізованих господарств у межах області. Найбільшим він був у Тернопільській області: за станом на 20 жовтня 1948 р. — 22,9 %⁹⁷. Є всі підстави стверджувати, що така повільність колективізації сільського господарства в західних областях, попри великі зусилля влади, спричинена активними діями збройного підпілля.

Безкомпромісний характер мала й інформаційна війна між українським самостійницьким рухом і тоталітарним режимом. До послуг радянської влади були всі тогочасні засоби масової інформації (преса, радіо, видавництва), широка мережа шкіл і гуртків партійно-політичної освіти, тисячі агітаторів та пропагандистів.

Інформаційній війні відводилося центральне місце в масово-політичній роботі компартійно-радянських органів серед населення західного регіону. Пріоритетне значення в цій боротьбі надавалося агітаційно-пропагандистській діяльності у формі живого слова, до якої намагалися широко залучати й місцеве населення. Масово-політична робота мала на меті прищепити мешканцям західних областей віру в комуністичні (а насправді — тоталітарні) цінності, викликати вороже ставлення до членів ОУН і УПА, їхньої боротьби за самостійну Україну, бо це загрожувало комуністичній імперії. Зокрема, у червні—липні 1948 р. в Тернопільській області партійні органи провели 181 семінар з керівниками та членами агітаційних колективів, загальна кількість яких становила понад 18 тис. осіб; для населення було прочитано 3 269 лекцій і доповідей з охопленням 312 тис. осіб. У цей же період в Станіславщині у лавах агітколективів нараховувалося майже 22 тис. осіб, які провели 173 тис. бесід (1,6 млн осіб)⁹⁸. У Львівській області за вересень 1948 р. відбулося 40 тис. таких бесід з охопленням майже 350 тис. осіб⁹⁹.

Незважаючи на потужний наступ сил тоталітарного режиму на український національно-визвольний рух, про що вже йшлося, повстанці та підпільники впродовж 1948 р. здійснили понад 1 440 антирадянських акцій, більше половини яких становили, однак, оборонні бої і сутички. Зачіпних боїв та терористичних актів було, відповідно, 136 і 144 від загальної кількості. При цьому відділи УПА, крім західних областей, діяли на території областей — Житомирської, Кам'янець-Подільської, Київської, Чернігівської та Берестейської (Брестської) області Білорусі, де вчинили 42 напади на різні об'єкти¹⁰⁰.

Хоч дії збройного підпілля і залишків бойових груп УПА мали активний характер й завдали чимало клопоту владі, але це були переважно дрібні акції, нерідко з непевним наслідком. Ось деякі конкретні приклади. “25.7.48 р. в с. Будилів (р-н Козова, Терноп. обл.) відбулася сутичка між підпільниками й відділом емведистів”; “26.7.48 р. в с. Ступниця (р-н Дубляни, Дрогоб. обл.) підпільники обстріляли відділ емведистів”; “2.8.48 р. в с. Мальчиці (р-н Городок, Львів. обл.) підпільники обстріляли емведистів, після чого емведисти втекли з села”; “3.8.48 р. в с. Арестів (р-н Мізоч, Рівн. обл.) повстанці роззброїли і скарали двох партійців на смерть за знущання над населенням”. Більш вдалими були акції щодо нищення колгоспного майна, приміщень сільрад, дрібних підприємств, ліній телефонного зв'язку тощо¹⁰¹.

Такі акції можна охарактеризувати як “турбуючі” удари. Вони створювали у середовищі противника атмосферу пригніченості, постійного психічного напруження й лихоманкового очікування наступних ударів, час і напрям яких передбачити було неможливо.

Однак масовані удари МДБ—МВС поступово знекровлювали сили визвольного руху, підривали його боєздатність. У 1948 р. до рук МДБ потрапив документ за 1946 р. під назвою “Становище ОУН в Карпатському краї”. В ньому говорилося: “Важкі умови життя, напружена нервово-фізична робота, а також слабке і нерегулярне харчування призвели до того, що майже кожний член ОУН і УПА має сердечні захворювання. Дуже часто люди хворіють на цингу”. І далі: “настрої в ОУН і УПА не дуже бадьорі, кожному весну очікують на війну, так як тільки у війні бачать своє спасіння¹⁰²”.

Зрозуміло, що і наприкінці 1940-х років становище у повстанському середовищі не змінилося на краще. Навпаки, внаслідок військово-чекістських операцій і агентурно-оперативних дій МДБ—МВС, постійних депортацій у східні райони СРСР прихильного до повстанців та підпільників населення, колективізації сільського господарства масова й матеріальна база ОУН і УПА катастрофічно танула, ріділи лави повстанців та підпільників.

3. Націоналістичне підпілля в 1949–1956 рр.

Безкомпромісна і жертвна боротьба ОУН і УПА впродовж 1946–1948 рр. проти комуністичної влади, яка не одержала широкої підтримки як у переважній більшості областей України, так і за її межами (включаючи й західні країни), знекровила сили українського визвольного руху. Однак моральний дух нечисленних вже на той період лав збройного підпілля залишався досить високим. Засадничо відкидалися будь-які думки про можливість чи доцільність припинення опору. Більш складним виглядало становище в запіллі визвольного руху, яке дедалі чутливіше реагувало на безупинний тиск тоталітарного режиму. Тут настрої були помітно захитані політикою терору, масовими репресіями й депортаціями. Чимало людей схилилося до співпраці з владою.

Характеристику становища у лавах визвольного руху можна частково почерпнути із перехопленої органами МДБ в 1949 р. естафети Турківського надрайонного провідника ОУН Максима до Дрогобицького обласного проводу ОУН. У цьому документі зазначалося: "...великі втрати, понесені взимку, відбилися на кадрах, які залишилися, підірвали їх морально й викликали політичне отупіння. Деінде люди думають про те, як зберегти себе. Є випадки, коли втікають до своїх місць помешкання, де потім навмисне намагаються, щоб їх захопили більшовики". Максим писав: "Люди залишилися самі слабі, котрі раніше сиділи по кутах"¹⁰³.

Тим часом, попри песимізм деяких керівників підпілля, поріділи лави повстанців і підпільників не складали зброю. У зведеннях Бюро інформації УГВР за I півріччя 1949 р. зазначалося, що збройна боротьба проти "московсько-більшевицьких окупантів з неослабною силою триває далі". У Львівській області впродовж січня—червня 1949 р. було здійснено 114 антирадянських акцій. За січень—березень поточного року на теренах Рівненщини, Станіславщини й Тернопільщини збройне підпілля завдало відповідно 44, 43 і 24 удари по ворожих об'єктах, включаючи терористичні акти проти партійно-радянських працівників і місцевого активу. Жертвами цих дій стали 232 особи¹⁰⁴.

За даними Л. Шанковського, впродовж січня—червня 1949 р. збройне підпілля здійснило близько 300 акцій, з яких більше половини становили оборонні бої й сутички з військами МДБ—МВС. Найбільш активно діяли повстанці та підпільники на Станіславщині. У цій області за станом на 1 квітня 1949 р. їхні сили нараховували 26 бойових груп (165 осіб), 194 підпільні організації ОУН (901 особа) і 329 окремо діючих бойовиків — всього 1 395 осіб¹⁰⁵.

Провід ОУН влітку 1949 р. був змушений переглянути деякі питання стратегії й тактики визвольного руху. На нараді, яка відбулася на Львівщині, керівництво підпіллям визнало необхідність збереження кадрів ОУН і УПА, спрямування їхніх зусиль на організаційну та пропагандистську діяльність, на зміцнення існуючих і створення нових націоналістичних осередків, залучення до них студентської й учнівської молоді. Вважалося необхідним значно посилити присутність ОУН у східних областях України, а також зорієнтувати кадри на підготовку до активних дій на випадок війни між західними країнами та радянським блоком. У цьому контексті ставалося завдання збирати розвідувальну інформацію воєнного, політичного й економічного характеру для англо-американців¹⁰⁶.

Прагнення керівництва підпіллям посилити увагу до створення своєї мережі серед молоді в містах і великих населених пунктах не залишилося поза увагою органів державної безпеки. Ще в грудні 1948 р. емдебісти викрили в торговельно-кооперативній школі в Рівному націоналістичну організацію в кількості 11 осіб. В листопаді 1949 р. була ліквідована розгалужена націоналістична організація “Мета”, яка виникла в Дрогобицькому електромеханічному технікумі, а потім перенесла свою діяльність в Тернопіль. Мали місце й інші аналогічні факти¹⁰⁷. Так, у червні—серпні 1949 р. в Києві органи МДБ арештували 9 осіб, серед яких були студенти театрального і педагогічного інститутів, робітники, котрих звинуватили в націоналістичній діяльності, у прагненні вести боротьбу за відрив України від СРСР та створення самостійної української держави. Керівник групи Я. Сербин зізнався, що, перебуваючи в Дрогобичі, намагався встановити зв’язки з підпіллям ОУН, але це йому не вдалося. Постановою Особливої наради при МДБ СРСР від 17 грудня 1949 р. всі члени згаданої групи були засуджені на 10—25 років виправно-трудових таборів¹⁰⁸.

Восени 1949 р. постало питання про долю залишків УПА, яка в якості збройної формациї вичерпала свої можливості. У зв’язку з цим на підставі рішення УГВР Головний командир УПА Р. Шухевич 3 вересня 1949 р. видав наказ, згідно з яким всі повстанські підвідділи і штаби тимчасово припиняли свою діяльність як бойові одиниці й органи управління, а їхній особовий склад переходив до націоналістичного підпілля¹⁰⁹.

Про особливості діяльності підпілля ОУН в цей період свідчить, наприклад, доповідна записка Станіславського обкому партії від 23 вересня 1949 р. до ЦК КП(б)У. У ній повідомлялося: “...характер здійснених бандпроявів впродовж серпня місяця ц.р. свідчить про активізацію українсько-націоналістичного підпілля в напрямках: 1. Ідеологічне оброблення населення сіл шляхом розповсюдження антирадянських листівок. 2. Підривної діяльності: а) диверсії і погроми промислово-господарських об’єктів, державно-кооперативних і культурно-освітніх установ; б) терор-замах, вбивства партійно-радянських працівників і місцевого активу”¹¹⁰.

Впродовж травня—листопада 1949 р. повстанці і підпільники здійснили на території цієї області 212 акцій, внаслідок яких втрати вбитими, пораненими і уведеними до лісу становили близько 200 осіб¹¹¹.

Серед найбільш резонансних дій збройного підпілля в 1949 р. стало вбивство 24 жовтня у Львові письменника Я. Галана, який особливо відзначався пропагандою войовничого атеїзму й комуністичної ідеології у західних областях України. За агентурними даними МДБ, справу про ліквідацію Галана зніціював провідник ОУН на ЗУЗ Р. Кравчук (Петро). Безпосереднє керівництво підготовкою здійснював жовківський надрайонний провідник Р. Щепанський (Буй-Тур), а його виконавцями були М. Стахур (Стефко) та І. Лукашевич¹¹². Наступного дня Хрущов інформував про це вбивство Сталіна¹¹³.

У той час, коли більшовики змістили акценти боротьби з підпіллям з широкомасштабних військово-чекістських операцій на агентурно-оперативну роботу з метою проникнення в підпільні структури визвольного руху і ліквідації його керівних кадрів, дедалі більшого значення набувала діяльність працівників і боївок СБ ОУН. Есбісти зайняли, так би мовити, останній рубіж оборони перед шаленим натиском ворожої сторони.

Про характер і напрями діяльності СБ в цей складний період свідчить інструкція “II/V-1949 р.”, яка була вилучена 13 червня 1949 р. в ході операції з ліквідації керівника Рогатинського надрайонного проводу ОУН Станіславської області. У цьому документі перед СБ ставились наступні завдання. На “внутрішньому фронті”: ведення боротьби з агентами, які засилаються в структури визвольного руху; перевіряння кадрів і новачків, котрі вступають до ОУН; захоплення працівників міліції з метою отримання від них необхідної оперативної інформації; практикування звільнення запідозрених “сексотів” для введення в оману чекістів; запобігання створенню атмосфери недовіри серед націоналістичного активу в зв’язку з провокаційними діями радянських спецслужб; вироблення у членів ОУН стійкості до вербування з боку МДБ. На “зовнішній ділянці” перед СБ висувалось завдання розповсюдження націоналістичної літератури й пропаганда закликів визвольного руху серед тієї частини населення, яка ще не була втягнута в боротьбу з радянським режимом. Зверталася увага на необхідність ведення роз’яснювальної роботи серед вчителів зі східних районів УРСР з тим, щоб вони припиняли вихваляння радянського ладу. У випадку необхідності дозволялося брати їх на допит, але засадничо заборонялася їх ліквідація¹¹⁴.

Ділянкою безкомпромісного протиборства сил визвольного руху і тоталітарного режиму залишалася колективізація сільського господарства. В інформації Рівненського обкому партії від 1 березня 1949 р. до ЦК КП(б)У повідомлялося: “Керівними ланками ОУН всьому підпіллю ОУН і його озброєним бандам дані вказівки про проведення масових терористичних актів проти ініціаторів створення колгоспів і колгоспного активу”. А у вилученому в ліквідованого провідника ОУН Мізоцького району Рівненської області Максима листі “згори”, тобто від вищого зверхника, говорилося: “...З числа організаторів і перших, хто вступили до колгоспу, дозволяю в кожному селі повісити по два чоловіки чи дати їм по 30 буків” (палок. — Авт.)¹¹⁵. Ці вказівки проводилися до життя неухильно. Так, 26 лютого 1949 р. в с.Селець-Баннівка Кам’янка-Бузького району Львівської області були вбиті голова місцевого колгоспу, секретар сільради й голова земельної комісії. У Ста-

ніславській області за 1949 р. і 4 місяці 1950 р. від рук націоналістичного підпілля загинули 20 голів сільрад, 19 голів колгоспів, 30 уповноважених міліції¹¹⁶.

У відповідь на дії повстанців та підпільників радянська влада відповідала широкими репресивними контрзаходами. У першій половині 1949 р. силові структури західного регіону, виконуючи вказівки офіційного Києва щодо ліквідації залишків збройного підпілля ОУН і УПА, продовжували методичний наступ на позиції визвольного руху. Найбільш масованими були дії більшовиків на Львівщині. З метою доцільнішого використання наявних сил органи МДБ створили 61 чекістсько-військову групу, до котрих придавалися 123 розвідувально-пошукові групи. Впродовж першого півріччя 1949 р. внаслідок проведення 334 чекістсько-військових операцій і низки агентурно-оперативних заходів було ліквідовано 120 бойових груп та підпільних організацій ОУН, вбито, захоплено в полон й заарештовано 913 учасників ОУН і УПА та їхніх прихильників. Найбільшою вдачею більшовиків стала ліквідація у м. Львові начальника Головного військового штабу УПА О. Гасина (Дор, Лицар, Іван Чорнота) і пункту зв'язку проводу ОУН з його керівником Осипом. Успіх цих операцій пояснювався вмілою роботою з агентурою і вдало проведеною агентурно-оперативною комбінацією¹¹⁷.

Не менш потужними були акції влади на Станіславщині. Лише за перший квартал 1949 р. їй вдалося розгромити повністю 30 і частково 133 бойових групи УПА й підпільних організацій ОУН, втрати яких становили 787 осіб. А всього за січень—жовтень 1949 р. сили визвольного руху у Станіславській області недораховували у своїх лавах понад 1 820 осіб¹¹⁸. Найбільш гнітючою для повстанців і підпільників виявилася загибель провідника ОУН Карпатського краю й командира УПА-Захід В. Сидора (Шелест, Конрад, Кравс, Зов, Лісовик, Вишитий). Його криівку, де знаходилося лише 6 осіб, у тому числі дружина командира, 14 квітня 1949 р. атакувала пошукова група МДБ у кількості 14 чоловік. Драматизм скоєного полягав у тому, що місце перебування керівника такого високого рангу, як В. Сидор, було погано замасковане і не мало у той час якогось зовнішнього спостереження. Емдебісти, хоч і діяли за певним планом, виявили криівку (а це була землянка з вікнами) лише випадково¹¹⁹. А ще раніше, в березні 1949 р. в с. Сваричів Рожнятинського району був ліквідований у бункері разом зі своєю охороною заступник референта СБ проводу ОУН Карпатського краю Б. Яцків (Денис, Сафрон)¹²⁰.

Удари по силах визвольного руху завдавалися і в інших областях західного регіону. На Рівненщині впродовж січня—березня 1949 р. було ліквідовано 27 бойових груп та підпільних організацій ОУН, вбито, захоплено в полон й заарештовано 460 учасників визвольного руху і їхніх прихильників. 8 лютого 1949 р. у с. Пітушків Острозького району, оточений оперативною групою МДБ, покінчив з життям колишній крайовий провідник ОУН на ПЗУЗ М. Козак (Смок, Вівчар, Чупринка, Богдан, Петро). У цьому селі більшовикам вдалося захопити також й друкарню крайового проводу, де було вилучено 90 тис. сторінок націоналістичної літератури й листівок, 6,5 тис. примірників брошури “За самостійну Українську соборну державу”¹²¹.

На території Тернопільської області, де діяли 104 чекістсько-військові групи МДБ, впродовж I кварталу 1949 р. було ліквідовано 64 бойових груп і підпільних організацій ОУН, втрати яких становили 726 осіб. У ході розшукових операцій було зруйновано 39 схронів¹²².

У боротьбі з визвольним рухом органи МВС—МДБ широко використовували так звані спецгрупи, або агентурно-бойові групи. Від липня 1948 р. до березня 1949 р. цими групами спільно з підрозділами військ МДБ було ліквідовано і заарештовано 1 447 учасників ОУН та УПА, їхніх прихильників. Оцінюючи діяльність груп, керівники МДБ УРСР зазначали, що часом з їхньою допомогою “вдалося створити в середовищі оунівців атмосферу взаємної недовіри, яка призводила часто до самознищення банд та їхніх ватажків”. Однак у зв’язку з тим, що в більшості згаданих груп дедалі частіше траплялися брутальні випадки порушення так званої соціалістичної законності й факти морального розкладу, МДБ УРСР у березні 1949 р. ухвалило рішення про реформування агентурно-бойових груп при міських і районних відділах МДБ й заборонило в подальшому застосування цього виду агентури в західних областях України¹²³. У контексті згаданого не полишена інтересу оцінка спецгрупи УМДБ Рівненської області прокурором військ МВС СРСР Українського округу. У доповідній записці від 18 травня 1949 р. до ЦК КП(б)У він писав, що діяльність згаданої спецгрупи “мала яскраво виражений бандитський характер і була відома місцевому населенню”¹²⁴.

У заходах щодо ліквідації націоналістичного підпілля радянська влада надавала важливого значення групам охорони громадського порядку (ГОГП), створеним у минулі роки на базі винищувальних батальйонів. Про це свідчить той факт, що впродовж 1949—1952 рр. питання діяльності ГОГП шість разів розглядалося на засіданнях політбюро ЦК КП(б)У. За станом на 15 березня 1949 р. в західних областях України було сформовано 6 544 групи охорони громадського порядку, які нараховували 86 640 бійців і мали на озброєнні 50 226 одиниць зброї. Основним завданням ГОГП вважався захист колгоспів та колгоспного майна від нападів ОУН і УПА. Із 1 січня по 15 березня 1949 р. силами згаданих груп було відбито 11 із 17 нападів, здійснених збройним підпіллям на колгоспні об’єкти. А за час від серпня 1948 р. до 15 березня 1949 р. членами цих груп було вбито 84 і затримано 80 учасників ОУН та УПА, заарештовано 288 прихильників націоналістичного підпілля¹²⁵.

Проте комуністичну владу турбувала наявність низки недоліків у діяльності ГОГП. Частина з них не мала зброї. Чимало членів цих груп не пройшли належного вишколу, часто порушували дисципліну, не виявляли стійкості у сутичках з учасниками націоналістичного підпілля.

В арсеналі боротьби проти визвольного руху залишався й такий інструмент, як депортації родин учасників ОУН і УПА та симпатиків націоналістичного підпілля в східні райони СРСР. Хоч порівняно з 1946—1948 рр. масштаби таких акцій помітно зменшились, але вони боляче вдарили по збройному підпіллю, дедалі більше звужуючи його масову базу. Так, у першому півріччі 1949 р. у Львівській області було виселено 545 сімей (1 882 особи)¹²⁶, а впродовж січня—березня того ж року з теренів Станіславщини вивезено 372 родини (1 038 осіб)¹²⁷.

У Дрогобицькій області за вересень—жовтень 1949 р. було депортовано 488 сімей (2 043 особи)¹²⁸. Всього від кінця 1944 р. і до початку 1953 р. із західних областей України було вивезено у східні райони СРСР 65 906 сімей, чисельністю у 203 662 особи¹²⁹.

Як і в попередні роки, увага компартійно-радянського керівництва у подоланні опору ОУН і УПА зосереджувалася на проведенні колективізації сільського господарства. Вона забезпечувала повний контроль за західноукраїнським селом, звідки черпав свої сили визвольний рух. На весну 1949 р. у західному регіоні було створено майже 6 тис. колгоспів, які об'єднували понад 50% селянських господарств. Але й за цих обставин влада ще не вважала себе повним господарем у сільській місцевості. На думку офіційного Києва, в західних областях було чимало таких сіл, “де вплив партійних і радянських органів розповсюджується слабо, а бандити тероризують селян, знаходять там собі «сховища», ведуть ворожу роботу”¹³⁰.

Отож 25 квітня 1949 р. політбюро КП(б)У ухвалило постанову “Про недоліки і заходи щодо посилення масово-політичної роботи в селах західних і Закарпатської областей”. У документі зазначалося, що в масово-політичній та виховній роботі серед селянства є чимало значних недоліків, які негативно впливають на зміцнення існуючих колгоспів і подальший розвиток колективізації. Також підкреслювалося, що в багатьох селах ще немає міцного активу з місцевого населення, що партійні організації й органи влади послабили свою роботу щодо мобілізації широких мас населення на боротьбу за остаточне знищення залишків націоналістичного підпілля. Наголошувалося, що політична робота на селі не спрямована на викривання кожного прояву діяльності ОУН і УПА, що до цієї роботи недостатньо залучається місцеве населення¹³¹.

Партійно-радянське керівництво України, виконуючи вказівки Кремля, було рішуче налаштоване шляхом суцільної колективізації західного регіону ліквідувати масову базу визвольного руху. Виступаючи 30 грудня 1949 р. на нараді секретарів міських та районних комітетів партії, начальників районних відділів МДБ Львівської області, перший секретар ЦК КП(б)У Л. Мельников звернув особливу увагу на необхідність нещадної боротьби з тими, хто підтримує повстанців і підпільників, гальмує процес створення й зміцнення колгоспів. При цьому він наголосив: “Коли ми цю роботу не проведемо в кожному селі до приходу весни, то ще на рік відтягнемо справу завершення колективізації, а значить ще на рік продовжимо існування націоналістичних банд, тому що при індивідуальному господарстві їм легше триматися...”¹³²

І треба зазначити, що з поставленим завданням влада в цілому справилася. Їм вдалося впродовж 1950—1951 рр. оволодіти ситуацією на селі і домогтися ліквідації приватних селянських господарств у західному регіоні. Недаремно офіційний Київ вважав саме 1951 р. часом розгрому основних сил українського визвольного руху.

Радянська влада, не відмовляючись від бойових дій проти націоналістичного підпілля, поступово посилювала морально-психологічний тиск на повстанців та підпільників і їхніх симпатиків. 5 вересня 1949 р. політбюро ЦК КП(б)У ухвалило постанову “Про проведення відкритих судових процесів у західних областях Української РСР над

окремими учасниками бандитсько-терористичних груп”. На думку ініціаторів і авторів цього документа, відкриті судові процеси мали дієво вплинути на справу боротьби з підпільниками ОУН, відвернути від їх підтримки місцеве населення. Планувалося найближчим часом організувати такі процеси в м. Сколе Дрогобицької області, м. Горохів Волинської області, м. Рівне, м. Путила Чернівецької області.

28 грудня 1949 р. політбюро ЦК КП(б)У схвалило наказ міністра держбезпеки УРСР № 312 від 28 грудня 1949 р. “Про не притягнення до карної відповідальності учасників залишків розгромлених українських націоналістичних банд у західних областях Української РСР, які добровільно зголосилися до органів радянської влади з повинною” і зобов’язало обкоми КП(б)У західних областей довести зміст цього документа до населення¹³³.

Проте Москва не була задоволена перебігом боротьби з ОУН і УПА. Як згадував П. Судоплатов, у листопаді 1949 р. у зв’язку з вбивством у Львові Галана Сталін висловив невдоволення “роботою органів безпеки щодо боротьби з бандитизмом в Західній Україні” і поставив завдання насамперед “зосередитися на розшуку ватажків бандерівського підпілля та їх ліквідації”¹³⁴. Поряд із заходами щодо усунення чільних діячів визвольного руху органам МДБ було доручено здійснити плани компрометації Р. Шухевича перед зарубіжними центрами ОУН—УГВР—УПА, а В. Кука — перед Р. Шухевичем¹³⁵.

Водночас Кремль постійно підштовхував Київ до остаточної ліквідації націоналістичного руху. Цим питанням були присвячені виступи функціонерів КП(б)У на партійних активах в західних областях України. Характерною у даному контексті була промова Л. Мельникова на нараді секретарів парторганізацій Дрогобича і Борислава 9 січня 1950 р., де, поміж іншим, йшлося про необхідність рахуватися зі змінами в тактиці збройного підпілля. У своєму виступі керівник українських комуністів констатував: “Часто наші органи — партійні й чекістські — зосереджували свою роботу на боротьбі з оунівцями в лісових масивах, в різних укриттях. Цю роботу треба було проводити, але водночас необхідно було не випускати з поля зору й місто. Ворог не міг би жодного дня утриматись, — наголосив Л. Мельников, — коли б він не мав підсобницьких банд серед міського і сільського населення...” Далі перший секретар ЦК КП(б)У підкреслив, що “ворог, хоч і розбитий, але його залишки намагаються знайти зв’язок з населенням міст, серед робітників підприємств, службовців установ, студентів учбових закладів, серед молоді, серед жінок”. Він також наголосив: “Наше завдання полягає в тому, щоб ізолювати ворога від населення, вибити його з всіх населених пунктів і загнати в могилу”¹³⁶.

Готуючись, як здавалося, до завершального удару по націоналістичному підпіллі, комуністична влада в 1950 р. з метою допомоги місцевим органам держбезпеки надіслала до західних областей України у тривалі відрядження 100 співробітників центрального апарату МДБ УРСР та 589 представників управлінь МДБ зі східного регіону¹³⁷. Виїжджали в регіон і високі чини союзного МДБ.

В результаті здійснення чергових оперативних заходів емдебістам вдалося встановити наявність лінії зв’язку проводу ОУН між Львовом і Білогірською та вийти на один з її пунктів, де переховувався Го-

ловний командир УПА. 5 березня 1950 р. в ході операції під час перестрілки героїчно загинув голова Генерального секретаріату УГВР, голова проводу ОУН в Україні, головний командир УПА Р. Шухевич. За словами П. Судоплатова, який здійснював операцію, керівник націоналістичного підпілля в Україні в останні місяці свого життя поводив себе дещо необережно, до певної міри втратив пильність.

Хоча П. Судоплатов у своїх спогадах стверджує, що після загибелі Р. Шухевича “рух опору в Західній Україні пішов на спад і швидко затихнув”¹³⁸, це не відповідало дійсності. Проте смерть керівника націоналістичного підпілля припала на той час, коли сили визвольного руху знекровлювались у нерівній боротьбі; наближався момент неминучого згортання активних форм організованого спротиву збройного підпілля ОУН. І це розуміло керівництво націоналістичного руху.

В “Тактичних вказівках у нашій роботі” (1950 р.) наголошувалося: “Необхідно стримувати нашу демонстративність, так як вона не зустрічає ні розуміння, ні підтримки з боку мас, вони її засуджують”. А звідси й робився висновок: “Якщо й закликати до активних дій, то тільки індивідуально, не масово...” На перший план виносилися завдання збереження провідних кадрів, поповнення лав новими членами, посилення конспірації і внутрішньо-організаційної роботи. Висувалася вимога створення “легальних ОУН”, особливо в молодіжному середовищі, а також зверталась увага на організацію націоналістичного підпілля в східних областях України. Останньому питанню особливу увагу надавав ще Р. Шухевич. В одному з його листів, адресованому націоналістичному активу на Сході, говорилося: “Якщо ми на СУЗ зуміємо у всіх обласних центрах очолити у відповідний момент масові прояви волі народу до Самостійної України — ми перемогли...”¹³⁹

Хоч ліквідація Р. Шухевича була значним “досягненням” органів держбезпеки, офіційний Київ не був схильним перебільшувати результати цієї операції. Підтвердженням цього стало засідання політбюро ЦК КП(б)У 22 березня 1950 р., на якому в котре розглядалося питання щодо заходів для посилення боротьби “із залишками оунівського підпілля в західних областях УРСР”. Заслухавши доповідь міністра держбезпеки М. Ковальчука, учасники засідання висловили власні думки з цього питання. Секретар ЦК КП(б)У О. Кириченко і член політбюро ЦК І. Сенін звернули увагу на зростання кількості терористичних актів з боку збройного підпілля. У виступах йшлося також про необхідність посилити чекістську роботу, відшукати нові способи боротьби з підпіллям ОУН, втягнути у цю справу сільський актив та молодь, швидше запровадити проведення відкритих судових процесів над повстанцями і підпільниками й ін. Було ухвалено рішення підготувати для розгляду на засіданні політбюро ЦК КП(б)У спеціальну постанову¹⁴⁰. Однак до кінця року такий документ не вдалося опрацювати.

Смерть Р. Шухевича, великі втрати командно-провідницьких кадрів на рівні округ, надрайонів і районів, значні труднощі підтримання організаційних зв'язків певним чином дезорганізували діяльність збройного підпілля, але це не зупинило прагнення повстанців та підпільників продовжувати антирадянську боротьбу. Як і в попередні роки, най-

більш активно діяло націоналістичне підпілля на Станіславщині, де в його лавах нараховувалось 940 осіб, об'єднаних у 15 бойових груп, 148 підпільних організацій ОУН. Їхніми зусиллями впродовж 1950 р. здійснено 144 акції¹⁴¹.

Тим часом підпілля ОУН в Україні та керівні центри визвольного руху на еміграції тривалий час не мали вичерпної інформації про долю Р. Шухевича. Як стверджує Л. Шанковський, лише у червні 1950 р. на конференції членів проводу ОУН в Україні були обговорені питання зовнішнього і внутрішнього політичного становища і 8 липня того ж року Бюро інформації УГВР розповсюдило повідомлення про те, що після смерті генерал-хорунжого Р. Шухевича пост голови Генерального секретаріату УГВР і Головного командира УПА обійняв полковник Василь Коваль (В. Кук)¹⁴².

Наприкінці 1950 р. націоналістичне підпілля спіткала ще одна тяжка втрата. 24–25 листопада у лісі поблизу с. Великопілля на Станіславщині був убитий у бункері член проводу ОУН і провідник ОУН Львівського краю О. Дяків (Горновий). Разом із ним загинули М. Мошанчук (Бір), керівник Львівського окружного проводу ОУН та референт пропаганди цього проводу П. Шатинський (Крук) й одна невстановлена особа. З діяльністю О. Дяківа пов'язувалися найбільш гучні терористичні і диверсійні акти збройного підпілля у Львівській області та деяких районах Дрогобицької і Станіславської областей¹⁴³.

Хоча збройний опір підпілля затухав, за кордоном перспективи революційно-визвольного руху нерідко оцінювались досить високо. Про це свідчить, наприклад, стаття С. Бандери “Війна в Кореї і національно-визвольна політика” (червень 1950 р.), присвячена черговій конференції Антибільшовицького блоку народів (АБН). С. Бандера критикував західні держави за їх намагання стабілізувати відносини з СРСР, однак він вважав, що й за цих обставин можливе успішне розгортання революційно-визвольної боротьби в Україні. Цьому, на його думку, сприяли такі фактори: “ а) зріст революційного потенціалу, динаміка і підготовленість визвольних сил нації до повного розгортання боротьби у повстання й революційну національно-визвольну боротьбу; б) поширення революційної протибільшовицької і протиросійської боротьби серед інших народів, поневолених московським імперіалізмом; в) внутрішня ситуація в СРСР, зокрема, наслідки протибільшовицьких революційних сил, реакція народних мас на соціальне уярмлення, зламання і криза в більшовицькій системі”¹⁴⁴. Однак, як сьогодні ми знаємо, в оцінці становища в Україні і в цілому в СРСР С. Бандера глибоко помилявся. Радянський лад міг упоратися з усіма антикомуністичними рухами (Балтія, Західна Україна), діяльність яких не тільки не була скоординована, а й не вийшла за межі цих регіонів.

Проте новий рік, незважаючи на знекровлення сил визвольного руху, не приніс більшовикам очікуваної перемоги над залишками повстанців і підпільників. За станом на 1 серпня 1951 р. у Станіславській області, за даними МДБ, нараховувалося 93 групи й організації ОУН (586 осіб), а також 47 так званих “легальних” націоналістичних осередків. За 7 місяців того року підпільники і повстанці здійснили 63 акції, знищивши 34 представників тоталітарного режиму. На теренах Тернопільщини діяли оргреферент крайового проводу ОУН “Поділля”

Бурлан, провідник Тернопільського окружного проводу ОУН Олесь, провідники Бережанського і Скалатського надрайонних проводів, референт СБ Кременецького надрайонного проводу, 11 районних проводів ОУН та 31 кушова боївка — всього 144 особи. Оцінюючи становище в районах, де найбільш активно діяли повстанці й підпільники, керівництво Тернопільського обкому КП(б)У зазначало, що “населення не виявляє політичної активності”, “при проведенні господарсько-політичних заходів партійні і радянські органи в цих селах зустрічаються зі скритим спротивом, сільський і колгоспний актив працює під тиском, з озиранням, особистої ініціативи не виявляє”, “значна частина чесних колгоспників намагається себе активно не проявляти”¹⁴⁵.

Зволікання з остаточним придушенням супротиву збройного підпілля в західних областях України дратувало Москву. У липні 1951 р. у столиці Радянського Союзу відбулася нарада начальників обласних управлінь МДБ, на якій виступив секретар ЦК ВКП(б) Г. Маленков. Хоч у нашому розпорядженні немає матеріалів цієї наради, але відомо, що на ній йшлося про ліквідацію до початку 1952 р. усіх націоналістичних організацій, які діяли в західному регіоні УРСР¹⁴⁶.

Незабаром питання боротьби з залишками ОУН були обговорені на нараді в МДБ України. Л. Мельников піддав критиці роботу органів держбезпеки, зауваживши, що за 7 місяців 1951 р. із 1276 операцій проти націоналістичного підпілля лише 85 досягли очікуваного результату. З цього приводу партійний високопосадовець сказав: “Один бандит розправляється з нашими двома-трьома чекістами тому, що вони йдуть всліпу..., думають, що навалом візьмуть бандитів”¹⁴⁷.

Про плани більшовиків України стосовно виконання завдання, поставленого Москвою, свідчать підготовлені 15 серпня 1951 р. Л. Мельниковим деякі заходи, спрямовані на посилення роботи органів МДБ і партійних організацій. У цих заходах основна увага зверталася на необхідність використати літній період для остаточного знищення підпілля, не дати його силам сховатися на зимовий час у бункерах, ізолювати їх від місцевого населення. Виходячи з того, що активність повстанців і підпільників була зафіксована у 50 районах західного регіону, пропонувалося зосередити тут частини військ МДБ, бойову техніку, службових собак, розгорнути агентурну роботу й створити оперативні групи, кожну з яких посилити 10—15 оперативними працівниками зі східних областей України¹⁴⁸.

Так, у Станіславській області, яка вважалася твердиною визвольного руху, сили військ МДБ намічалось збільшити у 2—3 рази. Сюди додавалися 2 тис. бійців. Створювались два мобільних батальйони військ МДБ на автомашинах, формувалися спеціальні ударні групи для дій у гірській місцевості. На Тернопільщині було організовано 43 оперативно-військові групи, до яких увійшли 132 найбільш досвідчених оперативних працівники, в тому числі 32 — з МДБ УРСР¹⁴⁹.

Особлива увага зверталася на ліквідацію керівного складу націоналістичного підпілля. Так, за станом на 25 листопада 1951 р. полювання за членами проводу ОУН вели 6 груп (82 оперпрацівники), 65 офіцерів і 1224 солдати військ МДБ. 115 груп здійснювали розшук членів низових проводів¹⁵⁰.

Захоплення 5 червня 1951 р. органами держбезпеки емісара ЗЧ ОУН М. Матвійка (Усміх), який прибув в Україну для з'ясування стану націоналістичного підпілля і налагодження зв'язків його керівництва з С. Бандерою, надихнуло МДБ УРСР не тільки на радіограу із закордонними центрами визвольного руху, а й на створення легендарних проводів ОУН. Від 1951 р. вже діяли Калуський, Коломийський, Кам'янець-Подільський “окружні проводи”, 4 “районні проводи” і 6 окремих “підпільних груп”. Плани емісарів передбачали організацію легендарного центру для усіх західних областей УРСР. Однією з перших кандидатур на голову такого центру став щойнозгаданий М. Матвійко.

Масований наступ на залишки націоналістичного підпілля, який розпочався у серпні 1951 р., дав змогу владі здобути значні результати. Із 1 серпня 1951 р. до 17 квітня 1952 р. на території західних областей були ліквідовані 172 керівники і члени проводів ОУН, 113 командирів боївок, всього 949 осіб. З них 635 було вбито і 252 захоплено живими. Органам МДБ вдалося також знищити 50 членів підпілля у Житомирській та Кам'янець-Подільській областях. У відповідь на репресивні дії тоталітарного режиму сили визвольного руху зуміли відповісти лише 79 акціями¹⁵¹.

Однак офіційний Київ вважав, що сприятливі умови для повної ліквідації націоналістичного підпілля до весни 1952 р. не використані, а загальне становище у західних областях України залишається напруженим. Компартіно-радянське керівництво республіки хвилювала та обставина, що підпільники “посилили конспірацію і свою ворожу роботу ведуть зараз більш приховано, дещо змінили свою тактику”. Невдоволення викликало й те, що органи держбезпеки не спромоглися впровадити свою агентуру у провід ОУН та діючі у підпіллі крайові й окружні проводи¹⁵².

14 квітня 1952 р. керівники УРСР були прийняті у Кремлі Й. Сталіним. Під час розмови йшлося про політичне і соціально-економічне становище в Україні, в тому числі в західному регіоні. 24 квітня політбюро ЦК КП(б)У розглянуло питання “Про завдання партійної організації України щодо виконання даних товаришем Сталіним вказівок”. У виступі Л. Мельникова зазначалося, що під час розмови Сталін, торкаючись діяльності ОУН, сказав, що зволікання з ліквідацією націоналістичного підпілля підриває у населення західних областей, у колгоспників віру у дієвість здійснюваних радянською владою заходів. Мельников акцентував увагу на необхідності не лише посилити роботу органів МДБ щодо остаточного викорінення залишків ОУН, а й підірвати у населення західного регіону довіру до націоналістів. Серед пріоритетних завдань висувалася вимога домогтися економічного піднесення колгоспів, підвищення життєвого рівня колгоспників. Після цього секретаріат ЦК підготував заходи, розглянуті й затверджені політбюро ЦК 9 травня у вигляді постанови “Про подальше посилення боротьби з остаточної ліквідації залишків банд українських буржуазних націоналістів у західних областях УРСР”¹⁵³.

За станом на 17 квітня 1952 р. підпілля нараховувало до 650 озброєних осіб. 17 червня 1952 р. Дрогобицький обком КП(б)У доповів ЦК КП(б)У, що впродовж травня-червня в області знищено 5 і захоплено

8 членів ОУН. Вважалися повністю звільненими від підпілля 10 районів, а в 15 районах проводився розшук 67 повстанців та підпільників. Від 1 травня до 31 липня 1952 р. на Львівщині були повністю ліквідовані Бродівський надрайонний, Краснянський, Нестерівський, Великомоствський і Куликівський районні проводи ОУН, боївки Блискавки й Солов'я, всього знешкоджено 45 осіб, у тому числі 38 знищено. У Тернопільській області до 1 серпня 1952 р. вдалося припинити діяльність 18 бойових груп і проводів ОУН, знищити понад 60 та захопити 13 членів підпілля, провести арешти 85 осіб, пов'язаних з визвольним рухом. У травні того року був вбитий провідник краю ОУН "Поділля" В. Бей (Улас)¹⁵⁴. Менш успішними виявилися дії МДБ в інших західних областях. Проте до активу органів держбезпеки треба зарахувати захоплення у жовтні 1952 р. чільного діяча ОУН В. Охрімовича. Він як представник ЗП УГВР прибув в Україну, щоб зміцнити керівництво визвольним рухом.

Як з'ясувалося наприкінці 1952 р., і цього разу владі не вдалося впоратися із завданням щодо остаточної ліквідації націоналістичного підпілля. Його нечисленні залишки своєю вражаючою активністю знову й знову доводили факт свого існування.

Керівництво збройним підпіллям не могло не рахуватися з тяжкими втратами. Загибель у 1951—1952 рр. керівника головного осередку пропаганди при проводі ОУН і начальника політвиховного відділу УПА П. Федуна (Петро Полтава, Волянський, Север), провідника ОУН на ЗУЗ Р. Кравчука (Петро) та командира УПА-Північ І. Литвинчука (Дубовий, Максим), інших провідних кадрів була непоправною. У серпні 1952 р. питання подальшої діяльності підпілля було обговорено на зустрічі провідника ОУН в Україні В. Кука (Леміш, Коваль) з керівником крайового проводу ОУН на ПЗУЗ В. Галасою (Орлан). За свідченням останнього, з метою збереження кадрів "Леміш" схилився до того, щоб "повністю призупинити відкриту діяльність підпілля, а вести тільки ідеологічну підготовку залишків оунівських кадрів при дотриманні найпильнішої конспірації". Розглядалася також доцільність передислокації із західного регіону у східні області України всіх уцілілих "керівних і рядових оунівців", бо гадалося, що там існують кращі умови їхньої безпеки, ніж на заході¹⁵⁵.

Восени 1952 р. на підставі захоплених документів та допитів заарештованих чільних членів визвольного руху органи МДБ мали уявлення про дальші плани підпілля. Вони свідчили про згортання терористичних актів та зосередження основної уваги на внутрішньоорганізаційній і виховній роботі, навчанні підпільних кадрів, збереженні зв'язків. Мета цих заходів полягала в тому, щоб підготувати організаційні осередки підпілля до самостійної тривалої праці й бути готовими отримати конкретні завдання на випадок війни¹⁵⁶.

Тим часом органи МДБ знову і знову завдавали ударів по націоналістичному підпіллю. І не тільки в західному регіоні, а й у східній частині України. Впродовж 1952—1953 рр. їм вдалося ліквідувати на території Ставищенського району Київської області провідника Кам'янець-Подільського окружного проводу ОУН Кобзаря та його бойовика Богдана, керівника оунівської групи П. Колісника (Черник), який з травня 1951 р. діяв на території Ладиминського, Уманського і Христинів-

ського районів Київської області. У цей період на Київщині були також знешкоджені дві бойові терористичні групи ОУН, які з 1946 р. вели роботу у Володарському, Білоцерківському та Богуславському районах¹⁵⁷.

5 березня 1953 р. Й. Сталін помер. Зміни, які сталися у вищому ешелоні влади у Москві, внесли помітні корективи у характер заходів, здійснюваних тоталітарним режимом у західному регіоні Радянського Союзу, зокрема, в Україні.

У середині березня 1953 р. керівник об'єднаних органів МДБ — МВС Л. Берія призначив на посаду міністра внутрішніх справ УРСР П. Мешика. Останній негайно замінив керівників провідних підрозділів центрального апарату міністерства і 18 із 25 начальників обласних управлінь МВС УРСР. Невдовзі місцеві органи держбезпеки отримали вказівки про заборону використовувати підрозділи внутрішніх військ без дозволу начальників обласних УМВС. Арешт членів підпілля ОУН дозволявся лише із санкції МВС, при цьому заборонялося застосовувати зброю, а рекомендувалося захоплювати повстанців та підпільників живими. Було припинено виконання смертних вироків, винесених учасникам визвольного руху.

Центральне місце у заходах МВС УРСР відводилося створенню так званого “проводу ОУН” легендарного у Львові, який мав очолити давній агент держбезпеки, колишній учасник української революції 1917—1920 рр., член Центральної Ради під псевдонімом Бард. Наприкінці травня 1953 р. з цим агентом особисто зустрівся П. Мешик. Як вважають сучасні дослідники Д. Веденєєв і Ю. Шаповал, основна мета згадуваної акції полягала в тому, щоб нав'язати підпіллю думку про відмову від диверсійно-терористичної боротьби і перенести акцент в його діяльності на пошуки компромісу з режимом.

Отримавши згоду Москви, МВС УРСР почало готувати проект листа до провідника ОУН на українських землях В. Кука, пропонуючи націоналістичному підпіллю скласти зброю і легалізуватися. У цьому разі членом ОУН гарантувалося життя, свобода й працевлаштування¹⁵⁸. Йшлося про можливість повернення висланих на схід родин, звільнення відомих церковних діячів та ін. П. Мешик дав вказівку своїм підлеглим припинити переслідування греко-католиків¹⁵⁹.

Тим часом 2—4 червня 1953 р. у Києві відбувся пленум ЦК Компартії України, який заслухав питання «Про постанову ЦК КПРС від 26 травня 1953 р. «Питання західних областей Української РСР» і доповідну записку тов. Л.П. Берії до Президії ЦК КПРС». Смісл документів, схвалених у Москві, полягав у тому, що серйозні помилки й недоліки в керівництві західними областями України з боку бюро ЦК Компартії України і першого секретаря ЦК Л. Мельникова стали однією з головних причин, які не дали змоги остаточно зламати опір українського націоналістичного підпілля. У виступі другого секретаря ЦК Компартії України О. Кириченка, якого Кремль висував на вищу посаду замість Л. Мельникова, наголошувалося, що в західних областях України проведено колективізацію сільського господарства і “залишки буржуазних націоналістів” тримаються тільки тому, що керівництво УРСР не спромоглося мобілізувати населення проти націоналістів, тому що припустило перекручення в політиці. Про недостатню увагу ке-

рівництва ЦК КП України й особисто Л. Мельникова до соціально-економічного становища в західних областях, розвитку української культури й мови, включення місцевого населення в суспільно-політичне, економічне і культурне життя йшлося у виступах також інших учасників пленуму.

З критикою роботи колишнього МДБ виступив на пленумі П. Мешик. Він наголосив, що керівництво органів держбезпеки, “захопившись масовими військовими операціями, занедбало агентурно-чекістську роботу і не вловило того моменту, коли військові операції, необхідні й корисні в перший період звільнення України від німецько-фашистських загарбників, стали фактором, який викликав роздратування у населення і, по суті, діяв на руку ворогам”. Мешик також звинуватив своїх попередників у тому, що вони залишили без уваги значну базу підтримки націоналістичного підпілля, яку складала 324 тис. осіб з-поміж родичів засуджених і вбитих учасників антирадянського підпілля, 76 672 осіб, котрі з’явилися з повинною й легалізувалися, а також невстановленої кількості людей, незадоволених політикою русифікації¹⁶⁰.

В ухваленій постанові пленум ЦК КП України зазначив, що слабка робота місцевих партійних і радянських органів, недостатнє керівництво з боку ЦК Компартії України призвели до того, що серед значної частини населення західних областей існує невдоволення господарськими, політичними й культурними заходами, які здійснюються на місцях. Наголошувалося, що майже всі керівні посади в партійних і радянських органах західних областей обійняли працівники зі Східної України, а також з інших республік СРСР. У вищих учбових закладах викладання велося переважно російською мовою. Зауважувалося також, що боротьба з націоналістичним підпіллям часто велася шляхом масових репресій і чекістсько-військових операцій, а застосування репресій викликало невдоволення населення й шкодило справі боротьби з буржуазними націоналістами.

Пленум ЦК Компартії України ухвалив рішення зняти Л. Мельникова з посади першого секретаря ЦК і накреслив низку невідкладних заходів щодо усунення зазначених недоліків та прорахунків, вказав на необхідність ширше залучати місцеве населення і насамперед інтелігенцію до державного будівництва, культурного й громадського життя¹⁶¹.

Хоч зазначена постанова і накреслені нею заходи у зв’язку з раптовим арештом, а потім і розстрілом Л. Берії не були реалізовані в повному обсязі, все ж вони не могли не вплинути на настрої людей у західних областях, породжували в них надії та ілюзії щодо можливих позитивних змін у політиці властей.

Однак на теренах західних областей України боротьба між націоналістичним підпіллям і тоталітарним режимом не вщухала. Не відмовляючись від силових дій, МВС УРСР не полишало думки про створення легендарного “проводу ОУН”. Хоч раптова втеча ще 16–17 червня 1952 р. у Львові з-під пильної охорони М. Матвієнка сплутала плани емдебістів, проте у їхніх руках перебував В. Охрімович. Інтенсивно провадився пошук В. Кука і В. Галаси. Останній 11 липня 1953 р. був схоплений на території Хмельницької області. Однак невдовзі з’ясу-

валосся, що Орлан не розкриває своїх зв'язків з підпіллям. Це гальмувало даліше викриття оунівського підпілля ¹⁶².

У 1953 р. в порівнянні з попередніми роками активність підпілля ОУН внаслідок втрат і постійних наступальних дій органів держбезпеки помітно знизилася. За даними МВС УРСР, за 10 місяців поточного року було зазначено лише 29 акцій повстанців та підпільників, чисельність яких обраховувалася в три сотні осіб. Проте й таке становище не влаштувало офіційний Київ. Особливе невдоволення викликало те, що органи МВС “продовжують проявляти благодушність і безтурботність, не створили напруження в роботі по боротьбі з рештками оунівських банд”, що агентурно-оперативна робота в західних областях занедбана, а ефективність чекістсько-військових операцій залишається низькою ¹⁶³.

Президія ЦК Компартії України 31 грудня 1953 р. ухвалила постанову “Про стан ліквідації решток банд українських націоналістів у західних областях Української РСР”. Цей документ піддавав критиці роботу МВС України та його органів у західних областях, вимагав від них “вжити дійових заходів і забезпечити повну ліквідацію в найкоротший строк решток оунівського підпілля та його озброєних банд”. ЦК Компартії України звернув увагу міністра внутрішніх справ УРСР Т. Строкача і начальників обласних управлінь МВС на те, що вони несуть персональну відповідальність за виконання поставленого перед ними завдання ¹⁶⁴.

На початку нового року емведисти досягли перших успіхів. 28 січня спецгрупа МВС виявила конспіративну квартиру референта пропаганди проводу ОУН Львівського краю Л. Гаєвської (Рута), котра до цього часу чотири рази виривалася з рук емдебістів. На цей раз “Рута”, не маючи можливості уникнути арешту, покінчила з собою. Застрелили також її охоронець М. Миклюш і господарка помешкання І. Забуська ¹⁶⁵.

У середині березня 1954 р. ЦК КПРС реорганізував систему МВС СРСР. З нього видалялися органи держбезпеки, які реорганізувалися в Комітет державної безпеки (КДБ) при Раді міністрів СРСР. Його філіал в УРСР перебрав на себе обов'язки боротьби із залишками націоналістичного підпілля. Важливе місце відводилося операції, яка мала привести до захоплення або ліквідації В. Кука, єдиного на той час члена Проводу ОУН в Україні, голови Генерального секретаріату УГВР і Головного командира УПА. Операцію ще 1952 р. розпочали органи держбезпеки Хмельницької області, котрі через свою агентуру встановили контакти з В. Галасою (Орлан), а потім вийшли на лінію зв'язку з В. Куком.

Тим часом внаслідок непорозумінь між МВС УРСР і його обласним управлінням у Хмельницькій області операція щодо затримання В. Кука затяглася. 15 березня 1954 р. президія ЦК КП України розглянула питання “Про доповідну записку начальника УМВС Хмельницької області т.Руденка”. Було доручено спеціальній комісії вивчити причини провалу операції по ліквідації члена так званого центрального проводу ОУН Леміша. 5 квітня згадана комісія у записці на ім'я О. Кириченка дійшла висновку, що МВС УРСР допустилося помилки, коли не своєчасно ліквідувало агентурні зв'язки до “Леміша” і не залучило до

складання плану й проведення операції начальника УМВС Хмельницької області М. Руденка¹⁶⁶. Проте В. Куку, незважаючи на його винятковий хист конспіратора, не вдалося уникнути лабетів КДБ. 23 травня 1954 р. він разом зі своєю дружиною У. Крюченко (Оксана) був, нарешті, затриманий у криївці, яка перебувала під контролем кадебістів. Леміш, як і чимало його соратників, став жертвою зради¹⁶⁷.

22 липня 1954 р. відбулася оперативна нарада працівників апарату КДБ при Раді міністрів УРСР. Перед учасниками її виступив О. Кириченко, який звернув увагу присутніх на те, що до цього часу в західних і Житомирській областях все ще діють Рівненський окружний, Золочівський, Ківерцівський та Рогатинський надрайонні проводи ОУН, а також 17 бойових груп. Перший секретар ЦК Компартії України також підкреслив, що націоналісти прагнуть влаштуватися на важливі ділянки народного господарства, вступити на роботу до радянських і партійних органів. Незадовільно оцінив він діяльність органів держбезпеки у Львівській та Станіславській областях, де укривалися 40 % членів націоналістичного підпілля, облікованих КДБ. Хвилювало О. Кириченка й те, що учасники ОУН намагаються поширити свій вплив на східні області, де робота з їх виявлення провадиться погано¹⁶⁸.

У 1954 р. діяльність націоналістичного підпілля в західних областях повільно вщухала. Впродовж року залишки повстанців і підпільників здійснили лише 19 акцій, з яких 7 були терористичними заходами. Зафіксовано також 29 випадків розповсюдження антикомуністичних листівок. Однак українські закордонні центри, пов'язані з революційно-визвольним рухом в Україні, не бажали миритися з тим, що об'єктивно мало статися. У статтях за березень—квітень 1954 р., присвячених пам'яті Р. Шухевича, провідник ЗЧ ОУН С. Бандера стверджував, що “десять найважчих років боротьби ОУН—УПА у повоєнній підбольшевицькій дійсності” дають підставу сподіватися, що і в майбутньому більшовикам не вдасться зламати опір націоналістичних сил¹⁶⁹.

За станом на 17 березня 1955 р. у західних областях перебували на обліку 11 боївок у складі 32 осіб та 17 окремо діючих бойовиків, а також 50 нелегалів. Однак і така мізерна кількість підпілля ОУН турбувала партійно-радянське керівництво України. 11 квітня президія ЦК КП України розглянула питання “Про стан та заходи подальшого поліпшення роботи органів Комітету державної безпеки в західних областях Української РСР”. В ухваленій постанові зазначалося, що ці органи не вжили всіх заходів задля остаточної ліквідації “решток оунівських бандитів і підпілля”. Визнавалася незадовільною робота з розшуку активних учасників оунівського підпілля, які переховувалися під фіктивними документами. Вважалася недостатньою робота, спрямована на виявлення учасників націоналістичного підпілля, що проникли до східних областей України. Висувалися серйозні претензії до місцевих партійних органів західних областей, які не виявляли достатньої уваги до діяльності органів КДБ і послабили боротьбу з ідеологією українських націоналістів. ЦК Компартії України зобов'язав КДБ УРСР та його управління в західних областях домогтися докорінного поліпшення всіх ділянок роботи. Головним завданням органів держбезпеки у західному регіоні вважалася повна ліквідація в найкоротший строк залишків українського націоналістичного підпілля і вчасне припинен-

ня будь-яких спроб створення нових націоналістичних організацій та інших антиурядових груп. Чи не вперше перед органами держбезпеки висувалася вимога посилити роботу проти закордонних націоналістичних центрів¹⁷⁰. Не знімаючи з порядку денного завдання остаточно-го завершення боротьби з рештками націоналістичного підпілля, офіційний Київ разом з тим вважав, що, виконуючи вказівки партії, органи державної безпеки “на початку 1956 року закінчили ліквідацію збройних банд і організованого підпілля українських буржуазних націоналістів”¹⁷¹.

Хоч залишки повстанців і підпільників вже були не в змозі адекватно відповідати на репресивні заходи влади, у 1955–1956 рр. вони здійснили 35 акцій, в тому числі 10 вбивств і 15 замахів¹⁷².

Антикомуністичний опір ОУН і УПА в Україні в 1946–1956 рр. мав чималий резонанс як в українському суспільстві, так і за кордоном. Безкомпромісний характер збройного конфлікту між визвольним рухом, репрезентованим українським націоналізмом, і силами тоталітарного режиму спричинив до значних жертв серед цивільного населення західного регіону і так чи інакше спричинив загибель спеціалістів різних галузей народного господарства, культури й освіти України та СРСР. В результаті були завдані і матеріальні збитки господарському життю, об’єктам соціально-культурного призначення, навіть особистому майну громадян і їх добробуту та соціальній захищеності.

Внаслідок дій органів і військ НКВС—НКДБ—МВС—МДБ—КДБ від 1944 до 1956 рр. були ліквідовані 563 проводи ОУН, в тому числі центральний, 10 крайових, 32 обласних і окружних, 84 надрайонних, 436 районних, 1 888 груп націоналістичного підпілля. Серед загиблих або затриманих повстанців та підпільників налічувалося 21 член центрального, 154 — крайових, 57 — обласних, 303 — окружних, 2 800 членів надрайонних і районних проводів ОУН, 4 тис. керівників окремих груп підпілля, а також 81 командир округів та груп УПА, 58 курінних і 326 сотенних командирів повстанської армії. Загальна кількість загиблих вояків УПА, членів ОУН, симпатиків визвольного руху обчислюється в 155 108 осіб, у тому числі 1 746 у східних областях України. Перед загрозою репресій і моральним тиском з’явилися з повинною 76 753 осіб. Заарештовано за приналежність до націоналістичного руху 103 866 осіб, з яких 87 756 було засуджено.

З боку ОУН і УПА було здійснено 14 424 акції, в тому числі 4 904 терористичних актів, 195 диверсій, 645 нападів на компартійно-радянські органи, колгоспи, МТС, інші установи. Жертвами дій повстанців та підпільників стало 30 676 осіб. Серед них — 687 військовослужбовців і бійців винищувальних батальйонів, співробітників НКДБ—МДБ; 1 864 співробітників НКВС—МВС; 2 590 “яструбків”; 3 199 військовослужбовців внутрішніх, прикордонних військ і збройних сил; 2 депутати Верховної Ради УРСР, 1 голова облвиконкому, 40 голів міськ- і райвиконкомів, 1 454 голів сільських і селищних рад; 1 235 інших радянських працівників; 5 секретарів міських та 30 районних комітетів Компартії України, 216 інших працівників партійних органів; 205 комсомольських працівників; 314 голів колгоспів; 676 робітників; 1 931 представник інтелігенції, 15 355 селян і колгоспників¹⁷³.

З військової точки зору антикомуністичний опір ОУН та УПА в 1946—1956 рр. завершився поразкою. Однак боротьба, яку тривалий час — часто не без успіху — вели українські націоналісти, не була покинута реального сенсу і її не можна визнати безплідною. Визвольний рух, керований ОУН, не був випадковістю. Він став об'єктивно неминучим викликом тоталітарному режимові з боку тієї частини населення України, котра усвідомлювала вагу національної ідеї й потребу її реалізації у власній незалежній державі. Активні дії повстанців і підпільників створили серйозні перешкоди на шляху радянської західних областей, тривалий час зривали плани більшовиків щодо політичного й господарського опанування західноукраїнськими теренами, тримали у напрузі партійно-радянський апарат і не давали тому змоги проявити всю свою агресивність. Особливо важко далася радянській владі колективізація сільського господарства, де спротив націоналістичних сил був найбільш запеклим і відчайдушним.

Проте досвід збройного протиборства українських націоналістів з комуністичною владою засвідчив, що на успіх можуть розраховувати лише ті політичні сили, які відчують підтримку більшої частини населення і здатні матеріалізувати її в практичній площині. В цьому контексті керівництво ОУН—УПА, на нашу думку, не досягло достатньої підтримки населення західного регіону, яке під терором більшовиків поступово відходило від активної боротьби з режимом. Ще гірше виглядали справи визвольного руху в східних областях України, де націоналістична ідеологія не спромоглася опанувати народними масами і організувати їх на боротьбу з радянською владою.

Широка повстансько-партизанська боротьба в західних областях України під керівництвом ОУН у повоєнний період не здобула прихильності серед українства й на еміграції, де представники ліберально-демократичного табору не вірили, що збройний спротив націоналістів здатний привести до перемоги над тоталітарним режимом. “Звернення воюючої України до всієї української еміграції”, розповсюджене ще в жовтні 1949 р. від імені УГВР — ОУН—УПА, не дало жодних позитивних результатів.

Поразка ОУН—УПА була спричинена ще й несприятливою міжнародною ситуацією, коли виявилися відсутніми можливості реальної зовнішньополітичної підтримки українського визвольного руху. І тут треба погодитися із С. Бандерою, який, виступаючи 25 травня 1958 р. в Роттердамі на могилі Є. Коновальця, сказав, що “непригожі зовнішні обставини не дали змоги підняти всенародне повстання проти большевиків і здобути державну незалежність України”¹⁷⁴.

Уроки історії переконливо доводять, що кожний виступ, який втягує в збройну боротьбу народні маси, повинен відповідати ступеневі готовності всього народу і його авангарду до такого відповідального кроку. Мистецтво політики полягає в тому, щоб визначити в кожному народі ту “критичну масу”, ті активно-динамічні сили, які приведуть у рух весь народ або принаймні його більшість, спрямують її без вагань на боротьбу.

Джерела

- 1 Боффа Дж. История Советского Союза : В 2 т.: Переклад з італ. — М., 1990. — Т.1. — С. 262, 263.
- 2 Кристофер Е., Гордиевский О. КГБ: История внешнеполитических операций от Ленина до Горбачева. — М., 1992. — С. 396.
- 3 ЦДАГО України, ф.1, оп.23, спр. 1853, арк. 213—224.
- 4 Ідея і чин. — 1946. — Ч. 10.
- 5 Кентій А.В. Нарис боротьби ОУН—УПА в Україні (1946—1956 рр.). — К., 1999. — С. 33, 34.
- 6 ЦДАГО України, ф.1, оп.23, спр. 2968, арк. 170—175.
- 7 Гелен Р. Служба.: Пер. з нім. — М., 1997. — С. 263.
- 8 ЦДАГО України, ф.1, оп.46, спр. 387, арк. 169—177.
- 9 Там само, оп.23, спр. 4972, арк. 11—17.
- 10 Там само, оп.16, спр. 30, арк. 270.
- 11 Мірчук П. Українська повстанська армія. 1942—1952. Репринтне відтворення видання 1953 р. (Мюнхен). — Львів, 1991. — С. 144, 148.
- 12 ЦДАГО України, ф.1, оп.23, спр. 2884, арк. 111.
- 13 Там само, спр. 2968, арк. 9—11.
- 14 Там само, спр. 2960, арк. 10—12.
- 15 Там само, арк. 13—16.
- 16 Там само, оп.16, спр. 31, арк. 75.
- 17 Там само, оп.23, спр. 2884, арк. 73—92.
- 18 Там само, спр. 2966, арк. 51.
- 19 Там само, спр. 2552, арк. 28.
- 20 Там само, спр. 4974, арк. 46—72.
- 21 Кентій А.В. Цит. праця. — С. 14, 15.
- 22 ЦДАГО України, ф.1, оп.23, спр. 4974, арк. 46—72.
- 23 Там само, арк. 170—175.
- 24 Там само, спр. 2884, арк. 22.
- 25 Кентій А.В. Цит. праця. — С. 16, 17.
- 26 ЦДАГО України, ф.1, оп.23, спр. 2967, арк. 26, 27.
- 27 Кентій А.В. Цит. праця. — С. 18.
- 28 ЦДАГО України, ф.1, оп.23, спр. 2966, арк. 24—34, 89—91.
- 29 Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917—1953: Сусп.-політ. та істор.-правовий аналіз. У 2-х кн. Кн. 2. — К., 1994. — С. 656—658.
- 30 Кентій А.В. Цит. праця. — С. 21, 22.
- 31 Мірчук П. Цит. праця. — С. 310—312.
- 32 Кентій А.В. Цит. праця. — С. 24, 25.
- 33 ЦДАГО України, ф.1, оп.23, спр. 2971, арк. 12.
- 34 Там само, спр. 2966, арк. 24—34.
- 35 Кентій А.В. Цит. праця. — С. 26.
- 36 Літопис УПА. Т.9. — С. 417—424.
- 37 ЦДАГО України, ф.1, оп.23, спр. 2958, арк. 33—38.
- 38 Там само. — С. 29.
- 39 Літопис УПА. Нова серія. — Т.3: Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: директивні документи ЦК Компартії України. — Київ;Торонто, 2001. — С.252—259.
- 40 ЦДАГО України, ф.1, оп.23, спр. 4966, арк. 1—3.
- 41 Там само, спр. 4964, арк. 75.
- 42 Там само, спр. 4966, арк. 1—3.
- 43 Андрухів І. Діяльність УПА на Станіславщині // Укр. повст. армія — феномен нац. історії: Матеріали Всеукр. наук. конференції. — Івано-Франківськ, 2003. — С. 34.
- 44 ЦДАГО України, ф.1, оп.23, спр. 5045, арк. 28—30.
- 45 Там само, спр. 4964, арк. 66—74.
- 46 Літопис УПА. Нова серія. — Т.3. — С. 269—270.
- 47 Шанковський Л. Цит. праця. — С. 176.
- 48 Кентій А.В. Цит. праця. — С. 43, 44.

- 49 Там само. — С. 36.
50 ЦДАГО України, ф.263, спр. 69 258, т. 1, арк. 281—285.
51 Там само, т. 4, арк. 356—364.
52 Филби К. Моя тайная война: Воспоминания совет. разведчика / Пер. с англ. — М., 1982. — С. 153.
53 Стахів Є. Крізь тюрми, підпілля й кордони: Повість мого життя. — К., 1995. — С. 260.
54 Кентій А.В. Цит. праця. — С. 56.
55 ЦДАГО України, ф.1, оп.23, спр. 805, арк. 8—18; спр. 5681, арк. 130.
56 Кристофер Е., Гордиевский О. КГБ: История внешнеполитических операций от Ленина до Горбачева. — С. 396, 397.
57 Літопис УПА. Нова серія. — Т.3. — С.277—281, 284—286.
58 ЦДАГО України, ф.1, оп.23, спр. 4969, арк. 96—102.
59 Там само, оп.16, спр. 32, арк. 379—386.
60 Білас І. Цит. праця. Кн. 1. — С. 284.
61 ЦДАГО України, ф.1, оп.23, спр. 4964, арк. 194—197.
62 Там само, спр. 4978, арк. 15, 18—19, 61—64.
63 Там само, арк. 16, 20—21.
64 Шанковський Л. Історія українського війська. Вид. 2-е, доп. — К., 1991. — С. 178.
65 Хрін С. Зимою у бункері. Спогади-хроніка 1947/1948. — Вид. “До зброї”, 1950. — С. 27.
66 РДВА, ф.38 650, оп.1, спр. 357, арк. 1—4.
67 ЦДАГО України, ф.1, оп.23, спр. 4964, арк. 194—197.
68 Літопис УПА. Т.10. — С.141, 142.
69 ЦДАГО України, ф.1, оп.23, спр. 5354, арк. 14—19.
70 Там само, спр. 5041, арк. 197—205.
71 Там само, спр. 5042, арк. 206—210.
72 Там само, арк. 1—11.
73 Хрін С. Цит. праця. — С. 126.
74 Кентій А.В. Цит. праця. — С. 52.
75 ЦДАГО України, ф.1, оп.23, спр. 5174, арк. 183, 184.
76 Шанковський Л. Цит. праця. — С. 182.
77 ЦДАГО України, ф.1, оп.23, спр. 5043, арк. 18.
78 Кентій А.В. Цит. праця. — С. 52.
79 ЦДАГО України, ф.1, оп.23, спр. 5041, арк. 113—115, 123—134; спр. 5040, арк. 162—170.
80 Там само, спр. 5041, арк. 174.
81 Там само, арк. 123—134.
82 Літопис УПА. Нова серія. Т.3. — С. 325.
83 Кентій А.В. Цит. праця. — С. 54.
84 ЦДАГО України, ф.1, оп.23, спр. 5041, арк. 71—78.
85 Літопис УПА. Нова серія. Т.3. — С.324—341.
86 ЦДАГО України, ф.1, оп.23, спр. 5043, арк. 87, 88.
87 Кентій А.В. Цит. праця. — С. 52.
88 Літопис УПА. Нова серія. Т.3. — С. 353—355.
89 ЦДАГО України, ф.1, оп.23, спр. 5045, арк. 13—16.
90 Там само, спр. 5043, арк. 70—74; спр. 5045, арк. 22—27; спр. 5046, арк. 22—27, 81—86; спр. 5354, арк. 64, 65.
91 Там само, спр. 5045, арк. 6—13; спр. 5046, арк. 15—21; 73—77, 87—92, 109—112; спр. 5047, арк. 5—9.
92 Там само, спр. 5045, арк. 31—35; спр. 5046, арк. 28—43; спр. 5047, арк. 1—4, 24—32.
93 Там само, спр. 5043, арк. 93—114; спр. 5044, арк. 70—88; спр. 5045, арк. 36—77; спр. 5046, арк. 47—59; спр. 5047, арк. 17—23, 33—40.
94 Там само, спр. 5043, арк. 54—69.
95 Кентій А.В. Цит. праця. — С. 54, 55.
96 ЦДАГО України, ф.1, оп.23, спр. 5044, арк. 68, 69.
97 Там само, спр. 5046, арк. 47—49.

- 98 Там само, спр. 5043, арк. 93—114; спр. 5044, арк. 41—59.
99 Там само, спр. 5046, арк. 15—21.
100 Шанковський Л. Цит. праця. — С. 178—180.
101 Літопис УПА. Т.10. — С. 250—253.
102 Кентій А.В. Цит. праця. — С. 56.
103 ЦДАГО України, ф.1, оп.23, спр. 5944, арк. 84—97.
104 Там само, арк. 38—40; спр. 5681, арк. 17—23, 36—47, 68—87.
105 Шанковський Л. Цит. праця. — С. 180; ЦДАГО України, ф.1, оп.23, спр. 5681, арк. 104—112.
106 Нікольський В.М. Підпілля ОУН(Б) у Донбасі. — К., 2001. — С. 80.
107 ЦДАГО України, ф.1, оп.23, спр. 5681, арк. 2—3, 35.
108 Там само, ф. 263, спр. 66 677, т.4, арк. 179—198.
109 Кентій А.В. Цит. праця. — С. 63.
110 ЦДАГО України, ф.1, оп.23, спр. 5681, арк. 251.
111 Там само, арк. 129—135, 146—155, 223—229, 247—256, 266—272, 291—295, 313—318.
112 Політичний терор і тероризм в Україні. XIX—XX ст.: Істор. нариси. — К., 2002. — С. 756.
113 ЦДАГО України, ф.1, оп.23, спр. 5681, арк. 275, 276.
114 Там само, арк.157, 158.
115 Там само, арк. 38, 39.
116 Кентій А.В. Цит. праця. — С. 60.
117 ЦДАГО України, ф.1, оп.23, спр. 5944, арк. 50—58.
118 Там само, спр. 5681, арк. 73—87, 104—112, 129—135, 146—155, 223—229, 247—256, 266—272, 291—295.
119 Там само, арк. 104—112.
120 Там само, арк. 89.
121 Там само, арк. 36—42, 93—99.
122 Там само, арк. 17—23, 43—47, 68—72.
123 Там само, оп.17, спр. 22, арк. 69—73, 79—80; оп. 23, спр. 5944, арк. 50—58.
124 Там само, спр. 5734, арк. 32—34.
125 Там само, спр. 5944, арк. 5—10; оп.17, спр.22, арк. 69—73, 79, 80.
126 Там само, оп. 23, спр. 5944, арк. 50—58.
127 Там само, спр. 5681, арк. 73—87.
128 Там само, оп. 23, спр. 5944, арк. 87—97.
129 Там само, оп.17, спр. 79, арк. 56—70.
130 Літопис УПА. Нова серія. Т.3. — С. 367.
131 Там само. — С. 365—371.
132 ЦДАГО України, ф.1, оп.23, спр. 6294, арк. 16.
133 Літопис УПА. Нова серія. Т.3. — С. 376—379, 387.
134 Судоплатов П. Разведка и Кремль. Записки нежелательного свидетеля. — М., 1996. — С. 301.
135 ЦДАГО України, ф.1, оп.16, спр. 71, арк. 33.
136 Там само, оп.24, спр. 253, арк. 66—69.
137 Там само, оп.16, спр. 71, арк. 66.
138 Судоплатов П. Цит. праця. — С. 303—305.
139 Нікольський В.М. Цит. праця. — С. 81, 82, 96.
140 Літопис УПА. Нова серія. Т. 3. — С. 397—401.
141 ЦДАГО України, ф.1, оп.24, спр. 805, арк. 53—61.
142 Шанковський Л. Цит. праця. — С. 186.
143 ЦДАГО України, ф.1, оп.24, спр. 31, арк. 246—250.
144 Кентій А.В. Цит. праця. — С. 79.
145 ЦДАГО України, ф.1, оп.24, спр. 805, арк. 53—61; арк. 67, 68.
146 Там само, арк. 189—193.
147 Кентій А.В. Цит. праця. — С. 79.
148 ЦДАГО України, ф.1, оп.24, спр. 805, арк. 62—64.
149 Політичний терор і тероризм в Україні. — С.761.
150 Там само. — С. 759.
151 Літопис УПА. Нова серія. Т. 3. — С.462, 463.

Розділ 7. Антикомуністичний опір ОУН і УПА у післявоєнний період (1946–1956 рр.)

- 152 Там само. — С.464, 465.
- 153 Там само. — С.471, 472; 476—485.
- 154 ЦДАГО України, ф.1, оп.24, спр. 1718, арк. 87—89, 106—109, 113—120.
- 155 Кентій А.В. Цит. праця. — С. 82.
- 156 ЦДАГО України, ф.1, оп.1, спр. 1120, арк. 1—352.
- 157 Там само, оп.24, спр. 1718, арк. 79; спр. 3598, арк. 11, 12.
- 158 Веденеев Д., Шаповал Ю. Был ли Лаврентий Берия украинским националистом? // Зеркало недели. — 2001. — 7 лип.
- 159 Санников Г. Большая охота: Разгром вооруженного подполья в Западной Украине. — М., 2002. — С. 149.
- 160 ЦДАГО України, ф.1, оп.1, спр. 1120, арк. 1—352.
- 161 Літопис УПА. Нова серія. Т.3. — С. 514—521.
- 162 Там само. — С. 525.
- 163 Там само. — С. 522—529.
- 164 Там само. — С. 529—534.
- 165 ЦДАГО України, ф.1, оп.24, спр. 3598, арк. 5, 6.
- 166 Там само, оп.17, спр. 65, арк. 33, 34.
- 167 Державний архів Служби безпеки України, ф.6, спр. 51 895 ФП, т.1, арк. 1.
- 168 ЦДАГО України, ф.1, оп.24, спр. 3699, арк. 1—15.
- 169 Кентій А.В. Цит. праця. — С. 89.
- 170 Літопис УПА. Нова серія. Т.3. — С. 566—570.
- 171 ЦДАГО України, ф.1, оп.24, спр. 4297, арк. 8, 9.
- 172 Літопис УПА. Нова серія. Т.3. — С. 581; Сикорский В. Будущая война / Пер. с польс. — М., 1936. — С. 25.
- 173 Цит. за: Політичний терор і тероризм в Україні. — С.770.
- 174 Кентій А.В. Цит. праця. — С. 91.

РОЗДІЛ 8

ІДЕОЛОГІ ОРГАНІЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКИХ НАЦІОНАЛІСТІВ

1. Загальні зауваги

Об'єкт цього аналітичного огляду — світоглядні й політичні основи діяльності Організації українських націоналістів. Оскільки історія та ідеологічна еволюція ОУН залишаються предметом гострих політичних дискусій, автор вважає за потрібне зауважити, що даний огляд не пов'язаний з його політичними поглядами й симпатіями і призначений для суто наукової дискусії. З цієї ж причини даний нарис обмежується саме науковими інтерпретаціями ідеології ОУН. Партійна й контрпропагандистська публіцистика використовується лише як історіографічне джерело. Авторські узагальнення та висновки не варто сприймати як остаточні, тим більше, як вердикт. Взагалі поставлена у цьому розділі проблема потребує набагато тривалішого, детальнішого й більш комплексного дослідження, не пов'язаного ні з “державним замовленням”, ані з поточними інтересами чи амбіціями політичних груп ¹.

Як у науковій літературі, так і в публіцистиці широко застосовується словосполучення “ідеологія ОУН”. Аби уникнути непорозумінь, пов'язаних з різним прочитанням терміну, зауважимо, що “ідеологія” в даному дослідженні означатиме сукупність взаємопов'язаних ідей, цінностей та символів, які мають світоглядне значення для певної групи ². У більш конкретному втіленні словосполучення “ідеологія ОУН” вживатиметься, коли буде аналізуватися комплекс цих ідей, символів і цінностей, означених у політично-програмних документах Організації українських націоналістів.

Обговорюючи проблеми еволюції ідеології ОУН, треба також брати до уваги той факт, що ця організація ніколи de-facto не існувала як єдина, цілісна спільність. ОУН формально почала існувати взимку 1929 р., після об'єднання декількох невеликих українських націоналістичних організацій в еміграції та із тих західноукраїнських земель, що перебували у складі Польщі. Майже безпосередньо після створення ОУН розпочалися серйозні тертя між вищим керівництвом (проводом ОУН), в якому домінували представники еміграції, та крайовою ексекутивною ОУН на західноукраїнських землях. ОУН в Західній Україні впродовж десятиліття діяла як напівавтономна від проводу структура. Намагання останнього контролювати керівників краю перетворилися на приховану внутрішню боротьбу, яка, зреш-

тою, після загибелі лідера ОУН Євгена Коновальця закінчилася у 1939—1941 рр. так званим “розколом ОУН” — фактичним оформленням реального стану справ. В основі цього розколу не було ґрунтовних ідеологічних розбіжностей. Адже серйозних змістовних відмінностей між програмами двох ОУН — “бандерівської” та “мельниківської” — не існувало.

У другій половині 1940 і в середині 1950-х років визрів і стався ще один розкол ОУН. Тоді від “бандерівської” частини відмежувалися діячі, котрі не погоджувалися з поверненням організації до ортодоксальних ідеологічних засад довоєнного періоду, так звані “двійкарі”. У цьому випадку розкол мав виразний ідеологічний підтекст, хоча й з не менш виразними ознаками конфлікту особистостей — про це йтиметься далі³. Підвалини цього розколу було закладено 1943 р., коли ІІІ великий збір ОУН ухвалив програму, що стала відходом від радикального націоналізму тоталітарного типу.

У першій половині 1990-х років, коли ОУН “фізично” повернулася в Україну — “мельниківці” під власною назвою, “бандерівці” — під парасолькою Конгресу українських націоналістів (КУН), на місцевому ґрунті утворилися нові організації, які також ідентифікували себе як ОУН. На середину 1990-х в країні існувало принаймні два нових утворення, які претендували на традиційну назву “Організація українських націоналістів в Україні”⁴ і мали локальний, дуже обмежений вплив майже виключно у західних регіонах.

На цьому тлі стає зрозумілим, що розгляд “ідеології ОУН” має базуватися на тому припущенні, що вона також ніколи не існувала як світоглядний моноліт. Зрозуміло, на початковому етапі існування ОУН склався певний набір центральних світоглядних принципів, які упродовж десятиліть залишалися незмінними, але при цьому вони ніяк не могли розглядатися як монопольний ідеологічний продукт лише самої ОУН — загалом вони збігалися з базовими світоглядними засадами будь-якого націоналізму (державність нації, її суверенітет, культура гомогенності). Однак трактування цих принципів, способи їхньої реалізації та взаємодії з іншими ідеологіями мали “місцеву специфіку” і змінювалися (щоправда, різними темпами і в різних спрямуваннях) у відгалуженнях руху.

Як єдиний, внутрішньо відносно узгоджений комплекс базових постулатів і принципів “ідеологія ОУН” формувалася упродовж 1920—1930-х років. При цьому поза згаданим комплексом основних положень спостерігалось, хоча й досить обмежене, але все ж таки розмаїття інтерпретацій. Під час Другої світової війни і після неї, коли деякі основні політичні компоненти ідеології ОУН було піддано ревізії, трапився згаданий розкол на “ортодоксів” і “ревізіоністів” (1943—1954 рр.), крім того, розпочалася повільна еволюція “мельниківської” ОУН. Упродовж 1940—1980-х років усі три течії ОУН, які мали організаційне оформлення, розвивалися кожна своїм шляхом. Після тривалої ідеологічної стагнації “мельниківці” досить рішуче змінили ідеологічне обличчя. “Двійкарі” практично перейшли на позиції демократичного націоналізму, поза тим якихось визначних ідеологічних декларацій вони не залишили. “Бандерівці”, після вигнання “ревізіоністів” та повернення на довоєнні позиції, найдовше перебували в стані ідеологічного дог-

матизму. Їхні спроби еволюціонувати в бік плюралізму й відходу від деяких принципів ортодоксального націоналізму зразка 1930-х років були досить суперечливими і не завжди послідовними, проте вони були.

2. Інтерпретації

Упродовж більш як семидесяти п'яти років існування ОУН (у різних організаційних іпостасях) склалися досить усталені версії інтерпретацій її світоглядних засад та політичних програм. Історичну першість мають політико-ідеологічні інтерпретації, які датуються другою половиною 1920-х років, коли випрацюувались елементи ідеології прийдешньої ОУН, та початком 1930-х років, коли організація стала об'єктом критики представників інших політичних спрямувань. Ми зосередимося на наукових інтерпретаціях, які вперше з'явилися у західній історіографії.

Чи не найбільш усталеним терміном для окреслення ідеології та політичної практики ОУН 1930-х років у західній науковій літературі став "інтегральний націоналізм" — поняття, яке до цього застосовувалось щодо французького радикального монархічного націоналізму початку ХХ ст. У рамках даного родового поняття зазвичай об'єднують європейські праворадикальні, тоталітаристські рухи першої третини ХХ ст.

Автор найбільш відомої в цьому плані праці про ОУН Джон Армстронг, спираючись на узагальнення одного з піонерів наукових досліджень націоналізму Карлтона Дж. Гейза, визначає такі світоглядні параметри українського "інтегрального націоналізму":

1) віра в те, що нація є найвищою цінністю, якій мають бути підпорядкованими усі інші;

2) апеляція до містичної ідеї єдності всіх особистостей, що складають націю, зазвичай основаної на тому припущенні, що в одне органічне ціле їх об'єднують біологічні характеристики або незворотні наслідки спільного історичного розвитку;

3) підпорядкування раціональної, аналітичної думки "інтуїтивно правильним" емоціям, ірраціональність;

4) наявність харизматичного лідера чи еліти націоналістів-ентузіастів, які вважаються уособленням "волі нації";

5) культ дії, війни та насильства, які вважаються вираженням вищої біологічної життєздатності нації⁵.

Ці риси, за Армстронгом, були спільними для націоналістичних рухів в Європі у 1920-ті роки, і український "інтегральний націоналізм" (саме ОУН була, як він вважає, носієм цієї ідеології) не став винятком, тим більше, що рух значною мірою був продуктом копіювання європейських зразків. При цьому варто взяти до уваги одне зауваження Дж. Армстронга: "інтегральний націоналізм" за своєю природою є рухом окремих націй, а не універсальною ідеологією, і послідовники останнього відкидають системні раціональні програми. На думку Дж. Армстронга, в українському варіанті "інтегрального націоналізму" можна також знайти "міцні елементи ліберальних, демократичних, а також християнських, принципів, навіть якщо учасники руху на словах

заперечували їх. У практичній діяльності навіть найрадикальніших груп ніколи не бракувало пошани щодо формальної освіти, установленого авторитету, права на індивідуальний та громадський вибір”⁶.

З цим міркуванням можна погодитися в головному: у доктринальних постулатах ОУН є елементи згаданих принципів, і це цілком природно, бо дистильованих ідеологій не існує. Що ж до визнання права на індивідуальний та громадський вибір, пошани до установленого авторитету чи формальної освіти у “практичній діяльності” ОУН, то, очевидно, усе це могло існувати лише в тих варіантах, які б збігалися з ідеалами самої ОУН. В інших випадках організація демонструвала ворожість до інших спрямувань українського руху як до “відступників” чи “фракціонерів”. Це, до речі, призвело до драматичних розколів, внутрішніх протистоянь та епізодів, які заслужили моральний осуд чільних представників українського суспільства.

Інший дослідник, Олександр Мотиль також вказував на те, що термін “інтегральний націоналізм” цілком відповідає ідеології ОУН. Порівнюючи французький інтегральний націоналізм (зокрема ідеї Шарля Морра та Моріса Бареза) з ідеологічними засадами ОУН, він звертає увагу на типологічні ознаки, які споріднюють їх. Обидва рухи були: 1) колективістськими, тобто такими, де колектив підпорядковував собі особистість; 2) детерміністськими, — доля індивіда визначалася його належністю до нації; 3) антиінтелектуалістськими; 4) релятивістськими, — оскільки відстоювали погляд, що кожна нація має свою правду; 5) емпірично орієнтованими, — національну істину можна було пізнати лише в реальному житті, а не за допомогою теорії; 6) традиціоналістськими; 7) антипарламентарними; 8) мілітаристськими; 9) федералістськими⁷.

Зауважимо, що поруч із “інтегральним націоналізмом”, українським уособленням якого згадані дослідники передусім вважають Організацію українських націоналістів (ОУН) та її попередників (Легія українських націоналістів, Союз української націоналістичної молоді та ін.), можна поставити споріднений з ним, але дещо відмінний варіант радикального, тоталітарного націоналізму, так званий “донцовський” або “чинний” націоналізм.

Між донцовським “чинним націоналізмом” і так званим “організованим націоналізмом” ОУН, хоча вони й були спорідненими явищами, принаймні у 1930-ті роки, існували досить серйозні розбіжності передусім у тому, що “організований націоналізм” з усіма його крайнощами пропонував певну конструктивну політичну програму і риси систематизованого світогляду, політичної доктрини, а “чинний націоналізм” Д. Донцова був передусім зразком тотальної критики, нігілізму, йому бракувало елементів конструктивної програми і він не дав виробленої світоглядної системи, будувався на публіцистичних посилках⁸. Це була привабливість святотатства, приємна, збуджуюча дражливість руйнування авторитетів за відсутності продуманої, зваженої стратегії. Можливо, саме цим пояснюється її потужний емоційний вплив серед молоді — донцовські гасла, оформлені у привабливу, яскраву публіцистичну фразу, сприймалися набагато легше, ніж переважно громіздкі теоретичні конструкції ідеологів ОУН 1920—1930-х років, жодний з яких не міг похвалитися літературно-публіцистичним

даром рівня Донцова. Його книга “Націоналізм” справила колосальне враження саме на ту частину молоді у Західній Україні, яка згодом стала основою “крайової ОУН”.

Якщо порівнювати спрямованість ідей Донцова та ідеологів ОУН, можна впевнено твердити, що культ ірраціоналізму, ідеалізм та ідея ордену кращих людей нації, пропаговані у Д. Донцова, збіглися з відповідними рисами та настановами ідеології ОУН 1930-х. Однак ідейна наближеність, як відомо, не призвела до продуктивної політичної співпраці.

Для діячів ОУН з емігрантського середовища 1920—1930-х років Д. Донцов з його ідеями не мав статусу націоналістичного гуру, навіть більше, войовнича деструктивність його настанов стала об’єктом їхньої критики. Щоправда, керівництво ОУН утримувалося від оприлюднення цієї критики в пресі у 1930-ті роки, вважаючи це тактично недоцільним кроком.

Під час Другої світової війни, коли в середовищі ОУН під впливом політичних реалій розпочалася ревізія базових ідейних і політичних настанов передвоєнного періоду, розходження з “чинним націоналізмом” Д. Донцова стало очевидним. Зауваження Д. Донцова до програмних настанов III надзвичайного великого збору ОУН (Б) (серпень 1943 р.), які він зробив на прохання організаторів, були проігноровані. У другій половині 1940-х років Д. Донцов вдавсь до жорсткої критики як згаданих програмних настанов і доповнень до них 1950 р., так і праць підпільних публіцистів ОУН(Б) — ця критика була настільки упередженою, що провід ОУН на українських землях виступив із засудженням Д. Донцова.

У післявоєнний період керівництво Закордонних частин ОУН(Б) подбало про забезпечення певного матеріального достатку для Д. Донцова. Коштом організації видавалися його праці, він мав можливість публікуватися у пресі ОУН(Б). М. Сосновський, автор найбільш вдалої праці про Д. Донцова, нагадував, що на деяких форумах ЗЧ ОУН у 1955—1968 рр. виголошувалися формальні адреси-привітання на вшанування Д. Донцова. Однак формальних посилань на нього та його погляди як на легітимізовану складову доктрини ОУН не було. На IV великому зборі ОУН (Б) у 1968 р. програмні настанови 1943—1950 рр., які були відходом від тоталітарного “драйву” 1930-х, нарешті було піддано відвертій ревізії, до програми увійшли пасажі, що нагадували донцовський “чинний націоналізм” 1920-х. Однак, як твердив М. Сосновський, “... програмова частина ідеології «чинного націоналізму», зокрема методи й форми соціальної і політичної організації нації, не знайшли практичного застосування. Таким чином, розрив українського націоналістичного руху, репрезентованого всіма фракціями ОУН, з ідеологією «чинного націоналізму», що стався у роки Другої світової війни, треба вважати за остаточний без уваги на менші чи більші перехідні хитання та наявні тенденції серед деяких людей повернутися до цієї ідеології”⁹.

Такий висновок, безумовно, заслуговує на увагу як спроба найбільш розважливої частини бандерівської ОУН відмежуватися від Д. Донцова, постать якого в ідеологічному сенсі на початок 1970-х років виглядала вже дещо антикварною. Проте не можна не помітити,

що це було радше намагання видати бажане за дійсне — ідеологічна еволюція найортодоксальнішої частини бандерівської ОУН (а саме ця частина організації досить стабільно панувала тут у 1960—1970-ті роки) відбувалася в руслі “донцовізації” і слідування революційній ортодоксії зразка 1930-х років, можливо, без деяких крайнощів того часу.

Діячі мельниківської ОУН, у свою чергу, також чимало уваги приділяли доведенню саме ідеологічних розбіжностей між націоналізмом ОУН та відповідними елементами донцовського націоналізму. В. Мартинець, зокрема, присвятив цій темі розлогу працю “Ідеологія організованого і т. зв. волевого націоналізму”¹⁰.

Усі аргументи, спрямовані на відокремлення донцовського націоналізму як своєрідної версії радикальної націоналістичної ідеології від ідеології ОУН мали практично-політичне значення і визначалися політичною кон’юктурою або навіть особистими амбіціями учасників дискусії. Крім згаданих відмінностей між цими двома спрямуваннями думки та різниці у підходах до тактичних питань принципових світоглядних відмінностей між ідеологією ОУН 1920—1930-х років і націоналізмом Д. Донцова не було. Принципові розбіжності з’явилися тоді, коли сама ОУН пережила досить серйозну ідеологічну метаморфозу в роки Другої світової війни.

3. Формування ідеологічних основ націоналістичного руху (1920—1930-ті рр.)

Аналізуючи процес формування ідеологічних основ українського націоналістичного руху, не можна обминути питання про загальноісторичний контекст виникнення радикально-націоналістичного спрямування. Загалом це питання досить докладно висвітлене в науково-аналітичних працях інших дослідників. Отже, підсумуємо їхні узагальнення і додамо деякі власні спостереження та коментарі.

Практично всі дослідники вважають виникнення радикально-націоналістичного руху реакцією частини українського суспільства на поразку Української революції 1917—1920 рр. та ліквідацію реальної української державності й поділ етнічних українських земель між іншими державами¹¹. Звідси виводяться інші логічні конструкції щодо причин та характеру виникнення руху: обструктивна політика відповідних держав відносно українського населення, гальмування соціального розвитку української нації в цих державах з відповідним пониженням рівня соціальної мобільності і суспільного статусу українців, розчарування частини політично активного українського суспільства в принципах демократії, моральний та політичний занепад українських політичних партій в еміграції, наявність суспільних груп, здатних на самоорганізацію під радикально-націоналістичними гаслами (студентство й українські офіцери), зростання впливів тоталітарних, праворадикальних рухів у Європі на фоні незадоволення політикою західних демократій, для яких українське питання було маргінальним, зрештою — ідеологічна еволюція деяких особистостей, що мали вплив на суспільну свідомість, і наявність, нехай слабкої, але власної, традиції радикально-націоналістичного мислення.

Не можна не згадати й того, що політичний клімат деяких держав, де виникали осередки українського радикально-націоналістичного руху, давав можливості для його більш-менш сталого розвитку. Варто пригадати, що провідні еміграційні осередки націоналістичних організацій на еміграції утворилися і діяли в демократичних країнах (Європа та США). На західноукраїнських землях за всіх відомих нам історичних умов навіть найбільш жорсткі політичні режими не досягали такого рівня репресивності, як в СРСР. Отже, і там був, нехай обмежений, простір для діяльності згаданих радикальних груп. Незважаючи на цілком зрозумілі спроби партійних істориків ОУН довести, що в СРСР у 1920–1930-ті роки існувало організоване націоналістичне підпілля, очевидно, що така можливість була мінімальною, такою, що її ніяк не можна порівняти зі згаданими країнами.

Говорячи про інтелектуальні чинники, які вплинули на формування українського “інтегрального націоналізму” (який він власне ототожнював з ОУН), Іван Лисяк-Рудницький, стверджував, що “у доктрині націоналізму є відгомін ірраціоналістичних, волюнтаристичних і виталістичних теорій, які користувалися в той час популярністю в Західній Європі (Ф. Ніцше, А. Берґсон, Ж. Сорель, Г. Лебон, О. Шпенґлер та ін.)”¹².

Процес формування базових ідеологічних засад націоналістичного руху почався, певною мірою спонтанно, вже на початку 1920-х років. Від середини 1920-х у ньому відчувається дедалі більша впорядкованість, пов’язана з його організаційною еволюцією. Значним кроком вперед стало створення націоналістичних часописів (“Національна думка”, “Державна нація”, “Розбудова нації”), на сторінках яких власне і усталювалися основні ідеологічні постулати руху. Формування націоналістичних організацій (Легія українських націоналістів, Союз української націоналістичної молоді, Група української національної молоді) супроводжувалося досить гострими ідеологічними дискусіями і відходом тих, хто не погоджувався з його явно антидемократичними тенденціями.

Попереднє узгодження основних ідеологічно-програмних постулатів напередодні утворення ОУН відбувалося передусім на сторінках празького часопису “Розбудова нації”, який згодом перетворився на головний теоретично-інформаційний орган ОУН. Саме довкола нього сформувалася група діячів, які стали постачальниками та артикуляторами ідей, покладених в основу політичної програми майбутньої організації — М. Сціборський, Д. Андрієвський, Ю. Вассіян, В. Мартинець, С. Ленкавський, З. Пеленський та ін. В журналі інтелектуально домінували представники еміграції. Однак, попри цілеспрямовані організаційні зусилля на момент створення ОУН (скликання Конгресу ОУН), залишалася чимало неузгоджених питань світоглядно-ідеологічного характеру, що, власне, й позначилося на перших програмних документах організації.

Постанови Конгресу українських націоналістів (Відень, 28 січня — 3 лютого 1929 р.) стали першим систематизованим викладом світоглядно-ідеологічних основ ОУН. Ідеологічну комісію Конгресу очолював Д. Андрієвський, і, як свідчить З. Книш, найбільше тривалих дискусій відбувалося якраз тут. Дискусії ці точилися саме між “крайови-

ками” (С. Ленкавський та Д. Охрімівич) і представниками еміграції — Дм. Андрієвським та С. Демчуком¹³. На думку П. Мірчука, суть полемики полягала у тому, що “Юліян Вассіян, Степан Ленкавський і Степан Охрімівич обстоювали філософічно-ідеалістичні основи українського націоналізму, теоретично сформульовані в писаннях Миколи Міхновського і Дмитра Донцова. Іншу концепцію заступали Дм. Андрієвський і С. Демчук, що намагались включити до ідеології українського націоналізму елементи матеріалістичного світогляду та демократизм типу уенерівщини. Перемогла перша концепція”¹⁴. З. Книш слушно не погодився з таким окресленням цієї дискусії¹⁵. Цілком очевидно, що твердження П. Мірчука несли явний відбиток повоєнних ідеологічних суперечок між бандерівцями, з одного боку, і мельниківцями та двійкарями — з іншого. Проте суперечності на Конгресі ОУН 1929 р. (який фактично був установчим форумом) стосувалася не стільки світоглядних розбіжностей чи термінологічних відмінностей, скільки радикальності й контекстуального розуміння формулювань. Зрозуміло, що “крайовики” сповідували підходи та настанови у стилі Д. Донцова, вплив якого на них був надзвичайно потужним. Представники еміграції дотримувалися більш зваженої позиції, але до принципових ідеологічних розбіжностей не дійшло. Політико-ідеологічний блок програмних настанов укладався шляхом консенсусу, отже, йшлося про те, щоб задовольнити усіх тих, хто йшов на об’єднання націоналістичних організацій в єдину.

Найвищим типом людської організації проголошувалась нація як внутрішньо органічна, цілісна спільнота. Український націоналізм визначався як “духовий і політичний рух”, який виник природним шляхом “з внутрішньої природи Української Нації в час її зусильної боротьби за підстави й цілі творчого буття”¹⁶. Абсолютизація органічності нації та українського націоналізму, їхньої природності стала одним з базових і незмінних постулатів, яких ОУН у всіх її іпостасях неухильно дотримувалась упродовж усієї своєї історії.

Природною формою самоствердження нації та найвищим щаблем її розвитку проголошувалась держава. У цьому ОУН слідувала принципам класичного націоналізму, і, знов-таки, цей елемент залишався незмінним у програмах ОУН до початку 1990-х років.

Майбутня форма державного ладу визначалась досить туманно і мала змінюватись відповідно до трьох етапів “державного будівництва України”. На першому етапі — “національного визволення” чи “визвольної боротьби” — йшлося про встановлення національної диктатури (в яких формах буде реалізовано цю диктатуру, не згадувалося). В перехідний період побудови основ державності, після перемоги національної революції, “голова держави” мав “підготувати створення найвищих законодавчих органів на засаді представництва всіх організованих суспільних верств”. Із закінченням “перехідного періоду”, із стабілізацією держави мав утворитися “представницький орган”, який призначав би голову держави. Останній мав формувати найвищий орган виконавчої влади, відповідальний перед ним та “найвищим законодавчим тілом”¹⁷.

Надто загальний характер формулювань щодо такого важливого компонента політичної програми, як майбутній державний лад, можна

пояснити або тим, що автори програмних настанов навмисно вживали загальники, які можна було б трактувати в різний спосіб, або тим, що вони самі остаточно не визначилися з цим. Цікаво, що і в програмі ОУН 1939 р., і в програмових документах мельниківців другої половини 1940-х років майже без змін повторювалась теза про згадані три етапи державного будівництва¹⁸.

Зрештою, не варто забувати й того, що до руху на всіх його етапах приєднувалися люди, світогляд яких не повністю підпадав під гасло “інтегрального націоналізму”. На першому Конгресі висловлювалося чимало ідей і пропозицій, які часом мали взаємно заперечливий характер — ігнорувати їх було неможливо, але й взяти їх усі до уваги означало б перетворити програмні документи на еkleктичний набір гасел. Потрібний був або компроміс, або відповідна тактика. У листі (16.07.1929) до Макара Кушніра (Богуша) член проводу ОУН і редактор журналу “Розбудова нації” Володимир Мартинець писав: “Біда в тому, що Конгрес не висловився ясніше про майбутній державний устрій України. Під тим оглядом ми на Конгресі вели досить макіявелістську лінію: якби всі устрої взяли до нашої програми, то з ніяким не зв’язалися на життя і смерть”¹⁹. Певна аморфність і декларативність програмних настанов слугувала засобом інтеграції різних поглядів, була, з одного боку, передумовою хиткої єдності “краю” та емігрантської частини організації, з іншого — свідченням того, що вироблення більш змістовної програми — справа майбутнього. Варто згадати й те, що представники із Західної України були у вирішальній меншості на Конгресі, а всі доповіді (реферати) на світоглядно-ідеологічні та організаційно-політичні теми виголошували представники еміграції.

Перші програмні документи ОУН були скоріше маніфестом, деклараціями, аніж докладно продуманою стратегічною програмою. Деталізація і з’ясування програмно-ідеологічних питань відбувалося на сторінках націоналістичних видань. Процес ідеологічного “дозрівання” тривав аж до кінця 1930-х років на фоні справжнього триумфу тоталітарних режимів і рухів у Європі, неухильного погіршення українсько-польських відносин в Західній Україні і посилення тиску на українське суспільство, катастрофічних для українців подій у радянській Україні. Усе це не могло не позначитися на ідеології ОУН, не кажучи вже про її тактику та зовнішньополітичну орієнтацію. Ідеологічні настанови набували значно більш радикальної тональності та спрямування. При цьому еміграційна частина діячів ОУН дедалі глибше поринала в ідею корпоративізму — тут явним лідером ідеологічних розробок був М. Сціборський.

Ідейні шукання представників “краю” були менш систематизованими і явно несли на собі відбиток “донцовського” націоналізму. Влучну характеристику їм дав І. Лисяк-Рудницький: “У 30-х роках інтелектуальний рівень націоналістичного середовища помітно обнизився; молоді публіцисти-дилетанти бралися з самовпевненістю до вирішування т. зв. гльобальних проблем. /.../ Ця література не служила пізнанню світу, але мала на меті творити певну емотивну атмосферу. Націоналізм виразно збільшив вольову наснаженість і бойову енергію українського громадянства поза УРСР, але одночасно він обнизив рівень його політичної культури”²⁰.

Розкол ОУН на дві фракції — прибічників С. Бандери та прихильників А. Мельника, як уже згадувалось, не мав специфічно ідеологічного підґрунтя. В центрі конфлікту були питання тактики й конфлікту між краєм і еміграцією. Розкол силою факту легітимізував реальний стан справ: наявність двох практично автономних організацій — еміграційної мережі ОУН та крайової організації; очевидний конфлікт між практиками й теоретиками, який до того ж, набув рис конфлікту поколінь; персональні тертя між керівниками²¹. Американський дослідник П. Балей висловлює припущення про можливу роль у розколі ОУН німецької розвідки та її представника у керівництві ОУН — Р. Ярого²².

Програмні документи ОУН, ухвалені на II великому зборі ОУН у Римі (27 серпня 1939) та власне бандерівському зборі ОУН у Кракові (квітень 1941), не містили принципових розбіжностей ідеологічного характеру. Варто лише пам'ятати, що програма майбутніх мельниківців писалась саме як ідеологічний документ з просторими історіософськими й теоретичними узагальненнями (її головним автором був М. Сціборський). Програму, ухвалена 1939 р., можна вважати логічним і завершеним продовженням програмних настанов 1929 р. Програма бандерівської фракції, яку готували вже під час Другої світової війни, після окупації Польщі та дедалі очевиднішої підготовки війни на сході фактично нагадує практичну програму дій у конкретних умовах. Вона містила більше практично-політичних гасел і менше теоретичних міркувань.

Обидві програми мали значно радикальніший і конкретніший характер порівняно з 1929 р. Обидві підтверджували принцип національної солідарності й заперечували політичну легітимність поділу суспільства на класи. Головною метою проголошувалось створення "Української Суверенної Соборної Держави" (мельниківці) чи "Суверенної Соборної Української Держави" (бандерівці). Засіб досягнення цієї мети в обох програмах також був однаковий — національна революція. Щоправда, у бандерівській програмі додавався новий елемент: йшлося про українську революцію "в московській імперії СРСР в парі з визвольною боротьбою поневолених Москвою народів під гаслом: "Свобода народам і людині"²³. Явною була і "протимосковська" спрямованість програми бандерівців (цілком контекстуальна після анексії Західної України СРСР), а також очевидні антисемітські мотиви — в тій частині, де йшлося про євреїв як "подпору московско-большевицького режиму".

Незмінними залишалися принципи надпартійності і надкласовості за умов тотального політичного панування ОУН у майбутній українській державі: у програмі 1939 р. ця ідея формулювалась досить чітко й безапеляційно: "Існування політичних партій буде заборонено законом. Єдиною формою політичної організації населення Держави буде ОУН — як підстава державного ладу й чинник національного виховання та організації суспільного життя"²⁴. При цьому ОУН проголошувалась орденем кращих, елітою нації. Програма 1941 р. формулювала цей принцип більш завуальовано: йшлося про те, що ОУН бореться "за плянову організацію цілого господарського й суспільного життя"²⁵ — на ролі ОУН у цій організації прямо не наголошувалося.

Спільними і незмінними для обох програм були такі основні світоглядні принципи: ідеалізм, волюнтаризм, ідея створення людини нового типу, месіанізм, елементи народництва, ідея органічності нації та вищості її інтересів. Це ж стосується формулювань про головну мету руху й шляхи її досягнення. Спільним для обох програм був радикальним мілітаризм, який конкретизувався у планах створення збройних сил.

Обидві програми трактували соціально-економічні проблеми в дусі етатистського патерналізму, розглядаючи державу як головну інституцію, що несе відповідальність та обов'язок вирішення цих проблем. Принцип конкуренції між суспільними верствами заперечувався. Держава і поєднані з нею корпоративно-професійні об'єднання були тими органами, які мали забезпечувати соціальну злагоду в суспільстві.

Найочевидніше розходження в програмах стосувалося принципів керівництва Організацією. Програма 1939 р., яка ухвалювалась за умов явного загострення суперечностей між еміграційним проводом і "крайовиками", змусила перших шукати шляхів формальної легітимізації позицій наступника Є. Коновальця. Очевидно, з цією метою принцип вождизму був доведений до абсолюту. Голова проводу українських націоналістів проголошувався також "Вождем Нації". Відповідальність за свої дії він мав нести "перед Богом, Нацією і власним сумлінням". Лише він мав право скликати великий збір ОУН, призначати членів проводу, легітимізував рішення великих зборів²⁶. Усе це, як вже згадувалося, було не лише даниною часові чи авторитарним амбіціям авторів внутрішнього устрою ОУН, а й очевидним намаганням протиставити формальний авторитет вождя амбіціям молодшого загалу ОУН "з краю". Зауважимо, що А. Мельник за своїм вихованням та стилем діяльності явно не підходив на таку роль. Згадані вождівські настанови фактично залишилися деклараціями.

Цікаво, що у бандерівської частини ОУН питання про керівництво організацією було задекларовано в більш демократичному ключі — безумовно, значну роль тут відіграло бажання протиставити свою версію мельниківцям: влада провідника організації (досить велика) мала узгоджуватися з колегіальними органами — проводом і великою радою²⁷. Як показали подальші події, це не стало на перешкоді фактичному культивуванню персони вождя — С. Бандери й реальному запровадженню принципу вождизму.

Отже, наприкінці 1930-х років загальний світоглядно-ідеологічний портрет українського націоналістичного руху, представленого ОУН, був досить завершеним. Український радикальний націоналізм мав виразні риси антидемократичного і антикомуністичного революційного руху, в основу якого було покладено культ дії, войовничий ідеалізм та волюнтаризм, примат національного над вселюдським. Націю було представлено як найорганічнішу, найприроднішу форму організації людства. Інтереси нації переважали над інтересами індивіда.

Соціальна і політична програма руху складалися з елементів державного синдикалізму, етатизму, ідей надкласової солідарності і примату інтересів нації над інтересами особистості, базових принципів соціальної справедливості. Політичний елітаризм та елементи тоталітаризму поєднувалися з соціальним егалітаризмом. Особливий на-

голос на ролі селянства як основи української нації (більше помітний у програмі 1939 р.) свідчить про наявність потужних народницьких елементів в ідеології ОУН. Соціально-економічний блок програмних настанов ОУН залишався найменш виробленим і опрацьованим. Власне, цим питанням приділялося найменше уваги, але він містив суміш соціалістичних, соціал-демократичних та народницьких ідей, яка мала забезпечити принцип надкласової побудови української нації.

Деякі риси ідеології ОУН і певні елементи політичної практики цієї організації дали підстави опонентам руху й багатьом дослідникам поставити його в один ряд з його сучасниками — італійським фашизмом та німецьким націонал-соціалізмом. Спробуємо з'ясувати деякі аспекти цієї проблеми.

4. ОУН, італійський фашизм та німецький націонал-соціалізм

Одним з найбільш заплутаних питань, довкола якого нагромаджується чи не найбільше суперечностей, ідеологізованих стереотипів і непорозумінь, є стосунки українського радикального націоналізму, репрезентованого ОУН, з італійським фашизмом та німецьким націонал-соціалізмом (останній також нерідко визначають ідеологічно усталеним, але історично некоректним терміном “фашизм”). Ідеологічна традиція характеризувати ОУН як фашистський рух та ідеологію і в такий спосіб ставити їх “на одну полицю” сягає кінця 1920 — початку 1930-х років, коли політичні противники та конкуренти ОУН в еміграції і в Західній Україні використовували термін “фашизм” стосовно ОУН як кліше у політичній риторичі. Публіцисти УНДО характеризували ОУН як партію “фашистівського покою”. У радянській пресі ще у першій половині 1920-х років термін “фашизм” уживався як додаток для плямування “українського буржуазного націоналізму”, згодом словосполучення “український фашизм” застосовувалося передусім до ОУН, хоча від 1933 р. до лав “українських фашистів” почали зараховувати навіть “націонал-ухильників” з КП(б)У.

Організатори і ідеологи ОУН самі сприяли підживленню аналогій та ототожнень очевидним прагненням знаходити паралелі між двома рухами й навіть прагненням копіювати та запозичувати елементи політичних і соціально-економічних програм італійського фашизму. Євген Онацький ще до створення організації писав, що “італійський фашизм має те спільне з українським націоналізмом, що він теж є перш за все яскраво висловленим націоналізмом. /.../ Певно, що молодий український націоналізм дещо перейняв вже від італійського фашизму і це перш за все визнання потреби залізної ієрархічної організації та підпорядкування всіх приватних, партійних і клясових інтересів інтересам батьківщини”. Щоправда, Є. Онацький вважав ці запозичення формальними, підкреслюючи базову відмінність між італійським фашизмом та українським націоналізмом: перший був ідеологією і рухом державної нації, другий — бездержавної²⁸. На відміну від загалом позитивного й часом захопленого ставлення до італійського фашизму позиції Є. Онацького щодо німецького націонал-соціалізму були досить критичними²⁹.

Микола Сціборський також підкреслював відмінності руху, представленого ОУН, від італійського фашизму, але явно запозичував (і не він один серед ідеологів ОУН) елементи так званого “корпоративізму” у своїй концепції організації державного життя в рамках “націократії”. Вже у перших програмних документах ОУН (постановах Конгресу ОУН 1929 р.) містилися елементи, які споріднювали політичний образ майбутньої держави з фашистським варіантом корпоративної системи. Передусім йдеться про ідею створення ієрархічної системи представництва соціальних та професійних груп під суцільним патронатом і контролем держави для забезпечення єдності нації. (Ця ідея не була інтелектуальною власністю саме італійського фашизму. Корпоративізм сповідували й інші течії, і не лише націоналістичні.) Проте М. Сціборський, як і Є. Онацький, досить критично ставився до ідеології націонал-соціалізму³⁰. Зрештою, з арсеналу італійського фашизму запозичувались формальні символи, а одна з організацій-передвісників ОУН, яка злилася з Легією українських націоналістів, мала назву “Союз українських фашистів” (1924).

Приводом як для згаданих формальних аналогій, так і для відвертого ідеологічного плямування ОУН ярликами “фашистів” чи “нацистів” стали періодичні спроби діячів ОУН налагодити політичну взаємодію з фашистським урядом Італії (плани переконати Б. Муссоліні ініціювати передачу мандата Ліги Націй на Східну Галичину Італії), спорадичні контакти ОУН з діячами фашистської і нацистської партій, співпраця ОУН з абвером напередодні Другої світової війни, та короткочасна співпраця з німецькою окупаційною владою в Україні на початку 1940-х років.

Партійні ідеологи і публіцисти ОУН, визнаючи наявність аналогій і подібність власної ідеології та руху з окремими елементами італійського фашизму, звертали увагу й на розбіжності — про це вже йшлося. Згодом, після Другої світової війни, коли почалися спроби історичної оцінки діяльності ОУН, до проблеми вернулися, — знов-таки, в контексті ідеологічної суперечки з політичними суперниками.

Петро Мірчук визнавав, що серед українських націоналістів “італійський фашизм як антикомуністичний рух викликав симпатію, а як новий соціально-політичний та економічний рух — зацікавлення. Проте, — зауважував він далі, — вони вважали його витвором чужого духа, непридатним для прищеплювання на український ґрунт”. За П. Мірчуком, ідеологія ОУН опиралась на “тисячолітню державницьку традицію українського народу” й виникла на основі організацій, які існували тоді, коли фашизм “був лише в пелюшках і ніхто з українців ним не цікавився”. Той самий аргумент щодо “права першості” П. Мірчук висував стосовно німецького націонал-соціалізму: ОУН утворилася до приходу нацистів до влади, отже, не могла наслідувати їх ані в ідеології, ані в програмах³¹.

Зіновій Книш у праці, присвяченій становленню ОУН, навіть не звертається до цієї теми. До нього інший представник мельниківців, В. Мартинець, стверджував, що “ОУН ані наслідувала, ані не прийняла чи конкретизувала, ані пропагувала чи хоч би тільки популяризувала ідеологію італійського фашизму”, також наголошуючи на тому, що український націоналізм був продуктом внутрішнього розвитку³².

Р. Кричевський (Роман Ільницький), інтерпретуючи тему з позицій двійкарів, писав, що націоналістичні рухи в Європі, які перейняли “метод” російського більшовизму, “стали для нас готовим дороговказом та заохотою. Маю на думці італійський фашизм та німецький націонал-соціалізм. І хоч деякі змістові елементи фашизму і націонал-соціалізму були завжди чужі ОУН (як, напр., ідея корпоративної держави, расизм, антисемітизм і т. ін.), то все-таки за безспірне приймалося загальне спрямування, аналогічна організаційна форма та тактика”³³. Зауважимо, що всі партійні публіцисти ОУН, незалежно від фракційних уподобань, заперечували саме ідеологічну подібність з фашизмом і нацизмом аж до заперечення загальновідомих фактів. Зокрема того, що і елементи расизму, і антисемітизм, і корпоративізм були притаманні ідеологічним конструкціям ОУН, передусім у другій половині 1930-х років.

Звернемося до наукових інтерпретацій. Професор університету Вісконсін—Медісон (США) Стенлі Дж. Пейн, автор фундаментальної праці про фашизм, характеризує ОУН 1930-х років як право радикальний терористичний рух, який дедалі більше підпадав під вплив націонал-соціалізму³⁴. При цьому йдеться не так про ідеологічну спорідненість, як про політичні й організаційні контакти. Якихось подальших коментарів про вплив націонал-соціалізму на ОУН Дж. Пейн не подає, оскільки ОУН згадується у нього побіжно, у загальному контексті.

Олександр Мотиль визнає наявність цілого набору рис, які уподібнюють світоглядні основи ОУН та італійського фашизму: держава і нація як найвищі цінності (чи є тут якісь відмінності від “класичного” націоналізму?), визнання вічного конфлікту як суті життя, пропаганда мілітаризму, визнання волі й віри рушійними силами історії, культ дії як засобу вирішення всіх проблем, погляд на націю як на живий організм, а на окрему особистість та суспільний клас, як на органічні складові нації, абсолютне заперечення марксизму й комунізму, відданість ідеї капіталізму з елементами державного регулювання, визнання вищості єдності нації над соціальними суперечностями і, відповідно, — прагнення регулювати соціальні конфлікти, будувати авторитарну, ієрархічно побудовану корпоративну державу та суспільну структуру з тоталітарною національною ідеологією і тоталітарною політичною елітою³⁵. Дослідник не пояснює, якого саме періоду існування ОУН стосуються ці характеристики — з теми його дослідження зрозуміло, що йдеться про 1920 і, очевидно, 1930-ті.

Іван Лисяк-Рудницький зауважував, що “найближчих родичів українського націоналізму (йдеться про ОУН. — Авт.) треба шукати не так у німецькому нацизмі чи італійському фашизмі, як, скорше, серед партій цього типу в аграрних, економічно відсталих суспільствах Східної Європи: хорватські усташі, румунська Залізна гвардія, словацькі глінківці, польський ОНР (Obóz Narodowo-Radykalny) тощо”. На жаль, канадський учений не дав подальших пояснень цієї тези, яка є продуктивною, хоча й потребує подальшого детального порівняльного дослідження й уточнень (наприклад, чи варто італійців 1920-х років виводити з ряду аграрних, економічно відсталих народів). Утім, і без цього зрозуміло, що йдеться про відмінні соціально-економічні, культурні, внутрішньополітичні контексти, в яких розвивалася ОУН та зга-

дані І. Лисяком-Рудницьким рухи й фашизм і нацизм. Проте І. Лисяк-Рудницький твердив, що “український націоналізм був явищем генетично самостійним, хоч у своєму розвитку зазнавав безперечних впливів з боку відповідних чужоземних зразків”³⁶, — це де в чому нагадує одну з основних тез партійних публіцистів ОУН .

А. Кентій вважає, що фашистські ідеї вплинули на теорію, ідеологію і практику українського націоналізму, але ці рухи не можна ототожнювати. Як аргумент він повторює тезу публіцистів ОУН про внутрішню зумовленість виникнення ідеології ОУН потребами “об’єднати розпоршені сили української провідної верстви з метою продовження боротьби за відновлення української державності з усіма окупантами українських земель”³⁷.

В ідеології, світогляді та політичній практиці ОУН кінця 1920-х і, особливо другої половини 1930 — початку 1940-х років, безумовно, було чимало елементів, які споріднювали цю організацію з радикальними, тоталітарними рухами та режимами, зокрема з італійським фашизмом і націонал-соціалізмом.

Згадана епоха взагалі була періодом піднесення тоталітарних течій, політичного екстремізму, кризи демократичних інститутів. ОУН як організація з певними завданнями та місією не могла не відчувати цих впливів. Значною мірою спільними були інтелектуальні джерела, до яких зверталися ідеологи ОУН, італійського фашизму та німецького націонал-соціалізму. Почуття національного приниження і прагнення реваншу також можна вважати соціально-психологічними чинниками, які споріднювали український радикальний націоналізм із німецьким націонал-соціалізмом.

Очевидно, визнаючи спільними чи подібними певні риси ідеологій та політичних програм, не можна робити це приводом для ототожнення рухів. Те, що фашистська Італія 1924 р. визнала Радянський Союз, і обидві держави утримували відносно непогані стосунки до 1935 р., що ідеологи більшовизму вважали італійських фашистів та німецьких націонал-соціалістів наслідувачами “політичної культури більшовиків”³⁸, що СРСР та нацистська Німеччина плідно співпрацювали у економічній, військовій та політичній сферах не стали підставами для того, щоб на рівні дефініцій ототожнювати варіанти тоталітаризму, пов’язані з іменами Сталіна, Гітлера і Муссоліні.

Це ж стосується й ідеологій. Навіть протилежні ідеології запозичують базові елементи одна в одній, не кажучи вже про ті, що формуються на певних спільних світоглядних засадах, — однак це не може бути як підставою для ототожнення марксизму з націоналізмом, націоналізму з консерватизмом чи лібералізмом, принаймні в рамках серйозного політологічного або історичного дослідження.

Специфічне ототожнення тогочасної ОУН з італійським фашизмом та німецьким націонал-соціалізмом було або ситуативним, або слугувало тоді і тривалий час залишалось знаряддям ідеологічної та політичної боротьби, було засобом плямування політичних противників. Якщо брати до уваги певний набір зовнішніх і функціональних ознак у певний період існування організації (наприклад, культ вождя, прагнення монопартійної диктатури, побудова чіткої партійної ієрархії, культ дії, надання ідеології рис релігійного світогляду тощо), то з

не меншим успіхом можна ототожнювати ОУН, наприклад, з ідеологією та практикою радянського тоталітаризму 1930-х років чи з фундаменталістськими релігійними течіями.

Визнаючи очевидний факт, що ОУН мала багато спільного з італійським фашизмом та німецьким націонал-соціалізмом в світогляді, ідеології і, часом, у політичній практиці, цю організацію не можна зараховувати ані до фашизму, ані до націонал-соціалізму (які, зрештою, були самостійними історичними явищами), ототожнювати їх. Цікавою є пропозиція українського дослідника Олександра Зайцева, який вважає, що “фашизм (включно з нацизмом) та український інтегральний націоналізм (поряд з іншими аналогічними рухами недержавних націй) належали до відмінних типів одного суспільного феномену, який умовно можна назвати тоталітарним націоналізмом”³⁹. Застереження може викликати хіба що термін “тоталітарний”, який радше стосується певної державної політики, ніж діяльності бездержавної політичної організації.

Порівняння й аналогії варто використовувати для зрозуміння специфіки і місця ОУН в політичній історії України чи Європи, відмовляючись від звичної, але непродуктивної практики застосування ідеологічних кліше, до того ж досить за давніх, у сучасних наукових чи політичних дискусіях.

5. Друга світова війна: ревізія ідеологій

Серед різноманітних наслідків розколу ОУН 1939—1941 рр. одним з найбільш очевидних став розрив у темпах ідеологічної еволюції двох відгалужень руху. Якщо мельниківці за часи війни фактично не змінили своїх ідеологічно-програмних настанов (можливо, це не було для них важливим з огляду на їхню тактику дій в умовах окупаційного режиму), а після війни цей процес розтягнувся на десятиліття, то бандерівська фракція виявила значно більше динамізму у цій сфері (зрозуміло, це стосується тієї частини бандерівців, які були здатні на такий динамізм).

Визначальним для зміни низки принципових політико-програмних та ідеологічних настанов став III надзвичайний великий збір ОУН (21—25 серпня 1943 р.). Як свідчить його учасник Мирослав Прокоп, ініціаторами нововведень у програмі ОУН стали або представники східноукраїнських земель, або провідні члени Організації, яким довелося там працювати у підпіллі в перші роки війни, чи ті делегати, що брали участь у розробці політичної платформи УПА⁴⁰, — отже, це були люди, які мали нагоду на практиці з'ясувати чинність націоналістичного ідеалу та відповідність попередніх програмних настанов життю і практичним завданням в реальних, досить жорстких умовах.

Основні світоглядні постулати (тези про органічність нації, про вищість інтересів нації, про ідеал самостійної соборної держави) залишилися незмінними. Найбільш показовою була зміна акценту в принципі національного колективізму: в ідеологічній преамбулі йшлося про те, що ідеалом нового суспільства є знищення всіх форм класової експлуатації, побудова всенародної держави та “вільна людина”, яка є вільною лише через її сприяння загальному суспільному інтересові.

Показовою була й спроба приділити значно більшу увагу економічним і соціальним проблемам: при тому, що підхід до їх розв'язання з огляду на час та обставини залишався досить схематичним. Утім, і цього достатньо, щоб помітити, що до програми увійшла класична схема соціал-демократичного зразка, за якою держава має утримувати за собою стратегічно важливі сектори економіки та соціальної сфери, не допускаючи різкої майнової диференціації та свавілля бюрократії. Поза цими межами економічне життя й організація суспільства мали розбудовуватися на базі демократичних інститутів⁴¹.

Наступні роки і подальший досвід підпільної боротьби на українських землях лише підсилили тенденцію до розширення світоглядних орієнтирів та відмови від претензій на домінування у політичному житті. Її наявність підтверджується як доповненнями, що їх було внесено до програму 1950 р., так і загальною спрямованістю оунівської публіцистики в Україні наприкінці 1940 — початку 1950-х років⁴² (йдеється передусім про доробок О. Дяківа-Горнового та П. Полтави). Доповнення 1950 р. містили чимало формулювань цілком демократичного змісту, особливо в частині політичних свобод (О. Мотиль дійшов висновку, що у цей час “націоналісти розвернулися проти ідеологічних догматів 1920 і 1930-х років і загалом перейшли на соціал-демократичні позиції, подібні до тих, які вони відкидали у 1920 р.”⁴³ Зрозуміло, що це стосується лише певної частини націоналістичного руху). Найпоказовішим пунктом доповнень були пасажі про свободу політичних і громадських організацій⁴⁴.

Можна спробувати узагальнити різні версії різних авторів щодо причин “зміни курсу” ОУН (р). Серед факторів, що спричинили цю ревізію, більшість дослідників і самі учасники руху називають головні — зустріч з радянською дійсністю в Західній Україні у 1939—1941 рр. і безпосереднє знайомство з наслідками цієї дійсності у “великій Україні” у 1941—43 рр. Практичний досвід учасників “похідних” груп ОУН, збагачення їхнього політичного багажу інтенсивними контактами з активними діячами з “материкової України” спонукали до перегляду деяких базових ідеологічних і практично-політичних принципів. Цей досвід став здобутком тієї частини загалу ОУН, яка була здатна до критичного переосмислення. Цікаве спостереження з цього приводу подав О. Мотиль: “Бандерівці були ті молоді люди, що захоплювалися ідеєю і чином так, що питання ідеологічні та політичні (поза визнанням примату української державності) вони просто ігнорували. /.../ Для цих ідейно-політичних “новиків” зустріч із “Сходом”, де людей як раз такі питання цікавили, була великим шоком, що змусив їх не тільки переоцінити власний світогляд і визнати важливість соціального питання, а й зрозуміти, що самого гасла здобуття Української соборної самостійної держави не вистачає, щоб притягнути “східняка”, що в ньому мусить бути ще якийсь соціальний, а ще краще — демократичний зміст. /.../ Крайовики могли створити зовсім відмінну від тієї, що панувала у 1930-х рр., ідеологічну систему саме тому, що вони вперше мусили під час війни взятися за опрацювання ідеології. Давніші теоретики (мельниківці) подібної світоглядної кризи не мусили пережити, бо вже мали вироблену ідеологію...”⁴⁵

Не менш важливим чинником можна вважати загальну зміну у співвідношенні сил у світовій війні. На цей час німці вже зазнали поразки під Сталінградом, перспектива повернення радянської влади на українські землі була реальністю — “першою ластівкою” став рейд партизанського з’єднання С. Ковпака⁴⁶. Ця загроза спонукала до розширення бази руху, передусім, збройного, що вимагало залучення потенційних союзників (епізод з опануванням “Поліської січі” Т. Бульби-Боровця був досить показовим у цьому сенсі).

Зрештою, дотримання тоталітаристської риторики зразка 1930-х років при одночасному протиставленні себе імперіалізму чи німецькому, чи радянському, явно не збіглося і з таким перспективним завданням, як майбутня репрезентація себе в очах тих сил, які мали перспективу стати суперником СРСР і які також на цей час вже переходили в категорію переможних сил.

Отже, можна припустити, що спочатку “зміна курсу” та ревізія ідеологічного словника була тактичним кроком, принаймні для частини керівництва ОУН (р). Однак згодом логіка подій і подальший досвід збройної боротьби й творення національного фронту різних політичних сил у вигляді Української головної визвольної ради (1944) з претензіями на створення репрезентативної самостійної політичної сили вимагали не лише дотримання загальнодемократичної риторики, а й подальшого, детальнішого перегляду світоглядних засад руху. Цей процес набув рис виразної зміни світоглядних орієнтирів, про що, власне, свідчить полеміка між “крайовими” публіцистами і Д. Донцовим, про яку в нас уже йшлося. Відхід від радикально-націоналістичної ортодоксії зразка 1930-х років, що почався як вимушена ревізія політичної тактики, досить швидко перейшов у світоглядну площину, бо не можна було перейти до реальних практичних дій по створенню спільного національного фронту в умовах, що швидко змінювалися, в умовах, коли реальним чи потенційним тереном діяльності ОУН були не еміграційні групи або окремі специфічні регіони, а значно більша територія й значно ширше коло сил як всередині цієї території, так і поза її межами.

Отже, процес був зумовлений не лише суб’єктивними міркуваннями інтелектуальної верхівки ОУН (р), а й об’єктивною логікою подій. Коли у нього втрутилися діячі, які не відчували цієї логіки, в організації трапився конфлікт, який призвів до другого розколу.

6. Другий розкол ОУН: двійкарі

Навесні 1945 р. у Відні відбулася зустріч уповноважених Проводу ОУН в Україні (Василя Охримовича, Мирослава Прокопа, Дарії Ребет та Миколи Лебеда — які на завдання проводу перейшли на Захід) зі Степаном Бандерою, Степаном Ленкавським та Ярославом Стецьком. На зустрічі було створено закордонний центр ОУН (Б). У січні-лютому 1946 р. закордонний центр ОУН скликав конференцію керівних кадрів організації у Мюнхені, на якій відбулися перші ширші дискусії щодо ідеологічно-програмних питань. Було оголошено створення закордонних частин ОУН (ЗЧ ОУН). Вже тоді досить чітко проявилися дві тенденції у трактуванні подальшої ідеологічної еволюції ОУН(Б):

С. Бандера та його прихильники вважали постанови III надзвичайного збору ОУН (з уточненнями конференції ОУН червня 1950 р.) чинними, але наполягали на тому, що програмні поступки на користь демократії й світоглядного плюралізму, зроблені під час війни, були передусім тактичним кроком, який не стосується базових принципів націоналізму. Їхні опоненти, що зосереджувалися у закордонному представництві УГВР, заперечували такий підхід, наполягаючи на тому, що демократія західного зразка та світоглядний плюралізм стали й мають бути засадничими елементами ідеології ОУН.

Ці ідейні розбіжності загострилися внаслідок певних особистих якостей учасників дискусії. С. Бандера, котрий упродовж усієї війни перебував або під домашнім арештом, або у концентраційному таборі як цінний заручник, фактично виявився поза активною діяльністю власної організації. Його бачення ситуації в Україні та підхід до світоглядно-ідеологічних проблем ґрунтувався на попередньому політичному досвіді (це ж стосується його найближчих соратників, зокрема Я. Стецька). Вважаючи програмні корективи 1943 р. суто тактичним кроком, він явно демонстрував небажання брати до уваги практичний досвід, набутий без його безпосередньої участі, й перебирав на себе роль ідеологічного деміурга. Його опонентів дратувало таке ставлення до справи, оскільки авторитет С. Бандери довоєнних часів вже не тяжів над ними. Ситуація до певної міри була повторенням тієї, що призвела до першого розколу ОУН, але цього разу вже С. Бандера опинився в ролі ортодокса, який втратив зв'язок з реальною ситуацією і став об'єктом критики "крайовиків"-практиків.

Упродовж 1946—1948 рр. в організаційних осередках ЗЧ ОУН велося дискусія з цих питань, однак внаслідок особливостей внутрішньої структури організації вона обмежувалася найнижчими організаційними клітинами, так званими "п'ятками". Обговорення не виходило поза коло п'яти осіб, ці групи не контактували між собою. Це дало можливість С. Бандері та його прихильникам, які виявилися досить вправними у формуванні цього специфічного різновиду громадської думки, повернути більшість загалу на свій бік. Зі свого боку, його опоненти не спромоглися переконливо довести свої позиції до рядових членів організації, намагаючись вирішити проблему передусім "на верхах".

У постановах Першої конференції ЗЧ ОУН (вересень 1947 р.), які в ідеологічному змісті мало відрізнялися від рішень вищих органів ОУН воєнної доби, містилися "організаційно-політичні" настанови, які давали С. Бандері великі шанси проти його опонентів. Очевидно, останні розраховували, що ці пункти будуть зброєю в їхніх руках, але вони явно недооцінили організаційних талантів свого візаві. "Новий етап, — йшлося у постановах, — має відзначитися інтенсивною внутрішньою роботою, упорядкуванням всіх внутрішніх справ, введенням і усталізуванням чіткої твердої внутрішньої системи, ... скріпленням дисципліни, контрольності та високоякісних членських прикмет кадрів". У цьому контексті найбільшу увагу планувалося приділити "ідейно-політичному підйомові, устійненню чіткої лінії в усіх питаннях, політичному вишколові та ідейно-політичній однакості й здисциплінуванню членів..."⁴⁷ Як показали подальші події, С. Бандера та його соратники

дуже добре дали собі раду у “скріпленні дисципліни”: через рік чимало осередків ЗЧ ОУН була на їхньому боці.

У серпні 1948 р. відбулася Друга (надзвичайна) конференція ОУН, головним завданням якої було вирішення найбільш нагальних проблем ідеологічного, політичного та організаційного характеру — саме так було сформульоване її завдання і саме це свідчило, наскільки гострими були ідеологічні суперечності всередині організації.

Конференція, на якій унаслідок згаданих причин домінували прихильники С. Бандери, закликала “тих поодиноких членів Організації, в яких проявилися ідейно-політичні і організаційні хитання, зревідувати своє становище та вернутися на правильні позиції...” Особливий наголос було зроблено на тому, що в рамках ОУН в період “революційно-визвольної боротьби” дозволяється “... тільки одна політична лінія, одне становище в кожній справі, встановлене компетентно для того організаційною установою, репрезентоване і подаване до виконання Проводом”⁴⁸. Таким чином, опоненти С. Бандери (на конференції були присутні о. Іван Гриньох, Лев і Дарія Ребетти, Володимир Стахів та Євген Стахів, Василь Охрімович, Зенон Марцюк, Іван Бутковський, Роман Ільницький)⁴⁹ опинилися у фізичній меншості і в ізоляції: провід ОУН в Україні, на авторитет якого вони могли посилатися, отримував інформацію про те, що відбувається на еміграції, нерегулярно і з запізненням. В еміграційних осередках ОУН, які у цей час поповнювалися здебільшого людьми, не надто обізнаними в ідеологічних нюансах, авторитет С. Бандери як символу бандерівської ОУН був беззаперечним.

Представникам опозиції запропонували скласти мандати представників ОУН в закордонному представництві УГВР: вимогу було прийнято за умови, що третейським суддею в конфлікті виступить провід ОУН в Україні, очолюваний Романом Шухевичем. Восени того ж року, намагаючись вирішити проблему технічно, провід ЗЧ ОУН виключив опозиціонерів з організації⁵⁰. Про перебіг конфлікту було повідомлено Провід ОУН в Україні.

У вересні 1949 р. противники С. Бандери скликали ширшу нараду членів ОУН за кордоном (43 учасники, серед них — усі члени Головної ради і проводу ОУН, обрані на III надзвичайному зборі ОУН 1943 р., яких було відряджено за кордон). Нарада підтвердила чинність постанов III надзвичайного збору 1943 р. і оприлюднила низку тез, які, власне, й викликали заперечення “ортодоксів” на чолі зі С. Бандерою. Зокрема, “ревізіоністи” наголосили на принципі ідеологічного плюралізму в рамках базового принципу незалежності України: “ОУН розцінює як позитивне явище співпрацю визнавців різних світоглядів, якщо вони визнають в боротьбі за українську державу та в державному будівництві пріоритет національного принципу в політичному і соціальному ладі і стоять беззастережно на становищі української державної самостійності”⁵¹.

Учасники наради заперечили право ОУН на монополію в політичному житті (хоча й констатували її як природний факт) і фактично закликали до співпраці “існуючі українські політичні середовища” самостійницького спрямування. Безпосередньо дискутуючи з “ортодоксами”, “ревізіоністи” наголосили на тому, що ідеологічні й практично-політичні зрушення воєнного періоду були “не тактичним засобом і

політичним маневром для досягнення своїх вузких цілей, а новою концепцією та новою структурою національно-визвольної боротьби українського народу”⁵². У липні 1950 р. вони звинуватили провід ЗЧ ОУН у спотворенні справжнього ідеологічного обличчя організації, посилячись на культивування ним ідеологічної виключності, догматичності і нетолерантності, ворожого ставлення до демократії, прагнення монополізувати українську визвольну справу, відновити орденський характер організації⁵³.

Влітку 1950 р. з України надійшли документи проводу ОУН в Україні (датовані жовтнем 1949 р.) за підписом Р. Шухевича, які мали розцінюватися як остаточне слово у конфлікті. Провід ОУН в Україні не визнав виключення “опозиціонерів” з ОУН і підтвердив їхні мандати як своїх представників у ЗП УГВР. Вони мали підпорядковуватися безпосередньо Проводові ОУН в Україні. Чотирьом представникам “опозиції” та трьом представникам ЗЧ ОУН пропонувалося створити закордонний центр ОУН, який мав стати керівним органом ЗЧ ОУН⁵⁴. Серед цих документів були і вже згадані “Уточнення й доповнення”, які ще раз підтверджували повну легітимність постанов 1943 р.

Обидві сторони визнали ці постанови легітимними, однак дискусія з ідеологічних питань не лише не припинилася, а й набула гостріших форм. С. Бандера та його прибічники, які, згідно з рішенням проводу ОУН в Україні, залишалися у керівному колегіальному органі в меншості, не поспішали з практичним оформленням такого становища. Резолюція III конференції ЗЧ ОУН (квітень 1951 р.) наголошувала на необхідності “піддати основній дискусії всі постанови, прийняті ще в 1943 р. в цілком інших політичних відносинах України і цілого світу”⁵⁵ — йшлося передусім про блок соціальних питань, який традиційно був найслабкішим місцем у політичних програмах організації. У такому варіанті С. Бандера та його однодумці формально виступали з прогресивніших позицій, наполягаючи на ревізії застарілих настанов. Реально йшлося про ревізію в ортодоксальному дусі — це стало особливо очевидним з появою серії статей С. Бандери в “Українському самостійнику” (про зміст йтиметься в розділі, присвяченому еволюції ОУН (Б)).

Зрештою, конфлікт, у фокусі якого були не лише суто ідеологічні питання, а й проблема внутрішнього устрою ОУН, зокрема демократизації внутрішнього життя організації, дійшов до такої межі, що обидві сторони вислали своїх представників в Україну: 1951 р. від ЗЧ ОУН в Україну було відправлено Мирона Матвієйка, голову Служби безпеки ЗЧ ОУН, від “опозиції” — Василя Охрімовича. В. Охрімович дістався до пункту призначення, отже, його версія стану справ у ЗЧ ОУН була відома Проводові ОУН в Україні, який очолював Василь Кук (у квітні 1952 р. МГБ повідомляло про створення окремих, спеціально оснащених оперативних груп “з числа кращих досвідчених чекістів” для розшуку і ліквідації проводу ОУН в Україні, серед членів якого названо і В. Охрімовича. У жовтні того ж року його було схоплено. У квітні 1954 р. ЦК КПУ повідомив про його страту⁵⁶). Щодо Мирона Матвієйка існують припущення, що він за сприяння подвійного агента британської спецслужби SIS Кіма Філбі⁵⁷ (який працював для радянської контррозвідки) був схоплений радянськими органами безпеки, котрі

скористалися отриманими від нього даними, щоб розпочати радіо-гру, спрямовану на поглиблення розколу в ЗЧ ОУН⁵⁸. У квітні 1952 р. МДБ СРСР повідомило, що з 19 парашутистів — “емісарів закордонних оунівських центрів”, скинутих в західних областях, було захоплено 18 осіб⁵⁹. Правдоподібно, що серед них був М. Матвієйко та його радист. Радіограми, які надходили нібито від М. Матвієйка, містили звоти, які визнавали С. Бандеру провідником ОУН, що, зрозуміло, підживлювало конфлікт.

Улітку (за іншими даними — саме в серпні) 1953 р. на адресу ЗП УГВР надійшла радіограма за підписом В. Кука, в якій йшлося про те, що С. Бандера відійшов від постанов III Збору ОУН 1943 р., що він ані формально, ані фактично не є провідником ОУН. Левові Ребетові, Зеленонові Матлі (представникам “опозиції”) та Степану Бандері пропонувалося очолити керівництво ЗЧ ОУН і реорганізувати їх “згідно з пропозиціями Проводу в Україні”⁶⁰. 1953 р. ніхто не поставив під сумнів зміст радіограми. Майже через півстоліття з’ясувалося, що вона також була частиною радіогри МБ⁶¹ — сам В. Кук заперечив її автентичність⁶². Ця версія виглядає цілком вірогідною, особливо з огляду на те, що це була пропозиція зібрати в одній групі людей, що вже були непримиренними політичними суперниками, — наслідок неважко було передбачити або запрограмувати. Взагалі, автентичність тексту радіограми чи її авторство на той час не мали великого значення — суперечки увійшли в таку фазу, що компроміс міг бути лише тимчасовим.

Подальший перебіг подій засвідчив, що жодна сторона, незважаючи на формальні рухи в напрямі примирення та конструктивної співпраці, не була готовою на компроміс. Двомісячні переговори закінчилися підписанням документу “План і деякі уточнення діяльності тимчасового керівництва ЗЧ ОУН (База дії Колегії уповноважених)”. Колегія уповноважених, яка складалася з С. Бандери. Л. Ребета та З. Матли, тимчасово перебирала на себе функції Проводу ЗЧ ОУН. В ідеологічній частині “Плану...” йшлося про те, що ОУН стоїть на протимарксистських позиціях, що український націоналізм — це “національно-визвольний, всенародний, демократичний протитоталітарний рух”. Визнавалася обопільна автономія ЗЧ ОУН та ЗП УГВР. Розподіл обов’язків між ними був зазначений досить туманно: “ЗП УГВР проводить внутрішню і зовнішню політику у характері керівного визвольного центру. ЗЧ ОУН проводить зовнішню й внутрішню політику в характері визвольно-політичної організації”⁶³.

Ця остання спроба компромісу виявилася безперспективною. С. Бандера не дотримався правил “джентльменської угоди”, організував виключення прихильників компромісу із керівництва ЗЧ ОУН і висунув вимогу збільшення повноважень Проводу ЗЧ ОУН у стосунках з Колегією уповноважених. Л. Ребет та З. Матла відповіли виключенням С. Бандери з колегії та закликом до членів ЗЧ ОУН не визнавати його повноважень. Конфлікт вкотре вийшов за межі нормальної дискусії і дедалі більше набував типових рис еміграційної чвари⁶⁴. Зрештою, у лютому 1954 р. було створено нові керівні органи тієї частини ЗЧ ОУН, яку очолили Л. Ребет⁶⁵ та З. Матла, а в грудні 1956 р. двійкарі провели конференцію, яка легітимізувала нову організацію — ОУН за кордоном, або ОУН (з).

В подальшому ОУН(з) разом із ЗП УГВР, декларуючи відданість принципам III надзвичайного збору ОУН (1943 р.) стабільно дотримувалися національно-демократичних принципів. ОУН (з) публічно виступала від імені ЗП УГВР. Двійкарі протягом 18 років видавали часопис “Український самостійник”, заснували видавництво “Пролог” (яке впродовж свого існування випустило понад 200 назв книжок), видавали журнал “Сучасність”, який три десятиліття був найцікавішим в інтелектуальному відношенні суспільно-політичним і літературно-художнім та науково-популярним виданням української діаспори. Починаючи від 1960-х років, “двійкарі” виступали з беззастережною підтримкою інтелектуального нонконформізму в радянській Україні.

7. ОУН (мельниківці)

Мельниківська ОУН у післявоєнні роки виявила ознаки еволюції деяких політичних настанов до помірної демократизації у політичній програмі та більшої терпимості у стосунках з українськими партіями, залишаючись в базових ідеологічних питаннях на позиціях програми 1939 р. Це було викликано як політичним досвідом воєнних років, так і спробами ОУН(М) об’єднати довкола себе сили для боротьби із впливом ОУН(Б), яка фактично перетворилася на найпотужнішу політичну організацію української еміграції, передусім серед “переміщених осіб” в зонах окупації західних союзників — за політичне домінування у цьому середовищі точилася досить жорстка боротьба.

ОУН(М) пішла на співпрацю з “урядом УНР в екзилі” Андрія Ливицького і за його підтримки створила у Мюнхені Координаційний український комітет, до якого увійшли прибічники “уряду УНР в екзилі”, представники соціал-демократів і соціалістів-революціонерів, УНДО, соціалістів-радикалів, гетьманців та новоствореної Української революційно-демократичної партії. Це був досить радикальний крок порівняно з довоєнними принципами діяльності ОУН і її претензіями на монополію в політичному житті. В подальшому, із заснуванням Державного центру “УНР в екзилі” мельниківці послідовно боронили ідею легітимності державної спадщини УНР, визнавши таким чином легітимність відповідної ідейної традиції. У 1989 р. голова проводу українських націоналістів М. Плав’юк очолив Державний центр, а 1992 р. передав його повноваження новообраному Президентові України Л. Кравчукові.

Основою консенсусу між згаданими політичними силами стали принципи, які значною мірою “редагували” ідеологічну орієнтацію довоєнної ОУН: політичне життя має базуватися на владі закону та християнській моралі; тоталітарні й авторитарні тенденції в українському політичному житті заперечуються; застосування морального і фізичного терору засуджується; в політичних дискусіях дотримуватися принципів чесної гри. При цьому ідея корпоративізму, адаптована в ідеологію ОУН у 1930-ті роки, залишалася в ідеологічних розробках ОУН(М) цілком актуальною. Осип Бойдуник, який після загибелі М. Сціборського став провідним ідеологом ОУН (М), висунув ідею “національного солідаризму” — своєрідної суміші станового егалітаризму, народництва та етатизму. Як зауважив канадський дослідник Ми-

рослав Юркевич, “національний солідаризм” О. Бойдуника був реформульованим варіантом “націократії” М. Сціборського⁶⁶.

Утім, в інших сферах очевидним було “пом’якшення” деяких політичних гасел, зокрема щодо політичного ладу. У програмі ОУН, затвердженій на III великому зборі (серпень 1947), ще повторювалась теза про необхідність “сильної влади” на перехідний період від бездержавності до державності, однак вже заперечувалась ідея монопартійності та йшлося про те, що політичне життя “розвиватиметься лінією перемоги тієї чи іншої національно-політичної ідеї, яка свобідно приверне до себе переважну більшість громадян держави”⁶⁷.

Безмежна влада вождя ОУН, декларована на II великому зборі, скасовувалась. Провідник повинен був звітувати перед з’їздом, який мав збиратися раз на три роки. Проголошувалась рівність громадян перед законом, незалежність судів, свобода преси, слова та віросповідання. Допускалася наявність політичної опозиції. У тезах ідеологічної конференції ОУН (червень-липень 1948 р.) у розділі “Українська народовладна держава” йшлося про свободу людини та народовладдя як про найважливіші елементи “середовища зростання нації”. Щоправда, наголошувалось на тому, що “ідея народовладництва є такою великою, що вимагає організації, яка гідна була б її нести”.⁶⁸ Питання про цього “носія”, зрозуміло, було зайвим — цей пасаж закінчувався висновком про необхідність самовдосконалення ОУН.

На думку щойно згаданого Мирослава Юркевича, зрушення в ідеологічних настановах ОУН(М) були спробами розвивати корпоративістську ідеологію без фашистських атрибутів (наголос на беззаперечній національній єдності залишався базовим елементом програми). З іншого боку, ці програмні зміни були не поступкою західному лібералізму, а скоріше поверненням до консервативних політичних цінностей. Зрештою, пише М. Юркевич, настанови тогочасної ОУН(М) щодо організації суспільства не виходили за межі світогляду доіндустріальних суспільств, мали народницький характер⁶⁹. Ці твердження є цілком коректними, особливо у сфері соціального ладу і взаємин (наприклад, стала орієнтація на селянство як основу нації). Але варто додати до них і те, що до програми 1947 р. було внесено пункти, які також можна вважати демократичними і навіть ліберальними (свобода сумління, друку, слова, політичної опозиції).

Програма ОУН(М), затверджена IV великим збором (серпень 1955 р.), повторювала базові світоглядні й політичні елементи попередніх програм (аж до текстуальних повторень) — лише з’являється згадка про українську державність 1917—1919 рр. як очевидний наслідок зближення з “урядом УНР в екзилі”⁷⁰. Цікаво, що 1955 р. методом досягнення головної мети — створення української самостійної держави — ще визначалися національна революція і збройна боротьба. Так само не сталося якісних змін у програмах V та VI великих зборів ОУН(М)⁷¹. Отже, ідеологічна еволюція ОУН(М) у перші два повонних десятиліття була надзвичайно повільною. Відмовившись від вже одіозних на той час настанов передвоєнного періоду (політичного тоталітаризму, конфронтації з іншими політичними партіями), ОУН(М) не наважувалась на зміну світоглядних орієнтирів. 1966 р., коментуючи доктринальне обличчя ОУН(М), І. Лисяк-Рудницький, не вдаючись до

пояснень, зазначив, що ця організація виявляє “право-консервативні тенденції”⁷².

Помітні зміни в ідеологічних настановах ОУН(М) сталися 1970 р. на VII великому зборі українських націоналістів. Уперше було визнано, що “в ідеологію українського націоналізму треба вносити зміни, яких вимагає саме життя та досвід революційно-політичної дії останніх десятиріч”, що ця ідеологія не може існувати ізольовано від інших ідеологій сучасності. Де-факто визнавалося, що поняття “український націоналізм” виходить за партійні рамки — йшлося про єдність “визвольних ідей українського народу”, представлених не лише діячами ОУН, а й М. Грушевським, С. Петлюрою, М. Хвильовим та В. Симоненком⁷³.

Нове гасло: “Україна — спільне добро всіх її громадян” трактувалося як запрошення до цієї боротьби всіх національних меншин України⁷⁴. Одним з головних завдань українського націоналізму проголошувалась боротьба за “такий суспільний і державний лад, при якому кожна людська особистість, визволена від економічного, соціального і національного поневолення й упослідження, зможе розвиватися як суцільна і творча індивідуальність”⁷⁵. ОУН(М) проголошувала, що вона обстоює засади демократичного ладу, політичного плюралізму та правопорядку.

Важливим зрушенням було визнання ідеологічного плюралізму в межах спільної боротьби різних політичних сил за самостійність України. “Щоб ця боротьба була успішною, — зазначалось у програмі, — в ній мусять брати участь усі сили українського народу, без уваги на їхні ідейно-програмові, політичні чи тактичні розходження”. Варто уваги й те, що в програмі змінилися пасажі про національну революцію — йшлося про те, що стратегія, тактика та методи боротьби мають змінюватися. Сама ж національна революція визначалася як “не лише збройний, а й духовний процес, в якому повинні брати участь всі творчі сили українського народу, духовні і політичні”⁷⁶. Підтверджувалась теза про те, що основним місцем цієї боротьби є Україна. Українські політичні сили поза межами УРСР (яку мельниківці, до речі, не визнавали формою української державності) мали відігравати допоміжну роль.

Отже, на початку 1970-х років мельниківська ОУН перейшла на демократичні позиції, остаточно відмовившись від претензій на виняткову роль націоналістичного руху у визвольній боротьбі. Залишаючи гасло органічності нації і націоналізму актуальним, ОУН(М) водночас остаточно відійшла від ідеї ірраціональності та абсолютизації ідеалізму в світоглядних настановах. Це був поважний крок до перетворення ОУН(М) на організацію національно-демократичного типу. Фактично, подальша еволюція ОУН(М) відбувалася саме в цьому напрямі⁷⁷.

У травні 1993 р. ОУН(М) провела XII великий збір — перший в Україні (м. Ірпінь Київської обл.). Він засвідчив, що організація, зберігаючи традиційну назву, остаточно перетворилась на громадську організацію національно-демократичного характеру. У програмі, ухваленій збором, наголошувалося на тому, що український націоналізм є засобом боротьби за універсальні права найширших верств, що це —

демократичний рух, який не претендує на винятковість та ідеологічну монополію. З ідеологічних настанов початкового періоду існування ОУН залишився хіба що постулат органічності націоналізму, його укоріненості у “внутрішній природі і потребах нації”⁷⁸.

Аналіз поточної ситуації в Україні, пропозиції щодо організації державної влади, розвитку економіки, забезпечення національної безпеки, гарантій соціальної політики та розвитку освіти, науки й культури — усі ці положення програми будувалися на принципах політичного плюралізму і демократії⁷⁹. Фактично мельниківська ОУН, зберігаючи традиційну назву і й надалі заперечуючи принцип партійності для націоналізму (її зареєстровано в Україні як “громадську організацію”), перетворилася на партійне утворення національно-демократичної орієнтації.

8. ОУН (бандерівці)

Післявоєнна ідеологічна еволюція бандерівської ОУН, особливо після відходу двійкарів, є разючим контрастом з динамізмом та глибиною змін воєнного періоду. Аналізуючи причини застою в націоналістичному середовищі (і маючи на увазі не лише бандерівців) у 1971 р., І. Лисяк-Рудницький згадував у гостро полемічному тоні про “неподолану спадщину тоталітарного націоналізму”, про “філістерські та шкурницькі елементи, що на терені США звили собі кубло при асекураційно-допомогових товариствах та що разом з тоталітарно-націоналістичними групами творять так званий українсько-американський “естаблішмент” і всіляко намагаються придушити будь-які прояви вільної думки та дискусії в еміграційному середовищі. Аналізуючи причини стагнації колись динамічного руху, він писав: “Кращі сили націоналістичного руху загинули в боротьбі на рідних землях. З тих, що пішли на еміграцію, велика частина відійшла від активного політичного життя. Ще інші пережили ідейну еволюцію, що вивела їх поза межі традиційної націоналістичної ідеології. Це стосується в першу чергу мислячих елементів руху, що не могли примиритися з обскурантизмом вождів. /.../ Таким чином, теперішні еміграційні націоналістичні фракції являють собою тільки мізерні відпадки колишнього крайового руху, який, не зважаючи на трагічні його вади, міг імпонувати енергією й ідейним напруженням”⁸⁰. Ці характеристики, які несуть на собі явний відбиток персонального конфлікту їх автора зі згаданим середовищем, можна трактувати і в іншому ключі.

Фактично всі “фракції” або відгалуження ОУН опинилися в якісно новій ситуації: якщо не зважати на мінімальні за кількістю фрагментарні групи націоналістичного підпілля в Україні, які методично знищувалися радянською владою⁸¹, рух повністю перейшов на становище еміграційного з усіма відповідними організаційними, моральними й політичними наслідками. До цього ОУН більшою або меншою мірою була фізично присутньою на етнічних українських землях, тепер першоджерело можливого ідеологічного поступу було ізольоване. Як показали подальші події, віртуальний зв’язок з Україною, надходження інформації про події “в краю” не став підставою для перегляду якщо не базових постулатів, то принаймні питань тактики.

Єдиним полем результативної політичної діяльності стала українська діаспора, що, в свою чергу, спричинило перманентний конфлікт між “фракціями” ОУН, кожна з яких претендувала на більші чи менші впливи, та іншими українськими політичними силами в еміграції. Спроби ОУН(Б) (вдалі і не дуже) опанувати безпосередніми чи опосередкованими впливами цілу мережу економічних, політичних, молодіжних і культурницьких інституцій діаспори різноманітні діаспорні українські організації — від Союзу українців Британії до Українського конгресового комітету Америки чи Українського народного союзу — окрема історія. Вона заслуговує на окреме дослідження, так само як і історія творення “парасолькових” структур на зразок Антибільшовицького блоку народів (АБН).

На тлі цієї досить бурхливої, насиченої зовнішніми й залаштунковими подіями діяльності, найвиразнішим результатом якої стала виразна конфронтація ОУН(Б) як з традиційними суперниками, так і з новими, передусім із інтелектуалами різних поколінь української еміграції, ОУН(Б) стала досить показовим зразком того, що можна було б назвати чи ідеологічною стагнацією, чи екстенсивним розвитком. Усі ідеологічні пошуки післявоєнного періоду звелися до просторих і розширених коментарів про сутність націоналістичного світогляду, в основі яких лежала публіцистична риторика зразка кінця 1920—1930-х років.

Перемога над “ревізіоністами”, яка закінчилася відокремленням двійкарів, погано прислужилася ОУН(Б) передусім тому, що організація по-перше, втратила найбільш потужний інтелектуальний ресурс, по-друге, будь-які дискусії, які виходили за межі обговорення формальних загальників, припинилися — фактично трапилася ідеологічна герметизація. Ця ідеологічна герметизація супроводжувалася згаданою політикою “блискучої ізоляції” і конфронтації, прагненням довести унікальність та винятковість організації як єдиного реального представника інтересів українського народу, єдиної революційної сили, здатної очолити боротьбу за незалежність.

Події, що сталися поза емігрантським світом і могли б вплинути на якісну еволюцію ідеологічних настанов (як у світовій політиці, так і в Україні — згадаємо хоча б шістдесятників та всю 20-річну епопею нового інтелектуального нонконформізму й політичного дисидентства) помітно не позначилися на них, передусім, на їхньому ідеологічному обличчі.

Аналіз резолюцій усіх представницьких форумів ОУН(Б) періоду після останнього розколу 1954 р. і фактично до кінця 1980-х засвідчує брак будь-яких світоглядно-ідеологічних зрушень, які хоча б віддалено нагадували еволюцію інших відгалужень націоналістичного руху. Після загибелі С. Бандери — головного оборонця ідеологічної ортодоксії — організація досить успішно пережила природну організаційну кризу, пов’язану з втратою харизматичного лідера, однак жодних спроб модернізувати її основи не було зроблено. Подальша глорифікація образу С. Бандери та політико-ідеологічна самоізоляція ОУН(Б) виключали можливість змістовної ідеологічної еволюції.

Якщо порівняти матеріали IV (1968) та VII (1987) великих зборів ОУН(Б) — неважко помітити, що за 20 років не змінилася ані інтелек-

туальна якість, ані зміст ідеологічних і політико-програмних побудов організації. Досить характерно, що на великому зборі 1987 р. програма 1968 р. згадувалась саме в контексті її неперевершеної актуальності⁸¹. Усі базові елементи стандартного радикального східноєвропейського націоналізму зразка кінця 1930-х років (абсолютизація органічності й природності нації, тяглості її існування, примат її інтересів над інтересами особистості, ідеалізм, культ землі і селянства, ставка на державницький патерналізм, пропаганда етнічної солідарності та заперечення розмаїття соціальних інтересів, проповідь соціальної гармонії, ксенофобія, претензії на надкласову репрезентативність націоналістичного руху тощо) з невеликими варіаціями перекочувували з однієї редакції програми ОУН(Б) до іншої.

Те ж стосується питань стратегії і тактики в політичних програмах ОУН(Б). В Україні змінювалися внутрішні умови, виростили нові покоління нонконформістів, змінювалися форми й методи опору режимові, відбувалися зміни в глобальній політиці (від “холодної війни” до “розрядки”, від протистояння систем наприкінці 1970—початку 80-х до потепління другої половини 80-х), а в програмних настановах ОУН(Б) незмінно домінувала риторика про провідну роль ОУН не лише в діаспорі, а й у всьому українському національно-визвольному русі, про “революційний зрив” (щоправда, в епоху горбачовської “перебудови” згадки про українську національну революцію перейшли з площини мілітаристської риторики у більш прагматичну площину масштабної пропагандистсько-ідеологічної роботи “...для підвищення національної свідомості і політичної виробленості українського народу у підготовці до збройної боротьби”⁸²), про особливу місію українського націоналізму в боротьбі проти великодержавного імперіалізму тощо.

Не менш показовим прикладом ідеологічної ортодоксії в дусі класичного ксенофобського етнічного націоналізму може служити та частина ідеологічних конструкцій, яка стосувалася ставлення до російського народу. Якщо у 1943 — першій половині 1950-х рр. в публікаціях діячів ОУН(Б), присвячених питанням становища України і національно-визвольної боротьби, російський народ або визнавався як один з поневолених більшовицьким (чи “московсько-більшовицьким”) режимом, то з часом дедалі виразнішою ставав відхід від цієї “ревізії” і русофобська риторика, ототожнення російського народу з комуністичним політичним режимом. У відозві IV великого збору ОУН(Б) (весна 1968 р.) “До поневолених народів і їхніх еміграцій” було вміщено розділ “Російський народ — народ-поневолювач”. В програмових постановках збору зазначалося, що “головним ворогом українського народу, як також і інших народів, є російський імперіалізм і шовінізм, носієм яких є не тільки кожночасна російська провідна верства, а й російський нарід...”⁸³ Цікаво, що в постановках наступного, V великого збору (осінь 1974 р.) ця термінологія стала, так би мовити, “політично коректнішою” — національним поневолювачем України називалась Росія, російський імперіалізм, росіяни як етнічна група згадувалися хіба що як “колоністи-зайди” в Україні⁸⁴. Утім, VI великий збір (осінь 1981 р.) висловився категорично: у пункті стратегічних постанов під назвою “Визначення ворога” зазначалося: “/.../ Ворогом є не лише

даний режим, але передусім загарбницький нарід, який є носієм імперіалізму й захисником його. /.../ Носієм російського імперіалізму був і є російський нарід”⁸⁵. У період горбачовської перебудови це гасло було підредаговане: йшлося не про весь російський народ, а про “російську державу і мільйони росіян, які виконують накази цієї держави”. Цікаво, що цей пасаж супроводжувався заочною дискусією з кимось, хто всередині самої ОУН(Б) дотримувався інших поглядів: “У колах російської опозиції (дисиденти, правозахисники) були окремі голоси на користь державної незалежності неросійських народів, але без практичних позитивних наслідків, а радше обманливого характеру”⁸⁶. Крім того, що ця тематична лінія є суто формальним свідченням дотримання принципів класичної етнофобії, загалом характерної для будь-якого радикального етнонаціоналізму, можна припустити, що вона також була проявом вже згаданої зворотної “донцовізації” ідеології ОУН(Б).

Очевидно, 1991 р. мав стати серйозним випробовуванням для ОУН(Б) передусім з погляду зіставлення ідеологічної ортодоксії з практикою. Певною мірою повторилася ситуація першої половини 1940-х років: з’явилася реальна можливість застосування політичних програм і світоглядних настанов не в уявленому, а в конкретному середовищі, коли реальність виявилася просто несумірною з ідеологічними мареннями. Важко сказати, наскільки складним став той переворот у свідомості, який довелося пережити тим, хто покладав сподівання на “революційний зрив”. Досить симптоматичним можна вважати те, що ОУН(Б) вернулася в Україну не під власною назвою, а під прикриттям новоствореної організації — Конгресу українських націоналістів⁸⁷ (КУН очолювала голова проводу ОУН(Б) Ярослава Стецько). Поза різноманітними тактичними та ідеологічними міркуваннями, які, очевидно, було покладено в основу цього рішення, варто припустити, що ОУН(Б) прагнула зберегти “революційну незайманість”, тоді як гасло КУН дозволяло адаптуватися в ідеологічному сенсі, не поступаючись, вже-таки, антикварними принципами.

Власне, так і сталося: ідеологічна платформа КУН зберегла базові світоглядні положення ОУН(Б): апологія світоглядного ідеалізму як заперечення матеріалізму, наголос на етнічному змісті поняття “нація”, абсолютизація тяглості і органічності її буття (знаменита метафора Т. Шевченка, адаптована свого часу в ідеологічну тезу про єдність “живих, мертвих і ненароджених поколінь”), наголос на морально-етичному компоненті служіння нації тощо⁸⁸. Де-факто, фундаментальні світоглядні основи ОУН(Б) увійшли в програмні настанови КУН без змін.

Об’єктом редагування стали положення щодо конкретних політико-тактичних завдань. При збереженні формальної риторики про революційну боротьбу ідеологи КУН висловлювалися за легальні форми діяльності (досить традиційні) і питання про здобуття влади (як стратегічну мету) пов’язували з комплексом стандартних легальних засобів, прийнятних у будь-якому демократичному суспільстві⁸⁹.

Спроби поєднати стандартні ідеологічні постулати класичного етнічного націоналізму (у досить антикварних формулюваннях та ідіомах) з практичною політикою в суспільстві, яке переживало і пережи-

ває багатомірні трансформації практично у всіх сферах життя, трансформації, які збіглися з натиском глобалізації, не мали шансів на успіх.

Сучасна вага КУН в політичному житті явно несумірна з претензіями на будь-яку помітну роль у “національному відродженні українського народу”⁹⁰. Якщо спробувати окреслити сучасну ідеологічну орієнтацію КУН, можна було б зарахувати цю організацію до помірковано-націоналістичних партій правоцентристського спрямування. Важко сказати, чи саме така мета ставилася авторами ідеї легалізації ОУН(Б) в Україні під парасолькою КУН. Одне виглядає достатньо очевидним: успадкувавши фундаментальні законсервовані ідеологічні постулати, КУН успадкував і відповідну інерцію, яка неухильно призводить до стагнації, так характерної для ОУН(Б) другої половини ХХ ст.

9. Замість висновків

Цілком зрозуміло, що давати будь-які висновки щодо ідеології ОУН з наміром розставити крапки над “і” було б у сучасних умовах марною справою. Йтиметься лише про певні узагальнення, в основі яких — сучасний стан знання про ОУН.

Вихідне положення можна було б сформулювати так: Організація українських націоналістів є невід’ємною частиною української історії й незалежно від політичних уподобань і поглядів її критиків чи апологетів посідає власне місце в цій історії. Ігнорувати або заперечувати це місце, підносити чи абсолютизувати саму ОУН не має наукового сенсу і, гадаємо, колись не матиме сенсу громадського.

Водночас із-за певної суспільної знервованості довкола цієї проблеми варто пам’ятати, що вона не перебуває у суто науковому полі. Та обставина, що для “оцінки діяльності ОУН—УПА” створено комісію під егідою законодавчого органу держави, свідчить, з одного боку, про надмірну політизованість проблеми і неговтовність суспільства до зваженої дискусії, з іншого — про наявність соціального замовлення, яке мають виконати фахові історики, що не може не вплинути на пізнавальну ситуацію. Останні, перебуваючи під впливом “реабілітаційного синдрому” чи під тиском настроїв певного сектору українського суспільства, подекуди вдаються до прихованої або явної апології ОУН та УПА (зусилля тих, хто наважується на повторення примітивних пропагандистських стереотипів радянського зразка, не так помітні). Намагання подолати ідеологічні шаблони радянських часів іноді перетворюється або на реставрацію партійної історіографії ОУН, або на створення власних апологетичних шаблонів.

З іншого боку, спроби знайти “золоту середину” в інтерпретаціях історії ОУН та УПА призводять до того, що науковці, які прагнуть дотримуватися відстороненої позиції, опиняються під вогнем критики як прихильників націоналістичного руху, так і його непримиренних опонентів, критики, яка явно виходить за межі наукового дискурсу, є упередженою й ідеологічно запрограмованою⁹¹.

ОУН у різних її іпостасях належала до тієї частини політичного спектру українського суспільства, яка абсолютною цінністю і метою свого існування вважала українську націю та українську державність. Тут є точки дотику з багатьма іншими ідеологіями й рухами, в яких це

завдання (можливо, в іншому політичному чи ціннісному контексті) також було пріоритетом. Відмінність від інших спрямувань українського націоналізму та інших ідеологій полягала у способі сприйняття дійсності й методах її перетворення. У цьому сенсі ОУН ідеологічно, принаймні на початках свого існування, належала до праворадикальних рухів, орієнтованих на творення держав з тоталітарним політичним ладом. Упродовж існування ОУН її ідеологія еволюціонувала в бік демократизації її політичних принципів і, частково, наближення їх до загальнолюдських цінностей, їхньої гармонізації з інтересами нації. Навіть те спрямування ОУН, яке найдовше дотримувалося принципів революційної ортодоксії, своєрідної екстремальної політичної релігії зразка 1930-х років, після перенесення діяльності в незалежну Україну мало переглянути деякі базові компоненти своїх світоглядних та ідеологічних конструкцій саме в дусі демократичних принципів.

Ідеологічні й світоглядні засади діяльності ОУН формувалися і змінювалися не в інтелектуальному вакуумі. В них абсорбовано як власний досвід національного руху ХІХ—ХХ ст., так і певну частину інтелектуально-політичного доробку європейської історії. ОУН не можна представляти як приклад аномальності власне української історії: ті аспекти ідеології і практики цього руху, які сприймаються як аномальні, можна знайти в історії усіх країн і націй — як тих, що претендують на статус передових, так і тих, що за нього змагаються.

Історія ОУН, незалежно від її інтерпретацій, — це історія одного з відгалужень українського націоналізму — багатоаспектного, багатофункціонального, поліморфного явища, яке справило і справляє безпосередній та опосередкований вплив практично на всі ділянки суспільного життя України упродовж щонайменше півтора століття. Виникнення й еволюція ОУН з її ідеологією і політичною практикою цілком логічно вписується не лише в контекст національної історії, а й у загальносвітовий контекст, в історію радикальних національних (чи націоналістичних) рухів. Саме виходячи з цих засновків, беручи до уваги конкретне історичне тло, можна з певною мірою адекватності усвідомити суть, характер і особливості цього історичного явища.

Джерела та примітки

¹ Автор висловлює подяку Фондові Кафедр Українознавства (США) і Канадському Інституту українських Студій (Університет Альберти) за сприяння у роботі. Дякую також М. Юркевичові та М. Богачевській-Хом'як за слушні зауваження й технічну допомогу.

² В основі цього визначення — узагальнення і міркування українського дослідника Василя Лісового (Лісовий В. Ідеологія. Політичні ідеології // Лісовий В. Культура — ідеологія — політика. — К., 1997. — С. 54—60).

³ Щоб уникнути непорозумінь і плутанини з назвами, подаємо короткий огляд назв різних відтинків ОУН після розколу 1940 р. Та частина ОУН, яка тоді згрупувалася довкола С. Бандери та його прихильників, користувалася такими назвами: ОУН революціонерів (ОУН-р), ОУН самостійників-державників (ОУН с-д), ОУН (бандерівці) — ОУН(Б). Наприкінці Другої світової війни та частина членів ОУН(Б), яка перебувала на еміграції, користувалася назвою “Закордонні частини ОУН (ЗЧ ОУН)”, підкреслюючи цим, що це частина спільної організації, ядро й основна база діяльності якої в Україні. У лютому 1954 р. внаслідок тривалого внутрішнього конфлікту між “ортодоксами” та “ревізіоністами” від ЗЧ ОУН відкололася ОУН за кордо-

ном — ОУН (з) або двійкарі. Прихильники А. Мельника, крім неофіційної назви “мельниківці”, дотримувалися назви ОУН, підкреслюючи цим свою спадковість з організацією, створеною 1929 р. У деяких документах вони називали себе “матірною ОУН” (“бандерівці”, до речі, також претендували на монопарне володіння цією спадщиною). “Мельниківці” використовували й назву ОУН(солідаристе — ОУН (с).

4 Яблонський В. Сучасні політичні партії в Україні (Довідник). — К., 1996.

5 Armstrong J. A. Ukrainian Nationalism. — Englewood, Colorado, 1990. — P. 13.

6 Op. cit. — P. 14.

7 Motyl A. J. The Turn to the Right: The Ideological origins and development of Ukrainian Nationalism, 1919—1929. — New York, 1980.

8 Доречні спостереження з цього приводу див у: Сосновський М. Дмитро Донцов: політичний портрет. — Нью-Йорк ; Торонто, 1974.

9 Сосновський М. Цит. праця. — С. 381.

10 Мартинець В. Ідеологія організованого і т. зв. волевого націоналізму: Аналіт.-порівнял. студія. — Вінніпег, 1954. — 195 с.

11 Лисяк-Рудницький І. Націоналізм // Істор. есе. Т.2. — С. 248; Motyl O. Op. cit. — P. 1, 153.

12 Лисяк-Рудницький І. Цит. праця. — С. 249.

13 Книш З. При джерелах українського організованого націоналізму. — Торонто, 1970. — С.117—118.

14 Мірчук П. Нарис історії ОУН. Т. I. 1920—1939 / За ред. С. Ленкавського. — Мюнхен ; Лондон ; Нью-Йорк, 1968. — С. 91.

15 Книш З. Там само.

16 Постанови Великого Збору Організації Українських Націоналістів // ОУН в світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби 1929—1955 рр. (Зб. док.): Б-ка укр. підпільника. Б.м., 1955. — Ч.1. — С. 3.

17 Там само. — С. 6.

18 Див., напр.: Програма Організації Українських Націоналістів (затверджена на III-му Великому Зборі Українських націоналістів 30 серпня 1947 року). Б.м., 1947. — С. 4.

19 Державний архів м. Прага, ф. RUESO, картон 9, папка 2, арк. 717.

20 Лисяк-Рудницький І. Цит. праця. — Т.2. — С. 254.

21 Про документи щодо причин розколу див. у зб.: Косик В. Розкол ОУН (1939—1940) : Зб. док. — Львів, 1999.

22 Балей П. Для Ріко Ярре епоха була ласкава // Балей П. Фронда Степана Бандери в ОУН 1940 р. — Las Vegas, 1997. — С. 121—162.

23 Постанови Другого Великого Збору Організації Українських Націоналістів, що відбувся в квітні 1941 р. // ОУН в світлі постанов... — С. 31.

24 Політична Програма Організації Українських Націоналістів (Ухвалено II Великим Збором Українських націоналістів у серпні 1939 р.). Б.м., б.д. — С. 29, 30.

25 Постанови Другого Великого Збору Організації Українських Націоналістів, що відбувся в квітні 1941 р. — С. 28.

26 Політична Програма Організації Українських Націоналістів (Ухвалено II Великим Збором Українських націоналістів у серпні 1939 р.). — С. 55—58.

27 Постанови Другого Великого Збору Організації Українських Націоналістів. — Б.м., 1941. — С. 59—65. Ця частина постанов не друкувалася серед матеріалів Великого Збору, вміщених у Бібліотеці українського підпільника, яку видавали Закордонні Частини ОУН.

28 Онацький С. Листи з Італії // Розбудова нації. — 1928. — Ч.3. — С. 95.

29 Його ж. Культ успіху // Там само. — 1934. — Ч.7/8.

30 Сціборський М. Націократія. — Париж, 1935. — С. 50—57.

31 Мірчук П. Нарис історії ОУН. — С. 113, 114.

32 Мартинець В. Ідеологія організованого і т. зв. волевого націоналізму. Вінніпег, 1954. — С. 29, 74—76.

33 Кричевський Р. ОУН в Україні, ОУНз і ЗЧ ОУН. — Нью-Йорк; Торонто, 1962. — С. 8.

34 Payne S. G. A History of Fascism. 1914—1945. — Madison, Wisconsin, 1995. — P. 323.

35 Motyl A. Op. cit. — P. 163, 164.

- 36 Лисяк-Рудницький І. Націоналізм // Істор. есе. — Т. 2. — С. 251, 252.
- 37 Кентій А. В. Нариси історії Організації Українських Націоналістів (1929—1941). — К., 1998. — С. 33.
- 38 Payne S. G. Op. cit. — P. 126. Йдеться про М. Бухаріна.
- 39 Зайцев О. Фашизм і український націоналізм // Праві та Європа. Вип. 16. — 2000. — С. 101.
- 40 Прокоп М. У сорокаліття III Надзвичайного Великого Збору ОУН // Прокоп М. Напередодні незалежної України. — Нью-Йорк ; Париж ; Сідней ; Торонто ; Львів : НТШ, Бібліотека українознавства. — Т. 62. — С. 67.
- 41 Постанови Третього Надзвичайного Великого Збору Організації Українських Націоналістів, що відбувся в днях 21 — 25 серпня 1943 р. // ОУН в світлі постанов... — С. 99—100, 107—112.
- 42 Детальний виклад основних праць публіцистів ОУН (р) в Україні другої половини 1940—початку 1950-х років див. у книзі: Русначенко А. Розумом і серцем: Українська суспільно-політична думка 1940—1980-х років. — К., 1999.
- 43 Motyl A. Op. cit. — P. 175.
- 44 Постанови Третього Надзвичайного Великого Збору Організації Українських Націоналістів // ОУН в світлі постанов... — С. 108—112.
- 45 Мотиль Олександр. Організація Українських Націоналістів і робітництво (кілька завваг) // Сучасність. 1980. Ч. 2. — С. 62.
- 46 Цей аргумент наводить і польський дослідник Р. Тожецькі: Torzecki R. Polacy i ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej. — Warszawa, 1993. — S. 190, 191.
- 47 Резолюції Першої Конференції Закордонних Частин ОУН, що відбулася в вересні 1947 р. // ОУН в світлі постанов... — С. 180.
- 48 Постанови Другої (надзвичайної) конференції Закордонних Частин ОУН (з 28—31 серпня 1948 р.) // Там само. — С. 223, 225.
- 49 Стахів Є. Кризь тюрми, підпілля і кордони. — К., 1995. — С. 249.
- 50 Кричевський Р. Цит. праця. — С. 23.
- 51 З постанов ширшої наради членів О.У. Н. за кордоном // Док. з особистого архіву О. Кузьмович. — С. 5.
- 52 Там само. — С. 6.
- 53 Там само. — С. 3.
- 54 Кричевський Р. Цит. праця. — С. 84.
- 55 Резолюції Третьої Конференції Закордонних Частин ОУН, що відбулася у квітні 1951 р. // ОУН в світлі постанов... — С. 259.
- 56 ЦДАГО України, ф. 1, оп. 16, спр. 74, арк. 86.
- 57 За свідченням К. Філбі, у 1949—1950 рр. SIS відправила в СРСР в українські регіони три групи парашутистів, які зникли. Наприкінці 1951 р. SIS відправила ще три групи по шість осіб (літаком з бази на Кіпрі) — дві з них було десантовано на Західній Україні, одну — біля польсько-радянського кордону. Коментар самого К. Філбі про його роль у подальшій долі цих груп досить красномовний: “Я не знаю, що сталося з цими групами. Але я маю обґрунтовані припущення” (цит. за: Philby K. My Silent War. — New York, 1968. — P. 171). Зауважимо, що британці опікувалися С. Бандерою та його оточенням, тоді як ЦРУ підтримувало опозицію — цей “поділ праці” спричинив конфлікт між двома спецслужбами, який опосередковано сприяв загостренню суперечностей в ОУН (Б).
- 58 Стахів Є. Цит. праця. — С. 262, 263; Процик С. ОУН в ретроспективі // Здалека про близьке. — Львів, 1992. — С. 25, 26.
- 59 ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 16, спр. 72, арк. 63.
- 60 Кричевський Р. Цит. праця. — С. 94.
- 61 Процик С. В ім'я істини // Здалека про близьке. — С. 50—53.
- 62 Найдетальніший опис цих подій можна знайти у праці: Русначенко А. Народ збурений: Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусі, Литві, Латвії, Естонії. — К., 2002. — С. 381—388.
- 63 Кричевський Р. Цит. праця. — С. 98.
- 64 Якість полеміки можна оцінити, наприклад, з брошури: Мірчук П. За чистоту позицій українського визвольного руху. — Мюнхен ; Лондон, 1955. — 181 с.
- 65 12 жовтня 1957 р. Лев Ребет був убитий радянським агентом.

66 Yurkevich M. Ukrainian Nationalists and DP politics, 1945-50 // Isajiw Wsevolod W, Bozhyk Yury, Senkus Roman (eds.) The Refugee Experience: Ukrainian Displaced Persons after World War II. Edmonton, 1992. P. 130, 133.

67 Програма ОУН, затверджена на III-му Великому Зборі ОУН 30 серпня 1947 р. — С. 4.

68 Тези ідеологічної конференції ОУН (червень—липень 1949 р.) — С.32.

69 Yurkevich M. Op. cit. — P. 133—134.

70 Програма і Устрій Організації Українських Націоналістів. — Б.м., накладом ОУН, 1955. — С. 8.

71 Два етапи. Матеріали П'ятого і Шостого Великих Зборів українських націоналістів. — Б.м.: Накладом ОУН, 1966. — С. 16—29.

72 Лисяк-Рудницький І. Націоналізм // Істор. есе. — Т.2. — С. 256.

73 Україна — спільне добро всіх її громадян : Матеріали VII Великого Збору українських націоналістів. — Париж ; Балтимор, 1971. — С. 79.

74 Там само. — С.77, 78, 80, 81, 83.

75 Там само. — С. 78.

76 Там само. — С. 84, 87.

77 Див., напр.: Десятий Великий Збір Українських націоналістів зробив підсумки діяльності ОУН і намітив плани праці на майбутнє // Сурма. — 1984. Ч.6/7. — С. 1—9.

78 Програма Організації Українських Націоналістів // ОУН: минуле і майбутнє. — К., 1993. — С. 285.

79 Там само. — С. 283—294.

80 Лисяк-Рудницький І. В обороні інтелекту // Істор. есе. — Т.2. — С. 392, 393.

81 За офіційними даними, останній підпільний осередок ОУН було знищено 1956 р.

82 Сьомий Великий Збір Організації Українських Націоналістів (ОУН) : Матеріали і постанови. — Б.м.: Видання Організації Українських Націоналістів, 1988. — С. 135, 137.

83 Четвертий Великий Збір Організації Українських Націоналістів (ОУН). — Б.м.: Видання Організації Українських Націоналістів, 1969. — Т.1. — С. 80, 126.

84 П'ятий Великий Збір Організації Українських Націоналістів (ОУН) : Матеріали і постанови. — Б. м.: Видання Організації Українських Націоналістів (ОУН), 1975. — С. 234.

85 Шостий Великий Збір Організації Українських Націоналістів (ОУН) : Матеріали і постанови. — Б.м.: Видання Організації Українських Націоналістів, 1984. — С. 163.

86 Сьомий Великий Збір Організації Українських Націоналістів (ОУН). — С. 163.

87 Установчий з'їзд Конгресу Українських Націоналістів відбувся у жовтні 1992 р. Перший Збір КУН відбувся у Києві, 2—4 липня 1993 р.

88 Див., напр.: Жижко С. Націоналістична справа. — К., 1994. — С. 5—38; Баган О. Світоглядово-ідеологічні засади українського націоналізму (Доповідь, виголошена під час Другого Великого Збору КУН) // Визвол. шлях. — 1995. — № 12. — С. 1416—1420.

89 Жижко С. Тактика, стратегія і завдання українського націоналістичного руху на сучасному етапі // Там само. — № 11. — С. 1283—1290.

90 Показовими є результати участі КУН в парламентських виборах. 1994 р., коли КУН взяв участь у виборах як самостійна політична сила, організації вдалося здобути 361, 2 тис. голосів виборців (1, 25 %) і відповідно 5 місць у Верховній Раді. 1998 р. КУН йшов на вибори вже у блоці "Національний фронт" (разом з Українською консервативною партією та Українською республіканською партією). Цього разу не вдалося подолати 4 % бар'єр, встановлений для партійного представництва (було зібрано 2,7 % голосів на три партії) і від КУН по мажоритарних округах пройшло 4 депутати. На виборах 2002 р. КУН йшов у блоці "Наша Україна".

91 Як зразок можна пригадати різноманітні відгуки на брошуру: Кульчицький С. Проміжний звіт робочої групи для підготовки історичного висновку про діяльність ОУН—УПА: Істор. висновок про діяльність ОУН УПА (попередній варіант) — К., 2000. Якість і характер критики вкотре підкреслюють, що діалог між науковцями і політично заангажованими публіцистами перетворюється на абсурд, який нічого спільного з наукою не має.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК *

- Абрамова К. 11
Аденауер К., канцлер ФРН 64
Андерс В., генерал 230
Андрієвський Д. (Дм.) 122, 451, 452
Андрусик Василь, командир куреня 329
Андрусак В. (Грегіт, Різун), командир групи “Чорний Ліс” УПА-Захід 401
Аполлонов, генерал-полковник, заступник наркома внутрішніх справ СРСР
Армстронг Дж., американський історик 137, 447
Арсенич М. (Арсен, Михайло, Григор, Березовський), референт СБ ЦП ОУН, член головного проводу ОУН(Б) 359, 373, 407
Артюхов І., командир радянського партизанського з’єднання ім. С. Будьонного 209, 210
Архип, окружний політреферент ВО УПА-Захід 203, 204
Ассман, шеф гестапо м. Станіслав 288
Ашеулов, капітан, помічник начальника зв’язку 21-ї бригади 316
Бабій П., член ОУН 381
Багрянний В., український письменник і громадський діяч 164
Баєр Г.-Й., доцент Берлінського університету, помічник коменданта м. Львів, службовець окупаційної адміністрації ГГ 240
Байда, командир сотні УПА 330, 351
Бак-Бойчук Т., один з лідерів ОУН(М) 95, 357
Балабанчук, завгосп МТС 366
Балей П., американський дослідник, діяч ОУН(М) 245, 454
Балицький Г., командир радянського партизанського загону 205, 206
Банах К. (Ліновський), представник польського емігрантського уряду 241, 242, 244, 266, 272
Бандера Степан, керівник ОУН 5, 16, 18, 19, 26, 28, 31, 45, 46, 55, 63, 72, 82, 84, 88—92, 95, 108, 109, 131, 143, 145, 163, 167, 174, 175, 177, 191—193, 195, 252, 264, 338, 359, 364, 385, 410, 431, 433, 438, 440, 454, 455, 462—466, 471
Бандусяк Д., член крайового проводу ОУН 334
Баранівський Антін, постійний представник ОУН(М) 145
Бард (псевдо), агент держбезпеки, колишній член Центральної Ради 435
Барез Моріс, дослідник 448
Бармінов, капітан, командир мінометної роти 217-го окремого стрілецького батальйону 316
Бартель К., колишній прем’єр Польщі 68
Басай Ст. (Рись), командир 1-го батальйону БХ 274
Басюк Є. (Чорноморець), один з командирів УПА 172
Батя (Ліньков Г.), командир радянського партизанського формування 266

* Оскільки не за всіма прізвищами, іменами та псевдонімами, наведеними у документах, що склали фактологічну базу книги, вдалося встановити особу безпосередніх подій, у покажчику можливі накладки і повтори, коли під одним і тим самим прізвищем чи псевдонімом виступають різні особи, а одна і та ж сама особа виступає під різними прізвищами (псевдонімами).

- Бауер О., віце-губернатор дистрикту “Галичина” 280
- Бах-Зелевський Е. фон ден, обергрупенфюрер СС 184
- Бацки, комуніст, управляючий конто-рою “Заготскот” 325
- Бегма В., командир радянського партизанського з’єднання, начальник Рівненського обласного штабу партизанського руху, секретар Рівненського обкому КП(б)У 31, 133, 137—141, 187, 191, 201, 203, 209, 211, 215, 250, 266, 268, 304, 306, 309
- Беднар О., член крайового проводу 334
- Беер 132
- Безик, повстанець 381
- Безпало О., публіцист, теоретик ОУН 20, 372
- Бей В. (Улас), крайовий провідник ОУН 434
- Бергсон А. 451
- Береза, командир бульбівського загону 141
- Березовський К., референт пропаганди КЕ 22
- Берія Л., керівник об’єднаних органів МДБ—МВС 23, 213, 340, 353, 354, 379, 435, 436
- Бик, командир боївки 405
- Бистрий, командир групи, куреня 324, 337, 366
- Бистрий, оунівець 40
- Березенко Корній, комендант ВО УПА “Турів” 187
- Битько (Лощман), член окружного проводу ОУН, інструктор політвиховної роботи округу 379
- Білан, зв’язковий Колківського району 351
- Білас І., дослідник 340
- Білаш, командир сотні УПА 330, 351
- Білий, обласний комендант “бойового-розвідного” реферату ОУН(М) 147
- Білий, повстанець 381
- Білобрам Н., член Станіславського проводу ОУН 23
- Бір (Шижканинець В.), командир сотні УПА 414
- Блакитний, командир куреня 329
- Блашяк Ю. (Грох), один з керівників Грубешівського району БХ 275
- Близнюк, депутат сільради 416
- Блискавка, командир боївки 434
- Богатир З., комісар партизанського з’єднання О. Сабурова 138
- Богдан (Койлик П.), командир сотні 249
- Богдан, бойовик 434
- Богорія (Броковський С.), поручник, командувач угруповання “Основа” (АК) 270, 271
- Богородченко В., завідуючий оргвідділу Львівського обкому КП(б)У 350
- Богун, командир загону УПА 330, 351
- Боевір, командир сотні 325
- Божевський А., командир УПА, керівник СБ ОУН(Б) 248
- Бойдуник Осип, ідеолог ОУН(М) 467, 468
- Бой-Желенський, професор 65
- Бойко, командир загону УПА 347
- Бойко, працівник Глушенської районної ради Тернопільської області 356
- Бомба (Коханський В.), командир загону АК 105
- Бомбінський К., полковник, комендант округу АК 262, 263, 266, 270
- Бондаренко, командир загону УПА 323
- Борзенко С., письменник 314
- Борис, провідник Південного крайового проводу ОУН 377, 378
- Борисенко, командир сотні 325
- Бористен (Д. Корінець), командир бойової групи 169
- Боровець Тарас Дмитрович (Бульба-Боровець Тарас, Тарас, Ристриченко, Байда, Бульба Тарас), командувач УПА “Поліська січ” 31, 38, 43, 97, 98, 104, 106, 108, 109, 114—153, 166, 167, 181, 182, 188, 191, 232, 242, 244, 245, 260, 364, 462
- Боффа Дж., італійський історик 394
- Бочанов А., сотник, член УНРА від Кубані 151
- Бочков, лейтенант, парторг роти 316
- Боярин, командир чоти 333
- Бражников, начальник 2-ї частини РВК 324
- Брайко П., командир 1-ї партизанської дивізії (Сумське партизанське з’єднання) 146
- Браухіч В. фон, генерал, шеф сухопутних військ вермахту 55
- Бреннер, бригаденфюрер СС 194
- Бригідер, командир 2-ї сотні ДУН 72, 74
- Бринський А. (Дядя Петя), командир одного з радянських партизанських угруповань 243, 266
- Брух З., комендант боївки СБ 354
- Бурешніков, підполковник СМЕРШу 45

- Бурка Остап, доктор, довоєнний діяч українського руху 236
- Бур-Коморовський Т., генерал, командувач АК 259, 274, 283, 286
- Бурлака, командир сотні 361
- Бурлан, оргреферент крайового проводу ОУН "Поділля" 432
- Бурмака, генерал-майор, начальник прикордонних військ НКВС Українського округу 340
- Буря, командир бригади "Холмська" 377
- Бусел Я. (Бусол Я., Галина, Дніпровий, Київський, Шахтар), політичний референт проводу ОУН на ПЗУЗ, керівник пропагандистської служби ОУН, член головного проводу ОУН(Б) 37, 147, 149, 166, 168, 321, 326, 327, 359, 372, 383
- Бутковський І. (Гуцул), командир УНС—УПА 188, 464
- Вартовий, курінний 323
- Василь, надрайонний провідник 205
- Василько, районний комендант СБ 379
- Вассян Ю. 451, 452
- Ватутін М., генерал, командуючий 1-м Українським фронтом 211
- Веденєєв Д., сучасний дослідник 435
- Вейс С., поляк 277
- Величківський М., президент УНР у Києві 95
- Верес, провідник, організаційний референт КП ОУН на Південно-Східних землях 326
- Верещака (Ф. Воробець), заступник провідника Східного краю ОУН на ПЗУЗ, командир Східної групи УПА (ВО "Верещачки") 169, 186, 323, 360, 401
- Верховинець, командир бригади "Помста Крут" 360, 377
- Верхоляк М., член ОУН 381
- Верцьона Є., провідний діяч ОУН 15
- Вершигора П., генерал, командир Сумського партизанського з'єднання (дивізія ім. С. Ковпака) 164, 165, 197, 208—210, 342, 356
- Веселова О. 7, 9, 12
- Вехтер О., губернатор округу "Галичина" 189, 190, 279, 284
- Винниченко, в. о. заступника начальника управління НКВС УРСР 354
- Вир, командир УПА 337
- Вихор Омелян (псевдонім), командир УПА 193
- Вихор, командир відділу 361
- Вишня О., письменник 314
- Вілчевський М., капітан, командир польського партизанського загону 288
- Вільшинський Б., діяч ОУН 358
- Вілюра-Лівшук Є., учасниця підпільного руху 382
- Віра, зв'язкова Холмського окружного проводу ОУН 379
- Вітер, командир куреня 265
- Вітиска, оберштурмбанфюрер СС, шеф поліції безпеки і СД Галичини 196
- Вітовський Д., військовий діяч ЗУНР, батько Я. Вітовського 401
- Вітовський Я. (Андрієвський, Зміюка), командир тактичного відтинку "Маківка" УПА-Захід, син Д. Вітовського 369, 401
- Вітцель (Кірін), капітан абверу 338
- Власюк П. (Ворон, Максим, Чайка), командир куреня УПА, командир спецгрупи НКВС 354
- Вовк О. 11, 12
- Вовчак (О. Шум), командир одного із загонів групи "Турів" (УПА-Північ) 205
- Вовчук Степанида, трактористка 366
- Водяний, командир загону УПА 330, 351
- Возняк Григорій, командир загону (банди) 261
- Войнаровський В., полковник, петлюрівський діяч 235, 236
- Войцехович В., начальник штабу І Української дивізії ім. С. Ковпака 343
- Войцеховський К. (Сатира), командир польського партизанського загону "Кедив" 283
- Володик Г., хорунжий 125
- Володька, командир відділу 337
- Волошин Августин 119
- Волошин Р. (Павленко), командант заплілля УПА 37, 95, 149, 168
- Воробець Ф. — див. Верещака
- Ворон, командир сотні УПА 330
- Воронін, воєнком Болехівського району (Станіславщина) 317
- Воронін, дивізійний комісар, начальник управління політпропаганди Південного фронту (1941) 36
- Ворошук Марія 382
- В'ятрович В., дослідник 368
- Габор М., член крайового проводу ОУН 334
- Гаврилюк М. (Аркадій), командир УПА, керівник СБ ОУН(Б) 248

- Гаврилюк О., заступник командира з розвідки Українського кавалерійського партизанського з'єднання 207
- Гаєвська Л. (Рута), референт пропаганди проводу ОУН Львівського краю 437
- Гайвас Я., член проводу ОУН(М) 95, 117, 122, 126, 168, 357
- Гайдук Мирослав (Федір), військовий референт ОУН(Б) 333
- Гайнци, командир "Нахтігалю", комендант Львова, командир 1-го батальйону полку "Бранденбург-800" 60, 65
- Гайовська Л., публіцист, теоретик 372
- Гайсак З., член ОУН 381
- Галаган, керівник СБ Буковинського проводу ОУН 333
- Галан Я., письменник 425, 429
- Галаса В. (Орлан, Назар), теоретик національно-визвольного руху, керівник Крайового проводу ОУН на ПЗУЗ 11, 321, 368, 434, 436, 437
- Галицька Артемізія (Мотря), провідник ОУН на Буковині, керівник обласного проводу ОУН(Б) 98, 333, 358
- Галлер Ю., генерал 53
- Гамалія, курінний, командир бригади УПА 344, 361
- Гансен Е., генерал, командир 54-го армійського корпусу вермахту 61
- Гарасевич, мешканець села 350
- Гарібальді Д. 52
- Гармаш, командир УПА 368
- Гарпун, поручник, начальник штабу військового референта проводу ОУН на ПЗУЗ 168
- Гасин О. (Дор, Лицар, Іван Чорнота), начальник ГВШ УПА 385, 426
- Гауфф, генерал піхоти, командир 13-го армійського корпусу вермахту 193
- Геббельс Й., міністр пропаганди Третього Рейху 229
- Гейдріх Р., обергрупенфюрер, шеф нацистської поліції безпеки та служби безпеки 64
- Гейз, Карлтон Дж., дослідник 447
- Гелен Ф., діяч німецької розвідки 396
- Герасимчук, селянин 362
- Герцнер, Ганс-Альбрехт, командир 1-го батальйону Бранденбурзького полку 57, 65, 66
- Гетьман А., генерал, командир танкового корпусу 304
- Гзимса (Ф. Пукацький), командир загону АК 270, 271
- Гілето Павло, голова земельної громади 367
- Гіммлер Г., рейхсфюрер СС 68
- Гінлцер, бригаденфюрер СС 184
- Гітлер А. 17, 55, 60, 78—80, 95, 100, 118—120, 124, 132, 143, 160, 174, 459
- Глунський (Апостол), командир загону УПА, колишній старшина Червоної армії 330
- Глух В., спецкур'єр ОУН 17
- Гоголь М.В. 114
- Гой М., командир повстанців 39
- Голембевський М. (Ірка), комендант Грубешівського району АК 274
- Голобенко (О. Громадюк), командир повстанської групи 248
- Голояд М. (Влодко, Роман), заступник головного референта СБ 358
- Голуб, командир відділу 334, 361, 362
- Голубцов, заступник голови райвиконкому (Станіславщина) 382
- Гольман, поручник 65
- Гольцман, мешканець Львова 65
- Горбовий В., адвокат, член українського уряду 232, 233
- Горбовий Я., член Львівської КЕ 21
- Горбуров Є., український історик 13
- Гордєєв, фронтовик 317
- Гордієвський Олег, дослідник 394, 411
- Гордієнко М. (Новак, Крилатий), один з командирів групи "Турів" УПА-Північ 165, 197, 336, 361
- Горний, командувач військової округи УПА 360
- Горовський М., голова сільради с. Новий Янів Яворівського району 331
- Городиський З., діяч ОУН(М) 357
- Грабець О., обласний провідник ОУН 212
- Грегит, командир відділу 367
- Грек, професор 65
- Гресько М., свідок львівських погромів 69
- Гречко А., генерал, командуючий 1-ю гвардійською армією 304
- Гречуха М., голова президії Верховної Ради УРСР 345
- Гриневич Л., український історик 12
- Гринів В. (Кремінський), член Львівської КЕ 20, 21
- Гриньох І. (Герасимовський, Орлов), чільний діяч ОУН(Б), член центрального проводу ОУН(Б) 194, 195, 197, 290, 338, 464
- Грицай Д. (Дуб, Перебийніс), військовий референт проводу, член Голо-

- вного військового штабу ОУН(Б), член головного проводу ОУН(Б) 110, 111, 359, 385
- Грицак О. (Галайда), керівник Львівської КЕ 21
- Грицюк Г., польський дослідник 289
- Грім, командувач 4-го військового округу УПА 323
- Грінченко, член ОУН 334
- Гробовий, секретар Поморянського райкому партії 331
- Грод, командир одного з відділів УПА 333
- Гроєр Ф.В., професор Львівського медінституту 65
- Гром, командир куреня 329
- Громика, командир сотні УПА 330
- Грот-Ровецький (Ровецький С.), генерал, один з керівників польського збройного підпілля 226, 227
- Грушевський М. 469
- Грушецький І., секретар Львівського обкому КП(б)У 309, 313, 314, 353
- Грюнберг фон, професор, працівник апарату рейхскомісаріату Україна 104
- Губшит Анна, дівчина 382
- Гук (Морозенко), курінний командир групи 352, 361
- Гуляк Ю., провідник Тернопільської обласної організації ОУН 24
- Гунців Василь, селянин 350
- Гунчак Т., український зарубіжний дослідник 261
- Гусак В., командир загону 383
- Гусев, уповноважений РВ НКВС 382
- Гуштак М. (Євген), командир куреня 329, 330, 351
- Даниленко М., член УНРА від союзу українських комуністів-самостійників 151
- Данилов, сержант внутрішніх військ НКВС 317
- Данилюк М. (Блакитний), командир ОУН(М) 99
- Даниляк Н. (Перебийніс), командир Буковинського куреня 325, 333
- Демид, уповноважений центрального проводу ОУН(Б) 334
- Демишин, генерал-майор, командувач Прикарпатського прикордонного округу 345, 348, 349
- Демчук С. 452
- Деркач М. 11
- Деркач, командир повстанської групи 412
- Дзюбак В., сучасний український дослідник 8, 13
- Диткевич, сотник УПА 121
- Дишкант В., емісар ЗЧ ОУН 410
- Дмитрів Г., свідок подій 119
- Добромильська Марія, активістка 367
- Довбор-Мусьницький Ю., генерал 53
- Довбуш, командир сотні 197, 323
- Довгаль С., діяч УПРС 98
- Додяк О. (Кріт), командир куреня 333
- Докс, командир загону, куреня УПА 188, 324, 337
- Домазарь З., поручик 122
- Донцов Д., ідеолог націоналізму 448—450, 452, 462
- Дорош, командир відділу 361
- Доскочинська, селянка 350
- Драла Іван, селянин 350
- Дубик М. 10
- Дубина Д., голова сільради 330
- Дубина К., лектор ЦК КП(б)У 141
- Дужий М. (Вировий), редактор журналу “Повстанець”, брат П. Дужого 321, 377
- Дужий П., публіцист, теоретик, член головного проводу ОУН(Б) 359, 372, 377
- Думанський М., заступник референта розвідки КЕ 22
- Дурбак І., отець, капелан куреня ДУН 73
- Дяків О. (Горновий), один з теоретиків національно-визвольного руху, член проводу ОУН і провідник ОУН Львівського краю 321, 372, 431, 461
- Дякон Я. (Мирон), крайовий референт СБ 92, 420
- Дятлов, комісар міліції 3-го рангу, заступник наркома внутрішніх справ 349
- Дяченко М., редактор часопису “Шлях перемоги” 321
- Дяченко, полковник, в. о. нач. штабу УПА “Поліська січ” 122
- Дяченко, поручик 122
- Ендрю Кристофер, дослідник 394, 411
- Єременко А., генерал армії, командувач ПриКОВО 385
- Єремщина, командир бульбівського загону 141
- Єсипенко, заступник наркома державної безпеки УРСР 340
- Жданович О., член УНРА від ОУН(Б) 151
- Жиров, сержант, в. о. командира взводу пішої розвідки 316

- Жуківський А., український дослідник 120, 245
- Жуков Г., маршал, командуючий 1-м Українським фронтом 305
- Жулавський М., діяч Бюро інформації і пропаганди СЗБ 233
- Забуська І., господарка конспіративного помешкання 437
- Завгородній, начальник обласного управління НКВС 348
- Заєць, командир боївки
- Зайцев, командир взводу зв'язку 316
- Залізник, курінний 323
- Залуцька, секретар місцевої комсомольської організації 366
- Зальцев, ст. лейтенант, працівник райвійськкомату 382
- Запісочний М., командир групи ОУН 20
- Запорожець, командир групи, відділу УПА 334, 362
- Заставний Ярослав, селянин 350
- Зацний Лев (Троян, Вік), заступник провідника КЕ 20, 22
- Збуй, провідник Тернопільської округи ОУН(Б) 284
- Здіорук О. (Стельмах) 11, 12
- Здіорук С. 12
- Зелений В. 20
- Зеленюк І., секретар Чернівецького обкому КП(б)У 309
- Зибачинський О., один з лідерів ОУН(М) 357
- Зіберт, лейтенант, командир батальйону "Роланд" 62
- Зов, надрайонний провідник 411
- Зубков В. (Коса), командир загону 383
- Іван, представник проводу (можливо, В. Івахів) 162
- Іванов Л., командир радянського партизанського з'єднання 209
- Іваскін П., голова сільради 330
- Івасюк В., розвідник УПА 338
- Івахів В. (Сом, Сонар), військовий референт крайового проводу на ПЗУЗ 98, 110, 162, 163, 165, 166, 245
- Іващенко, дільничний уповноважений 362
- Ігор, командир боївки 366
- Ігор, повітовий провідник 98
- Ільошин І., сучасний український історик 8, 13
- Ілюк С. 37
- Ісаєвич Я., український дослідник, академік НАН України 292
- Іскра, сотник, курінний 335
- Йоргенс, шеф політичного відділу служби безпеки (СД) Волині й Поділля 130
- Кабайда А., сотник, зв'язковий штабу УПА(Б-Б) 125
- Каганович Л., перший секретар ЦК КП(б)У 408
- Каганяк Катерина, селянка 350
- Казанівський Б., функціонер ОУН 93
- Казван Д. (Черник), бандерівський командир 99, 182
- Казван Д. (Черник), начальник штабу ВО "Еней" 188
- Кальба М., підстаршина "Нахтігалю" 59, 66
- Кальненко Т., заступник наркома внутрішніх справ УРСР 293
- Канаріс В., адмірал, шеф абверу 46, 55, 56, 66
- Каплун С., командир радянського партизанського формування 266
- Капустянський М., генерал, військовий референт ПУН, командувач збройних сил ОУН(М) 95, 326
- Карасьов В., командир радянського партизанського формування 266
- Карий, командир бригади УПА 361
- Карл XII, шведський король 114, 174
- Карпенко Дмитро (Яструб), командир куреня, командир сотні УПА 284, 330, 351
- Карпенко, секретар Монастирського РК КП(б)У 317, 318
- Карпович, начальник штабу УПА 377, 378
- Касіян (Карп) С., командир відділу ОУН(М) 326
- Каспшицький Т., генерал, міністр військових справ Польщі 223
- Касьянов Г., сучасний український історик 8, 13
- Катуков М., командуючий 1-ю танковою армією 211
- Кацо, інструктор-осетинець 344
- Качинський С. (Остап), один з керівників збройних підрозділів ОУН(Б) 108
- Квітковський М. (Огороднічук), командир загону УПА 261
- Кедюлич Ф. (Чубчик), поручник, командувач т. зв. східним фронтом ОУН(М), член ГВШ УПА 122, 326
- Кентій А., сучасний український дослідник 8, 11, 12, 124, 147, 323, 336, 370, 459

- Кершнер, поручник 65
Кирилов, заступник голови Монастирського райвиконкому 317, 318
Кириченко О., другий секретар ЦК Компартії України 430, 435, 437, 438
Кіндзірський М. (Боевір), один з керівників буковинської мережі 358
Кіцінгер, генерал вермахту 124
Клейст Е. фон, командир 1-ї танкової групи вермахту 42, 160
Клим, командир Гуцульського куреня 362
Климишин І. (Крук), командир відділу ОУН(Б) 91, 99, 182, 211, 244
Климів І. (Легенда), лідер ОУН на Волині, крайовий провідник ОУН(Б) на ЗУЗ 20, 21, 24, 32, 47, 92, 93, 106, 110, 111
Климчак Г. (Лисий, Степан Павлюк, Поникевич), курінний, комендант поліції, командир ОУН 165, 248, 352, 358
Климчишин М., керівник Північної похідної групи ОУН(Б) 91
Клімецький Т., генерал, начальник штабу головнокомандувача польськими збройними силами на Заході 230
Клячківський Д. (Охрім, Клим Савур), крайовий провідник ОУН(Б) на Волині, командир УПА на Волині, перший командувач УПА(Б) 23, 98, 103, 108, 161, 162, 164, 168, 190, 192, 193, 204, 246, 248, 252, 253, 327, 373, 377, 379
Книш З. 451, 452, 457
Книш, курінний 347
Кобзар, провідник Кам'янець-Подільського окружного проводу ОУН 434
Коваль М., професор, український радянський історик 47, 119
Коваль С. (Рубашенко), командир УПА, керівник СБ ОУН(Б) 165, 248, 249
Коваль С., командир загону "Котловина"
Ковальов Г., командир радянського партизанського загону 271
Ковальський В., начальник військової школи у Мостах Великих, член Головного військового штабу ОУН(Б) 111
Ковальчук Л., поручник 125, 132
Ковальчук М., міністр держбезпеки УРСР 415, 430
Ковалюк В., референт жіноцтва КЕ 22
Ковпак С., командир Сумського партизанського з'єднання 109, 110, 137, 185, 200—202, 276, 462
Кожа О. (Груша), повстанець 382
Козак М. (Смок, Вівчар, Чупринка, Богдан, Петро), крайовий провідник ОУН на ПЗУЗ, референт СБ ВО "Заграва" 374, 375, 377, 426
Козак, командувач 5-го військового округу УПА 323, 347
Кокін С., український історик 12
Колісник П. (Черник), керівник оунівської групи 434
Колодзінський, радянський полковник 336
Коломієць І., секретар Тернопільського обкому КП(б)У 332
Комаринський І., командир повстанців 39
Компанець І., секретар Тернопільського обкому КП(б)У 309
Конев І., маршал, командуючий 1-м Українським фронтом 304
Коновалець Є., полковник, перший голова проводу ОУН 18, 19, 28, 89, 174, 175, 440, 446, 455
Корай, командир боївки 333
Корбонський С., керівник одного з департаментів польського уряду 259
Корда (К. Філіпович), поручник, командир загону АК 271, 272
Корнієць Л., член політбюро ЦК КП(б)У, голова Раднаркому УРСР, заступник голови Ради міністрів УРСР 137, 162, 414
Коробов Л., військовий кореспондент "Правди" 181
Коробов, прокурор м. Луцьк 316
Коротєєв К., генерал-полковник, командувач 52-ї армії 400
Коротченко Д., другий секретар ЦК КП(б)У 177, 202, 269, 293, 343, 344, 353, 413
Коряков Б., командир спецгрупи НКВС "Орел" 344, 378
Косарів, сержант внутрішніх військ НКВС 317
Косач, командир сотні 335
Косик В., професор, дослідник 9, 10, 14, 79, 98, 116, 133, 146
Костельник Г., відомий церковний діяч 420
Костюк Д., командир батальйону прикордонних військ НКВС 346
Костя, командир бойовиків 361
Кох Г., професор, представник відомства А. Розенберга 91
Кох Е., рейхскомісар України 91, 101, 105, 127, 129, 130, 189, 190, 232, 254

- Коханський В. (Бомба), керівник польської самооборони с. Гута Степанська 269
- Коциловський Й., єпископ 290
- Кошиба С., командир польського партизанського загону 289
- Кошовий, командир відділу 361
- Кравченко Б., український історик 123
- Кравченко, командир відділу 334, 362
- Кравчук Й. (Комар), шеф зв'язку обласного проводу ОУН 378, 379
- Кравчук Л., Президент України 467
- Кравчук Р. (Петро), член головного проводу ОУН(Б), провідник ОУН на ЗУЗ 20, 359, 425, 434
- Красовський С., командуючий 2-ю повітряною армією 211
- Кремільн, заступник командира УПА-Захід 377
- Кривоніс, межиріцький районний провідник 144
- Крига (Назар), командир бригад "Помста Крут" 377
- Крига, командир сотні 325
- Кримський Омелян (Д. Клячківський), майор, командир УПА-Північ 170
- Криницький, упівець 367
- Кричевський Р. (Роман Ільницький) 458, 464
- Круглов С., генерал-полковник, заступник міністра внутрішніх справ СРСР 213, 342, 403
- Крук М., старшина УПА(Б-Б) 152
- Круль П., дезертир вермахту, "шльонзак" 288
- Крутіков Б., лейтенант, командир радянського партизанського загону 129, 283
- Кубайчук, провідник Самбірського окружного проводу ОУН(Б) 334
- Кубійович В., голова Українського центрального комітету (УЦК) 80, 81, 177, 228, 233—235, 289, 312
- Кубський З. (Лех), командир польського партизанського загону 282
- Кудря Г., житель с. Погулянки 117
- Кузинський, військовослужбовець радянської армії 356
- Кузнецов М., радянський розвідник 139, 283
- Кузовков Г., комісар Кам'янець-Подільського партизанського з'єднання ім. Ф. Михайлова 203
- Кузь, боєць винищувального батальйону 325
- Кузьмінський О., інструктор бойової підготовки, член Головного військового штабу ОУН(Б)
- Кук В. (Леміш, Юрко, Коваль), керівник Крайового проводу ОУН на Південно-Східних українських землях, голова проводу ОУН в Україні, член головного проводу ОУН(Б), головний командир УПА 11, 85, 103, 173, 326, 327, 359, 429, 431, 434—438, 465, 466
- Кульчинська Валентина, дочка отця Євгена Кульчинського 117
- Кульчинський Є., отець, діяч визвольних змагань 1917—1920 рр. 117
- Кульчицький З., командир загону "Луна" (АК) 270
- Кульчицький С., український історик 7, 13, 14, 123
- Куницький, командир радянсько-польського партизанського загону 267, 343
- Кухта В., зв'язковий 380
- Кухта І., станичний ОУН 380
- Куц О., діяч ОУН 117
- Кучерявий, командир групи 361
- Кучма Л., Президент України 7
- Кушнір М., секретар сільради с. Дабраничі Перемишлянського району 331
- Кушнір Макар (Богуш) 453
- Лагузен Ервін Едлер фон, генерал-майор, начальник абверу-2 46
- Лазаркевич Василь та Євдокія 350
- Ландау Фелікс, гауптштурмфюрер СС 66
- Лебець М. (Максим Рубан), "урядуючий" провідник, член Закордонного представництва УГВР, уповноважений проводу ОУН, очолив провід ОУН після арешту С. Бандери 92, 95, 99, 103, 110, 111, 119, 120, 153, 162, 245, 248, 251—253, 358, 409, 462
- Лебон Г. 451
- Лев, підпільник 38
- Левицька З., референт жіноцтва КЕ на ЗУЗ 20
- Левицький Б., письменник і експерт в радянських справах 233
- Левкович В. (Вороний, Чернець), командувач 2-го військового округу УПА 323, 324
- Левочко В. (Юрченко, Макаренко, Соколенко), курінний УПА, командир спецгрупи НКВС 352, 354, 378
- Легенда, командир бульбівського загону 141

- Лелюшенко Д., генерал, командуючий 4-ю танковою армією 304
- Леменчук Н., станична 351
- Лемик М., чільний діяч ОУН(Б) 95
- Лемішка, оунівець 39
- Ленкавський С. 54, 451, 452, 462
- Лех (Є. Красовський), командир загону АК 270, 271
- Липа Юрій, голова Українського допомогового комітету (УДК) 116
- Лисенко О. 13
- Лисий, командир бригади “Пилявці” 377
- Лисик, повстанець 381
- Лисяк-Рудницький І., український історик, професор (США) 53, 256, 451, 453, 458, 459, 468, 470
- Литвиненко І., полковник колишньої Армії УНР 114—117, 143
- Литвинчук І. (Дубовий, Максим), надрайонний провідник Сарненщини, командир Північної групи УПА, командир УПА-Північ, командувач 1-ї групи УПА, командувач округи УПА 108, 161, 162, 169, 249, 252, 323, 325, 360, 377, 434
- Лівар, командувач загону ім. Богуна 265
- Лівий В. (Митар), референт СБ проводу ОУН Карпатського краю 420
- Ливицький А., головний отаман військ УНР, голова Державного центру УНР в екзилі, президент УНР 95, 97, 116, 124, 125, 143, 217, 364, 467
- Ливицький Б., представник “лівого крила” бандерівської партії 139
- Лозицький В. 11
- Лопатинський Ю., поручник, командир першої сотні батальйону “Нахтігаль”, ад’ютант Р. Шухевича 60, 338
- Лорене, полковник 336
- Луговий В., командир Буковинського куреня УПА 333
- Лукашевич І., вбивця Я. Галана 425
- Лукашевич М. (Ягода, Черник), курінний УПА 383
- Лукін О., підполковник, представник Генерального штабу Червоної армії в загоні Д. Медведєва 136, 137, 140
- Луцевич, командир радянсько-польського партизанського загону 267
- Луцький О. (Богун), керівник Станіславської обласної організації ОУН, командувач УПА-Захід-Карпати 20, 23, 24, 252, 323
- Луцький О., член Львівської екекутиви ОУН 17
- Лучківський А., керівник диверсійно-терористичної групи УПА 421
- Лушчик Г., боєць батальйону “Нахтігаль” 68
- Лялюк В., командир підрозділу ОУН 41
- Лянц Ріттер фон, генерал 59
- Магур, командир ТВ 363
- Мазєпа С., член УНРА від безпартійного громадянства 151
- Мазєпа, гетьман 114
- Мазурко В.П. 351
- Маївський Д. (Дума, Зруб, Тарас), теоретик національно-визвольного руху, редактор офіційного органу ОУН “Ідея і чин”, член головного проводу ОУН(Б), керівник крайового підпілля 27, 321, 359, 385
- Макар Вас., один з керівників СБ проводу ОУН на ПЗУЗ 164
- Макар Вол., брат Макара Вас. 164
- Макаренко, інспектор військової підготовки УПА 377, 378, 379
- Макаруха І., заступник голови райвиконкому, свідок львівських погромів 69
- Максим, командир сотні 335
- Максим, курінний УПА 378
- Максим, провідник ОУН Мізоцького району Рівненської області 425
- Максим, Турківський надрайонний провідник ОУН 423
- Максимів І., організаційний референт КЕ 22
- Максимів О., член Львівської КЕ 21
- Маленков Г., секретар ЦК ВКП(б) 432
- Малий (С. Вітамборський), командир загону АК 271
- Малишко А., письменник 314
- Маліков С., командир Житомирської партизанської дивізії ім. М. Щорса 110, 137, 200, 201, 209, 303
- Малофєєв, заступник начальника райвідділу НКДБ 331
- Малоховська М., селянка с. Жидичів 317
- Мануїльський Д., заступник голови Раднаркому УРСР
- Мао Цзедун, лідер китайських комуністів 179
- Марко, голова нелегальної оунівської організації 412
- Мартинєць В., член проводу ОУН, дослідник 451, 453, 457
- Марущенко О. 13

- Марцюк З. 464
 Марченков, генерал-майор, начальник внутрішніх військ НКВС Українського округу 340
 Масенко, начальник райвідділу НКВС 329
 Матвієйко М. (Усміх), емісар ЗЧ ОУН 433, 436, 465, 466
 Матвійчук М., референт розвідки КЕ 22
 Матла З., керівник Крайового проводу ОУН на Південно-Східних українських землях 58, 103, 466
 Махітько, уповноважений 366
 Махно, отаман 117
 Махорка, командир бульбівського загону 141
 Мацак В. 317
 Мацків М., член КЕ 21
 Мацько М., депутат Верховної Ради УРСР 420
 Медведєв Д., полковник, командир загону спеціального призначення 136, 137, 140, 260, 266, 268, 277, 283
 Медвідь М. (Карпович), військовий референт крайового проводу на ОСУЗ 110
 Мельник А., голова ПУН 16, 18, 31, 45, 46, 97, 143, 168, 364, 454, 455
 Мельник В., боєць батальйону "Нахтігаль" 68
 Мельник П. (Хмара), командир УПА, вояк "Роланду" 71
 Мельник Т., зв'язковий 23
 Мельник Я. (Роберт), провідник Карпатського краю 365, 370, 401
 Мельник Я., командир радянського партизанського з'єднання 160, 201
 Мельник, конюх райвідділу НКДБ 382
 Мельников Л., перший секретар ЦК КП(б)У 414, 428, 429, 432, 433, 435, 426
 Мельничий І., заготівельник 330
 Мельничук, селянин 362
 Мельничук В. (Чумак), окружний провідник ОУН(Б), командир загону 41
 Мельничук Ю., радянський дослідник 141
 Меркулов В., нарком держбезпеки 340
 Мешик П., нарком держбезпеки УРСР (1941 р.), міністр внутрішніх справ УРСР 29, 435, 436
 Миклюш М., охоронець Рути 437
 Микуш Текля, селянка 350
 Мирон Д. (Орлик, Роберт, Піп), керівник київського крайового проводу ОУН(Б), чільний діяч ОУН(Б), провідник КЕ 21, 22, 24, 102, 103, 175
 Мирослав Є. (Улас), зав. друкарнею і господарський референт УП ОУН 377
 Михайлов, начальник обласного управління НКДБ 348
 Михайлович Драже, генерал, керівник сербського національного спротиву 179
 Михальчевський М., заступник голови Шуровецької сільради Лопатинського району 331
 Мізерний В. (Рен), командир куреня 330, 351
 Мірчук П., дослідник 103, 120, 168, 203, 452, 457
 Мітринга І., засновник Української народно-демократичної партії (УНДП) 116, 123, 138, 139, 152
 Міхновський М. 452
 Мічик Т., підпоручник, командир польського партизанського загону 288
 Могила, командир відділу 334, 362
 Молот, командир відділу 361
 Молотов В. 47, 54
 Мороз (Г. Кузьма), командир сотні 249
 Морок, командир відділу 361
 Морр Шарль, дослідник 448
 Москаленко К., генерал, командуючий 38-ю армією 304
 Москаленко, прокурор 356
 Мостович М., один з керівників оунівського підпілля 38
 Мотика Г., польський дослідник 243
 Мотиль О., дослідник 448, 458, 461
 Мох В., гауптман охоронної поліції 73
 Мох Р. (псевдонім), діяч ОУН 398
 Мошанчук М. (Бір), керівник Львівського окружного проводу ОУН 431
 Мстислав, єпископ 130
 Муляр, комендант топчанської боївки ОУН(М) 144
 Муссоліні Б. 457, 459
 Муха, соратник Т. Бульби-Боровця 144
 Наполеон І 174
 Наріжний, другий секретар РК КП(б)У 382
 Наумов М., командир Українського кавалерійського партизанського з'єднання 160, 206, 209, 210, 250, 266, 343

- Нечай, командир повстанського загону 361
- Нечес, командир загону УПА 347
- Нечипорук, упівець 367
- Никифоров, священик 306
- Ніклевич С. (Вірчин), організаційний референт Львівської КЕ 21
- Николаев, оперуповноважений НКДБ 331
- Нікольський В., український історик 13
- Нінель, 7-річна дівчина 330
- Ніцше Ф. 451
- Новицький С. (Вій), військовий референт Львівської КЕ 21
- Норден А., східнонімецький професор 67
- О., чотовий 250
- Оберлендер Теодор, обер-лейтенант, зв'язковий офіцер батальйону "Нахтігаль" 57, 64, 67—70, 72
- Одарка, керівниця районного проводу жіночої мережі ОУН 379
- Одуха А., командир Кам'янець-Подільського партизанського з'єднання ім. Ф. Михайлова 203
- Окулицький Л., полковник, виконуючий обов'язки командувача СЗБ на радянській території 229, 230
- Олег (М. Ковтонюк-Якимчук), командувач військової округи 248, 249
- Олег, командир повстанської групи "Озеро", Північно-західної групи УПА (ВО "Турів") 169
- Олексенко С., секретар Дрогобицького, згодом Кам'янець-Подільського обкому КП(б)У, начальник обласного штабу партизанського руху 101, 201, 202, 206, 309
- Олексій, командир радянського партизанського загону 268
- Оленчак Т., референт зв'язку КЕ на ЗУЗ 20
- Олесь, провідник Тернопільського округного проводу ОУН 432
- Олійник П. (Еней, Роман), командир Південної групи 169, 182, 323, 360, 367
- Ольжич О., керівник ОУН(М) в рейхскомісаріаті "Україна" 95, 97
- Омельченко Т., голова Українського національного об'єднання 80, 81
- Омельянович-Павленко М., голова Генеральної ради українських комбатантів 95
- Онацький Євген, ідеолог ОУН 19, 456, 457
- Опочинська Ганна, дружина Т. Бульби-Боровця 152, 153
- Опришко М., організаційний референт КЕ на ЗУЗ 20
- Орел, командир бульбівського загону 141
- Орест, командувач 6-го військового округу УПА 323, 368
- Орлик, командир загону УПА 330, 351
- Орлик-Герман О., поручник ДУН 72
- Осип, керівник пункту зв'язку проводу ОУН 426
- Остап, агент НКВС 378
- Остап, командир військової округи УПА 277, 323
- Острізький (Голубенко), заступник командира і шеф штабу з'єднання груп "Завихост" 377
- Острій, командир УПА 192
- Островський А., делегат польського емігрантського уряду 292
- Остюк, командир відділу 324
- Отецький М., член ОУН 381
- Отсафуров, лейтенант 316
- Охрімович В., чільний діяч ОУН, представник ЗП УГВР 434, 436, 452, 462, 464, 465
- Ошецький Л., поручник 260
- Павленко І. 11
- Павлик, поручник, командир 4-ї сотні ДУН 73, 74
- Павлишин Л. (Вовк, Ігор), військовий референт Крайового проводу ОУН на ЗУЗ 110, 181, 375
- Павур (Я. Мармаш) 410
- Паладійчук, представник "лівого крила" бандерівської партії 139
- Панчак В., боєць батальйону "Нахтігаль" 68
- Паньків І., боєць батальйону "Нахтігаль" 68
- Паньківський К., заступник В. Кубійовича, свідок львівських погромів 67, 119, 289
- Панько, командир куреня 324, 337, 352
- Папакін Г., український історик 12, 13
- Пастернак, сенатор 235
- Патриляк І., сучасний український дослідник 8, 13, 14
- Пацак З., підпоручник, командир польського партизанського загону 288
- Пашенко, командир відділу 361

- Пейн Стенлі Дж., американський дослідник 458
- Пеленський З., сучасний дослідник 451
- Перацький Б., міністр внутрішніх справ Польщі 115, 119
- Переґійняк І. (Довбешка, Коробка), один з керівників збройних підрозділів ОУН(Б) 108, 181
- Перепьолкін, начальник райвідділу НКДБ 331
- Переривський-Данищук І. (Гарматюк), член ЦП ОУН 377
- Петльований, командир боївки 361
- Петлюра С. 469
- Петлюра, командир відділу 324
- Петренко Р. (Омелько, Юрко), працівник штабу військової округи “УПА-Північ” 111, 148, 166
- Петрів В., генерал-хорунжий 91, 98, 100, 216, 217
- Петро (З. Золочинський), командир варшавської роти саперів 271
- Петро І 114
- Печора А., член крайового проводу ОУН 334
- Пилипенко А., інструктор райкому КП(б)У 335
- Пиндус, інженер 284
- Підкалюк, оперативник НКВС 356
- Пілсудський Ю. 222
- Плав'юк М., голова Проводу ОУН, голова Державного центру 467
- Побігущий Є. (Рен), майор, заступник командира батальйону “Роланд”, командир Легіону, командир ДУН 58, 62, 72, 73
- Подчасов, секретар Лисецького райкому партії 330
- Позичанюк Й. (Полтава Петро), один із представників молодого покоління теоретиків націоналізму, діяч ОУН і УПА, публіцист 171, 358, 372, 461
- Поливода, курінний УПА 352
- Поліщук, селянин 382
- Полько, завідувач МТС 366
- Польовий М., директор маслозаводу в Тернополі, симпатик ОУН 149
- Польовий, мешканець села 349
- Поль-Польовий Л., командир старшинської школи УПА 117
- Поляк Є. (Август, Пан), підпоручник, керівник бази АК 288
- Поляков, працівник Ківерецького райвідділу НКВС (Волинська обл.) 317
- Пономаренко П., керівник Центрального штабу партизанського руху 110, 135, 179, 239
- Порада І., член УНРА від УНДП 151
- Прач, командир боївки 361
- Прокоп Мирослав (Володимир), редактор офіційного органу ОУН “Ідея і чин”, діяч ОУН—УПА, учасник III великого збору ОУН, уповноважений проводу ОУН, член Закордонного представництва УГВР 176, 372, 409, 462
- Прокоп'юк М., полковник, командир радянського партизанського формування “Мисливці” 266, 268
- Прокоф'єв Б. (Степан), заступник крайового референта СБ 420
- Профатилів І., секретар Волинського обкому КП(б)У 309
- Прут, командир куреня 369
- Прюцман Г., обергрупенфюрер СС 187
- Птаха, командир сотні УПА 188
- Пугач, командир загону УПА 330, 351
- Пурицкас Й., міністр закордонних справ Литви 53
- Пухов М., генерал-полковник, командувач 13-ї армії, командувач ЛВО 208, 303, 384, 400
- Пфляйдерер, представник МЗС Німеччини 67
- Пшеничний С., підпільник 20
- Пьотрусь (Цеслінський В.), командир загону (АК) 270
- Пютц, оберштурмбанфюрер, начальник поліції безпеки і служби безпеки генеральної округи Волинь—Поділля 109, 130—132
- П'яний, командир відділу 324
- Радостін, рядовий Червоної армії 316
- Раєвський В., сотник 114—116, 125
- Райнгардт Г., генерал-полковник, командувач 3-ї танкової армії вермахту 73
- Раш, командир “айнзацгрупи С” 66
- Ребет Д., уповноважена Проводу ОУН 462, 464, 465
- Ребет Лев 464—466
- Ревак, представник “лівого крила” бандерівської партії 139
- Рен, командир загону УПА 323
- Решетин Г. (Галайда), курінний, командир бригади УПА 323, 352, 360
- Рибак, командир сотні 249
- Рибалко П., генерал, командуючий 3-ю гвардійською танковою армією 304
- Ридз-Смігли Е., маршал, головкомандувач Війська Польського 223
- Рильський М., письменник 314

- Ріббентроп Й., міністр закордонних справ Третього Рейху 54
- Рігус І., член ОУН 381
- Рідкий, заступник начальника райвідділу НКВС 329
- Різак, командир боївки 361
- Різун, командир куреня, відділу 329, 367
- Ровецький С., генерал, головний комендант АК 258, 262
- Рогач І., член редколегії газети "Українське слово" 95
- Розенберг А. 91, 124, 126, 189
- Роман, курінний, командир відділу 347, 352
- Романовський В., комендант Здолбунівського району АК 273
- Романчук А., партійний працівник 317, 318
- Романчук В. (Короткий), сотник 352
- Ромб, командир бригади УПА 360
- Ромка, сотенний 323
- Руденко М., начальник УМВС Хмельницької області 438
- Руденко Р., генеральний прокурор СРСР 64, 65, 356, 382
- Руденко, другий секретар райкому КП(б)У 416
- Рудий, командир з'єднань груп УПА 323, 360
- Руднев С., комісар Сумського партизанського з'єднання 133, 138, 201
- Рузвельт, президент США 319
- Рябков, начальник Комарнівського РВ НКВС Дрогобицької області 355
- Рясний В., нарком внутрішніх справ УРСР 340, 342, 343, 346, 353, 357
- Саблюк (Качан О.), командир відділу УПА-Південь 197, 212
- Сабуров О., командир радянського партизанського з'єднання 109, 110, 133, 137—141, 150, 172, 200—202, 204, 208, 266, 303, 343
- Савицький, командир радянського партизанського загону 209
- Савчак Василь (Сталь), окружний провідник Коломийщини 333
- Савченко С., міністр держбезпеки УРСР 240, 306, 340, 353, 414, 418
- Сага, заступник воєнкома Болехівського району (Станіславщина) 317
- Садовий О. (Мирослав Прокоп), редактор часопису "Ідея і чин" 238
- Садовський М., полковник, начальник військової канцелярії Державного центру УНР 91, 100, 216
- Сак А., керівник Крайового проводу ОУН на Північно-Східних українських землях 103
- Салай М., командир радянського партизанського з'єднання 303
- Сальський В., генерал, військовий міністр УНР в екзилі 115, 116
- Самбок (О. Качан), командир групи УПА-Південь 197, 212
- Самчук У., український письменник і публіцист 92, 163, 184, 364
- Санков, командир радянської партизанської групи 140
- Сас Г., член ОУН 381
- Сатановський Р., один з керівників польських прорадянських партизанських загонів, створених на Волині, командир 1-ї партизанської бригади ім. Г. Костюшка 255, 267
- Свистун М. (Ясень, Ярбей, Ворон), відомий курінний УПА 337, 351, 358
- Свобода, командир загону УПА 361
- Сельський Р. (Мундзю), заступник командира загону 41
- Семашко В. і Є., польські дослідники 272
- Семкулей, працівник Глустенської районної ради Тернопільської області 356
- Семчишин Т., провідник ОУН Одеської області 358
- Сеник-Грибівський О., діяч ОУН(М) 121, 122
- Сеньків М., член Станіславського проводу ОУН 23
- Сербин Я., керівник нелегальної групи 424
- Сергієнко С., нарком 357
- Сердюк М., командир батальйону прикордонних військ НКВС 346
- Середняк, командир загону УПА 354
- Сенін І., член політбюро ЦК КП(б)У 430
- Серов І., заступник наркома внутрішніх справ СРСР 110, 213
- Сивий (В. Крокай), командир загону АК 270, 271
- Сиголенко С., сотник 125
- Сидор В. (Шелест, Конрад, Кравс, Зов, Лісовик, Ростислав Вишитий), майор, провідник ОУН Карпатського краю і командир УПА, представник ГВШ ОУН(Б), військовий референт ОУН на ПЗУЗ, командувач УПА-Захід, начальник штабу УПА 21, 120, 166, 168, 170, 276, 282, 363, 410, 426
- Сидор, поручник, командир 3-ї сотні ДУН 72

- Сидоров, заступник прокурора 345
 Симоненко В. 469
 Синенко І., заступник референта СБ
 проводу ОУН Карпатського краю 407
 Сич (псевдо), повітовий провідник
 ОУН 204
 Сівач, командир відділу 324, 361
 Сікорський В., генерал, прем'єр-
 міністр польського еміграційного
 уряду 106, 145, 161, 162, 200, 225,
 226, 230, 231, 239, 264
 Січовик, провідник самооборони і со-
 тенний 347
 Скоробагатий, радист 338
 Скородумов, генерал-майор, началь-
 ник політвідділу внутрішніх військ
 НКВС СРСР 316
 Скоропадський П. 97, 98, 142, 177,
 364
 Слепцов, майор, начальник Товстенсь-
 кого райвідділу НКВС 405
 Слободян С. 372
 Слободянюк О., рівненський істо-
 рик 116
 Слонь М., секретар Станіславського
 обкому КП(б)У 306, 309, 344—346,
 348, 353
 Слух, надрайонний провідник 378
 Слуцький (Ф. Щепаняк), підпоручник
 АК 270
 Слюзар Д. (Золотар, Арпад), крайовий
 провідник ОУН Львівського краю 385
 Смазнов, голова Тлумацького райви-
 конкому 330
 Смерічка, провідниця жіноцтва ОУН
 358
 Смородський П., начальник штабу УПА
 “Поліська січ” 122, 125, 130
 Собесяк Ю., командир 2-ї партизансь-
 кої бригади “Грюнвальд” 267
 Содоля П., американський дослідник
 173
 Сокіл, командир сотні 197
 Сокол (М. Фіялек), командир загону
 АК 270, 271
 Соколенко, голова сільської ради 362
 Соколов (Бистрий), командир спецгру-
 пи НКВС 344
 Соколов, секретар Жовтневого РК
 ЛКСМУ 330
 Соловей, командир боївки 434
 Солодкий, директор МТС 366
 Солонько, оунівець, диверсант 338
 Сорель Ж. 451
 Сорока П. 57
 Сосенко (П. Антонюк), командир повс-
 танської групи 248
 Соснковський К., генерал 225, 226
 Сосновський М., член ОУН, дослід-
 ник 449
 Сосюра В., письменник 314
 Спартак, командир відділу 334, 362
 Сталін Й. 47, 63, 106, 112, 136, 145,
 179, 183, 200, 210, 239, 304, 308,
 309, 318, 319, 352, 395, 399, 408,
 414, 419, 425, 429, 433, 435, 459
 Сталь (В. Савчак), окружний провідник
 Буковини 408
 Стальний, командир бригади УПА 361
 Старінов І., заступник начальника
 УШПР 209
 Старух Я., редактор “Українського пе-
 рцю” 372
 Старуха Я. (Синій, Стяг), член проводу
 ОУН(Б) 111
 Стахів В. 82, 91, 464
 Стахів Є. 91, 95, 410, 464
 Стахур М. (Стефко), вбивця
 Я. Галана 425
 Стебельський І., очевидець львівських
 погромів (1941 р.) 66
 Стебельський С. (Хрін), останній коман-
 дир тактичного відтинку 24 “Маків-
 ка” УПА-Захід 413, 414
 Стельмашук Ю. (Рудий, Кайдаш), вій-
 ськовий референт Ковельської окру-
 ги ОУН, командир повстанської гру-
 пи “Озеро”, Північно-західної групи
 УПА (ВО “Турів”), керівник СБ
 ОУН(Б) 98, 169, 204, 248, 250, 377
 Степан, член Волинського обласного
 проводу ОУН 379
 Степаняк М. (Дмитро Дмитрів, Сергій),
 член центрального проводу ОУН, кра-
 йовий провідник ОУН на ЗУЗ 92, 164,
 176, 247, 252, 253, 326, 327, 374
 Стеттініус Е., чиновник Держдепарта-
 менту США 319
 Стефанів П., член ОУН 381
 Стецько Ярослава, голова проводу
 ОУН, голова КУН 88, 473
 Стецько Я. (Славко), голова уряду 27,
 54, 59, 63, 72, 84, 85, 89—91, 109,
 232, 462, 463
 Стріла, командир відділу 361
 Строкач Т., начальник Українського
 штабу партизанського руху (УШПР),
 генерал-лейтенант, заступник нар-
 кома, нарком (міністр) внутрішніх
 справ УРСР 133, 135, 137, 141, 150,
 162, 201, 208, 209, 240, 340, 343,
 377, 402, 407, 415
 Струтинський М., адвокат 235, 236

- Студзинський Ф. (Скава), підполковник, командувач Тернопільського округу АК 286
- Студинський К., голова Народних Зборів, депутат Верховної Ради СРСР 25
- Ступницький Л. (Гончаренко), полковник армії УНР, начальник штабу УПА 166, 168, 358
- Судоплатов П., генерал 429, 430
- Сулим Т., в'язень Освенциму 69
- Супрун, сержант внутрішніх військ НКВС 317
- Сушко Р., полковник, керівник українсько-німецького військового бюро, командир легіону 16, 54
- Сціборський Микола, ідеолог ОУН(М) 121, 122, 451, 453, 454, 457, 467, 468
- Таланчук К., боєць куреня "Нахтігаль" 56
- Таманов, прокурор військ НКВС 333
- Таратуга, командир радянського партизанського загону 209
- Теліга О., активна діячка ОУН(М) 95
- Темник А., генерал, командир 1-ї гвардійської танкової бригади 304
- Терлиця, сотник 122
- Терлюк І., історик 312
- Тершаковець З. (Федір, Русич, Чигирин), провідник ОУН Львівського крайового проводу 420
- Тибінка Олекса, селянин 350
- Тимошенко С., генерал, командувач Українського фронту (1939 р.) 224
- Тимчай В. (Лопатинський), провідник КЕ на ЗУЗ 20
- Тисменевський, командир загону УПА 354
- Тіто Йосип Броз, керівник югославського руху опору 179
- Ткач, командир бригади УПА 360
- Ткачук С., український радянський дослідник 24
- Ткачук, селянин 362
- Тодорнюк В., провідник Буковинського обласного проводу ОУН(Б) 333
- Тожецький Р., польський дослідник 70
- Томас, генерал вермахту 127
- Трегубов, уповноважений райвідділу МВС 416
- Трояновський, студент 69
- Трубніков, начальник управління НКВС Рівненської області 142
- Тун, граф, капітан вермахту 65
- Турковський В. (Петрович), один з відомих оунівських провідників 358
- Турчинович, представник "лівого крила" бандерівської партії 139
- Тшаска (З. Твардий), командир загону АК 270, 271
- Тютюнник Ю., генерал-хорунжий УНР 166
- Улян, дід Т. Бульби-Боровця 114
- Федечко Ф. 20
- Федори Василь та Анна 350
- Федорів І. Рівненський, командир радянського партизанського формування 266
- Федоров О. Чернігівський, командир радянського партизанського формування 160, 181, 201, 204—206, 209
- Федун П. (П. Полтава, Волянський, Север), чільний діяч УГВР, ОУН і УПА, керівник головного осередку пропаганди при проводі ОУН, начальник політвиховного відділу УПА, один із провідних ідеологів національно-визвольної боротьби 321, 322, 372, 383, 395, 434
- Фетиш Анна, селянка 350
- Филиповська Катерина, селянка 350
- Филиповський Володимир, селянин 350
- Філбі К., радянський розвідник 410, 465
- Філіпковський В. (Чис, Янка), полковник, командувач Львівського регіону АК 277, 280
- Філяр, польський дослідник, в минулому боєць АК 261
- Франк Г., генерал-губернатор ГГ 228, 232
- Фролов Ф., уповноважений ЦК КП(б)У по Новосільському району Тернопільської області 361
- Фунт, директор швейної фабрики у Луцьку 316
- Хаджимурат Самадов, боєць 3-го стрілецького батальйону 2-го стрілецького полку І Української дивізії ім. С. Ковпака 356
- Хамчук П. (Бистрий), командир куреня 333
- Харкевич Л. 20
- Харкевич М. (Степан), керівник коломийської старшинської школи 41
- Харків В. (Хмара), командир УПА, вояк "Нахтігалю" 71
- Хвильовий М. 469
- Хмара, командир відділу 334, 347
- Хмара, командир сотні 325, 347, 362
- Хмара, курінний 347
- Холицький, колишній лісовик 362

- Хомишин Г., єпископ 290
 Хомів Н. 20
 Хорчук, колишній повстанець 361
 Христинюк Г. (Харко), районний провідник ОУН 38
 Хром, командир відділу 334, 362
 Хруцов М., перший секретар ЦК КП(б)У 29, 45, 140, 141, 167, 177, 181, 198, 201, 209—211, 213, 255, 260, 304, 309, 314, 332, 342, 352, 353, 378, 380, 395, 399, 401, 407, 414—416, 419, 425
 Худенко В. (Остап), політреферент Південної ВО “Богун” УПА-Північ 214
 Хуторний А., секретар Золочівського РК КП(б)У 331
- Царук Я., краєзнавець 272, 273
 Цекут Л. (Топольська), зв’язкова жіночої мережі 351
 Цекут О. (Вухо), куцова 351
 Цибуля С. (Зубенко), повстанець 382
 Цимбал М., дослідник 323
 Цмоц К., заступник провідника КЕ 24, 358
- Чад (Т. Харчук), командир бойової групи 414
 Чайковський М.-Б. (Томаш), поручник АК 281
 Чан Кайши, лідер Гоміндану 179
 Часюк М., селянка с. Жидичів 317
 Челіков, секретар Мельниця-Подільського райкому КП(б)У (Дрогобиччина) 382
 Черепок Я., старшина підрозділу УПА 122
 Чернець, командир куреня в УПА 337
 Чернецький С. (Венцлав), капітан, командант Чортківського інспекторату, командувач Тернопільського округу АК 286, 290
 Черняхівський І., генерал, командуючий 60-ю армією 303
 Черченко Ю., український історик 11
 Черчілль В., прем’єр-міністр Великої Британії 230, 396
 Чех Р., голова підпільної націоналістичної організації “Борці за визволення України” 420
 Чижевський В. 20, 23
 Чижевський Д. 338
 Чорний (І. Банов), командир радянського партизанського формування 266
 Чорний, командир відділу 347
 Чорнота (псевдо), командир сотні, відділу 265, 324, 362
- Чумак, командир боївки 361
 Чупрук Д. 37
- Шайров, начальник РВ НКВС 356, 382
 Шандрук П., голова УНЦ, командувач УНА 364
 Шанковський Л., український еміграційний історик 31, 148, 165, 167, 172, 186, 187, 197, 206, 279, 289, 373, 401, 402, 415, 423, 431
 Шаповал Ю., український історик 12, 435
 Шаровський, священник 382
 Шатинський П. (Крук), референт пропаганди Львівського окружного проводу ОУН 431
 Шашкевич Я., український історик 79
 Шевчик Л., референт зв’язку КЕ 22
 Шелест Ст., командир партизанської бригади ім. Ванди Василевської 267
 Шенгарт К.Е., бригаденфюрер СС, шеф СД у ГГ, військовий злочинець 70
 Шептицький А., митрополит 95, 280, 289, 290
 Шерочук М., командир польської самооборони с. Гута Пеняцька 283
 Шило Г., вчителька 330
 Шиманський, колишній упівець 361
 Шитов І., командир радянського партизанського загону 141, 172, 183, 201, 202, 204, 207, 260, 266
 Шитюк М., український історик 13
 Шишко І., командир радянського партизанського з’єднання 209
 Шкуратов, працівник Ківерецького райвідділу НКВС (Волинська обл.) 317
 Шморгун, представник інспекторату ОУН(М) 145
 Шолін, командир 2-го стрілецького полку І Української дивізії ім. С. Ковпака 356
 Шпенглер О. 451
 Шпиталь Я., боєць батальйону “Нахтігаль” 68
 Шрам, командир загону УПА 323, 347
 Шредер, майор вермахту, командир 62-го охоронного полку 73
 Штеменко С., радянський генерал 399
 Штиль, командир сотні 369
 Штольце Е., полковник, заступник керівника диверсійного управління абверу 45, 46, 61, 62
 Штуль-Жданович О. (Шуляк), діяч проводу ОУН(М), ад’ютант Т. Бульби-

- Боровця 120—122, 128, 135, 144, 146, 151
- Шугай, курінний 323
- Шукаєв, командир радянського партизанського з'єднання 197, 209
- Шуль Анна, депутат Баришівської сільради Перемишлянського району 331
- Шуляка М. (Хитрий), командир загону УПА 366
- Шумський, командир сотні 369
- Шухевич Р. (Тур, Тарас Чупринка, Роман Лозовський), голова генерального секретаріату УГВР, голова проводу ОУН в Україні, головний командир УПА, військовий референт центрального проводу ОУН, а з квітня (травня) 1943 р. його керівник 27, 57, 59, 60, 66, 69, 72, 74, 75, 149, 164, 166, 167, 171, 176, 180, 183, 252, 253, 327, 338, 339, 358, 359, 365, 370—372, 385, 404, 410, 424, 429—431, 438, 464, 465
- Шухевич Ю., брат Р. Шухевича 59
- Шушпанов І., командир радянського партизанського з'єднання 160
- Щепанкевич В. (Другак), комендант району (АК) 274
- Щепанський Р. (Буй-Тур), надрайонний провідник 425
- Щербатюк Л. (Зубатий, Щербатюк-Зубатий), начальник штабу УПА “Поліська січ”, командир УНРА (після Т. Бульби-Боровця) 123, 125, 135, 139, 148
- Юзефський, воевода 268
- Юркевич М., канадський дослідник 468
- Юрків Ю. (Іскра), вчитель, повітовий провідник 366
- Юрко або Далекий, командувач військової округи УПА 360
- Юхимчук А. 6, 7
- Юхновський І. 7
- Явір, командир сотні 349
- Ягода, командир сотні 354
- Ягодкін, інструктор райкому ЛКСМУ 317
- Якобі А., генерал-лейтенант, командир 201-ї дивізії охоронної поліції 73
- Яковлев, командир радянського партизанського загону 343
- Янішевський С. (Далекий), член крайового проводу ОУН на ПЗУЗ 374
- Янушайтіс М., генерал 223
- Янюк Є. (Морозенко), повстанець 382
- Ярема (Н. Семенюк), командир відділу 182
- Ярема, командувач відплатними польськими загонами 282
- Ярий Р., представник німецької розвідки в керівництві ОУН 55, 58, 61, 153, 454
- Ярий, командир бойовиків 361
- Яровий, командир радянського партизанського загону 204
- Ярок, командир бригади “Пам'ять Базару” 377
- Ярослав (Л. Домка-Дембіцький), командир загону АК 270
- Ярославець, командир диверсійно-терористичної боївки 421
- Ясень, сотенний 323
- Ясмін, сотенний 323
- Ястреб, командир сотні 277, 325
- Яструб (В. Черминський), командир загону АК 270, 271
- Яхимко З. (Віктор), командир батальйону АК 274
- Яцишин З. 12
- Яцків Б. (Денис, Сафрон), заступник референта СБ проводу ОУН Карпатського краю 426
- Яшан В., працівник Станіславської окружної управи, свідок подій 185, 203

Наукове видання

ДЗЬОБАК Володимир Васильович,
ІЛЬЮШИН Ігор Іванович,
КАСЬЯНОВ Георгій Володимирович,
КЕНТІЙ Анатолій Вікторович,
КУЛЬЧИЦЬКИЙ Станіслав Владиславович,
ЛИСЕНКО Олександр Євгенович,
ПАТРИЛЯК Іван Казимирович

**ОРГАНІЗАЦІЯ
УКРАЇНСЬКИХ НАЦІОНАЛІСТІВ
І УКРАЇНСЬКА ПОВСТАНСЬКА
АРМІЯ**

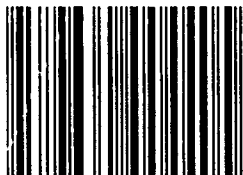
Історичні нариси

Київ, видавництво "Наукова думка"

Редактори *О.Ю. Бей, В.Т. Береговий, М.М. Ломонос*
Художнє оформлення *Ю.Ф. Назаренка*
Художній редактор *Р.І. Калиш*
Технічний редактор *Г.М. Ковальова*
Коректор *Н.А. Дерев'янку*
Комп'ютерний набір *Л.В. Багненко, В.Г. Каменькович,*
М.А. Кравченко
Комп'ютерна верстка *Л.М. Каткової*

Підписано до друку 23.05.2005. Формат 60×100/11
Папір офс. № 1. Гарн. Прагматика. Друк офс.
Ум. друк. арк. 34,41. Ум. фарбо-відб. 34,97.
Обл.-вид. арк. 42,45.
Наклад 500 прим. Зам. 5—921.

ISBN 966-00-0440-0

9 789660 004405 >

Оригінал-макет виготовлено
у видавництві "Наукова думка".
Р.с. № 05417561 від 16.03.95.
01601 Київ 1, вул. Терещенківська, 3.

ЗАТ фірма "Віпол"
03151 Київ 151, вул. Волинська, 60.